

50007

50007
1-2

1968 SEP - 2

419

ARCHAEO
LOGIAI
ÉRTESÍTŐ
1868-1968

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

94. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KÖREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest, VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

Fülep Ferenc: A százéves Archaeologiai Értesítő	3
---	---

TANULMÁNYOK

Trogmayer Ottó: A Körös-csoport barbotin kerámiájáról	6
Sz. Burger Alice: Terrakotta ex-voto Gödrekeresztúrról	13
Barkóczy László—Salamon Ágnes: IV. század végi V. század eleji üvegleletek Magyarországról	29
Zolnay László: Ásatások a budai I. Táncsics Mihály utca 9. területén	40

KÖZLEMÉNYEK

Mozsolics Amália: Bronzkori kardleletek	61
Patay Pál: Utóbronzkori bronzedényekről	66
Kákossy László: A Cheops piramis feltörésének kérdése	82
Kádár Zoltán: A ságvári későrómai szinkretisztikus ábrázolású ládaveret	90
Kiss Attila: A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kontinuitás kérdésében	93
Nagy Emese: Előzetes jelentés az 1964–1967. évi esztergomi várfeltárásokról	102

SZEMLE

Gerevich László: Seitzl Kornél	110
B. Bónis Éva: A Rei Cretariae Romanae Fautores konferenciája Budapesten 1967-ben	111
Győrffy György—Bóna István—Cs. Sós Ágnes: Vita Cs. Sós Ágnes „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről	115
Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1966. évi működéséről	124
Soproni Sándor: A Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1966. évben	124
Archäologische Forschungen im Jahre 1967	124

IRODALOM

Németh Endre: Magyar régészeti irodalom 1967	143
--	-----

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

95. kötet 1968

TARTALOMJEGYZÉK

Fülep Ferenc: A százéves Archaeologiai Értesítő	3
---	---

TANULMÁNYOK

Trogmayer Ottó: A Körös-csoport barbotin kerámiájáról	6
Kemenczei Tibor: Adatok a Kárpát-medencei halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez	159
Sz. Burger Alice: Terrakotta ex-voto Gödrekeresztúrról	13
Barkóczi László—Salamon Ágnes: IV. század végi V. század eleji üvegleletek Magyarországról	29
Holl Imre: Sopron középkori városfalai. II	188
Zolnay László: Ásatások a budai I. Táncsics Mihály utca 9. területén	40

KÖZLEMÉNYEK

Kovács Tibor: A kötegyáni ékszerlelet	206
Mozsolics Amália: Bronzkori kardleletek	61
Patay Pál: Utóbronzkori bronzedényekről	66
Kákósy László: A Cheops piramis feltörésének kérdése	82
Gabler Dénes: Terra sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban	211
Kádár Zoltán: A ságvári későrómai szinkretisztikus ábrázolású ládaveret	90
Kiss Attila: A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kontinuitás kérdésében	93
Kiss Attila: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben	243
Nagy Emese: Előzetes jelentés az 1964—1967. évi esztergomi várfeltárásokról	102
Kulcsár Péter: Egy budai humanista feliratgyűjtemény	257

SZEMLE

Gerevich László: Seidl Kornél	110
Kretzoi Miklós: Vértés László	262
Barkóczi László: Harmatta Árpád	264
Wessetzky Vilmos: A Würzburgi Orientalista Konferencia egyiptológiai előadásai	264
B. Bónis Éva: A Rei Cretariae Romanae Fautores konferenciája Budapesten 1967-ben	111
Györfly György—Bóna István—Cs. Sós Ágnes: Vita Cs. Sós Ágnesnek „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről	112
Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1966. évi működéséről	124
Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1966. évben	125
Archäologische Forschungen im Jahre 1967	126

IRODALOM

Szilágyi János: Acta Archaeologica ASH. XIX. kötet	266
Sz. Póczy Klára—Entz Géza: Folia Archaeologica XVII. kötet	268
Kőszegi Frigyes: A. Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens	271
Bóna István: Alt-Thüringen IX. kötet	274
Mócsy András: N. Walke, Das römische Donaukastell Straubing-Sorvidunum	275
B. Bónis Éva: B. Heukemes, Römische Keramik aus Heidelberg	275
Kiss Ákos: H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule. II. Province de Lyonnaise	276
Bóna István: O. von Hessen, Die langobardische Keramik aus Italien	277
Németh Endre: J. Reiting, Bibliographie zur Ur- und Frühgeschichte Österreichs	279
Németh Endre: Magyar régészeti irodalom 1967	143

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. Фюлеп: Столетие журнала <i>Archaeologiai Értésítő</i>	3
--	---

СТАТЬИ

О. Трогмайер: О барботиновой керамике кёрёшской группы	6
Т. Кеменцей: Данные к вопросу о передвижении культуры курганных полей Карпатского бассейна	159
А. С. Бургер: <i>Terrakotta ex-voto</i> из Гёдрёкерестура	13
Л. Баркоци—А. Шаламон: Стекланные находки конца IV и начала V века в Венгрии	29
И. Холл: Городские стены средневекового Шопрона. II.	188
Л. Золнай: Раскопки на территории дома № 9 по ул. Михая Танчича в Буде	40

СООБЩЕНИЯ

Т. Ковач: Набор украшений из Кётедьяна	206
А. Можолитч: Мечи бронзовой эпохи	61
П. Патаи: О бронзовых сосудах послебронзовой эпохи	66
Л. Какочи: Вопрос взламывания пирамиды Хеопса	82
Д. Габлер: Терра сигиллата в соседнем с Восточной Паннонией Барбарикуме	211
З. Кадар: Позднеримская оковка ящика с синкретистическими изображениями из Шагвара	90
А. Киши: Место кестхейской культуры в вопросе непрерывности паннонимского развития	93
А. Киши: Отражение переселений эпохи основания Венгерского государства на рядовых могильниках Задунавья	243
Э. Надь: Предварительный отчет о раскрытии крепости в г. Эстергоме	102
П. Кулчар: Собрание гуманистических надписей в Буде	257

ОБОЗРЕНИЕ

Л. Геревич: Корнель Шейтл	110
М. Кретцон: Ласло Вергеш	262
Л. Баркоци: Арпад Харматта	264
В. Вешшетики: Доклады по египтологии на конференции ориенталистов в Вюрцбурге	264
Е. Б. Бониш: Конференция <i>Rei Cretarie Fautores</i> в Будапеште в 1967 году	111
Дь. Дёрффи—И. Бона—А. Ч. Шош: Дискуссия по кандидатской диссертации А. Ч. Шош на тему: «Славянское население IX века в Задунавье»	112
Т. Хорват: Отчет о деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1966 году	124
Ш. Шопрони: Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1966 году	125
Археологические исследования в 1967 году	126

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силади: <i>Acta Archaeologica ASH</i> . Том XIX	266
К. С. Поци—Г. Энц: <i>Folia Archaeologica</i> , том XVII	268
Ф. Кесег: <i>A. Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens</i>	271
И. Бона: <i>Alt-Thüringen</i> , том IX	274
А. Мочи: N. Walke, <i>Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodunum</i>	275
Е. Б. Бониш: B. Neukemes, <i>Römische Keramik aus Heidelberg</i>	275
А. Киши: H. Stern, <i>Recueil général des mosaïques de la Gaule. II. Province de Lyonnaise</i>	276
И. Бона: O. von Hessen, <i>Die langobardische Keramik aus Italien</i>	277
Э. Немет: J. Reitnger, <i>Bibliographie zur Ur- und Frühgeschichte Österreichs</i>	279
Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1966 год	143

TABLE DES MATIERES

F. Fülep: La revue <i>Archaeologiai Értésítő</i> à cent ans	3
---	---

ÉTUDES

O. Trogmayr: Sur la céramique de barbotine du groupe de Körös	6
T. Kemenczei: Contribution à la question de la migration de la civilisation à tombes de tumuli	159
A. Sz. Burger: Un <i>ex-voto</i> en terre cuite de Gödrekeresztúr	13
L. Barkóczi—A. Salamon: Trouvailles de verres de la fin du IV ^e et du début du V ^e siècles mises au jour en Hongrie	29
I. Holl: Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron II	186
L. Zolnay: Fouilles exécutées sur le terrain de la maison sise 9, rue Táncsics Mihály, Budapest I	40

NOTES ET INFORMATIONS

T. Kovács: La trouvaille de bijoux de Kőtegyán	206
A. Mozsolics: Trouvailles d'épées de l'âge du Bronze	61
P. Patay: Sur des vases de bronze de l'âge des Champs d'Urnes	66
L. Kákósy: Sur le pillage de la pyramide de Cheops	82
D. Gabler: Terres sigillées dans le Barbaricum voisin de la Pannonie Orientale	211

<i>Z. Káddár</i> : La ferrure avec scène syncretiste d'un coffret romain tardif de Ságvár	90
<i>A. Kiss</i> : La civilisation de Keszthely et la question de la continuité romaine en Pannonie	93
<i>A. Kiss</i> : Les populations de l'époque de la fondation de l'Etat hongrois d'après les trouvailles des cimetières du peuple commun de la Transdanubie	243
<i>E. Nagy</i> : Rapport préliminaire sur les fouilles exécutées entre 1964 et 1967 dans le château d'Esztergom	102
<i>P. Kulcsár</i> : Une collection d'inscriptions humanistes de Buda	257

CHRONIQUE

<i>L. Gerevich</i> : Kornél Seidl	110
<i>M. Kretzoi</i> : László Vértes	262
<i>L. Barkóczi</i> : Árpád Harmatta	264
<i>V. Wessetzky</i> : Les communications faites à la Conférence des Orientalistes à Würzburg	264
<i>É. B. Bónis</i> : Les Journées des «Rei Cretariae Romanae Fautores», organisées en 1967 à Budapest	111
<i>Gy. Györfly—I. Bóna—Á. Cs. Sós</i> : Débat sur la thèse de Ágnes Cs. Sós, intitulée «La population slave de la Transdanubie au IX ^e siècle	112
<i>T. Horváth</i> : Rapport sur l'activité en 1966 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'art et de Numismatique en 1966	124
<i>S. Soproni</i> : L'activité archéologique de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'art et des Numis- matique en 1966	125
Archäologische Forschungen im Jahre 1967	126

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH, Tome XIX	266
<i>K. Sz. Póczy—G. Entz</i> : Folia Archaeologica, Tome XVII	268
<i>F. Kőszegi</i> : A. Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens	271
<i>I. Bóna</i> : Alt Thüringen, Tome IX	274
<i>A. Mócsy</i> : N. Walke, Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodunum	275
<i>É. B. Bónis</i> : B. Heukemes, Römische Keramik aus Heidelberg	275
<i>Á. Kiss</i> : H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule, II. Province de Lyonnaise	276
<i>I. Bóna</i> : O. von Hessen, Die langobardische Keramik aus Italien	277
<i>E. Németh</i> : J. Reitinger, Bibliographie zur Ur- und Frühgeschichte Österreichs	279
<i>E. Németh</i> : Littérature archéologique hongroise 1967	143

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAu	= Archaeologia Austriaca
Acta Ant. et Arch.	= Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Carp.	= Acta Archaeologica Carpatica, Kraków
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Art. Hung.	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta RCRF	= Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
AH	= Archaeologia Hungarica
AJA	= American Journal of Archaeology
AK	= Archaeologiai Közlemények
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
ASAE	= Annales du Service des Antiquités de l'Égypte
AT	= Antik Tanulmányok
BJ	= Bonner Jahrbücher
Bp. Tört.	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSFE	= Bulletin de la Société Française d'Égyptologie
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
ČMSS	= Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti
ČZN	= Časopis za Zgodovino in Narodopisje
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DJ	= Jelentés Debrecen ... Múzeumának évi működéséről
DMÉ	= Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
DuSz	= Dunántúli Szemle
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
ÉTK	= Értekezések a történettudományok köréből
FA	= Folia Archaeologica
FiL	= Forschungen in Lauriacum
Germ	= Germania
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JEA	= Journal of Egyptian Archaeology
JJE	= Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve
JNES	= Journal of Near Eastern Studies
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums
JRS	= Journal of Roman Studies
Közl	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
LA	= Laureae Aquincenses
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MCA	= Materiale si Cercetări Archeologice
MDIK	= Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MKÉ	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MVV	= Magyarország Vármegyéi és Városai
NK	= Numizmatikai Közöny
PA	= Památky Archeologické
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society
PWRE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
Rég. Tan.	= Régészeti Tanulmányok
SA	= Slovenská Archeológia
SPFFBU	= Sbornik Praci Filosofické Fakulty Brněnské University
SCIV	= Studii si Cercetări de Istorie Veche
SMSS	= Sbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti
SNMP	= Sbornik Národního Muzea v Praze
SSz	= Soproni Szemle
Sz	= Századok
WZ	= Westdeutsche Zeitschrift
ZÁS	= Zeitschrift für Ägyptische Sprache
МИА	= Материалы и исследования по археологии СССР

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. et Arch.	= Acta Antiqua et Archeologica, Szeged
Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AAu	= Archaeologia Austriaca
AH	= Archaeologia Hungarica
AK	= Archaeologiai Közlemények
AR	= Archaeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
ASAE	= Annales du Service des Antiquités de l'Égypte
AT	= Antik Tanulmányok
BJ	= Bonner Jahrbücher
Bp. Tört.	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSFE	= Bulletin de la Société Française d'Égyptologie
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
ČMSS	= Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti
ČZN	= Časopis za Zgodovino in Narodopisje
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DMÉ	= Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudománygyűjtemény Régiségtudományi Intézetéből
DuSz	= Dunántúli Szemle
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
ÉTK	= Értekezések a történettudományok köréből
FA	= Folia Archaeologica
Germ	= Germania
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JEA	= Journal of Egyptian Archaeology
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums
JNES	= Journal of Near Eastern Studies
Közl	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
MAG	= Mitteilung der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MDIK	= Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo
MKE	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
PA	= Památky Archeologické
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society
PWRE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
SA	= Slovenská Archeológia
SMSS	= Sbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti
WZ	= Westdeutsche Zeitschrift
ZÁS	= Zeitschrift für Ägyptische Sprache
MIA	= Материалы и исследования по археологии СССР

50007

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 95.

1968. 1. SZÁM

95. KÖTET

XP 2550

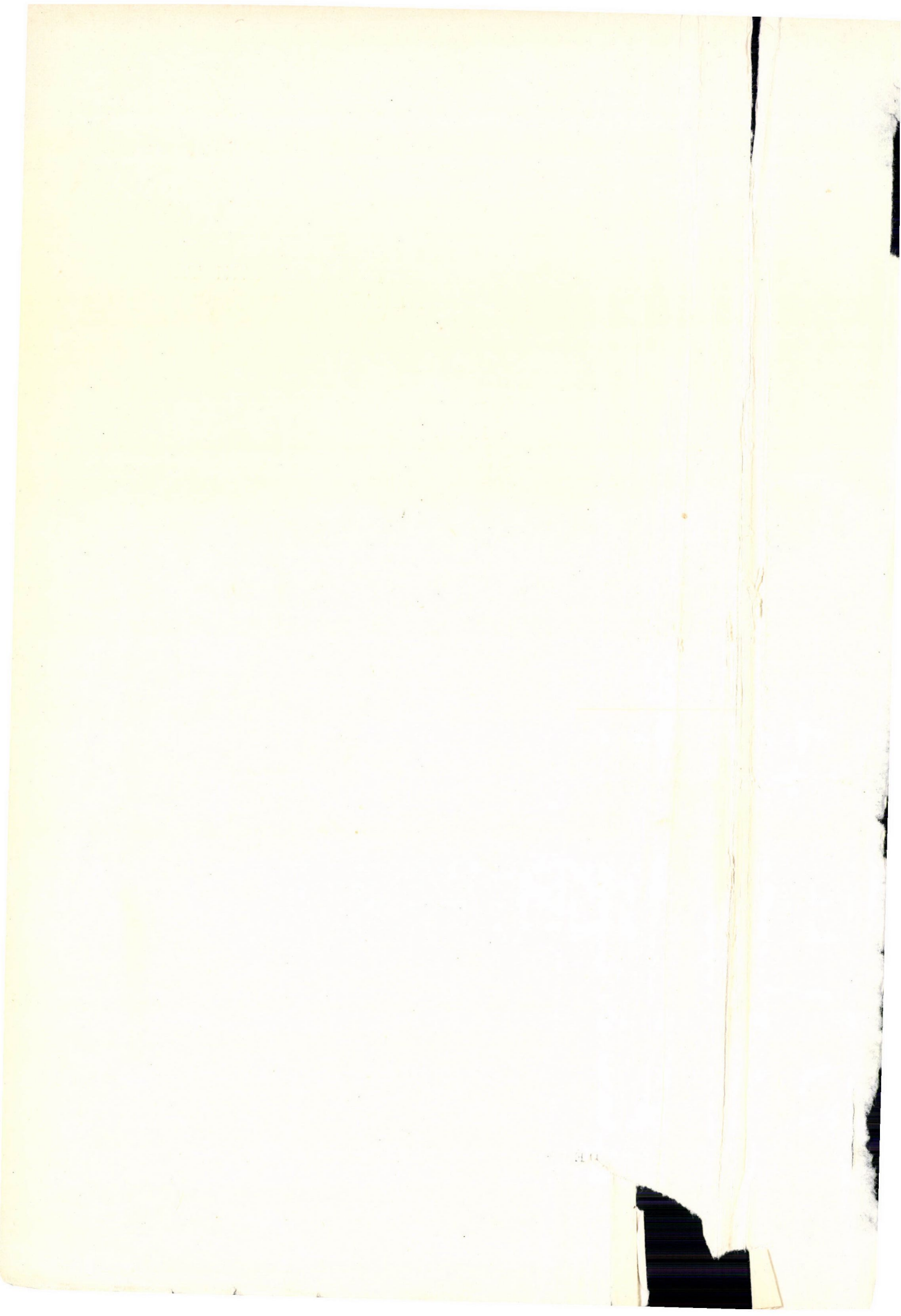
SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723108

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1968

A SZÁZÉVES ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

1868 őszén kis alakú füzet jelent meg a könyvkereskedésekben, és a szerkesztő előfizetési felhívást tett közzé az Archaeologiai Értesítőre.

Hogy ezt a vállalkozást megérthessük, közelebbről szemügyre kell vennünk a kort, amelyik létrehozta. A szabadságharcot követő elnyomatás idején a nemzeti érdeklődés — az elnyomó Habsburg hatalom elleni visszahatásként — történeti múltunk felé fordult. Ez a megnyilatkozó öntudat nemcsak abban nyilvánult meg, hogy nemzeti közadakozás megteremtette a főváros közepén a múzeumkertet, számos nemes adományozót irányított a Magyar Nemzeti Múzeumba. Országos mozgalmat hozott létre az ország területén előbukkanó régiségek megmentésére, múzeumok szervezésére, mégpedig nemcsak a magyarlakta területeken, hanem a nemzetiségi vidékeken is. Az anyaintézmény, a Magyar Nemzeti Múzeum megvolt, azonban szükség volt egy olyan régészeti folyóiratra, amely eszköze lehet a szervezésnek, a felvilágosításnak, összekötő kapocsul szolgál a szaktudósok, a lelkes, de képzetlen gyűjtők és múzeumpártolók, sőt a legszélesebb tömegek között.

Ha a Nemzeti Múzeumnak az e korból származó leltári könyveit felütjük, az adományozók között megtaláljuk a vasútépítésnél dolgozó kubikusokat, iparos mestereket, vidéki tanítókat, diákgyerkeket, jeléül ennek az egész országban kibontakozó mozgalomnak. Az 1859-ben megjelent Archaeologiai Közleményekkel szemben, amelyről az új folyóirat szerkesztője, dr. Rómer Flóris azt állapítja meg, hogy annak füzetei „gyakran csak későn, és mintegy elavúltan hagyták el a sajtót”, az Archaeologiai Értesítőben olyan gyors, mozgékony orgánusot kívántak létrehozni, amelyből „archaeologiai működésünkről és az általános mozgalomról, mely ezen tudományban mutatkozik, az olvasó közönség minél hamarabb és minél olcsóbban értesüljön”. A tudós szerkesztő megszabja — most már joggal mondhatjuk — az elkövetkező évszázadra az új folyóirat programját: „Az archaeologia barátjainak lelkes részvételétől fog tehát függni, hogy ezen szerény lapocskából egy általános *Régészeti Tárt* alkossunk, hogy benn igen rövid értesítéseken kívül mindazt találjuk, mi a régiségek tudománya terén a fővárosban és a vidéken történik; éppen úgy figyelemmel kísérje a tudományos testületek, valamint az egyes felavatottak munkálkodását, gyors hírt hozzon a leg-

újabb leletekről, a figyelemre méltó gyűjteményekről, történt ásatásokról stb.”

Azt hiszem, a szerkesztőség, de — hogy Rómer Flóris stílusában szóljak — az egész régész-társadalom feladata a százéves évfordulón az, hogy megvizsgáljuk, mit valósított meg a százéves folyóirat ezekből a nemes célkitűzésekből, és mit valósít meg napjainkban a magyar régészet külföldön is legjobban ismert, reprezentáns folyóirata?

Ha végigtekintünk a múlt században megjelent kötetek során, a kezdeti, elsősorban anyagi nehézségek után a lap szervezett, buzdított, agitált a régiségek és műemlékek megmentésére, múzeumok alapítására hívott fel, állandó kapcsolatban állott szakemberekkel és gyűjtőkkel, és a század második felében, illetve századunk elején alapított múzeumok hosszú sora ékes bizonyítéka a folyóirat szervező-mozgósító munkája eredményességének. Közben — a magyar régészet horizontjának tágulásával — tágult a folyóirat látóköre is: a hazai ásatások, kutatások és múzeumok mellett beszámolók kerülnek a folyóirat lapjaira Itália, Görögország, Trója, Babilónia, Asszíría ásatásairól, múzeumairól, expedícióiról. Majd — arculata változván — helyet ad a műemlékügy mellett az iparművészet- és képzőművészet történetének is.

Az első világháború után a lap megjelenése abbamaradt, és csak 1922-ben jelenik meg egy összevont, vékony szám, egy vékony hajszáler, mely a lap folyamatosságát fenntartja. A Horthy-rendszer idején a lap híven tükrözi a magyar régészettudomány pozitívista, leíró irányzatát; hasábjairól lemaradnak a fenti útítársak, csak a régészettudomány folyóiratává válik, de egyben ekkor történik meg az a rendkívül kedvezőtlen változás, amelynek eredményeként a lap elveszíti kapcsolatát a szélesebb tömegekkel és szinte teljesen a beavatottak orgánusává válik.

A második világháború után három esztendő telik el, amíg 1948-ban újból — az első világháborút követő időszakhoz hasonlóan — összevont kötet jelenik meg, és ekkor fennállása óta a folyóirat legnagyobb válsága bontakozik ki. Ez híven tükrözi azt a válságot, amibe tulajdonképpen a magyar tudomány került 1945 után. Szerkesztő bizottsága szétesett, a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottsága gyakorlatilag megszűnt és kirajzolódott az, amit 1869-ben a lap szerkesztője írt: „S így majd Értesítőnk is minden tudományos vállalat szomorító sorsa elé néz, hogy

ti. ephemer pályája után számtalan csonka tár-saihoz fog eltemettetni.”

1949-ben kormányzatunk napirendre tűzte a magyar tudomány új szervezeti formáinak kialakítását, s így napirendre került a magyar régészet újjászervezése is. Újjáalakult a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottsága, amely javaslatot tett az Archaeologiai Értesítő újbóli megindítására, és már 1949-ben — ha szerény formában is —, de újból a szakemberek asztalára került a folyóirat 76. kötete.

A szerkesztő bizottság, egyben a magyar régészettudomány előtt hatalmas feladat állott: mérleget kellett készítenie a múlttól, főként azonban le kellett rakni az új, marxista régészettudomány alapjait. Az Archaeologiai Értesítő az új szervezeti forma szerint a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirataként jelent meg. A Társulat és egyben a lap programját a közelmúltban elhunyt Molnár Erik, a Társulat új elnöke 1949. november 9-én tartott elnöki székfoglalójában így határozta meg: „A régészetnek, a régiségek vizsgálatánál a történeti tények összességéből kell kiindulnia, amelyek között a régészeti tárgy csak egyik kifejezése a történeti jelenségeknek. A régiségeket az írott történet, a nyelv, a művészet, ethnográfia, folklore tényeivel összefüggésben kell vizsgálni, tehát a társadalmi környezet fejlődéstörténetének eredményeként.”

Az út, amit 1949-től megtettünk a marxista régészettudomány megteremtése terén, eredményesnek mondható. A folyóirat hasábjain számos cikk, tanulmány, bírálat látott napvilágot, amelyek határkövet jelentenek azon az úton, amelyen a magyar régészet — a szó marxista értelmében — történettudománnyá vált; bírálatainkban napirendre tűztük a megjelent monográfiák marxista elemzését, azt, hogy egy-egy korszakot összefoglaló mű hogyan ábrázolja a régészeti forrásanyag alapján az adott korszak gazdasági és társadalmi mozgástörvényeit. Úgy érezzük, elérkezett az ideje annak — és ez hiányossága is a lap eddigi, felszabadulás óta történt működésének —, hogy egy-egy elméleti cikk keretében összefoglaljuk az egyes korszakok kutatási eredményeit. Erre jó alkalmat fog szolgáltatni az a felmérés, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia tűzött napirendre a magyar régészettudomány működésével kapcsolatban. Az Értesítő feladata, hogy ezeket az összefoglalásokat a szakemberek széles körével megismertesse.

Céltudatos törekvése volt a szerkesztő bizottságnak az, hogy segítse az ifjú tehetségek kibontakozását. Méltán mondhatjuk, hogy a folyóirat a felszabadulás óta ezen a téren is úttörő munkát végzett, hiszen számos fiatal kutató első szárnypróbálgatásai e lap hasábjain láttak napvilágot.

Az új szerkesztő bizottság 1960-ban feladatult tűzte maga elé, hogy — felhasználva a magyar régészet iránt napjainkban kibontakozó nagy érdeklődést — széles hálózatot épít ki a lap körül, a szakembereken kívül a régészet barátaiból, érdek-

lődöiből stb. Meg kell mondanunk, hogy ezen a téren nem sok eredményről tudunk beszámolni. Ennek határt szab az Archaeologiai Értesítő alacsony példányszáma is, bár a szerkesztő bizottság új rovatok nyitásával igyekezett a folyóiratot színesebbé, érdekesebbé tenni, azonban természetesen alapjában megmaradt a szorosan vett szaktudományi jellege. Úgy érezzük, elérkezett az ideje annak, hogy ezt a problémát napirendre tűzzük: vajon a vidéki múzeumok egyre növekvő számban megjelenő évkönyvei, egyéb kiadványai, közöttük igen sikeres népszerűsítő füzetek, a múzeumi baráti köröket összefogó és mozgósító kiadványok mellett az Archaeologiai Értesítőnek kell-e napjainkban ezt a szerepet vállalnia, vagy betöltenie és a rendkívül szűkre szabott terjedelme mellett — a szigorúan vett szaktudományi feladatokon túl —, van-e lehetősége a régészet barátainak szélesebb körében végzett mozgalmi munkára. Ez is olyan feladat, amivel a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottságának, vagy a Régészeti Társulat vezetőségének a közeli jövőben foglalkoznia kell. Mindenesetre úgy érezzük, hogy a jelenlegi terjedelem mellett is nagyobb teret kell szentelnünk a tudományos szempontból megfelelő szintű, jól dokumentált és illusztrált előzetes jelentések közlésére, hogy a szakterületet gyorsan tudjuk tájékoztatni. Nagyobb teret kell szentelnünk az országban virágkorát élő kiállítási tevékenység bírálatának, általában a kiállításokról való tájékoztatásnak és — ami az Archaeologiai Értesítő hasábjairól szinte teljesen hiányzik — sürgősen napirendre kell tűzni a vidéki múzeumok régészeti kiadványainak bírálatát. Általában is úgy látjuk, hogy a bírálatok közlésében sokkal inkább az érdemi, kritikai megjegyzésekre kell súlyt vetnünk és kevésbé a leíró jellegű ismertetésekre. Ez vonatkozik természetesen mind a fővárosban megjelenő folyóiratok és kiadványok, mind pedig az előzőekben említett vidéki kiadványok, évkönyvek, múzeumi füzetek, sőt népszerűsítő kiadványok bírálatára is.

1952 óta rendszeres rovata lett az Archaeologiai Értesítőnek az egész ország területén lefolytatott régészeti ásatások rövid ismertetése az ásatók által beküldött jelentések alapján. A szerkesztő bizottságnak ezzel az volt a célja, hogy mind a hazai, mind a külföldi szakembereket tájékoztassa az országban folyó kutatások állásáról. Úgy véljük azonban, hogy ez a rovat nem tölti be maradéktalanul hivatását. Az ásatók által rendelkezésünkre bocsátott szövegek nem adnak áttekintést a végzett kutatómunkáról, elnagyoltak és nem tartalmazzák a kutatás lényeges eredményeit. A szerkesztő bizottság a tájékoztatás szempontjából rendkívül fontosnak tartja ennek a rovatnak a fenntartását, azonban a rövid ismertetések színvonalát lényegesen fel kell emelnünk, mert különben a tájékoztatás értelmét és célját veszti.

Híven a százéves lap hagyományaihoz, a műemléküggyel továbbra is a legszorosabb együttműködést kívánjuk fenntartani, és a műemléki

ásatások eredményeinek teret fogunk biztosítani, mivel ezek — éppen a felszabadulás óta — zömükben népünk történeti múltja szempontjából legfontosabb középkori váraink, városaink múltját világítják meg. Ezekről szinte elválaszthatatlan az elpusztult magyar falvak feltárása. E kutatásokról is elsőnek, még az ötvenes évek legelején, az Archaeologiai Értesítő adott hírt a felszabadulás után.

Úgy érezzük, hogy a magyar régészet jelenlegi fejlődési szakaszában égetően sürgős és szükséges a restaurálás korszerű módszereinek közlése és közvetítése mind a fővárosi, mind a vidéki kutatók, illetve múzeumok felé. Ezzel a problémával sokkal intenzívebben kell foglalkoznia a folyóiratnak is.

A 100 éves megtisztelő múlt arra kötelezi az Archaeologiai Értesítőt, hogy — hagyományait megbecsülve — töretlenül haladjon előre a haladó magyar régészettudomány ápolásának és művelé-

sének az útján. Legyen zászlóvivője az új, haladó irányzatoknak, nyisson utat az új módszereknek és tendenciáknak, amelyek a korszerű, marxista régészettudomány további fejlődéséhez vezetnek. Ezt a célt csak a szakemberek és a széles közönség támogatásával tudjuk megvalósítani. Ma is időszerűek Rómer Flóris 1868. október 22-én írott sorai: „Azonban, hogy ezen ígéreteket meg is tarthassuk, szükséges lesz, hogy a *régiségek* összes barátai ernyedetlenül támogassanak, tanácsaikkal *Értesítőnk* belbecsét és sokoldalúságát elősegítsék, semmi szakbeli dolgot ne gondoljanak olyan csekélynek, oly érdektelennek, hogy a szerkesztőséggel ne közöljék; mert csak így lehetséges, hogy *közös támogatás és felvilágosítás által tudományunkat minél inkább terjeszthessük.*”

Ezekkel a gondolatokkal lépjük át a következő évszázad küszöbét.

F. F.

A KÖRÖS-CSOPORT BARBOTIN KERÁMIÁJÁRÓL

A dél-alföldi kora- és középnéolitikum edényművességének egyik jellemző eleme a barbotin kerámia. A sajátos technikával kialakított felületborító díszítést két fő változatra különíthetjük el. Mindkét változatánál az edény felületéből kiemelkedő plasztikus jellegű díszítésről van szó. Egyik esetben a már csaknem borszáraz edényfelületre kis agyaggömböcskéket ragasztottak. Ezek elhelyezkedése túlnyomó többségükben szabálytalan, de — különösen a fiatalabb időszakokban — előfordul a dísz soros elrendezése is. A felragasztott, általában félgömb alakúra lapított golyócskák néha diónyi nagyságúak. E változatot „rátett barbotin”-nak nevezhetjük.

Tárgyalt kerámiánk másik változata fröcskölt vagy simított barbotin elnevezéssel határozható meg. A kiégetetlen edény felületére híg agyagbevonatot fröcsköltek, ezt a képlékeny mázszerű réteget a gölöncsér széles kanelluraszerű besimításokkal tagolta. A ferde kanellúrákból álló díszítés különösen jellemző a korai Vinča jellegű leletegyüttesekre,¹ de előformái már a Körös-csoport leletei között is kimutathatók.

Önmagában vizsgálva, a barbotin kerámia, csak a korai néolitikum egyik díszítő elemeként tartható számon, a többi díszítő elemmel összevetve azonban úgy tűnik, hogy részletesebb időrendi felosztás egyik támpontjául is szolgál.

A dél-alföldi koranéolitikum főbb történeti és gazdasági kérdéseinek felvázolásához elengedhetetlen a Körös-csoport belső időrendjének tisztázása. Tell jellegű telepek azonban valószínű a csoport életmódjából adódóan, csak a legfiatalabb időszakokban találhatók, hazánk területén eddig ilyen megfigyelésre nem volt mód. Az Erdélyben (Románia), Bulgáriában, Jugoszláviában feltárt többretekü telepek adatai elsősorban a kérdéses területek időrendi viszonyaira adnak tájékoztatást, s nem vonatkoztathatók egyértelműen a Körös-csoport belső időrendjére is. Magam is módszertani hibát vétettem, mikor feltételeztem, hogy Lécfalva vagy Vršnik rétegsora felöleli a csipett díszű kerámia egész időszakát.² Mai ismereteink

alapján úgy tűnik, hogy egyes periódusok e lelőhelyeken sem mutathatók ki.

Miután ez ideig Magyarországon olyan telepet nem ismerünk, melynek koranéolitikus rétegvastagsága — azaz időtartama — akárcsak megközelítené a fent említett lelőhelyekét, a belső időrend tisztázására sajátos vizsgálati módot választottam.

A régebben feltárt leletegyüttesek, melyekből nem minden edénytöredék került múzeumba (valószínűleg magán Starčevón sem) nem nyújthatnak teljesen biztos támpontot a tárgyalt probléma megoldására. E leletek alapján a belső időrend kérdéseit megközelítő hitelességgel nem lehet tisztázni.

Feltételeztem, hogy egy kisebb földrajzi egységen belül — adott esetben a Tisza—Maros szögében — a felszíni nyomok alapján kimutatható Körös telepek nem egyidejűleg voltak lakottak. E feltételezést a Körös-csoport életmódjáról kialakított korábbi megállapításokra alapoztam.³

Az utóbbi évek során Szeged térségében négy koranéolitikus telepen végeztünk hitelesítő ásatást. E lelőhelyek: Maroslele-Pana, Gyálárét-Szilágyi major, Röske—Lúdvár és Deszk I. sz. olajkút. Az ilyen módon átkutatott területhez kapcsolódik a Bácska északkeleti részén, az országhatár közelében D. Garašanin által korszerű módszerekkel feltárt Nosza-Gyöngyparti (Nosa) telep is.⁴ A Körös-csoportéhoz tartozó lelőhelyen napvilágra került leletek az ásató szerint megegyeznek Vršnik legrégebbi szintjének emlékanyagával. Noszától nem messze, az egykori Körösér partján fekszik két másik Körös telep, Ludas—Budzsák (Ludos—Budžak) és Székelyhalom, ahol Szekeres László végzett feltárásokat.⁵ Ilyen módon, mintegy 30 km átmérőjű körzetben hét lelőhely tárgyainak részletes átvizsgálására nyílik lehetőség.

Ásatásaim elsősorban anyagi és technikai okok miatt meglehetősen kis kiterjedésűek voltak, azonban minden esetben nagy mennyiségű leletanyagot szolgáltatottak.⁶ Feltételeztem, hogy az első pillan-

¹ Pl. Őszentiván VIII. 1. Banner J.—Párducz M. Arch. Ért. 1946—48. 19—.

² Trogmayer O., Arch. Ért. 91 (1964) 67—.

³ Banner, J., Dolg 13 (1937) 32—. Kutzián I., A Körös-kultúra. DissPann II. 23 (1944).

⁴ Garašanin, D., Arheološki pregled. 1 (1959) 9. Garašanin, D., Die Siedlung der Starčevokultur in Nosa

bei Subotica und das Problem der neolithischen Lehm-scheunen. Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg. (Berlin 1961) 305.

⁵ Szekeres László szíves szóbeli közlése.

⁶ A feltáró munkában közreműködött Bökönyi Sándor, Makkay János és Szekeres László.

tásra egységesnek tűnő leletgyűttesek közötti finomabb időrendi elkülönítés csak a legapróbb részletekig hatoló vizsgálatok során lehetséges. A zárt egyűttesekben előkerült kerámiaanyagot a díszítő minták alapján, statisztikailag elemeztem. Ez elemzés során bebizonyosodott, hogy nemcsak a különböző lelőhelyek kerámiája között mutatható ki eltérés — mely bizonyára nemcsak helyi változatnak tekinthető —, hanem egyes telepeken belül is több időszak emlékéanyagát lehet elkülöníteni. Ezeket az időszakokat nem egymást fedő rétegek, hanem hulladékgödörök egymástól eltérő leletgyűtéseit alapján tudjuk különválasztani. Kizárólag zárt gödör leletgyűtéseit vettem számításba, annál is inkább, mert a kultúrrétegből, mely minden esetben a szubhumuszba keveredett edénytöredékekből és állatcsontokból állott, számottevő leletanyag sem került elő. Egyetlen esetben sem tudtunk több, egymástól valamilyen jelleg alapján elválasztható kultúrréteget megfigyelni, jóllehet a gödör leletgyűtéseit alapján több időszak emlékei mutathatók ki. E jelenség oka feltehetően abban rejlik, hogy — számos más adat tanúsága szerint — a Körös-csoport embere viszonylag igen rövid ideig lakott egy telephelyen. Sajátos életmódjuk következtében — telepeiket gyakran változtatták — e rövid időszakok alatt nem alakulhatott ki vastag kultúrréteg. A gödör eltérő leletgyűtéseit azonban bizonyítják, hogy egy-egy, a megtelepedésre különösen alkalmas helyre többször is visszatértek.

A feltárt leletgyűttesekben a barbotin kerámia eltérő mennyiségben jelentkezik. Mivel a többi kísérő jelenség, valamint néhány külföldi ásatás megfigyelése arra utalnak, hogy a barbotin kerámia arányának változása összefüggésbe hozható a Körös-csoport belső időrendjével, az alábbiakban az e téren tett megfigyeléseimet szeretném ismertetni.

Mindenekelőtt foglaljuk össze a kérdéses leletgyűttesek főbb jellemzőit a kerámiatöredékek díszítésének megoszlása alapján:

*Maroslele-Pana.*⁷ A feltárt objektumok közül a 3. és 4. gödör tartalmazott elegendő leletanyagot a statisztikai vizsgálatokhoz. A 3. gödör 362 db edénytöredékéből fényes, besimított díszű 2%, vörös bevonatú 2,7%, festett 0,27%, csipett díszű 28,9%, karcolt díszű (hálóminta stb.) 5,74%, barbotin 11,1%, díszítetlen durva 37,19%, finom kerámia 12,1%. Fellép a fényezett, plasztikus bordából kialakult díszítés. A töredékek 1,1%-a vékonyfalú, fényezett, barnásszürke, kettőskúp alakú edényekhez tartozott, hasvonalukon kis bütyök látszik. A 4. gödör szűz talajba mélyedő, zavartalan (110 cm alatt) része 2197 töredékéből, vörös bevonatú 1,52%, csipett díszű 15%, hálómintás 2,2%, barbotin 1,8%, nádvéggel benyomott köröcskés 0,04%, kagylóvég benyomásával díszített 0,9%, durva díszítetlen 70,8%, finom kerámia

7,8%. A gödör felső rétegeiben, mely nem vált el határozottan a kultúrrétegtől, 2820 töredéket leltünk (110 cm felett), ebből vörös bevonatú 0,03%, festett 0,03%, csipett díszű 11,3%, hálómintás 2,45%, barbotin 2,25%, nádvég 0,3%, kagylóvég 1,5%, durva díszítetlen 74,84%, finom kerámia 7%. A két gödör anyaga között jelentős különbség mutatható ki, a barbotin díszítés megoszlási aránya alapján is, valamint a finom kerámiában, mely alapján világosan látszik, hogy a négyes gödör alsó szintje a legrégebbi, melyet követ a felső szint, illetve a kultúrréteg egy része, majd a legfiatalabb a 3. gödör kettőskúpos, vincai jellegű töredékekkel a kanelluraszerű barbotin dísszel meghatározható kitöltése.

Gyálarét-Szilágyi major. Az 1. gödör kitöltését patiosos hulladékréteg osztotta két részre. A patiosok között leltünk néhány vonaldíszes jellegű edénytöredéket is, de a csipett díszű kerámia köréhez tartozó edénytöredékek aránya azonos volt a patiosrétegek feletti, illetve alatti szintekben. A gödörben 2640 edénytöredék feküdt. Ebből vörös bevonatú 2%, csipett díszű 28,2%, hálómintás 1,4%, kagylóvég díszű 0,04%, durva díszítetlen 60,96%, finom kerámia 2,4%. A barbotin díszítés teljesen hiányzott! *1/a. gödör:* vörös bevonatú 2%, csipett díszű 25%, hálómintás 1%, durva áru 69,1%, finom kerámia 2,9%. A gödörben 378 edénytöredéket leltünk. A 2. gödör (206 db): vörös bevonatú 4,5%, csipett díszű 22%, hálómintás 1,5%, durva díszítetlen 69,5%, finom kerámia 1,5%. *3. gödör* 212 db. Vörös bevonatú 0,4%, csipett díszű 19,4%, hálóminta 1,4%, durva díszítetlen 70,8%, finom kerámia 8%. *8. gödör* 112 db. Vörös bevonatú 3,6%, festett 1,1%, csipett díszű 11,8%, hálómintás 1,8%, barbotin díszű 1,8%, durva díszítetlen 78,1%, finom kerámia 3,6%. *15. gödör* 720 db. Vörös bevonatú 1,5%, csipett díszű 15,2%, hálóminta 0,4%, durva díszítetlen 77,8%, finom kerámia 5,1%. A gyálaréti lelőhely leletei rendkívül szegényesnek mondhatók. A díszített kerámia túlnyomó többsége csipett díszű. Feltűnő a barbotin díszítés csaknem teljes hiánya. Mindössze a 8. sz. gödörben találtunk néhány töredéket, ugyanitt a csipett díszű darabok aránya is alacsonyabb. Talán e gödör kora állt legközelebb a maroslele-panai 4. sz. gödör alsó szintjének korához, a többi gyálaréti együttes ennél régebbinek tekinthető. E feltételezést megerősíteni látszik a lelőhelyről származó korábban gyűjtött anyag radiocarbon vizsgálata, mely alapján a telep kora 5140 ± 100 radiocarbon év, időszámítás kezdete előtt.⁸ Ez évszám a C 14 felezési idejének újabb értéke alapján még magasabbra becsülhető.

Röszke-Lúdvár. Az itt feltárt egyetlen nagy összefüggő gödörkomplexumból 33 000 db edénytöredék került napvilágra. A töredékek díszítési aránya a gödör különböző szintjeiben azonos volt, ezért az anyag egységesnek tekinthető. A 33 000

⁷ Trogmayer O., Arch. Ért. 91 (1964) 67—.

⁸ Kohl, G.—Quitta, H., Ausgrabungen und Funde 8 (1963) 281—.

töredékből vörös bevonatú 1,44%, festett 0,07%, csipett díszű 24,6%, hálómintás 1,7%, barbotin 0,04%, nádvég 0,03%, kagylóvég 0,15%, durva díszítetlen 67,67%, finom kerámia 4,3%. A gödör leletei sok szempontból hasonlóságot mutatnak a gyálaréti leletekhez. Itt is találtunk néhány, a vonaldiszes emlékanyaghoz hasonló töredéket. Mint Gyálaréten, itt is megjelennek a csücskös peremű edények. A festett kerámiának számos változata mutatható ki. A barbotin díszítés csak néhány töredéken jelentkezett. A leletegyüttesben két olyan töredékünk van, melyek jellegükben fiatalabbnak látszanak. Az egyik, vörös slip bevonatú, kettőskúpos edény töredéke. Anyaga porózus, technikája más, mint a már tárgyalt maroslele —panai darabok. Ez alapján talán feltételezhetjük, hogy bizonyos kettőskúpos formák már a korai szintekben kimutathatók. A másik vitás töredék egy barna, durva kidolgozású, enyhén kúpos, alacsony csőtalp töredéke, melyet oldalt egy kerek lyuk tör át. Ezek az áttört talpak a bulgáriai lelőhelyeken a fiatalabb szintekben jelentkeznek, s ugyancsak megtalálhatók az egyik legfiatalabbnak tartható Körös együttesben, a Deszk I. sz. olajkút 15. gödrének leletei között is. Az is lehetségesnek tartható, hogy a lelőhely fel nem tárt területén egy fiatalabb időszak leletei is fellelhetők, s innen keveredett tárgyalt darabunk a jellegében archaikus együttesbe. A kérdés végső eldöntéséhez még további ásatásokat kell végezni.

Deszk I. sz. olajkút. A lelőhelyen az általunk feltárt objektumok közül összesen öt hulladék-gödör tartalmazott értékelhető mennyiségű edénytöredékeket. Első esetben nyílt módunk közvetlen stratigráfia megfigyelésére is. A 8. gödör felett ugyanis vastagabb hamuréteg húzódott, mely jóval túlnyúlt a hulladékgödör peremén.

Ezt a hamuréteget áttörték a 7. sz. gödör kiásásakor. Következésképpen a 7. sz. gödröt akkor mélyítették az altalajba, amikor a 8. sz. gödör már hulladékkal megtelt. A vastag hamuréteg esetleg a telep pusztulását is jelenti. Az előkerült töredékek díszítő elemei megoszlása a következő. *5. gödör.* 537 db. Csipett díszű 21,97%, hálómintás 3,35%, barbotin 9,68%, nádvég 1,3%, kagylóvég 0,18%, durva díszítetlen 51,95%, finom kerámia 11,73%. *7. gödör* 307 db. Vörös bevonatú 0,97%, csipett díszű 14%, hálómintás 1,96%, barbotin 5,53%, nádvég 0,6%, durva díszítetlen 57%, finom kerámia 20,5%. *8. gödör.* 1945 db. Vörös bevonatú 2,41%, csipett díszű 16,86%, hálómintás 1,43%, barbotin 5,3%, nádvég 0,51%, kagylóvég 0,3%, durva díszítetlen 61,18%, finom kerámia 7,07%. *13. gödör.* 272 db. Vörös bevonatú 1,85%, csipett díszű 13,45%, hálómintás 1,45%, barbotin 2,19%, kagylóvég 1,09%, durva díszítetlen 65,45%, finom kerámia 13,85%. *15. gödör.* 1679 db. Csipett díszű 10,78%, hálómintás 1,36%, barbotin 12,09%,

durva díszítetlen 68,74%, finom kerámia 7,02%. E gödör anyagában ismét előfordult néhány szürke, fényezett, kettőskúpos edénytöredék. Dominál a szürkés színű, fényezett áru, ellentétben a többi lelőhelyekkel, ahol a barnás, világosbarna szín az uralkodó. Ugyanebből a gödörből került elő két, a lúdvárihoz hasonló áttört talpú edénytöredék, de ezek technikai kivitelezése sokkal magasabb fokú. A deszki lelőhelyen közel egykorú lehet az 5. és a 15. gödör leletegyüttese. Mindkettő kitűnik a barbotin díszítés viszonylag magas arányával, a vörös bevonat hiányával. Az egész deszki lelőhelyen egyetlen festett töredék sem került elő. Az 5. gödör leletei között kell megemlíteni egy karcolt díszű állatszobrocska töredékét, melynek hátán eredetileg mécses tálkája helyezkedett el, valamint két durva, egyik végén kiszélesedő töredéket, melyek a Veselinovo jellegű gombos edényfülekre emlékeztetnek. Ugyancsak ebbe a korba tartozik az említett karcolt díszű állatszobrocska is.

Amennyiben a fenti díszítő motívumok szerint felosztott leletanyagot összefoglaló táblázatot áttekintjük, feltűnő a barbotin díszítés arányának változása a különböző leletegyüttesek között. Ebből kiindulva megkísértem a barbotin díszítés növekvő arányának megfelelően rendezni a leletegyütteseket (vö. diagram). Ennek alapján a gyálaréti és lúdvári együttesek tűnnek a legrégebbinek, legfiatalabbnak pedig — ahol a legtöbb barbotin díszítés és ezzel együtt kettőskúpos vincai típusok is fellelnek — Maroslele-Pana 3. sz. gödör és Deszk I. sz. olajkút 15. gödör. Fenti megfigyeléseinket megerősítik a Szabadka környékén feltárt telepek leletegyüttesei is. Itt Nosza-Gyöngypart és Ludas-Budzsák lelőhelyeken más a barbotin díszítés aránya, mint a Székelyhalomból származó edénytöredékeknél.⁹ A Starčevo-csoport névadó lelőhelyén napvilágra került leletek részletes közlését D. Garašanin végezte el.¹⁰ Igen részletes leírása alapján megkísértem statisztikailag értékelni az általa számba vett edénytöredékeket is. E számítások elvégzésénél számos nehézség adódott. A közölt adatok ugyanis néha nem egyértelműek. Nem tudjuk, hogy az ásatás során feltárt összes edénytöredék múzeumba került-e? A díszítetlen durva kerámia alacsony arányszáma arra figyelmeztethet, hogy a díszítés nélküli áru egy része esetleg nem került számbavételre. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a Maroslele-Pana 3. sz. gödör díszítés nélküli anyaga hasonló értéket mutat. A starčevoi telep edénytöredékeinek statisztikai megoszlását a mellékelt táblázatban mutatom be. E lelőhely anyaga adta az alapot, a Starčevo-csoport belső időrendjéről megjelent két nagy összefoglaló munka megírásához.¹¹ Mindkét szerző a festett kerámia változatai alapján kísérelte meg a kérdéses időszak leleteit több szintbe sorolni. E kísérleteket, illetve a

⁹ Szekeres László szíves szóbeli közlése.

¹⁰ Arandjelović-Garašanin, D., Starčevačka kultura. (Ljubljana 1954).

¹¹ Arandjelović-Garašanin, D., i. m.; Milojević, V., Körös-Starčevo-Vinča. Reinecke Festschrift. (Mainz 1950) 108—.

A Körös-csoport cserépanyagjának díszítés szerinti megoszlása százalékban kifejezve

	besí- mí- tott díszű	vörös bevonatú	festett	csípett díszű	háló minta	barbotin díszű	nádvég díszű	kagyló díszű	durva kerámia	finom kerámia
Röszke-Lúdvár 1. g. 33 000 db		1,44	0,07	24,6	1,7	0,04	0,03	0,15	67,67	4,3
Maroslele-Pana 3. g. 362 db	2	2,7	0,27	28,9	5,74	11,1	—	—	37,19	12,1
Maroslele-Pana 4. g. alul 2197 db	—	1,52	—	15	2,2	1,8	0,04	0,9	70,8	7,8
Maroslele-Pana 4. g. felül 2820 db	—	0,03	0,03	11,3	2,48	2,25	0,3	1,5	74,84	7
Gyálarét 1. g. 2640 db	—	2	—	28,2	1,4	—	—	0,04	60,96	7,4
Gyálarét 1/a. g. 378 db	—	2	—	25	1	—	—	—	69,1	2,9
Gyálarét 2. g. 206 db	—	4,5	—	22	1,5	—	—	—	69,5	1,5
Gyálarét 3. g. 212 db	—	0,4	—	19,4	1,4	—	—	—	70,8	8
Gyálarét 4. g. 86 db	—	2,5	—	36,2	1,2	—	—	—	37,6	12,5
Gyálarét 5. g. 40 db	—	—	—	32,5	2,5	—	—	—	55	10
Gyálarét 8. g. 112 db	—	3,6	1,1	11,8	1,8	1,8	—	—	78,1	3,6
Gyálarét 15. g. 720	—	1,5	—	15,2	0,4	—	—	—	77,8	5,1
Deszk Olajkút 2. g. 38 db	—	—	—	5,26	—	18,41	—	—	73,68	2,63
Deszk Olajkút 4. g. 38 db	—	—	—	15,78	—	—	—	—	81,57	2,63
Deszk Olajkút 5. g. 537 db	—	—	—	21,97	3,35	9,68	1,3	0,18	51,95	11,73
Deszk Olajkút 6. g. 13 db	—	—	—	15,38	—	—	—	—	84,61	—
Deszk Olajkút 7. g. 307 db	—	0,97	—	14	1,96	5,53	0,6	—	57	20,5
Deszk Olajkút 8. g. 1945 db	—	2,41	—	16,86	1,43	5,03	0,51	0,3	61,18	7,07
Deszk Olajkút 10. g. 29 db	—	—	—	10,34	3,44	3,44	—	—	72,41	10,34
Deszk Olajkút 11. g. 81 db	—	—	—	6,17	—	11,11	—	—	75,32	4,93
Deszk Olajkút 13. g. 275 db	—	1,81	—	13,45	1,45	2,9	—	1,09	65,45	13,81
Deszk Olajkút 14. g. 41 db	—	—	—	26,82	2,43	7,31	2,43	—	56,09	4,87
Deszk Olajkút 15. g. 1679 db	—	—	—	10,78	1,36	12,09	—	—	68,74	7,02

belőlük levont következtetéseket Makkay János részletes elemzés alá vetette.¹² Véleményét, mely szerint a festett spiráloid mintákkal díszített kerámia a Starčevo-csoporton belül, illetve a csípett díszű kerámia egészéhez viszonyítva is a legfiatalabbnak tekinthető, a barbotin díszítés megoszlása is alátámasztja. D. Garašanin véleménye szerint is a starčevoi lelőhely legfiatalabb együttesét a 10. sz. gödör leletei jelentik.¹³ Ezek között a barbotin díszű kerámia csaknem 60%-ban lép fel. A starčevoi lelőhely anyaga a megközelítő statisztikai értékű adatok alapján is a csípett díszű kerámia legfiatalabb szakaszába sorolható. A kettőskúpos edények, spiráloid minták, besímitott kanellurák ugyancsak e feltételezés helyességét bizonyítják. Nem vonjuk kétségbe, hogy a

starčevoi telep nemcsak egyetlen időszak hagyatéka lenne, de a feltételezhető több periódus mind-egyike viszonylag fiatal korszakba tartozik.

Röviden érintenünk kell az átvizsgált leletanyagok barbotin díszjeleének kérdését is. Mint már említettük, kétféle változatra osztható, a rátett gömböcskékből álló díszre és a rámozott, kanellúraszerű puha agyagbevonatra. Mindkét változatot megtaláljuk a maroslele-panai 4. sz. gödör anyagában, sajnos pontos megoszlásukat nem ismerjük. Lúdváron és Gyálaréten csak rátett barbotin került elő. A Maroslele-Pana 3. sz. gödör leletei között a rátett barbotin 5,5%-ot, a ráként (fröcskölt) barbotin 5,6%-ot jelent. Meglepő, hogy a Deszk I. sz. olajkút lelőhely 15. sz. gödrében egy-két bizonytalan meghatározású cse-

¹² Makkay, J., Acta Ant. et Arch. 8 (Szeged 1965) 3—.

¹³ Arandjelović-Garašanin, D., i. m. 166.

*A starčevói lelőhely cserépanyagának díszítés szerinti megoszlása
százalékban kifejezve D. Garašin közlése alapján*

	vörös bevonatú	festett	csipett díszű	karcolt minta	barbotin díszű	durva kerámia	finom kerámia
3. gödör							
209 db	0,95	—	1,91	2,87	58,32	27,82	8,13
4. gödör							
950 db	1,04	1,26	2,21	—	21,57	28,98	44,94
5/A. gödör							
1776 db							
I. (180)	1,66	—	2,77	2,77	41,66	28,92	22,22
II. (810)	1,48	1,35	0,61	1,23	51,11	15,09	29,13
III. (431)	0,92	1,85	2,55	0,92	34,33	32,06	27,37
IV. (355)	1,69	1,69	—	0,84	38,03	17,92	39,83
5/A. gödör összesen	1,4	1,4	1,18	1,23	43,52	21,15	30,12
6. gödör							
7919 db	1,01	1,38	1,98	1,08	43,70	27,30	23,55
7. gödör							
2451 db	0,08	0,85	0,65	2,36	43,16	33,19	19,71
8. gödör							
350 db	0,85	—	2	2,85	32,57	37,45	24,28
10. gödör							
498 db	—	2	—	3,4	59,23	27,53	7,83

réptől eltekintve kizárólag a rátett barbotin dísz fordul elő. A deszki ásatás többi leletegyüttesében sincs seholy túlsúlyban a fröcskölt változat, sőt maximum a Maroslele-Pana 3. sz. gödör arányát éri el.

A barbotin kerámia időrendi helyzetéről alkotott elképzelésünket elsősorban a vršniki ásatás megfigyelései támasztják alá. Az I. — legrégibb — szintben a durva, ujjbenyomással és körömcspéssel díszített töredékek jellemzők, ritkábban előfordul a vörös bevonatú kerámia is. A festett edények vörös alapon fehér mintákkal díszítettek. A II. szintben csaknem eltűnik az ujjbenyomásos és csipett díszítési mód. Ekkor lép fel a barbotin díszítés és a világos alakra festett fekete vonalas festés. Fontos megfigyelés, hogy az itt jelentkező Veselinovo jellegű kerámiával egyidejűleg besimított kanellurák is kimutathatók (plisszé dísz). A III. szintben a barbotin dísz megjelennek az ujjakkal besimított széles kanellurák, nő a szürke színű kerámia aránya. A legfiatalabb, spiralooid festéssel jellemezhető IV. rétegben már vincai elemek, talpas kelyhek, fekete kerámia lép fel, jellegzetessé válik a besimított széles kanellurával történő díszítési mód.¹⁴

A meglehetősen szűkszavú közlemény alapján tehát ugyanazon jelenség volt kimutatható Vršnik rétegsorában, melyet a Tisza—Maros szög koraneolitikus telepeinél megfigyelhettünk. A barbotin kerámia a legrégebbi szintben hiányzik, majd fellépése után egyre növekvő tendenciát mutat. A vršniki legfiatalabb szintet tehát nemcsak a festési mód, hanem a barbotin kerámia alapján is a

starčevói lelőhely anyagával tudjuk párhuzamosítani.

Tárgyalt kerámiatípusunk számos más között leletegyüttesben (Lécfalva, Bácsorok, Gornja Tuzla, Tečić) is kimutatható, de a többi díszítő elemhez viszonyított arányáról sajnos nincs adatunk.

Az eddigi feltevésnek teljes egészében ellentmond a thessaliali Oztaki magula¹⁵ ásatása során feltárt rétegsor. Jóllehet V. Milojević megjegyzi, hogy igen kevés e kori anyagot találtak, s ezért a leletek alapján kialakítható kép kevésbé precíz, mégis a Vorsesklo időszakon belül négy határozott szintet különít el. Legrégibb az ún. buntpolierte kerámia, ezt követi a barbotin díszrel jellemezhető anyag, majd a csipett díszű kerámia. E fejlődési sort az impresso-cardium kerámia zárja le. Mindaddig, amíg a barbotin dísz arányát nem ismerjük, a kérdésben nem tudunk határozottan állást foglalni. Úgy tűnik, hogy Thessáliába a csipett díszű kerámia fejlődésünk egyik régebbi időszakában nyomult be. Ezt bizonyítják a karditsai leletek is, ahol hiányzik a barbotin kerámia.¹⁶ A protosesklo korú Nea Nikomedeia lelőhely anyagában sem találjuk meg a barbotin díszítést, jóllehet a csipett dísz 1,9%-ban kimutatható.¹⁷ R. Rodden szerint a csipett díszű kerámia Macedóniában északi kapcsolatokra utal, konkrétan a Vršnik I. típusú leletgyüttesekhez kapcsolható és idegen a protosesklo kultúra körében. Lehetséges tehát, hogy Oztaki magulán is megtalálható a csipett díszű kerámia egyik korai változata, de kellő számú leletanyag és zárt gödrök leletgyüttese hiányában nem volt mód a díszítés pontosabb elkülönítésére.

¹⁴ Garašin, D.—Garašin, M. V., L'habitat néolithique de Vršnik près de Tarinci. Zbornik na štipskiot narodni muzej. II (Stip 1960—61) 36—.

Garašin, M. V., Der Stand der Neolithforschung in Serbien und Makedonien mit besonderer Rücksicht auf die neuen Ergebnissen in der Agäis und am Ostbalkan.

Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg. (Berlin 1961) 307—.

¹⁵ Milojević, V., JRGZ 6 (1959) 1—.

¹⁶ Papadopolou, M. G., Thessalika A (Volos 1958) 39—.

¹⁷ Rodden, R. J., PPS 28 (1962) 284.

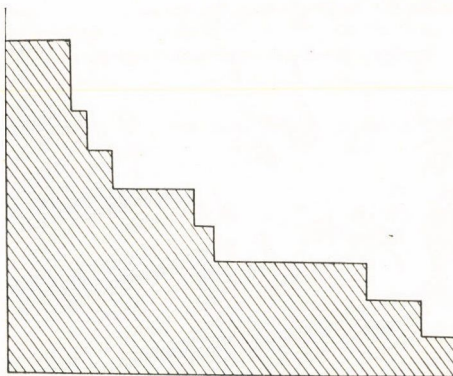
A barbotin díszítés növekvő jellege az eddigiek alapján tehát megfelelő ismérv a Körös-csoport belső időrendjének meghatározásához.

Mindaddig, míg meghatározott földrajzi egységen belül nagyobb kiterjedésű ásatásokat nem végzünk, és komplex feltáró s feldolgozó munkára,

mely során részletesebb adatok birtokába juthatunk, nincs lehetőségünk, a barbotin díszű edénytöredékek megjelenésének arányát időrendileg meghatározó jellegnek kell tartanunk.¹⁸

Trogmayer Ottó

Gyálarét 1. g. 0%
Gyálarét 1/a. g. 0%
Gyálarét 2. g. 0%
Gyálarét 3. g. 0%
Gyálarét 15. g. 0%
Lúdvár 1. g. 0,04%
Gyálarét 8. g. 1,8%
Pana 4. g. alsó 1,8%
Pana 4. g. felső 2,25%
Deszk 13. g. 2,9%
Deszk 8. g. 5,03%
Deszk 7. g. 5,53%
Deszk 5. g. 9,6%
Pana 3. g. 11,1%
Deszk 15. g. 12,09%

1. kép. A barbotin díszítés aránya Szeged környéki lelőhelyek zárt leletgyűjtéseiben

Рис. 1. Пропорция барботинового орнамента в комплексах находок по местонахождениям из окрестностей г. Сегеда.
Fig. 1. La proportion de la décoration de barbotine dans les ensembles de tsouvailles découverts aux environs de Szeged

THE „BARBOTINE” POTTERY OF THE KÖRÖS GROUP

Summary

The barbotine decoration is one of the characteristic elements of the Early and Middle Neolithic pottery of the Southern Great Plain. The surface ornaments, produced by a special technique, may be divided into two main varieties. In one case the decoration is made up of pasted-on globules, flattened to a hemispherical shape, in their majority irregularly scattered. This variety may be called “superposed barbotine”. The other variety of the pottery dealt with can be determined as splashed or flattened barbotine. The sputtered thin earthen covering was in some instances partitioned by wide, canellure-like stripes. The decoration made up of slanting canellures is especially typical of the find complexes of early Vinča character,¹ but its precursors may be proved among the finds of the Körös group already. Taken by itself, the barbotine pottery may be reckoned with as one of the decorative elements of the Early Neolithic, but in comparison with the other ornamental features it seems to be apt for a more precise chronological division.

None of the numerous studies, dealing with the inner chronology of the Körös group, has offered unequivocally reliable data for a more detailed partition of the

period dealt with. Since no settlement of tell character dating from the period of the Early Neolithic has been found in the area of the Southern Great Plain as yet, I have chosen a special method of investigation to define its inner chronology.

I started from the supposition that the settlements of the Körös group, to be demonstrated by the traces on the surface, situated within a minor geographical unit, in the given case, in the Tisza—Maros corner, were not inhabited simultaneously. I based this supposition on the earlier statements on the ways of life of the Körös group.³

Mainly for technical reasons, my excavations were centered on relatively small areas, they yielded, however, a large quantity of finds in each instance.⁶ On the basis of the decorative patterns I statistically analysed the pottery unearthed in close units. This analysis proved not only the divergences between the earthenware of the various sites, representing, in all probability, more than local varieties, but also the fact that the relics of several periods could be distinguished within a single settlement as well. These periods can be distinguished by the different find complexes of the refuse pits, and not by the

¹⁸ Úgy tűnik, a barbotin kerámiáról mondottakat alátámasztják a zoológiai adatok is. Bökönyi Sándor meghatározása és szíves szóbeli közlése szerint, a vadállat-háziállat csontok aránya a kérdéses lelőhelyeken az alábbiak szerint alakul. Legtöbb vadállat-csont Gyálaréten mutatható ki, az összes töredék mintegy 59%-a.

Ez az arány Lúdvár, Maroslele, Deszk sorrendben csökken, ez utóbbi lelőhelyen csupán 24%. Ha feltételezzük, hogy a vadászat szerepe a régebbi időszakokban nagyobb volt, a vadállat-csontok aránya alapján kialakított sorrend megegyezik a barbotin dísz alapján felvázolható sorrenddel.

superposed layers. In the find complexes of the investigated four sites „barbotine” pottery occurs in different quantities. Both the concomitant phenomena and the observations at some excavations done abroad tend to show that the change in the proportion of barbotine-decorated pottery may be connected with the inner chronology of the Körös group.

The result of the statistical investigations made on the material of the closed find-complexes of the sites dealt with, is presented in the appended table. Comparing the data, the change in the proportion of barbotine ornaments is conspicuous. Starting from this fact I tried to arrange the find-complexes according to the growing proportion of barbotine decoration. (*Cp.* diagram.) On this basis the oldest sites seem to be those of Gyálarét and Lúdvár, whereas the youngest, including the greatest quantity of barbotine pottery, together with the double-conical Vinča types, are probably pit No. 3 at Maroslele-Pana and pit No. 15 of the oil well Deszk I. For a comparison I also tried to analyze the material, lending a name to the Starčevo group, on the basis of D. Garašanin's paper.¹⁰ Even the approximative statistical values support the inclusion of the material of the Starčevo site into the youngest phase of the Körös-Starčevo complex. The correctness of this suggestion is proved by the double-conical vessels, spiraloidic patterns and smoothened canellures as well. Though it cannot be doubted that the Starčevo settlement is bequeathed to us by more than one period, all of the supposed periods belong to a relatively young age.

Our view on the chronological situation of “barbo-

tine” pottery is supported by the observations of the Vršnik excavation in the first place. There the oldest level (level I) is characterized by fragments decorated by rough finger imprints and nail pinching. The painted vessels are ornamented by white patterns on a red basis. In level II the decoration with finger imprints and pinching disappears almost entirely. It is here that “barbotine” ornament and black linear painting on a light basis appear. It is important to notice that, simultaneously with the Veselinovo pottery occurring here, also flattened canellures can be proved. In level III also the wide canellures flattened with fingers appear on the rusticated ornament, whereas in level IV, to be characterized by spiraloidic painting, in the youngest layer, also Vinča elements, pedestalled goblets and black pottery occur and the decoration with a flattened wide canellure becomes typical.¹⁴

Therefore the hitherto published material permits to demonstrate the same phenomenon in the series of Vršnik levels as was to be observed in the Early Neolithic settlements of the Tisza—Maros corner. In the oldest layer barbotine pottery is missing, then it appears and shows a tendency of growing in number. Thus not only the way of painting but also the occurrence of barbotine pottery justifies an identification of the youngest Vršnik level with the material of the Starčevo site.

Relying on the statements made above, the increasing proportion of the “barbotine” decoration may be regarded as an adequate criterion of the inner chronology of the Körös group.

O. Trogmayer

TERRAKOTTA EX-VOTO GÖDREKERESZTÚRRÓL

1965 év őszén a Baranya megyei Gödrekeresztúr község közelében levő Szénáspusztán, (a „Fenyő-irtás” nevű domboldalon) (1. kép) talajlazító gép alatt beszakadt a föld, és az így keletkezett üregből nagyméretű, erős téglák kerültek felszínre. A teljesen lakatlan területen (szántóföldön) előforduló építőanyag felkeltette az ott dolgozók kíváncsiságát, és a helyszínre siető községbeli vezetők egy római épített téglasírt találtak. A sír tetejét szétbontották, az abban található valamennyi mellékletet kiemelték, a csontvázat azonban érintetlenül hagyták és a múzeumot értesítették.¹ Rövidesen a helyszínre érkezve a találók segítségével együtt sikerült a valóságnak megfelelően rögzíteni a mellékletek pontos fekvését.² Ez alkalommal és 1966. év folyamán régészeti feltárást végeztünk a területen, ahol is összesen 1600 m² területet átkutatva, mindössze 11 későrómai sír került napvilágra.³ Jelenleg csak a fent jelzett téglasír (2. sz.) egyik mellékletével kívánunk bővebben foglalkozni.

Az ÉK—DNY irányítású, épített téglasír felületi (2. kép) és metszetráján (3. kép) jól látható, hogy a sír DNY-i végénél még egy külön sírhelyet is megástak annak idején, amelyet már nem béleltek ki téglával. Ebbe helyezték el azután — a téglasír befalazásával egyidőben — azt a vaspántokkal ellátott scriniumot, amelyet ásatási megfigyeléseink alapján sikerült rekonstruálnunk⁴ (6. kép). A scriniumban mellékletet nem találtunk.

¹ Nagy Istvánnak, a községi Tanács V. B. elnökének köszönhető, hogy a tárgyakat biztonságba helyezte és a pécsi múzeumot értesítette. — Dankó Imre, a pécsi múzeum igazgatója kérte fel azután e sorok íróját az ásatás elvégzésére. Fogadják mindketten fáradozásukért hálás köszönetemet.

² Nagy István tanácselnök, Weisz János tsz. elnök és Várnai Jánosné pedagógus segítségével, akiknek ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

³ A feltárások időpontja: 1965. okt. 16—20; — 1966. júl. 4—30. Az ásatások során nyújtott valamennyi segítségért köszönetet mondok fent említetteknek (vö. 2—3. képek). Az eltemetések azonos időpontját bizonyítja a zárszerkezethez tartozó kis kampós zárnyelv (5. kép 2.), amelyet a hozzátapadt maltértől nem lehetett elválasztani, tehát még a frissen vakolt téglasírral egyidőben helyezték a scriniumot a külön megásott sírhelybe. — A scrinium részletes feldolgozása a temető ismertetésekor történik meg (vö. 6; 54. j.). Ezúttal csak

⁴ A 2. téglasír megbontásakor a találók szerencsére nem fedezték fel a sír Ny-i vége után következő külön kis sírhelyet, így azt már szakszerűen sikerült feltárnom (vö. 2—3. képek). Az eltemetések azonos időpontját bizonyítja a zárszerkezethez tartozó kis kampós zárnyelv (5. kép 2.), amelyet a hozzátapadt maltértől nem lehetett elválasztani, tehát még a frissen vakolt téglasírral egyidőben helyezték a scriniumot a külön megásott sírhelybe. — A scrinium részletes feldolgozása a temető ismertetésekor történik meg (vö. 6; 54. j.). Ezúttal csak

Az épített téglasírban fejfel ÉK-felé, 16—18 év körüli nő csontváza feküdt.⁵ Karjai könyökben meg voltak hajlítva. A téglasírban az alábbi mellékletek voltak találhatóak⁶ (4. kép):

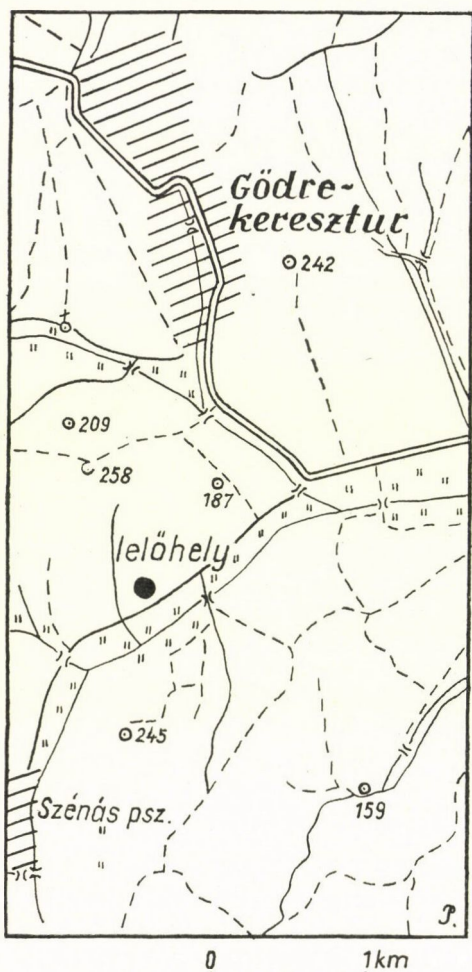
1. *Gyöngyök.* (7. kép 1—8. kép 3)
1 db amfora alakú arany; 1 db henger alakú zöld üvegpaszta; 1 db lencse alakú fehér üveg; 20 db apró zöld lencse alakú üvegpaszta gyöngyszem. (Nyak körül.)
2. *Ezüst hajtűk.* (7. kép 2a—b, 8. kép 1—2)
a: Hagymafejes gombbal, vége felé elkeskenyedik, meggörbült, hegye letörött. M: 5,5 cm.
b: Gömbfejű végződéssel, vége felé elkeskenyedik. Kettőtörve. Teljes H: 5,2 cm (mindkettő a koponyafetőd baloldala mellett).
3. 42 db *bronzérem* egy csomóban, a mellkas közepén⁷ (9. kép).
4. *Bronz karperecek.* (8. kép 9—14)
a: Hengeres átmetszetű huzalból. Nyitott, végei laposra kalapált 2—2 koncentrikus körből képzett, stilizált kígyófejekben végződnek. Ép. Átm.: 6 cm V.: 0,3 cm (7. kép 4a — jobb alsókaron).
b: D-átmetszetű huzalból. Nyitott, végei kígyófejekben végződnek, a szemek bemélyítve, a fejek mögött tagolás. Ép. Átm.: 6,7 cm V.: 0,4 cm (7. kép 4c — jobb alsókaron).
c: D-átmetszetű huzalból. Nyitott, egyik vége hegyesen elvékonyodik, másik vége négyes tagolású bunkóban — stilizált kígyófejben — végződik. Ép. Átm.: 6 cm V.: 0,5 cm (7. kép 5 — jobb alsókaron).
d: Négyzetes átmetszetű, kívül sűrűn rovátkolt, nyitott, élben elvékonyodik. Ép. egyik vége letörött. Átm.: 5,8 cm V.: 0,2 cm (7. kép 4d — jobb alsókaron).
e: Négyzetes átmetszetű huzalból. Nyitott, végei élben elvékonyodnak, külsejét sűrű, bevagdalt rovát-

a teljesség kedvéért adom közre egyes alkatrészeit és rekonstrukcióját.

⁵ Fenti adatot K. Éry Kingának köszönöm meg, aki a temető anthropológiai feldolgozását volt szíves elvégezni.

⁶ A mellékletek analógiáit és azok értékelését csak a temető teljes feldolgozása során adom.

⁷ A 2. sírban összesen 61 db érem került elő. Ezeket már sajnos összekeverve kaptam kézhez, nem lehetett különválasztani a sírban történt elhelyezkedési összefüggések szerint. Annyit sikerült csak rekonstruálni, hogy a váz mellén 42 db, míg a lábknál 19 db érem feküdt egy-egy csomóban. Minden valószínűség szerint ezek az érme 1—1 bőrszerszényben nyertek annakidején elhelyezést. — A temető sírjaiban összesen 110 db érem fordult elő, tehát a 2. sír 61 db-ját leszámítva még 49 db került napvilágra. A temető érmei közül a legkésőbbi veret Gratianus AE/III-a, (Siscia, 375 év). — A 2. sír éremtáblázatát (vö. 9. kép) külön készítettem el a jelen feldolgozás számára. A táblázaton előforduló rövidítések: AV = Avers, RV = Revers, LRBC = Carson, R. A. G., — Kent, J. P. C., Late Roman Bronze Coinage A. D. 346—498. II. (London 1960). — RIC = Mattingly, H., — Sydenham, M. A., The roman Imperial Coinage (London).

1. kép. A gödrekeresztúri későrómai temető helye
Рис. 1. Место позднеимперского могильника в Гёдрекерестуре
Fig. 1. L'emplacement de la nécropole romaine de basse époque de Gödrekeresztúr

kolás díszíti. Ép. Átm.: 5,8 cm. V.: 0,3 cm (7. kép — jobb alsókaron).

5. D-átmetszetű huzalból. Nyitott, laposra kalapált végei 2—2, kettős körből képezett stilizált kígyófejben végződnek. Egyik vége letörött. Átm.: 6 cm V.: 0,3 cm (7. kép 4b — jobb csukló fölött).

6. Csont karperecek.

a. Síma díszítetlen, 2 bronzszegeccsel záródik. Több darabra törve. Sz: 0,4 cm V.: 0,3 cm (7. kép 6e — bal alsókaron).

b—c. Ua. Sz: 0,5 cm V.: 0,3 cm (7. kép 6a—6d — bal alsókaron 2 db).

d. Ua. Sz: 0,6 cm V.: 0,2 cm (7. kép 6b— bal alsókaron).

e. Ua Sz: 0,7 cm V.: 0,3 cm (7. kép 6e — bal alsókaron).

7. Csirkecsontok.

8. Vaskés. (7. kép 8 — 8. kép 17)

Babérlevél alakú, nyele hiányzik. Ragasztott. H: 9 cm Sz: 2,8 cm V.: 0,6 cm (jobb lábfej mellett).

9. Vaspálca. (7. kép 9 — 8. kép 15) Hengeres átmeteszű kovácsolt vasból készült, vége felé elkeskenyedő vaspálca. Több db-ra törve. H: 19,3 cm Átm.: 0,8—1 cm (jobb lábfej mellett).

10. 19 db bronzérem egy csomóban, a jobb lábfej mellett, a 8—9. mellékletek mellett (vö. 9. kép).

11. Aggyagkorsó (7. kép 11—10. kép).

Téglasszerű aggyagból készült. Szájpereme élben megtörik, nyakát léctag díszíti. Teste körteformájú, lapos, osztott szalagfüle van. Zöldessárga máza lekopott. Füle ragasztott, szájpereme kiegészített. M: 15,6 cm Szá: 3,5 cm Tá: 4,0 cm (jobb lábfejen feküdt).

12. Figurális terrakotta aggyagedény — ismertetésünk tárgya. (Bal lábfejre helyezve, az edény füle feküdt a vázon.)

13. Vaspántokkal ellátott scrinium (5—6. képek).

1. Scrinium derékszögben meghajlított vassarokpántja, melyet kívülről még egy hosszabb pánt fog át. A külső pánt két végében 1—1 vasszeg. Belsejében farostok. A belső vaspánt végein 2—2 vasszeg erősítette a fához (5. kép 1).

2. Zár szerkezetéhez tartozó vasalkatrész. Keskeny, laposra kalapált pánt egyik vége S-alakban meggörbült, másik vége lyukban végződik, amelybe csuklós tag letört feje kapcsolódik, áthurkolva. H: 10,3 cm V.: 0,2—0,6 cm. A hozzátapadt habarcsrögtől elválasztani nem lehetett (5. kép 2).

2a. Vas-zár. Négyzet alakú vaslap, négy sarkán kúposfejtű szögek erősítették a fához. Közepén 1 hosszszűkás, függőleges és 1 téglalap alakú, vízszintes kivágattal. Hátoldalán a bevágott részek mellett 7,3 cm hosszú, 2,2 cm széles 2 szegletes lyukkal ellátott hüvely van ráforrasztva és 2 keskeny pánttal ráerősítve, tolóretesz számára. Az egyik szög körül belül farostok vannak. H: 9,3 cm Sz: 8,8 cm V.: 0,4 cm Szög H: 3,5 cm (5. kép 4).

3. Leírását vö. 13/1. — Belsejében a farostok jó állapotban maradtak meg. Két db-ra törve. Belső vas sz: 4,8 cm V.: 0,3 cm. Külső vas Sz: 2,6 cm Szög H: 2,5 cm (5. kép 5).

4. 2 db lapos vaspánt, 1 db enyhén meghajlított, belsejében farostokkal. 1 db töredék, szegfejjel. 4 db-ra törve. Sz: 1,8—2 cm. H: 9,3; 6,3; 4,2; 1,7 cm.

5. Belső pánt, derékszögben meghajlítva. Végein 2—2 szeggel erősítették a fához. Egyik széle kívülről keskenyebb vaspánttal megtoldva, amelynek végein 1—1 szeg van. Belsejében farostok maradtak meg. Belső sz: 4,8 cm V.: 0,2 cm. Külső sz: 2,4 cm V.: 0,2 cm H: 6,7 cm. Szög H: 1,8 cm (5. kép 6).

14. Gyűrűk.

a: Ezüstgyűrű (7. kép 14e. — 8. kép 4). Hengeres átmeteszű, nyitott. Egyik végén két kis gombbal. Egyik gomb letörött. Átm.: 2,2 cm V.: 0,2 cm (két kézfej között).

b: Bronzgyűrűk 4 db (7. kép 14a—d., 8. kép 5—8). Lapos pántból készítve, középtől vége felé elkeskenyednek, éle recézett. Középen keretben X minta, vésett díszítéssel. Nyitottak, épek. Egyiknek a vége letörött. Átm.: 1,9 cm Sz: 0,4 cm V.: 0,1 cm.

15. Vassal (7. kép 15. — 8. kép 16). Hengeres átmeteszű kovácsolt vasból készült, kerek formájú, tuskével ellátva. Tuskéje letörött. Átm.: 4,4 cm V.: 0,8 cm (két lábfej vége között).

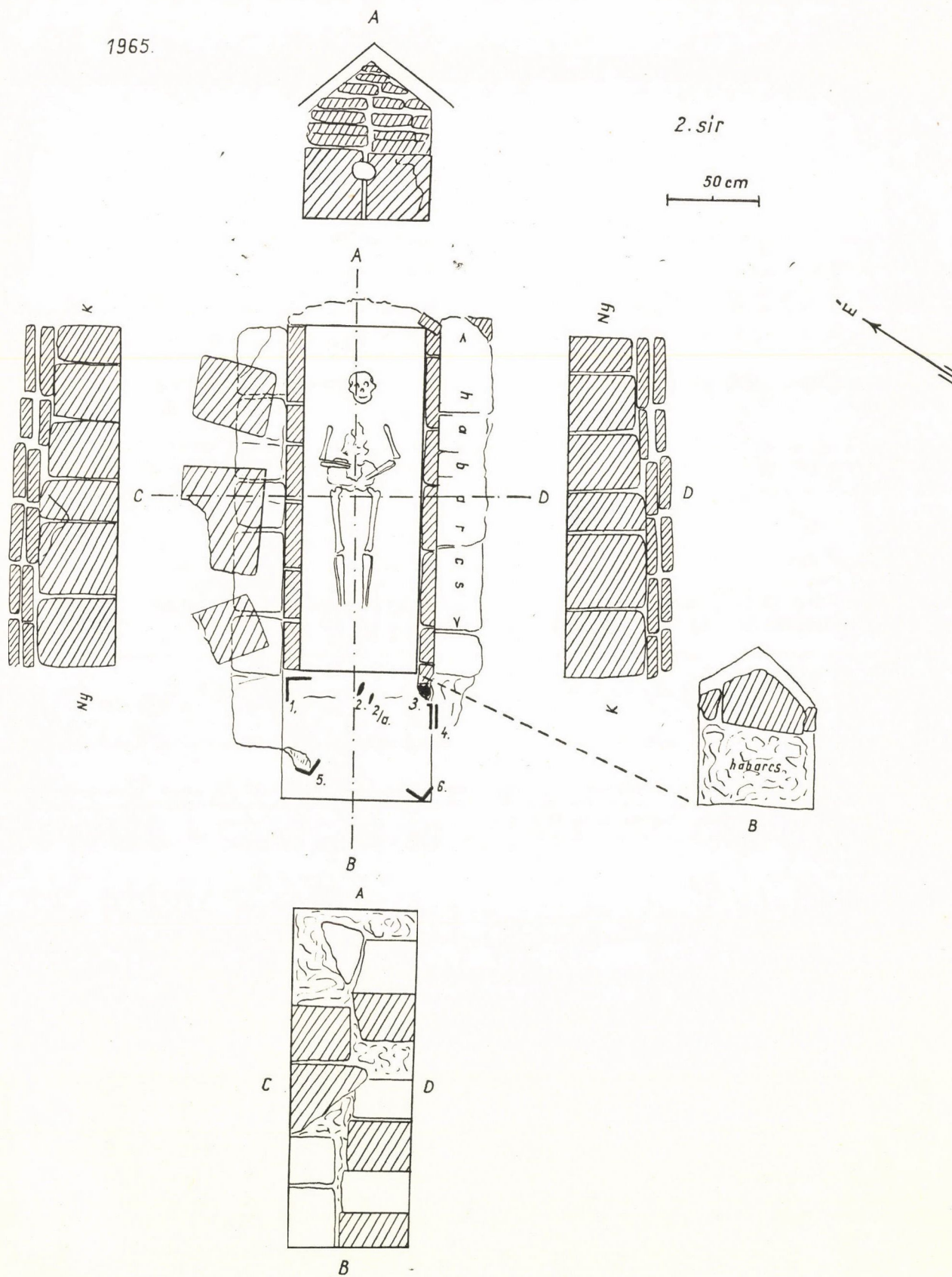
A sírban talált 61 db érem feldolgozása alapján (vö. 9. kép) a fentiekben közreadott mellékletek az i. sz. 341—375. évek közé helyezhetők. A sír mellékletei az érmek pontos meghatározásától eltekintve is, a IV. századi pannóniai temetők anyagával szoros kapcsolatot mutatnak.

Ismertetésre kerülő agyagtárgyunk egészen világos, sárgásfehér színű, finom pipaföldből készült. Magassága: 30 cm Szá: 7×5 cm Tá: 12×13 cm. Előnézetben fonott, támlás karszéken ülő,⁸ gyer-

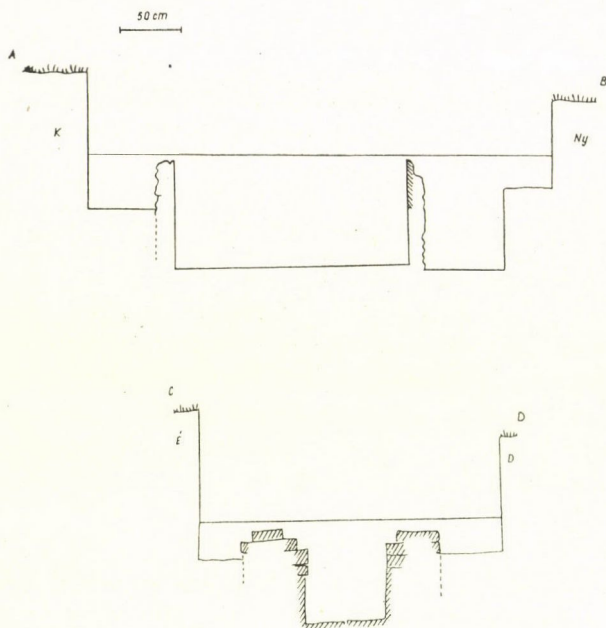
⁸ Tulajdonképpen megfelel az ún. Solium-nak: Rych, A., Illustriertes Wörterbuch der Römischen Alterthümer. (Paris—Leipzig 1862) 575. — Fonott

karszéket kömlékeken is több ízben találunk: szarkofágon Rómában (S. Lorenzo fuori le mura) Klausner, Th., Frühchristliche Sarkophage in Bild und Wort. (Olten-

1965.

2. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír felülnézeti rajza
 Рис. 2. Гёдрекерестур — могила № 2, вид сверху
 Fig. 2. Gödrekeresztúr — vue de dessus de la sép. n° 2

3. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír metszetrájzok
 Рис. 3. Гөдрекерестур — профили могилы № 2
 Fig. 3. Gödrekeresztúr — coupes de la sép. n° 2

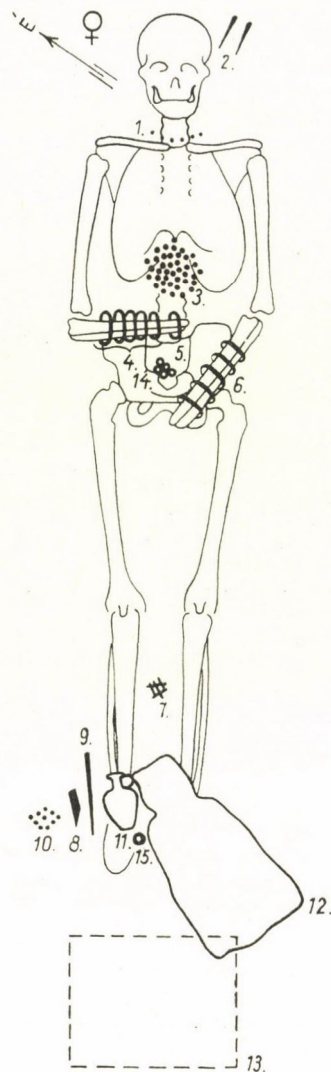
mekét szoptató, méltóságteljes nőalakot ábrázol. Bal lábát jobb térdén átveti, lábai alatt kis sabelum van⁹ (11. kép).

Edényünket profilba állítva (12–13. kép) tűnik csak ki, hogy tulajdonképpen füles agyag-edényről van szó. A száját képező diadéma hátsó részének közepéből (15. kép) lapos szalagfül indul ki, amely hátul, a fonott támlásszék közepe táján fut be az edénytestbe (14. kép).¹⁰ Magát az edénytestet két fél negatív formából öntötték ki, két oldalát úgy dolgozták össze, hogy a varratok meglátsszanak (jól látható a 12–13. képeken).¹¹ Az edény alját pontosan követő alaprajzú lapocska levezethető volt, széle kissé elvékonyodott (16. kép). Minden bizonnyal eredetileg zárt edénynek készült, kiegészítése után azonban a külön ráerősített talprész leválhatott. (E szabálytalan törésvonal jól látható a 11. és 14. képek alján.) Ekkor történhetett, hogy a levált lapocskába és az edény aljára 4–4, egymással párhuzamos lyukat fúrtak, amelyek segítségével fonállal vagy fémszállal a talprészt ráerősítették az edény testére (17. kép a–b).¹² Ezáltal edényünk folyékony étel vagy ital tárolására már nem volt alkalmas.

Schweiz 1966) 11., 1. kép 3. — *Esperandieu, E.*, Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine. IV (Paris 1907) 2788. sz.; 2789. sz.; uo. IX. 405; uo. X. 7392 sz. — Fonott karszék kisbronzon: *Behn, F.*, Frühchristliche Bronzestatue aus Strassburg. Germ. 18 (1934) 284., 31. t.

⁹ *Rych, A.*, i. m. 541. = Sabellum. — Az ábrázolt pozícióhoz, különös tekintettel az ülő nőalak bal lábának helyzetére, vö. *Schoppa, H.*, Ein griechisches Vorbild für Kölner Terrakotten. Germ. 22 (1938) 240., 47 t.

¹⁰ A csontvázon rajta feküdt az edény háta, így az

4. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír
 Рис. 4. Гөдрекерестур — могила № 2
 Fig. 4. Gödrekeresztúr — sép. n° 2

A nőalak fejét diadéma díszíti, amely egyben a szájerem-szajkiöntő is volt. Ez alól kilátszik a középen elválasztott hullámos haj, amely a fülek mögé simítva lazán omlik a nyakára és a tarkójára. Arcán archaikus mosoly merevedett meg. A homlok és szemkiképzés erőteljes vonalvezetése nem folytatódik a száj és áll tájékán. Nyakát kerek szemekből álló, domború gyöngysor keretezi. Ruhá-

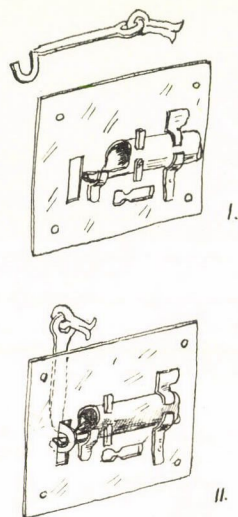
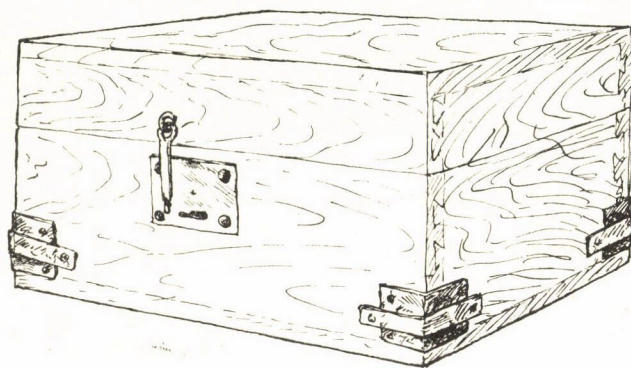
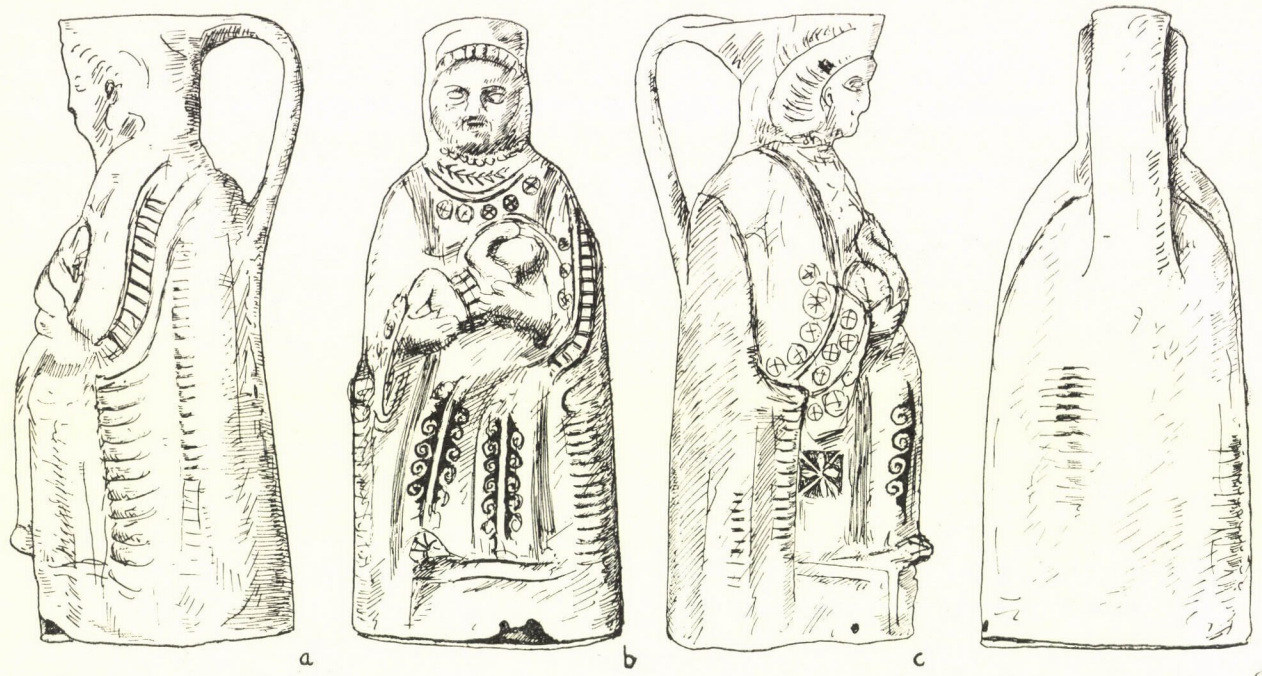
erősen korrodált és sötétbarna színű lett. A fonott karszék mintája így nehezebben vehető ki.

¹¹ *Tudot, E.*, Collection de Figurines en Argile. (Paris, 1860) 3–10. t. Számunkra különösen fontos a 9–10. t.

¹² A teljesen sértetlen, ép tárgyon csupán elől, az edény aljának közepén találunk kis sérülést, amely az egyik kis lyuk fúrásakor keletkezett. E sikertelen kísérlet után fúrták meg még odébb egy másik helyen az edényt. Ebből arra is következtethetünk, hogy előbb az edény falát lyukasztották át, majd ehhez mérten pontosan a felső lyukaknak megfelelően a külön talpat.

5. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír. Vaspántos scrinium maradványai. 1 : 2
 Рис. 5. Гёдрекерестур — могила № 2. Остатки скриния с железными обручами. 1 : 2
 Fig. 5. Gödrekeresztúr — sép. n° 2. Restes d'un écrin à ferrure 1 : 2

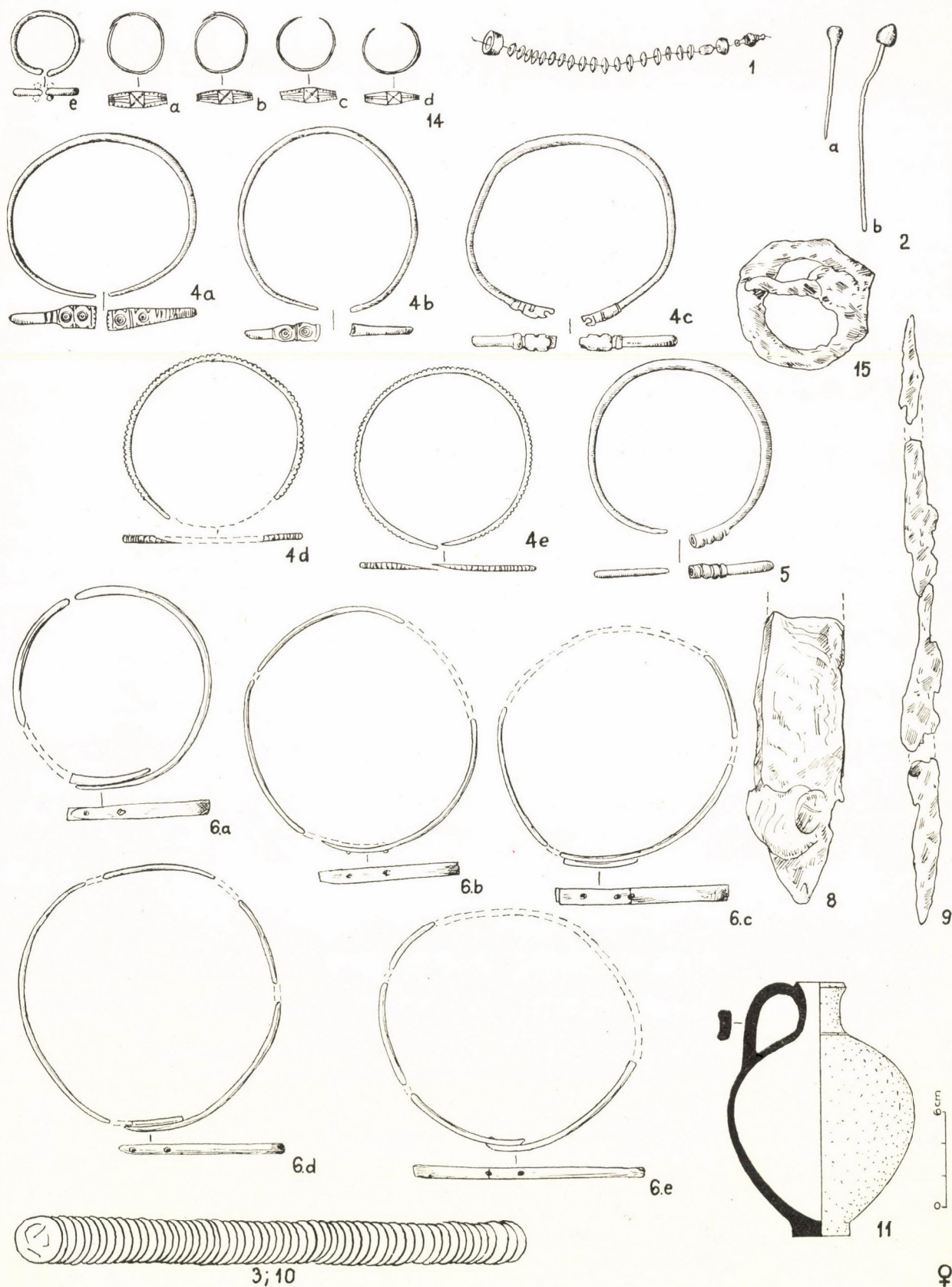
6. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír. a—d: Terrakotta ex-voto. — Serinium rekonstrukciója. 1 : 2
 Рис. 6. Гёдрекерестур — могила № 2. a—d Terrakotta ex-voto. — Реконструкция скриния. 1 : 2
 Fig. 6. Gödrekeresztúr — sép. n° 2. a—d: Ex-voto en terre cuite. — L'écrin reconstitué. 1 : 2

jának nyakkivágását levélfűzér és kettős vonal (6. kép „b”), a ruha felső részét és bő szárú ujjának szélét kis, átlókkal motivált karikák díszítik (6. kép „b” — „c”). Ez a minta nagyobb átmérővel a bőszárú ruhaujjon is megismétlődik (6. kép „c”). A vállaktól lefelé egy-egy széles csík figyelhető meg (6. kép „b—c”).¹³ A bő redőjű szoknyán jobb oldalt pedig kis levélmintával kombinált virág-

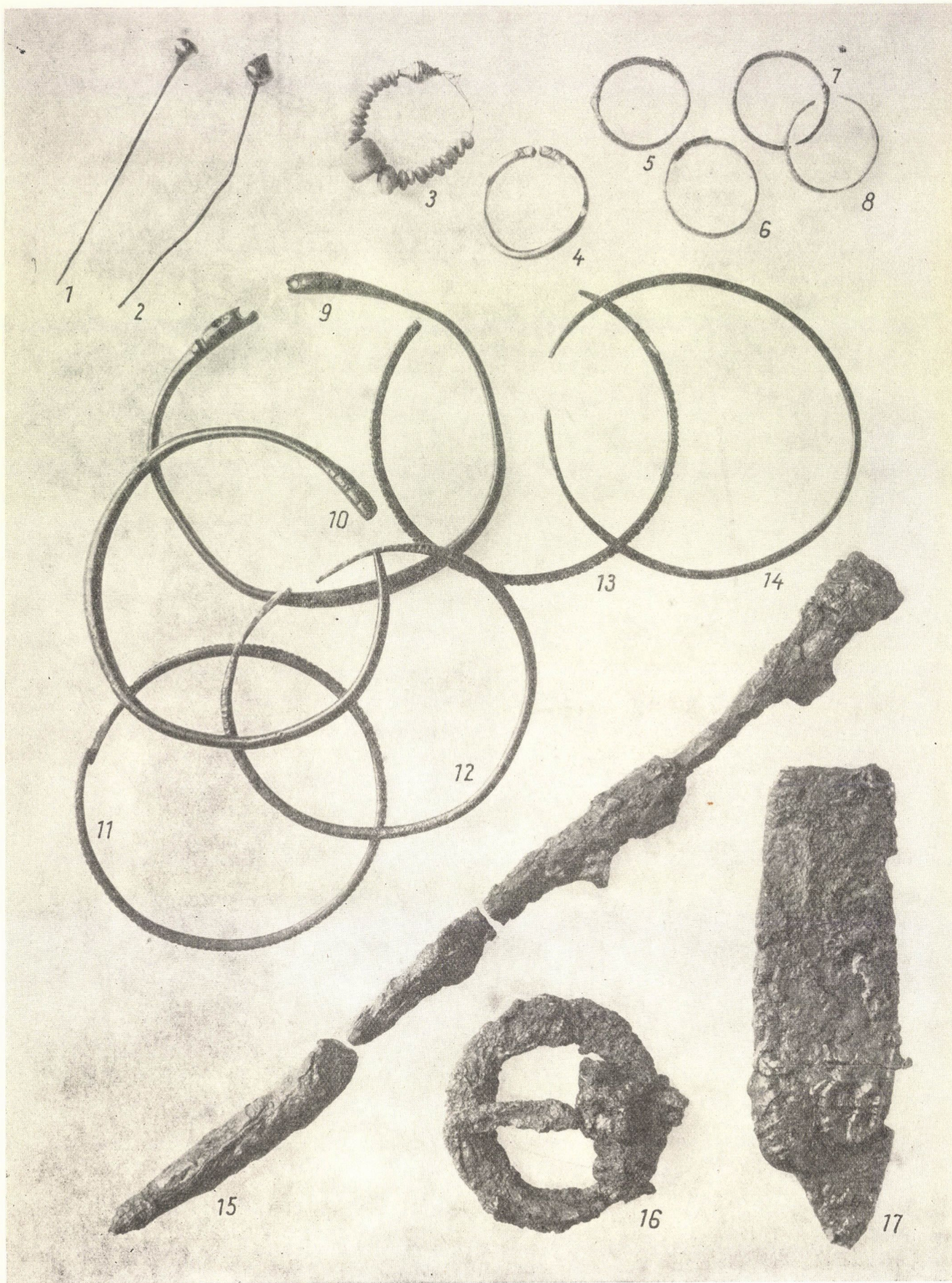
motívum látszik (6. kép „c”). Mindezek a díszítések besimítással készültek. A szoknyát azonban még más technikájú díszítőelemek is tarkítják. A térddek vonalában két függőleges sáv fut lefelé s ezekben a kettős, ún. „futókutya” mintát barnaszínű festékkel oldották meg (6. kép „b—c”. — 11. kép).¹⁴ A hosszú, bő redőjű szoknyát szegélyezés díszíti. Ez alól kibukkanó bal cipő orrát is barna

¹³ A válltól lefelé induló csík a fiatal anyák ruházatához tartozott. *Esperandieu, E.*, i. m. VIII (Paris 1922) 6247. sz.; *Tudot, E.*, i. m. 23. XXIX. sz.; *Petrikovits, H. v.*, *Novaesium, das römische Neuss.* (Köln—Graz 1957) 62., 30. kép.; *Germania Romana.* (Bamberg 1924—1930) 49., XXV. t. 4.

¹⁴ Pontosan ezt a mintát, ugyanezzel a barna festéstechnikával megtaláljuk egy Rumina terrakotta ex-voto hajkoronáján: *Tudot, E.*, i. m. 91. 25. t. Darabunkéhoz hasonló elhelyezésben, azonban primitív mintaképzésben található szoknyán hasonló, sávós díszítés: uo. 26. t.

7. kép. Gödrekeresztúr — mellékletek a 2. sírból. 1 : 2
 Рис. 7. Гёдрекерестур — погребальный инвентарь могилы № 2. 1 : 2
 Fig. 7. Gödrekeresztúr — mobilier de la sép. n° 2. 1 : 2

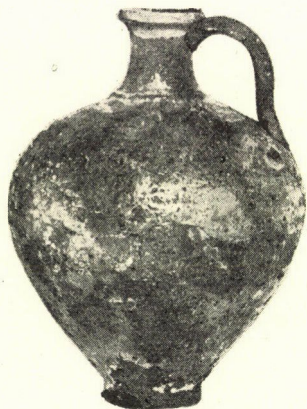
8. kép. Gödrekeresztúr — mellékletek a 2. sírból. 1 : 1
 Рис. 8. Гёдрекерестур — погребальный инвентарь могилы № 2. 1 : 1
 Fig. 8. Gödrekeresztúr — mobilier de la sép. no 2. 1 : 1

NO.	GÖDRE- KERESZTÜR	2. SÍR	AV.	RV.	A.D.	LRBC.	INV.Nº /MNM/
1.	CONSTANS	CONSTANS-PF AVG VICTORIAEDDAVGQNN			Thessalonica 341-346	860	66.3.3
2.		DN CONSTANS PF AVG VICT-AVG			Constantinop. 341-346	1062	66.3.4
3.	II. CONSTANTIVS	DN CONSTAN-TIVS PF AVG FELTEMP-REPARATIO			Constantinop. 351-354	2041	66.3.11
4.		" /2/			Aquileia 355-360	950	66.3.6
5.		"			Siscia 355-361	1228	66.3.9
6.		" /3/			"	1234	66.3.10
7.		" /3/			Sirmium 355-361	1612	66.3.7
8.		" /3/			Cyzicus 351-354	2496	66.3.8
9.		" /14/			?	—	66.11.4- 3.12
10.		DN CONSTAN-TIVS PF AVG SPESREI-PVBLICE /5/			Siscia 355-361	1245	66.3.13-15
11.		"			"	1252	66.3.15
12.		"			Sirmium 355-361	1618	66.3.16
13.		"			Thessalonica 355-361	1689	66.3.17
14.		"			Roma 355-360	691	66.3.18
15.		" /6/			?	?	66.3.19
16.		DN CONSTANTIVS IVN NOB C FELTEMP-REPARATIO			Siscia 351-354	1219	66.3.5
17.	IVLIANVS	DN CL IVL-IANVS NC FELTEMP-REPARATIO			Roma 355-360	688	66.3.20
18.		DN IVLIANVS NOB CAES FELTEMP-REPARATIO			Siscia 355-361	1229	66.3.22
19.		DN IVLIANVS NOB C FELTEMP-REPARATIO			"	1235	66.3.21
20.		"			"	1243	66.3.23
21.		"			Sirmium 355-361	1614	66.3.20
22.		DN IVLIA-NVS NOB C SPES REI-PVBLICE			Siscia 355-361	1247	66.3.26
23.		"			"	1251	66.3.25
24.		" /3/			?	?	66.3.27-28
25.		DN FL CL IVLI-ANVS PF AVG VOT /X/ MVL /XX /3/			Siscia 361-363	1262	66.3.24
26.	I. VALENTINIANVS	DN VALENTINI-ANVS PF AVG SECVRITAS-REIPVBLICAE /2/			Siscia 364-367	RIC 146.7/a	66.3.30
27.	VALENS	DN VALEN-S PF AVG GLORIARO-MANORVM			Aquileia 364-367	96.7/a	66.3.29

9. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír éremmelléklete
 Рис. 9. Гөдрекекестур — монеты из могилы № 2
 Fig. 9. Gödrekeresztúr — monnaies du mobilier de la sép. n° 2

vonalakkkal festették be.¹⁵ Nőalakunk ruhája nem hasonlít sem tunicához, sem pallához, leginkább a dalmaticához áll közel.¹⁶

A fiatal anya bal karján, mindkét kezével alátámasztva tartja csecsemőjét. A pólyás feje magasabban helyezkedik el, a bő szárú ruhaujjat vissza-

10. kép. Gödrekeresztúr — zöldmázás korsó a 2. sírból.
1 : 3

Рис. 10. Гёдрекерестур — кувшин, покрытый зеленой глазурью, из могилы № 2. 1 : 3

Fig. 10. Gödrekeresztúr — cruche à émail vert livrée par la sép. n° 2. 1 : 3

hajtva a bal oldali mellből jut táplálékához. Alsóteste anyja jobb tenyerén nyugszik, felhúzott lábacskái anyja jobb könyökéhez simulnak. A gyermektest átlós irányú elhelyezését a nőalak átvett bal lába erősen hangsúlyozza. A csecsemő első pillanatra teljesen ruhátlanak látszik, azonban pontosabb megfigyelés után felfedezhetjük derekán a besimítással jelzett fascia-t.¹⁷ Kerek

feje, felsőteste és lábai szabadon vannak. A támlás karszék, a nőalak lábai alá helyezett kis zsámoly a szoptatás műveletéhez hozzátartozó butordarabok.

Tárgyunk meghatározásánál igen nehéz helyzetben vagyunk. Megnyugtató analógiát egyelőre nem ismerünk.¹⁸ Bár fehérés színű pipaföldből készített anyaistennőket ábrázoló ún. ex-voto-k már eddig is szép számmal kerültek elő (főleg Gallia területéről), ezek azonban még csak meg sem közelítik darabunkat, sem kompozícióban sem technikai megoldásban.¹⁹ Ezek az istennők is fonott karosszékekben ülnek, egy — sőt sok esetben egyszerre két — csecsemőt szoptatnak, egy sincs azonban ezek között, amelyik egyúttal füllel ellátott edénynek is ki lett volna képezve. A kutatás ezeknek az anyaistennőknek körét meghatározva sok esetben Isis, a Matresek, Rumina és Juno Lucina alakjaival hozta kapcsolatba.²⁰ Annak érdekében, hogy a mi darabunkat közelebből meghatározhassuk, meg kell néznünk a fent jelzett istennők aspektusait.

Isis alakja joggal merülhetne fel, úgyis mint anya és gyermeke kedvelt megjelenítési formája. Isis esetében azonban mindig megtalálható a személyét szimbolizáló jellegzetes fejk, a ruhájára jellemző rojtok és csomók. Az ölében tartott Horus gyermek fürtjeit is mindig gondosan ábrázolják.²¹ Figyelembe véve ezeket a jellegzetes megjelenítési formákat, a mi darabunkat nem lehet Isis alakjával azonosítani.

Az ábrázolással kapcsolatban gondolhatnánk még a Matresek,²² Junonesek igen kiterjedt, kedvelt kultuszára is.²³ Számtalan kőemléken találjuk meg a dús redőjű ruhában ábrázolt méltóság-teljes anyaistennőket.²⁴ Ezeknél az ábrázolásoknál sok esetben az ölben tartott csecsemő a fasciával

¹⁵ Szegélyezett szoknyához, vö. *Tudot, E.*, i. m. 27. t., 30. t., 33. t.

¹⁶ *Rych, A.*, i. m. 215.; Hasonló terrakotta ex-votokon a ruhaujjak mindig szűkek és zártak, vö. *Tudot, E.* passim. Ugyancsak szűk, hosszúujjú ruhát visel egy fiatal anya, csecsemőjét baljában tartva egy pannóniai sírtáblán: CIL III 10539 (Óbuda, MNM. Ltsz. 62.350.1.).

¹⁷ Fascia = *Rych, A.*, i. m. 255.; A kőemlékeken levő — anyaistennőkkel együtt ábrázolt — csecsemők teljesen körül vannak a fasciával pólyálva, néha csak a fejük látszik ki a szalagok közül: *Esperandieu, E.*, i. m. IV (Paris 1911) 3420. sz., 3421. sz.; uo. V (Paris 1913) 4364. sz. — Terrakotta ex-votokon vagy ruhátlanok: *Tudot, E.*, i. m. 30. t. c, vagy úgy vannak a fasciával körülpólyálva, hogy a fejük szabadon van: uo. passim. — A mi darabunkéhoz hasonló megoldást eddig nem találunk. Meg kell itt jegyeznünk, hogy számos — a Matres kultusszal összefüggő — kőemléken az egyik istennő a három közül olyan széles pólyaszalagot tart kezében, amely hasonlít a mi darabunkéhoz: PWRE XIV. 2237, 660 = *Esper.* 1815. sz.; 661 = *Esper.* 1816. sz.; 663 = *Esper.* 1827. sz.; 664 = *Esper.* 1831. sz.; 667 = *Esper.* 2081. sz.; 668 = *Esper.* 2258. sz.

¹⁸ Ismeretesek a Worms-i múzeum agyagkorsói, melyeknek csupán száj- és nyakkiképzésük felel meg szépen kivitelezett női fejeknek, az edény teste nyaktól lefelé a hagyományos megoldással készült: Járdányi-Paulovics István hagyatéki anyagából, MNM Adattár PH(II)3csg. — Vannak olyan füles agyagedények is,

amelyeknek egész testét egy női fej mintájára képezték ki, (Kisköszeg, Győr (PH(II)4 csg.) — Ezek azonban esetünkben nem jöhetnek számításba.

¹⁹ *Tudot, E.*, i. m. passim.

²⁰ Uo.

²¹ *Schaffhausen, H.*, Über den römischen Isis-Dienst am Rhein. Jb. der Vereins von Alterthumsfreunde im Rheinlande. 76 (Bonn 1883) 31.

²² *Preller, L.*, Römische Mythologie. (Berlin 1865) 257.; *Roscher, W. H.*, Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. (Leipzig 1884–1937) II. 1815.; PWRE XIV. 2212; 2237; *Daremberg, Mm, Ch.*, — *Saglio, Edm.*, Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines. III/2 (Paris 1904) 1635; *Ihm, M.*, Der Mütter- oder Matronen Kultus und seine Denkmäler. Jb. der Vereins von Alterthumsfreunde im Rheinlande 83 (Bonn 1887) passim.; *Riese, A.*, Zur Geschichte des Götterkultus im rheinischen Germanien. WZ 17 (Trier 1898) 35; *Drexel, F.*, Die Götterverehrung im Römischen Germanien. BRGK 14 (1922) 34., 42–44, 65.; *Schumacher, K.*, Römische Terracottenfigürchen aus Deutschland. Die Alterthümer unserer Heidnischen Vorzeit V. (Mainz 1903) 379; *Tschumi, O.*, Weihgaben aus helvetisch-römischen Heiligtümern und Gräberfeldern. BZ 42 (1943) 25. — *Germania Romana*. IV. 19.; *Petrikovits, H.* v. i. m. 62.; *Hahl, L.*, Zur Matronenverehrung in Niedergermanien. Germ 21 (1937) 253.

²³ *Roscher, W. H.*, II/1. 617, 651.; PWRE X. 1125. *Riese, A.*, i. m. 29.

²⁴ Vö. 17. j.; *Ihm, M.*, i. m. 199.

11. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír. Terrakotta ex-voto.
1 : 2

Рис. 11. Гёдрекерестур — могила № 2. Terrakotta ex-voto 1 : 2

Fig. 11. Gödrekeresztúr — sép. n° 2. Ex-voto en terre cuite. 1 : 2

12. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír. Terrakotta ex-voto. (Oldalnézet) 1 : 2

Рис. 12. Гёдрекерестур — могила № 2. Terrakotta ex-voto (Вид сбоку) 1 : 2

Fig. 12. Gödrekeresztúr — sép. n° 2. Ex-voto en terre cuite (vue latérale). 1 : 2

teljesen bepólyált, előfordul máskor az is, hogy ezek a pólyások teljesen ruhátlanok. Nem egy esetben azt látjuk, hogy a három egymás mellett ülő istennő közül az egyik ölében tartja a csecsemőt, a másik pólyaszalagot, a harmadik szivacsot vagy paterát tart.²⁵ A családi élettel oly szorosan

13. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír. Terrakotta ex-voto. (Oldalnézet) 1 : 2

Рис. 13. Гёдрекерестур — могила № 2. Terrakotta ex-voto (Вид сбоку) 1 : 2

Fig. 13. Gödrekeresztúr — sép. n° 2. Ex-voto en terre cuite (vue latérale) 1 : 2

összefüggő Matresek kultúrkörében azonban nem tudjuk megnyugtatóan darabunkat elhelyezni, azoknak kifejezett hármasságuk miatt.

Felmerült az azonosításnál Rumina személye is. Az ősi itáliai kultusz egyik legfontosabb istennője valóban Rumina, akihez Romulus és Remus

²⁵ PWRE XIV. 2237.659; Uo. 2238.662., 666., 668; *Esperandieu, E.*, i. h. passim.; *Germania Romana*

XXI—XXII. t.; *Ihm, M.*, i. m. II. t. 2., III. t. 1.

mítosza is kapcsolódik.²⁶ Miután azonban mindig ikrekkel áll kapcsolatban, csak azokon a darabokon fogadhatjuk el Rurina megjelölését, amelyeken az istennő egyszerre két csecsemőt szoptat. Ennek megfelelően egy eddig Matres-nek tulajdonított terrakotta ex-votot is Rurina körébe kell sorolnunk.²⁷ Miután az általunk ismertetett terrakottán csak egy csecsemő szerepel, Rurina azonosítása nem jöhet figyelembe.

Miután darabunkhoz hasonló jellegű ex-votok főleg a rajnai területen otthonosak, meg kell néznünk, hogy az azokon megfigyelhető attribútumok mit mutatnak? Megfigyeltük, hogy ezeken a darabokon, amikor az anyaistennőt benszületett-kelta eredetűnek kívánták ábrázolni, a nyaknál feltétlenül jelezték a torquest, vagy egy láncon függő lunullát.²⁸ Előfordult olyan eset is, hogy az ex-voto talapzatán vadkan alakját tüntették fel.²⁹ Amikor azonban ezeken a kis terrakotta ábrázolásokon római isteneket kívántak megszemélyesíteni, akkor mindig gondosan kihangsúlyozták az illető istenség attribútumát, ruházatát.³⁰ Fentiek figyelembevételével nézzük meg a most már számunkra egyedül számba jöhető Juno alakját is.

A rómaiak mindennapi életében Juno alakja rendkívül fontos volt. Ahogy minden római férfinak megvolt a maga Geniusa, úgy minden római nőnek, sőt kislánynak megvolt a maga Juno-ja.³¹ Ennek áldozott születése napján, ennek esküdött, ehhez fordult élete döntő pillanataiban. Érthető tehát, hogy a nők életében alapvető változást jelentő gyermekáldással kapcsolatban Juno-t külön név alatt tisztelték. Ez az istennő Juno Lucina volt, aki rendkívül népszerűségnek örvendett és ősi kultusza egész Itáliában elterjedt.³² Fontosságát alátámasztja az is, hogy a császárnők is külön tiszteletben részesítették.³³ Juno Lucina alakja összetett. Fáklyával és nagy lilommal akkor ábrázolják, amikor a fény istennőjeként imádják,³⁴ akkor azonban, amikor a gyermeket a fényre segítő a szüléssel kapcsolatban levő aspektusát hangsúlyozzák, amikor a szülésnél jelenlevő istennőhöz imádkoznak: bal karján csecsemővel örökítik meg.³⁵ Juno Lucina minden kétséget kizáró, felirattal ellátott ábrázolását először az ifjabb Faus-

tina érmein találjuk meg.³⁶ Juno Lucina kultuszához az is hozzátartozik, hogy sikeres szülés esetén nyolc napig éjjel-nappal terített asztallal tisztelték meg az istennőt, és a gyermek születését megelőző időben viselt valamennyi övet és szalagot a fiatal anya felajánlotta az istennőnek.³⁷

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy a mi darabunk ábrázolása mennyiben hozható kapcsolatba Juno Lucina alakjával? Edényünk jellegzetes fejdísz és a fülek mögé simított hajfürtök már az olympiai Hera szoborfejekén,³⁸ sőt még az i. e. V. századi anyaistennőket ábrázoló terrakottákon is megjelennek.³⁹ Hera későbbi camea ábrázolásain e jellegzetes hajviselet mellett diadémáin feltűnik az a kis karikába illesztett átló-minta, amely a mi istennőnk ruháján besimított díszként jelentkezik.⁴⁰ Nincs kizárva, hogy az ég királynőjének ruházatához hozzátartozott ez a stilizált kis kerékminta. Talán Ixion mítoszával állhatott kapcsolatban, esetleg csillagot szimbolizált, azonban az is lehet, hogy csak egyszerű díszítőelem volt. A Juno ábrázolások trónszéke megfelel esetünkben — a főleg rajnai területre jellemző — fonott karszéknek, a lábak alatti sabellum a mi darabunkon is megvan. Mindent összevetve; a fiatal anyák méltóságteljes megjelenítése nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy darabunk Juno Lucina-nak felajánlott ex-voto volt.

Művészi megjelenítési formáján kívül azonban kíséreljük meg fenti feltevésünket más módon is alátámasztani.

Ismeretetre kerülő darabunkat eredetileg feltétlenül edénynek készíthették. Ebben az esetben valószínű azon a nyolc napig éjjel-nappal megterített asztalon kapott helyet, amelyet — mint már említettük — sikeres szülés esetén Juno Lucinának ajánlottak fel.⁴¹ Nincs kizárva, hogy egy ideig így is használták. Egy idő múltán azonban az edény talpa levált. Használni azonban mégis szándékoztak, ezért külön ráerősítették a levált talpat az edény testére. Ezáltal azonban már étel vagy ital tárolására alkalmatlanná vált, ekkor már más funkciója lehetett ennek a speciális alkalomra elkészített edénynek. Gondolhatunk itt a már említett Juno Lucinának felajánlott, rituális szalagok,

²⁶ Roscher, W. H., i. m. II/1. 219.; Preller, L., i. m. 368—, 578.; Tudot, E., i. m. 30—, 25. t., 26. t., 27. t., 30. t. Ezek közül E. Tudot csak a 27. táblán levőt veszi Rurinának. Fentiek alapján azonban mindazok az ábrázolások, amikor az istennő trónszéken ülve, egyszerre két csecsemőt szoptat, mindig Rurinával azonosíthatók.

²⁷ Schumacher, K., i. m. 379., 1203. sz. 65. t.

²⁸ Lehner, H., Führer durch die Antike Abteilung — Prov. Museum Bonn. (Bonn 1924) 66.; Tschumi, O., i. m. 31. — Sirkövön találunk torques és lunulla ábrázolást egyszerre: Esperandieu, E., i. m. V (Paris 1913) 4365. sz. (Metz); Klumbach, H., Bronzestübe von Mannheim in Speyer. Germ. 23. (1939) 114.

²⁹ Tudot, E., i. m. 92., 33. t.

³⁰ Tudot, E., passim.

³¹ Preller, L., i. m. 242.; PWRE X. 1115.; Daremberg, Mm. Ch., — Saglio, Edm., i. m. III/1 (Paris 1893) 668.; Riese, A., i. m. 12.; Ihm, M., i. m. 76.

³² Preller, L., i. m. 242., 576.; Roscher, W. H., i. m.

II/1. 581.; PWRE X. 1115.; Daremberg, Mm. Ch., — Saglio, Edm., i. m. II/1 (Paris 1893) 683—, 4183. kép.; Overbeck, J., Griechische Kunstmythologie. II (Leipzig 1883) 153.

³³ Fecunditas néven: Roscher, W. H., i. m. I/2. 1471.

³⁴ Roscher, W. H., i. m. II/1. 585.

³⁵ Uo.; PWRE X. 1115.

³⁶ Ifj. Faustínától (Coh.² II. 582.46.) Julia Mammaeáig: (Coh.² IV. 78.10); továbbá Coh.² III. 41. 13—14. Coh.² = Cohen, H., Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain.² (Paris).

³⁷ PWRE X. 1116.

³⁸ Daremberg, Mm. Ch., — Saglio, Edm., i. m. IV/1 (Paris 1904) 4174. kép.; Overbeck, J., i. m. I. t. 1., 2.

³⁹ The Illustrated London News 251 kötet 6685. sz. (1967. IX. 16.) 30. 3; 5. sz. — 31. 13—15. sz.

⁴⁰ Overbeck, J., i. m. vö. 38. j.

⁴¹ PWRE X. 1116.

14. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír. Terrakotta ex-voto. (Hátsó nézet) 1 : 2
 Рис. 14. Гёдрекерестур — могила № 2. Терракотта ex-voto (Вид сзади) 1 : 2
 Fig. 14. Gödrekeresztúr — sép. n° 2. Ex-voto en terre cuite. (Vue de dos). 1 : 2

övek tárolására — vagy esetleg kisebb madár- vagy növényi áldozat befogadására is.⁴² Tárgyunk rendeltetését illetően sem találunk olyan kizáró jelenséget, amely megcáfolná azt a feltevésünket, miszerint ex-votonk Juno Lucina kultuszával állhatott kapcsolatban.

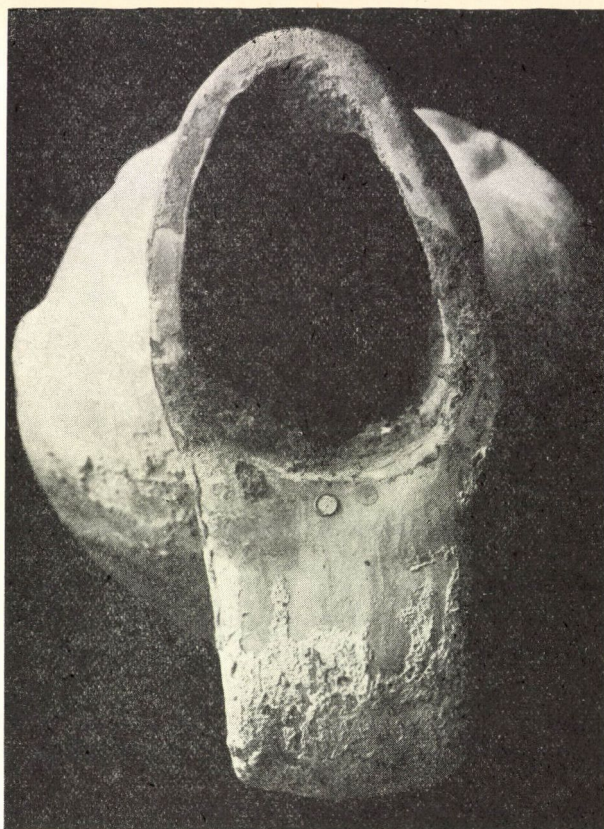
Készítési körét illetően, a mi anyaistennőnk nélkülözi a Rajna menti — nagyüzemi termeléssel

előállított — ex-votok primitív megformálását, az azokra jellemző aránytalanságokat, bár nyers- anyaga, technikai kivitele elsősorban galliai területre vall. Művészi kivitele, formaképzése, kompozíciója azonban meglepően a görög terrakotta előképekre vezethető vissza. E kettősséget összevetve Marseille (Massilia) volt az a város,⁴³ amely legkorábban, már az i. e. V. században kapcsolatba

⁴² Vö. 32. j. Preller, L., és Roscher, W. H. i. h.

⁴³ Schaffhausen, H., Löschke's Vortrag über „Griechi-

sche Elemente in der Kunst des Rheinlands." BJ 95 (Bonn 1894) 260.

15. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír. Terrakotta ex-voto.
(Felül nézet) 1 : 1

Рис. 15. Гёдрекерестур — могила № 2. Terrakotta ex-voto (Вид сверху) 1:1

Fig. 15. Gödrekeresztúr — sép. n° 2. Ex-voto en terre cuite. (Vue de dessus). 1 : 1

16. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír. Terrakotta ex-voto talpának levehető lapocskája. 1 : 2

Рис. 16. Гёдрекерестур — могила № 2. Пластика, снимающаяся со дна терракоты ex-voto. 1 : 2

Fig. 16. Gödrekeresztúr — sép. n° 2. Petite plaque démontable du pied d'un ex-voto en terre cuite. 1 : 2

17. kép. Gödrekeresztúr — 2. sír. Terrakotta ex-voto talpának levehető lapocskája. 1 : 2

Рис. 17. Гёдрекерестур — могила № 2. Пластика, снимающаяся со дна терракоты ex-voto. 1 : 2

Fig. 17. Gödrekeresztúr — sép. n°2. Petite plaque démontable du pied d'un ex-voto en terre cuite. 1 : 2

került a görög művészettel, legtovább őrizte ezeket a hagyományokat. E dél galliai centrum után, a hagyományos művészi formát megőrizve juttatta el a kisművészet formakincsét az idők folyamán Köln és Trier környékére. Bár darabunkról megállapítottuk, hogy két negatív formából készítették, mégsem tartjuk sorozat terméknek. Nyersanyaga, a fonott karszék alkalmazása olyan jelenségek, amelyek arra vallanak, hogy egy olyan mester egyedülálló darabjával állunk szemben, aki ismerte, sőt kapcsolatban volt a kölni, trieri nagy műhelyekkel.⁴⁴ Ezeknek a kölni, trieri nagy kerámiaműhelyeknek egyéb termékei, kisméretű finom fehér pipaföldből készített, barna festéssel ellátott csészéi szintén eljutottak Pannóniába.⁴⁵

Darabunk használati idejét a sírban talált érmek pontosan kelteznek, mégsem tartjuk azonban kizártnak azt, hogy a IV. sz. első negyedénél jóval korábban készítették, és esetleg csak több generáció öröksége után jutott a pannóniai sírba. Erre vall a festés igen kopott állapota is. Éppen rajnai területen találhatók nagy számban fehér pipaföldből készített, anyaistennőket ábrázoló ex-votok az i. sz. II. századtól — egészen a IV. sz.-ig terjedő időszakban sírokban és a különböző anyaistennők számára készített szentélyekben egyaránt.⁴⁶

A gödrekereesztúri 2. sírban talált, fehér pipaföldből készített figurális agyagtárgy tehát tulajdonképpen Juno Lucina tiszteletével hozható kapcsolatba. Ex-voto jellegét sajátos nyersanyagán és formai képzésén túl felirattal alátámasztani nem tudjuk. Tudunk azonban olyan esetekről is, amikor külön kis bronztáblát fűztek fémszállal a tárgyakhoz,⁴⁷ amelyeken a dedicatio volt olvasható. A mi esetünkben elképzelhető, hogy az edény alján — vagy a levehető talpírászen levő 4—4 lyuk egyikén fűzték át azt a kis táblát, mely a votumra vonatkozott.

Juno Lucina tiszteletével kapcsolatos ex-votonkkal összefüggésben még egy fontos jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet. Pannónia területén külön kiképzett sírhelybe eltemetett scrinium ezáltal először került régészeti feltárással napvilágra.⁴⁸ Ennek a szokásnak legfontosabb párhuzamát egy

Köln-Werthstrassen feltárt, későrómai női sír esetében ismerjük.⁴⁹ Felvetődik ezáltal annak a lehe-rősége, hogy a díszítetlen, csupán vaspántokkal ellátott scriniumok használata nincsen-e összefüggésben a Matres kultusz (pontosabban Aufaniae) körében kapcsolatos kis galambok vagy növények áldozatával?⁵⁰ Ennek alapján felvetődhet annak a gondolata, hogy a sírban talált, Juno Lucina tiszteletére készített, terrakotta ex-voto és a lábaknál külön sírba eltemetett vaspántos scrinium olyan rituális összefüggésben voltak egymással, amely jelenség a távoli Rajna vidékén otthonos és az interpretatio Romana egyik megjelenési formája volt. Minden esetre a rítusoknak ez a keveredése még további kutatásokat igényel.⁵¹

A gödrekereesztúri 2. sír rendkívül gazdag volt. Ezúttal nem kívánunk az egyéb mellékletekkel foglalkozni, csak megemlítjük, hogy a fiatal nő ékszeranyaga, a sírjában talált egyéb tárgyak a IV. sz. első felében már forgalomban levő, a kereskedelem révén majdnem mindenütt megtalálható árukból tevődtek össze. A női csontvázon talált mellékletek, továbbá a sírban levő egyéb tárgyak vizsgálata megerősítik azt a megfigyelésünket, hogy sírunk kapcsolatban van egy a IV. sz. elején a Rajna mellől idetelepített népesség romanizált csoportjával.⁵² Ezt egyébként a temető többi 10 sírjának elemzése is alátámasztotta. A 2. sír esetében az az egyedülálló, hogy a tulajdonosa minden bizonnyal eredeti hazájából, a Rajna vidékéről elhozta magával a Juno Lucina tiszteletére ajánlott ex-votot, a rituálissal összefüggő scriniummal együtt, hozzátartozói pedig a távoli haza szokását alkalmazták eltemetésekor Pannóniában. A sírban levő többi tárgy itteni, helyi viszonylatban megszokott darab. — Ex-votonk még arra is fényt derített, hogy egykori tulajdonos nem csupán romanizált egyén volt, hanem feltétlenül a római polgárral rendelkezők rétegéhez tartozhatott.⁵³

Lelőhelyünk Sopiana (Pécs), az egyik legnagyobb pannóniai ókeresztény centrum közelében található. A 2. sír eltemetése idején a kereszténység már évtizedek óta hivatalos államvallása volt a birodalomnak. A fenti sajátos, az ősi római hitvilághoz tartozó kultusztárgy és az azzal kapcsola-

⁴⁴ A fehér pipaföldnek — mint nyersanyagának sakrális jellege volt, tudatosan ezért használták az ex-votok készítésénél. Vö. Tudot, E., i. m. 15.; uo. 18. j.; Petrikovits, H. v. i. m. 90.; Lehner, H., BJ 110 (Bonn 1903) 188.; Drexel, F., Germania Romana. V. 5.

⁴⁵ Későrómai temetők sírjaiból ismeretesek: Intercisa, XII/d. temetőrész 3. sírból: Intercisa II. AH XXXVI (1957) Kat. 154. 116. XX. t. 17. (Ltsz. MNM 73(1908.163).; Keszthely—Dobogó 27. sír = Sági, K., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 212., 42 kép, 22.; Szőny-Katonaváros temetőjének egyik sírjából 2 kis fehér pipaföldből készített korsó került elő, ugyancsak barnászörös festéssel. Ez utóbbi adatra és a fentiekben jelzett edények párhuzamára Barkóczy László volt szíves felhívni a figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

⁴⁶ Lehner, H., Führer... Prov. Mus. Bonn i. m. 66.; Petrikovits, H. v. i. m. 66.

⁴⁷ Drexel, F., BRGK 14 (1922) 2.

⁴⁸ Legközelebbi pannóniai párhuzamát Bogádon találjuk meg a 13. sír esetében: Sz. Burger A., JPMÉ

(1962) 130., 14. kép.

⁴⁹ Köln—Werthstrasse-i későrómai női sírban külön megasztott sírhely volt a scrinium részére, azonban ez jóval magasabban volt egy padkán, mint maga a mély sír: Fremersdorf, F., Kastenbeschlagn mit christlicher Darstellung aus Köln. Germ. 15 (1931) 169.

⁵⁰ PWRE XIV. 220.185., 188.; Ihm, M., i. m. 29., 62.; Matrona Anesaminehae kőemlékén: PWRE XIV. 2218. 159. — Galambok korai frank sírban: Kutsch, F., Germ. 5 (1921) 32. — Madár kőemléken a Matres kultusz köréből: PWRE XIV. 2218.162., 2236.651.; Növények, alma, körte a Matres kultusz körében: PWRE. XIV. 2247.

⁵¹ Kőemléken is kimutatható ez a jelenség. „Pannónia kőfaragóművészete” c. munkában kívánom e kérdést megközelíteni.

⁵² „Pannónia népességének vizsgálata a IV. sz. temetkezések tükrében” c. értekezésben fejtem ki.

⁵³ Hangsúlyozottan csak római nők életében játszott szerepet Juno kultusza: vö. 31. j.

tos temetkezési szokás is tükrözi a birodalom sokrétű, bonyolult hitvilágát, főleg a nők kitartó ragaszkodását a régi hagyományokhoz, szokásokhoz.

A gödrekeresztúri kislétszámú, azonban rituálisan és emlékanyagában igen jelentős későrómai temetőből egyetlen tárgy ismertetése nem tartozik a szerencsés és könnyű feladatok közé. E szo-

katlan közlési formát ez esetben mégis elkerülhetetlennek tartottuk éppen a tárgy jelentősége miatt; ugyanis nemcsak fontos művészi, technikai és vallástörténeti kérdésekre világít rá, hanem új, társadalmi-történeti problémák felvetése révén is támpontot nyújthat a további kutatások számára.⁵⁴

Sz. Burger Alice

EIN TERRACOTTA-EX-VOTO AUS GÖDREKERESZTÚR

Auszug

Im Herbst 1965 kamen in der Nähe von Gödrekeresztúr (Kom. Baranya), in Szénápuszta bei landwirtschaftlichen Arbeiten die Gräber eines spätrömischen Gräberfeldes zutage. Hier befassen wir uns nur mit einer Beigabe aus dem Ziegelgrab Nr. 2.

In Grab Nr. 2 war mit dem Kopf nach NO eine junge Frau von 16–18 Jahren (Abb. 2–3) mit sehr reichen Beigaben bestattet (Abb. 4, 7–10). Am Westende des Grabes haben wir in einem separaten kleinen Schacht ein mit Eisenbändern versehenes Scrinium freigelegt (Abb. 5–6). Das Grab enthielt 61 Münzen (Abb. 9), die aus den Jahren 341–375 stammen.

Auf dem linken Bein des Skelettes lag das erwähnte Ex-voto aus Terracotta, das eine in einem Korbstuhl sitzende, im Schoß einen Säugling haltende, vornehme Frauenfigur darstellt (Abb. 6/a–d, Abb. 11–17).

Das aus weißem Pfeifenton hergestellte Ex-voto stand mit dem Kult der Juno Lucina im Zusammenhang. Die künstlerische Ausführung, die Formbildung und die Komposition sind auf griechische Vorbilder zurückzuführen. Das Rohmaterial, die Darstellung des Korbstuhles, die technische Ausführung und die Zierelemente (Einglättungen, braune Bemalung) geben an, daß man das Unikalstück eines solchen Meisters vor sich hat, der die Werkstätten von Köln und Trier kannte, zu ihnen sogar Beziehungen aufrechterhielt.

Die Zeit des Gebrauches des Stückes geben die im Grab gefundenen Münzen genau an (Abb. 9.), trotzdem kann man die Möglichkeit nicht ausschließen, daß es weitaus vor dem ersten Viertel des 4. Jhs. angefertigt wurde und erst über mehrere Generationen vererbt in das pannonische Grab gelangt war.

Der einzigartige Bestattungsritus des Ziegelgrabes Nr. 2 (das bei den Füßen in separatem Schacht bestattete Scrinium), die Beigaben und die Analyse der übrigen 10 Gräber des Gräberfeldes unterstützen die Beobachtung, daß das Grab mit einer Gruppe der Anfang des 4. Jhs. aus der Rheingegend nach Pannonien übergesiedelten romanisierten Bevölkerung im Zusammenhang steht. Das Einzigartige am Grab Nr. 2 ist, daß die Besitzerin das beschriebene Stück ganz sicher aus ihrer ursprünglichen Heimat mitgebracht hatte, und daß ihre Verwandten die jung Verstorbene ihren einheimischen Bestattungssitten gemäß in Pannonien beisetzen.

Das Ex-voto stellt nicht nur besondere künstlerische, technische und religionsgeschichtliche Fragen in ein neues Licht, es bietet auch der Forschung einen Anhalt bei der Erörterung neuer gesellschaftlicher und historischer Fragen.

A. Sz. Burger

⁵⁴ Köszönettel tartozom: Patay Pálnénak és Semsey Andornak a készített rajzokért, valamint Karáth József-

nek a fényképfelvételekért és Susits Lászlónak a színesfelvételért.

IV. SZÁZAD VÉGI ÉS V. SZÁZAD ELEJI ÜVEGLELETEK MAGYARORSZÁGRÓL

Pannónia határán kívül, a limes közelebbi és távolabbi körzetében figyelemre méltók azok a IV. század második feléből és az V. század elejéről származó síregyüttesek, amelyek mellékletei között üvegedények is szerepelnek.

Ezeknek az üvegeknek érdekessége és fontossága az, hogy olyan jellegű sírokban vagy temetőkben fordulnak elő, amelyekhez hasonlót Pannóniából is ismerünk. Ez az a korszak, amely a tartomány történetének szempontjából is még sok tekintetben felderítésre vár, így mindenképpen fontos, hogy a „Barbaricumban” előkerült leletek pannóniai megfelelői milyen időpontra keltezhetők; milyen kapcsolatban álltak a késő-pannóniai üvegművességgel; kik voltak azok a népcsoportok, amelyek hagyatékában az üvegleletek előfordulnak.

*

Pannóniában eddig kevés az olyan üveglelet, amelyről biztosan állíthatjuk, hogy a fenti időből származik. Ezek között a brigiói légióstábor falától nem messze elhelyezkedett temetők üveganyagával kapcsolatban is felmerült az a lehetőség, hogy a temetőt 375 után is használták, és megéri az V. századot.¹ A datálás bizonytalanságának egyik oka, hogy 375 után az esetlegessé váló pénzforgalom miatt leleteinket érmék hiányában nem tudjuk biztos időponthoz kötni; ugyanakkor mind ez ideig egy üveg sem került elő olyan jellegzetes anyaggal együtt, amely későbbi (375 utáni) datálást engedne meg.

Az utóbbi időben Pannóniában két olyan „hunkori” lelet került elő, amelyben üvegedény is van. A már korábban kiásott és feldolgozás alatt álló csákvári temető „hunkori” leletanyagot is tartalmaz, gazdag üveganyaga pedig már megengedi annak a feltételezését, hogy több üvegtípus megéri a IV. század végét, sőt készítésük és használatuk belenyúlik az V. század második, esetleg harmadik évtizedébe is.

Mindenek előtt lényeges megállapítani, miben különböznek üvegedényeink azon későrómai temetők üveganyagától, amelyek használatának végét az eddigi kutatás a 375 körüli időkre helyezte. Az

összehasonlításhoz jó kiindulópontnak mutatkozik két nagy későrómai temető: Kisárpás és Ságvár.

A *kisárpási* temető² eddig feltárt kb. 150 sírja későrómai jellegű. Éremanyaga I. Valentinianussal zárul. „Hunkori” leletanyag nem került elő, csupán a stratigráfiai megfigyelések utalnak a temető folytatására 375 után is. Biró Endre három periódust állapított meg. Az első Constantinus uralkodásával kezdődött, ekkor indulnak meg a temetkezések. A II. Constantiussal kezdődő második periódus nagy gazdasági fellendülésről tesz tanúságot; az üvegleletek is ekkor szaporodnak meg jelentősen. Ez az időszak kb. 375-ig tartott. A Valentinianus utáni időkből csaknem teljesen hiányoznak a leletek, ami a település gazdasági leromlását mutatja. Ez a periódus minden valószínűség szerint áthúzódott az V. század elejére.

A temető gazdag üveganyagában jelentős számban találhatók a kúpostestű poharak változatai: talpgyűrűvel vagy anélkül, egyenes, kissé homorú vagy ívelt oldallal. A kisebb poharak között a talpgyűrűs, kissé kihajló, vágott pereműek vannak túlsúlyban, a zömökebb, duzzadt peremű, vágott szélű féltörés alakú formát csak egy-két darab képviseli. Az együttesben a félgömb alakú pohártípus is megtalálható. Az üvegedények között a palackok és kancsók különféle változatai is előfordulnak. A darabok jó minőségű készítmények, vékony falúak, színük zöldes vagy színtelen. Mohazöld és palackzöld színű darab egy sem fordult elő közöttük.

Ságváron 342 sír került feltárássra.³ A temető az érmeleletek szerint 340 és 375 között volt használatban, az utolsó érmelelet itt is I. Valentinianus verete. Nincs azonban kizárva, hogy a temetkezés I. Constantinus korában kezdődött, de a nagy fellendülést itt is II. Constantius kora jelentette. A leletanyag tipikusan későrómai. Sem a viseleti, sem a használati tárgyak között nem került elő olyan, amely a mai ismereteink szerint biztosan mutatná a temető áthúzódását az V. századba. A temetőterkép hiánya komoly akadálya egy későbbi periódus meghatározásának.⁴

Ez a temető is gazdag üvegleletekben.⁵ Itt is jelentős helyet foglalnak el a kúpostestű pohar-

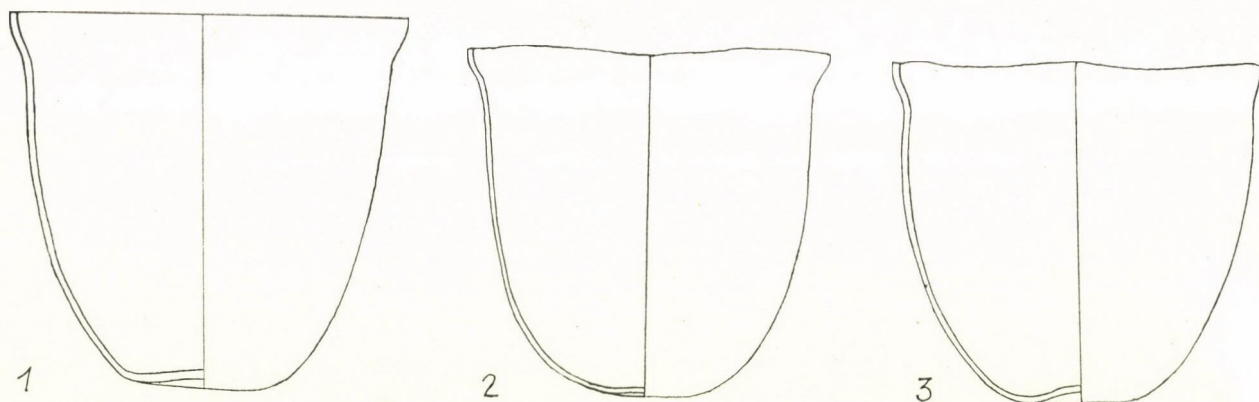
¹ Barkóczi, L., FA 13 (1961) 111.

² Biró E., Arch. Ért. 86 (1959) 173–177. Az előzetes jelentésen kívül alkalmunk volt látni az egész anyagot. Ezúton mondunk köszönetet Biró Endrének.

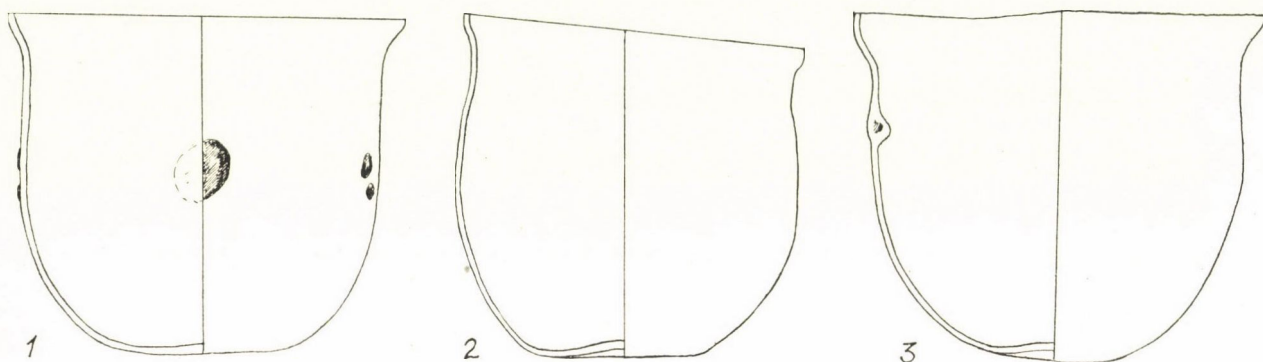
³ Burger, Sz. A., Acta Arch. Hung. 18 (1966) 100–234.

⁴ I. m. 99.

⁵ Vö. i. m. 94–125. ábrákat, ahol a síregyüttesek rajzai és így az üvegek is megtalálhatók.

1. kép. 1—3. Csákvár
Рис. 1. 1—3 Чаквар
Fig. 1. 1—3. Csákvár

2. kép. 1—3. Csákvár
Рис. 2. 1—3 Чаквар
Fig. 2. 1—3. Csákvár

rák különféle változatai. A kisebb méretű poharak inkább talpgyűrűvel fordulnak elő; de egy zömökebb és egy nyújtottabb féltörés alakú pohárforma is megtalálható. Éppen úgy, mindt Kisárpáson palackok és kancsók is vannak. Az üvegek jó minőségű készítmények, vékony falú, színtelen vagy világoszöld színűek. Mohazöld, palackzöld színű üvegek e temetőben sem fordulnak elő.

A kisárpási és a ságvári temetők üveganyaga a pannóniai későrómai üvegművességet reprezentálja; ugyanezek a típusok és további változataik szerepelnek más pannóniai későrómai lelőhelyeken is.⁶

Egészen más jellegű üveg uralkodik a csákvári temetőben⁷, s a kísérőleletek között pedig már szép számmal megtalálható a „hunkori” anyag is. A csákvári temető elemzését és a többi (pannóniai) késői üvegformák ismertetését egy későbbi dolgozatban szeretnénk elvégezni; csupán azokat az

üvegeket kívánjuk most megvizsgálni, amelyek a „barbaricum” leleteinkkel kapcsolatot mutatnak.

A csákvári temető 70 sírjában — ellentétben az előzőekben tárgyalt két temetővel — előforduló kevés érem vegyes összetételű: nem kurrens pénzforgalomból származik. (Valentinianusnál későbbi érem itt sem fordul elő.) A sírok bőséges kerámia anyagában a durvább kivitelű darabok mellett megtalálhatók a mázas korsók, de előfordul besimított díszítésű, gallérpárnás „hunkori” korsó is. A női viselet egyik jellemző ékszere, a rekeszes- és tömör oktaéder alakú, már a „hunkorra” utaló fülbevaló; a megvastagodó végű, profilált csatok; a változatos formájú csontfésűk.

Az üvegek jellemző típusai: 1. a magas, hengeres testű, oldalán kanellurás, széles kivevő peremmel rendelkező palackok. Típusváltozataik nemcsak Csákváron, hanem Brigetióban,⁸ Intercisában,⁹ Pilismaróton,¹⁰ és Poetovióban¹¹ is jelent-

⁶ Vö. ehhez az intercisai üvegleletek összefoglaló feldolgozását: Radnóti, A., Glasgefässe und Glasgegenstände. Intercisa II. AH 36 (1957) 141—163.

⁷ Fitz J., Alba Regia 2—3 (1961—62) 153—158. Ismerteti az eddigi kutatásokat és az 1960. évi ásatást. Fitz Jenő a csákvári temető anyagát publikálásra szerzőknek átadta, amiért ezúton is köszönetet mondunk.

⁸ Barkóczi, L., FA 19 (1968) Sajtó alatt.

⁹ B. Vágó E., Arch. Ért. 88 (1961) 264., 6. sz. sír.

¹⁰ Barkóczi L., FA 12 (1960) 113., 4. sz. sír; 117., 17. sz. sír.

¹¹ Mikl-Curk, Iva, ČZN 2 (Maribor 1967) I. t. 5., II. t. 6.

keznek. Amíg Brigetióban és Intercisában római környezetben tűnnek fel, addig a pilismaróti temetőrészben már előfordul gallérpárnás „hunkori” korsó is; Poetovióból pedig több besimítással díszített korsót ismerünk. 2. Az üvegpoharak féltőjás alakú nyújtott, ívelt, kevésbé ívelt oldalú változatai (1. kép 1–3, 2. kép 1–3). Ezek a poharak sem a kisárpási, sem a ságvári temetőben nem találhatók meg. Az üvegek anyaga a kisárpási, ságvári és az azokkal rokon temetők üveganyagánál rosszabb minőségű, vastagabb, húzódásokkal és légbuborékokkal van tele. Színük zöld, mohazöld, fehér, de van közöttük kékesfehér színű darab is.

A temető egész leletanyaga azt mutatja, hogy használata belenyúlik az V. század második, esetleg harmadik évtizedébe.

A két új, üvegpoharat is tartalmazó sír, mai ismereteink szerint egyedi temetkezés.

A *lébényi* sírt Pusztai Rezső a IV. század vége és az V. század közepe közé helyezte.¹² A sírmellékletek: a fémformát utánzó kancsó, a hosszított tövisű rekeszes díszítésű aranycsatok 380 előtti leletegyüttesekben nem fordulnak elő. A vastagfalú, világoszöld színű, kónikus üvegpohár (8. kép 2) azonban sem a csákvári temetőben, sem a tartományon kívüli, hasonló korú anyagban nem szerepel. Teljesen azonos formát mind ez ideig nem ismerünk Pannóniából, de a kisárpási temetőben e formának előzménye megvan.¹³ A két lelőhely egymáshoz közel fekszik, és feltehető, hogy a lébényi pohárban a kisárpási üvegművesség folytatását kell látnunk. A brigetiói temető hasonló darabjai is arra mutatnak, hogy az északi limes mentén ez a pohártípus tovább élt.¹⁴

A másik sír *Regölyön* került elő.¹⁵ A női sírban szilágysomlyói és untersiebenbrunni jellegű ékszerek mellett egy üvegpohár is volt. A zöld színű pohár, hosszított féltőjás formájú, kiugró vágott peremmel, a perem alatt egymást váltva egy nagyobb és három kisebb pettyből álló kék színű rátétes díszítéssel. M: 67 mm, szdm: 68 mm, v: 2 mm (3. kép 1. és 7. kép 1).

A pohárforma sem a ságvári, sem a kisárpási temetőből nem ismert. A pohár típusváltozata Csákváron megtalálható (1. kép 2); szintén kék petty díszítéssel Brigetióban hiteles¹⁶ (7. kép 2) és szórványleletben¹⁷ is előfordul. Egy változatát

idézhajjuk Poetovióból.¹⁸ A típus tehát Pannóniában későrómai környezetben is megtalálható. Méretben és formában megfelelője a magyar-homorogi pohár (vö. 33. l.) Jó párhuzamai kerültek elő: Radotinban¹⁹ és Drslavicében²⁰ „hunkori” leletanyaggal; valamint Keleten²¹ és a Khanenko gyűjteményben.²²

*

Rátérve a tartományon kívül előkerült üvegleletekre, ezeknek egyik csoportja az Aquincum-Vindobona szakasztól északra helyezkedik el.

A felsőpannóniai limes bal partján, *Szobon* két „hunkori” sírban volt üvegpohár.²³

1. sz. sírban lévőről csak hiányos adatok maradtak fenn: vékonyfalú, homorúaljú darabnak jelölte meg a találó. M: 80 mm, szdm: 60 mm.

2. sz. sírban (nő DK—ÉNY) féltőjás alakú, kékesfehér színű, rossz anyagú pohár került elő, a perem alatt egyenetlen, vastag hullámvonal rátéttel. M: 75 mm, szdm: 72 mm (3. kép 2 és 7. kép 3).

Az 1. sz. sír ezüst csatpárja a „hunkor” jellegzetes formája, de ugyancsak jellegzetes a „hunkorra” a sírokban talált oktaéder fülbevaló és a 2. sz. sír korsója is. A sírok egyéb mellékletei a későrómai hagyományokat őrzik, ezért Kovrig Ilona a szobi temetkezést az V. század első két évtizedére keltezte.

Egy másik „hunkori” sír ugyanezen Duna szakasztól kissé északabbra került elő: *Karancságon*.²⁴ A mellékletek szórványleletként kerültek a Balassagyarmati Múzeumba. A pohárral együtt egy ovális vasesat és kés is volt.

A pohár díszítetlen, szélesebb típus, erősen kihajló peremmel. Palackzöld színű. M: 72 mm, szdm: 91 mm. (3. kép 3 és 7. kép 6).

A harmadik lelet az *untersiebenbrunni* sírokból származik. A sírok korát a kutatás a 400 körüli időkre helyezi.²⁵

A női sír (É—D) üvegpohara kissé nyújtottabb forma, duzzadó, vágott peremmel. Palackzöld színű. M: 83 mm, szdm: 86 mm (4. kép 2). A pohárral együtt előkerült üvegekorsó töredékei szintén palackzöld színűek, a nyakon rátétes száldíszítés figyelhető meg (4. kép 1).

A gyermek sír (tájolás hasonló) pohara vastagfalú, majdnem félgömb alakú, kék pettyekkel

¹² *Pusztai R.*, Arrabona 8 (1966) 99–118.

¹³ Vö. *Bíró E.*, i. m.

¹⁴ *Barkóczi L.*, FA 13 (1961) 110.

¹⁵ A sírlelet 1967-ben került be a Szekszárdi Balogh Ádám Múzeumba. Publikációját Mészáros Gyula készíti el. Az üvegpohár tanulmányozásra és publikálásra való átengedéseért, valamint a fényképért fogadja köszönetünket.

¹⁶ *Paulovics I.*, Arch. Ért. 41 (1927) 196. A pohár a találó bemondása szerint téglasírból származik. Más melléklet nem volt a sírban.

¹⁷ Publikálatlan. ltsz.: 2.1950.145. A darab a Fleissig gyűjteményből került a MNM-ba.

¹⁸ *Mikl-Curk, Iva*, i. m. I. t. 2.

¹⁹ *Jansová, L.*, PA 34 (1924–25) LXIX. t. 3. Feltehetően a pohár is ahhoz a sírhoz tartozott, amelyben az

arany csat, bronz bulla és a Honorius arany volt. Egy másik sírból talpgyűrűs, törésvonalán karélyos gallérú tál került elő: LXIX. t. 1–3, 5.

²⁰ *Cervinka, I. L.*, Anthropologie Praha 14 (1936) 129., 132., V. t., 16. kép 4.

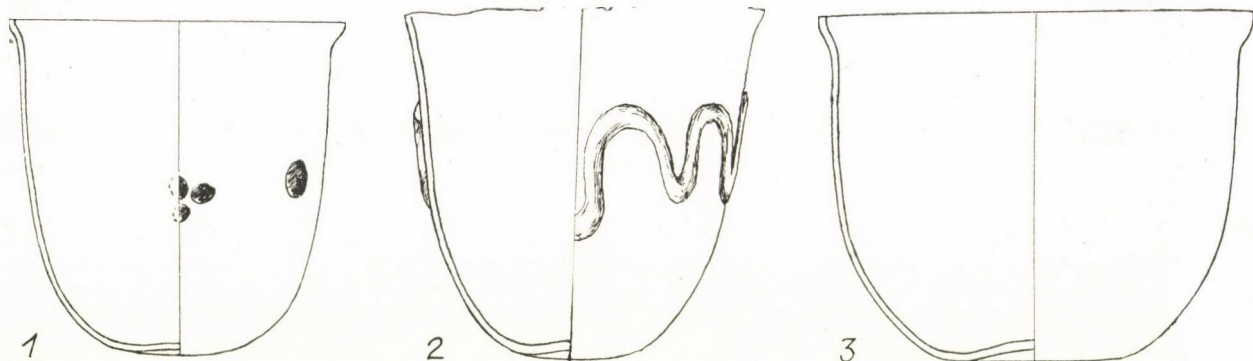
²¹ *Сорокина, Н. П.*, 103 (1962) 10. kép; Trois millénaires d'Art verrier a travers les Collections publiques et privées de Belgique. Catalogue général de l'Exposition. (Liège Musée Curtius 1958) 65. sz.

²² Coll. Khanenko. (Kiev 1902) XXXV. t. 1261.

²³ *Kovrig, I.*, Acta Arch. Hung. 10 (1959) 209–225.

²⁴ Balassagyarmat, Palócz Múzeum. Előjegyzési naplószám 36,37/1958.

²⁵ *Kubitschek, W.*, JA 5 (1911) 32–74; *Zeiss, H.*, — *Nikolaescu-Plobsor, C. S.*, Germ 17 (1933) 272–277.

3. kép. 1. Regöly. — 2. Szob 2. sír. — 3. Karancsság
Рис. 3. 1. Регöly. — 2. Соб, могила 2. — 3. Каранчшар
Fig. 3. 1. Regöly. — 2. Szob, sép. n° 2. — 3. Karancsság

4. kép. 1—3. Untersiebenbrunn
Рис. 4. 1—3. Унтерзибенбрунн
Fig. 4. 1—3. Untersiebenbrunn

díszített, vágott peremű típus. Színe palackzöld. M: 60 mm, szdm: 82 mm (4. kép 3). A poháron kívül egy, a női sírban levőhöz hasonló üvegkorsó töredékei kerültek elő.

A másik üvegcsoport a Tisza—Körös—Maros vidékéről ismert. Két, az V. századba is átnyúló temetőből kerültek elő üvegek.

A *tápé—malajdoki* temetőt²⁶ Párducz Mihály 350—430 közé keltezi: a sírokban előforduló aláhajtott lábú vasfibulák, szélesszájú korsók, kanelurás edények és a temető felső határát jelző kis lemezfibula alapján. A 24. sírban II. Constantius érem függött a torquesen, ami szintén a temető késői voltára utal.

A 48. sz. sírban (gyermek D—É) féltojás alakú pohár került elő, bronzcsat, gyöngyök és Marcus Aurelius érme társaságában.²⁷ A pohár mohazöld

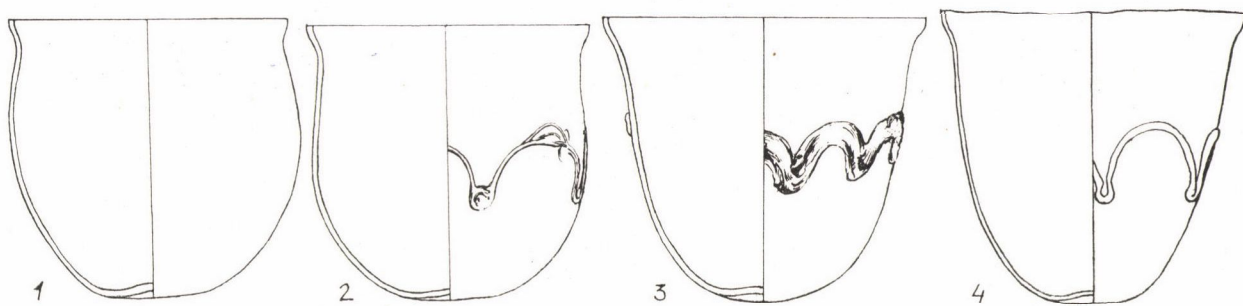
színű, kissé egyenetlen, duzzadt, vágott pereme alatt kb. 12—13 kék pettyel díszített. Töredékes. M: 79 mm, szdm: 83 mm (6. kép 2 és 7. kép 4).

A *csongrádi* temető használata 375 után kezdődött.²⁸ Párducz Mihály feltételezi, hogy a temetőt Attila halála után is használták. A temető leletanyaga változatos. Mindazok a jellegzetes ékszer típusok előfordulnak benne, amelyek a magyarországi „hunkori” leletanyag jellemzői: oktaéder- és hold alakú fülbevalók, kis lemezes és háromgombos öntött fibulák, besimított korsók és edények. Míg azonban általában a „hunkori” sírjainkban kevés fegyvert találunk, itt nagy számban fordulnak elő lándzsák. Az üveg poharak egy része a lándzsás, É—D-i irányítású férfi sírokból származik.

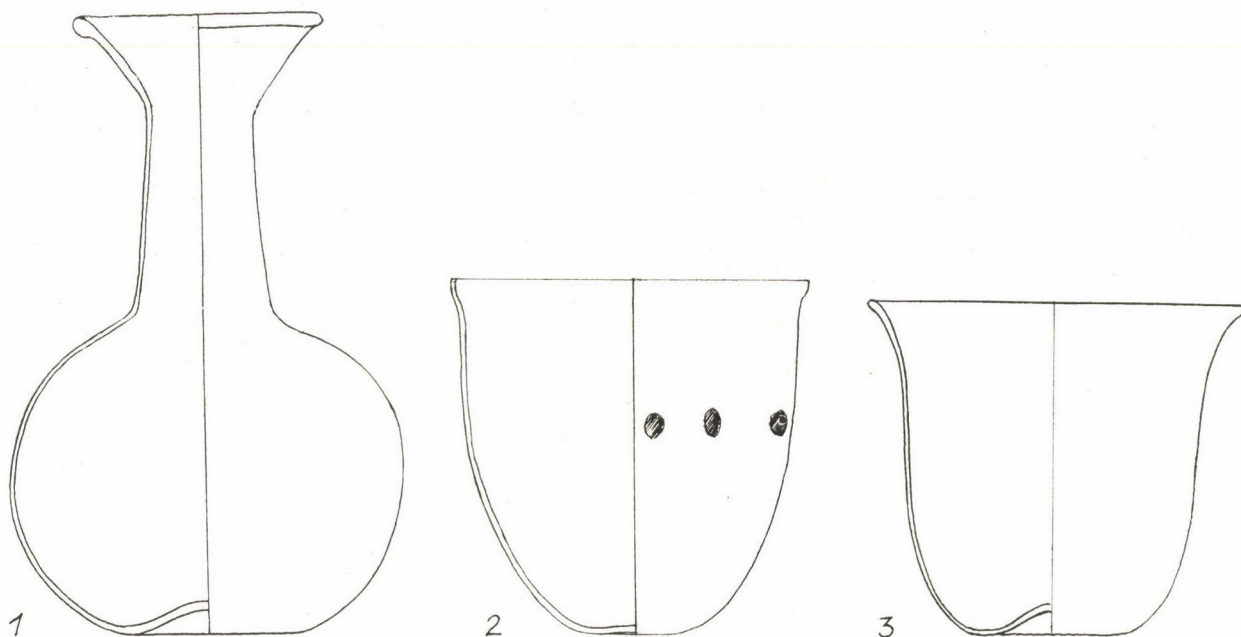
²⁶ A temető és a Tápé—Malajdoki csoport datálására: Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon III. AH 30 (1950) 107.

²⁷ Párducz M.,—Korek J., Arch. Ért. 1946—48. 296.

²⁸ Párducz, M., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 387.

5.kép. 1. Csongrád 9. sír. — 2. Csongrád 5. sír. — 3. Brigetio — 4. Várdomb
Рис. 5. 1. Чонград, могила 9. — 2. Чонград, могила 5. — 3. Бригеттио — 4. Вардомб
Fig. 5. 1. Csongrád, sép. no 9. — 2. Csongrád, sép. n° 5. — 3. Brigetio — 4. Várdomb

6. kép. 1. Csongrád 93. sír. — 2. Tápe—Malajdok 48. sír. 3. Csongrád 13. sír
Рис. 6. 1. Чонград, 93-ья могила — 2. Тапе—Малайдок, 48-ая могила. — 3. Чонград, могила 13-ая
Fig. 6. 1. Csongrád, sép. n° 93. — 2. Tápe—Malajdok, sép. n° 48. — 3. Csongrád, sép. n° 13

5. sz. sír (férfi D—É) bolygatott.²⁹ Mellékletei: vaslándzsa, vaskés, üveg pohár. Az üveg pohár kihajló, vágott peremű, hasán félkör alakban rátétes száldíszítés látható. A vastag üvegszáldísz mellett még több, vékonyabb, elmosódott száldíszítés is megfigyelhető. Mohazöld színű, vékonyfalú. M: 71 mm, szdm: 73 mm (5. kép 2, és 8. kép 1).

9. sz. sír (férfi É—D) bolygatott.³⁰ Mellékletei: vaskés, Marcus Aurelius dénárja, üveg pohár és koporsókapcsok. Az üveg pohár mohazöld. Kissé hasasodó, ferdén kiugró vágott peremmel. M: 70 mm, szdm: 72 mm (5. kép 1, és 8. kép 3).

13. sz. sírban (férfi) lándzsa mellett szintén előkerült egy üveg pohár.³¹ A pohár tulipánformájú,

gömbölyű peremű, mohazöld színű. M: 75 mm, szdm: 85 mm (6. kép 3 és 8. kép 5).

93. sz. sír egyetlen melléklete gömbtestű, tölcéses nyakú, széles peremű, mohazöld színű palack.³² M: 140 mm, szdm: 55 mm (6. kép 1).

126. sz. sír (nő É—D). Gyöngyök és vaskés mellett világoszöld színű, kihajló peremű üveg pohár került elő.³³ M: 69 mm, szdm: 73 mm (8. kép 4).

Csongrádtól keletre a Körös mentén *Magyarhomorogon* szórvány sírletben került elő egy mohazöld pohár.³⁴ Hosszított féltójas forma, kissé egyenetlen, kiugró, vágott peremmel. M: 70 mm, szdm: 74 mm (7. kép 5).

²⁹ Ua. 311.

³⁰ Uo.

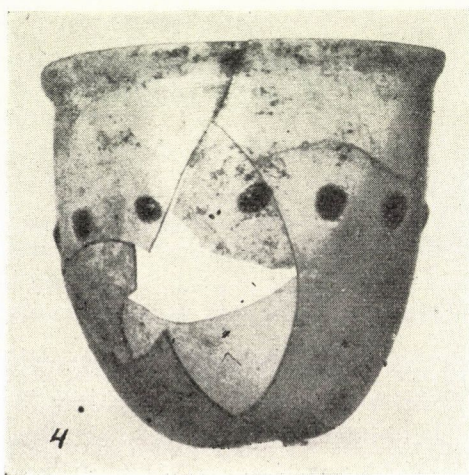
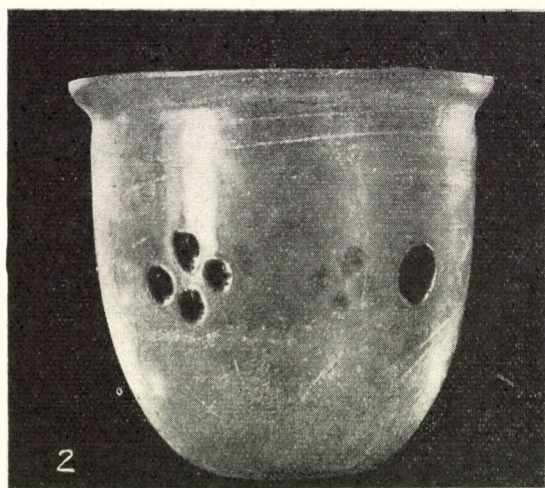
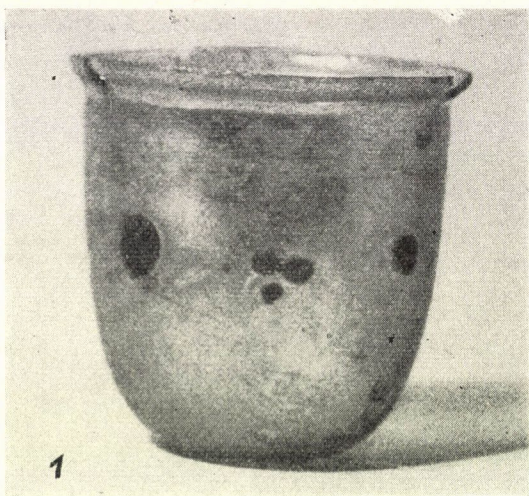
³¹ Uo.

³² Ua. 316.

³³ Párducz, M., Die ethnischen Problemen der Hunnenzeit in Ungarn. Studia Arch. I (1963) 48.

³⁴ Magyarhomorogon a Rókászi dűlőben találták,

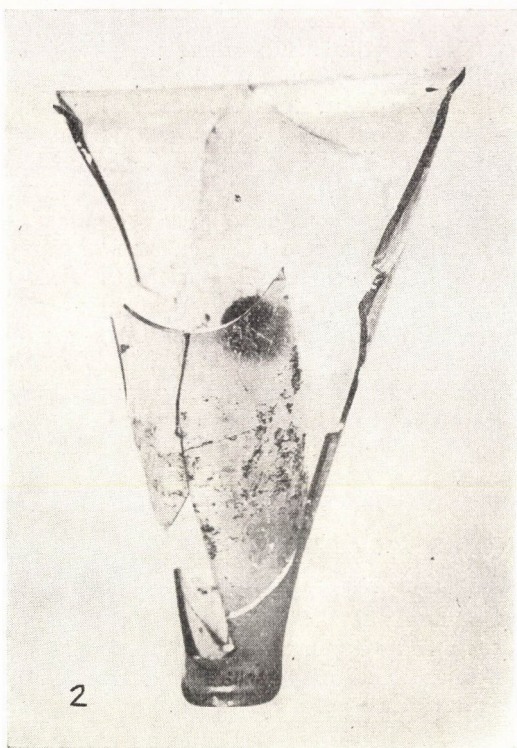
nagyméretű fekete agyagkorsóval együtt. Utóbbi összetört. Jelenleg a Debreceni Déri Múzeumban van ltsz.: 57.29.1. Köszönetet mondunk Gábler Dénesnek, hogy a leletre figyelmünket felhívta; Mesterházi Károlynak aki az adatokat és Párducz Mihálynak, aki a fényképet rendelkezésünkre bocsátotta.

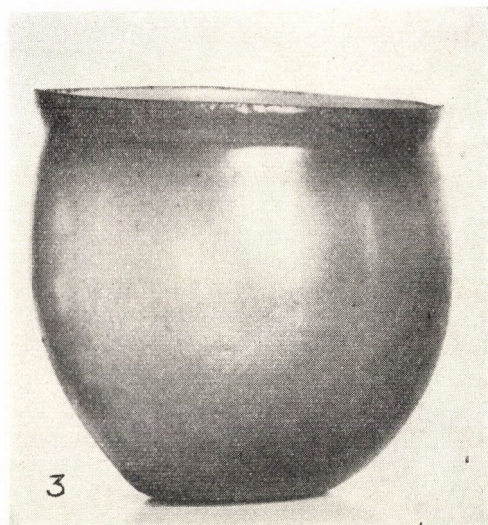
7. kép. 1. Regöly. — 2. Brigetio. — 3. Szob 2. sír. — 4. Tápe—Malajdok 48. sír. — 5. Magyarhomorog. — 6. Karanesség.
Рис. 7. 1. Регёй. — 2. Бригетю. — 3. Соб, могила 2. — 4. Тәпә—Малайдок, могила 48. — 5. Мадырхоморог.
— 6. Қаранчшар.
Fig. 7. 1. Regöly. — 2. Brigetio. — 3. Szob, sép. n° 2. — 4. Tápe—Malajdok, sep. n° 48. — 5. Magyarhomorog.
— 6. Karanesség.

1

2

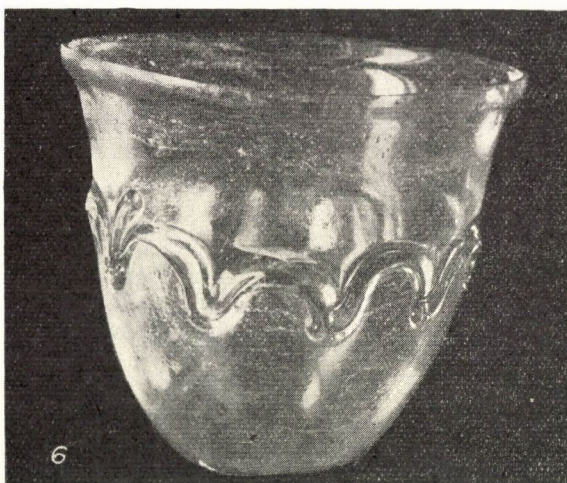
3

4

5

6

8. kép. 1. Csongrád 5.sír. — 2. Lébény. — 3. Csongrád 9.sír. — 4. Csongrád 126.sír. — 5. Csongrád 13.sír. — 6. Brigetio
Рис. 8. 1. Чонград, могила 5. — 2. Лебень. — 3. Чонград, могила 9. — 4. Чонград, могила 126. — 5. Чонград,
могила 13. — 6. Бригеттио
Fig. 8. 1. Csongrád, sép. n° 5. — 2. Lébény. — 3. Csongrád, sép. n° 9. — 4. Csongrád, sép. n° 126. — 5. Csong-
rád, sép. n° 13. — 6. Brigetio

A tartományon kívül előkerült üvegleletek „hunkori” környezetben fordulnak elő, s ezek is megerősítenek abban, hogy a hasonló típusú pannóniai darabok is ezekkel párhuzamosan a IV. század utolsó évtizedeiben és az V. század elején voltak használatban.

A szobi 2. sz. sír rátétes díszítésű pohara (3. kép 2 és 7. kép 3), sem a ságvári, sem a kisárpási, sem más hasonlókorú kisebb temetőben nem fordul elő. Ugyanilyen formájú kékesfehér színű, díszítés nélküli darabot ismerünk Csákvárról (1. kép. 2). Feltételezhető, hogy a kettő egy műhelyből származik. Mindezeket túl, a szobi pohárnak szoros kapcsolatai vannak egy téglasírból ujjonnan előkerült brigetiói³⁵ (5. kép 3 és 8. kép 6), s a már régebben ismert várdombi³⁶ pohárral (5. kép 4). Utóbbi kettő palackzöld színű, ugyanolyan rátétes díszítésű, mint a szobi, csak jobb kivitelű.

A karancssági pohár szélesebb típus (3. kép 3 és 7. kép 6) palackzöld színű. Típusvariánsai palackzöld színben ismertek Carnuntumból,³⁷ Brigetióból.³⁸ A csákvári temetőből egy mohazöld színű, kék pettyekkel ellátott darab és egy kékes-fehér anyagú díszítetlen példány hasonló hozzá (2. kép 1, 3).

Az *untersiebenbrunni* női sír palackzöld színű pohara (4. kép 2.) változata a karancssági, brigetiói és carnuntumi poharaknak. Jó párhuzamai a csákvári temetőben is megtalálhatók (1. kép 3), bár a színük más: kékes-fehér, mohazöld, zöld. Ezek a poharak a kevésbé ívelt oldalú későrómai poharakból alakultak ki, amelyek a tartományban Intercisában³⁹ Pilismaróton⁴⁰ is megtalálhatók; a csákvári temetőben pedig az új típussal együtt jelentkeznek. A pohárral együtt előkerült palackzöld korsó (4. kép 1) típusváltozatai sem ismeretlenek Pannóniában; egy hozzá közelálló darab Intercisából való.⁴¹

A gyermeksírból előkerült vágott peremű, vas-tagfalú, kék pettyekkel díszített pohár típusa (4. kép 3) is ismert a tartományban Intercisából⁴² és Ságvárról⁴³ is. Nyugati típus, eredete még a 375 előtti időkre megy vissza. Nem hozható kapcsolatba a brigetiói és a regölyi pettyekkel díszített, hosszított feltőjas alakú poharakkal.

Szob és Karancsság Solva, Untersiebenbrunn pedig Carnuntum közelében fekszik. Ez a két táborhely már a IV. században úgy szerepelt, mint

ahol a barbárokkal való csereügyleteket lebonyolították.⁴⁴

A *tápé*—*malajdoki* temető 48. sz. sírjából származó mohazöld, kékpettyes üvegpohár (6. kép 2 és 7. kép 4) kissé deformált, de díszítése azonos elrendezésű a brigetiói 4. temető egyik sírjából származó üvegpohárral;⁴⁵ szintén mohazöld, de jóminőségű darab. A temető megérte az V. század elejét. A pohártípus díszítés nélkül megtalálható a csákvári temetőben (1. kép 1).

A *csongrádi* temető 5. sz. sírjának pohara, sötétebb mohazöld (5. kép 2 és 8. kép 1), rátétes díszítésű. A rátétes díszítésű üvegek már hosszú múltra tekintenek vissza a római üvegművességben. Ilyen jellegű hullámvonalas dísz található a mucsiai kónikus üvegpoháron⁴⁶ is, amelynek nyugati kapcsolatai vannak. Hasonló díszítésű, de másfajta a szobi 2. sz. sír pohara (3. kép 2 és 7. kép 3). A díszítés kapcsolódik a brigetiói (5. kép 3 és 8. kép 6.) és várdombi (5. kép 4.) pohárhoz; a formaváltozat pedig megtalálható Csákváron.

A 9. sz. sír pohara mohazöld színű, vékonyfalú, ritka forma (5. kép 1 és 8. kép 3). Csaknem azonos típus található a csákvári temetőben (2. kép 2), mintha egy műhelyből került volna ki a két darab.

A 13. sz. sír erősen kihajló és gömbölyű peremű, tulipánformájú pohara zöld (6. kép 3 és 8. kép 5), vékonyfalú. Ritka forma; a tartományban csaknem azonos formát Savariában⁴⁷ és Poetoviában⁴⁸ találunk.

A 93. sz. sír mohazöld színű üvegpohárja (6. kép 1) típusában nagyon kevés eltérést mutat a ságvári⁴⁹ vagy a kisárpási temető palackjaitól. A gömbtest, hosszú nyak, széles kifelé nyúló perem gyakori jelenség, csupán a perem alatti tölcéses kiszélesedés szokatlanul erőteljes a csongrádi darabnál.

A 126. sz. sírből származó zöld színű erősen ívelt oldalú pohár (8. kép 4) kapcsolatba hozható a *tápé*—*malajdoki* (6. kép 2 és 7. kép 4) és a brigetiói pohárral.⁵⁰

A *magyarhomorogi* pohár (7. kép 5) palackzöld színű, azonos formájú a regölyi (3. kép 1 és 7. kép 1.) és a regölyihez hasonló brigetiói poharakkal (7. kép 2), kék pettyes díszítés nélkül. Így ennek a típusnak is megvannak a pannóniai változatai. Ez a forma került elő Radotinban Arcadius aranyával együtt.

*

³⁵ A pohár téglasírből került elő a tábor déli oldalán. A sírban más melléklet nem volt. A darab a Tatai Kuny Domokos Múzeumban van.

³⁶ *Wosinszky M.*, Tolna vármegye története II. (1896) CLXVIII. t. 9. A képaláírás tévesen Hanth. A darab azonos a Szekszárdi Múzeum leltárkönyvében 18.1933.80 ltsz.-on újra leltározott várdombi pohárral. A szerző szövegrészében ugyancsak Várdombról említi: 801—802.

³⁷ *Sunkowsky, R.*, Antike Gläser in Carnuntum und Wien. (Wien 1956) 11., 1. kép.

³⁸ *Barkóczi L.*, FA 19 (1968) Sajtó alatt.

³⁹ *Radnóti, A.*, i. m. XXXIII. t. 4.

⁴⁰ *Barkóczi L.*, FA 12 (1960) 30. kép 2, 14., 31. kép 9.

⁴¹ *Kubitschek, W.*, i. m. 61., 32. kép.

⁴² *Radnóti, A.*, i. m. XXXII. t. 3.

⁴³ *Burger, Sz. A.*, i. m. 214., 107. kép 137. sz. sír.

⁴⁴ *Alföldi A.*, Bp. Tört. I (Bp. 1942) 724.

⁴⁵ *Barkóczi L.*, FA 13 (1961) XX. t. 17.

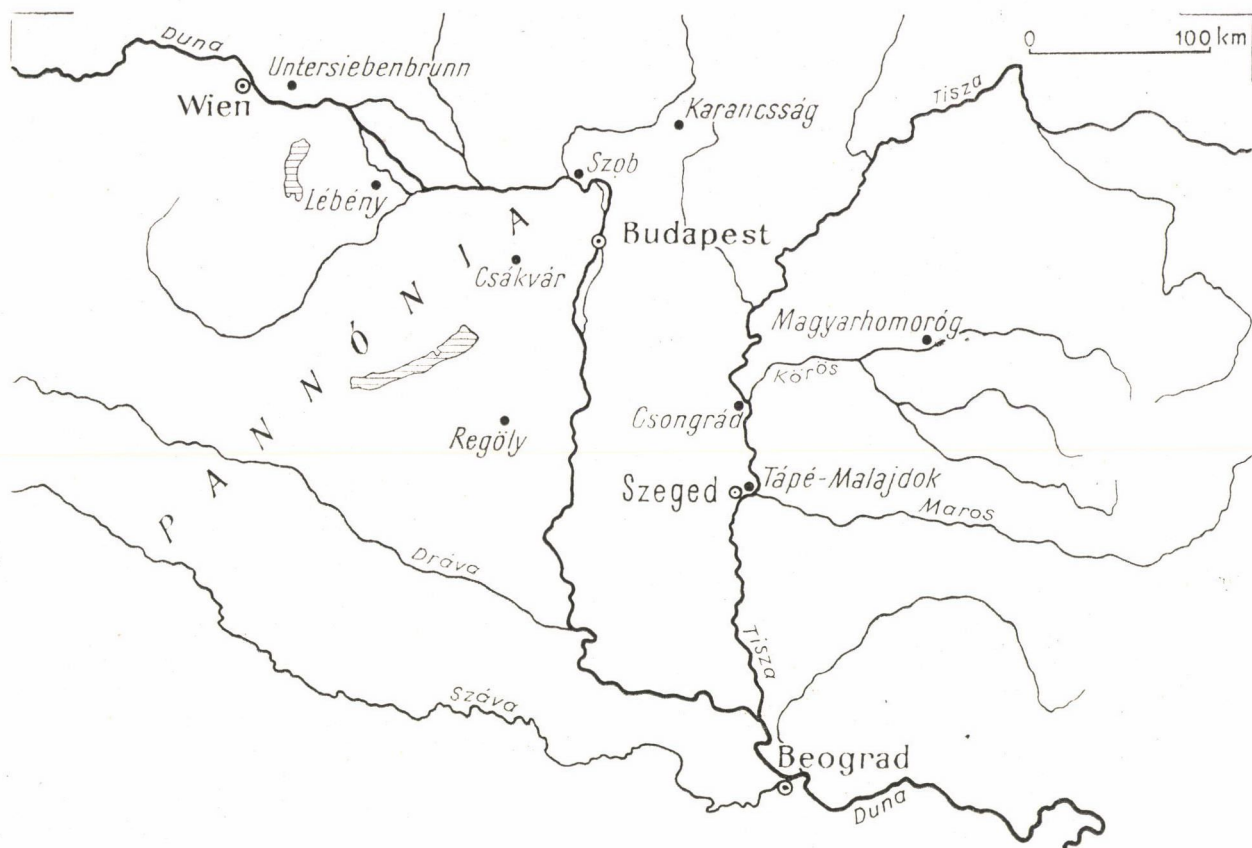
⁴⁶ *Csalog J.*, Arch. Ért. 1941., 98—102. XXIII. t. 9.

⁴⁷ *Benkő A.*, Üvegcopus. Rég. Füz. II. 11 (1962) 12/d. 19., XXXI. t. 1.

⁴⁸ I. m. 12/g. 30. XXXIV. t. 8.

⁴⁹ Vö. ehhez *Burger, Sz. A.*, i. m. 201., 94. kép 9. sz. sír, 210., 103. kép 141. sz. sír, 212., 105. kép 161. sz. sír, 215., 108. kép 190. és 193. sz. sír, 221., 114. kép 254. sz. sír, 225., 118. kép 298. sz. sír.

⁵⁰ *Barkóczi L.*, i. h.

9. kép. IV. század végi és V. század eleji üvegleletek elterjedési térképe
 Рис. 9. Карта распространения стеклянных изделий в конце IV и начале V века
 Fig. 9. Carte de la diffusion des trouvailles de verre de la fin du IVe siècle et du début du Ve siècle

A pannóniai későrómai temetőket: Ságvár, Kisárpás, a Baranya megyei temetők s a hasonlókorú kisebb sírsoportokat és sírokat, általában a sírokból rendszeresen előforduló pénzleletek alapján datálják 320–375 közötti időre. Mint tudjuk, 375-ben az általános pénzforgalom megszűnik Pannóniában,⁵¹ hasonlóan több római provinciához. Ennek oka lehet egyrészt az, hogy Valentinianus építkezéseivel sok pénz került Pannóniába,⁵² s ez hosszabb ideig fedezte a pénzszükségletet; de indokoltta tehetette a pénzforgalom csökkenését az is, hogy megerősödött a csere- és terménykereskedelem,⁵³ és az idők folyamán betelepített foederatikus sem voltak hozzászokva a pénzgazdálkodáshoz.

Így a későrómai temetőknél, vagy legalább is egy részükénél a 375-ös pénzforgalmat záró évszám körüli évek nem jelentik a temető megszűnését. Tovább is élhettek, mint a kisárpási és brigitói temetők, s elszegényedett keretek között az üveggyártás is folytatódott. A továbbgyártásra utalhat a lébényi üvegpohár is. A csákvári temető üvegleleteinek egy része arra mutat, hogy a temet-

kezések egy ideig még párhuzamosak a ságvári temetkezésekkel.

A későrómai temetők virágkora 375-tel véget ért, és így ez az időpont egyben egy új korszak kezdetét is jelzi. A 320–375 közötti időszak nemcsak Pannóniában, hanem más tartományokban is az üvegekészítés fénykorát jelentette. A változatos formák, az üvegek finomsága egyaránt nagy szakértelemről tesz tanúságot. A IV. század utolsó harmadában a tiszta, jó minőségű üvegárú egyre kevesebb, de megjelenik a zöld – mohazöld –, kékes-fehér színű, vastagfalú, durvább kivitelű üveg. Az előző korszak típusainak egy része megőrződött és új formák is keletkeztek. Hasonló változás a nyugati tartományok üveganyagában is bekövetkezett.⁵⁴ A nyugati típushoz közelálló, palackzöld színű poharak Pannóniában az északi limesen és közvetlen környékén jelentkeznek. Ez a sötétzöld szín – bár azonos típusú darabokról is szó van – az említett területtől délre egyelőre alig fordul elő.

A csákvári temető üveganyaga jól mutatja a

⁵¹ Alföldi, R. M., Der Geldverkehr von Intercisa. Intercisa I. AH 33 (1954) 146.

⁵² Soproni S., Pannonia IV. század végi pénzforgalmáról FA Sajtó alatt.

⁵³ Utoljára összefoglalóan: Várady L., Későrómai

hadügyek és társadalmi alapjaik. (Bp. 1961) 85. További irodalom uo.

⁵⁴ Vö. ehhez Haberey, W., Das Glas im Rheinland zur Frankenzeit (5. bis 9. Jahrh. n. Chr.) Annales du 1er Congrès des „Journées internationales du verre” (Liège 20–24 août 1958) 63.

változást Pannóniában. A kísérő „hunkori” leletanyag is jelzi, hogy túlhaladják a kisárpási és ságvári temetkezéseket. A csákvári típusú poharak közül néhány már eddig is ismert volt. A regölyi típusú pohár eddig csak római környezetben vagy szórványleletként fordult elő, így használatának és készítésének kora nem volt pontosabban meghatározható. Az 1967-ben közreadott poetovói temető részben a csákvári típusú palackok már szintén „hunkori” környezetben jelentkeznek. A csákvári és poetovói, továbbá a „barbaricum” síregyüttesek alapján ezeket az üvegleleteket a IV. század végére, az V. század elejére keltezhetjük.

A „barbaricumban” előkerült — s általunk az előzőkben ismertetett — üvegek mind ehhez a késői periódushoz csatlakoznak. A csongrádi poharak a tulipán formájú kivételével — amelynek kapcsolatai Nyugat-Pannónia felé mutatnak: Savaria, Poetovio — a csákvári körhöz kapcsolhatók. Ugyan ide tehető a szobi és a magyarhomorogi pohár is. A tápé—malajdoki pohár csákvári és a brigetiói darabokkal is rokon. A karancssági és untersiebenbrunni üvegek palackzöld színük miatt inkább a carnuntumi, és a brigetiói üvegekkel párhuzamosíthatók.

A tartományban tehát 375 után új üvegtípusok jelennek meg. Egy-két formának nyugati kapcsolatai vannak, de a csákvári poharak nagy részének és a regölyi pohárnak erős kapcsolatai vannak kelet felé; míg az üvegformák egy része

a helyi formák továbbfejlődéseként fogható fel. (A keleti kapcsolatokat mutató új üvegtípusokra külön dolgozatban térünk ki.)

A „hunkori” kísérő anyag alapján a csákvári temető esetében felmerül annak a lehetősége, hogy a temető használóiiban a 379-ben⁵⁵ Gratianussal szerződést kötött foederati népek egy csoportját lássuk. A Pannónia II.-ba, illetve Saviába letelepedő gót—hun—alán foederatikat az újabb kutatások szerint 399-ben Stilicho az állandó surlódások miatt széttelepíti⁵⁶, ekkor kerülhettek bizonyos csoportok (alánok) a Drávától északra is. Ha a 399-es széttelepítés tényét elfogadjuk, akkor a csákvári temető és azok a temetőrészek és sírok, amelyek a csákvárral rokon jellegűek, ez időtől kezdődően kerülhettek föld alá. Így a temetkezés folytonossága még az V. század második vagy harmadik évtizedében is nyomon követhető; az üvegleletek pedig a pannóniai üveggyártás folytatására mutatnak.

Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az észrevételt, hogy az Aquincum—Vindobona limes vonaltól északra előkerült, valamint a Tisza—Maros—Körös vidékéről ismert üvegek olyan leletegyüttesekből kerülnek elő,⁵⁷ amelyek más vonatkozásokban is kapcsolatot mutatnak az ismertetett pannóniai üvegleletekkel, illetve a csákvári temetővel (9. kép elterjedési térkép).⁵⁸

Barkóczi László—Salamon Ágnes

GLASFUNDE VOM ENDE DES 4. UND ANFANG DES 5. JHS. IN UNGARN

Außerhalb der pannonischen Grenze, im näheren und entfernten Bereich des Limes sind jene aus der zweiten Hälfte des 4. bzw. vom Anfang des 5. Jhs. stammenden Grabfunde bedeutend, wo unter den Beigaben auch Glasgefäße vorhanden sind (Abb. 9).

Die Bedeutung dieser Glasgefäße liegt darin, daß sie in Gräbern oder Gräberfeldern solchen Charakters erscheinen, wie sie auch aus Pannonien bekannt sind. Das ist eine Periode, die auch hinsichtlich der Geschichte der Provinz noch mancher Erforschung harzt; es ist deshalb sehr wichtig, auf welche Epoche die pannonischen Analogien der im Barbaricum zutage gekommenen Funde zutreffen, was ihre Beziehungen zum spätpannonischen Glasmachergewerbe sind und welche die ethnischen Gruppen waren, in deren Nachlaß die Glasfunde erscheinen.

In letzter Zeit kamen aus Pannonien zwei solche als „hunnenezeitlich” angesprochenen Funde zutage, die Glasgefäße enthielten. Das reiche Glasmaterial des bereits früher freigelegten und derzeit in Bearbeitung stehenden Csákvári Gräberfeldes läßt die Annahme zu, daß mehrere Glasgefäßtypen das Ende des 4. Jhs. erlebten, daß ihre Herstellung und ihr Gebrauch sogar

bis ins zweite, eventuell bis ins dritte Jahrzehnt des 5. Jhs. reichen.

Die erste Frage ist, wie weit sich diese Glasgefäße vom Glasmaterial der spätrömischen Gräberfelder unterscheiden, deren Gebrauch die bisherige Forschung — auf Grund der regelmäßig erscheinenden Münzenfunde — auf die Spanne zwischen 320—375 setzte.

Diese Zeitspanne war nicht nur in Pannonien, sondern auch in anderen Provinzen die Blütezeit der Glasgefäßherstellung. Am schönsten ist dieses spätrömische Gewerbe in Pannonien in den Gräberfeldern von Kisárpás² und Ságvár³ vertreten. Die kennzeichnenden Formen des reichen Materials sind verschiedene Varianten der Krüge, der Flaschen und der konischen Glasbecher. Die Stücke sind sorgfältig gearbeitet, dünnwandig, farblos oder von grünlicher Farbe. Sowohl der Formenreichtum als auch die Technologie sprechen für große Fachkenntnis.

Im letzten Drittel des 4. Jhs. wird die klare Glasware guter Qualität immer mehr zu einer Rarität, und an ihrer statt erscheint die grüne, moosgrüne, bläulichweiße, dickwandige Ware minder guter Ausführung. (Eine ähnliche Veränderung ist auch in der Glaserei der westlichen Provinzen zu beobachten.)

mutat.

⁵⁵ A dolgozatban a későrómai kifejezést az eddigi szokásnak megfelelően a 320—375—80 közötti idő jelölésére használtuk. A 380 utáni évtizedek azon leletanyagát, amelyben az V. század első felének jellemző tárgytípusai megvannak, szintén az eddigi gyakorlatnak megfelelően „hunkorinak” neveztük. Idézőjelet e kifejezésnél azért használtunk, mert 380 utáni évtizedekben a politikai hatalom sem a barbaricumban, sem a tartományban nem volt a hunok kezében.

⁵⁵ Összefoglalóan s az új datálásra vonatkozóan: Várady L., Pannónia utolsó évszázada (376—476). Sajtó alatt.

⁵⁶ I. m.

⁵⁷ Párducz, M., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 385—395. A temetkezési forma, a koponya torzítás szokása, valamint a régészeti anyag alapján elemzi a csongrádi temető etnikumát. Az alánok jelenlétét több oldalról bizonyítottak látja, úgyszintén a szarmata népcsoportét is. A leletanyag mindezek mellett gót és hun jelleget is

Das Glasmaterial aus dem Gräberfeld von Csákvár⁷ zeigt diesen Wandel in Pannonien sehr klar. Auch das neben spätromischen Trachtgegenständen erscheinende sog. »hunnenzeitliche« Fundmaterial zeigt daß die Gebrauchszeit des Csákvärer Gräberfeldes später liegt als die Gebrauchszeit der Funde der Gräberfelder von Kisárpás und Ságvár. In den freigelegten 70 Gräbern gibt es — im Gegensatz zu den spätromischen Gräberfeldern — wenig Münzen, und auch diese stammen nicht aus dem kurrenten Geldumlauf (obwohl auch hier keine Münzen aus der nachvalentinianischen Zeit erscheinen). In der Begleitkeramik findet man neben den grob ausgeführten Stücken auch glasierte Krüge, aber auch eingeglättete »hunnenzeitliche« Krüge mit Kragenpolstern. Eines der kennzeichnenden Schmuckstücke der Frauentracht, der Oktaederohrring, weist bereits auf die Hunnenzeit hin, ebenso wie die profilierten Schnallen und die Knochenkämme abwechslungsreicher Formen.

Die kennzeichnenden Glastypen sind:

1. Flaschen mit hohem zylindrischem Körper, Kannelüren an den Seiten und breit ausladendem Rand;
2. Glasbecher in Halbeiform, mit gestreckten und geschwungenen bzw. minder geschwungenen Varianten (Abb. 1/1—3, Abb. 2/1—3). Solche Glasbecher erscheinen weder im Kisárpás- noch im Ságvár-Gräberfeld.

Das Material der Glasware ist schlechterer Qualität als das der spätromischen Gräberfunde, es ist dicker, verzogen und enthält Luftblasen. Sie sind grün, moosgrün, weiß, es gibt aber auch bläulichweiße Stücke.

Das Fundmaterial des Gräberfeldes zeigt, daß sein Gebrauch bis zum zweiten, vielleicht bis zum dritten Jahrzehnt des 5. Jhs. gedauert hat.

Der Glasbecher aus jüngst zutage gekommenen »hunnenzeitlichen« Grab aus Regöly¹⁵ (Abb. 3/1, Abb. 7/1) ist mit denen aus Csákvár verwandt. Becher vom Csákvärer Typus waren auch bisher bekannt. Der Becher vom Regölyer Typus jedoch ist bisher nur aus römischer Umgebung bekannt, so daß der Zeitpunkt seiner Herstellung und seines Gebrauches nicht genau anzugeben war. Auch im 1967 publizierten Gräberfeldteil von Poetovio erscheinen die Flaschen vom Csákvärer Typus in einer sog. »hunnenzeitlichen« Umgebung.

Die in Barbaricum in hunnenzeitlicher Umgebung zutage gekommenen Glasfunde: Szob²³ (Abb. 3/2, Abb. 7/3), Karancsság²⁴ (Abb. 3/3, Abb. 8/6), Untersiebenbrunn²⁵ (Abb. 4/1—3), Tápé-Malajdok²⁶ (Abb. 6/2, Abb. 7/4), Csongrád^{28/33} (Abb. 5/2, Abb. 8/1, Abb. 5/1, Abb. 8/3, Abb. 6/3, Abb. 8/5, Abb. 6/1, Abb. 8/4), Magyarhomorog⁴³ (Abb. 7/5) schließen sich alle dieser späten Periode (nach 375) an und weisen Verbindungen zu den Glasbechern aus dem Gräberfeld von Csákvár auf. Die Glasbecher aus Csongrád

sind — die tulpenförmigen ausgenommen, deren Verbindungen in Westpannonien, in Savaria und Poetovio zu suchen sind — dem Kreis von Csákvár anzuschließen. Zu demselben Kreis gehören die Becher aus Szob und aus Magyarhomorog. Das Stück aus Tápé-Malajdok ist mit den Funden aus Csákvár und aus Brigetio gleichwohl verwandt. Die Gläser aus Karancsság und Untersiebenbrunn sind infolge ihrer flaschengrünen Farbe eher mit den Funden aus Carnuntum und Brigetio in Verbindung zu bringen.

Auf Grund der Grabbefunde von Csákvár, Poetovio und des sog. Barbaricums darf man diese Glasfunde auf Ende des 4. — Anfang des 5. Jhs. schätzen.

In der Provinz erschienen also nach 375 neue Glaswarentypen. Einige Formen weisen Beziehungen zum Westen auf, doch hat der Großteil der Becher aus Csákvár und der Becher aus Regöly starke Beziehungen zum Osten.²¹

Der Becher aus Lébény¹⁶ — ebenfalls aus einen »hunnenzeitlichen« Grab (Abb. 8/2) — weist in seiner Form auf eine Fortsetzung des Kisárpás-er Glasmacherhandwerkes auch nach 375 hin. Die Formen kann man teilweise als die Fortentwicklung der lokalen Formen auffassen.

Auf Grund des sog. »hunnenzeitlichen« Begleitmaterials besteht im Falle des Csákvärer Gräberfeldes die Möglichkeit, in den Bestatteten eine Gruppe der 379 in Pannonien angesiedelten Foederati-Völker zu erkennen.⁵⁵ Den neuen Forschungen zufolge hätten diese gotisch-hunnisch-аланischen Volksgruppen ihren ersten Standort in Pannonia II,⁵⁶ erhalten, wurden aber 399 infolge der ständigen Reibereien an verschiedenen Stellen der Provinz angesiedelt. Zu dieser Zeit gelangten einige Gruppen (Alanen) auch in das Gebiet nördlich der Drau.

Akzeptiert man die Tatsache der 399 erfolgten Umsiedlung, erfolgten die Bestattungen in Csákvár bzw. in den Gräberfeldteilen und Gräbern, die mit Csákvár verwandten Züge aufweisen, ab 399. Auf diese Weise läßt sich die Kontinuität der pannonischen Bestattungen bis ins zweite oder dritte Jahrzehnt des 5. Jhs. verfolgen, und die Glasfunde weisen auf die Kontinuität der pannonischen Glasfabrikation hin.

Zugleich kann man auch die Bemerkung nicht außer acht lassen, daß die nördlich des Aquincum-Vindobona-Limes zutage gekommenen bzw. die aus der Gegend von Theiß, Maros und Körös beschriebenen Glasfunde aus solchen Fundkomplexen stammen,⁵⁷ die auch in anderer Beziehung einen engen Kontakt mit dem Material des Csákvärer Gräberfeldes aufweisen.⁵⁸

L. Barkóczi—Á. Salamon

ÁSATÁSOK A BUDAI I. TÁNCICS MIHÁLY UTCA 9. TERÜLETÉN

A XIII—XIV. SZÁZADI KIRÁLYI REZIDENCIA KÉRDÉSÉHEZ

A Budapesti Történeti Múzeum megbízásából 1962. április 15-én kezdtük meg a Táncsics Mihály utca 9. sz. ingatlan felső udvarának feltárását. A munkában részt vett — e sorok íróján kívül — S. Nagy Emese és Gerő Győző. A geodéziai felmérést Farkas Pál mérnök végezte, rajzi dokumentációját Gáll Gyuláné. A munkát változó munkásszámmal 1962. év utolsó napjáig folytattuk. Az ásatás lehetőségei annyiban korlátozottak voltak, amennyiben az ingatlan tulajdonosa, az USA budapesti követsége kérte: kutató árkaikkal mellőzzük a lakóépületek megközelítését és az Erdélyi bástya területén az ottani konyhakerteket.

Az objektum területe — a mélyebb szintű Erdélyi bástyával együtt — mintegy 6000 m². Az ásatás ennek az összterületnek mintegy 8%-ára, 450 m²-re terjedhetett ki, anélkül azonban, hogy a feltárt szakaszok valamennyien lehatolhattunk volna a legalsó, egységesen jelentkező XIII. századi szintig s az azalatt fekvő sziklákig.

Maga a terület régészeti teljesen ismeretlen volt; a Táncsics Mihály utca 9. sz. alatti épület északnyugati szakaszának néhány pincefalán s a Lőportár északi homlokfalán kívül a felszínen középkori maradvány nincs. Nagy nehézséget okozott az, hogy a késő középkori szintek a várhatónál nagyobb betöltések alatt, a még korábbi szintek pedig helyenkint a mai udvar alatt 5 m körüli mélységben jelentkeztek. Akadály volt az is, hogy a kitermelt feltöltési anyagot a helyszínen kényszerültünk tárolni.

1. Barok kori és késő középkori udvarkövezetek

Az 1962. április 15-én megkezdett egyhónapos próbaásatás a Táncsics Mihály utca 9. sz. telek felső udvarát — tengerszint feletti átlag magassága: 164,3–164,4 m — egy 50 méter hosszú, É–D irányú, és két, 22, illetve 12 m hosszú, Ny–K irányú, egyenkint 1,2 m széles kutató-árkokkal vizsgálta meg (1. kép).

A feltárásnak ez a szakasza — noha épületfalakat csak a tájékozódó szondázásnak második félidejében ért el — a telek középkori beépítettsége és szintviszonyainak tisztázása szempontjából igen hasznosnak bizonyult.

Az egyesített helyszínrajzon jelzett „A” kutatóárok délebbi részein — középkorival kevert

XVIII–XIX. századi betöltés alatt — 1,2 m átlagos mélységben lejárt, agyag-kötőanyagba rakott, egysoros, nagyméretű terméskövekből álló udvarszint kövezete jelentkezett (2. kép). Megállapítható, hogy ez a XVIII. századi, nagyméretű mészkövekből alakított s hosszabb időn át lekoptatott udvarkövezet (egy időben a József-kaszárnya gyakorlótere) követi a Várhegy É és K irányába való enyhe lejtését. (A barok kori kövezet átlagmagassága: 163,4 m.) Megbontva az itt-ott amúgy is felszakadozott barok kori udvarkövezetet — amely nyilvánvalóan a Lőportár építésével, az Erdélyi bástya XVIII. századi átépítésével s a hajdani katonai gyakorlótér kialakításával egyidejű —, azalatt, s más, északabbi és nyugatabbi pontokon is, hol már ez a barok kori udvarkövezet nem jelentkezik, közép- és törökorkorival vegyes betöltést találtunk. A barokkori kövezet alatt azonban a XVIII. századinál újabb leletanyagra nem akadunk.

Lemélyítve az „A”, „B”, „C” kutatóárkokat, a mai füves, borítatlan udvarfelszín alatt mintegy 1,8–2 méterrel egy homogén, szinte az egész területre kiterjedő, kisebb, ún. macskakövekből kirakott, erősen lekoptott, késő középkori udvarburkolatot találtunk (3. kép). Lejtiránya D-ről É felé és D-ről K felé egyaránt megállapítható. (A „C” árokban, 15 m hosszan követett késő középkori udvarkövezet legmagasabb, Ny-i szintpontja 162,37 m — legmélyebb, K-i pontja 162,06 m.)

„C” árkunk K felé megközelíti azt a XVIII. században kialakított sikátort, amely a XVII. századi és mai felsőudvart az egykori lőportár épületétől elválasztja. A „C” árok legkeletibb pontján talált késő középkori udvarkövezet szintje (162,06 m) a középkorban kétségkívül még keletrebbre tartott, s azt a sikátor csak elvágta. A sikátor nyugati téglafalából kiugró egyik mészkőszikla — 162,29 m — 23 cm-rel magasabb, mint a „C” árok kövezetének legmélyebb szintpontja.

„A” árkunk középső és déli szakaszán — 35 m hosszúságban — követtük e késő középkori, igen gondos kiképzésű udvar kövezetét. Igen enyhe lejtése D–É irányú. Ny–K főirányú „B” árkunkat is elkísérte ez a késő középkori udvarkövezet. Ny-i vége, a „B” épületbe vezető alagsori lépcsőlejáróhoz vezet. E lejárónak küszöbkő-magassága: 162,11 m.

2. XIII. századi udvarszint — „A” blokk

Az „A” árokban — annak É felől számított 30—32 m-es szakaszánál — a késő középkori udvarburkolat mintegy 5 m hosszúságban megszakad. Itt, Ny felé az „A” árokra egy $5 \times 2,5$ m méretben egy kutatóblokkot bontottunk rá. Átvágtuk a késő középkori udvar kövezetét, s ezalatt egységesen egy 0,3—0,4 m vastagságú hordott agyagréteg jelentkezett; e vízzáró réteg annak a gondosságnak jele, amellyel e megállapíthatóan XV. századi udvarburkolatot szigetelték! E vízzáró agyagréteg alatt, 0,5 m mélységig XV. századi vegyes, de törökkori emlékektől már mentes kerámiaanyag határozza meg a réteg korát. Az itteni anyagban akad XV. századi üvegedény-nyak, sárgamázas lilium-motívumos kályhacsempetöredék. Az „A” blokk további mélyítése során 2,9—3 m-rel a mai felszín alatt — tehát 161,4 m körül — egy 0,2—0,3 m vastagságú kőzuzalékos, murvás vízszintben, egységesen elhelyezkedő, lejárt felületű réteget értünk el, a XIII. századi, legkorábbi itteni terepnivellálás szintjét. Ez alatt a kőporos, zuzalékos szint alatt már csak a XIII. századi kerámiát találtunk, mécesztalat, fenékbélyeges mázatlan edénytöredékeket (4. kép).

Végül az elfogyó XIII. századi leletanyag alatt, humusszal kevert, erodált mészköves rétegek alatt, 159,86—158,77 m mélységben elértük a hegy építőanyagát, a mészkő-szálkővet. (Ez az itt megtalált mészkő-szikla — 159,86—158,77 m — nagyjából egyezik az említett síkatorban talált mészkőszikla-felbukkanásokkal: 159,85—159,27 m — 160,28 m.)

Mind az „A”, mind a „B”, mind a „C” árokban látnivaló volt, hogy ezt az igen gondosan megépített késő középkori udvarkövezetet a törökkor kezdetétől nem takarították. A burkoló kövezetre mintegy 0,3 m vastagságban rakódott fel a XVI—XVII. századi törökkori életvitel hulladéka, s így a XVII. század törökje egy olyan személtretegen járt e nagyudvaron, amely felől már nem tudta: talpa alatt alig két arasznyival még ott van e díszes középkori udvar kövezete!

Az „A” árok északi, a várfal felé eső szakaszain több, XVIII—XIX. századi építésre valló, de vagy a XIX. vagy a XX. században elbontott épület alapozását távolítottuk el. Elértük magát az É felé tekintő várfalat, amelynek ez a felső szakasza legjobb esetben is barokk kori, de inkább XIX. századi alakítás.

A próbaásatás második szakaszában a „B” árok nyugati részén elértük a később részben feltárt „D” jelzésű középkori épület falait. A „C” árok középső szakaszán is kisebb, 0,7 m széles, a késő középkori udvarkövezetre ráépített falra akadunk.

A „C” árok nyugati végén pedig egy korábbi középkori falazat maradványai kerültek felszínre.

Mivel a további ásatások folyamán munkásszámaunk megnőtt, s a feltárás sok irányban kiterjedt, az ásatás folyamatos, naplószerű ismer-

tetése helyett a feltáráshoz került épületmaradványokat egyenkint jellemezzük.

3. „D” épület

Az „A” kutatóárokban Ny felé kiágaztatott „B” árkunk — amelyet csak a késő középkori udvar kövezetének szintjére (itt 162,50 m) mélyítettünk le — nyugati szakaszán egy lépcső levezetőaknájába ütközött (5. kép). A lépcsőlejáratot középkori módon megfaragott, de másodlagosan ide helyezett mészkőlapok szegélyezik. Az északi irányba levezető lépcsőlejárata küszöbének szintje 162,11 m. Folytatva a „B” árkot, nyugati irányban, a pincelejárata keretének nyugati kövén túl 0,4 m-rel kváderes, nagyjából É—D irányú középkori falra (az „A” épület keleti zárófala) akadunk.

A lépcsőlejárata környező törmelékanyagból nagyméretű, egymáshoz izülő gótikus erkélypárkány töredékek kerültek felszínre; nyilvánvalóan annak az épületnek erkély-elemei, amelynek alagsorába a megtalált lépcső vezet. A lépcsőlejárata egy sor, oldalélére fordított, habarcsba ágyazott, középkori téglából épített boltozat borítja.

Magát a lépcsőlejárata késő középkori és törökkori kerámiával vegyes közép- és törökkori épület-törmelékkel módszeresen tömték el.

Utóbb arra a megállapításra jutottunk, hogy alighanem az 1684. évi ostrom idején zárták le, s igyekeztek hevenyészve eltömni ezt a lejárata. Tény az, hogy ebben az eltömött lépcsőaknában a törökkornál későbbi leletanyag nem akadt. A pincelejárata téglafalazatában meglepően sok a másodlagosan felhasznált XIV—XV. századi kőfaragvány; abból egy középkori ikerablak-osztó hatalmas töredékét ki is emeltük. A lépcső téglaboltozata egyhelyen, mint egy 0,7 m átmérőjű körben — valamely régi ostromkor beszakadt. A lépcső törmelékanyagának kitermelése során hamarosan elértük a boltozat észak felé eső végét. Egyidejűleg a középkori udvar szintjén észak felé olyannyira kiszélesítjük e kutatóárkot, hogy a felszínen is elérjük azt a gótikus falat, amelynek alsó szakaszába a lépcső bevezet („D” épület déli zárófala). (6. kép.). A lépcső kitisztítása során a lépcsőboltozat végénél élesen elválnak az udvar felől eszközölt — s úgy véljük 1686. évi — betöltés barnás rétege a lépcsőn túl található fehérépület-törmeléktől, ami egy összeomlott épület belső anyaga.

A lépcsőlejárata törmelékének eltávolítása során a legmeglepőbb lelet egy festett, indadíszes, polichrom XIII. századi ívtöredék. Ez az egyedülálló lelet a Nagyboldogasszony-templom első, XIII. századi stílusformáival rokon. Valószínű, hogy az az épület, amelynek ez a kőfaragvány tartozéka volt, a XVII. századi ostromok valamelyikéig, legvalószínűbben 1684-ig állt, s ekkor vált rommá. Restaurátoraink megállapították, hogy ez az al secco eljárással festett kő egyetlen fagyot nem ért meg (7., 8. kép).

1. kép. A Tánecsics Mihály u. 9. udvara. Jobbkézről a
Lőportár
Рис. 1. Двор дома № 9 по ул. Михая Танчича. Справа
Пороховой склад
Fig. 1. La cour de la maison sise 9, rue Tánecsics Mihály.
A droite la Poudrière

2. kép. „A” árok, barok kori kövezet
Рис. 2. Траншея «А». Каменная кладка эпохи барокко
Fig. 2. Fossé „A”, pavé de l'époque baroque

3. kép. „A” árok, XV. századi kövezet
Рис. 3. Траншея «А». Каменная кладка XV века
Fig. 3. Fossé „A”, pavé du XVe siècle

4. kép. „A” árok, XIII. századi udvarburkolat a XV.
századi kövezet alatt
Рис. 4. Траншея «А». Дворовая облицовка XIII века под
каменной кладкой XV века
Fig. 4. Fossé „A”, revêtement de la cour du XIIe siècle
sous le revêtement du XVe siècle

5. kép. „B” árok, XV. századi udvarkövezet és pince-
lejáró

Рис. 5. Траншея «В». Дворовая каменная кладка XV века
и спуск в подвал

Fig. 5. Fossé „B”, pavé de la cour et montée de cave du
XVe siècle

6. kép. A „D” épület alagsorába vezető pince aknája,
megtisztítva

Рис. 6. Подвальная скважина, ведущая в подвальные
помещения здания «D»

Fig. 6. La gorge de la cave conduisant dans le sous-sol de
l'édifice „D”, nettoyée

7—8. kép. A XIII. századi festett ív két oldala
Рис. 7—8. Две стороны расписного свода XIII века
Fig. 7—8. Les deux côtés de l'arc peint du XIIe siècle

9. kép. „D” épület belső fala, konzollok

Рис. 9. Внутренняя стена с консолями здания «D»
Fig. 9. Le mur intérieur de l'édifice „D”, avec les consoles

Azzal a, talán XVI. századeleji építésű, másodlagos középkori kőfaragványok felhasználásával készült lépcsőlejárattal, amelynek utolsó lépcsői belevágnak egy hatalmas középkori kőfalba, lényegében elértük az ún. „D” épületet.

Az épület déli fala egységesen 1,35 m vastag. Anyaga habarcsba rakott kő. A több havi munka során a talajfelszínről való rábontással tisztáztuk ennek a „D” jelzéssel ellátott középkori épületnek alaprajzát. Az először megtalált s az udvarra tekintő déli fal belső síkján a falból konzolsor emelkedik ki (9. kép). Ezek a golyvás konzolok, amelyek közül — 1,9 m-es térközzel — nyolc elemet tudtunk kibontani — egy olyan síkfödémét hordoztak, amely az e falvonulattól északra eső térséget boltozta. A „D” épület északi zárófalát a várfalhoz ízülő, külső 3 támpillérnél értük el. Noha nem került sor arra, hogy a „D” épület alsó, egykor földszinti maradványait a hét méter vastagságú omlásrétegtől, illetve az afölé hordott törmeléktől megszabadíthassuk, az ásatás elérte e „D” épületnek keleti határát is. Az épület déli hosszfalának nyomon követésével, áthaladva a jelenlegi felső udvart a Lőportár épületétől elválasztó síkátoron, elértük magát a középkori alapfalakon nyugvó lőportár nyugati falát. Ennek alapfal-maradványai bekötnek a „D” épület déli zárófalába.

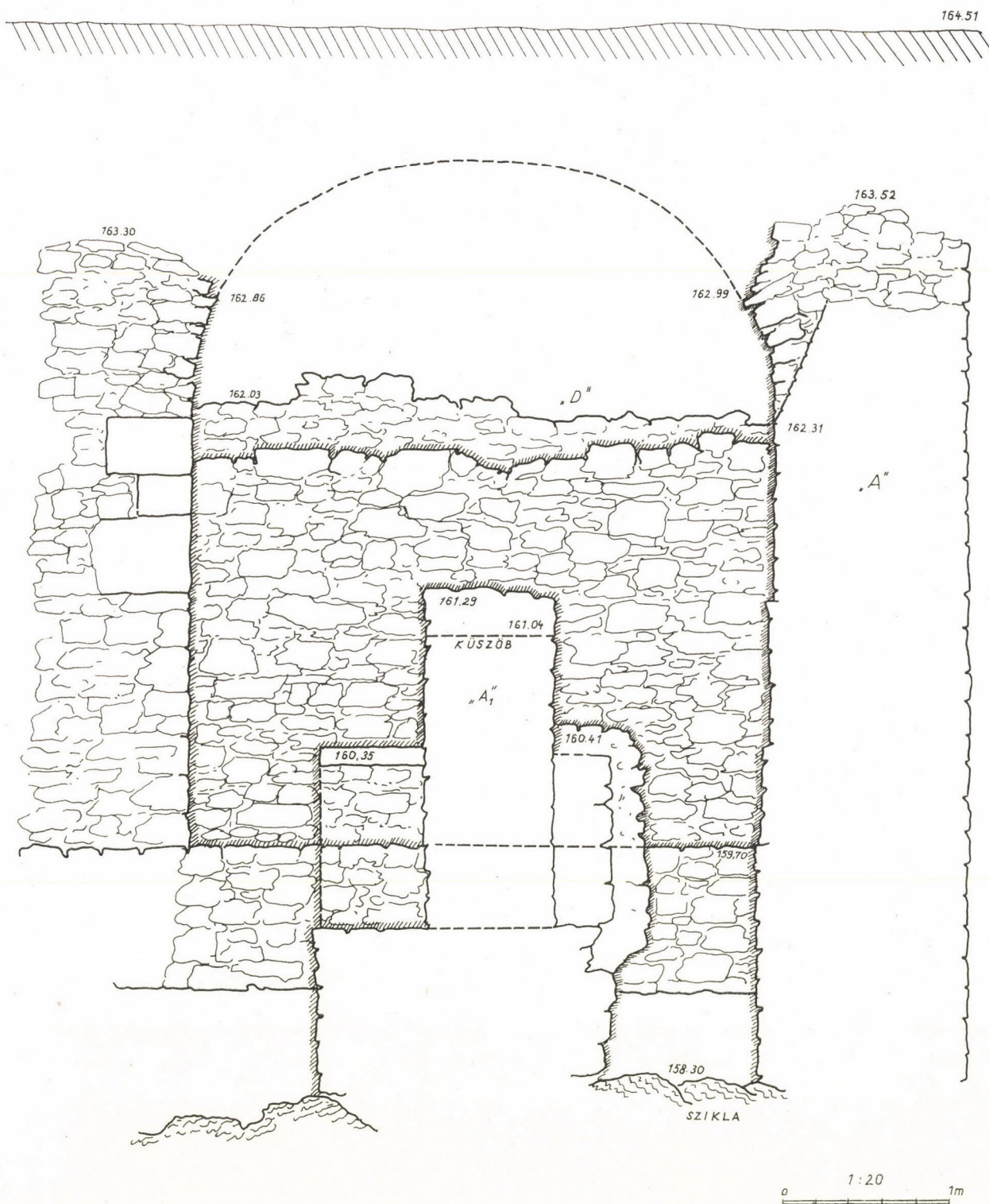
Így tehát egy — külső falainál — 38 méter hosszú s 12 méter szélességű épület bontakozik ki. Ezt délről a már említett, belső síkján konzolsoros zárófal határolja. Északi homlokfala — mint ez mind nyugati, mind keleti (a Lőportár alapozásával azonos) zárófalából megállapítható —, maga a várfal.

Az a 6,5 m vastagságú betöltés, amely e „D” épület földszintjének, ill. alagsorának szintjét a mai felső udvar járószintjétől elválasztja, elég szemléletesen tájékoztat a hatalmas, e formájában a XV. századra datálható épületnek sorsáról. Az újkori betöltési rétegek s a barokk ráfalazások alatt jelentkező omlásrétegek É — D irányúak. A homogén épülettörmelék, tehát az összeomlott „D” épület omlásának anyaga, a várfal felől erős lejtést mutat az épület déli homlokfala felé. Ez azt jelenti, hogy alkalmasint az 1684-es ostrom idején, az északi épülethomlokzat előbb semmisült, meg s ezt követte a belső, déli homlokzati fal pusztulása. Ez természetes is, hiszen ezek a várfalszakaszok az ostromok ágyútűzét a Rózsadomb felől kapták. Az elpusztult „D” épület déli hosszfalának falkoronája a belé vágott lejáró körül 162,03 m, ugyanakkor a tőle délebbre álló udvar kövezetének szintje 163,21 m. A „D” épület alagsorába vezető — másodlagos középkori kövekből épített — lépcső legalsó fokának szintje: 157,99 m. A déli falon elhelyezkedő belső konzolok felső lapjának szintmagassága — minimális eltérésekkel — 160,05 m. Mint említettük, a konzolok szabályos térközben sorakoznak, kivéve azt a helyet, ahol a már említett lépcsőlejáró e konzolsoros falba benyílik. Itt egy konzol hiányzik, annak jeléül, hogy az udvarról ebbe az alsó térségbe vezető lépcső másodlagos építmény, a „D” épülethez s annak déli zárófalához képest. (Ugyanezt mutatták e lépcső falában található, másodlagos elhelyezésű gótikus kövek is.) A „D” épület déli zárófalában, azon a ponton, ahol az említett lépcsőlejáró annak alagsori részébe beköt, a falkoronán korábbi, elfalazott nyílás nyomait, talán egy korábbi bejárat maradványát találtuk meg. A „D” épület nyugati zárófalának feltárásakor arra is feleletet kaptunk: hol lehetett a „D” épület alagsori termének megközelítése a déli udvarról ide vezető lépcső kialakítása (feltevésünk szerint 1530–41., vagyis az Erdélyi bástya építéskora) előtt?

A „D” épület nyugati zárófalában ugyanis egy csigalépcső maradványaira akadtunk.

Az a tény, hogy a „D” épület feltárásakor, annak belsejében az oda vezető lépcsőlejárát legalsó köve alatt — az összeomlott középkori palota épülettörmelékével együtt — törökkori kerámiára is akadtunk, azt jelzi: a „D” épületet (az 1684-es ostromig) a budai törökség használta.

A „D” épület betöltése — a mai szinttől le 3 m-ig törökkor utáni betöltés, azalatt 7–8 méterig törökkori kisleletanyaggal datálható középkori épületomladék — arra az önként felmerülő kérdésre is megfelel: vajon ezt a monumentális épületmaradványt (amely a tőle keletre álló hajdani

10. kép. Az „A” épület árkádja, az elbontott „A₁” épület maradványaival (Gáll Gyuláné rajza)
 Рис. 10. Аркада здания «А» с остатками снесенного здания „А₁” (Рисунок Дюланэ Галл)
 Fig. 10. L'arcade de l'édifice „A”, avec les restes de l'édifice démoli „А₁” (Dessin de Mme Gáll)

kaputorony-maradvánnyal s a tőle nyugatra eső ún. „B” épülettel egyetemben kerekén egy, a várfalra könyöklő hatvan méteres homlokzatot alkotott) miért nem jelzik a XVII. századvégi ostromokat követő felmérések?

Erre az elmondottak felelnek meg: 1686–87-ben már sem Fontana, sem de la Vigne, sem de Haüy nem látta ezt az épületet. E feltehetően több emeletes kőpalota, a felmérések korára, már összeomlott, s törmeléke saját alagsori helyiségeibe zúdult. (Erről a háborús pusztításról tanúskodnak elszórt emberi vázmaradványok s mintegy negyven – az épülettörmelék közt talált – vas ágyúgolyó.) Az 1686-os teljes pusztítást – a „B” épülettel kapcsolatos soros sírokon kívül – jól mutatja az is, hogy a „D” épület romjaira 1684–86. között épített 1 m széles törökkori ostromfal 1686-ban maga is megroskadt, s kifelé, észak felé dőlt.

A feltárás során a „D” épület északi hosszfalát – mely azonos volt a várfallal – nyomon követhettük az Erdélyi bástyán, de itt már csak 157,34 m magasságban. Úgy ez az északkeleti zárófal, mint a „D” épület délkeleti zárófala szervesen hozzáízl a Lőportár alatti középkori kaputorony alapfal-maradványaihoz. Vagyis ez a palota, kelet felől egybeépült a – nála jóval korábbi építésű – északkeleti kaputoronnyal.

Megemlítenédnek tartom, hogy a „D” épület omladékából a Lőportár melletti sikátorban ugyanolyan erkély-kőelemek kerültek elő, mint amilyeneket – 25 méterrel e ponttól nyugatabbra – a „B” árokban találtunk. Az épület déli homlokzatának díszesebb kiképzésére mutat az, hogy az abba vezető pincelejárati feletti betöltésben, középső és törökkori anyaggal együtt rengeteg festett vakolat-törmelék került elő.

A „D” épület belsejét nem tárhattuk fel. Az omlásrétegben a déli fal belső szakaszán – dúcolás híján – is 155,5 m mélységig, vagyis 8 m-rel a mai szint alá hatoltunk. Azonban a „D” épület alagsorának összezúzott szintjét nem sikerült megtalálnunk. Megállapíthattuk viszont, hogy a „D” épület déli zárófala, 155,5–155,7 m-en magán a szálkőzetten nyúgzik. Technikai nehézségek miatt a „D” épület É–D tengelyét csak keleti és nyugati zárófalánál sikerült elérnünk; középterét nem metszhettük át. Mivel sem a keleti, sem a nyugati zárófalán osztófal nyomát nem találtuk, s az épület északi határa a mai – középkori alapú – várfal, a „D” épület alagsora vagy egy egységes belső térség volt, vagy esetleg ezt a $36 \times 10,5$ m-es belvilágú térséget egy középső – de általunk fel nem kutatt – pillérsor tagolhatta.

A „D” épületet Ny felé lezáró falazat – amelyet azonban megnyugtatóan nem tisztázhattunk – egy nagyméretű – mintegy 5 m széles – súlyhárító ív vagy nyílás maradványait rejtí magában.

Meglehet, hogy – mivel a „D” épülettel szomszédos – nyugatabbra eső „B” épület homlokzata a „D” épület északi homlokzatánál délebbre állt, s

így itt egy mintegy 10 m széles Zwinger volt; ebbe vezetett a „D” épületből egy nyugati kijárat.

4. „A” és „A/I” épület

Említettük, hogy a „B” jelzésű – nyugatkeleti irányban vont – kutatóárok nyugati végpontjával kutatásunk egy középkori, É–D irányú falazatba ütközött. Ez a falmaradvány a „D” épület lépcsőlejáratainak nyugati keretkövéhez s a „D” épületbe levezető boltozathoz 0,4–1 m-re közel esik. Falkoronájának magassága – különféle pontjain – lepusztulásának arányában: 163,52–163,3, 163,09 m. Kelet felé tekintő hosszfalán, amely 13 m hosszú, a falazatot – 162,77 m szintben – élszedéssé ajtókeret szakítja meg; ez arra mutat, hogy az épület vagy legalábbis ennek a nyílászkeretnek kialakítása már a késő középkori kövezet szintviszonyaihoz igazodik. A fal szélessége keleti oldalán 1,15 m, északi árkádot hordozó pillérénél 1,35 m. Az ajtókeretben ólomkiöntésű vasesap.

A további feltárások folyamán ennek az „A” jelzést viselő maradvány keleti hosszfalának két bevilágító-aknáját tártuk fel; alsó pontjuk, az „A” épület belsejében, 163,31 m.

Az „A” épületnek feltártuk mind délkeleti – jól armírozott – sarkát, mind pedig attól 15 m-re, északi irányban elértük északkeleti sarkát is. Itt az „A” épület armírozott sarka mintegy 0,4 m-rel megközelíti a „D” épület déli hosszfalát, az összeépítés nyoma nélkül. Majd e pontnál a – nála későbbinek tűnő – „D” épület déli zárófalával párhuzamosan – ugyancsak 13 m hosszúságban s 1 m vastagságban az „A” épület északi zárófala jelentkezik. Ez a homlokzat azonban nem egységes falazat: a nagyobb toronynak bizonyuló „A” épület északi homlokzata egy – vaskos közép-pilléren nyugvó – kettős árkád (10. kép).

A kutatás feltárta e feltételezett toronyalapozásnak északnyugati sarkpontját is, majd azt követve, a nyugati szakaszon behatolt a garázs-épület alá is. A nyugati zárófala a garáztól északra eső szakaszon 159,27 m mélységben jelentkezik. Szerencsénkre közvetlenül a modern garázsépület alatti behatolási ponton a középkori falazatban egy hatalmas súlyhárító ív helyezkedik el; ez tette lehetővé azt, hogy e toronyfalja nyugati falát követve, annak belső sarkpontját a föld alatt mérhetővé tegyük.

A garázsépülettől északra eső kutatóárok folyamatos mélyítése és dúcolása során 4–4,5 m mélységig jutottunk le. Az a súlyhárító ív, amely az „A” épület nyugati zárófalának alapozása, egészen ennek az épületnek délnyugati belső sarkáig elvezet. Ezt az ívet steril középkori rétegek temették be; leletanyagában XIII–XIV. századi cserépedénytöredékek. A XIV. századnál későbbre datálható kislelete nincs. A súlyhárító ív üres; tőle nyugatabbra, az „A” épület zárófalán túl lefalazása nincs.

11. kép. Az „A”, „A/1” és „D” épületek maradványai
Рис. 11. Остатки зданий А, А/1 и Д
Fig. 11. Les restes des édifices A, A/1 et D

12. kép. Az „A”, „A/1” és „D” épületek maradványai
Рис. 12. Остатки зданий А, А/1 и Д
Fig. 12. Les restes des édifices A, A/1 et D

Az „A” épület északkeleti sarka egy erősen megroggyant, de a feltáráskor még álló kő- (és nem téglá-) boltozatban folytatódik. A leomlott nyitott boltozatot már csak az alá-izapolódott, törökorival vegyes betöltés tartotta; utóbb — a visszabetetésekor — össze is omlott.

Az „A” épület északi zárófala és a „D” épület déli zárófala között, az „A” épület 13 m hosszú zárófala, illetve árkádjai szakaszán, mintegy 0,4 m-es hézag van. Ez végig követhető.

Az „A” épületnek, amelyet XIV. századi építésű torony aljának vélünk, belső szintjét a keleti falán már említett küszöbe s bevilágító nyílásainak szintmagassága szabja meg. A középkori épülettörmelékkel és törökkori kisleletekkel betömött, észak felé árkádjaival szabad bejáratú, belül vakolt építmény belsejét 3,2–3,5 m mélységig mélyítettük le. Itt — 161,04 m magassággal — az „A” épület belsejében, egy annál korábbi, elbontott kőház (jelzése: „A/1”) maradványaira akadtunk.

É–D irányú hosszfa, amely 0,8 m széles kőfal, habarcsban, elvág az „A” épület hasonló irányú falazatának vonalától. Megállapítottuk, hogy ezt az „A/1” épületet akkor iktatták ki, amikor az „A” épületet — alkalmasint a XIV. században — megépítették; az „A/1” elvágott falkoronája egyben megszabja az „A” épület eredeti legalsó járósíntjét: 161,2–161,3 m magasságban.

A további feltárás során az „A/1” épületnek délkeleti belső sarkát s keleti hosszfalának nyílását, illetve annak küszöbét is megtaláltuk. Ennek a küszöbnek szintmagassága: 161,04 m — ami viszont egyértelműen csatlakozik az ásatás számos pontján megtalált XIII. századi kőporos-murvás

régi udvarszinthez. Az „A/1” épület keleti, küszöbös zárófala északi irányban áthalad az „A” épület északra tekintő árkádjá alatt, s behatol az északabbra álló „D” épület déli zárófalába.

E ponton a három épület — „D”, „A”, „A/1” — relatív kronológiája úgy tűnik: a XIII. századi — mint alább látjuk, zárt réteganyaggal datálható — „A/1” épületet elbontják az „A” épület (XIV. század) építései, s az „A” épület, ez a 13 × 13 m méretű torony, már áll akkor, amikor a „D” épületet felépítik (XV. század).

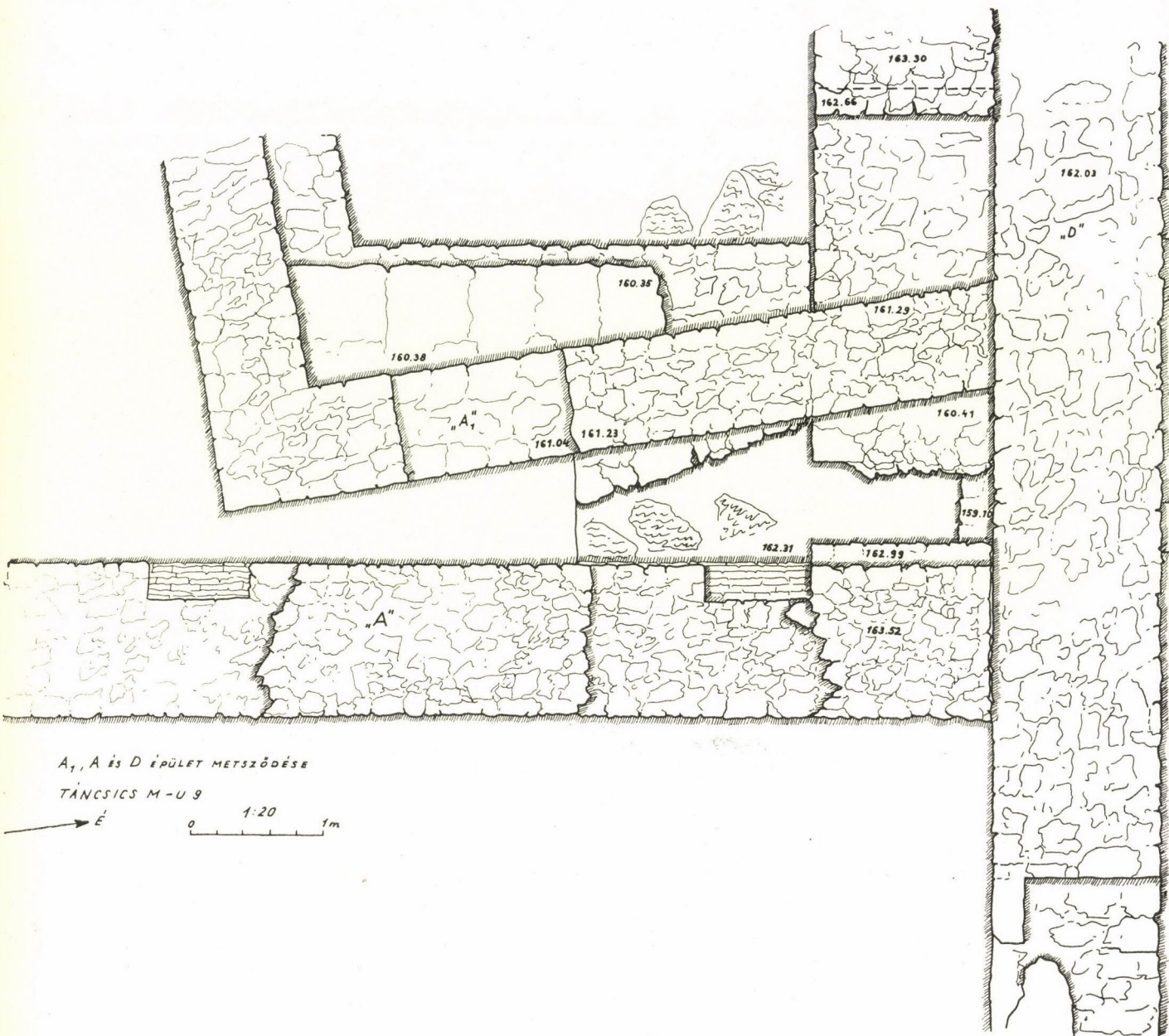
Az „A/1” épületnek, küszöbétől Ny felé eső belsejében nagyobb kőlapokból álló padlómaradványok — szintjük: 160,35 m —, ami arra mutat, hogy a küszöbtől e — 0,6 m-rel mélyebb — padlóig alkalmasint falpecsőkön kellett lemenni. A felszakított kőpadló alatt steril XIII. századi rétegek, három Kun László-dénárral.

Ezek alatt 158,4 m mélységben elérjük a szikla-altalajt.

Az „A/1” épület kiiktatásakor falkoronáját leborotvtették, s afelett alakították ki az „A” épület belső padlószíntjét. Ennek egyes terrazomarcványait nyomokban, 161,2 m magasságban megtaláltuk (11., 12. kép).

Ezek a belső szintviszonyok elgondolkodtatók. A XIV. századra datálható „A” épület belső padlója alig magasabb a XIII. századi „A/1” épület belső padlószíntjénél. Tehát az „A/1” lebontásakor s az „A” építései (XIII–XIV. század) a külső szintek még azonosak, s a több ponton feltárt XIII. századi legrégebbi udvarszinthez igazodnak.

Az „A” épület túléli a XV. századra tehető nagyarányú tereprendezést, s ekkor — a XV. században —, amikor a „D” épület is felépül, s

13. kép. Az „A/1” és „D” épületek alaprajzi kapcsolata (Gáll Gyuláné rajza)
 Рис. 13. Связь планов зданий A/1 и D (Рисунок Дюланэ Галл)
 Fig. 13. Les plans communicants des édifices A/1 et D (Dessin de Mme Gáll)

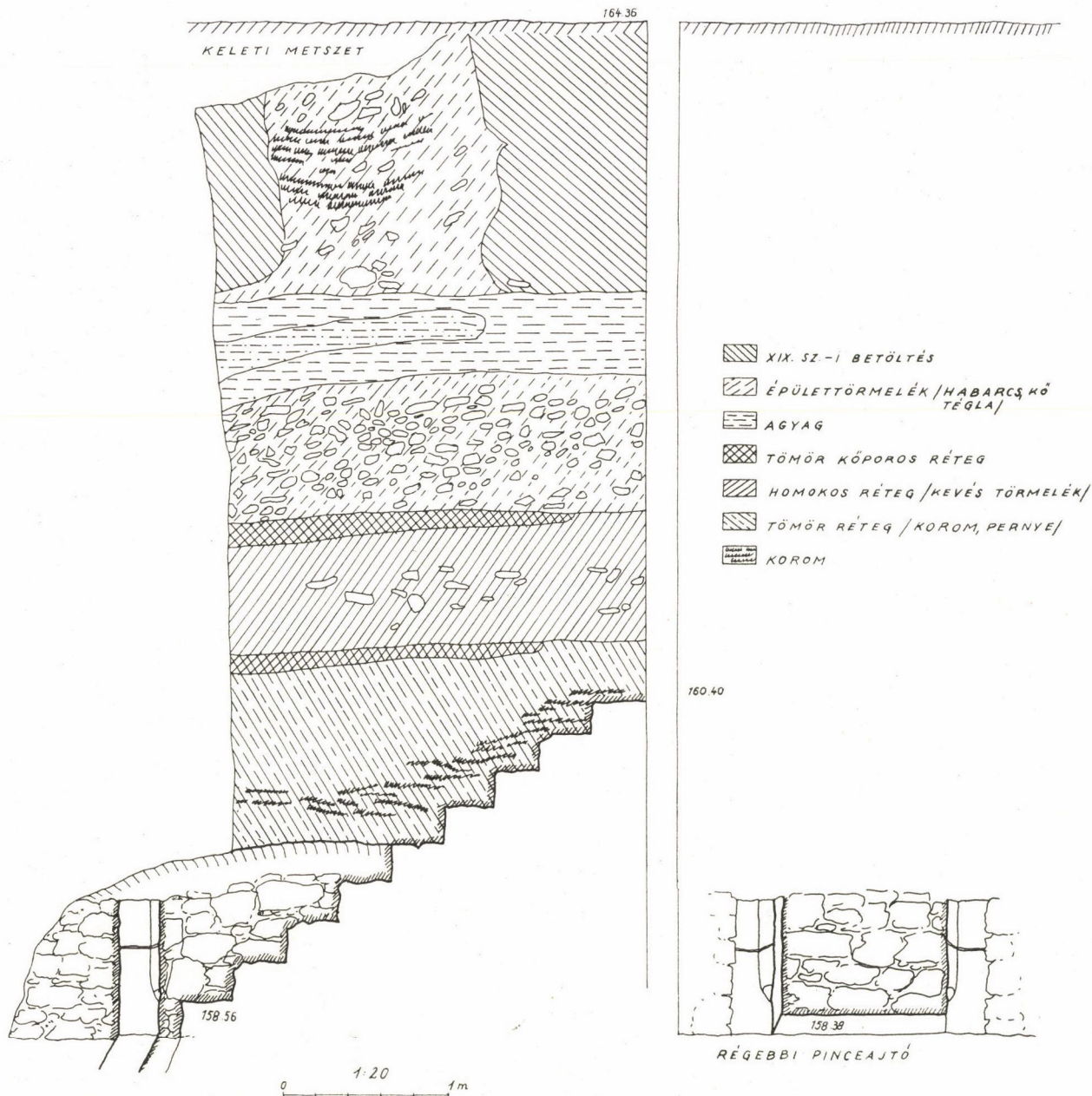
amikor az udvar szintjét a 161 m-es átlagról a 162,3 m-es szint átlagra felemelik, az „A” épület keleti küszöbét — belső szintjét — is felemelik; a küszöb (tehát az „A” épületnek e XV. századi küszöbe: 162,77 m) már ehhez a XV. századi rendezéshez ízuil (13. kép).*

5. XIII. századi pincemaradványok

Az „A” épület keleti hosszfaia mentén további mélyítést hajtottunk végre, hogy e 162,77 m küszöbmagasságú épületnek külső alapozási, építéskori szintjeit elérjük. E munka során világossá

* Az „A” épületet, a maga szabályos, 13×13 m alaprajzával — s építéskor észak felé még szabadba tekintő árkádjával — az ásátás folyamán torony-alapozásnak véltem. Ezt részben arra alapítottam, hogy az épület feltárt alapfalai közötti térségben sehol nem akad-

tam az épületbelső osztófalainak maradványára. Entz Géza hívta fel utóbb figyeimemet arra, hogy az épület aránylag csekély vastagságú falai (dél, kelet és nyugat felé 1,15 m, észak felé 1,3 m) e feltevésnek ellentmondanak.

14. kép. Az „A” épület délkeleti sarka, a régebbi, XIII. századi pince maradványaival (Gáll Gyuláné rajza)
 Рис. 14. Юго-восточный угол здания „А” с остатками более раннего подвала XIII века. (Рисунок Дюланэ Галл)
 Fig. 14. L'angle sud-est de l'édifice „А”, avec les restes de l'ancienne cave du XIIIe siècle (Dessin de Mme Gáll)

vált, hogy az általunk a XIV. századra datált „A” épület nem csupán az épület belsejében megtalált „A/1” jelzésű, XIII. századi építésű kőépületet szüntette meg, de megszüntetett egy, az „A” épülettől keletre eső másik kőépületet is.

A keleti toronyfal mellett leásva ugyanis — a mai talajszint (164,36 m) alatt négy méternyire — elértük a XIII. századi leletekkel datált s máshol is hasonló mélységben jelentkező XIII. századi kőporos, murvás udvarszíntet.

Az „A” épület keleti zárófalához e mélységben egy nyugati részén agyagba rakott kőfalhoz ízülő, habarcsba rakott lépcső kapcsolódik. E lépcsőnek tizenkét fokát sikerült — az omlásveszély ellenére

— megtisztítani. A kőlépcső — amelynek legfelső eleme 160,40 m-en helyezkedik el — tizenkét fokával északi irányba vezet; 158,39-nél érjük el azt a — tovább nem kutatható — belső teret, amelybe ez a lépcső levezet. Szintviszonyait tekintve, ez a belső-tér, még az „A/1”-hez viszonyítva is: pincehelyiség lehetett. Annak küszöbénél 2,6 m-rel mélyebb.

A lépcső, amelynek indulási pontján árkunkat nem szélesíthetjük, egy, kővel lefedett, szintről indul lefelé. A legalsó lépcsőn túl — s itt már 6 m-rel vagyunk a talajszint alatt — már csak ácsolatban folytatható a munka.

A megüledett talajú pincefenék megbontá-

sából — csakúgy, mint a felső küszöb körüli murvás, steril rétegből — XIII. sz.-i kerámiatöredékek kerülnek elő. A 142 cm széles kőlépcsők — melyeknek habarcsba ágyazása gondosabb munkát mutat, mint a csupán agyagba-rakott nyugati kőfal-maradvány — egy kőből faragott s aránylag díszes, 1,1 m széles pincebejáró kőkapuhoz vezetnek. A két, agyagba rakott kőfal között futó lépcső egy kőkeretes, saroklevéldíszes kőajtó maradványába fut bele (14. kép). Az ajtónyílás félkörívben záródott. Az élszedett félköríves mészkő keretnek felső ívdarabja is előkerült az egykori pince omladékkal betöltött előterében. Mindez arra mutat, hogy ezt az építményt egy nagyvonalú építkezéskor, az „A” jelzésű torony megépítésekor omlasztották össze. E nagyvonalúságra utal az is, hogy az „A” épület építői nem voltak kőanyag hiányában; mind a lépcső, mind a lépcsőkeret elemeit helyükön, a földben hagyták.

A betöltés kislelet-anyagából XIII. századi mázatlan kerámián kívül néhány vasszeg, állatcsontok, kevés üveg, s kívül zöld mázas XIII. századi importkerámia érdemel említést.

6. „B” épület

Egyesített helyszínrajzunkon jól látható az, hogy a „D” épület déli zárófala — nyugati irányban — túlhalad a — megállapításunk szerint nála korábbi — árkádos „A” épület északi zárófalán.

Az „A” épülettől nyugat felé ásva, attól 2,8 m-re egy újabb, É—D irányú kőfalra akadunk. Nyugati falának lebontott koronája 163,04 m-re magasodik fel. A terem belsejét az egykoron felette állt épület omladéka tölti be, a XVII. század végi ostromok rom- és hadianyagával keverten. Így több m³-nyi tömegben hullott bele ebbe az alagsorba a felette elhelyezkedett egykori épület következő padlószintjének vöröses terrazzója. Kőanyagából egy gyémántmetszéses későgótikus ablakosztót említünk fel s egy nagyobb méretű gótikus — nőalakot ábrázoló — gipsz szobor töredékeit. A terem téglapadlóját 3,5 m-rel a falkorona-maradványok alatt, 159,40 m szinten érjük el.

Az 1 m átlagvastagságú épületfal északra tekintő síkját két gótikus ablak tagolja. Metszésük a XV. századra utal, azonban a teremelső málló vakolata alatt jól kivehetők egy — ennél az ablakkiképzésnél korábbi — nyíláskeret maradványai (15. kép). A teremnek ez a két északi ablaka eredetileg a szabadba tekintett. Valószínű, hogy 1684—86 között a törökök szűkítették le azokat lőrésékké.

Ez az elfalazás rendkívül hevenyészett; agyagba rakott kő és téglák. Az ablakokat ezzel a lőrésé alakítással annyira lekicsinyítették, hogy azoknak, a szemöldök alatt, mintegy 0,3 m-re leszűkült a nyílása.

Az építménynek északi külső homlokzatát is megtisztítottuk. E ponton kiderült, hogy ellentétben a „D” épülettel, amelynek északi zárófala

maga a várfal volt, ez a „B” épület a várfalnál mintegy 10 m-re beljebb állt.

A két utolsó törökkori ostrom itt is igen nagy pusztítást végzett. A „B” épület északi ablakainak párkánymagasságában ugyanis, az 1684—1686. ostromok omlásrétegében tíz, sorosan eltemetett ostrom-áldozat tetemét tártuk fel. Fejjel délnek, lábbal északnak helyezkedtek el.

Súlyosan rongált s törökkorban hevenyészve javított a „B” épületnek északkeleti sarokszakasza is. Az általunk feltárt téglapadlót a törökök, a XVII. századvégi ostromidőben már nem használták. E régi padlón mintegy 1 m magasságban törökkori épülettörmelékes szemétréteg nyugszik. Lejárt volta arra mutat, hogy az épület életének utolsó periódusában ez volt a padlószint.

Az épületnek a garázsépület felé eső, déli szakaszán osztófalra s benne egy — 160,55 m magaságú — nyíláskeret maradványára akadunk. A teremnek mind északkeleti, mind északnyugati fala beszalad a garázsépület alá, s e falak további útját ott már nem követhettük. Nem mehettünk át azon a díszes kiképzésű, XV. századi gótikus ajtón sem (16. kép), amely itt, kereken 5 m-rel a jelenlegi talajszint alatt, átnyílik a Tánecsics Mihály utca 11. sz. — magyar tulajdonban levő — épület északi előkertjébe.

Az ajtónyílás előtti szakaszon felbontottuk a téglapadlót, s ez alatt 0,8 m mélységben (158,63 m) elértük a sziklatalajt.

A padló és a szikla között az építéskort meghatározó XIII—XIV. századi cserépedénytöredékeket találtunk.

A „B” épület északkeleti sarkához hozzáízült a „D” épület északnyugati sarka. A „B” épület s a tőle keletebbre eső „A” épület — a torony — fala között É—D irányban egy 2 m széles sikátor helyezkedik el.

A „B”, „D” és „A” épületeknek ez az egymás mellé építettsége arra mutat, hogy a középkorban ezek az egymáshoz ízült épületek tulajdonilag is egységes komplexust alkothattak; összeköti azokat a legkésőbbi, „D” épület déli zárófala.

A „B” és „D” épületekkel kapcsolatban kell megemlékeznünk arról az 1 m széles törökkori falról, amely a „B” épület északkeleti falához tapad hozzá s a „D” épület romjain nyugszik. Megépítésére — egyik sarok armatúrája török kőfaragást mutat — az 1684. évi ostrom után s az 1686. évi ostrom előtt kerülhetett sor; ugyanakkor, amikor a „B” épületnek a Rózsadomb felé szabadon tekintő gótikus ablakait a törökök lőrésé szűkítették.

Az osztófallal tagolt „B” építmény, illetve annak feltárt része mindössze egy nagyobb, Ny és D felé folytatódó épületnek egy része, e nagyobb méretű épületnek ÉK-i sarokterme. Építését — figyelemmel XV. századi ablakai átépített, másodlagos voltára, a padlója alatt talált XIII—XIV. sz.-i keramikára — a XIV. századra tehetjük. Meglepő, hogy e „B” épületnek a középkor végéig használt padlószintje — 159,4 m — a XIII. századra datálható szomszédos „A/1” épület padló-

szintjéhez (160,35 m) s a XIV. századra datálható „A” épület régebbi padlószintjéhez (161,2 m) áll közel, bár mélyebb azoknál.

Az a sziklamélység viszont, amelyet a „B” épület padlója alatt, mint szűztalajt megtaláltunk (158,63 m), az „A” épülettől keletre eső XIII. századi pince fenékmélységével (158,39 m) egyezik.

Már a feltárás felmérésekor felmerült az a lehetőség, hogy, ha a „B” épület keleti zárófalát légvonalban megnyújtjuk, az dél felé egyezik a Tánecsics Mihály utca 9. sz. udvarának nyugati szakaszán álló, középkori alapfalakon nyugvó földszintes épület keleti homloksíkjával.

A várfal-szint vonatkozásában is sokatmondó volt a „B” épület ÉK sarkának tisztázása. A Rózsadomb felé tekintő ablakok még a XVII. században is alkalmasak voltak kilövőrésnek: a XVII. századi várfalak e szakaszon, az 1686-ban, a török által 163,39 m-re felemelt ostromgát mellett, nem voltak ezeknek a 161,49 m szemöldök-magasságú ablakoknak a szintjénél magasabbak. Vagyis: a XVI–XVII. századi, a nagy ostromok előtti várfal párkánymagassága 3,92 m-rel, kereken 4 méterrel mélyebb volt a mai várfal párkánymagasságánál (utóbbi a Tánecsics Mihály u. 9. sz. északi szakaszán ma: 165,12 m).

8. Kutatások az Erdélyibástyán. XIII. századi kaputorony maradványai

A „D” épületnek északi hosszfala, amely magán a várfalon nyugszik, és déli hosszfala ásatásunkat egyre inkább a jelenleg mélyebb szinten álló Erdélyibástya, nevezetesen az ott, a XVIII. század elején felépített Lőportár, annak látnivalóan középkori eredetű falazata felé irányította: keleti szakaszának alapfalai, megtartva a hajdani épületbelső mintegy 10 m-es térközét, rákötnék a Lőportár falaira. Ezeket a Lőportoronyra vezető falakat az Erdélyi bástya területén, a Lőportár s a felső udvar közt a XVIII. században kialakított sikátorban 158,84 m, illetve a Bécsi kapuig terjedő várfal tengelyében 157,34 m magasságban tártuk fel. A „D” épület konzolsoros déli falának — amely 1,35 m vastag — bekötése a Lőportár alatti középkori falazatba másodlagos a Lőportár alatti falhoz képest. Vagyis: a Lőportár alatti középkori falazat régebbi a „D” épületnél. A Lőportár előtti hatalmas fallepény északnyugati sarkára ráfutó falazat — tehát a „D” épületnek a várfallal egyező — északi homlokzati fala, a feltárt szakaszon 1,5 m széles. Ez arra mutat: a várfalnak ez a Bécsi kapuig terjedő szakasza mindenképpen középkori építésű erődfal.

Ezeknek a „D” épületünkhöz tartozó keleti falszakaszoknak feltárásával egyidejűleg a Lőportár északi homlokzata előtt egy középkori — egykor tán felvonóhidás és farkasveremmel ellátott — kaputoronynak maradványait tártuk fel. A Lőportár északi homlokzata előtti szakaszt feltárásunk kezdetén 0,25 m mélységig gyepes humusz borította. Az ez alatt jelentkező falazat rendkívül szilárd, forró mészhabarcsba ágyazott terméskövekből áll. A Lőportár északi homlokzata előtt hamarosan egy — nyugat—keleti irányban 11,5 m szélességű — fordított, szegletes U-aklakú — bástyázat jelentkezik; kaputorony alaprajz ez. Az U alakú bástyázat armírozott, nyugati és keleti oldalának kiugró előreállása (a Lőportár XVIII. századi északi falától): 6–6 m, a két kiugró által közrefogott — s a hajdani farkasvermet magában rejtő — beállítás a Lőportár falától 3 m-rel áll északabbra. A fallepény felső falsíkjának magassága 157,08 m. Középtűt, a kaputorony-alapozás beugró részén átfalazások jelentkezik: a kaputorony e középső szakasza a középkor egy korábbi periódusában még beljebb állt, mint most feltárt késő középkori állapotában. Az előreálló nyugati és keleti falazatokhoz észak felé vezető másodlagos, 1–1 m vastagságú kőfalak csatlakoznak. Ezeket nyomon nem követhettük. Talán annak a patkó-szerű lőpadnak maradványai, amelyeket ebben a térségben a XVII. századvégi térképek ábrázolnak. (E falak kétségtelenül akkor épültek, amikor ez a várkapu megszűnt, hiszen e falak éppen a kaputérseget állják el.) Az észak felé vezető kőfal falkoronájának magassága: 156,06 m.

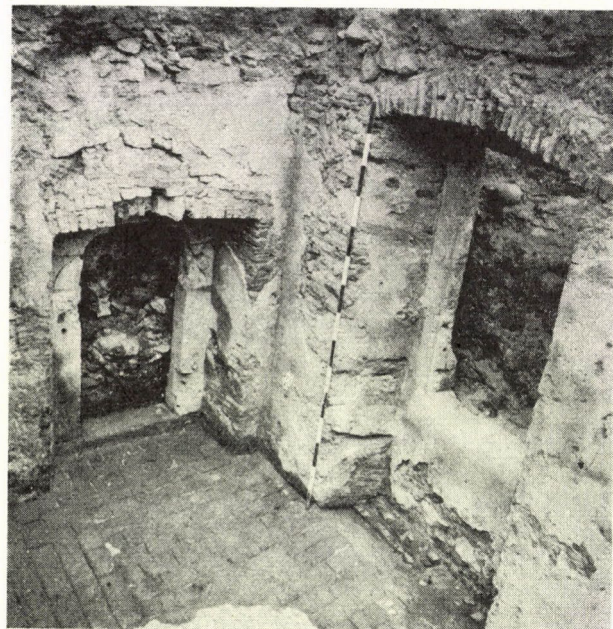
A kaputoronynak bizonyult falmaradvány sarkain gondosan megmunkált, édesvízi mészkőből faragott armatúrák voltak. Amíg a kaputorony két előreállása és a XVIII. századi Lőportár alapozását képező fal-lepény egymással egykorú, a jelenlegi középső szakasz középső részén mintegy 1,5 m szélességben faltoldás látható. Maga az U alaprajz iegyvezőszerűen tárult észak felé. Az átépítéskor — még a középkorban — ezt a szétnyílást derékszögű falazattá építették át. Az építmény nyugati és északi oldalán — s csak itt mélyíthettünk — törökkori keramikával s monumentális középkori kőfaragványokkal zsúfolt pusztulásrétegek voltak. (Elszedett ajtókeret köelemek, bordák, egy piros festésnyomokkal ellátott, törökkori faragású ajtó-tympanon töredék stb.) A fallepény felső szintje alatt 5,5 m mélységben az U alakú falazat középső részének alján egy sima, mészkő-keretes nyílásra akadunk, amely behatol a kaputorony maradványai alá. Itt, e 0,6 m széles, 1 m magas kőkeretes nyílás küszöbének szintje alatt (151,51 m) még mindig akad törökkori kerámia is.

150 m magasságnál, vagyis az ásatás elért legmélyebb pontján végre steril, mázatlan középkori keramikához jutottunk — egy mécesstál s néhány sima vonaldíszes kerámika a XIII. századra utal —, azonban kutatógödrünket szélesíteni nem tudtuk s abban órák alatt feltört a karsztvíz.

Az említett, dél felé vezető keskeny nyíláson át behatoltunk abba a — 151 m körüli szinten kialakított — sziklába vágott barlangpince-rendszerbe, amely három irányban is bevezet a kaputorony, illetve az annak falaira épített Lőportár alá. Saját munkásaimmal s barlangkutatóinkkal együtt, hosszú és veszélyes munkával megtisztítottuk e mesterségesen továbbalakított, nyirkos, a beiszapolódás miatt 0,8–1 m magas barlangpince

15. kép. A „B” épület saroktermének ajtaja
Рис. 15. Дверь углового помещения в здании «В»
Fig. 15. Porte de la salle d'angle de l'édifice „B”

16. kép. „B” épület, ajtó-, ablak- és padló részletek
Рис. 16. Детали двери, окна и пола в здании «В»
Fig. 16. Détails de la porte, de la fenêtre et du plancher de l'édifice „B”

járatokat. Ezek a járatok az U alakú kaputorony bemeneti nyílásától dél, délkelet és délnyugat felé ágaznak el. A Lőportár alá befutó déli szakaszt 7 m távolságig, a nyugati szakaszt 10 m hosszan, a keleti szakaszt 8 m hosszan követtük. Ezek a három irányba vezető járatok a föld alatt messzebbre vezetnek, mint a kaputorony, illetve a felette álló Lőportár középkori falai.

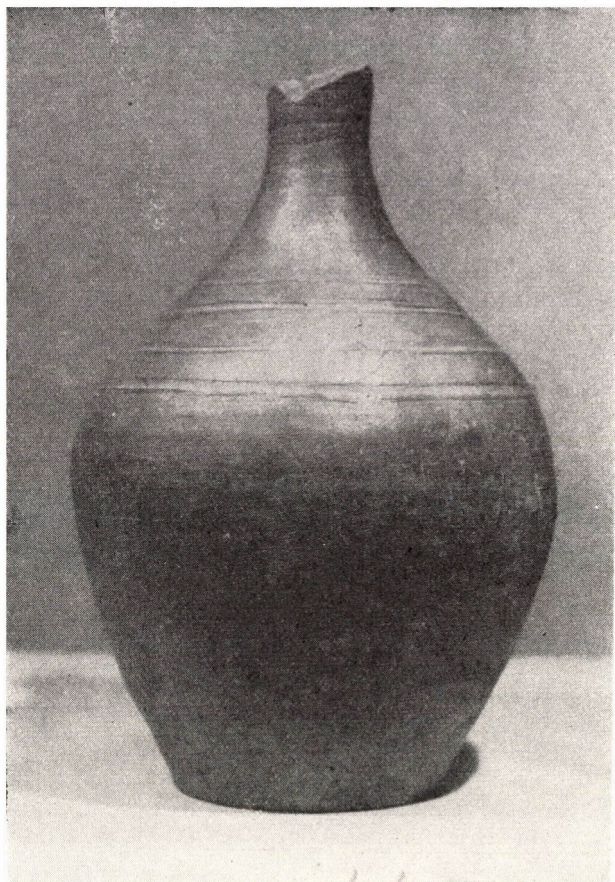
A járatokat látnivalóan szándékosan s alkalmasint utoljára a Lőportár XVIII. századi megépítésekor iszapolták el. A sziklába vájt — s a helyenkint általunk megtisztított talpponttól — 1,3/1,4 m magas járatokon, a szálkővön még láthatók az eredeti pince-alakítók vésésnyomai. Ezek egyeznek a hárshegyi Báthori-barlang s a budai várpincék középkori vésésnyomaival. Ott, ahol a szikla hiányzott vagy magasan volt, e járatok első — középkori — építői falazást, boltozást alkalmaztak. Hol kőből, hol téglából. Főként e járatok keleti szakasza mutatott arra, hogy a sziklafödém hézagos volt: a boltozás itt habarcsba rakott mészkőelemekből áll. A Dél felé vezető járatban dolgozhattunk legtovább: itt, a feltűnően sok állatcsont mellett XIII—XIV. századig terjedő — főként kerámiából álló — leletsort emeltünk ki.

A jelenleg is fennálló Lőportár északi homlokzati falának képe, a vakolatréteg eltávolítása után, megkapóan vall a korábban itt állt épület rendeltetéséről. A Lőportár északi falának szövete azt mutatja: az északi homlokzati fallal elépítettek egy, küszöbe szerint 5,4 m széles, régebbi kapubejáratot. A kapu küszöbe máig elvág a középkori fellepény síkjától és anyagától; e küszöbtől Ny-ra és K-re egyaránt 3,5—3,5 m szélességű a máig álló

középkori falazat. Eszerint az építmény kapubejáró volt, s csak a Lőportár építésekor iktatták be ennek a kaputoronynak maradványába a XVIII. századi lőportár zárófalát.

Az U alakú kaputorony-beállítás alsó nyílásánál, — ahol az alapozási rétegeket kerestük — meglepően erős a szivárgás. Ez a 150 m körüli permanens víz-feltörés megmagyarázza a kőbe vésett sziklába falazott járatok funkcióját is: a mészkő-kifalazású nyílás kétségtelenül azt a célt szolgálta, hogy a hajdan itt állt kaputoronyos épület pince-rendszerének túlfolyó vizét a kapu előtti árokba vezesse. Itt — ásatásunk legmélyebb pontján, kereken 7 m-rel a felszín alatt, 150 m-en, állandó vödörzéssel — vízmentesítettük leszűkített kutatóárkunkat, s megtaláltuk e kaputorony maradványának a szálkővön nyugvó alapozását. Itt már csak néhány egyszerű XIII. századi cserépedénytöredék jelzi a kultúrréteget. (Ez a szintpont már mélyebb, mint a Táncsics Mihály utca 9. sz. északi várfala alatt húzódó Hunfalvy utcai telkek szintje.

A kutatás utolsó napjaiban, akkor már igen korlátozott körülmények között, kutatóárkot kezdtünk az U alakú maradvány keleti szakaszán, a Lőportártól északkeletre. A kapumaradvány északi falához, a keleti oldalon 1,5 m mélységben egy hozzátoldott, 1,5 m széles hagbarcsba ágyazott, északi irányú kőfal jelentkezett. A fal másodlagosan épült hozzá a már álló kaputoronyhoz. (Még lehet, ahhoz a patkóalakú építményhez — talán ágyúpadhoz — kapcsolható, amely a XVII. századvegi ábrázolásokon, az itt még jelzett toronytól keletebbre helyezkedett el.)

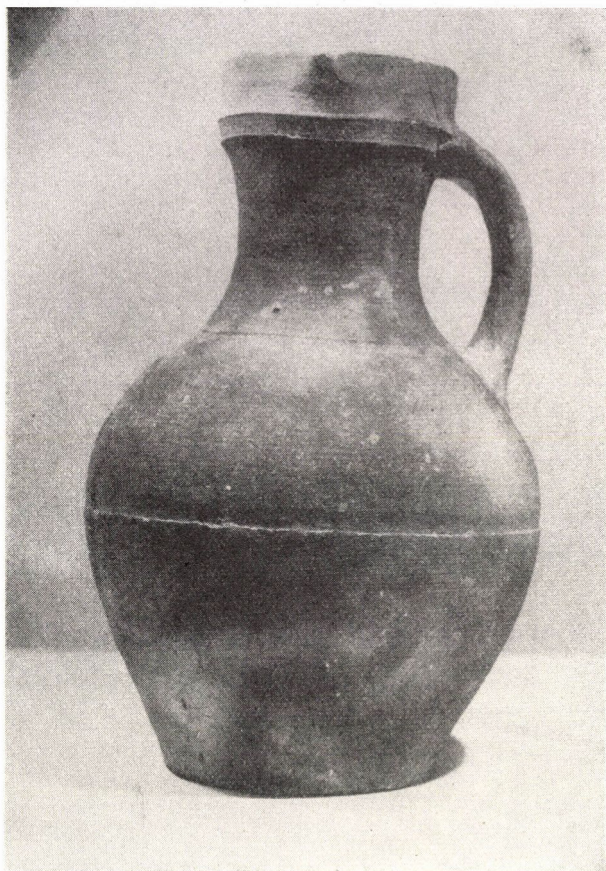

17. kép. XIII. századi ép cseréppalack a Lőportár alatti pincéből

Рис. 17. Глиняная фляга XIII века, обнаруженная в подвале под Пороховым складом

Fig. 17. Flacon de faïence intact du XIIIe siècle, trouvé dans la cave sous la Poudrerie

Munkánk kiterjedt annak a sikátornak megkutatására is, amely — a XVIII. századi Lőportár építése óta — az Erdélyi bástya területét a Tánicsics Mihály utca 9. sz. felső udvarától elválasztja. E sikátorban, a „D” épület déli zárófalától alig 1,5 m-re egy kváderekből szépen kifalazott keskeny, $0,5 \times 0,4$ m széles aknaszájra akadtunk. Az akna egy — a feltárt épülettengelyektől elvágó irányú — középkori elbontott falsarokhoz csatlakozik. E falmaradvány felszíne: 158,73 m. A keskeny aknanyíláson csak kúszva tudtunk lejutni, s mivel színültig eltömték, munkánkat csak csigára függesztett vödrökkel végezhattuk. Az akna felső szakaszába lehatolva, abban 2–2,5 m mélységig újkorival kevert közép- és törökkori anyagot találtunk. Az akna egy északkeleti irányba vezető, kettős, kőből épített, mészhabarccsal kötött boltozat mellett egy — török- és középkori hulladékkal betöltött — al-fenekre vezet. Elértük a mélyebb, ugyancsak épített boltozatot is, amelynek falazóanyagában még másodlagosan oda beépített középkori kőfaragványok (malomkő? oszloptalptöredék?) is láthatók. A beiszapolt törmelékanyag ezt a boltozatot mintegy 0,2 m-ig közelíti meg. A kettő

18. kép. XIV. századi ép cserépkancsó a Lőportár alatti pincéből

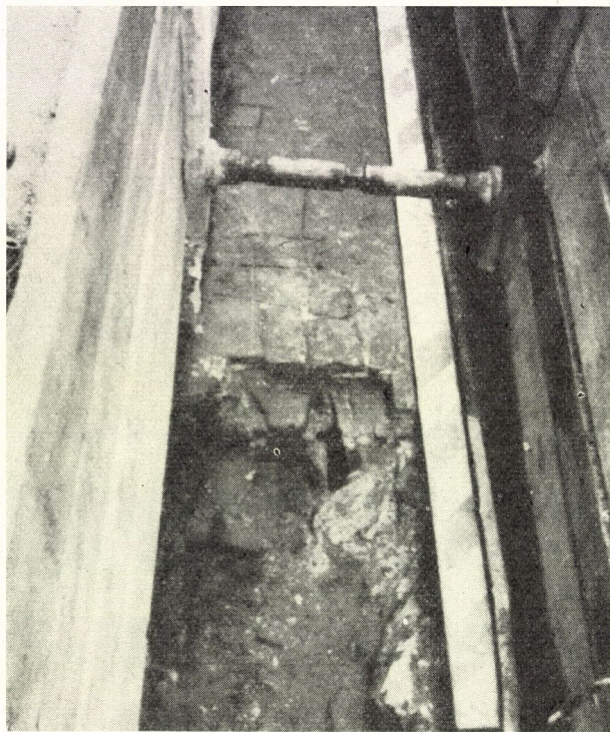
Рис. 18. Глиняная кружка XIV века, найденная в подвале под Пороховым складом

Fig. 18. Cruche de faïence intacte du XIVe siècle, trouvée dans la cave sous la Poudrerie

között az erősen párás üregben cseppkövesedés indult meg. A további mélyítés során a bejáratú aknanyílástól 5,5 m mélységig jutottunk le (153,2 m). Az akna alatti boltozott üreg betöltéséből 5 m mélységből középkori, háromágú tornakopja, 5,5 m mélységből egy ép XIII. századi cseréppalack s egy XIV. századi szürke cserépkancsó került felszínre (17., 18. kép).

„C” épület

A feltárt s részben feltárt épületmaradványok közül szándékosan hagytuk utolsónak annak a középkori falmaradványnak ismertetését, amelyet a Tánicsics Mihály utca 9. sz. felső udvarának déli szakaszán, a „C” árokban találtunk meg. Itt egy habarcsba rakott, 1–1,2 m széles kőfalazatra, illetve egy kőépítmény É–K-i sarkára akadtunk. Az É–D irányú falazattól keletre áttörtük a késő középkori udvar kövezetét, s 2–3 m mélységben újból elértük a — kisleletekkel datált — XIII. századi udvart borító murvás, kőporos réteget, 160,45 m mélységben. Az építmény, amelynek további feltárásától a háztulajdonos követség

19. kép. Padlómaradvány és beszakított pinceboltozat a Tánicsics Mihály u. 11. sz. épülethez vezető sikátorban.
Рис. 19. Остатки мостовой и обвалившегося свода в переулке, ведущем к дому № 11 по ул. Михая Танчика
Fig. 19. Restes du pavé et voûte de cave effondrée dans la ruelle conduisant à la maison sise 11, rue Tánicsics Mihály

kérésére eltekintettünk, úgy látszik e XIII. századi szinthez ízül; mindenesetre mélyen lehatol a késő középkori udvarszint alá.

A „C” falsarokhoz észak felé egy másodlagosan épített vékonyabb kőfal csatlakozik. Nyomon nem követhettük, de irányának meghosszabbítása abba az „A” épület DK-i sarkához ízülő falszonkba köt bele, amely az „A” épület falánál ugyancsak keskenyebb, s annak korához képest ugyancsak másodlagos.

A kutatás utolsó napjaiban került sor egy XIII. századi réteg s egy ahhoz csatlakozó, dél felé vezető vastagabb, de elbontott falmaradvány megközelítésére. A „D” épület déli zárófala mentén, a löportár nyugati falától 10 m-rel nyugatabbra, kutatóárkunkat mélyítettük. Itt, 160,9 m mélységben újra elértük a jellegzetes, kőporos, murvás, XIII. századi cserépletekkel datálható szintet. Sajnos, a déli irányba vezető falat — melynek vastagsága az 1,4 m-t meghaladja — sem mérni, sem követni már nem állt módunkban.

A Tánicsics Mihály utca 9., 11. és 13. sz. ingatlanok pincéi

A Tánicsics Mihály utca 9. sz. épületnek csak délnyugati, a főkaputól nyugatra eső szakaszán

találtunk egy nagyobb, É—D tengelyben mintegy 20 m hosszúságban elhelyezkedő, sziklába vájt, középkori falazatú pincszakaszt.

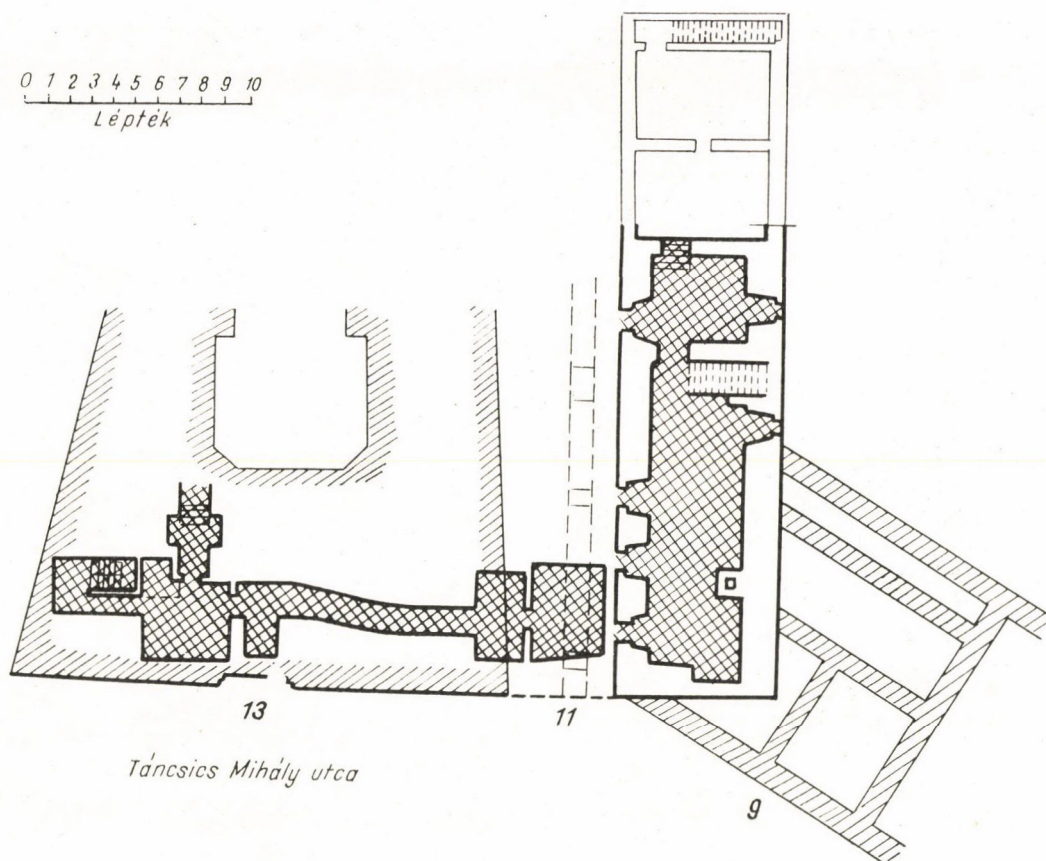
Felmenő, keleti falvastagsága 1,55 m.

Északi szakaszát — alighanem újkori eredetű — elfalazás zárja. A pince altalajában ásatási munkát — megállapodásaink értelmében — nem végezhetünk. Átjártuk a Tánicsics Mihály utca 13. sz. épület — lakók által használt — szenespincéit is. Megállapítottuk, hogy ez — az alaprajza szerint is igen zezzugos — pincerendszer kiszalad a 13. sz. épület keleti zárófala alól, s egy kisebb szakasza az alá a sikátor alá vezet, amely ma a Tánicsics Mihály utca 11. sz. lakóépület bejárója. Megvizsgálva a 13. sz. épületnek ezt a 11. sz. sikátora alá eső pincefalát, világossá vált, hogy egy téglasor kiiktatásával már a 9. sz. épület pincéjében vagyunk. Vagyis: a 9—13. sz. épületek pincerendszere alaprajzában egy középkori épületegységet őrzött meg. Egybefüggő homlokzat-hossza 30—31 m. (Külső fala nem mérhető).

Ezzel az épületmaradvánnyal — amelynek pincerendszere könnyűszerrel megvizsgálható — talán azt a keresett korai épületet értük el, amelyről e beszámoló első részében említést tettem. A Kammerhofot.

A pincében, annak a 13. sz. háza alá eső szakaszán több ponton megástuk a pince fenekét, s abban XIII. századi cserépedény maradványokat találtunk. De utóbb még többet mondó korhatározó leletekhez segített a véletlen. A Fővárosi Csatornázási Művek emberei jóval az ásatás befejezése után, már 1963-ban a Tánicsics Mihály utca 11. sz. lakóépülethez vezető sikátorban csatornacserét hajtottak végre. Ennek során elérték a hajdan a Tánicsics Mihály utca 9—11—13. sz. ingatlanok helyén állt középkori épület földszinti téglapadlóját, majd azt áttörve beszakították a 11. sz. sikátor alatt áthúzódó, máig szenespincének használt pincszakaszt is. A téglapadló és a pinceboltozat közötti betöltésben ugyancsak XIII. századi cserépedények töredékei kerültek felszínre.

A Tánicsics Mihály utca 9. sz. délnyugati része alatti pince falazatának sarka az első újkori felmérések ellenőrzéséhez is segítséget nyújt. Nem kérdéses, hogy 1687-ben még ezeken a pincefalakon nyugodott az a Schwartz önöntő tulajdonában állt újkori ház, amelyet a Hauytérkép 270, a Zaiger pedig 219. számmal illet. A 9—11—13 alatti pince déli homlokzata ma is furcsa beszögelléseket, előre- és hátraállásokat mutat. Ugyanezeket a homlokzati rendellenességeket az 1541. évi Schön-metszet magas tornyán és az 1687. évi Hauy-féle helyszínrajzon is leolvashatjuk (20. kép)! S még egy! Az a távolság, amelyet a XVII. századvégi felmérések, mint a várfal s az épület közötti távolságot ezen szakaszon megadnak, egyezik azzal a távolsággal, amely e pincerendszer délkeleti sarokpontja s a mai várfal között fennáll. Ha pedig megnyújtjuk a Tánicsics Mihály utca 9. sz. pincéjének keleti, középkori hosszfalát, beleesik az abba a falirányba, amely a feltárt „B” épületet kelet felől zárja.

20. kép. Egységes középkori pincerendszer a mai Táncsics Mihály u. 9., 11. és 13. számú házak alatt (Bors Jenőné rajza)
 Рис. 20. Средневековая единая подвальная система под современными зданиями №№ 9, 11 и 13 по ул. Мухая Танчича

Fig. 20. Système de caves correspondantes du moyen âge, sous les maisons sises 9, 11 et 13, rue Táncsics Mihály (Dessin de Mme Bors)

Összefoglalás

De tekintsük át a feltárt objektumok — várfalak, épületek, udvarburkolatok — kronológiáját. Mit alkotott s mit rombolt egy-egy évszázad ezen a területen?

A XIII. században alakították ki — a terület négy egymástól távol eső pontján megtalált kőporos, murvás, legkorábbi udvarburkolatot (160, 4–161 m körül). Ennek egymástól legtávolabbra eső két feltárt pontját — a „C” épületnél, illetve a „D” épület DK-i homlokzati szakaszánál — 45 m választja el. E XIII. századi udvarburkolathoz kapcsolódó

XIII. századi épületmaradványok:

A/1 épület, padlója alatt Kun László-dénárokkal.

Belső szintje: 160,4 m. Külső küszöbe: 161,04 m.

C épületmaradvány (alapozási réteg-leletek)

Kaputorony az Erdélyi bástyán (alapozási rétegek, cseréppalackok). Küszöb: 157,08 m.

Régi pince és lépcső (legfelső lépcső: 160,40 m, legalsó: 158,39 m).

Táncsics u. 9/13. pince rendszere (a fenék és a földszinti padló alatti kerámia). Téglapadlója a 11. sz. ház síkatorában: 161,3 m.

XIV. századi épületmaradványok:

A épület. Építéskori szintje (161,04 m) még a XIII. századi udvarhoz igazodott. A XV. századi új udvarszint kialakításakor az A épület belső és külső szintjét megemelték. Ekkori küszöbe 162,77 m. Építések az „A/1”-épületet s a Régi pincét lebontották.

B épület (padló alatti rétegek). A XV. században újíították meg ablakait. Külső szintjét nem érték el; alagsori saroktermének padlója: 159,4 m.

XV. század első fele:

„D” épület. Építések nagyterrendezés; a XIII. századi udvar burkolata felett 1,5 m magasan alakították ki az új, kővel burkolt díszes udvarszintet (162–162,4 m). (Lehet, hogy a „D” épület déli zárófala egy korábbi periódusban külső várfal volt, bár a Lőportár Ny-i falához való bekötése szerint későbbi a Lőportár helyén állt kaputoronynál).

XVI. század:

talán az 1530. ostrom után építették a *Lépcsőlejáratot* a „D” épület alagsorába (másodlagos gótikus falazó kövek).

XVI—XVII. század:

az udvar kövezetének (162 m) hulladékkal, törmelékkel való feltöltődése (163 m).

XVII. század:

(1684—1686 közt)

törökkori ostromgát az összeomlott „D” épület romján. A „D” épület alagsorába vezető lépcső betömése. A „B” épület — Rózsadomb felé tekintő — ablakainak lőrészé szűkítése.

XVII—XIX. század:

1686: a még megmaradt épületek teljes lepusztulása, újabb kis épületek. A 164,5 m körüli — tehát a XIII. századi szintnél 3,5 m-rel, a késő középkorinál 2 m-rel, a barok korinál 1 m-rel magasabb udvarszint kialakítása.

Ezek egybevetésével úgy tűnik: az 1962. évi részleges feltárás legalább annyi kérdést vetett fel, mint amennyit megoldott.

Ha elfogadjuk azt, hogy a Táncsics Mihály utca 9—11—13. sz. helyén állt hajdani építmény — amelyet alaprajzi méretei és sajátosságai alapján azonosítani lehet a Schön-metszet s a Hauff-felmérés adataival — a *magna curia regis* vagy Kammerhof n. középkori épülettel azonos, látnivaló, hogy az egy, korai kaputorony kivételével, feltárt épületeink XIII. századi melléképületek vagy későbbi korból való nagy-házak („B”, „D”).

A nagy, egységes — XIII. századra tehető — murvás udvarszint kialakítása azt mutatja, kelet felől vagy egy igen nagy udvar, vagy pedig egy piacméretű szabad térség csatlakozott ehhez a centrális épülethez. Lehet, hogy az a falazat, amelynek kis részét a „C” épület északi s az A épület délkeleti sarkánál elértük, ezt a centrális csoportot, mint körkerítés különítette el egy korai időszakban ettől a nagyobb térségtől. (A helyszínrajzunkon jelentkező kutat, amelyet mind 1686-ban, mind pedig 1886-ban jeleznek, nem ástuk meg.) A beépítés tendenciája — a kivételes helyzetű, székérközlekedésre is alkalmas kaputól eltekintve — az, hogy a beépítés magasabb pontokról, a szikla gerinceiről indul meg a mélyebben fekvő várfal, a sziklaperecek felé. (Ugyanezt a jelenséget tapasztaltam 1964-ben a Tárnok utca 11—13. térségében.)

A térség arculatát gyökeresen a XV. századie, északi homlokzatával a várfalra támaszkodó „D” épület alakítása változtatta meg. Ekkor emelték tetemesen az udvar, másutt a várfalak szintjét is.

Amennyiben helyrajzi azonosításom helytálló, a D épületet vélném a Cillei-féle itteni birtoklás (kezdet: 1416/23) alkotásának. Ez az építmény fűzi szerves egységbe a Kaputornyot az A és B épülettel. A „B” épület meglehet, hogy a Táncsics Mihály utca 9—11—13. sz. tartozéka: a „B” épület keleti hosszfa a Táncsics Mihály utca 9. sz. pin-céjének keleti zárófalához vezet.

Az mindenesetre bizonyos, hogy ezzel az összefüggő — s összesen mintegy 60 m hosszú épület-csoporttal — B, A, „D” Kaputorony — a budai

várnegyed eddigi legnagyobb, világi rendeltetésű objektumát tártuk fel.

A Szécsényi-család háza — amely 1354-től szomszédja a király, majd a Cilleiek s az Országok házá-
nak — kelet felé alkalmasint abban a falban záródik, amely a mai ún. Erdődy—Hatvány-palota (Táncsics Mihály utca 7. sz.) nyugati tűzfala alól a várfal felé halad (s amelyre, e munka során ugyan-csak ráástunk).

Valószínű, hogy a feltárt, nagyméretű, akár piactérnek beillő térség délkeleti középkori lezáró épületét az Erdődy-palota alatt kell keresnünk.

A Táncsics Mihály utcai kutatás során feltárt lovaskapuvval kapcsolatban magamban is, kutató-társaimban is felmerült: ez a hatalmas, korai kapuzat vajon nem a hajdani Szombat-kapu volt-e?

Erre utalna az 1423. évből idézett oklevél, amely e nagykúria-komplexust „*prope portam Szombatkapu*” említi. De egy negatív érv is szól a Szombat-kapu és az általunk feltárt lovaskapu-maradványok azonossága mellett. A Vár más pontjain a Jogkönyv még a gyalogkapuk — például a ma ismeretlen Mindszent-kapu — őrzését is előírja. E gyalogkapukról krónikák, oklevelek is sűrűn megemlékeznek. Ha tehát az általunk megtalált kapuhely nem a Szombat-kapu, akkor miért nincs róla semmiféle írásos emlékezet? Ezt a valószínűsítést nem zárja ki, sőt talán alátámasztja az 1441. évi határjárás is; tény, hogy bizonyos vízi-városi, tótfalusi utak — melyeket de la Vigne jelez, s amelyek egyikének egy szakaszát a Hunfalvy utca 8. körül Garády megtalálta — természetesen tendálnak az Erdélyi-bástya által kiiktatott kapu felé, mint a Bécsi-kapuhoz. (Hiszen az utóbbihoz vezető Ostrom utca és Várfok utca csak XVIII. századi alakítás.) Ezt támasztaná alá északi várfalaink kronológiája is. Mind az Erdélyi-bástyát, mind pedig a Vár északnyugati körbástyáját, az Esztergomi-bástyát 1530. és 1541. között építik. Alighanem akkor épül meg az a külső várfal-övezet is, amely az Országos Levéltár — Esztergomi-bástya közti szakaszon máig áll, de amelyet — csak a belső várfalat hagyván meg — a Bécsi-kapu s az Erdélyi-bástya közötti szakaszon a XVIII. században elbontottak. Ha tehát ezzel az északi—északnyugati, Szapolyai által végbevitt építkezésekkel kiiktatták az Erdélyi-bástyán általunk megtalált lovaskaput, nyilván újat kellett ahelyett nyitni.

Egyenes út, főút a Bécsi-kapuhoz még de la Vigne 1686. évi térképén sem vezet, s a XVI. század igen figyelemreméltó forrásai — Paulus Jovius, Szerémi, Verancsics, Istvánffy — még mit sem tudnak a köztudatunkban a Szombat-kapu örökösének vélt Bécsi-kapunak nevééről sem. Sőt, a Budán járt kortárs Jovius (Giovio) ide vonatkozó szövege — amelyet Istvánffy meglehetősen hűséggel vett át — mintha egyenesen azt mondaná: az Erdélyi-bástya a Szombat-kapuhoz épül. (Mindenesetre az, hogy a Szombat-kapuvval kapcsolatban Istvánffy azt említi, hogy útja Óbuda felé vezet, s a Szombat-kapunál emelt új erőd a Dunához való lejutást s a

egyaránt keskeny utcát, sikátort jelez a feltárt kapuzat térsége és a mai Táncsics Mihály utca között.

Mindezek ellenére — ily kevés régészeti adat birtokában — nem merném az Erdélyi-bástyán feltárt kapuzatot egyértelműen a Szombat-kapuvál azonosítani.

Kaputornyunk archeológiájáról keveset tudunk; a másik számításba vehető kapunak, a Bécsi-kapunak középkori maradványairól pedig semmit.

Az 1962-ben megkezdett ásatás nemcsak régészeti, de városrendezési kérdéseket is felvet. Így abban az esetben, ha a Bécsi-kapu és a Halászbástya közötti északkeleti bástyasétányt egyszer megnyithatják, a „B” épületünkől északra eső Zwinger, továbbá a „D” épület megmaradt, 38 m hosszú alagsora felett az átjárás egyszerű áthidalással megoldható. A és C árkaink megmutatták, hogy a Táncsics Mihály u. 9. sz. mai udvara alatt,

mintegy 1400 m² kiterjedésben megmaradt a palotaudvar igen szép kivitelű XV. századi kövezete. Ennek bemutatása egyszerű szintsüllesztéssel megoldható. Bemutatható ennek az udvarnak — 1886-ban még használt — középkori eredetű kútja is. A XV. századi udvar szintjének visszaállításával abból már felmenő falak formájában emelkednek ki az „A”, „B” és „D” épület középkori — helyenkint lefedhető vagy visszaboltozható — alagsori, illetve földszinti maradványai.

A keleti vársétánynak tervezett megnyitása, az 1962-ben megkezdett kutatás befejezése, továbbá az 1964/65-ben a közeli Táncsics Mihály utca 23. sz. alatt feltárt, 1461-ben épített zsina-góga romjainak bemutatása nemcsak a Várnegyedet gazdagíthatja egyedül álló középkori műemlék-együttessel, de a jelen munkánkat megelőző tanulmányban felvetett várostörténeti kérdések régészeti eldöntésére is módot adhat.

Zolnay László

AUSGRABUNGEN IN DER TÁNCICS MIHÁLY UTCA 9, BUDAPEST I

ZUR FRAGE DER KÖNIGLICHEN RESIDENZ IM 13.—14. JH.

Auszug

Das Grundstück in der Táncics Mihály utca 9, derzeit im Besitz der Botschaft der Vereinigten Staaten von Amerika, hat zusammen mit der sich ihm auf tieferer Ebene anschließenden Erdélyi-Bastei zusammen eine Grundfläche von etwa 6000 m².

Im Laufe der 1962 ausgeführten — seither eingestellten — Forschungen wurden etwa 8% dieser Fläche, 450 m², freigelegt.

Auf der Oberfläche dieses Bereiches befindet sich heute kein einziger aus dem Mittelalter stammender Überrest, und dort, wo noch keine Ausgrabungen stattgefunden haben, besteht die Schwierigkeit darin, daß die spätmittelalterlichen Niveaus in 2—3 m, die aus dem 13. Jh. stammenden stellenweise erst bei 4—7—8 m Tiefe erscheinen. Während der Ausgrabung mußten wir die ausgehobene Erde an Ort und Stelle lagern, und sie bedeckte etliche solche Punkte, wo wir zu forschen gehabt hätten. An der Leitung der Arbeit nahmen — neben László Zolnay — Emese S. Nagy und Győző Gerő teil. Die Zeichnungen machte Frau Gáll, die geodätischen Vermessungen Ing. Pál Farkas, die Fotodokumentationen János Molnár.

Die Forschungsfläche unterhalb des Hauses Táncics Mihály utca 9 besteht aus zwei Niveaus. Der obere Hof liegt — zusammen mit den neuzeitlichen Gebäuden — auf einer Durchschnittshöhe von etwa 164,5 m. Die sich nach Norden hin anschließende Erdélyi-Bastei hat ihr Niveau um etwa 4—7 m tiefer.

Im ersten Abschnitt der Forschungsarbeit durchschnitten wir den oberen Hof in N—S- bzw. W—O-Richtung in insgesamt ca. 100 m Länge mit Sondierungsgräben.

Diese Gräben stießen im nördlichen und südlichen Teil des Hofes auf mittelalterliche Mauerreste. Im Hof selbst fanden wir jedoch 2—2,2 m unter dem heutigen Niveau ein aus dem 15. Jh. stammendes Hofpflaster, dessen Fundament eine wasserdichte Lehmschicht war (1,8—2 m). Unterhalb dieses gepflasterten Hofniveaus aus dem 15. Jh. fanden wir auch das mit Steinschutt bedeckte einheitliche Niveau des großen Hofes. Die Niveaus beider Höfe authentisieren die unter ihnen entdeckten Funde aus dem 14—15. bzw. 13. Jh.

Die Niveauverhältnisse zeigen, was übrigens für fast das ganze Burgviertel zutrifft, daß zu Beginn der Urbanisation im 13. Jh., als noch die Wurfmaschine und der Pfeil die Angriffswaffen waren, die zu dieser Zeit errichtete Burgmauer sich der geologischen Gestaltung des Berges anpaßte, der in Richtung des Plateaurandes leicht abfällt. Im 15. Jh. aber, als die Abwehr der Artillerie — auch wegen der sich nähernden Türken — eine neue Art der Burgverteidigung vorschrieb, wurden die Burgmauern und ihnen entsprechend die Niveaus der Höfe und der Häuser um etwa 2 m erhöht.

Diese Beobachtung bot auch die Möglichkeit zur Feststellung, daß der Engpaß, der den oberen Hof von der Erdélyi-Bastei trennt, im 18. Jh. beim Bau des auf der Erdélyi-Bastei stehenden sog. Pulverturmes vertieft wurde.

Im Mittelalter bildeten der auf der Erdélyi-Bastei gefundene aus dem 13. Jh. stammende Torturm und das im 15. Jh. errichtete »De«-Gebäude im Nordteil des oberen Hofes ein zusammenhängendes Ganzes. Im Folgenden konnten wir auch die weitgehenden architektonischen Auswirkungen dieser Niveauerhöhung im 15. Jh. feststellen. Die während der Ausgrabung z. T. freigelegten, z. T. teilweise freigelegten Gebäude aus dem 13.—14. Jh. wurden bei der Erhöhung des Niveaus entweder eingerissen oder dem neuen Niveau angepaßt (z. B. das »Ac«-Gebäude). Ganz allgemein hatten wir die Erfahrung, daß während die Bauten aus dem 13. Jh. auf den höher gelegenen Felsteilen standen, die aus dem 14.—15. Jh., als Buda zwei Jahrhunderte lang von keinen Feind gefährdet war, auf den Burgmauern selbst errichtet wurden, und zwar derart, daß ihre Fassaden die Burgmauer selbst ergab.

Die unterhalb des modernen Hofes erscheinenden mittelalterlichen Höfe waren keine freistehenden Plätze, d. h. sie trennten die sie umgebenden Gebäude nicht, sondern verbanden sie miteinander.

Die Niveaus der mittelalterlichen Höfe haben ein leichtes Gefälle nach O und N in Richtung der Burgmauern. Diesem Gefälle folgen auch die Höfe aus dem 13. Jh. (Schotter und Steinstaub) bzw. aus dem 15. Jh. (Kopfsteinpflaster).

Hinsichtlich der alten und neuzeitlichen Niveauver-

hältnisse der Burgmauern konnte die Ausgrabung eindeutig feststellen, daß der nördliche Teil der Burgmauer, genauer gesagt ihr Abschnitt zwischen der Erdélyi-Bastei und dem Wiener Tor, auf einem mittelalterlichen Fundament ruht; im Gegensatz zu ihrer heutigen Gesimshöhe bei 165,12 m war die Mauerkrone im 15. Jh. um etwa 4–4,5 m niedriger.

Im erforschten Bereich stießen wir auf die Reste von insgesamt sieben mittelalterlichen Steinhäusern. Die Gebäude auf der nördlichen Burgmauer, die den Angriffen stark ausgesetzt war bzw. die sich in ihrer Nähe befindlichen Gebäude sind, wie auch aus historischen Quellen bekannt ist, während der vier Angriffe im 16. und 17. Jh. vollständig zugrundegegangen.

Das Ausmaß der Verwüstung war, wie aus den Ausgrabungsbeobachtungen hervorgeht, so groß, daß im Herbst 1686, als die vereinten europäischen Streitkräfte die Türken nach ihrer 150jährigen Herrschaft aus Buda verjagten, an der Stelle des einst hier gestandenen mehrstöckigen Palastes nurmehr Ruinen blieben. Im 18. Jh. wie auch heute wurden, nur einige mittelalterliche Keller benutzt. Vom naheliegenden Rosenhügel aus wurden die auf und bei der Burgmauer stehenden Häuser bereits 1530, dann 1541, vornehmlich aber bei den Kämpfen in den Jahren 1684 und 1686 so schwer von der Artillerie beschossen, daß ihre Wände tiefer einstürzten, als das Niveau des Hofes war, dem sie sich anschlossen.

Den zwei Hofniveaus (13. bzw. 15. Jh.) entsprechend gehören die sieben mittelalterlichen Steinhausreste, die in diesem Bereich freigelegt wurden, zu zwei großen Bauperioden. Die eine war Mitte des 13. Jhs., als die Stadt Buda gegründet wurde, die andere im 15. Jh., als die Burgmauern und die Hofniveaus erhöht wurden.

Als ein aus dem 13. Jh. stammendes festes, mächtiges Steingebäude erwies sich der Torturm, der zur Zeit des Baues der Erdélyi-Bastei im 14. Jh. ausgeschaltet wurde, und auf den im 18. Jh. der mächtige Bau des St. Joseph-Pulverturmes fundamentiert wurde. Diesem 11 m breiten Gebäude mit einem Toreingang von 6 m schließt sich nach Westen der verschüttete Keller eines Palais aus dem 15. Jh. mit einer Grundfläche von 38×12 m an.

Dieses mit »D« bezeichnete monumentale Gebäude lehnte mit seiner Nordfront an der Burgmauer. Es stürzte während des Sturmes auf die Burg im Jahr 1684 durch von Norden kommende Artilleriegeschosse ein. Auf den Ruinen errichteten die Türken noch vor dem Ansturm im Jahr 1686 ein 1 m breites Bollwerk.

Die Niveaus des im 15. Jh. gebauten »D«-Gebäudes sind bereits den damals erhöhten Stadtmauer- und Hofniveaus angepaßt. Der Westtrakt des »D«-Gebäudes steht vor einem 13×13 m großen Turmfundament aus dem 14. Jh. (»A«-Gebäude).

Dieses mit »A« bezeichnete quadratische Gebäude schloß sich ursprünglich noch dem tieferen Niveau des 13. Jhs. an; bei der Hebung des Hofniveaus im 15. Jh. wurden auch seine inneren Niveaus erhöht. Die an einen Turm gemahnende Basis besaß vor der Errichtung des »D«-Gebäudes im 15. Jh. nach Norden hin einen arkadenüberdeckten Kellertrakt. Unterhalb des spätmittelalterlichen erhöhten Niveaus des »A«-Gebäudes fanden wir die Ecke eines älteren, im 13. Jh. erbauten Steingebäudes (»A/1«-Gebäude). Dieses frühe Steingebäude wurde bei der Errichtung des »A«-Gebäudes aus dem Gebrauch ausgeschaltet; oberhalb seiner abgeschnittenen Mauerkrone wurde das aus dem 14. Jh. stammende Fußbodenniveau des »A«-Gebäudes geschaffen.

Unterhalb des aus dem 13. Jh. stammenden »A/1«-Gebäudes fanden wir den Stoff des Burghügels, den harten Kalkfels.

Das Fundament des »A«-Turmes (13×13 m) schaltete jedoch nicht nur dieses mit »A/1« bezeichnete Gebäude aus dem 13. Jh. aus. Auf der Ostseite des »A«-Gebäudes, die in Richtung des oberen Hofes liegt, stießen wir auf der Suche nach den äußeren Fundamentschichten auch auf eine Steintreppe, die dem Hofniveau des 13. Jhs. angepaßt war und in einen einstigen Keller leitete; das

chemals über diesem Keller gestandene Gebäude wurde im 14. Jh. aufgegeben.

Weiter südlich stießen wir während der Klärung des spätmittelalterlichen Pflasters des großen Hofes auf ein Steingebäude (»C«), das dem Niveau des 13. Jhs. angepaßt war, das wir aber aus technischen Gründen nicht freilegen konnten.

Auch die Klarstellung dieses »C«-Gebäudes ist eine Aufgabe der Zukunft.

Ein dem früheren (13. Jh.) Hofniveau sich anschließender Gebäuderest von 38 m Länge kam auch der Südfront des »D«-Gebäudes zum Vorschein. Seine Freilegung war infolge der Einstellung der Ausgrabung ebenfalls nicht möglich. Die Niveauverhältnisse des 13. und 14. Jhs. und die den einzelnen Perioden sich anschließenden Gebäudereste zeigen, daß hier Ende des 14. oder Anfang des 15. Jhs. eine großangelegte Terrainregulierung ausgeführt wurde. Die früheren, der niedrigen alten Burgmauer und dem tiefen Hofniveau angepaßten Steingebäude (A/1, C, das Haus oberhalb des Kellers aus dem 13. Jh., das eben erwähnte Gebäude aus dem 13. Jh., das südlich von D stand) wurden eingerissen. Das besonders große »D«-Gebäude wurde angebaut, und da man den »A«-Turm nicht einreißen wollte, wurde sein inneres Niveau um etwa 2 m erhöht; die neue Türöffnung war bereits dem im 15. Jh. geschaffenen Hofniveau angepaßt.

Diese einheitliche und sich auf das ganze Bereich erstreckende mittelalterliche Terrainregulierung zeigt, daß die aufgezählten Gebäude zu einem einheitlichen Besitz gehörten.

Bewußt haben wir unter den bei der Freilegung erkannten Steingebäuden die Überreste des gotischen mit »B« bezeichneten Palastes für das Ende aufbewahrt.

Dieses »B«-Gebäude kam unterhalb der NW-Ecke des Gebäudes Táncsics Mihály utca 9 zum Vorschein.

Zwei sekundär ausgebildete gotische Fenster dienten während des Angriffes im Jahr 1684 als Schießscharten der sich verteidigenden Türken. Die nach Westen führende steinumrahmte gotische Türe führt unter den Vorhof des benachbarten Hauses Táncsics Mihály utca 11, das auch heute in ungarischem Besitz ist.

Dieser Saal mit zwei Fenstern und einer Tür mit gotischen Umrahmungen war der nordöstliche Eckraum eines großen Gebäudes; das Gebäude selbst erstreckt sich unter der Erde weit nach Westen und Süden. Den Grundriß konnten wir nicht mehr feststellen.

Vielleicht die wichtigste baugeschichtliche Feststellung der Ausgrabung war die folgende: wir stellten fest, daß der südwestliche mittelalterliche Keller des Hauses Táncsics Mihály utca 9 ein organischer Bestandteil des weiter westlich liegenden Kellersystems der Gebäude Táncsics Mihály utca 11–13 (auch heute in ungarischem Besitz) war.

Oberhalb dieser mittelalterlichen Keller stehen heute die Gebäude Táncsics Mihály utca 9 bzw. 13 (letzteres im 19. Jh. erbaut). Das einheitliche 30 m lange Kellersystem setzt sich auch in dem Engpaß fort und erscheint dort unterirdisch als ein Kellerraum, der zur Zeit zum Eingang des Wohnhauses Táncsics Mihály utca 11 führt.

Die Sondierungsgrabungen im Untergrund des Kellers zeitigten Funde aus dem 13. Jh., und Funde ähnlichen Alters kamen auch über dem mittelalterlichen Gewölbe des Kellers und unter dem Ziegelfußboden des darüber gestandenen mittelalterlichen Gebäudes (Engpaß zum Haus Táncsics Mihály utca 11) zum Vorschein.

All das vergleichend kam ich zu folgender Feststellung: die in den mittelalterlichen Urkunden erwähnte *magna curia regis* dürfte höchstwahrscheinlich jenes mittelalterliche Gebäude mit 31 m langer Fassade gewesen sein, das sich heute im Grundriß des Kellersystems unter den Gebäuden Táncsics Mihály utca 9–13 abzeichnet.

Das ist die am höchstgelegene Felsbank des Gesamtgebietes, eine Begründung dessen, daß ein frühzeitliches Hauptgebäude eben hier angelegt werden sollte.

Die Verlängerung der Ostfront des Hauptgebäudes schließt sich der Spur der östlichen Abschlußmauer des nur zu einem kleinen Teil freigelegten »B«-Gebäudes an.

Der sich östlich von diesem Komplex befindende heutige Hof war auch im Mittelalter ein Hof, und zwar sowohl im 13. als auch im 15. Jh.

Den östlichen Abschluß bot jener monumentale Torturm, dessen Reste wir unterhalb des Pulverturmes freigelegt haben.

Auf dem Hof standen zwischen den zwei großen Objekten im 13. Jh. kleine Steingebäude. Diese wurden aber anlässlich der Terrainregulierung im 15. Jh. ausgeschaltet.

Im 15. Jh., als der Schwiegervater Kaiser Sigismunds von Luxemburg, Hermann von Cilli, und später sein Schwager Ulrich von Cilli († 1456) das Grundstück erworben haben, wurde das sog. »D«-Gebäude errichtet, das, indem es sich an den Torturm, das »B«- und das »A«-Gebäude anschloß, diese zu einer einheitlichen Palastreihe verband.

Dieses »D«-Gebäude vereinigte nicht nur die früheren Bauten, sondern schloß auch — da es bis zur Burgmauer ausgebaut war — nach Norden den mächtigen mittelalterlichen Hof mit einem großen *palacium* ab.

L. Zolnay

BRONZKORI KARDLELETEK

A háború után a Magyar Nemzeti Múzeum néhány értékes és érdekes kardlelet birtokába jutott. Az általuk képviselt típusokról jó összefoglalások találhatók az irodalomban, azonban az ismertetendő darabok olyan egyedi vonásokat mutatnak, hogy érdemes velük foglalkozni és az eddig közölt listákat kiegészíteni.

1. *Tát-Dunameder*. MNM, Ltsz: 67.6.1. Keszthely-Boiu típusú kard. Nyélnyújtványán két szegecslyuk, egyikben szegecs, széle peremes. Vállán három-három szegecslyuk, közepén egyik oldalon kivehető mintával, másikon csak a penge felső részén vannak vonalak. Leghosszabb ilyen jellegű kard a Kárpát-medencéből: 83,3 cm, penge legszélesebb része: 4,1 cm. Alig sérült. Patina nélkül (1. kép 1 és 2. kép 5).

Ilyen típusú kardokból hasonló hosszút csak Észak-Olaszországból ismerünk: Castione di Strada-Udine (Venezia Giulia, h: 79,8 cm), Sant' Antonio di Casier (Veneto, h: 82,3 cm), Treviso környéke (Veneto, h: 83,5 cm). Egy másik kard ugyanezzel a lelőhelyadattal, amelynek hegye letörött, 78,5 cm. A Kárpát-medencéből eddig ismert darabok közül a pozsonyi kard a leghosszabb; töredékes, h: 76,7 cm (2. kép 3).¹ A többi kard, amelyek még hosszúnak mondhatók, 70 cm körüliek: Martfű, Budapest-Erzsébet híd (2. kép 4), Keszthely, Paks-Duna (2. kép 6), Teór környéke (Venezia Giulia).² A táti kard díszítése részben Kárpát-medencei, részben észak-itáliai darabokéval hasonlítható össze: Császártöltés, Mezősámsond, Valsugana (Trentino, Alto Adige), Casier.³ Az utolsónak említett kard díszítése hasonló leginkább a táti kardéhoz.⁴

2. *Budapest-Duna*. A kardpenge formája szerint a Keszthely-Boiu csoportba tartozik, felső negyedében lévén a legszélesebb és a penge átmetszete-formája más jellegű kardokéval nem hasonlítható össze. Markolata azonban egészen szokatlan és rajta különösen a hegyes ovális markolatgomb. Ez emlékeztet pl. a zajtai törére⁵ és a sopronnyéki lelet markolatgombjára.⁶ A penge formája, a markolatgomb hegyes ovális kiképzése csak a koszideri szint és közvetlenül ez után ismert; ezen formai egyezések alapján keltezzük e kardot és soroljuk be a Sauerbrunn-Keszthely-Boiu típusú kardok csoportjába. Eddig ismeretlen a keskeny pálciformájú markolatnyúlvány. Markolatgombja téglalap alakúan kivágott a pálcá ráhúzásához. MNM, Ltsz: 54.40.1. H: 71,5 cm, markolatgomb: 3,7×1,3 cm (1. kép 2).

A két kardnak közös érdekessége az egy családból való származáson kívül, hogy mindkettőt a Dunából halászták ki. A Sauerbrunn típusú kardok közül Cowen alapján az alábbiak kerültek elő folyókból vagy folyómedrekből: Salgareda (Veneto) a Piave medréből, egy másik Salgaredából 5 m mélyen a Piave jelenlegi medre alatt. Keszthely-Boiu típusú kardok folyókból: Tiszából

Martfűnél és Szegednél; Dunából Pozsonynál, Budapest-Erzsébet hídnál, Budapesten (Egger-gyűjteményé), Tátnál, Budapesten (1. kép 2), Paksnál, Vaskapunál; Szávából Dolinánál; Stellából Teór környéki (Venezia Giulia); Sile jobb partján Quintonál és valószínűleg a Sile medréből a Casier-i egyik kard.⁷ Tehát a két most közölt karddal együtt hét darabot ismerünk a Dunából. C. D. Cowen felsorolásában — ami teljesnek mondható — 58 Sauerbrunn-Boiu típusú kard ismert, a most közöltekkel együtt számuk 60-ra emelkedett. Ebből a hét Dunából származó mindenképpen nagy százalék, hisz megtalálásuk végtelenül bizonytalan. További kettő a Tiszából származik, így a két folyó az ismert kardok 15%-át adta, és összesen 25% folyókból került elő.

Cowen két további magyarországi kardot említ mint közöletlent.⁸ Ezeknek adjuk itt leírását és fényképét.

3. *Kalocsa* (?). Töredékes, rövid kard: 41,4 cm (1. kép 4 és 3. kép). Markolat alatt kettős, középen összefutó vonal. Vétel. MNM, ltsz: 124/1902—1.

4. *Tolna megye*. Markolatlemeze sérült, hegye felé elgörbült. Mindkét oldalán díszített (1. kép 3; 2. kép 1). Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz: 58. 613.1. Mintája nagyon hasonlít egy ismeretlen lelőhelyű tör egyik oldalán levőjére (2. kép 2 a—b).

E négy darab közlésével és néhány már közölt kard mintájának ábrájával (2. kép 3—4, 6) járulunk hozzá az eddigi közlésekhez. A paksi kardnak mintája nagyon hasonlít egy ismeretlen lelőhelyű, régóta ismert kardéhoz (2. kép 6—7).

Néhány sírból származó darab révén e kardok keltezése nem okoz nehézséget. A magyarországiak közül a keszthelyinek van időrendi jelentősége.⁹ A vele együtt talált korongos fejű tű a korai magyarországi halomsíros együttesek jellegzetes darabja.

Észak-Itáliában is több ilyen kardot találtak sírban. Ezek keltezése egyezik a magyarországi példányokéval. A Pollada kultúrát Észak-Itáliában a Povegliano kultúra követi. A kettő között a cezúra hasonlóan mély mint nálunk a B III végén, a koszideri szint és a halomsíros elemek hódítása idején.¹⁰ A poveglianoi és a magyarországi egykorú leletek közötti egyezésekre R. Peroni már néhány évvel ezelőtt felhívta a figyelmet. Szerinte Povegliano, továbbá a transpadanai és a terramaretelepülések sokkal intenzívebb kapcsolatokat tartottak fenn a magyar területtel, mint a többi transalpin kultúrával. És hozzáfűzi: „E anzi questo è l'unico caso in cui si ponga in modo serio il problema di una invasione.”¹¹ Peroni mérlegeli azt a feltevést, hogy a padanai síkságon települt le a menekülő dunavölgyi lakosság, leigázva a Pollada kultúra népét. Mi úgy foglalnánk össze eddigi vizsgálatainkat, hogy a halomsíros kultúra elemei a magyarországi nagy telepek megsemmisítése és felperzse-

¹ Cowen, C. D., PPS 32 (1966) 306, XX. t. 1. Ld. e munkában a Sauerbrunn-i és Boiu-típusú kardok teljes corpusát és feldolgozását régebbi irodalommal: 303—308.; észak-olaszországiakról ld. Foltiny, St., AAU 29 (1961) 76—95.

² Cowen, C. D., i. m. 306—.

³ Cowen, C. D., i. m. 306—307.

⁴ Cowen, C. D., i. m. 293., 7. kép 5—9.

⁵ Mozsolics, A., Bronzefunde des Karpatenbeckens.

(Bp. 1967) 65. t. 2.

⁶ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. (Bp. 1896) CXCV. t. 1c.

⁷ Cowen, C. D., i. m. 303—308.

⁸ Cowen, C. D., i. m. 307., 32. és 33. sz.

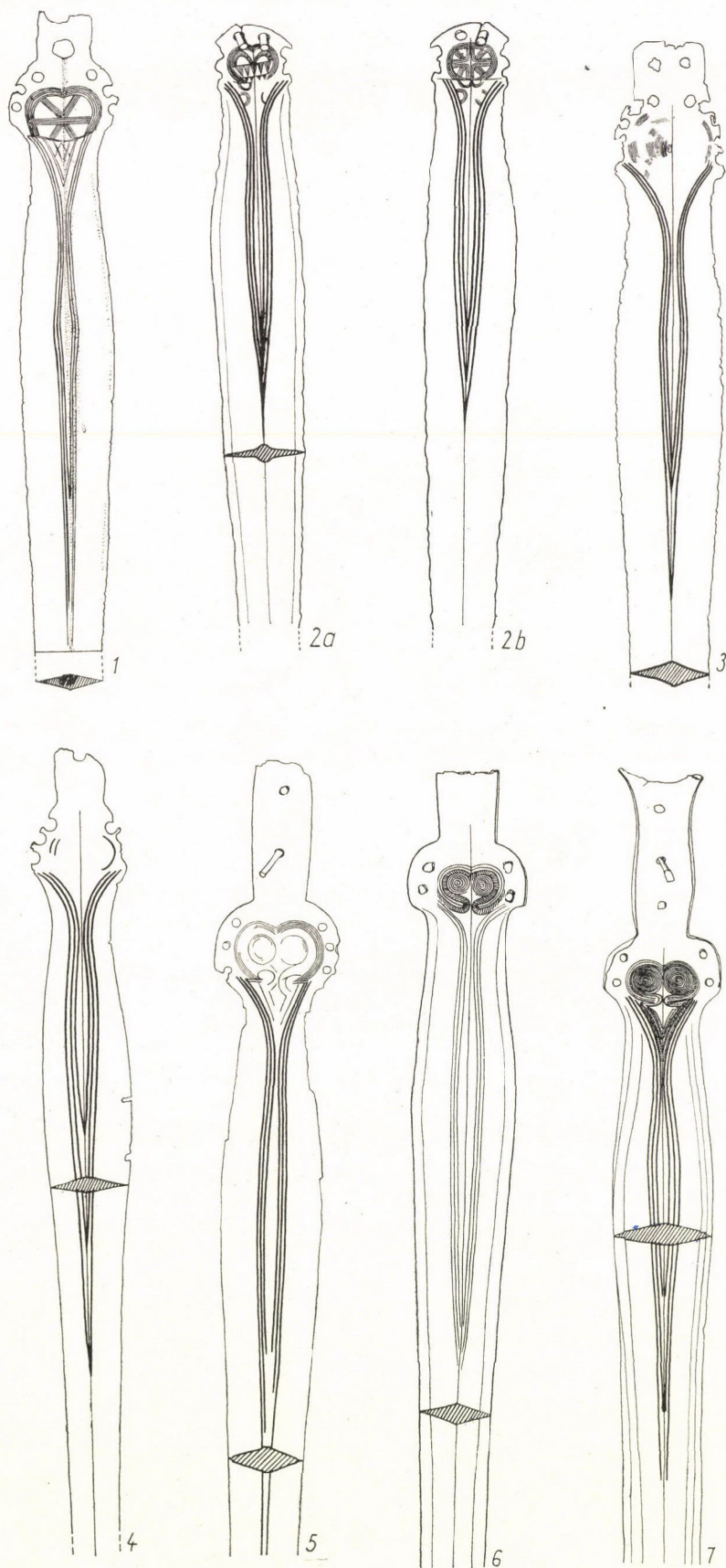
⁹ Hampel J., i. m. CXXXIV. t. 3—4.

¹⁰ Mozsolics, A., i. m. 123.

¹¹ Peroni, R., Memorie del Museo Civ. di Storia Nat. Verona 11 (1963) 71., II. t. 1.

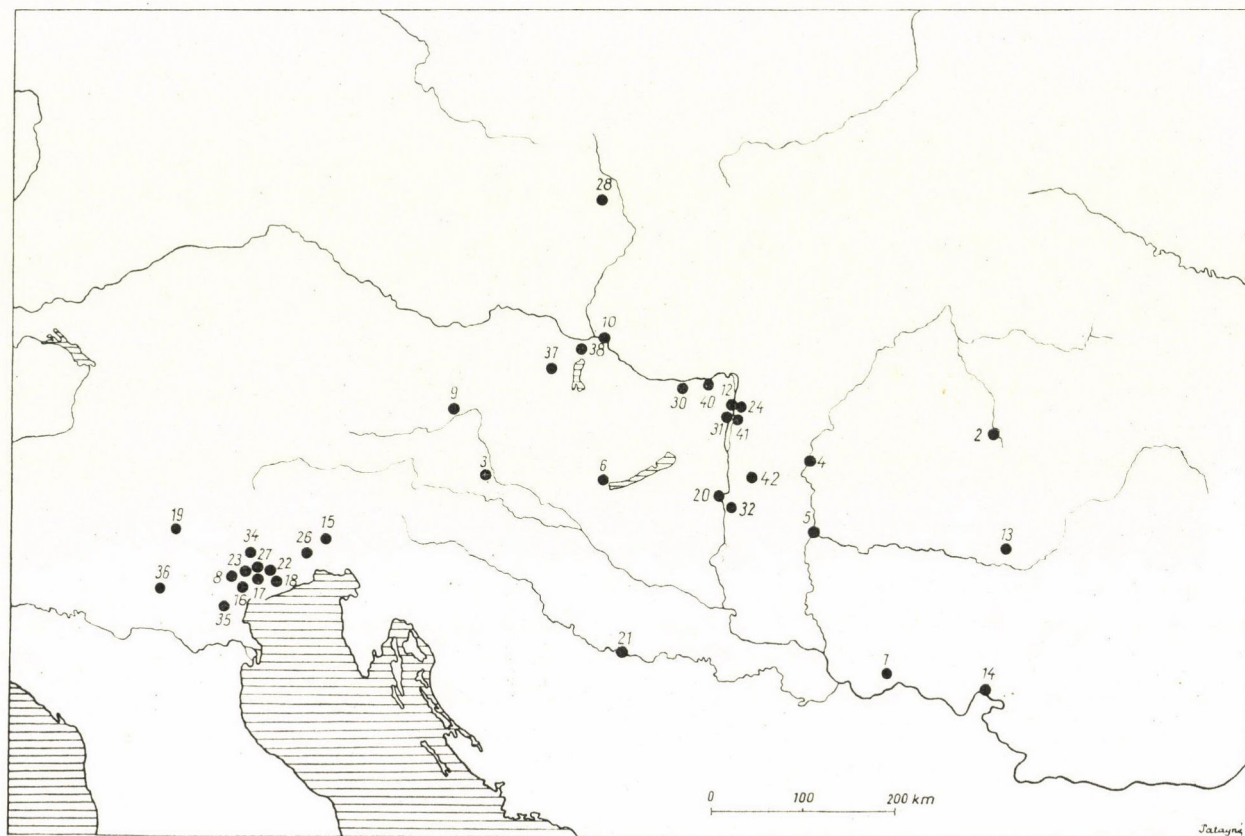
1. kép. 1. Tát—Duna. — 2. Budapest-Duna. — 3. Tolna megye. — 4. Kalocsa (?)
 Рис. 1. 1. Тат—Дунай. — 2. Будапешт—Дунай. — 3. Комитат Толна. — 4. Калоча (?)
 Fig. 1. 1. Tát-Danube. — 2. Budapest-Danube. — 3. Comitatus de Tolna. — 4. Kalocsa (?)

2. kép. 1. Tolna megye. — 2, 7. Magyarország. — 3. Pozsony-Duna. — 4. Budapest-Erzsébethíd. — 5.
Tát-Duna. — 6. Paks
Рис. 2. 1. Комитат Толна. — 2, 7. Венгрия. — 3. Братислава—Дунай. — 4. Будапешт — мост Эржебет. — 5.
Тат—Дунай. — 6. Пакш
Fig. 2. 1. Comitatus de Tolna. — 2, 7. Hongrie. — 3. Pozsony-Danube. — 4. Budapest-Pont Elisabeth. — 5.
Tát-Danube. — 6. Paks

3. kép. Kalocsa (?)
Рис. 3. Калюча (?)
Fig. 3. Kalocsa (?)

4. kép. Keszthely-Boiu típusú kardok és török lelőhelyei J. D. Cowen szerint: 1. Magyarország. — 2. Mezösámsond. — 3. Wildon. — 4. Martfű. — 5. Szeged. — 6. Keszthely — 7. Fehértemplom. — 8. Casier. — 9. Donawitz. — 10. Pozsony-Duna. — 11. Ismeretlen lelőhelyről. — 12. Budapest-Erzsébethíd. — 13. Boiu. — 14. Vaskapu. — 15. Castione di Strada. — 16. Sant' Antonio di Casier. — 17–18. Trevisonál. — 19. Val-sugana. — 20. Paks. — 21. Dolina. — 22. Melma. — 23. Casier. — 24. Császártöltés. — 25. Magyarország, ism. lh. — 26. Teor-nál. — 27. Quinto. — 28. Kojátky. — 29. Fahrenkrug. — 30. Ószőny?. — 31. Budapest-Duna. — 32. Kalocsa (?). — 33. Tolna megye. — 34. Casier. — 35. Villa Stra. — 36. Povegliano. — 37. Sauerbrunn. — 38. Neufeld/Leitha. — 39. Ism. lh. — 40. Tát-Duna. — 41. Budapest-Duna. — 42. Fülöpszállás

Рис. 4. Местонахождения мечей и кинжалов типа Кестхей-Бою, по Я. Д. Ковену
Fig. 4. Sites des épées et des poignards du type Keszthely-Boiu, selon J. D. Cowen

lése után folytatták hódító útjukat Észak-Itália felé is, és ott hasonló helyzetet teremtettek, mint Magyarországon (koszideri szint).¹² Ezzel magyarázható a leletek és lelet-körülmények egybehangzó volta és a hódítók fegyverének azonossága Magyarországon és Észak-Itáliában.¹³ A Sau-

erbrunn-Keszthely-Boiu típusú kardok a halomsíros elemek előnyomulásának útvonulát jelzik, ahogyan a ma rendelkezésre álló régészeti adatok bizonyítják (lelőhely térképek).¹⁴

Mozsolics Amália

BRONZEZEITLICHE SCHWERTFUNDE

Auszug

Nach dem Krieg gelangte das Magyar Nemzeti Múzeum in den Besitz einiger interessanter Schwertfunde, die nach und nach publiziert werden sollen.

¹² Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1958) 119–156.

¹³ Ld. Cowen, C. D., i. m. 271., 288. elterjedési térképeit.

¹⁴ Horváth Attila szíves közlése szerint a kecskeméti

1. Tát-Donau. Schwert der Keszthely-Boiu-Gruppe. L: 83,3 cm (Abb. 1,1 und Abb. 2,5).

Ähnlich lange Schwerter dieser Art kennen wir aus

Katona József Múzeum 1967. decemberében Fülöpszállásról kapott egy a martfűihez hasonló, szépen díszített kardot.

Oberitalien: Castione di Strada — Udine (79,8 cm), Sant' Antonio di Casier (82,3 cm), Umgebung von Treviso (83,5 cm). Ein anderes Schwert mit derselben Fundortsangabe, Spitze abgebrochen, ist 78,5 cm lang. Von den Schwertern aus dem Karpatenbecken ist das beschädigte Stück von Pozsony (Pressburg, Bratislava) das längste: 76,7 cm (Abb. 2, 3).¹ Von den längeren Schwertern sind alle um 70 cm: Martfü, Budapest-Erzsébetbrücke (Abb. 2, 4), Keszthely, Paks-Donau (Abb. 2, 6), Umgebung von Teòr (Venezia Giulia).²

Eine ähnliche Verzierung wie die des Schwertes von Tât kennen wir sowohl von Exemplaren aus dem Karpatenbecken als auch aus Norditalien: Császártöltés, Mezősámsond, Valsugana (Trentino), Casier.³ Das letztere Stück kann man am treffendsten mit dem Schwert von Tât vergleichen.⁴

2. *Budapest-Donau*. Die Form des Schwertes erinnert stark an die Gruppe Keszthely-Boiu. Die Griffzunge mit dem spitzovalen aufgesetzten Knauf ist alleinstehend. Dies erinnert an den Knauf des Dolches von Zajta⁵ und des kleinen Dolches von Sopronnyék.⁶ L: 71,5 cm (Abb. 1, 2).

Die beiden hier zuerst veröffentlichten Schwerter haben gleiche Fundumstände: beide wurden aus der Donau herausgebaggert. Nach J. D. Cowen wurden folgende Sauerbrunn-Schwerter in Flüssen entdeckt: Salgareda aus der Piave, ein anderes von Salgareda 5 m unter dem heutigen Flussbett der Piave. Von den Keszthely-Boiu-Schwertern stammen folgende aus Flüssen: aus der Theiss die bei Martfü und bei Szeged; aus der Donau die bei Pozsony, Budapest-Erzsébetbrücke, Budapest (Sammlung Egger), Tât, Budapest (Abb. 1, 2), Paks, Eisernes Tor; aus der Save bei Dolina; aus der Stella das aus der Umgebung von Teòr (Venezia Giulia); am rechten Ufer der Sile das bei Quinto; wahrscheinlich das eine Schwert von Casier aus der Sile.⁷ Zusammen mit den hier veröffentlichten beiden Schwertern kennen wir sieben aus der Donau. Nach der Zusammenstellung von J. D. Cowen — die mit der Ergänzung durch diese beiden Stücke als vollständig gelten kann — sind insgesamt 60 Schwerter bekannt. Die sieben aus der Donau stellen also einen grossen Prozentsatz dar. Aus den beiden Flüssen Donau und Theiss stammen 15% der Schwerter und insgesamt 25% wurden im Karpatenbecken und in Italien in Flüssen gefunden.

Cowen erwähnt zwei weitere unveröffentlichte Schwerter:⁸

3. *Kalocsa* (?). L: 41,4 cm (Abb. 1, 4 und Abb. 3).

4. *Kom. Tolna*. Beide Seiten sind verziert (Abb. 1, 3

und Abb. 2, 1). Das Muster erinnert stark an das eines Dolches unbekannten Fundortes (Abb. 2, 2a—b).

Mit der Publikation dieser vier Stücke und der Muster einiger bereits veröffentlichter Stücke (Abb. 2, 3—4, 6) wollten wir der trefflichen Arbeit über diese Schwerter von J. D. Cowen nur einige kleine Ergänzungen beifügen. Das Muster des Schwertes von Paks ist einem seit langem bekannten Schwert ähnlich (Abb. 2, 6—7).

Einige Schwerter stammen aus Gräbern, und somit verursacht ihre Datierung keine Schwierigkeiten. Von den ungarischen Schwertern kommt dem von Keszthely eine besondere chronologische Bedeutung zu.⁹ Die damit gefundene Nadel mit einem Petschaftkopf ist ein charakteristisches Stück früher ungarischer Hügelgräber nach dem Koszider-Horizont.

Auch in Norditalien wurden mehrere solche Schwerter in Gräbern gefunden. Ihre Datierung stimmt weitgehend mit der der ungarischen Stücke überein. In Norditalien folgte der Pollada-Kultur die Povegliano-Kultur. Zwischen beiden ist die Zäsur ähnlich wie in Ungarn zwischen dem Koszider-Horizont und der ältesten Hügelgräberkultur. Auf Übereinstimmungen zwischen der Povegliano-Kultur mit ähnlichen Erscheinungen in Ungarn hat vor einigen Jahren R. Peroni die Aufmerksamkeit gelenkt, wobei er unmittelbare Beziehungen zwischen der Povegliano-Kultur, transpadanischen und Terramare-Siedlungen und gleichzeitigen ungarischen Kulturen erwägt, die viel intensiver gewesen sein mögen, wie die mit den transalpinen Kulturen. Er meint auch, daß in diesem Fall erstlich mit einer Invasion gerechnet werden müsse.¹¹ Nach R. Peroni mag sich die aus dem Donauraum geflüchtete Bevölkerung in der Padanischen Ebene nach der Unterwerfung der Träger der Polada-Kultur niedergelassen haben. Wir möchten unsere Untersuchungen folgendermassen zusammenfassen: nach der Vernichtung der grossen Siedlungen in Ungarn sind die Hügelgräberelemente *auch nach Norditalien* weitergezogen, wo sie ähnliche Verhältnisse schufen wie in Ungarn (Koszider-Horizont, Ende der Stufe B III).¹² Damit sind in Ungarn und in Norditalien die Übereinstimmungen der Kulturgüter und ihrer Fundumstände (z. B. ähnliche Schwerter in Flüssen und in Gräbern) zu erklären.

Die Fundorte der Sauerbrunn-Keszthely-Boiu-Schwerter sind Etappen des Vorwärtsdringens des Hügelgräbervolkes, wie dies auch Funde anderer Art bekräftigen (Verbreitungskarte: Abb. 4).

A. Mozsolics

UTÓBRONZKORI BRONZEDÉNYEKRŐL

Nem célom, hogy jelen tanulmányban a Kárpát-medence valamennyi utóbronzkori¹ bronzedénytípusával foglalkozzam. Fel szeretném azonban hívni a figyelmet több — részben újabb leletből származó — bronzedényre, amely a Közép-Európában általánosságban előforduló példányoktól eltérni látszik. Szerepel a tárgyalandó edények között több már régóta ismert, sőt sokszor hivatkozott példány is, ezek eddigi értékelése azonban részben a tüzetes vizsgálatuk, részben az újabb leletek tükrében revízióra szorulónak bizonyul.²

A vácszentlászlói csésze

A régóta ismert vácszentlászlói csészét (1–2. kép) a kutatók már sokszor idézték, de a róla alkotott véleményük igen eltérő volt.

A csésze teste gömbölyded, kissé nyomott. Fenekét egyszerű omfalosz alkotja, minden talpgyűrű nélkül. Sajátos vonása, hogy nincs igazi nyakrésze; az aránylag erősen kihajló, de nem széles perem közvetlenül a fent erősen összeszűkülő hasból indul ki. A csészének egyszerű pántfüle van, amely fent a perem belső oldalához van rögzítve, azaz belső illesztésű. Lent mélyen a csésze hasa alá nyúlik. Mindkét végén 1–1 laposfejú szegecs tartja. A fül felszínét hosszanti irányban, kissé szabálytalan távközökkel végigfutó vonalak díszítik. Különlegessége még e csészének a hasán és a peremén körbefutó dudorsor, amely azonban a fül alatt megszakad. A peremen a dudorok lefelé domborodnak ki. M. 4,7, pá. 12,6 cm. Lt. sz. 164/1872–10.

A vácszentlászlói csészét legkorábban B. G. Lindgren a blatnicai, újszónyi, zágon-cseremási csészével vetette össze.³ W. G. Childe előbb Kirkendrup-i, majd később Friedrichsruhe-i típusúnak ítélte meg.⁴ Újabbán mind W. A. v. Brunn, mind H. Müller-Karpe a Fuchsstadt-i típusúak közé sorolta,⁵ s utóbbi a HA₂ időszakra keltezte.

A valóságban az alakját illetően — különösen a nyakrész nélküli voltánál fogva — a Gusen-i 5. sírban lelt csészével hasonlítható össze, amelyet H. Thrane a Fried-

richsruhe-i típus egyik variánsának tekint.⁶ Utóbbi csészét mind ő, mind H. Müller-Karpe még a Reinecke-féle BD időszakra keltezi. Nem sokban térhet el ettől a vácszentlászlói csésze kora sem. Varsányi J. leírása alapján tudjuk ugyanis, hogy a csészét az ugyancsak ismert diadéma közepébe téve találták.⁷ Utóbbi jó támpontot nyújt a kormeghatározáshoz, amióta hasonlókat — igaz miniatűr alakban — a BC–D időszakból való nagybátonyi urnatemetőből (pilinyi kultúra) is ismerünk.⁸ Figyelembe véve azonban, hogy hasonló diadéma a rimaszombati raktárleletben is volt,⁹ mint végső időpon- tot, a HA időszak elejét is számításba vehetjük a vácszentlászlói lelet keltezésénél.¹⁰ Egyébként a csésze füle — különösen annak a has alá mélyen lenyúló volta — is kizárja a későbbi időből való származását.

Az aggteleki csésze

Az aggteleki Baradla-barlangból szórványleletként került elő egy csésze (3–4. kép), amely felépítésében hasonló a vácszentlászlóihoz, csak a vállánál kissé kevésbé szűkül össze. Füle külső illesztésű, egyszerű pántfül, amelynek két széle mentén vonalköteg látható. Felerősítő szegecsei laposfejúek. A csésze felszíne díszítetlen; egyedül a váll és perem törésvonalát hangsúlyozza ki egy kívülről beütött finom pontsor. M. 3,8, pá. 12,6 cm. Lt. sz. 65.14.2.

A csésze korára csak tipológiai sajátosságaiból következtethetünk. A fül alakja, külső illesztése, úgyszintén a törésvonalat kihangsúlyozó pontsor alapján a Friedrichsruhe-i és blatnicai típusokkal lehet egykorú, s így feltehetőleg a HA₁ (esetleg még a BD) időszakra keltezhető.

A felsőzsolcai csésze

A pilinyi kultúra rimaszombati jellegű raktárleleteinek sorában Kemenczei T. felsorolja a Felsőzsolcán, az új temetőben talált leletet.¹¹ Az általa bemutatott

¹ A német szakirodalom a közép-európai bronzkor végét, a Reinecke-féle időrend BD, HA és HB időzeit „Urnenfelderzeit” névvel jelöli. Ez a fogalom azonban a Kárpát-medence viszonyai között egyáltalában nem találó, sőt félre is érthető, minthogy nagy kiterjedésű urnatemetők már a korai bronzkorban kialakultak vidékünkön. Másrészt az „urnatemetők” népeinek kultúrája nem is terjedt ki az egész Kárpát-medencére. Ezért a fenti korszak megjelölésére javaslom az „utóbronzkor” név használatát.

² Több edényféleségre (pl. szitula, bogrács, szűrő) nem térek ki; ezekkel további tanulmányokban szeretnék foglalkozni.

³ Lindgren, B. G., Om importen av ungerska bronskärl i nordisk bronsålder. Kulturhistoriska Studier, tillägnade Nils Åberg. (1938) 26. j.

⁴ Childe, V. G., The final bronze age in the Near East and in temperate Europe. PPS 14 (1948) 177; Ua. The first bronze vases to be made in Central Europe. Acta Archaeologica 20 (1949) 264.

⁵ Brunn, W. A. v., Eine unbekannte Bronzeschale aus

Ostdeutschland. Germ 32 (1954) 292–293. Müller-Karpe, H., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderkultur nördlich und südlich der Alpen. (Berlin 1959) 158, 3. j., 159.

⁶ Müller-Karpe, H., i. m. 157., 10. kép 1.; Thrane, H. The earliest bronze vessels in Denmark's Bronze Age. Acta Archaeologica 33 (1962) 142.

⁷ Arch. Ért. R. f. 4 (1871) 195–196. — A diadémát lásd: Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. (Bp. 1886) XXXVIII. t. 2.; Arch. Ért. 94 (1967) 4. kép 2.

⁸ Arch. Ért. 81 (1954) 42.; Arch. Ért. 94 (1967) 53–57., 1, 3. kép.

⁹ Hampel J., i. m. CXII. t. 5.; Arch. Ért. 94 (1967) 6. kép.

¹⁰ Tudatosan nem hivatkoztam a vácszentlászlói lelet esetében az A típusú, azaz háromszögakasztós bográcsra, mivel arról Varsányi J. beszámolója [Arch. Ért. R. f. 4 (1871) 195–196.] nem emlékezik meg; csak a leltári napló sorolja fel a diadémával és csészével együtt.

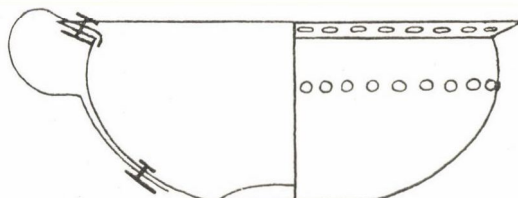
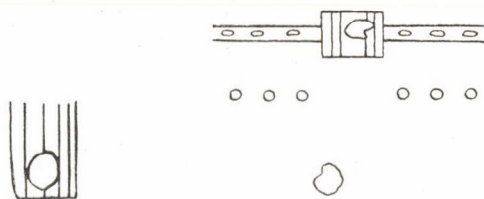
¹¹ Kemenczei T., HOMÉ 5 (1964–65) 108., XIII. t.

1. kép. Vácszentlászló
Рис. 1. Ваццентласло
Fig. 1. Vácszentlászló

az edénynek a teste nyomottan gömbölyded volt, kissé behúzott vállal. Igazi nyaka nem volt, a perem azonban nem közvetlenül a vállból indult ki; kb. egy 1,5 mm keskeny sáv választotta el azokat egymástól. Az aránylag keskeny perem ferde. Belső illesztésű, szögletes végződésű, egyszerű pántfülének szélei mentén 2–2 vonal fut végig. Mindkét végén 1–1 laposfejú szegecs rögzíti; az alsót alátétlemezzel látták el. M. kb. 5,2, pá. kb. 11,8 cm. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, lt. sz. 53.702.20.

A csésze teste a Friedrichsruhe-i típusra emlékeztet, azonban a nyak nélküli volta mégis megkülönbözteti azoktól, s az előbb tárgyaltakkal hozza összefüggésbe. Mind a testének, mind a fülének alakja alapján azokkal egykorúnak tekinthetjük. Maga az egész lelet együttes is — elsősorban a Peschiera török révén — a BD vagy HA₁ időszakból származik. Kemenczei T. is hasonló kelteztést közöl.¹²

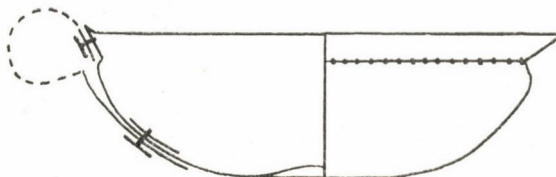
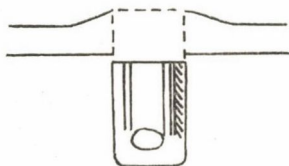
2. kép. Vácszentlászló
Рис. 2. Ваццентласло
Fig. 2. Vácszentlászló

3. kép. Aggtelek, Baradla barlang
Рис. 3. Аггтелек, пещера Барадла
Fig. 3. Aggtelek, Grotte Baradla

Az újszónyi csészek

Az állítólag Újszónyban (ma: Komárom) talált és állítólag összetartozó leletben¹³ több bronzedény töredéke fordul elő. Az egyik csésze töredékeit (7. kép 2, 8. kép) a kutatók a vízszintes fül alapján általában helyesen ismerték fel.¹⁴ A csészeből 2 töredéket ismerünk,¹⁵ amelyek egyikén a négyszögletes átmetszetű vízszintes rúdfül is megmaradt. Ennek laposfejú szegecsait alátétlemezzel látták el. Oldalán nem volt dudorsor, viszont mind a váll és nyak törésvonalán, mind a nyakrész felső szélén,

4. kép. Aggtelek, Baradla barlang
Рис. 4. Аггтелек, пещера Барадла
Fig. 4. Aggtelek, Grotte Baradla

tárgyakon kívül szerepel a leletben egy töredékekben megmaradt csésze is (5–6. kép). Bár a csészeből csak a perem 3 darabja, a fenék, valamint a fül (kiegyenesített állapotban) az oldal egy töredékével maradt meg, alakja megközelítőleg meghatározható és rekonstruálható. A fenéken egyszerű omfaloszt képeztek ki; ez viszont nem éles töréssel ugrott be, hanem legömbölyített széllel. A talp körül hornyolat (-ok) futott (-ak) körbe. Magának

kívülről beütött finom pontsört találunk. Feltehető tehát, hogy a csészenek hiányzik a kihajló pereme, bár törés nyoma itt nem figyelhető meg, s így könnyen lehetséges, hogy nem is volt neki. Pá. kb. 16,5 cm. Lt. sz. 64/1885–31, 32.

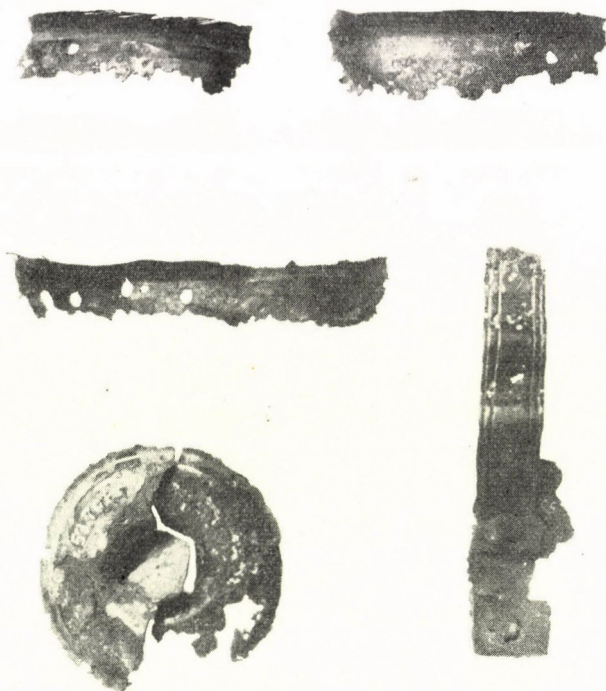
A leletben találunk további 3 összehajtogatott bronzedénytöredéket, amelyek egy csésze pereméből, nyakából és oldalából származnak (7. kép 1). A töredéke-

¹² Uo. 121, 128, 131.

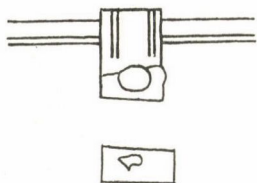
¹³ Hampel J., i. m. CXXV. t.

¹⁴ Brunn, W. A. v., i. m. 292–293.; Müller-Karpe, H., i. m. 159.; Thrane, H., i. m. 145.

¹⁵ Azonos falvastagságuk alapján feltehető, hogy még további 2 töredék is ehhez az edényhez tartozik. Lt. sz. 64/1885–31.

5. kép. Felsőzsólea, Új temető
Рис. 5. Фельшэжолца, Новое кладбище
Fig. 5. Felsőzsólea, Nouveau cimetière

6. kép. Felsőzsólea, Új temető
Рис. 6. Фельшэжолца, Новое Кладбище
Fig. 6. Felsőzsólea, Nouveau cimetière

ken dudorsor fut végig, valamint a nyak és váll törésvonalán beütött pontsor is látható. E sajátosságai, valamint eltérő lemezvastagságuk kizárja, hogy az előbbiekkal azonos edényből származzanak. Lt. sz. 64/1885–31.

Az elsőnek említett töredékekről megállapítható, hogy azok egy blatnicai típusú csészeből származnak. Lehetséges, hogy a másik edény is ilyen volt, bár a töredékein megfigyelhető jellegzetességek a Dresden-i típusúakon is előfordulnak. A blatnicai típust ugyancsak a korai formák közé sorolják. H. Thrane az „újszönyi” leletet is BD korúnak tartja, akárcsak a felsőújvárit (Uioara de sus), amelyben egy hasonló csésze töredéke található.¹⁶ Az utóbbi lelet csészéjét egyébként H.

Müller-Karpe szintén ugyanebből az időszakból valónak tekinti.¹⁷ A törésvonalakon levő beütött pontsorok, valamint a másik csésze töredékein levő trébelt dudorsor szintén a korai — BD vagy HA korú — bronzedény-művesség jellegzetessége.

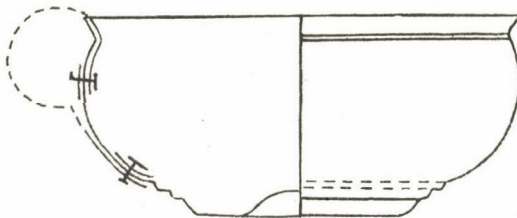
A szenterzsébeti csésze

A szenterzsébeti (Gușterița, Hammersdorf) leletnek a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott darabjai között is van egy nagyméretű blatnicai típusú csésze töredéke (9. kép). Ezen a rüdfül felerősítésére szolgáló egyik szegecs lyuka is megmaradt, amely mellett a csésze oldalát díszítő 2 dudorsor 3–3 dudora is látható. Érdekessége a csészének, hogy a nyakát függőleges oszlopokba rendezett, erősen beütött félkörök díszítették körös-körül, a váll és nyak, valamint a nyak és perem törésvonalát pedig egy-egy bemélyedő vonal hangsúlyozta ki.

A szenterzsébeti lelet korát illetően a vélemények a BD, valamint a HA–B időszak átmenete között változnak.¹⁸ Legvalószínűbbnek a HA₁ időszakot tarthatjuk.

A kisapáti csésze

Elégge elkerülte ez ideig a kutatók figyelmét a kisapáti leletben¹⁹ töredékben talált csésze. (A leletben még egy nagyobb bronzedény — talán szitula — foltozott töredéke is volt.) Mivel a lelet a háború során elpusztult, alakját a bemutatott rajz alapján (10. kép) csak megközelítőleg tudjuk rekonstruálni. A csésze teste gömbszelvény alakú lehetett. Talpa körül hornyolatok futottak körbe. Vállának kiképzése nem határozható meg. A nyak fölött keskenyebb kihajló perem található. Külső illesztésű pántfüle 1–1 lapos szegeccsel volt felerősítve. Széleit vonalkötegek díszítették. Hasának átmérője a rajz alapján 11,5–12 cm-re becsülhető.²⁰

A kisapáti leletet W. A. v. Brunn a HA₁ korú magyarországi bronzleletek egyik vezérleletének tekinti²¹ és a kurdival tartja egykorúnak. Újabban a kurd leletet, a korábbi véleményekkel szemben szintén a HA₁ időszakból valónak tekintik.²² Így a csésze keltezése körül sincs helye különösebb vitának. Füle is a korai csészetípusokra jellemző.

A keszöhidegkúti csészék

A Tompa F. által említett nagytömegű keszöhidegkúti raktárleletben²³ több bronzedény töredéke is van.

¹⁶ Thrane, H. i. m. 146.

¹⁷ Müller-Karpe, H., i. m. 112, 159.

¹⁸ Kossack, G., Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. (Berlin 1954) 17. = HA₁; Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 5 (1954–55) 46. = HA-B átmenet; Müller-Karpe, H., i. m. 185. = BD.; Brunn, W. A. v., Hermann Müller-Karpe: Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. PZ 38 (1960) 328. = HA₁; Rusu, M., Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. Dacia 7

(1963) 186–187. = HA₁.

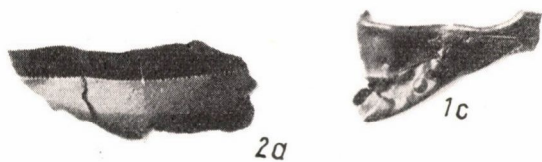
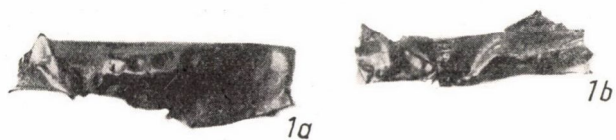
¹⁹ Darnay K., AK 22 (1899) 9–16., III–VI. t.

²⁰ Darnay K. a csészét kétfülűnek írja le — tévesen. Az általa közölt rajzról kétséget kizáróan megállapítható, hogy a kettétörött fület vélte két külön darabnak.

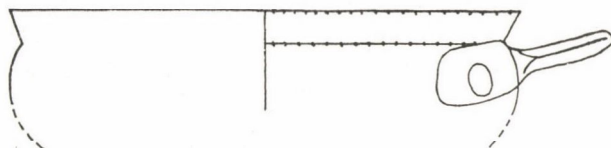
²¹ Brunn, W. A. v., Hermann Müller-Karpe: Beiträge ... 328.

²² Müller-Karpe, H., i. m. 103, 160.; Brunn, W. A. v., Hermann Müller-Karpe: Beiträge ... 328.

²³ Tompa, F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24–25 (1934–35) 108.

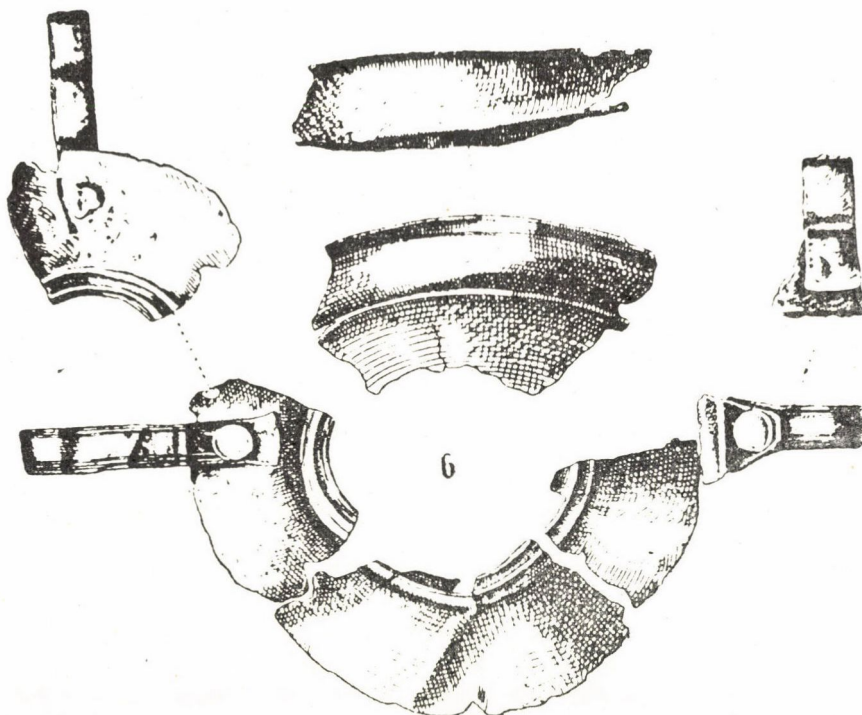
7. kép. Komárom (Újszóny)
Рис. 7. Комаром (Уйсьень)
Fig. 7. Komárom (Újszóny)

8. kép. Komárom (Újszóny)
Рис. 8. Комаром (Уйсьень)
Fig. 8. Komárom (Újszóny)

9. kép. Szentérsébet (Güsterița)
Рис. 9. Сентэржебет (Густерица)
Fig. 9. Szentérsébet (Güsterița)

10. kép. Kisapáti
Рис. 10. Кисапáти
Fig. 10. Kisapáti

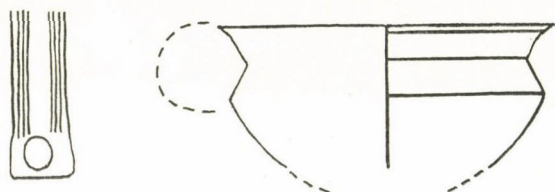
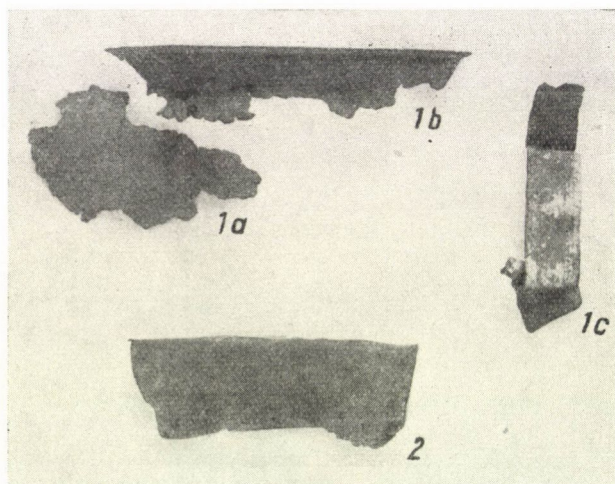
Többek között — amint azt B. G. Lindgren már felismerte²⁴ — egy szitula töredékeit is megtaláljuk benne. Erre pillanatnyilag nem térünk ki. Rajtuk kívül 2 csésze töredékei is felismerhetők.

Az egyik kisebb méretű csészeből a nyakának, oldalának és fülének 1—1 darabja maradt meg (11. kép 1, 12. kép). A hasa gömbszelvény alakú volt, amelyhez

éles töréssel csatlakozott a fölfelé szűkülő vállrész. A rézsútos nyak fölött majdnem vízszintes, keskeny perem foglal helyet. Füle egyszerű pántfűl. Felső illesztését nem ismerjük. Alsó vége egészen enyhén trapéz alakú és egyetlen, alátétlemezzel ellátott szegecs rögzíti. Széleit 3—3 vonalból álló köteg kíséri. Pá. 11 cm. Lt. sz. 66/1926—65, 71.

Egy másik csészetöredék is van a leletben (11. kép 2). Ez is váll, nyak és perem részlete. Minthogy azonban ezek méretei nem egyeznek az előbbi töredékekével,

²⁴ Lindgren, B. G., i. m. 78. j.

nyilvánvalóan egy másik példányból származnak. A töredék sajnos hiányos, lehetséges azonban, hogy hasonló volt e csésze az elsőhöz. Lt. sz. 66/1926—65.

Az első cseész füle, mind az alakja, mind a felerősítés módja (1 szegecs és alátétlemez), kifejezetten régies jellegű. Így az utóbronzkor elején készülhetett. Maga a keszőhidegkúti leletegyüttes sem mond ennek ellent, minthogy annak többi tárgya a HA időszakra keltezhető. Előfordulhat azonban, hogy utóbbinak már előrehaladottabb szakaszából, esetleg már a HA₂ időszakból származik.

A jászkarajenői csésze

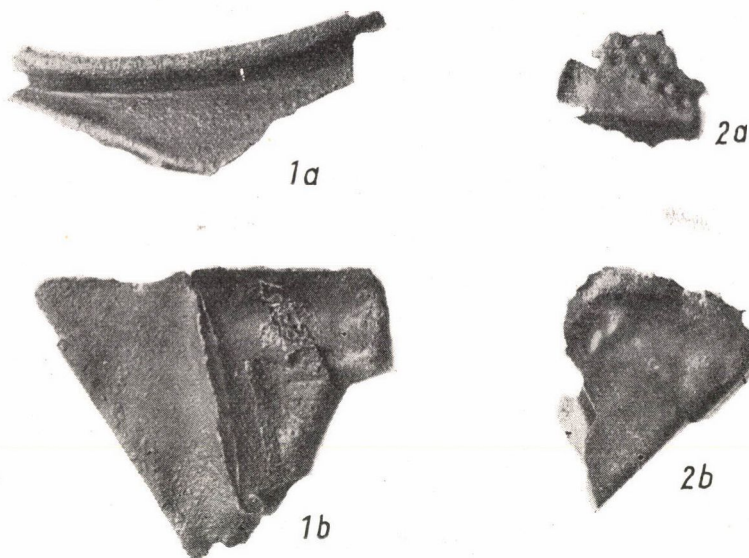
A Tompa F. által megemlített, de csak szemelvényesen bemutatott raktárleletben²⁵ egy bronzedény töredékei találhatók fel. Az edényt még a lelet elhajtását megelőzően tudatosan és erőszakosan számos darabra törték szét (13. kép).²⁶ A darabok nagy része hiányzik is; szerencsére azonban az összeálló töredékek kiadják az edény profilját a fenéktől a peremig, így az edény nagysága és alakja megközelítőleg rekonstruálható volt (14. kép).²⁷

A rekonstrukció meglepő és eddig ismeretlen eszeszerű edényformát eredményezett: Az edény aránylag széles talpgyűrűn állt. Teste gömbölyded volt, de szája behúzott; az edény legfőbb része a felső harmadára esett. Oldala a szájperem felé kissé erősebben görbült, mint a fenék felé. A szájperemet merevítés céljából, minthogy az edény elég vékony lemezből készült, egy abroncs köré tekerték vissza. A megmaradt töredékeken

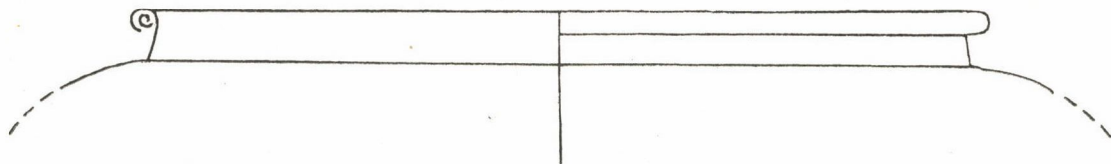
²⁵ *Tompa F.*, i. m. 108., LII. t.

²⁶ Lehetőség, hogy B. G. Lindgren ezeket a töredékeket vélte szitulából származóknak (l. i. m. 78 j.). Ilyenek azonban nincsenek a jászkarajenői leletben.

²⁷ Az edény alakjának rekonstruálását akként kíséreltem meg, hogy az apró és összegyűrt töredékekhez

15. kép. Bodrogkeresztúr
Рис. 15. Бодрогкерестур
Fig. 15. Bodrogkeresztúr

16. kép. Bodrogkeresztúr
Рис. 16. Бодрогкерестур
Fig. 16. Bodrogkeresztúr

sem fülnek, sem díszítménynek nyoma nem észlelhető. Hozzávetőleges méretei: m. 9,5, pá. 14,5 há. 17, fá. 9 cm. Lt. sz. 16/1933—151—156, 158—159, 161, 164—166.

Ezzel a jászkarajenői csésze megközelíti a bográcsok méreteit (a hajdúböszörményi 2. számúét részben felül is mülja).²⁸ De azt is meg kell jegyeznünk, hogy az alakja is szinte teljesen azokénak felel meg. Csak utóbbiak fala, különösen a szájperemnél, lényegesen vastagabb szokott lenni.

A jászkarajenői raktárleletet W. A. v. Brunn a kisapátinál fiatalabbnak és a hazai HA₂ időszak egyik vezérleletének tekinti.²⁹ Ha már most figyelembe vesszük, hogy hasonló gömbölyded alakú bográcsok is ebben az időszakban, legkésőbbben a HA—B időszakok átmenetén jelennek meg (Keresztéte³⁰), a jászkarajenői edényben falvastagságának, valamint a szájperem kialakításának eltérő volta ellenére, a bográcsok előfutárát sejtethjük.

A bodrogkeresztúri bronzlelet edénytöredékei

A leletben³¹ több bronzlemez-töredék is szerepel. Közülük néhány biztosan edényből származik. Legérdekesebb egy öblös edény nyakának részlete (15. kép 1, 16. kép). Az edény felső része erősen gömbölyded volt. Az erősen összeszűkülött, szinte vízszintes vállához majd-

nem derékszögben csatlakozott az igen alacsony, megközelítően függőleges nyak. Peremét kifelé egy merevítő-abroncs köré csavarták. Az abroncsot magát egy keskeny szalag összesodrásával állították elő. Az edény belső felszínén vertikális irányban kalapálásnyomok figyelhetők meg. Mivel 2 másik összeillő töredéken hasonló nyomok vannak, feltehetőleg utóbbiak is ugyanebből az edényből származnak. Görbületük alig van, tehát az edény igen öblös kellett legyen. Pá. kb. 21,5 cm. Lt. sz. 38/1881—156, ill. 38/1881—152, 157.

Egy vékonyabb falú bronzedény aljának kétrét hajtott töredéke is felismerhető a lelet tárgyai között (15. kép 2b). Az edény lapos talpgyűrűn állt. Az azon belüli homorú rész középpontját a belső oldalon kis benyomott pont jelzi. Egy, az edényfenékkal azonos vastagságú másik töredéken trébelt pontsorok alkotta díszítés látható (15. kép 2a). A két töredék összetartozása mindenesetre kérdéses. A talpgyűrű átm. 9,2 cm, a homorú része 3,5 cm. E méretek alapján ennek is nagyméretű edénynek kellett lennie. Lt. sz. 38/1881—149, ill. 159.

A bodrogkeresztúri leletet, bár sok korábbi tárgy fordul benne elő, egyebek között az A₃₅ típusú sujtásos fibula³² alapján valószínűleg a HA₂ időszak folyamán rejthették földbe.³³ Mivel az edényeknek csak feldarabolt részei vannak jelen, utóbbiak esetleg korábbi időszak termékei is lehetnek.

²⁸ Hampel J., i. m. LXIV. t. I. Méretei: m. 8,5, pá. 18,1, há. 18,9, fá. 7 cm. Lt. sz. 55/1883.

²⁹ Brunn, W. A. v., Eine unbekannte . . . 329.

³⁰ Mozsolics, A., i. m. 42., 7. kép 9. Méretei: m. 9,5, pá. 18,6, há. 19,8, fá. 3 cm. Lt. sz. 31/1941—9.

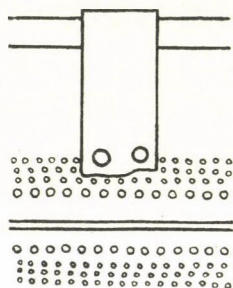
³¹ Hampel J., i. m. XCV—XCVI. t.

³² Patay P., FA 14 (1962) 15.

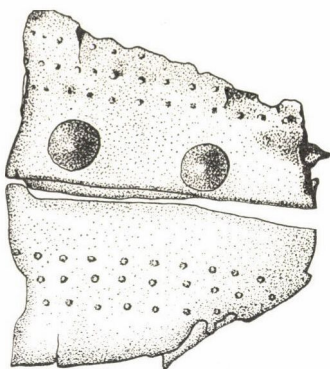
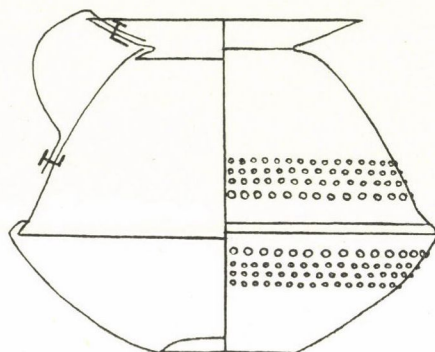
³³ Kemenczei Tibor legújabb keltezése, amely szerint a HB₁ időszakban következett volna csak be a lelet földbe rejtése, túl fiatal időpontnak látszik [HOMÉ 5 (1964—65) 110.].

17. kép. Keresztéte
Рис. 17. Кедретте
Fig. Keresztéte

18. kép. Keresztéte
Рис. 18. Кедретте
Fig. 18. Keresztéte

19. kép Krčedin
Рис. 19. Крчедин
Fig. 19. Krčedin

A keresztétei edényke

A keresztétei raktárlelet edénykéjét (17–18. kép) Mozsolics A. ismertetése után nem szükséges leírunk.³⁴ Annyit kell csak megjegyeznünk, hogy ezt az edényt 3 külön elkészített részből — perem, felső és alsó testrész —

a lemezszelek egymásra hajtásával illesztették össze. Hasának középvonalát mindkét oldalról kísérő díszítés 1–1 nagyobb és 3–3 kisebb méretű dudorsorból áll. M. 8,8, pá. 7,2 cm. Lt. sz. 31/1941–1.

A keresztétei kis edénynek sem a Kárpát-medencéből, sem máshonnan, párját nem ismerjük. Viszont, ha a méretek közötti különbségtől eltekintünk, úgy az alakját a bronz amforákéhoz hasonlónak kell találnunk, és így azt miniatűr amforának tekinthetjük. Füle ugyan szokatlan az amforák körében, azonban, ha hűen a rendes nagyságúakéhoz méretarányos fülekkel szerelték volna fel, gyakorlatilag használhatatlanul kicsinyek lettek volna azok. Hogy az edényt mégis fül segítségével foghassák meg, legalábbis a bronzcsészékével azonos nagyságúval kellett ellátni, amit utóbbiaknak megfelelően a peremhez csatlakoztattak.

A kis edénynek a díszítéséhez is találunk hasonlót az amforák körében. Közelebbről egy, a Szerémségből, Krčedinből származó bronzleletben van egy amfora töredéke, amelyen a hasat alkotó két lemez összeilleszté-

sénél, akárcsak a keresztétein, dudorsorok futnak körbe, mind az alsó, mind a felső részen (19. kép).³⁵ A Krčedin-i töredéken a két lemezt, miként az összes többi amforán, szegecssek — a jelen esetben gömbfejük — fogják össze.

A keresztétei leletet Mozsolics A. a HA időszakra, esetleg a HA–B időszakok átmenetére keltezte. Nem messze áll ettől W. A. v. Brunn véleménye sem, aki a leletet a HA₂ időszakra teszi. De ez lenne a kora H. Müller-Karpe szerint is.³⁶ A leletben előforduló A típusú, azaz háromszögakasztós bogrács és kúpos harangsisak alapján ez a keltezés elfogadhatónak is látszik.

Nem zárja ki ezt az az elgondolásunk sem, hogy a kérdéses kis edény az amforák kicsinyített mása. Bár utóbbiak zömét a Montelius-féle V. periódusba szokták keltezni, H. C. Broholm a keresztéteivel alakra nagyjából megegyező Mariesminde-i példányt még a IV. periódusba helyezi,³⁷ amelynek E. Sprockhoff és W. A. v. Brunn szerint az eleje a Reinecke-féle HA, a vége pedig a HB periódusra esik.³⁸

A hajdúsámsoni csészék

A II. hajdúsámsoni lelet³⁹ 3 csészéjével, ismertetett voltuk ellenére azért foglalkozunk, mivel egyrészt alakjuk nem szabványos, másrészt a kutatók sem egységesen értékelték azokat.

³⁴ Mozsolics A., i. m. 42., 7. kép 8.

³⁵ Vajdasági Múzeum, Újvidék — Vojvodjanski Muzej, Novi Sad. — A töredékeket Nagy Sándor (Újvidék) rajza alapján és szívességből van módomban bemutatni. Fogadja ezért köszönetemet.

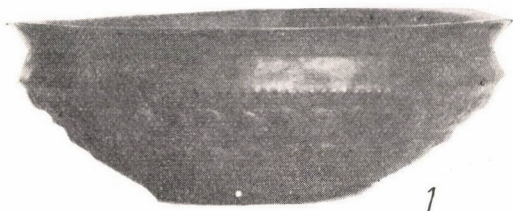
³⁶ Mozsolics A., i. m. 48.; Brunn, W. A. v., Hermann Müller-Karpe: Beiträge ... 329.; Müller-Karpe, H.,

i. m. 158., 3. j.

³⁷ Broholm, H. C., Danmarks bronzalder. IV (København 1949) 322.

³⁸ Sprockhoff, E., Chronologische Skizze. Reinecke Festschrift. (Mainz 1950) 148–149.; Brunn, W. A. v., Steinpackungsgräber von Köthen. (Berlin 1954) 54.

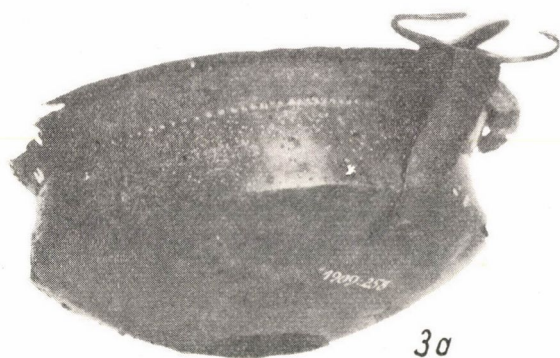
³⁹ Zoltai L., MKÉ 3 (1909) 131–134., 1–6. kép.

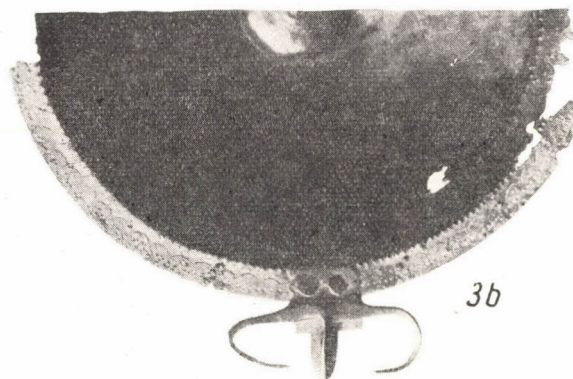
1

2

3a

3b

20. kép. Hajdúsámson, II. lelet
Рис. 20. Хайдушамшон, находка № 2
Fig. 20. Hajdúsámson, trouvaille n° II

Ahhoz nem férhet kétség, hogy az egyik csésze a Kirkendrup-i típusba tartozik (20. kép 1, 21. kép 1). Nyilvánvalóan elárulja ezt hasának díszített volta, úgy-szintén az, hogy a has és vállrész éles törésvonallal válik el egymástól. Részleteit tekintve azonban a csésze sajátosságai nem egyeznek minden tekintetben a Kirkendrup-i típusúaknak a Kárpát-medencéből ismert többi példányaival.⁴⁰ Így mindenekelőtt is feltűnő, hogy lapos talpgyűrűn áll, ellentétben az általános kúpos talpgyűrűtől (utóbbinál a csésze csak a gyűrű belső élén nyugszik), valamint, hogy nincs füle. M. 4,6, pá. 14,2 cm. Déri Múzeum, Debrecen, lt. sz. 171/1909.

Ezzel az alakjával e csésze a Kirkendrup-i típus azon változatába sorolandó, amelynek sajátosságai közé a fentiekén kívül még az is tartozik, hogy a test aránylag

alacsony, a has profilja egyenes vagy csak egészen enyhén ívelt, vállá egyáltalában nem, vagy csak alig szűkül össze, díszítésében a hason kettőnél több dudsor nem fordul elő, és amennyiben füllel ellátott, úgy az is egyszerű pántfül, amelynek végei nem szélesednek ki ovális vagy háromszög alakra, mint a típus másik csoportja esetében.⁴¹

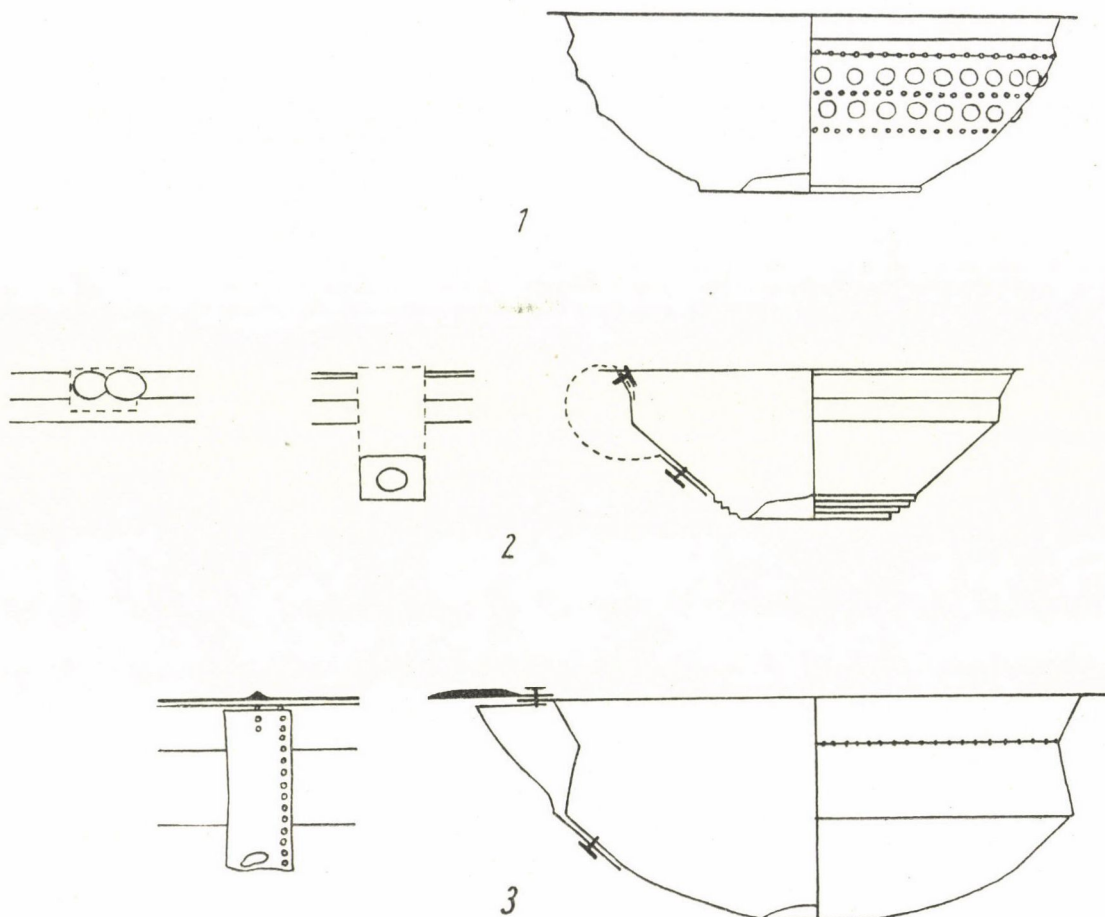
Alakja tekintetében feltétlenül a Kirkendrup-i típusnak felel meg a lelet egy másik csészéje is, annak ellenére, hogy mindennemű díszítéstől mentes (20. kép 2, 21. kép 2). Bizonyára ez készítette W. G. Childe-t, hogy a csészét Fuchsstadt-i típusúnak tekintse.⁴² A hastól éles töréssel elkülönülő válla, valamint a kúpos talpgyűrűje (ez is igen ritkán fordul elő Fuchsstadt-i típusú csészén) körül levő hornyolatok azonban a tipológiai

⁴⁰ Velem: *Mozsolics A.*, DuSz 8 (1941) 261., 2. kép.; Dubnica: *Eisner, J.*, Slovensko v pravéku. (Bratislava 1933) XXXIX. t. 2.; Szitnya (Sitno): *Petrikovich, J.*, Bronzový nález v Liptove. SMSS 15 (1910) 4. kép.; Madácska (Madačka): *Kubinyi F.*, AK 2. (1861) VIII. t. 36.; Érsekivádkert: *Patay P.*, (szerk. B. Thomas E.) Magyarország régészeti leletei. (Bp. 1957) kép a 121. oldalon; *Mozsolics A.*, Spätbronzezeitliche Depotfunde aus Ungarn. Inventaria Archaeologica, Ungarn, 2 (Bonn 1967) U 18., 6.; Breznóbánya (Brezno): *Hampel J.*, i. m. LXIV. t. 2.; *Budinský-Krička, V.*, Niekol'ko prispievkov k súpisu pamiatok z doby bronzovej zo stredného a horného Pohronia. ČMSS 39 (1948) 1. kép.; Egyek: *Sőregi J.*, DMÉ 1935. 18. kép 2—3.; Szomotor (Somotor): *Andel, K.*, Bronzový poklad zo Somotore na východnom Slovensku. AR 7 (1955) 211. kép; Szentes—Nagyhegy II.: *Osallány G.*, FA 1—2 (1939) III. t. 1.; Moigrád (Moigrad): *Nestor, J.*, Ein Bronze-Depot aus Moigrad, Rumänien. PZ 26 (1935) I. t. 5—6, II. t. 14, 16.

⁴¹ Elvileg a mi első csoportunk lenne a H. Thrane által felismert „A” variáns. Gyakorlatilag azonban ő ebbe sorolta mindazokat a füllel ellátott, kúpos talpgyűrűn álló példányokat is, amelyek talpgyűrűjét nem veszik hornyolatok körül. Márpedig az utóbbiak hasának pro-

filja is íveltebb, testük pedig magasabb, tehát szinte a kritikus sajátosságok mindegyike tekintetében különböznek a mi első csoportunk példányaival. Első csoportunkba az alábbiakat sorolhatjuk: Lunden (2 db): *Thrane, H.*, Dänische Funde fremder Bronzegefäße der jüngeren Bronzezeit (IV. Periode). Acta Archaeologica 36 (1965) 5. kép a, c. — Basedow, 3. és 4. sz.: *Sprockhoff, E.*, Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit (Berlin 1930) 15. t. d.; *Hundt, H. J.*, Versuch zur Deutung der Depotfunde der nordischen jüngeren Bronzezeit. JRGZ 2 (1955) 2. kép 10, 12.; Brandenburg a. d. Havel: *Sprockhoff, E.*, Zur Handelsgeschichte... 10. t. d., Quedlingurg-Lehof: *Schirwitz, K.*, Der Bronzefund vom Lehof bei Quedlinburg. Jahresschrift für die Vorgeschichte der Sächsisch-Thüringischen Länder. 19 (1931) VII. t. 1. Klein Luckow, 3. sz.: *Hundt, H. J.*, i. m. 2. kép 5.; Corcelettes (3 db): 1—2, *Thrane, H.*, Dänische... 8. kép c, e. 3. Museum, Lausanne. — Cortailod: *Thrane, H.*, Dänische... 8. kép h. — Guevaux: uo. 8. kép a-b. — Zürich-Alpenquai: uo. 8. kép f-g. — Budapest, III. Békásmegyer: Nincs ismertette. BTM (az adatot Nagy Lászlónak köszönöm.)

⁴² *Childe, V. G.*, The final... 177.

21. kép. Hajdúsámson, II. lelet
Рис. 21. Хайдушамшон, находка № 2
Fig. 21. Hajdúsámson, trouvaille no II

hovatartozását meghatározzák. Különös jelenség még e csészén a végig egyforma széles pántfül, amely mondhatni archaikus jellegűnek hat. Fent 2, lent 1 laposfejú szegeccsel van felerősítve. M. 4, pá. 11,4 cm. Déri Múzeum, Debrecen, lt. sz. 172/1909.

Legkülönösebb azonban a hajdúsámsoni csészék közül a harmadik (20. kép 3, 21. kép 3). Ennek egész alakja szokatlan. Fenekét egyszerű omfalosz képezi. Hasának alja gömbszelvény alakú, de igen lapos, ami által az edény súlypontja igen mélyen ül. Ettől éles töréssel válik el a fölfelé szűkülő igen széles vállrész. Az ugyancsak elkülönülő nyakon széles, vízszintes perem foglal helyet. A nyak alsó és felső törésvonalát kívülről beütött finom pontsor hangsúlyozza ki. Külső illesztésű egyszerű pántfüle a peremnél hegyes szögben megtört. Egyik szélét és középvonalának felső részét kis trébelt pontok sora díszíti. A fület a peremhez erősítő 2 kisfejú szegecs egyben egy

szarvszerű nyúlványokkal ellátott díszítményt is rögzít. A szarvak között egy láncza alakú nyúlvány is van.⁴³ Díszített még a csésze pereme is; félkörök sorakoznak rajta s azonkívül finom pontsor.⁴⁴ M. 6, pá. 15,9 cm. Déri Múzeum, Debrecen, lt. sz. 258/1909.

Ezt a csészét nem lehet Friedrichsruhe-i típusúnak elkönyvelni. Mindamellett mégsem tekinthető a maga nemében egyedülállónak, ugyanis a szepesbélaai (Spišska Bela) lelet 2 csészéje⁴⁵ alak tekintetében erősen hasonlatos hozzá.

Ha már most a hajdúsámsoni II. leletet teljes egészében vizsgáljuk, úgy időrendi kettősséget találunk benne. Egyrészt a lelet 3 ikerakasztós, B₁ típusú bográcsa az eddigi ismereteink szerint a HB₁ időszak jellegzetes tárgyait képezi. Másrészt viszont az előbb tárgyalt harmadik, azaz szarvalt csésze minden jellegzetessége a HA időszak csészéin szokott előfordulni, sőt azon belül is

⁴³ Szarvszerű nyúlványokkal díszített füle van még a Dresden—Dobritz-i lelet 15. és 16. sz. csészéjének (Friedrichsruhe-i típus) [Coblenz, W., Der Bronzegefäßfund von Dresden-Dobritz. Arbeits- und Forschungsberichte. 1950/51. 15—16. kép, 29. t.] — a Falkenbergi szűrőnek, amely Fuchsstadt-i típusú csészével együtt került elő, [Agde, H., Lausitzer Grabhügel bei Falkenberg, Kr. Liebenwerda. Jahresschrift für die Vorgeschichte der Sächsisch-Thüringischen Länder. 24 (1936) 180., 6. kép b-d.] — valamint, amennyiben a közölt ábra jól szemlélteti, a blatnicai típusú zsaskói (Žaškov) csészének [Novotná, M., Bronzové kuželovité helmy a niektoré

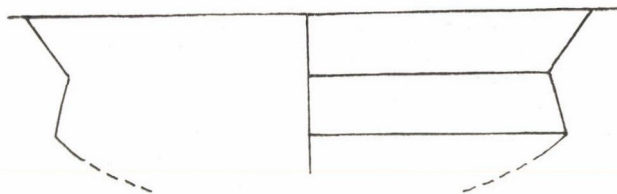
typy bronzových nádob v hromadných nálezoch na Slovensku. Musaica 4 (1963) 3. kép].

⁴⁴ Hasonló díszítést találunk egy Chrašt'any-ból származó, alakra némiképp ugyancsak a Kirkendrup-i típusra valló, de díszítetlen csészén, amelyen a nyak törésvonalain szintén láthatunk finom beütött pontsort [Kytlicová, O., Příspěvek k otáče bronzových tepaných nádob z mladší a pozdní doby bronzové. PA 50 (1959) 10. kép]. — Ismeretes még a kérdéses peremdíszítés egy Fuchsstadt-i típusú moigrádi (Moigrad) csészéről is [Nesstor, J., i. m. I. t. 2, II. t. 12.].

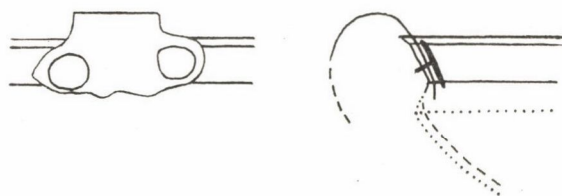
⁴⁵ Novotná, M., i. m. 42., 1. kép, VII. t.

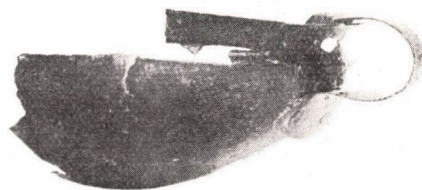
22. kép. Szentes, Nagyhegy, I. lelet
Рис. 22. Сентеш, Надъхедь, находка № 1
Fig. 22. Szentes, Nagyhegy, trouvaille n° I

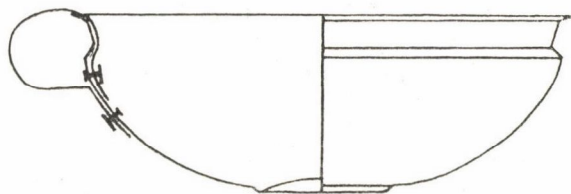
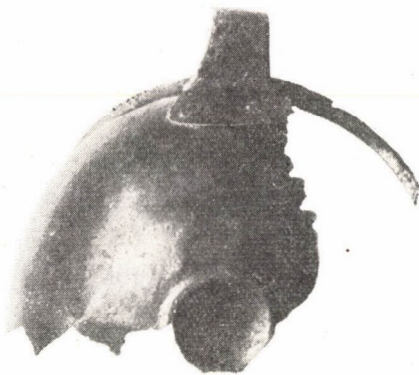
23. kép. Szentes, Nagyhegy, I. lelet
Рис. 23. Сентеш, Надъхедь, находка № 1
Fig. 23. Szentes, Nagyhegy, trouvaille n° I

24. kép. Kenderes
Рис. 24. Кендереш
Fig. 24. Kenderes

25. kép. Nádudvar, Bojár—Hollós
Рис. 25. Надудвар, Бойар—Холлош
Fig. 25. Nádudvar, Bojár—Hollós

26. kép. Nádudvar, Bojár—Hollós
Рис. 26. Надудвар, Бойар—Холлош
Fig. 26. Nádudvar, Bojár—Hollós

inkább annak első feléből valókon. Egyébként hasonlóképpen „régies” a díszítetlen Kirkendrup-i típusú csésze füle is, és nem tudni, vajon e típuson belül a lapos talp-gyűrűs változat nem jelent-e esetleg szintén időrendi különbséget.

A szarvált csészének HA kori voltában megerősít bennünket a szepesbélai (Spišska Bela) hasonló alakú csészék időrendi helyzete is, amely M. Novotná szerint HA korú, s ezt el is fogadhatjuk, azzal a kiegészítéssel, hogy azon belül származhatnak az időszak második feléből is.⁴⁶

Az említett időrendi kettősséget leghihetőbben akkor oldhatjuk fel, ha a B₁ típusú bográcsok időrendi helyzetét némileg revízió alá véve feltételezzük, hogy azok nemcsak a HB₁ időszakra jellemzőek, hanem már a HA₂ időszak vége felé felléptek. Ebben az esetben nem csodálkozhatunk a korai sajátosságokat magán viselő szarvált, a díszítetlen Kirkendrup-i típusú csésze és a B₁ típusú bográcsok együttes előfordulásán.

⁴⁶ Uo. 42. — M. Novotná a szepesbélai (Spišska Bela) csészék legközelebbi analógiájaként az alább tárgyalandó nádudvari csészét nevezi meg. Ez nyilvánvalóan elírás és

A szentes-nagyhegyi I. lelet csészéje

Az 1892-ben talált lelethez⁴⁷ egy bronzedény nyak- és peremtöredéke tartozik (22—23. kép). Az aránylag nagyméretű csésze hasa éles töréssel válik el az összehúzó, széles, rézsútos vállrészről, amely fölött fölfelé szélesedő nyak következik. A csésze pereme vízszintes volt. Pá. kb. 17 cm. Lt. sz. 31/1892—18.

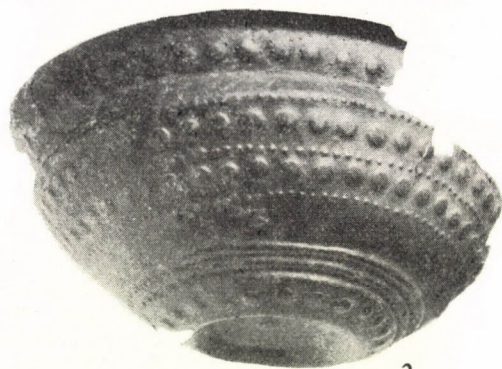
A nyak és váll kiképzése alapján gondolhatnánk arra, hogy a csésze a Kirkendrup-i típusba lenne besorolható. Feltűnő azonban, hogy a has és váll törésvonalán nem találjuk meg a trébelt pontsört, amely utóbbiakon kivétel nélkül fellelhető, amennyiben a has díszített volt. Igaz, a hasból megmaradt kis darabon dudorsort sem észlelünk, így vagy ez a csésze is díszítetlen Kirkendrup-i típusú volt, akárcsak az egyik hajdúsámsoni, vagy pedig — és erre a széles vízszintes perem utal — a hajdúsámsoni szarvált, illetve szepesbélai (Spišska Bela) csészéhez hasonló alakú lehetett. Az viszont kizárt, hogy Fuchs-

bizonyára a kérdéses hajdúsámsonira óhajtott hivatkozni.

⁴⁷ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. III (Bp. 1896) CXCI. t.

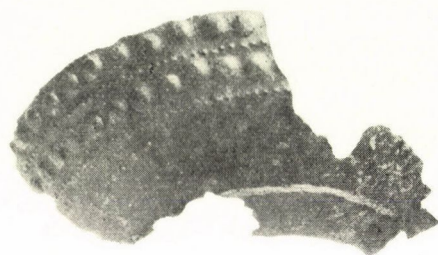
1

2

3

4

5

27. kép. Egyek, Kendertag
Рис. 27. Эдьек, Кендертаг
Fig. 27. Egyek, Kendertag

stadt-i típusú lett volna, miként azt V. G. Childe tartotta.⁴⁸

A szentes-nagyhegyi I. leletet túlnyomórészt tokosbalták alkotják. Ezek viszont nem vallanak előrehaladottabb korszakra, így kizártnak tekinthetjük azt, hogy a csésze a Kirkendrup-i típusúhoz tartozott volna.

A kenderesi csészetöredék

A Hampel J. által bemutatott leletben volt egy csésze, amelynek azonban csak egészen apró töredékei maradtak meg.⁴⁹ A csésze nyakából származó 4 kis darabkán kívül ismerjük a fül 2 töredékét is. A díszítetlen fül ovális, belső illesztésű felső végét 2 laposfejű szegecs fogta a nyakhoz. A perem enyhén kihajló volt, s a nyak is fölfelé szélesedett (24. kép). Lt. sz. 65/1887–9, 17.

A fülesonk arra vall, hogy a csésze Fuchsstadt-i vagy Kirkendrup-i típusú volt. A lapos szegecses inkább utóbbira engednek következtetni, minthogy a Kárpát-medencében lelt Fuchsstadt-i típusúakon — az egyeki példány kivételével (l. alább) — kúposokat találunk.

Az A_{3a} típusú sujtásos fibula, a sarlók s egy karperec-töredék kétségtelenné teszik a kenderesi leletnek a HB₁ időszakba tartozását.

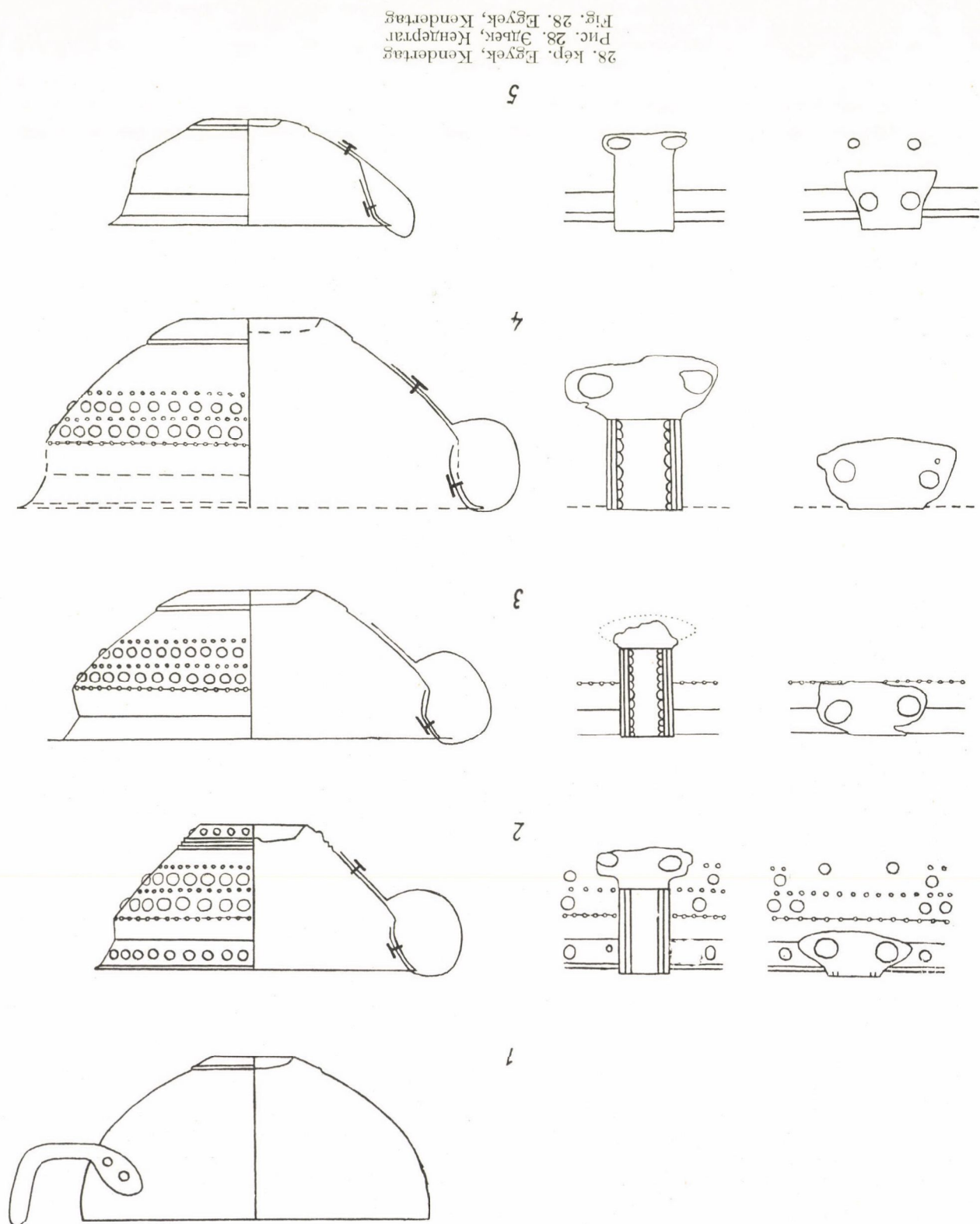
A nádudvari csésze

A Nádudvar Bojár–Hollós határrészében talált bronzleletet Mozsolics A. ismertette.⁵⁰ Most kissé közelebbről is leírjuk a benne előforduló csészét (25–26. kép). A gömbszelvény alakú has egészen keskeny — és más csészéről nem ismert alakú — talpgyűrűn áll. A has-

⁴⁸ Childe, V. G., The final ... 177 —.

⁴⁹ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. II (Bp., 1892) CLVII. t., CLVIII. t. 21–37.

⁵⁰ Mozsolics, A., Spätbronzezeitliche ... U. 17. 1–25.

tól éles töréssel különül el az igen keskeny váll. Fölötte aránylag alacsony, enyhén szélesedő nyak következik, amin keskeny, erősen kihajló perem ül. Füle belső illesztésű. Fent is, lent is kiszélesedő végét 2–2 aprófejű szegecs rögzíti. M. 4,9, pá. kb. 14,2 cm. Déri Múzeum, Debrecen, lt. sz. 52.148.8.

A raktárlelet együttesében levő sarlók, tokosbalták stb. a csésze korát a HB₁ időszakra keltezik. Ennek egyébként az edény jellege, amely némileg a Kirkendrup-i típus sajátosságait juttatja eszünkbe, sem mond ellent.

Az egyeki csészek

Az egyek-kendertagi lelet⁵¹ csészéit nem említünk meg, ha nem lenne közöttük egy egészen különleges alakú (27. kép 1, 28. kép 1). A csésze kissé behúzott peremű, félgömb alakú teste enyhén kúpos talpgyűrűn áll. A szokatlan alak mellett még szokatlanabb a füle: térszerűen megtört vízszintes rúdfül az, amelynek talpait 2–2 kúpos szegecs rögzíti a csésze falához. Az edény minden díszítéstől mentes. M. 6, pá. 12,7 cm. Déri Múzeum, Debrecen, lt. sz. 140/1935–4.

A csésze alakja teljesen elüt az összes ismert csészetípustól. Ha eltekintünk a nagyságbeli különbségtől, a B₁ típusú bográcsokéra emlékeztet az. Feltehetőleg utóbbiak hatására alakult is ki ez a forma. Ezt az is valószínűsíti, hogy ugyancsak a bográcsokéhoz hasonlóan az edény fala a szájperelemnél a legvastagabb. Vagy az is, hogy az egyeki csésze egyetlen eddig ismert analógiájának, a Braunsbedra-i lelet 10. sz. csészéjének pereme alatt a bográcsokéhoz hasonló díszítést, vízszintesen körbefutó vonalakat találunk.⁵²

Az egyeki lelet többi csészéjével kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy a három Kirkendrup-i típusú közül az egyik (a legkevésbé hiányos) hasán alul, a kúpos talpgyűrű mellett (a hornyolatokon belül) szintén találunk körbefutó dudorsorból alkotott díszítést (27. kép 2, 28. kép 2). Lt. sz. 140/1935–2 (füle 3 alszámmal lett beletározva). A másik kettő (27. kép 3–4, 28. kép 3–4) az átlagos típusba tartozik. Lt. sz. 140/1935–3 (füle 2 alszámmal), ill. 140/1935–3 (füle 5A alszámmal). Ami pedig a Fuchstadt-i típusú példányt illeti (27. kép 5, 28. kép 5) — lt. sz. 140/1935–5 — annak teste mintha az átlagoshoz viszonyítva magasabb, vagyis kevésbé nyomott lenne. Ez az alak egyébként a keletebbre található példányok esetében fordul elő (beleértve néhány a Szudéták övében, ill. a Keleti Alpokban talált példányt is).⁵³

⁵¹ Sőregi J., DMÉ 1935. 18–19. kép.

⁵² Otto, K. H., Ein Bronzetassen-Geschirrfund von Braunsbedra, Kr. Merseburg. Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. 39 (1955) 163, 173., LV. t., 8. kép.

⁵³ Pavlovka: Tallgren, A. M., La Pontide préscythique après l'introduction des métaux. ESA 2 (1926) 156., 91. kép. — Poznań—Starołęka: Szafranski, W., Skarb brązowy z IV. okresu epoki brązowy z Poznania-Starołęki. Prezłąd Archeologiczny 9 (1950) 6–7. kép. — Mojgrád (Moigrad): Nestor, J., i. m. I. t. 2–3, II. t. 12–13. — Csíkszentkirály (Sincraieni): Zoltai L., i. m. 8. kép. — Borév: Roska M., Der Bronzefund von Borév. Mannus 24 (1932) 541., 2. kép. — Érsekivádkert: Mozsolics, A., Spätbronzezeitliche ... U 18. 5. — Křteno: Woldrich, J., Beiträge zur Urgeschichte Böhmens. MAG 13 (1883) VIII. t. 34–35. — Jenišovice, II. sz.: Pič, J. L., Hromadný nález bronzů u Jenišovic. PA 17 (1896–97) LXXXII. t. 15. — Wörschach, I. sár: Modričan, W., Der urnenfelderzeitliche Grabfund aus Wörschach im Ennstal und die steirischen Schwerter der Periode Hallstatt A. Schild von Steier. 2 (1953) 25–26., c kép 3.

⁵⁴ Sőregi J., DMÉ 1935. 19. kép 9, 16, 19, 22, 24.

⁵⁵ Merhart, G., Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. Festschrift des RGZM in Mainz. II (Mainz 1952) 58.

⁵⁶ Lindgren, B. G. i. m. 7. kép; Thrane, H., Dänische ... 24. kép.

⁵⁷ Merhart, G., i. m. 58–59., XXV. t. 2.

Az egyeki lelet korát a sarlók, karperecek, felső szárnyállású szárnyasbalták⁵⁴ kétséget kizáróan a HB₁ időszakra határozzák meg. Az egyik csészén található rúdfül — amit G. Merhart „magyar- vagy magyar-szlovák-oidalfogantyú”-nak nevez⁵⁵ — is erre vall, minthogy annak legkorábbi előfordulása hajdúböszörményi típusú szitulákon, vagy azzal egykorú más edényeken — szűrőn (Tiszavasvári — azelőtt Büdsszentmihály,⁵⁶ amforán (Stettweg⁵⁷) — figyelhető meg.

Összefoglalás

Ha áttekintjük a Kárpát-medence utóbronzkori bronzéneit — figyelembe véve mind az imént felemlítettet, mind a már korábban is ismerteket — (beleértve a szitulákat, bográcsokat stb.), a különböző típusok széles változatával találkozunk. Vannak közöttük olyan típusok, amelyek előfordulnak számos példánnyal képviselve a Kárpátokon kívül is. Ugyanakkor, különösen az utóbronzkor elején, a Kárpátokon kívüli területek egyes elterjedt bronzedényfélései csak igen elvétve találhatók a Kárpát-medencében (pl. Friedrichsruhe-i, vagy Dresden-i típus). De olyanok is akadnak, amelyek túlnyomórészt vagy kizárólag innen ismeretesek. Természetesen ez utóbbiak felépítésében találunk más típusokéval közös vonásokat is. Ezek viszont az időszak jellegzetességei, nem pedig az egyes vidékek bronzművéségének sajátosságai.

A Kárpát-medencének egyik, az utóbronzkor elején (BD—HA₁ időszak) használatban volt edényfélése a blatnicai típusú csésze. E típus létezését W. A. v. Brunn ismerte fel és különítette el a Friedrichsruhe-től, amelybe példányait korábban sorolták.⁵⁸ Nemesak a nagyobb méretűkkel, területb. testükkel, valamint különösen sajátos, négyszögletes átmetszetű, vízszintes rúdfülükkel különböznek az utóbbiaktól, az elterjedésük sem igen esik egybe. Amíg a Friedrichsruhe-i típusnak a Kárpát-medencéből ez ideig legfeljebb csak egyetlen példányát ismerjük (Karánsebes — Caransebes,⁵⁹) addig a blatnicai típus 13 (vagy 14) eddig ismert példányából 9 (vagy 10) származik innen (69 vagy 73%!).⁶⁰ Nyilvánvaló, hogy ennek az alapján e csészetípus hazáját a Kárpát-medencén belül kell keresnünk. Előállításuk két központban történhetett, mégpedig az észak-magyarországi—szlovákiai, valamint az erdélyi bronzművesség körében.

Ugyanez a bronzművesség, vagy talán azon belül a pilinyi kultúra területe lehetett hazája azoknak a csészéknek is, amelyeken a perem nyakrész közbeiktatása

⁵⁸ Brunn, W. A. v., Eine unbekannte ... 289 24. j., 293.

⁵⁹ A raktárlelet néhány tárgyát F. Holste ugyan közli, a benne levő töredékes csészéről viszont csak megemlékezik. Lásd: Holste, F., Hortfunde Südosteuropas. (Marburg/Lahn 1951) 10., XVIII. t. 1–32.

⁶⁰ A blatnicai típusú csészék eddig ismert példányai: Blatnica: Gallus S.—Horváth T., Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann II. 9 (Bp. 1939) V. t. 4. — Zsaskó (Žaškov): Novotná, M., i. m. 3. kép. — Nyitrabánya (Handlova): Childe, V. G., The first ... 4. kép. — Komárom (Újszóny): 1. fent. — Szentersébet (Gusterița, Hammersdorf): 1. fent. — Felsőújvár (Uioara de sus): Müller-Karpe, H., Beiträge ... 112, 159. — Nagysink (Cincu, Grosschenck): Müller-Karpe, H., Beiträge ... 112. — Versec (Vršac)—Majdan: Nincs ismertetve, Múzeum, Versec. — Bingula és Divos között: Holste, F., i. m. XII. t. 20. (A F. Holste által bemutatottakon kívül a leletben van még egy, a kérdéseshez csatlakozó töredék is. A két darabot egymás mellé téve, a vízszintes rúdfül felerősítésére szolgáló szegecses lyukai 8 cm távolságban vannak egymástól. Arheološki Muzej, Zagreb. Lt. sz. 4040, 4042.) — Črmošnjice (Tschermschnitz): Müller-Karpe, H., Beiträge ... 132. t. A. — Satteldorf (Siedlar): Sprockhoff, E., Zur Handelsgeschichte ... XIII. t. a. — Schwichtenberg: Kunkel, O., Pommersche Urgeschichte in Bildern. (Stettin 1931) 17. kép. — Simons Mose: Thrane, H., The earliest ... 17. kép alul.

nélkül, közvetlenül a vállhoz csatlakozik (Vácszentlászló, Aggtelek és némileg rokon ezekkel még Felsőszolca). A hasonló egyetlen külföldön talált példány, a Gusen-i, tehát nem a Friedrichsruhe-i típus egy önmagában álló variánsa,⁶¹ hanem egy Kárpát-medencei típus exportált példánya.

Számos blatnicai típusú csészén, úgy szintén a vácszentlászlói is találunk azonos nagyságú dudorok sorából álló díszítést. Ennek kialakulási területét G. Merhart csehországi—szlovákiai vidéken vélte felismerni.⁶² Ezt a felismerést a fentebb mondottak csak még jobban alátámasztják, azzal, hogy az említett BD—HA időszakból származó csészék lelőhelyei alapján különösen a Kárpát-medence északi része jöhet elsősorban tekintetbe. Innen terjedhetett el az alkalmazása Közép-Németország felé, ahol valamivel később, a HA₁ és HA₂ időszakban a Dresden-i típusú csészéken nyer gyakori alkalmazást.

Akárcsak a Friedrichsruhe-i csészék, a Dresden-i típusúak sem terjedtek el a Kárpát-medencében. (Egyetlen eddig ismert példányuk az ocskói (Očkov) halomsírból származik.⁶³)

Helyettük egy új alakú csészetípus lép fel a HA korú keszthidegkúti leletben. Ennek sajátossága a has és nyak közé beiktatott, mindkettőtől éles törésvonallal elkülönített vállrész.

A Kárpát-medence HA kori bronzedényművészége azonban nem szorítkozott csészék előállítására. Az ebben az időszakban elsősorban itt fellelő kurdi típusú szitulákon, A típusú, azaz háromszögakasztós bográcsokon kívül a jászkarajenői és bodrogkeresztúri leletek tanúsága szerint számos más különleges edényforma jelenik meg. Minden valószínűség szerint az amforák is itt tűnnek fel, mint ahogyan azt G. Merhart és E. Sprockhoff is sejtette,⁶⁴ mégpedig a HA₂ időszak folyamán (Keresztéte, Krčedin).

A HA₂ időszak vége felé, amidőn a bronzedényművészeg egyrészt Észak-Magyarországon és Szlovákiában, de főként a Felső-Tiszavidéken a B₁ típusú keresztakasztós bográcsok, valamint hajdúböszörményi típusú szitulák stb. előállítására révén nagy lendületet nyert, újabb csészetípus is megjelenik (Hajdúsámson, Szentes-Nagyhegy, Szepesbela — Spišska Bela). Meghonosodnak azonban ebben az időszakban a Kárpátokon kívüli területen kialakult formák is, mint a Fuchsstadt-i és Kirkendrup-i típusú csészék. Az előbbi típus itteni példányai viszont mintha a közép-európaiakkal szemben egy, a keletibb vidékeket elterjedt változathoz tartoznának. A Wörschach-i csészének a szokásostól eltérő alakjára H. Müller-Karpe is rámutatott, amiből ő időrendi következtetést vont le, vagyis azt a németországi példányok zömével ellentétben HB₁ korúnak tekintette.⁶⁵ Megjegyzendő,

hogy a Kárpát-medencében a Fuchsstadt-i típusú csészék eddig csakis HB₁ korú környezetben jöttek elő, sőt a borrévi példány még ennél is későbbiből.⁶⁶

Új formák fellepte még a HB₁ időszakban is tart, amire a nádudvari, valamint a bográcsok alakját, a hajdúböszörményi típusú szitulák fülét utánzó egyeki csésze utal.

Az utóbronzkor legvégéről (HB₂ időszak) a Kárpát-medencében igen megcsappan a bronzraktárleletek száma. Így a bronzedényművészeg további működését, termékei formáinak alakulását nem tudjuk hézagmentesen nyomon követni, bár az erdélyi példák⁶⁷ arra engednek következtetni, hogy a bronzedényművészeg tovább virult.

A fentiekből látható, hogy az utóbronzkor bronzedényei nem skatulyázhatók be csak néhány típusba. Nem csak a Kárpát-medencében, azon kívül is a típusok és típusváltozatok széles skálája figyelhető meg.⁶⁸ A variációk eme sokasága kizárja azt, hogy mindezeknek az edényeknek az előállítását csak egyes vidékek bronzművészegének működésére korlátozzuk, és kizárjuk azok készítésének lehetőségét más vidéket illetően is.

Szokásos eljárás a kutatók részéről az, hogy az egyes leleteket abból a régióból származtassák, ahol azt a kutatás legkorábban megismerte. Különösen élesen jelentkezik ez a bronzedények esetében, amelyeknél pl. még ma is az északi régióban találtak zömét oda importált áruknak szokták tekinteni.⁶⁹ Ha azonban abból indulunk ki, hogy bronzedények előállítására mindazon területen sor kerülhetett, ahol a bronzművészeg fejlődésének egy bizonyos fokán a mesterek az ahhoz szükséges technikai ismereteket elsajátították, át kell látnunk, hogy mihelyt importárak révén a bronzedények készítésének ötletével megismerkedtek (márpedig erre lehetőség volt, hiszen a Földközi-tenger vidékén már jóval a közép-európai utóbronzkort megelőzően is készítették fémedényeket), azok helyben történő előállításának nem volt akadály.

Megfigyeléseink, hogy az utóbronzkor elején (BD—HA₁ időszak) a Kárpát-medencére a közép-, valamint észak-európai kultúrrégióban találtaktól eltérő bronzedénytípusok jellemzőek, azt bizonyítják, hogy egyrészt bronzedények készítésével az utóbronzkor folyamán Európában széltében foglalkoztak — legfeljebb nem mindenütt egyforma intenzitással, — másrészt a helyi szükségletet elsősorban helyi gyártmányokkal elégítették ki. Bizonyos, a korszakra jellemző, a területi sajátosságoktól független közös vonások ugyan arról tanúskodnak, hogy az egyes bronzművészegek nem voltak egymástól mereven elzárva, de ebben az időben sem a kereskedelemnek, sem más tényezőknek nem volt erősebb egységesítő hatása.

Jezieryan példányokat [Koszańska, A. H., Skarb naczyn brązowych z Biernacie w pow. turieckim. Przegląd Archeologiczny. 7 (1946—47) 3. kép; Sulimirski, T., Brązowy skarb z Niedzielisk, Pow. Przemyslan. Światowit 17 (1936—37) VI. t. 3], Ausztriából a Völs-i „b” sír edénykéjét [Wagner, F., Nordtiroler Urnenfelder. (Berlin 1943) XXV. t. 3].

⁶⁹ Ha nem ragaszkodunk ahhoz, hogy az északi régió bronzedényei importárak lennének, akkor magától megdől az az elképzelés, miszerint a finoman kivitelezett csészék eredetileg fül nélkül készültek volna, és a durvábbnak ható, viszonylag kevésbé gondosan felerősített füleket csak később, a felhasználás helyén szerelték volna fel [Kimmig, W., Die Urnenfelder in Baden. (Berlin 1940) 105.; Thrane, H., The earliest ... 152.]. Ennek az elgondolásnak a tarthatatlanságára a Stredokluky szűrővel és Žateci csészével kapcsolatban már O. Kytlicová is rámutatott (i. m. 155), azonban az általunk tárgyalt leleteken keresztül mi is csak megerősíthetjük. Ugyanis többek között a vácszentlászlói csészén, mind a peremen, mind az edény oldalán a trébelt díszítés a fül alatt megszakad, tehát a fülre már a csésze készítése során számítottak. Egyébként is a Közép-Európában (beleértve a Kárpát-medencét) talált bronzedények — egyedül a Kirkendrup-i csészék egyik változatát (l. Hajdúsámson) kivéve — mind füllel elláttak.

⁶¹ Lásd 6. j.

⁶² G. Merhart, „Gleich-Buckel-System”-nak nevezi (i. m. 40).

⁶³ Paulik, J., Das Velatice-Baierdorf Hügelgrab in Očkov. SA 10 (1962) 23., 10. kép 2, 22. kép 1 a—c, VIII. t. 1—7.

⁶⁴ Merhart, G., i. m. 41, 45.; Sprockhoff, E., Jungbronzzeitliche Hortfunde der Südzone des nordischen Kreises (Periode V.). Katalog des RGZM zu Mainz. (Mainz 1956) 244.

⁶⁵ Müller-Karpe, H., Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. (München 1961) 34.

⁶⁶ Roska M., i. m. 540., 1. kép.

⁶⁷ Erdősztgyörgy (Singeorgiu de Padure): Mozo-lics A., Közl. 1 (1941) 1—2. kép. — Ördögösfűzes (Fizeşu Gherlei): Hampel J., A bronzkor ... III. CCXVII—CCXIX. t.

⁶⁸ Példaként a fentebb említetteken kívül felhozzhatjuk még a Kárpát-medencéből a tótpelsői (Plešivec) csészét [Novotná, M., i. m. 4. kép], az ocskói (Očkov) halomsír 9. sz. csészéjét [Paulik, J., i. m. 21, 23—24. kép], Csehországból a Klentice-i és Zaluži 3. sz. csészét [Říhorský, J., K datování anténového meče s jazykovitou rukojetí. PA 48 (1956) 4. kép 2., Neustupný, E., Hromadný nález předmětů v Zaluži u Roudnice. PA 56 (1965) 99., 4. kép, 5. kép 2, 4.], Lengyelországból a Biernacie-i és

Мегváltozott azonban ez az állapot az utóbronzkor derekán (HA₂ időszak). Ettől kezdve megfigyelhető — akárcsak a bronzművesség egyéb termékeinek esetében is — a Közép-Európára jellemző bronzedény típusoknak fellépte a Kárpát-medencében. Ennek oka az egyre intenzívebbé váló kereskedelmi kapcsolatok mellett az ún. urnasíros kultúra népeinek térhódítására vezethető vissza. Ennek következtében a fejlett bronzművességgel rendelkező észak-magyarországi—szlovákiai, Felső-Tisza vidéki, erdélyi bronzművességek területére is könnyebben

eljuthattak a Kárpát-medence nyugati részét birtokba vett népek termékei. Mégis az utóbbi vidékeken talált bronzedények jelentős része arról tanúskodik (legfőképpen a jelen tanulmányban nem tárgyalt bográcsok, szitulák), hogy a kérdéses bronzművességek az utóbronzkor további idejére is saját útjukon jártak, vagyis az itteni népek megőrizték gazdasági és kulturális önállóságukat, és nem kerültek az urnasíros kultúra népeinek befolyása alá.

Patay Pál

О БРОНЗОВЫХ СОСУДАХ

Резюме

В настоящей статье автор рассматривает многочисленные бронзовые сосуды, происходящие частично из новейших находок, по которым можно получить представление об искусстве бронзолитейных мастерских Карпатского бассейна послебронзовой эпохи.* С другой стороны, рассматриваются и некоторые, давно известные экземпляры, имеющаяся оценка которых, однако, нуждается в пересмотре.

Среди бронзовых сосудов послебронзовой эпохи Карпатского бассейна имеются такие формы, которые в большом количестве встречаются и за пределами Карпат. В то же время некоторые формы бронзовых сосудов, распространенных за пределами Карпат, лишь sporadически встречаются в Карпатском бассейне (фридрихсруевский, дрезденский типы). Некоторые же формы сосудов, особенно те, которые относятся в эпохе BD—HA₁, известны почти исключительно с территории Карпатского бассейна, например, блатницовский тип. Из известных в настоящее время экземпляров этого типа 69 или даже 73%, повидимому, обнаружено внутри Карпатского бассейна. Эта территория могла быть и родиной бронзовых мисок без выраженной шейки (Вацсентласло, Аггтелек, Фельшёжолца), один из вывезенных экземпляров этого типа — миска из могилы № 5 в Гузене.

В течение эпохи HA, помимо мисок, ситул, котлов, появляются другие формы, такие как амфоры (Керестете) или сосуды особой формы (Бодрогкерестур). Появление новых форм бронзовых мисок продолжается и в эпоху HA₂ (Хайдушамшон), и даже в период HB₁ (Надудвар, Эдьек). Из-за сокращения числа бронзовых находок нет

возможности проследить развитие металлургии бронзовых сосудов в конце послебронзового времени (эпоха HB₂).

Многочисленные варианты бронзовых сосудов, представленных внутри Карпатского бассейна и за его пределами, исключают возможность ограничивать их производство работой бронзолитейных мастерских только отдельных районов. Неправильно считать, таким образом, что, например, подавляющее большинство бронзовых сосудов, обнаруженных в северных районах, является импортным. Производством бронзовых сосудов могли заниматься повсюду, где мастера-бронзолитейщики освоили технические приемы, необходимые для изготовления этих изделий. Как показывают наблюдения, бронзовые сосуды начала послебронзовой эпохи, известные из культурных районов Средней и Северной Европы, отличаются от характерных для Карпатского бассейна экземпляров, поэтому можно согласиться с тем, что их выделкой в эту эпоху занимались в Европе повсюду.

Начиная с середины послебронзовой эпохи (эпоха HA₂), в результате занятия исследуемого района носителями культуры полей погребальных урн, в Карпатский бассейн все в большем количестве проникают те формы бронзовых сосудов, которые характерны для Средней Европы. Несмотря на это, как свидетельствует анализ находок, бронзолитейные мастерские Северной Венгрии, Словакии, района верхнего течения Тиссы и Трансильвании и в дальнейшем сохранили свою экономическую и культурную самостоятельность по отношению к племенам культуры полей погребальных урн.

II. Patai

ON THE BRONZE VESSELS OF THE URNFIELD AGE

Summary

In this paper the author deals with several bronze vessels, — partly from recent finds — which permit to form an idea of the rich variety of forms produced by the bronze metallurgy of the Urnfield Age in the Carpathian Basin. Further he discusses some specimens known of old, the valuation of which seems, however, to need a revision.

Contrary to the opinions put forward so far, the Vácszentlászló cup (Fig. 1—2) known for some time cannot be classified into any of the types of vessels familiar in Central Europe. Owing to the lack of a neck part, its shape may be compared to that of the cup found in grave 5 at Gusen, in the first place. Partly this circum-

stance, partly the bronze diadem found at its side, suggest a dating to period BD, or period HA at the latest.

The shape of the Aggtelek cup (Fig. 3—4) is similar to the former, its age is probably identical too.

Though the cup of the Felsőzsolca hoard (Fig. 5—6) is somewhat different, the missing neck suggests a connection with the former ones nevertheless. Its age may be the period BD or HA₁, judged by the remaining objects of the find (*e. g.* Peschiera daggers).

There are also fragments of 2 cups in the Újszóny find. One of them (Fig. 7. No. 2, 8) belonged to the Blatnica type, the other (Fig. 7 No. 1) may have been similar. The fine stamped rows of dots on the breakage lines of the former and also the row of knobs on the side of the latter are typical features of early bronze metallurgy (period BD or HA).

A fragment of a Blatnica cup may be found also in the Senterzsébet (Gusterița, Hammersdorf) find, dated to period HA₁ (Fig. 9).

The original shape of the cup of the Kisapáti find (Fig. 10) may be but approximately reconstructed in our

* Под термином «послебронзовая эпоха» следует понимать время бытования культуры полей погребальных урн.

days. Judged by their characteristics, both the find and the cup may be considered to be of period HA₁.

The two presumably similar cups of the Keszőhidegkút find (Fig. 11 No. 1, Fig. 12, and Fig. 11 No. 2), differ from the ones just mentioned by a shoulder separated by a sharp break from the hemispherical belly and the neck part. Though the handles, especially one of them, are of a decidedly old-fashioned character, the find itself may have been buried as late as in period HA₂.

There are fragments of a vessel in the Jászkarajenő find, however its original shape can be ascertained only through a reconstruction drawing (Fig. 13–14). It seems to be a quite special cup, reminding one of the shape of the bronze kettles, approaching the latter as regards size as well. Its date may be attached to period HA₂, or to the transition between periods HA-B at the latest.

Also the Bodrogkeresztúr find, belonging probably to period HA₂ includes the fragment of a large-size bronze vessel of special shape (Fig. 15 No. 1, Fig. 16), yet also fragments of several other vessels (Fig. 15 No. 2a-b) were found there.

The bronze vessel of the Keresztéte find (Fig. 17–18) is in fact, a miniature amphora, to which a handle is attached in the manner of the cups. A parallel, though only a fragmentary one, was found in the Carpathian Basin too: a bronze find from Krčedin, Strymnia (Fig. 19). The Keresztéte find is dated to period HA₂, it may be the transition between periods HA-B.

One of the cups of the well known Hajdúsámson II find (Fig. 20 No. 1, Fig. 21 No. 1) is attached — by correct evaluation — to the variety of the Kirkendrup-type cups having a simple strap handle or no handle at all, a relatively low body, a straight or a very slightly arching profile of the belly, and standing on a flat standing. Also the second cup of the find belongs to the Kirkendrup type (Fig. 20 No. 2, Fig. 21 No. 2), except for the lack of any decoration. The third cup, decorated by horn-like bumps at the handle (Fig. 20 No. 3, Fig. 21 No. 3), is of a quite special shape. The two cups of the find of Spišská Nová Ves are very similar to it. The typical features of this cup (simple strap handle, delicately punched dots at the breaking line), as well as the handle of the unornamented Kirkendrup type cup seem to be chronologically paradoxical against the twin-hooked cauldrons of the find. This contradiction may be resolved only by the supposition that the twin-hooked cauldrons of the B₁ type are typical not only of the period HB₁ but appear already at the end of the period HA₂.

The cup of the Szentes–Nagyhegy I. bronze find preserved in a fragmentary condition may have been similar to the horned Hajdúsámson cup too (Fig. 22–23).

Of the fragmentary cup of the definitely HB₁ period Kenderes find (Fig. 24), one cannot decide, whether it belongs to the Fuchstadt or to the Kirkendrup type.

The cup of the contemporary Nádudvar find re-

presents, with its narrow shoulder, a special shape (Fig. 25–26).

There is a cup of extraordinary shape also in the Egyek find (Fig. 27 No. 1, Fig. 28 No. 1.). The shape and the technique remind one of the cauldrons, the handle recalls the situlae of Hajdúböszörmény type. The Braunsbedra find is its only parallel known so far. The other cups of the find (Fig. 27 No. 2–5, Fig. 28 No. 2–5) belong to the Kirkendrup or the Fuchstadt types.

There are types among the Urnfield Age bronze vessels of the Carpathian Basin which are represented by numerous specimens outside the Carpathians as well. At the same time some frequent varieties of bronze vessels (the Friedrichsruhe and Dresden types) of the areas outside the Carpathians occur quite exceptionally here. On the other hand, there are types, especially of periods BD–HA₁, known mostly or exclusively from this area, *e. g.* the Blatnica type; 69, possibly 73 per cent of the hitherto known specimens of which have been found in the Carpathian Basin. Similarly this territory could have been the place of origin of the neckless cups (*e. g.* Vác-szentlászló, Aggtelek, Felsőzsolca), while the Gusen cup is a specimen of the type, exported abroad.

In the course of the period HA not only cups, situlae and cauldrons but also other vessels appeared in the Carpathian Basin, *e. g.* amphorae (Keresztéte) or vessels of a special shape (Bodrogkeresztúr). Further it was not only in the period HA₂ (Hajdúsámson) but also in HB₁ (Nádudvar, Egyek) that recent types of cups made their appearance. On the other hand, the traces of the bronze metallurgy of the end of the Post-Bronze Age (period HB₂) cannot be followed, owing to the decrease in number of the bronze finds.

The fact that numerous varieties of bronze vessels occur in, and even outside the Carpathian Basin, excludes the restriction of their production to the bronze metallurgy of certain regions. Thus *e. g.*, it is wrong to regard the bulk of the bronze vessels found in the northern region as imported ware. Bronze vessels could be produced at any place where in the course of development bronze-casters had acquired the necessary technical knowledge. And since our observations have shown the divergence of the bronze vessels of the Carpathian Basin from those of the cultural regions of Central and Northern Europe at the beginning of the Urnfield Age, it can be safely accepted that such were produced all over Europe in that period.

Although beginning with the middle of the Urnfield Age (period HA₂), the extension of the Urn-Grave folk results in a more frequent occurrence of the characteristic Central European types of bronze vessels in the Carpathian Basin as well, according to the evidence of the finds one may state that the metallurgies of Northern Hungary — Slovakia, the Upper Tisza region and Transylvania, or the peoples active in them, preserved their economic and cultural independence against the folk of the Urn-Grave culture.

P. Patay

A CHEOPS PIRAMIS FELTÖRÉSÉNEK KÉRDÉSE

Diodóros az egyiptomi történelemről adott beszámolójában arról ír,¹ hogy Cheops és Chephrén annyira félték az elnyomott, a piramisok építkezése során sokat szenvedett nép bosszújától, hogy végül is nem mertek ezekbe temetkezni, hanem holttestük ismeretlen rejtek helyen nyugodott. Ez az ilyen formában nyilván nem helytálló megállapítás — a leletek alapján alig lehet kétséges, hogy tényleg felhasználásra kerültek² — annyit mindenesetre elárul, hogy a görögöket is foglalkoztatta a probléma, mennyiben érték el az építmények, melyeket Plinius később megvetően *regum pecuniae otiosa ac stulta ostentatio*³-nak nevezett, eredeti céljukat, sikerült-e az építetők uralkodók holttestét legalább is bizonyos időre megvédeniük? Mint látni fogjuk, az antik auctorok nem nyújtanak kielégítő adatokat ennek eldöntéséhez, így a kutatás jelenleg elsősorban a régészeti eredményekre és egyiptomi szöveg helyekre támaszkodik. A szakirodalomban a leginkább elfogadott álláspont ez idő szerint a következő: az óbirodalmi piramisokat az első átmeneti kor forradalmi időszakában, a memphisi zűrzavar idején fosztották ki, hiszen az ásatások alapján úgy látszik, hogy az itteni nekropolisban ebben az időszakban nagyarányú pusztítások, sírrablások történtek. Ezt az álláspontot képviseli többek között Fakhry,⁴ Junker,⁵ Lauer,⁶ Spiegel.⁷ Ennek a véleménynek az elterjedésében nem kis szerepe volt Petrienek,⁸ aki a múlt század végén igen alaposan átkutatta és felmérte a Cheops piramist. Szerinte valószínűleg azok károsították meg először ezt az építményt, akik feldúlták Chephrén sírtemplomát, az Abu Roash-i, Abuszir-i és szakkarai piramisokat. Konkrét régészeti bizonyítékok véleménye alátámasztására azonban ő sem hozott. Edwards⁹ óvatosan nyilatkozik a nagy piramis feltöréséről, annyit mond, hogy valószínűleg jóval Hérodotos előtt történt. A probléma azért igényel különösen beható vizsgálatot, mivel a piramis szerkezeti felépítése maximális biztonságot nyújtott a benne eltemetettnek, semmi esetre sem állítható párhuzamba a Memphisi környéki kisebb piramisokkal, még kevésbé a masztabákkal. Az építményt fedő sima mészkőburkolat a bejáratot láthatatlanná tette, s az ezen történő behatolás után is csak az Óbirodalom idején nyilván üres alsó folyosóba és befejezetlen sírkamrába juthattak be a fosztogatók. A folyosó mennyezetéből nyíló felvezető utat hatalmas gránittömbök torlaszolja el, melyek ma is helyükön vannak, és csak ezek felett lehet a felvezető járaton közlekedni. Semmiféle bizo-

nyíték sines arra nézve, hogy ezeket az elzáró tömböket az ókor valamely későbbi periódusában helyezték volna ismét vissza, miután előzőleg elmozdították őket. Azt a szűk bejáratot, melyet azért vágtak a piramis testébe, hogy a felvezető folyosó belülről történt lezárása után az utolsó kamrába vezető úton át a munkások kijuthassanak a bejáratához, sietve dolgozó sírrablók nem könnyen találhatták meg. Ez nem közvetlenül az alsó folyosóba, hanem egy abból nyíló kis fülkébe ér le, bejáratát pedig nyilván gondosan el kellett torlaszolni, különben az összes többi elővigyázatossági rendszabály hatékonyságát veszélyeztetették volna. Ha azonban a rablók mégis eljutottak a nagy folyosóba, a sírkamra előtt még legalább három, bizonyosan gránitból készült leereszthető zárókő állta útjukat. Ezeknek ma csak a helye látszik, nincs ok azonban kétségbe vonni¹⁰ azt, hogy a temetés után valóban behelyezték őket a sírkamra előterébe. Mindez kétségtelenné teszi, hogy a Cheops piramisba való behatolás nem lehetett néhány éjszaka dolgozó, kéziszerszámokkal, vésőkkel, fúrókkal, baltákkal felszerelt rabló vállalkozása, az összes akadályokon való áthatolás éveket vett volna igénybe. Csakis uralkodó vagy magasrangú tisztviselő által vezetett expedíció, melyet elláttak a felbontáshoz szükséges eszközökkel, láthatott neki siker reményében ennek a feladatnak. Annak a lehetőségnek, hogy Cheops sírját nyomban eltemetése után családtagjai rabolták ki, akik még jól ismerhették a piramist — ez történt Szechemhet esetében — ellene mond az a gondosság, mellyel Dzsedefré a bárkák elhelyezéséről intézkedett.

A behatolás technikai problémáit a Cheops piramis történetének vizsgálatánál eddig alig vették figyelembe annak ellenére, hogy arab források alapján tudomásunk van arról, hogy Ma'mun kalifának (813–833) milyen nehézségeket okozott a piramis belsejébe való jutás. A kőtömböket tűzzel melegítették, majd ecettel öntötték le, hogy így repesszék őket, de ezenkívül még faltörőkosokat is felhasználtak. Végül az alsó folyosóban a felfelé vezető járatot lezáró kőtömböket eltakaró kőlap lezuhant, s ennek hangja alapján sikerült megtalálni az utat az építmény belsejébe. Jellemző, hogy a gránit zárókövek elmozdítására ők sem vállalkoztak, hanem mellettük fúrták át a mészkő tömböket, és így hatoltak be a felvezető keskeny járatba.¹¹ Ma is ez csak ezen a Ma'mun által vágott úton lehet a piramis felső részébe jutni. Ezt a nagy vállalkozást számos szerző örököltette

¹ I. 64.

² A nagy fa bárkákat a túlvilági utazás megkönnyítésére a király halála után helyeztette el utóda, Dzsedefré (Rédzsedef) a piramis déli oldalán levő sziklaüregbe. (Ezekre I. Zaki Nour, M. — Zaki Iskander- Salah, M. — Moustafa, A. Y., *The Cheops Boats* (Cairo 1960)

³ N. H. XXXVI. 12 (75)

⁴ Fakhry, A., *The Bent Pyramid*. (The Monuments of Sneferu at Dahsur vol. I. Cairo 1959 3. A szerző az általa legjobban ismert tört. piramisra vonatkozólag ezt csak feltételezi, de nem állítja határozottan!

⁵ Junker, H. — Delaporte, L., *Die Völker des antiken Orients*. (Freiburg 1933) 78.

⁶ Lauer, J. Ph., *La pyramide à degrés I*. (Le Caire 1936) 46.

⁷ Spiegel, J., *Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im Alten Ägypten*. (Heidelberg 1950) 18, vö. 77.

⁸ Petrie, Fl. W. M., *The Pyramids and Temples of Gizeh*. (London 1883) 217.

⁹ Edwards I. E. S., *The Pyramids of Egypt*. (Penguin Books. London 1961) 121. vö. 119.

¹⁰ Vandier, J., *Manuel d'archéologie égyptienne*. II. (Paris 1954) 36.

¹¹ Edwards, I. E. S. i. m. 121.; Lauer J. Ph., *Le problème des pyramides d'Égypte*. (Paris 1952) 17. A piramisokra vonatkozó arab források ismertetésére I. Vyse, H. — Perring, J. S., *Operations carried on at the Pyramids of Gizeh II*. London 1840. 319.; Wiet, G., *L'Égypte de Murtadi*. (Paris 1953) 82-.

meg, s ezekből a leírásokból világosan kitűnik, hogy az i. u. IX. században a piramis gondosan le volt zárva, és az arabok csupán annyit tudtak, hogy az északi oldalon kell a bejáratot keresni, ezt azonban már csak a bejutás után sikerült megtalálniuk. Az arab szerzők tudósításai jelentik egyébként az első részletes forrásokat, melyek kifejezetten és félreérthetetlenül a Cheops piramis kifosztásáról beszélnek. Sajnos a korábbi írásos adatok, melyek első pillanatra ilyen értelemben felhasználhatónak látszanak, nem szolgáltatnak alapot megbízható következtetések levonására. A király nyughelyének megkárosításától való félelem már megjelenik a piramisszövegekben, ami logikus következménye annak, hogy az V–VI. dinasztia korában már sokkal kisebb piramisokat építenek, mint korábban, másrészt már tükröződik bennük az a félelem, melyet az Óbirodalom egységes államszervezetét lassan felbomlasztó mozgalmak, az arisztokrácia hatalmának állandó erősödése és a néptömegek elégedetlensége az uralkodókban keltett. Az egyik szöveg-részlet Atum védelmét kéri a piramis számára,¹² másutt pedig a sírablók elleni átok formula is olvasható.¹³ Komoly veszélyt jelentett a VI. dinasztiát követő időszak, ezért egyenként meg kell vizsgálnunk azokat a szövegeket, melyek a piramisok első átmeneti korban játszott szerepére és állapotára vetnek fényt. Az „Életunt beszélgetése lelkével” címen idézett költemény, mely igen szemléletesen világítja meg az Óbirodalom összeomlása utáni idők ideológiai válságát, a halotti kultusz hatóságába és a túlvilági életbe vetett hit megrendülését, a piramisokról is említést tesz. Az öngyilkosságra készülő, aki a dialógusban a régi vallás tételeit képviseli ezt igéri lelkére vonatkozólag: „elősegítem (adom), hogy elérje a Nyugatot (túlvilág), mint egy olyan, aki piramisában van.”¹⁴ (rdjj phf Imnt) mj ntj m mfr). Itt tehát a piramistemetkezés mint legnagyobb megtiszteltetés szerepel, mely egy halottnak osztályrészül juthat. Ha a piramisokat a költemény megírása idején már kifosztották volna, ez a sor nyilván nem került volna ilyen alakban a műbe.

Sokkal problematikusabb a „Hárfás dal”, mely eredetileg Intef király sírjának falára volt felírva, és hédonista életfelfogása, a túlvilági lét tagadása miatt szellemében minden esetre az első átmeneti kor irodalmához áll legközelebb. A datálás szempontjából problémát jelent, hogy csak újbírodalmi másolatban maradt ránk, melynek orthográfiájából nem állapítható meg biztosan, hogy az első vagy második átmeneti korban uralkodó Intef királyról van-e szó. „Az isteneknek, akik hajdan éltek, és piramisaikban nyugosznak, az előkelőknek és hasonlóképpen a megdicsőülteknek, akik szintén piramisaikba temetkeztek, és megépítették palotáikat, helyük sincsen meg.”¹⁵ (ntrw hprw hr h3t htpw m mrwsn shw 3hw m mjtt krs(w) m mrwsn kd hwtstn nn wn stsn). A szöveg összefüggéséből világos, hogy már nemcsak a királyi piramisokról van szó, hanem magánsírokról is. A mr szó ilyen jelentése közismert. A királyi temetkezésekkel kapcsolatban nyilvánvaló a túlzás, hiszen, ha feltételezzük is azt, hogy az uralkodók temetkezőhelyeit ekkor már kirabolták, a piramisok a bejáraton és a sírkamrán kívül ebben a korszakban még nem szenvedtek nagyobb károsodást, ez csak a középkorban következett be. Itt elsősorban a sírtemplomok elpusztítására és a magánsírok ebben az időben már kétségtelenül bekövetkezett kifosztására történt utalás. A szöveg egyébként nem is említi kifejezetten a sírok megsemmisülését, hanem a helyek (st) eltűnéséről beszél, ami inkább az életükben emelt palotákra vonatkozhat.

Hasonló nehézségek adódnak Ipuwer intelmeinek a piramisok történeténél való felhasználásánál is. Nem mehetünk most bele a datálás máig sem megnyugtatóan tisztázott problémájába — Seters¹⁶ cikke a kérdést újra aktuálissá tette — csak arra utalunk, hogy véleményünk szerint a szövegben lefestett közállapotok sokkal inkább vonatkoztathatóak az első átmeneti korra, mint egy későbbi időpontra. A kérdéses rész így hangzik: „Íme, akit sólyomként temettek el, (most) ravatalon(?) van. Amit a piramis rejtett ürességgé lesz. [7, 2]”¹⁷ (mtn krs m bj k m šfd(j)t iw imntn mr w3 r šwt) A šfdjt szó jelentése nem világos, lehetséges, hogy ládáról van szó,¹⁸ minden esetre arra történik utalás, hogy a királyok temetése nem a régi ritus szerint történik, utána pedig a sírkamrák kifosztásáról beszél a szerző, de j ö v ő i d ő b e n. Véleményünk szerint nem lehet kétséges az, hogy az első átmeneti kor zűrzavarában néhány — valószínűleg kisebb — V–VI. dinasztia korabeli királyi temetkezést is feltörttek, ezek korántsem nyújtottak olyan védelmet, mint a három nagy gizehi piramis. Ilyen esetek láttára az intelmek szerzője, aki az uralkodóhoz beszél, joggal félhetett attól, hogy valamennyi királyi temetkezés kifosztásra sor kerül. Tekintettel arra azonban, hogy a VII. és VIII. dinasztia székhelye Memphisben volt, nehéz olyan méretű és olyan hosszán tartó zűrzavart elképzelni, mely az egész nekropolisz szisztematikus kifosztásával járhatott. A IX., herakleuspolisi dinasztia uralomra jutása pedig északon már a stabilizáció kezdetét jelentette. A szöveg egyébként úgy is értelmezhető, hogy a királyokat ezentúl nem fogják piramisokba temetni.

Az Óbirodalom bukását követő zavaros időkben tehát a régi sírok közül sokat megrongáltak, a királyi sírtemplomokat is részben szétrombolták, az áldozatok és a sírkultusz nyilván megszűnt, nincsen azonban sem régészeti, sem írásos bizonyíték arra vonatkozólag, hogy a Cheops piramisba ekkor már behatoltak volna. Ennek lehetőségét természetesen nem lehet kizárni, az eddigi adatokkal azonban igazolni sem. Heti királynak Merikarhoz intézett intelmeiből, ahol az abydosi temető felőléről is szó van, kitűnik, hogy a sírok megkárosítását ekkoriban igen nagy bűnnek tartották.¹⁹

A Középbírodalom korában a korábbi uralkodók közül Sznofru fáraót tisztelték leginkább. Halotti temploma ekkor nyerte el végleges formáját, szobrok, sztélek, áldozati táblák tanúsítják, hogy isteni tisztelete szeles körökben népszerűségnek örvendett.²⁰ A piramisok története szempontjából nagy jelentősége van annak a ténynek, hogy az uralkodók az óbirodalmat követő időkben is megtartják ezt a sírformát. A XII. dinasztia idején a piramisok technikai szempontból jelentős javulást mutatnak az átmeneti korról szemben, az óbirodalmi monumentalitástól azonban igen messze állnak. A lišti piramisok (I. Amenemhat, I. Sesóstris) elrendezésükben a VI. dinasztia sírhelyeit utánozzák, a XII. dinasztia első uralkodói alatt a bejárat továbbra is északon van ugyanúgy, ahogyan ez az Óbirodalomban mindvégig szokásban maradt. II. Sesóstris illahuni piramisa mutat először jelentős szerkezeti eltéréseket.²¹ Ha a VI. dinasztiát követő zavaros időkben a memphisi temető valamennyi piramisát kifosztották volna, hogyan magyarázhatnánk azt, hogy a királyok ilyen hosszú ideig fenntartották — szinte változatlanul — ezt a temetkezésmódot? Mikor a XX. dinasztia végén bebizonyosodott, hogy a thébai sziklasírok nem nyújtanak többé védelmet, a XXI. dinasztiától kezdve a királyok más sírformákat választottak. A sírablástól való félelem egyébként a XII. dinasztia idején is elevenen élt, és a

¹² Pyr. 1654.

¹³ Pyr. 1279.

¹⁴ Sethe, K., Aegyptische Lesestücke. (Leipzig 1934) 44.

¹⁵ Müller, W., Die Liebespoesie der Ägypter.² (Leipzig 1932) 13. t. vö. még *Lichtheim, M.*, JNES 4 (1945) 192-. Az átírásnál — Faulknerhez hasonlóan — a két s hangot nem különböztettük meg.

¹⁶ Seters, J. van, JEA 50 (1964) 13 —.

¹⁷ Gardiner, A. H., The Admonitions of an Egyptian Sage. (Leipzig 1909) 54. *Kákosy L.*, AT 4 (1957) 329.

¹⁸ Vö. a šfd igét. Wb. IV. 461

¹⁹ Volten, A., Zwei altägyptische politische Schriften. (København 1945). 68 —. (36–37. sor).

²⁰ Sznofru kultuszára: *Fakhry, A.*, i. m. 81-, *Ua.*, The Valley Temple. The Monuments of Sneferu at Dahsur II. II. rész (Cairo 1961) 15 —.

²¹ Edwards, I. E. S., i. m. 225.

piramisok kisebb méreteit és a kő helyett a szárított agyagtégla felhasználását több szintben elhelyezett járatokkal, rejtett ajtókkal, sehová sem vezető megtévesztő „bejáratokkal” és a sírkamra vastag gránitfalával igyekeztek ellensúlyozni. Ilyen módon próbáltak pl. III. Amenemhat hawarai piramisában a holttest nyugalmát biztosítani.²²

A Középbírodalom követő időben a Cheops piramis építését a nép képzelete Thoth istennel hozta kapcsolatba. A varázslótörténeteket ismertető Westcar papirusz egyik részlete szerint Dzsedefhor királyfi közli atyjával, Cheops-sal, hogy jelenleg is él egy varázsló, aki „fel tudja erősíteni a levágott fejet, és tudja tenni, hogy az oroszlán kövesse őt, miközben kötele a földön van.”²³ Ismeri Thoth szentélye kamráinak a méreteit. Öfelsége, Felső és Alsó-Egyiptom királya, az igazhangú Cheops ugyanis Thoth szentélye kamráinak a méretei után kutató, hogy hasonlóan készítsen magának horizontja részére.²⁴ (iwf rh ts tp hsk iw f rh rdjt sm m3j hr s3f snwf(?) hr t3. Iwf rh tnww ipwt nt wnt nt Dhwtj. Ist hm n njsvt bjti Hwfw m3c hrw hr hh nf n3 n ipwt nt wnt nt Dhwtj r irt nf mjtt irj n 3htf). A történetből a későbbiekben kiderül, hogy a varázsló ugyan ismeri a rejtékhelyet, ahonnan ezeket az adatokat meg lehet szerezni, de nem ő fogja őket a királynak elhozni, hanem a napisten gyermekeinek egyike, aki egy papnőtől fog megszületni. A papirusz vége hiányzik, világos azonban, hogy Cheops végül is valahogyan megszerzi ezt a titkot. Az író szerint tehát a piramis belső elrendezése Thoth titkos kamráit utánózza. A horizont szó itt Cheops piramisára utal (3ht Hwfw).²⁵ Ha a piramist kirabolták volna és a papirusz elkészülésének idején nyitva állt volna, nehezen lehetne ezt a helyet megmagyarázni, mely már természetfeletti erővel kapcsolja össze ezt az építményt.²⁶

Az Újbírodalom fáraói nagyobb figyelmet fordítottak a gizai temetőre mint elődeik. A Szfinx ekkor lett istenné, templomokat építettek melléje, és Ré-Harakti képmása gyanánt tisztelték.²⁷ II. Amenhotep egyik szteléje Cheops és Chephren piramisának megtekintéséről beszél, és megemlíti, hogy az uralkodó itt egy pihenőhelyet és egy sztelét is felállított²⁸ látogatása emlékére.

Az államhatalom súlypontja a hyksós időkben és a XVIII. dinasztia alatt délre helyeződött át, Thébába, ahol a sziklás nyugati part elsősorban hegybe vajt folyosós sírok számára volt alkalmas. A piramis temetkezés tradícióival azonban itt sem szakítottak teljesen az uralkodók. Az I. és II. átmeneti korban itt is piramisokba temetkeztek, a Királyok Völgye felett pedig ott emelkedik a hatalmas piramis alakú hegy, mely az új sírforma mellett is biztosította a korábbi idők hagyományainak

folytatását. Arra nézve, hogy az Újbírodalom idején is a gúlát tekintették a legelőkelőbb sírformának, a döntő bizonyítékot a Deir el Medine-i temető szolgáltatja, ahol a hegy oldalába vajt sírokat kis piramisok koronázták.²⁹ Az eredetileg királyi privilégium tehát a halotti szövegekhez hasonlóan, melyeket az Óbírodalom korában szintén csak a király és a VI. dinasztiától kezdve feleségei irathatott fel sírjába, most már mindenki számára felhasználható lett, kézművesek is utánózhatták a régi királyok temetkezésmódját.

II. Ramses korából restaurálási munkákról van tudomásunk a memphisi nekropolis egyes területein, Haemuaszet memphisi főpap, a király fia javíttatott ki több szakkarai sírpítményt (pl. Masztabat el Faraun,³⁰ Dzsoszer piramis³¹). A helyreállítást megörökítő feliratok közül a legépebb állapotban az maradt meg, melyet az Unisz piramisra vésetett.³² Főként a burkolatok helyenkénti kiegészítéséről, nem pedig nagyobb arányú újjáépítésről lehetett szó. Tekintettel arra, hogy Gizában is építtetett magának sírt³³ — bár később nem ide temetkezett, hanem az Apisok sírboltjába³⁴ — valószínűnek látszik, hogy itt is dolgozott. A Chephren piramis mellett megmaradt Maj építészvezető felirata, aki a kutatás legújabb megállapításai szerint az itteni helyreállítási munkákat vezette, nem pedig köveket bányászott a fáraó nagy építkezéseivel, mint régebben gondolták.³⁵

Egy II. Ramses-kori levélben a küldő a címzett részére a memphisi isteneknél kívül az itteni temetőben pihenő felső és alsóegyiptomi királyok áldását is kéri.³⁶ Szerinte tehát a királyok még mindig ott nyugodtak a piramisokban. A Chester Beatty IV. papirusz viszont azt emeli ki, hogy a tudás, a könyv még a piramisoknál is maradandóbb hírnevet biztosít.³⁷

Gizában a XXI. dinasztia korában emelik a római korig továbbélő Isis templomot Henutsen piramisának keleti oldalán. Egy I. Pszenés nevét viselő maradvány minden esetre azt bizonyítja, hogy ez a templom ekkor már állt.³⁸ A XXV. dinasztia etióp királyai a napatai piramisok építésével is a régi egyiptomi uralkodók örököseinek igyekeztek mutatni magukat. Majdnem ezeréves szünet után tehát újra a piramis látszott a királyokhoz legnépszerűbb sírhelynek.

Különös jelentősége van a piramisok későkori története szempontjából a *saisi korszaknak*, mely az államigazgatás és a kultúra minden területén az Óbírodalmat tekintette eszményképének, ezt igyekezett utánózni és utolérni. Ennek a törekvésnek a megnyilvánulásai azok az archaizáló irányzatok, melyek a halotti kultusz területén is megfigyelhetők. Bár éppen a sírrablástól való félelem miatt nem térnek vissza a masztaba sír-

²² I. m. 232-.

²³ Vagyis követi őt, anélkül, hogy vezetné.

²⁴ Erman A., Die Märchen des Papyrus Westcar. (Berlin 1890) col. VII. 4 —. A tnw szó legjobb fordítása véleményünk szerint itt a mérték.

²⁵ A név eredeti jelentése egyes kutatók szerint „Cheops a horizonthoz tartozó” (3htj Hwfw) volt. (Edwards, I. E. S. i. m. 297). A Westcar papirusz szerzője azonban „Cheops horizontját”-nak értelmezte. A fáraó a napistennel azonosul, s lenyugszik a horizonton akár csak az. A piramisok túlvilághittel kapcsolatos szimbolikájára legújabbán I. Dobrovits A., AT 12 (1965) 165. —.

²⁶ Thoth szerepére a templom alapításánál I. Bonnet, H., Reallexikon... 779.

²⁷ Selim Hassan: The Great Sphinx and its Secrets. Excavations at Giza. 8 (Cairo 1953).

²⁸ Urk. IV. 1283.

²⁹ Edwards, E. S. i. m. 246. Bruyère, B., Rapports préliminaires: Deir el-Médineh. (Le Caire 1923). Bruyère, B., Rapports sur les fouilles de Deir el-Médineh. (Le Caire 1933) passim. Újbírodalmi piramisok ismeretesei még pl. Anibából is; Steindorff, G., Aniba II. (Cairo 1937) 36 —. A legújabb ilyen leletekről még nincsenek megbízható publikációk.

³⁰ Jéquier, G., Le Mastabat Faraoun. (Le Caire 1929) 13, 7. kép.

³¹ Lauer, J. Ph., i. m. 85. Abuszirban és a szakkarai Uszerkaf piramison is végzett helyreállítási munkát. Lauer, J. Ph., BSFE 9 (1952 február) 22.

³² Drioton, É., — Lauer, J. Ph., ASAE 37 (1937) 201-.

³³ Porter-Moss III. 240.

³⁴ Mond, R.—Myers, O., The Bucheum. I. (London 1934) 8., ezt kétségbe vonja, véleményünk szerint indokolatlanul. Vö. Mariette, A., Le Serapeum... (Paris 1882) 58, 146.

³⁵ L. Helck, W., Pyramiden. PWRE 46. Halbband (1959) 2205.

³⁶ Pap. Sallier IV. vso. 2, 1. Gardiner, A. H., Late Egyptian Miscellanies. Bibliotheca Aegyptiaca VII. (Bruxelles 1937) 89.

³⁷ 2, 7., Gardiner A. H., Hieratic Papyri in the British Museum. 3. sorozat. (London 1935) XIX. t. Dobrovits A. AT 14(1967) 267-.

³⁸ Porter-Moss III. 5. A templomból előkerült késői sztelére mely szerint az Isis templom már állt volna a Cheops piramis építésekor I. Daressy, G., Rec. de trav. 30 (1908) 1-; Breasted J. H., Ancient Records of Egypt² I. (New York 1962) 83-; A Cheops piramis déli oldaláról ismeretes egy saisi vagy perzsa kori látogató felirat. Borchardt, L., Längen und Richtungen der vier Grundkanten der grossen Pyramide bei Gise. (Berlin 1926) 16.; Goyon, L., Les inscriptions et graffiti des voyageurs sur la grande pyramide. (Le Caire 1944) XXVIII. lap, CLXVIII. t.

típushoz, hanem szellemes technikai megoldásokkal védett aknasírokat alkalmaznak a memphisi temetőben,³⁹ a feliratok nagyon sokszor újra piramisszövegek részleteit mutatják.⁴⁰ Előszóval a temetkeznek a piramisok közelébe, egyes esetekben nyilván a szöveget is közvetlenül innét másolják.⁴¹ Szakkarában elsősorban az Unis piramis környékére, az Uszerkaf piramis mellé helyezik el ezeket a sírokat,⁴² ismerünk azonban saisi kori aknasírokat Gizából is.⁴³ Itt az óbirodalmi sírokból tömegével kerültek elő a későkori betemetkezések.⁴⁴

Maguk a piramisok is az érdeklődés középpontjába kerülnek, sőt egyeseket közülük újra fel is használtak. Szerencsére vannak adataink a Dzsószer piramis késői leletanyagára, bár a részletmegfigyelések és pontos leírások itt is hiányoznak. Úgy látszik a későkorban nem sikerült rábukkanni a piramis északi fala alatt elhelyezett bejáratra, s ezért a déli oldalon vágtak egy hosszú folyosót a középen lévő aknáig. Ezt oszlopokkal támasztották alá. Az egyiken felirat is van, s megállapítható, hogy egy a piramis mellett emelt újbirodalmi épületből származik, tehát a déli folyosónak az Újbirodalom utáni időben kellett elkészülnie.⁴⁵ Később ez a folyosó tömegsírral szolgált, Perring mintegy harminc múmiát talált itt.⁴⁶ Valószínűleg a késői korból valók voltak azok a bőséges aranyozással ellátott múmia maradványok is, melyek még Minutoli expedíciója idején kerültek elő,⁴⁷ és később egy hajótörés alkalmával veszttek el. A piramisban levő alabástrom edények egy részét is kihordták a késői korban, és a halotti templomból északra egy halomba rakták. Egy alabástrom talon levő rajzok a saisi kor stílusát mutatják.⁴⁸ Az egyik kék fajánszlapokkal díszített piramis-kamrában a domborműveket függőleges és vízszintes vonalakból álló hálózattal borítja, ami arra mutat, hogy másolták őket.⁴⁹ Ez is igen jól illik a saisi korszak művészeti irányvonalához, hiszen ismerünk olyan sírt, mely óbirodalmi reliefek pontos megfelelőit tartalmazza.⁵⁰ A piramis belső helyiségeiben előkerültek a XXIV-től a XXX. dinasztiaig terjedő időre datálható⁵¹ későkori edények. Minden jel arra mutat tehát, hogy Dzsószer piramisát, melynek építője, Imhotep a késői korban istenné lesz, alaposan tanulmányozták a saisi korszakban.

A piramisok minél pontosabb megismerésére való törekvés tükröződik abban a történetben is, mely szerint Amasis király korában az Egyiptomba látogató Thalés mérte meg a Cheops piramis magasságát egy bot és az épület árnyéka segítségével.⁵² Amasis neve egyébként is szoros kapcsolatban áll a piramisokkal. Forrásaira hivatkozva Plinius is megemlíti, hogy nincs egységes vélemény az építőjűk személyére vonatkozólag.⁵³ Részletesebben értekezik erről a kérdéssel Hérodotos és Diódoros. Hérodotos beszél arról a hagyományról, mely szerint a

Mykerinos piramis tulajdonképpen az Amasis alatt Egyiptomban élő Rhodópis kurtizán sírja volna.⁵⁴ Diódoros pedig a Cheops piramis építőjeként Harmaist, a Chephrené és Mykerinosé gyanánt pedig Amasist és Inarost nevezi meg.⁵⁵ Bizonyítékkal rendelkezünk arra nézve is, hogy ez a változat mélyen meggyökeresedett az antik hagyományban. Lucanus Pharsalia-jában Pompejus fia, atyja halála feletti elkeseredésében a következő fenyegetésekben tör ki:

non ego Pellaeas arces adytisque reiectum
corpus Alexandri pigra Mareotide mergam?
non mihi pyramidum tumulis evolsus Amasis
atque alii reges Nilo torrente natabunt?
omnia dent poenas nudo tibi, Magne, sepulchra. . .⁵⁶

Amasis tehát itt is mint piramisban eltemetett király szerepel. A monda kialakulásának kezdete már Hérodotosnál megfigyelhető, aki leírja a Saisban eltemetett Amasis holttestének megszenteltetését a perzsák bevonulásakor, de utána megjegyzi, hogy az egyiptomiak szerint tulajdonképpen nem Amasis holtteste került a perzsák kezébe, hanem egy másik egyiptomié, akit a sír ajtajához közel temettek, míg Amasis testét a sír legfelsőbb részébe rejtették.⁵⁷ Később ebből alakulhatott ki az a változat, hogy nem is Saisban, hanem Memphisen rejtették el, a második gizai piramisban. A piramisokkal kapcsolatos későkori nézetek reális történeti magját igen nehéz pontosan kihámozni, annyi azonban kétségtelen, hogy ekkor ezekbe az építményekbe behatoltak, és valószínűleg már ekkor újra fel is használták őket. A régi királyi temetkezés felújítására vonatkozólag konkrét adattal a Mykerinos piramisból rendelkezünk, ahol az eredeti kőszarkofágon kívül egy fakoporsó maradványait is megtalálták a király nevével és a „Nut formulával”.⁵⁸ Stíluskritikai alapon biztosan megállapítható, hogy az utóbbi nem óbirodalmi, hanem csak a késői korban készült, valószínűleg a saisi időkben.⁵⁹ A piramisban talált szerves maradványokat az újabb radiocarbon vizsgálatok a korai keresztény korra teszik.⁶⁰ Lehetséges, hogy más piramisokhoz hasonlóan ezt is temetkezéshelyül használták fel a saisi kor utáni időkben, s bejárata még a római foglalat után is nyitva volt.

Piramis mint sír forma a saisi korszakból Théba területén ismeretes.⁶¹ A piramisok jelentőségének megnevekedése a XXVI. dinasztia korában bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy Hérodotos a piramis építő óbirodalmi fáraókat a ramesszidák utáni időre helyezze.⁶²

Az arab szerzőknél említett leletek között, melyek a Cheops piramisból kerültek elő, többek között egy anthropoid kőszarkofág (ezek az Újbirodalomban, majd a saisi

³⁹ L. pl. Lauer, J. Ph., ASAE 52 (1952–54) 133 — a régebbi irodalommal.

⁴⁰ Allen, Th. G., Occurrences of Pyramid Texts (Chicago 1950), újabbban l. pl. Drioton, É., ASAE 52 (1952–54) 106. —

⁴¹ Bonnet, H., Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte (Berlin 1952) 622. G. Maspero [ASAE I (1900) 166] kétségei e tekintetben nem indokoltak.

⁴² Az Unisz piramis környékére (saisi és perzsa kori sírok) l. Porter-Moss III. 173. — Az Uszerkaf piramis mellett levő sírokra pl. Lauer, J. Ph., ASAE 52 (1952–54) 133.; Drioton, É. — Lauer, J. Ph. ASAE 51 (1951) 469. —

⁴³ Porter-Moss III. 55., 64. —

⁴⁴ Reisner, G. A., A History of the Giza Necropolis. I (Cambridge 1942) 15. — Selim Hassan, Excavations at Giza III. 1931–32, (Cairo 1941) 107, 159, 214, 221.; Uo.: IV. 1932–33. (Cairo 1944) 46, 48. —

⁴⁵ Vyse, H. i. m. III. (London 1842) D. t. (44. lap mellett); Lauer, J. Ph., La pyramide à degrés I. (Le Caire 1936) 43, II. XIX. t. —

⁴⁶ Vyse, H. i. m. III. 44–45. Nem fér kétség ahhoz, hogy a múmiák későkoriak voltak. Vö. Lauer, J. Ph., La pyramide à degrés I. 43. —

⁴⁷ Minutoli, H., Von Reise zum grossen Tempel des

Juppiter Ammon . . . (Berlin 1824) 298–99. —

⁴⁸ Firth, C. N. — Quibell, J. E., The Step Pyramid. I. (Cairo 1935) 5. —

⁴⁹ Uo. —

⁵⁰ Otto, E., Ägypten. (Stuttgart 1955) 253., 34. t. A sírra l. Porter-Moss I² 63. —

⁵¹ Lauer, J. Ph., La pyramide à degrés I. 45. Saisi kori graffiti is ismeretes a Dzsószer kerületből. Firth, C. M. — Quibell, J. E. i. m. I. 79. —

⁵² Plutarchos, Sept. sap. conv. 2 (146–147.); Hopfner, Th., Fontes historiae religionis Aegyptiacae. (Bonn 1922–1925) 219. —

⁵³ N. H. XXXVI. 12. (§. 8.) —

⁵⁴ Hérodotos II. 134., Diódoros I. 64.; Trencsényi-Waldapfel I., Acta Ant. Hung. 12 (1964) 161.; —

⁵⁵ I. 64. —

⁵⁶ Pharsalia IX. 153. —

⁵⁷ III. 16. —

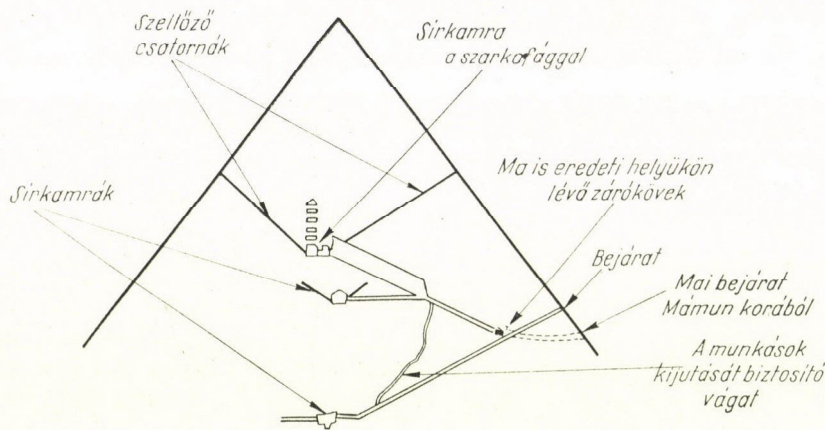
⁵⁸ Ábrázolása: Fakhry, A. The Pyramids (Chicago 1961) 85. kép. —

⁵⁹ Sethe, K., ZÄS 30 (1892) 12. —

⁶⁰ Edwards, I. E. S., i. m. 163. —

⁶¹ Porter-Moss I.² (2. rész) 622, 625. —

⁶² Africa, Th. W., JNES 22 (1963) 257. —

1. kép. A Cheops piramis belső helyiségei
 Рис. 1. Внутренние помещения пирамиды Хеопс
 Fig. 1. Les chambres de la pyramide de Cheops

kortól kezdve divatosak) és nagyszámú múmia szerepel.⁶³ A késői korban rendszeressé válik a régi temetkezőhelyek tömegsírként való felhasználása, a piramisokba való temetkezés különösen csábító lehetett. Az élénk fantáziáról tanúskodó arab leírásokból, melyek részletezése most nem tartozik tárgyunkhoz, úgy látszik, hogy a szegényebb temetkezések mellett gazdag mellékletekkel ellátott holttest is nyugodott a Cheops piramisban.⁶⁴ A szakirodalomban is kísért az a feltevés, hogy Ma'mun esetleg Cheops temetkezésének maradványaira bukkant.⁶⁵ A leletanyag ezt nem támasztja alá. A kérdésre még visszatérünk.

A saisi korszakhoz időben közel eső Hérodotos tudósítás egyik részletét az utóbbi évek ásásai igazolták. A piramishoz vezető halotti templomot valóban domborművek díszítették.⁶⁶ Ezekből csak jelentéktelen maradványokat sikerült napvilágra hozni, az ő idejében azonban, úgy látszik, még tekintélyes részei állottak, ami a piramisok állapotának megítélése szempontjából sem közömbös. Feltételezhetőleg restaurálások is történtek ekkor, hiszen a korabeli emlékegy az eddig említett tényeken kívül is világosan igazolja azt, hogy a nagy piramisok építői iránt érzett gyűlölet, melynek Hérodotos hangot ad, nem lehetett az ő idejében sem általános. Anélkül, hogy most a későkori királykultusz többször feldolgozott problémájának ismertetésébe akar-nánk bocsátkozni,⁶⁷ a memphisi Sarapieion egyik sztéléjét kell megemlítenünk Dareios 34. uralkodási évéből, ahol egy pap szerepel, aki „Isis a piramis úrnője”, Cheops, Chephrén és Dzsedefré (ilyen sorrendben!) valamint Harmachis, tehát nyilván a nagy Szfinx papja volt.⁶⁸ Apja szintén ezeket a tisztségeket töltötte be. Manethónál vagy szövegének kiegészítőinél is látszik a Cheops rehabilitálására irányuló törekvés.⁶⁹

Hérodotos sajnos szűkszavú leírása a Cheops piramis belsejéről annyit világosan elárul, hogy erről csak hallomásból szerzett értesülései voltak. A Cheops piramis sírkamrájáról annak megemlézése után beszél, hogy — szerinte — a Chephrén piramisnak nincs földalatti része.⁷⁰

... οὐτε γὰρ ὕπεστι οἰκήματα ὑπὸ γῆν, οὐτε ἐκ τοῦ Νείλου διώρουζ ἦκει ἐς αὐτὴν ὥσπερ ἐς τὴν ἐτέραν ρέουσα· δι' οἰκοδομημένον δὲ ἀλλόωνος ἔσω νῆσον περιορᾷ, ἐν τῇ αὐτὸν λέγουσι κεῖσθαι Χέοπα.

Hérodotos forrásai szerint tehát Cheops a piramis alatt egy szigeten fekszik, amely köré vizet lehetett csatornán bevezetni. Az újabb kutatás az Osiris sírok berendezésével, és elsősorban I. Sėti abydosi kenotaphiumával hozza ezt a leírást kapcsolatba.⁷¹ A piramis alsó kamrájának padlója teljesen egyenetlen, szemmel láthatólag nincs befejezve, a megkezdett akna és a déli falról kiinduló vakjárat korát sajnos nem lehet megállapítani, nincs kizárva az sem, hogy kincskereső művei. A padló egy helyen annyira felemelkedik, hogy ide szarkofágot nem tudtak volna elhelyezni, így ez nem azonosítható a Hérodotos által említett szigettel. Víz bevezetésére szolgáló berendezések sem kerültek elő az eddigi kutatások során. A piramis egyébként magasan a Nilus vízszintje fölé épült. Hérodotos vezetőinek tehát nem volt reális képük a piramis belsejéről, nyilván csak a földalatti kamra létezéséről tudtak. A leírásban legfőképpen az az érdekes, hogy Hérodotos arról nem beszél, hogy Cheops testét a piramisból eltávolították volna. A Chephrén piramis belsejéről, földalatti kamráiról és folyosóiról Hérodotos korában semmit sem tudtak, ami arra mutat, hogy ennek bejáratát a saisi korban sem sikerült megtalálni, vagy pedig kinyitották ugyan titokban, de utána a bejáratot a leg gondosabban elrejtették. Innen késői betemetkezésekről sincs régészeti adatunk. Belzoninak ugyan, miután 1818-ban rendkívül fáradtságos és reménytelennek látszó munka után elsőnek hatolt be ide az európai kutatók közül, azt kellett látnia, hogy a középkorban az arabok — akik egy felíratlaltal is megörökítették látogatásukat — már kirabolták a sírt,⁷² a források azonban mégis azt a benyomást keltik, hogy ezt az épületet az ókorban sokkal kevésbé ismerték, mint a Cheops, Mykerinos és Dzsószer piramist.

⁶³ Graefe E., Das Pyramidenkapitel in Al-Makrizi's Hišat. (Leipzig 1911) 66—67. A szöveg új magyar fordításának rendelkezésre bocsátásáért ezúton mondok köszönetet Fodor Sándornak. Vö. még Lauer, J. Ph., Histoire monumentale des pyramides d'Égypte. I. (Le Caire 1962) XIV—XV. Az arab források túlnyomó többsége Ma'munnak tulajdonítja a piramis feltöreszt. A néhány eltérő adatra l. Sacy. S. de, Relation de l'Égypte par Abd-Allatif (Paris 1810) 219—20. Témánk szempontjából annak sincsen különösebb jelentősége, ha ez mégis Hárún ar-Rašid alatt történt volna meg.

⁶⁴ Uo. 67.

⁶⁵ Lauer J. Ph., Le problème... 18.

⁶⁶ Selim Hassan, The Great Pyramid of Khufu and its Mortuary Chapel. (Cairo 1960) 20.

⁶⁷ L. pl. Otto, E., MDIK 15 (1957) 193.

⁶⁸ Chassinat, E., Rec. de Trav XXII. (1900) 173—4.

⁶⁹ Frgt. 14—15.; Waddell, W. G., Manetho. (London 1956) 46—48. (Cheops mint szent könyv szerzője.)

⁷⁰ II. 127.

⁷¹ Helck, W. i. m. 2203.

⁷² Hölscher, U., Das Grabdenkmal des Königs Chephren (Leipzig 1912.) 84.

Az antik szerzőkből is jól látszik, hogy a legnagyobb piramis állt az érdeklődés középpontjában.

A következő tények alapján tehát arra kell következtetni, hogy a saisi korban a Cheops piramist is felnyitották:

1. Kutatások a Dzsoszer piramisban. Az itteni leletanyag.
2. A piramis szövegek népszerűsége. Feltehetőleg itt is keresték ezeket.
3. A Cheops piramis magasságának megmérése Amasis korában.
4. Arab szerzők leírásai a Cheops piramis leletanyagáról.

Továbbra is nyitva marad azonban a kérdés, hogy a Cheops piramis mely részét ismerték az ókorban. Strabón arról ír, hogy az ő idejében a piramis oldalán közep-tájón egy felemelhető kő volt, ez után egy lejtős syrinx következik, mely a sírig tart:⁷³ ἔχει δ' ἐν ὕψει μέσως πῶς τῶν πλευρῶν λίθον ἐξαυρέσιμον· ἀρθέντος δὲ σύριγξ ἐστὶ σκολιὰ μέχρι τῆς θήκης.

A syrinx nyilván a levezető folyosót jelenti, a thébai királysírokkal kapcsolatban hasonló értelemben fordul elő.⁷⁴ Strabónnak tehát a piramis alsó járatáról és kamrájáról volt tudomása. A saisi korban láthatólag alaposan megismerték a piramisok földalatti járatait, s mivel ezek többségében csak ilyenek találhatók, lehetséges, hogy nem kerestek felsőbb helységeket a Cheops piramisban. A római korban — Aristeidész tudósítása szerint

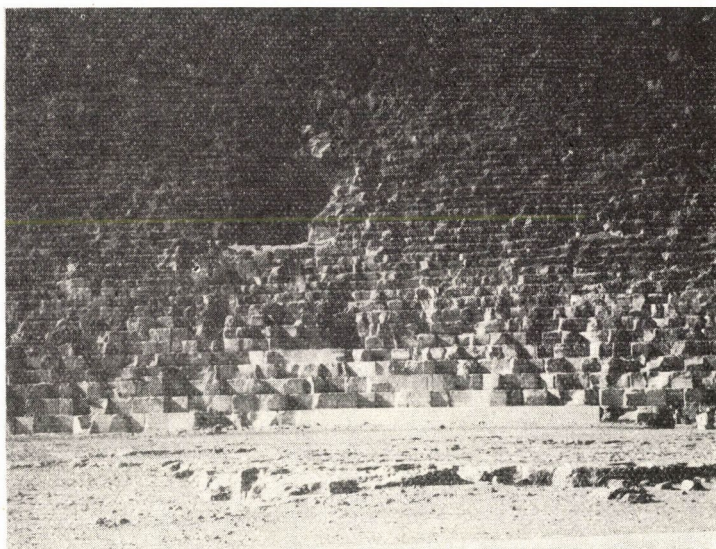
2. kép. A Cheops piramis
Рис. 2. Пирамида Хеопса
Fig. 2. La pyramide de Chéops

3. kép. A Cheops piramis D—K felől Henutsen piramisával.

Рис. 3. Пирамида Хеопса с юго-востока с пирамидой Хенутсена

Fig. 3. La pyramide de Chéops vue du sud-est, avec la pyramide de Henoutsen

4. kép. A Cheops piramis északi oldala. Az eredeti (felül) és a Ma'mun korában vágott bejárat

Рис. 4. Северная стена пирамиды Хеопса. Подлинный (сверху) и выдолбленный в эпоху Мамуна вход

Fig. 4. Le côté septentrional de la pyramide de Chéops. L'entrée originale (en dessus) et l'entrée ouverte à l'époque de Ma'moune

— a papok véleménye az volt, hogy a piramisok földalatti része ugyanolyan nagyságú, mint a látható épület.⁷⁵

τῶν πυραμίδων τὰς μὲν κορυφὰς ὁρῶντες ἐκπληττόμεθα, τὸ δ' ἀντίπαλον καὶ ὑπὸ γῆς ἕτερον τοσοῦτον ὃν ἡγνόηται, λέγω δέ, ἃ τῶν ἱερῶν ἦκουον.

A kutatás tehát elsősorban ezekre irányult, s mivel a felvezető járat zárókövei még ma is helyükön vannak, a felső nagy folyosóba csak a munkások kijutását biz-

tosító vágaton keresztül hatolhattak. Ezen keresztül azonban igen nehéz lehetett a kincseket kivinni, későbbi temetkezéseket pedig ide bejuttatni teljesen lehetetlen lett volna. Az arabok által említett leletek tehát vagy a piramis alsó részéből származnak, vagy pedig azt kell feltételeznünk — ez egyébként alig látszik valószínűsíthetőnek — hogy a folyosó hatalmas záró gránit hasábjait az ókor végén rakták vissza. Ilyen elővigyázatossági rendszabály csak királyi temetkezésnél képzelhető el, egy tömegsír esetében nem.⁷⁶

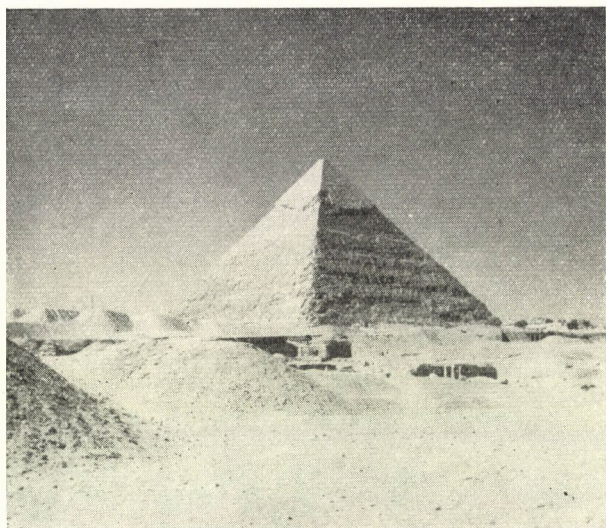
esetleg a perzsa kori felkelő dinasztiaik valamelyik uralkodója ide temetkezett volna. Az 1 m-nél alig szélesebb, kb. 120 cm magas folyosón nagyobb méretű temetkezési felszerelést nehezen lehetett volna a felső sírkamrába juttatni. Cheops szarkofágjának beemelése idején a piramis még nem volt készen.

⁷³ 17, I. 33 (808).

⁷⁴ Bataille, A., Les Memnonia. (Le Caire 1952) 168—. A hosszú, egyenes folyosók a görögöket pásztor-sípra emlékeztették, így nyerték a sírok a syrinx nevet.

⁷⁵ Orat. (ed. Keil) XXXVI. (48) Αἰγύπτῳ 122 (363 I.); Hopfner Th., i. m. 302.

⁷⁶ Véleményünk szerint aligha képzelhető el, hogy

5. kép. Chephrén piramisa az eredeti burkolat maradványával

Рис. 5. Пирамида Хефрена с остатками подлинной облицовки

Fig. 5. La pyramide de Chéphren avec le reste du revêtement original

6. kép. Mykerinos piramisa

Рис. 6. Пирамида Микериноса

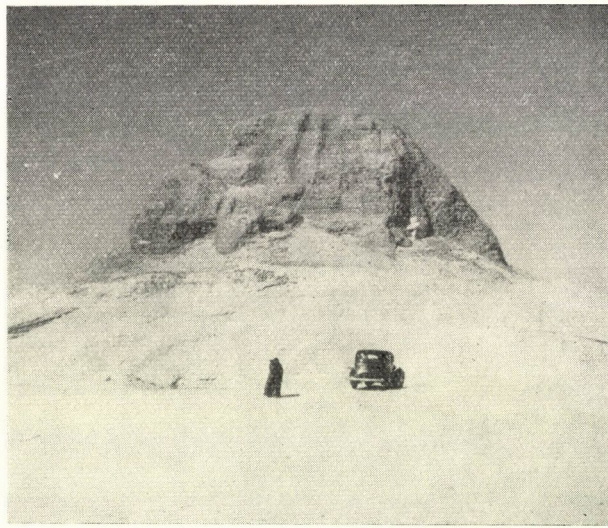
Fig. 6. La pyramide de Mykerinos

A Ptolemaios és római korban nemcsak a régi piramisokba és ezek környékébe temetkeztek előszere-

⁷⁷ Möller, G., Archiv f. Papyrusforschung 7 65–6.; Mitteis, L.—Wilcken, U., Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde. I. II. Hälfte (Leipzig—Berlin 1912) 578–9. Papyrus az i. sz.-i III. századból. Fl. W. M. Petrie talált is ilyen piramisokat Hawara környékén. Roman Portraits and Memphis IV. (London 1911) 19., XVII., XXI. t.

⁷⁸ Cum Ptolomaeorum manes seriemque pudendam Pyramides claudant indignaque Mausolea... (Lucanus: Phars. VIII. 696–7.); vö. Thiersch, H., JDAI 25 (1910) 68–9.

⁷⁹ Rühlmann, G., Wiss. Zeitschrift der Martin Luther Univ. Halle—Wittenberg XI. (1962) 1033–.; Hermann, A., Jb. f. Antike und Christentum 7 (1964) 117–.

7. kép. II. Sesóstris illahuni téglapiramisa

Рис. 7. Иллахунская кирпичная пирамида Сесостриса II

Fig. 7. La pyramide de brique de Sesostris II. à Illahoune

tettel, hanem divatba jöttek a miniatűr piramisokkal díszített sírok.⁷⁷ Valószínűleg a Ptolemaiosok is piramis alakú sírokat építettek maguknak,⁷⁸ és ez a sírtípus elterjed a Földközi-tenger medencéjének különböző területein.⁷⁹

Giza római kori történetére vonatkozólag nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Strabón egyiptomi látogatása és az arab foglалás közötti időben zárták le újra a Cheops piramis bejáratát olyan ügyesen, hogy Ma'mun arabjai nem tudták megtalálni. A késő császárkorban Septimius Severus a piramisokat is meglátogatta, figyelmesen megtekintette őket (*Nam et Memfim et Memnonem et pyramides et labyrinthum diligenter inspexit*),⁸⁰ ebből azonban nem következtethetünk arra, hogy belsejükben is járt. A késő ókori és bizánci szerzőket is foglalkoztatta a piramisok kérdése, műveik azonban a piramisok ókori történetéhez nem nyújtanak felhasználható adatokat.⁸¹

Az elszórt adatokból véleményünk szerint — a kutatás jelenlegi állása mellett — a következő kép rajzolódik ki a Cheops piramis Óbirodalom utáni sorsáról: 1. Nem lehet bizonyítani azt, hogy a saisi kor előtt az építményt feltörték volna. 2. Biztos adatok e korszak után is csak az alsó sírkamra és folyosó ismertetésére állnak rendelkezésre, és a késői betemetkezések is leginkább itt látszanak valószínűnek. 3. Az arab leírások alapján azonban nem rendelkezünk kellő alappal annak feltételezésére, hogy Cheops temetkezése Ma'mun korában még meglelt volna, és annak ellenére, hogy a felső helységekről a forrásokban nem esik szó, korábbi időpontban — minden esetre Hérodotos után, talán az V.

⁸⁰ Scriptorum Hist. Aug. (Spartianus): Severus 17.

⁸¹ Egyre inkább tért hódít ekkor az a nézet, hogy a piramisok József gabonarakтары voltak. Pl. Julius Honorius, Cosmographia 45 pag. 51.; (Hopfner, Th. i. m. 537.); Rufinus, Historia Eccles. XI. 18. (Hopfner, Th. i. m. 625). Ezt az elképzelést illusztrálja a velencei Szent Márk katedrális egyik mozaikja. Rühlmann, G., Kleine Geschichte der Pyramiden. (Dresden 1962) I. t. A piramisokra I. még. Procopios: De Aedificiis II. 1. Steph. Byzantius frg. XVI., Anthologia Palatina IX. 656 stb. J. Ph. Lauer szerint (Le problème...) a Cheops piramis alsó folyosóját a bizánci korban még látogatták. A piramisban levő monogramok L. Goyon (i. m. XXXII) szerint a XV. században jelennek csak meg.

sz. második felében vagy a második perzsa uralom idején (341—332) bekövetkezett kirablást kell feltételeznünk.⁸²

Az arab szövegekből nem lehet ép, óbirodalminak tekinthető temetkezésre következtetni, sokkal inkább ennek kifosztottságára. A leletek nyilván későbbi időből származtak, nem Cheops korából.

Felvetődik végül a kérdés, elképzelhető-e az, hogy egy királyi temetkezés ilyen hosszú időt nagyobb megkárosítás nélkül vészellen át? A gondosan elrejtett

nem piramis formájú sírokat most figyelmen kívül hagyva, mint példára hivatkozhatunk II. Antef (W3h nh 2117—2069) kisméretű thébai piramisára, mely az Abbott papiruszon megörökített jegyzőkönyv⁸³ szerint IX. Ramses 16. évében (1124) a második átmeneti kor és az Amarna reform közbeeső politikai válságai és megrendült közbiztonsága ellenére is még ép volt.

Kákosy László

ВОПРОС ВЗЛАМЫВАНИЯ ПИРАМИДЫ ХЕОПСА

Резюме

Автор считает, что, исходя из данных литературы и археологии, можно нарисовать следующую картину судьбы пирамиды Хеопса в годы, последующие за древним царством. Нельзя доказать, что строение было взломано до саисской эпохи. О времени после данной эпохи в нашем распоряжении имеются достоверные данные только относительно нижней гробницы и коридора, и здесь более вероятной кажется более поздняя их засыпка. Однако на

основании арабских описаний нельзя предполагать, что погребение Хеопса существовало еще в эпоху Макмуна. Несмотря на то, что верхние помещения не упоминаются источниками более раннего времени, во всяком случае после Геродота, наиболее очевидным кажется то предположение, что ограбление пирамиды произошло во второй половине V века до н. э. или во время второго персидского господства.

Л. Кákosy

THE PROBLEM OF THE BREAKING OPEN OF CHEOPS'S PYRAMID

Summary

The data furnished by the literature and by archaeology present, in the author's opinion, the following picture about the lot of Cheops's pyramid: though a great number of other pyramids and tombs were undoubtedly despoiled during the first Intermediate Period, it cannot be convincingly proved that this edifice was forced open in times previous to the XXVIth dynasty. Even subsequently to this era, certain information is available only for the underground chamber and the descending corridor, and certain burials seem probable

rather in these places. However, relying on the Arabic descriptions, the survival of Cheops's burial till the era of Macmun cannot be supposed. Although in the sources of earlier dates the rooms of the superstructure are not mentioned, the most probable inference seems to be that the burial chamber was rifled in the second half of the fifth century, in any case after Herodotus's time, or subsequently to the time of the second Persian rule.

L. Kákosy

⁸² Hérodotos említést tesz arról, hogy Kambyzész Memphisen felnyitattott régi sírokat (III. 37.), piramisokról azonban nem szól. Ennek a részletnek és Hérodotos már tárgyalt leírásai alapján nem látszik valószínűnek az, hogy az első perzsa uralom alatt vagy legalábbis ennek

első felében a piramis felső részében jártak volna.

⁸³ Pap. Abbott II. 8. *Breasted J. H. Ancient Records IV. 254.*; *Vö. Porter-Moss I. 2 (II. rész) 595.*; *Peet, E. The Great Tomb Robberies ... (Oxford 1930).*

A SÁGVÁRI KÉSŐRÓMAI SZINKRETISZTIKUS ÁBRÁZOLÁSÚ LÁDAVERET

Burger Alicenak a ságvári későrómai temető emlékanyagáról nemrégiben megjelent monográfiája¹ gazdag anyagközlésével lehetővé tette, hogy az itt előkerült egyes jelentősebb tárgyakkal újra részletesebben is foglalkozhassunk. Így szükségessé vált a temető 54. számú sírjában, szarkofágban talált emlékek alaposabb revíziója is, amelyben többek közt egy — maga nemében egyedülálló — ókeresztény ládaveret töredékei is előkerültek. A szarkofág leleteit a Magyar Történeti Múzeum leltárkönyvében az ásató — Radnóti Aladár — lajstromozta be. A napló szerint az 54. sírból a következő tárgyak kerültek elő:

1. Bronz ládikaveret töredéke kétoldalt gyöngy-sorral szegélyezett mezőben ókeresztény bibliai jelenet — középen Krisztus redőzött ruhában jobbra fordul. Bal kezében rövid bottal egy kis síraediculára mutat; jobb kezét csipőjén nyugtatva hosszú vastag tárgyat vagy rosszul értelmezett ruharedőt tart. Bal oldalán kis félkörös lezáródású aediculában Lázár mumiája. Krisztus fejétől jobbra krisztusmonogram; balra csillog. Sötétzöld patina. Hosszúsága: 4,1; szélessége: 4,7 cm. (1. kép 1).

2. Bronz ládikaveret kis töredékei alakos ábrázolásúak, de nem összeállítható darabok.

3. Arany fülbevaló.
4. Arany lánctagok.
5. Bronz csüngő.
6. Illatszeres üveg.
7. Üvegtöredékek.
8. Vastöredékek.
9. II. Constantius bronzérme Coh² 44 2 db.
10. Ugyanaz Coh² 45 1 db.
11. Constantius Gallus bronzérme Coh² 9.
12. Ugyanaz Coh² 5 1 db.²

A sír tárgyai közül elsőként az ókeresztény ládaveret Lázár feltámasztását ábrázoló töredéke került publikálás alá, e sorok írója tollából.³ Majd Radnóti Aladár tett róla említést, hivatkozva publikációnkra megjegyzi: „a feltört szarkofágban találtunk ládaveret-töredékeket, köztük ókeresztény ábrázolás: Krisztus feltámasztja Lázárt.”⁴ Burger Alice a ládaveretek közül csak az ókeresztény jelenetes töredéket vizsgálja,⁵ melyet — a kísértő pénzek alapján — 346–367 közé datál.⁶ A Történeti Múzeum régészeti kiállításán az említett ókeresztény lemez mellett szerepel töredék, melyen jobbra néző ló alakja látható, amely bal lábát felemeli, a többi végtagja hiányzik, a ló fölött balra félkör alakú girlanddíszítés látható. Patinája ugyanolyan sötétzöld színű, mint a Lázár feltámasztása jelenet. Hosszúsága: 2,4; szélessége: 2,6 cm (1. kép 2).

A ládaveret rekonstrukciója részben lehetséges a Paulovics István kisárpási ásatásaiból előkerült hasonló töredékek alapján. Ez utóbbiakat Nagy Lajos tette közzé, szerinte: „a darab nagyon töredékes. Minden esetre megmaradt az ifjú Jó Pásztor alakja, aki jobb kezével egy erősen megrongált tárgy felé nyúl, s ez nem lehet más, mint a Mózsésből fiatalított Krisztus egyik esodatétele, amint a sziklából vizet fakaszt. Ez a legvalószínűbb feltevésünk a ládaveret töredékes volta miatt, bár gondolhatnánk arra is, hogy Lázár feltámasztását ábrázolja. A ládaveret kísérő díszítései, az alatta álló állatfríz, valószínűsíti azt a megállapításunkat, hogy pannoniai helyi gyár alkotása”⁷ (1. kép 3). Nagy Lajos publikációjában nem tesz említést arról, hogy a scrinium borító bronzlemezeinek képes sávjában a téglalap alakú kyma-soros keretbe foglalt Krisztus alakját őrző kép váltakozik a kyma-soros körmedaillonba foglalt Meduza-fejes domborításokkal (1. kép 4). Elég itt utalnunk a Meduzák ehtonikus jellegére ahhoz, hogy jelenlétüket egy a halállal, ill. a feltámasztással kapcsolatos képekkel megértsük. Mint a múzeum raktárában előkerült, eddig közöletlen bronzlemeztöredékekből kitűnik, a Lázár feltámasztását ábrázoló képmező többször ismétlődött a scriniumon (Istsz. 62.344. 1.).

A ságvári és a kisárpási ókeresztény scriniumtöredékek közt határozott stílári és ikonográfiai kapcsolat mutatható ki. Mindkettő az ún. metope-stílusú ládaveretek közé tartozik,⁸ mindegyiknél az ókeresztény jelenet alatt hellenisztikus — római jellegű állatfríz látható, amelyen rohanó állatok közt fent girlanddíszítés vonul végig. Rokon a főalak ruházatának széles, egyszerű redőkezelése, továbbá a térkitöltő s egyben szimbolikus jelentésű krisztusmonogram is. A többi pannóniai ládaveret képtípusával egybevetve úgy látszik, hogy a kisárpásin is inkább Lázár feltámasztását, mintsem Mózes vízfakasztását láthatjuk.⁹

A rokonság ellenére is bizonyos figyelemre méltó eltérések mutatkoznak a kétféle Krisztus-ábrázolás között. A kisárpási alak balra fordul, jobbjaival felfelé és előre nyúl, balját melléhez szorítja, bal válláról köpeny lóg le. Az előtte levő tárgy (Lázár mumiája?) vele egymagasságú.¹⁰ A ságvári ládavereten Krisztus jobbra fordul, baljaival nyúl előre, s úgy érinti meg a kicsi, mintegy térdmagasságig érő, félkörívben záródó aedícula tetejét, jobbját hátrafelé szorítva kezében egy ívalakban meghajló tárgyat tart, melynek felső része elkeskenyedik. Az alak beállítása is szokatlan: fej, karok oldalnézetben, test szemköznézetben. A jobb oldali krisztusmonogram bal oldali párja sokágú csillag. A keretelés nem kimatation, mint az összes kisárpási — nemcsak a keresztény, hanem

¹ Burger, A., Sz., Acta Arch. Hung. 18 (1966) 99–234. LXVII–CXVI. t.

² M. Tört. Múz. lt. napló: 11/1936, Ságvár (Somogy), a Tömlöchegyen feltárt IV. századi temető kiválasztott sírleletei.

³ Kádár Z., Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája = L'Iconografia dei monumenti paleocristiani della Pannonia (Bp. 1939) 41., 13. kép.

⁴ Radnóti A., Arch. Ért. 52 (1939) 156., 38. j.

⁵ Burger, A., Sz., i. m. 105., XCI. t. 6.

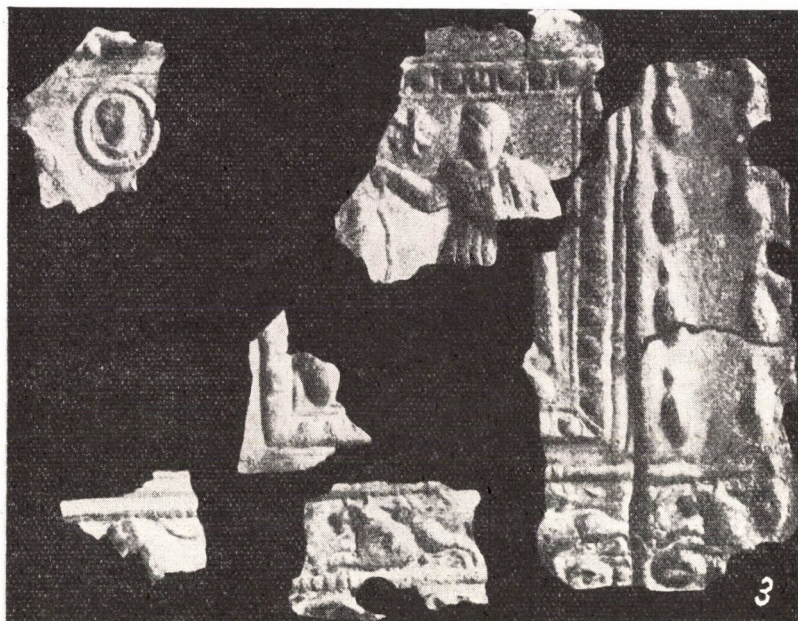
⁶ Uo. 147.

⁷ Nagy L., Pannonia Sacra, Szt. István Emlékkönyv I. (Bp. 1938) 91., 55. kép.

⁸ Vö. pl. Radnóti A., Intercisa II., 60. kép; Nagy L., i. m. 39. kép.

⁹ Kádár Z., i. m. 26. Mózesjelenetnek véli Nagy L., i. m. 90. nyomán

¹⁰ Nagy L., i. m. 55. kép; Lázár-mumiáról legutóbb: Sz. Póczy K., Arch. Ért. 91 (1964) 187.; Kádár Z., Zur Frage der römerzeitlichen ägyptischen Elemente in der altchristlichen Ikonographie. VII. Internat. Kongr. f. Chr. Archäologie. (Trier 1965) 87.

1. kép. 1—2. Ságvár, 3—4. Kisárpás, ládikaveretek. — 5. A Paulinus szarkofág veretei
 Рис. 1. 1—2. Шарвар, 3—4. Кисárpás, оковки от ларца. — 5. Оковки Паулинского саркофага
 Fig. 1. 1—2. Ságvár, 3—4. Кишárpás, ferrures de coffrets. — 5. Les ferrures du sarcophage de Paulinus

a „pogány” ládavereteken is — hanem gyöngysordísz. A két veretet tipológiai és ikonográfiai szempontból némileg összekapcsolja a trieri Paulinus-szarkofág veret-dísz: ezen gyöngysorral elválasztott keretben két jelenet látható: balról Ádám és Éva, köztük a fára tekeredő kigyó; jobbról Krisztus köpenyben, jobb felé fordulva, a jobb kezében tartott bottal megéri a nála is magasabb félköríves aedícula tetejét, amelyben csavart oszlopok közt áll Lázár mumia-alakban; baljával viszont köpenyének teste előtt térdig lehulló csücskét tartja. A két jelenetet alól jobbra futó állatok fríze kapcsolja össze.¹¹ (1. kép 5).

A ságvári ládaveret Lázár-jelenetének Krisztus-ábrázolása a szokott típustól főként abban tér el, hogy a csodatevő botot nem a jobbában, hanem a baljában tartja, hátrafelé húzott jobb kezében viszont hosszú, talpától a ruhán át keresztülvonuló, lent vastagabb, végénél keskenyebb, a kezében meggörbülő tárgyat tart. A megváltó ezt a tárgyat szemmel láthatólag hátrattartja, visszatartja a síraedikulától! Az ábrázolás magyarázatához a trieri szarkofágon szereplő két biblikus jelenet eszméi kapcsolatát és ikonográfiáját is figyelembe kell vennünk, ahol az összekapcsoló állatfríz is jelzi a jelenetek tartalmi összekapcsolódását. Itt baloldalt a halálhozó „ősbűn” szerzője, a fára tekeredő kigyó kapcsolja össze Ádám és Éva alakját, míg jobboldalt a halált legyőző Krisztus *virga thaumaturga*-ja köti össze a jelenet két ellentétes értelmű oldalát: a feltámasztót és a halottat. Krisztus hatalmat kifejező jobb kezével a ságvári ládavereten megfékezi a halálhozó kigyót, ezért kerül itt a bot a baljába.

Természetesen a Lázárt feltámasztó Krisztus alakjának ez az ábrázolása eltér nemcsak a biblikus szövegtől — ahol a csodatevő botról sincs szó (vö. Iohan. 11, 39—45) — hanem általában a szokványos típustól, sajátos helyi, sőt talán egyéni fogást árul el, amelyet

nem magyarázhatunk teljesen a keresztény ideológiából, jöllehet a bibliai szöveg is beszél arról, hogy Krisztus nevében követői „*serpentes tollent*” (Mc 16, 18; vö. Lc 10, 19, továbbá Pál apostol „kigyócsodája”: Act. 28, 3—6). A ságvári ládaveret szóban forgó ábrázolása esetében valószínűleg sajátos pogány—keresztény szinkretizmus-sal állunk szemben. Kézenfekvő az Asklepios—Aesculapius és Hygieia-Salus ábrázolásokra gondolni. Asklepiost a leírásból és érmékről ismert¹² epidaurosi szobra úgy ábrázolta, amint balkezevel a kigyó fejét fogja, legtöbbször azonban — így a pannoniai II—III. századi domborműveken¹³ vagy egy IV. századi klasszikus elefántesont domborművön (ahol az istenség a kigyót etető Hygieia társaságában látható) — úgy jelenik meg, amint kigyós botjára támaszkodik.¹⁴

Azonban az Asklepios-kultuszban a kigyónak gyógyító jellege van, míg a kereszténységben éppen ellenkezőleg, pusztító, diabolikus értelmű, a ságvári Krisztus megfékező mozdulata is az utóbbi felfogás jegyében fogant. A kigyós bot a mágikus értelmű gnosztikus gemákon is szerepel: az egyik az előoldalt Anubis, a halottak istene, a másik oldalt három csillag alatt Gabriel, jobbkezeben koszorú(?), baljával hatalmas sceptrumot tart, amelyiken kigyó tekerődzik.¹⁵ Ez utóbbinak szemlélete rokonabb a kereszténységgel, mint az Asklepios—Hygieia-kultuszé, itt ugyanis nyilvánvalóan a halálos hatalmak feletti győzelmet jelképezi a kézben tartott kigyós pálcá.

Mindent összevéve: a ságvári ládaveret nemcsak a provinciális fémművesség jellegzetes emléke, de vallástörténeti szempontból is különös figyelemre tarthat számot. Korát — a leltárnapló tanúsága szerint — a vele együtt előkerült II. Constantius és Constantius Galluspénzek alapján 335—363 közé tehetjük.

Kádár Zoltán

LA RAPPRESENTAZIONE SINCRETISTICHE DELLO SCRIGNO TARDOROMANO DI SÁGVÁR

Estratto

Un reperto unico nel suo genere è una ferratura paleocristiana trovata in un sarcofago della tomba n. 54 nel cimitero tardoromano di Ságvár. Il pezzo ci è pervenuto in fragmenti; ciò nonostante la ricostruzione parziale è possibile, avendo come base di riferimento un reperto analogo scoperto durante gli scavi di Kisárpás.

Possiamo dimostrare una stretta analogia stilistica ed iconografica tra i fragmenti dei due scrigni paleocristiani di Ságvár e di Kisárpás. Tutti e due appartengono al gruppo di borchie il cosiddetto „stile di metope”. In ognuno vediamo sotto la scena paleocristiana un fregio ellenistico-romano con bestie che corrono tra una decorazione di ghirlande.

L'analogia è dimostrata sia nella semplice composizione delle pieghe larghe della figura centrale, sia nel monogramma di Cristo che qui è un simbolo ed ha la funzione di riempire lo spazio. In contrasto con le precedenti opinioni è probabile che non solo il reperto di Ságvár, ma anche quello di Kisárpás raffigurino la ri-

surrezione di Lazzaro (e non Mosè che fa sgorgare l'acqua).

Iconograficamente molto interessante è che sulla borchia di Ságvár Cristo tiene il bastone miracoloso non nella destra, bensì nella sinistra, con la destra afferra un serpente.

Sulla borchia di Ságvár Cristo che fa risorgere Lazzaro trattiene con la destra (il segno del potere), il serpente, che reca la morte, ed è per questo, che regge nella sinistra la „*virga thaumaturga*”.

E chiaro il significato sincretistico della scena le precedenti scene pagane ci rammentano il culto di Asklepios, e maggiormente ancora i ricordi gnostici.

Lo scrigno è molto interessante anche in relazione della storia delle religioni. Contemporaneamente sono venuti alla luce monete di Costantino II e di Costantino Gallo ed è così che possiamo collocare la data delle sue origini tra il 335—363.

Z. Kádár

¹¹ Volbach, Fr., Metallarbeiten des christlichen Kultes in der Spätantike und im frühen Mittelalter. (Mainz 1921 IV. t. 9.; Nagy L., i. m. 39. kép; vö. Kádár Z., Pannonia... 41.; Ua., Zur Frage... 87.

¹² Mansuelli, G. A., „Asklepios” Enc. dell'arte antica I. (Roma 1958) 722.; éremkép: Kerényi K., Der göttliche Arzt (Darmstadt 1956) 5., kép; Mostra Intern. della Sanità (Roma 1960) címkép.

¹³ Korbuly Gy., Aquinum orvosi emlékei, DissPann I. 1. (1934) 34., 16 kép (további irodalommal); Nagy T., Bp. Tört. I/a (1942), 399., LV. t. 3.; Wollemann M. — Horváth M., Klny. Orsz. Orvostört. Könyvt. Közl. (1963) 27. 80—81. (említi a Krisztus-Asklepios ládaveret ábrá-

zolást, de Ságvár helyett Vácot ír).

¹⁴ Legjobb publikációja: Delbrück, R., Die Consular-diptychen und die verwandten Denkmäler (Berlin—Leipzig 1929).

¹⁵ Az antik és a keresztény kigyószimbolika viszonyáról = Schneider, C., Geistesgeschichte des antiken Christentums. I. (München 1954) 261.; a kigyó orphikus értelmezése rokon a keresztényével, vö. Leisegang, H., Das Mysterium der Schlange, Eranos-Jahrb. (Zürich 1939) 151—250; 1. még: Eitrem, S., Some Notes on the Demonology in the New Testament, Symb. Osl. fasc. suppl. XX² (Oslo 1966), 8. 2. j.

A KESZTHELY-KULTÚRA HELYE A PANNÓNIAI RÓMAI KONTINUITÁS KÉRDÉSÉBEN

Kovrig Ilona 1958-ban megjelent dolgozatában a korábban többféle értelemben használt Keszthely-kultúra fogalom új értelmezését adta.¹ Meghatározása szerint a Keszthely-kultúra fogalommal azt, a főként női sírokban talált jellegzetes ékszerekkel (korongos fibula, stílustű, kosárkás fülbevaló, kígyófejes karperec) jellemezhető emlékeanyag-csoportot kell megnevezni, melyet a Balaton délnyugati részén az avar korban is továbbélő romanizált lakosság hozott létre.

A tanulmány a Keszthely-kultúra 12 lelőhelyét jelölte meg; 10 lelőhelyet a Balaton DNY-i vidékén, 2 lelőhelyet a Balatontól távolabb ÉNY, illetve DNY-ra.²

Kovrig Ilona tanulmánya megjelenése óta eltelt 10 esztendőben a tárgyalt leletanyag lelőhelyeinek száma megsokszorozódott (1. a leletkatasztert). Az újabb adatok az alábbi képet mutatják:

A stílustűk, kosárkás fülbevalók, korongos fibulák és kígyófejes karperecek lelőhelyeit térképre vetítve megállapítható, hogy azok az 1958-as állapotnál jóval szétszórtabbak.

A stílustűk lelőhelyei a Balaton vidék mellett Dél-kelet-Dunántúlon csoportosulnak, s csak egy-egy példány fordul elő Észak- és Kelet-Dunántúlon (1. kép).

A kosárkás fülbevalók lelőhelyei továbbra is Balaton mentén tömörülnek. E típust Dél-Dunántúlon csak egyetlen egy szórvány képviseli (2. kép).

A korongos fibulák lelőhelyei két tömbben: a Balaton vidékén és Baranyában jelentkeznek (3. kép).

A kígyófejes karperecek csak a Balaton vidékén találhatók meg (4. kép).

Az előbbieknél alapján az állapítható meg, hogy a leletcsoportok területi elterjedése nem korlátozódik a Balaton vidékére, hanem észak és kelet felé a Duna vonaláig, vagyis az egykori limesig terjed. Ugyanakkor az egységesnek tűnő avar kori emlékeanyagban — egyetlen kivételt (Tiszabura) leszámítva — e típusok továbbra sem fordulnak elő a Felvidék, Duna—Tisza köze, Tiszántúl és Erdély területén.

Amennyiben a Keszthely-kultúra emlékeanyaga nem szorítkozik oly szűk körre, mint azt az 1958-as adatok mutatták, akkor ki kell terjeszteni a fogalom körét egész Pannónia ilyen jellegű emlékeanyagára?

E kérdésre a négy tárgyforma lelőhelyek szerinti csoportosítása ad választ (1. táblázat). A csoportosítás azt mutatja, hogy ugyanazon a lelőhelyen csak a Balaton vidéki lelőhelyek esetében fordul elő 4, illetve 3 tárgy-típus (5. kép). Valamennyi tárgy-típus együttes fellépése esetén — véleményem szerint — indokolt a Keszthely-kultúra fogalom további használata annak a romanizált népességnek jelölésére, amely a Balaton DNY-i medencé-

jében a népvándorláskorban továbbélt. Az eddig közzétett leletanyag alapján a tárgyalt négy típus közül a kígyófejes karperec csak az így értelmezett Keszthely-kultúra lelőhelyein jelentkezik. Az előbbieknél alapján megjegyzem, hogy a korábbi felfogással szemben Bodajk és Letenye lelőhelyeket nem lehet a Keszthely-kultúra körébe sorolni.

Mivel a Keszthely-kultúra fogalmát továbbra is a Balaton vidékén élt autochton népcsoport emlékeanyagának megnevezésére foglalkozunk le, akkor hogyan értékeljük az azonos tárgyformájú korongos fibulák és stílustűk nagyszámú önálló előfordulását (5. kép)? E leleteket a Keszthely-kultúra hatásának, kereskedelmi úton eljutott árúk előfordulásának, vagy a Keszthely-kultúráról független jelenségeknek kell tekinteni?

A problémát a tárgyak viseletének megfigyelése dönti el. Pannóniában a megfigyelt stílustűk és korongos fibulák javarésze a mellkason, illetve a stílustűk egy része a medence-tájon került elő.³ A ruházat mellett, vagy törzsen való összetűzésére használt különféle alakú tűk és korongos fibulák, valamint a temetőkben a megfigyelések szerint funkcionálisan használt többféle római fibula⁴ csak mint tárgyformák jelentenek önálló formákat, ugyanakkor valamennyi forma egyazon feladat, az említett ruhaösszetűzés céljára szolgált. Ezért azokat a lelőhelyeket, ahol stílustűk, korongos fibulák, vagy római fibulák előfordulnak, az azonos viseleti szokás kapcsolja össze, illetve teszi egyenértékűvé, függetlenül attól, hogy melyik tárgyforma jelentkezik.

E viselet eredete a római korra megy vissza.⁵ Ekkor a stílustűk egyaránt szolgáltak a ruházat és haj összetűzésére. E viseleti szokás azután területi és mögötte etnikai különbségekkel átszarmazott a népvándorláskorra is. A stílustűk hajtű formában való használata a meroving-kori germánoknál honosodott meg.⁶ A bajorországi temetőkben mindkét szokás jelentkezik, ennek megfelelően a tűk részben a mellkason, részben a koponya mellett kerülnek elő.⁷ Ezzel szemben az egykori Pannónia területén a VI—VIII. századi emlékeanyagban e tűk különféle formái, nyilván a romanizált népesség viseletének hatására, elsősorban mellkason, másodsorban medence-tájon kerültek elő, s csak kivételes esetekben (1. leletkataszter) fordultak elő a koponya alatt.

A fentiek alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a Keszthely-kultúra területén igazolható a jellegzetes tárgyformák lelőhely-, típus- és számszerinti leg-töményebb előfordulása alapján az autochton romanizált népesség hagyományos szellemi és tárgyi kultúrája és ennek „maximális” fennmaradása. Pannóniában azon-

¹ L. Kovrig I., Arch. Ért. 85 (1958) 66—72; 72—74.

² L. Kovrig I., i. m. 69.

³ Kivételt a Keszthely—Fenekpusztán és Keszthely—Városi temetőben tett megfigyelések jelentenek.

⁴ Pl.: Alsópáhok: Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II (Braunschweig 1905) 707; Ellend I. 186. sír: korongos római email fibula, Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940. 9.320.; Kékesd 41. sír: római bronz fibula, Pécs, Múzeum. Ltsz. 1936.16.41.; Kékesd 43. sír: római bronz fibula, Pécs, Múzeum. Ltsz. 1936.16.43.;

Keszthely—Dobogó és Keszthely—Városi temető: római fibulák, Lipp V., A keszthelyi sírmezők. (Bp. 1884) 38.; Pécsvárad 17. sír: római email fibula, Pécs, Múzeum. Ltsz. 1942.3.26.

⁵ Pecz V., Ókori lexikon. I. (Bp. 1902) 680.; ellentétet nézetén: Alföldi, A., Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. II. (Berlin—Leipzig 1926) 53.

⁶ Alföldi, A., i. m. 53—54.

⁷ Bott, H., Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit. (München 1952) 158—159., 161.

LELŐHELY

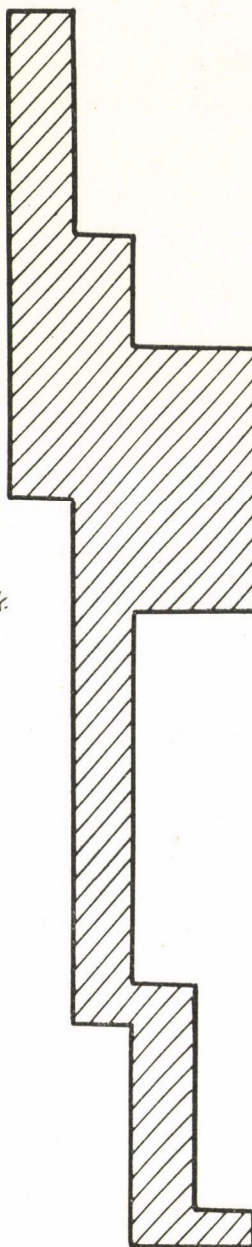
Korangos fibula

Stilustű

Kosárhát
fülbevaló

Kigyófejes
karperec

Cselegörcsöny
Dunaszekcső
Ellend II.
Gerjen
Nagyharsány
Pécs-Gyárvaros
Nagypall
Ellend I.
Jutas
Alsópáhok
Keszthely-Dobogó
K-Fenekpuszta
K-Városi temető
Balatonberény
Gyenesdiás
Lesencetomaj-Pirosk.
Csákkerény
Cikó
Előszállás
Fűzfő
Gyód
Hird
Kékesd
Lébény
Pilismarót
Szellő
Szigliget
Badajk
Lesencetomaj-Fő-u.
Letenye
Nagykozár
Raposka
Balatongyörök

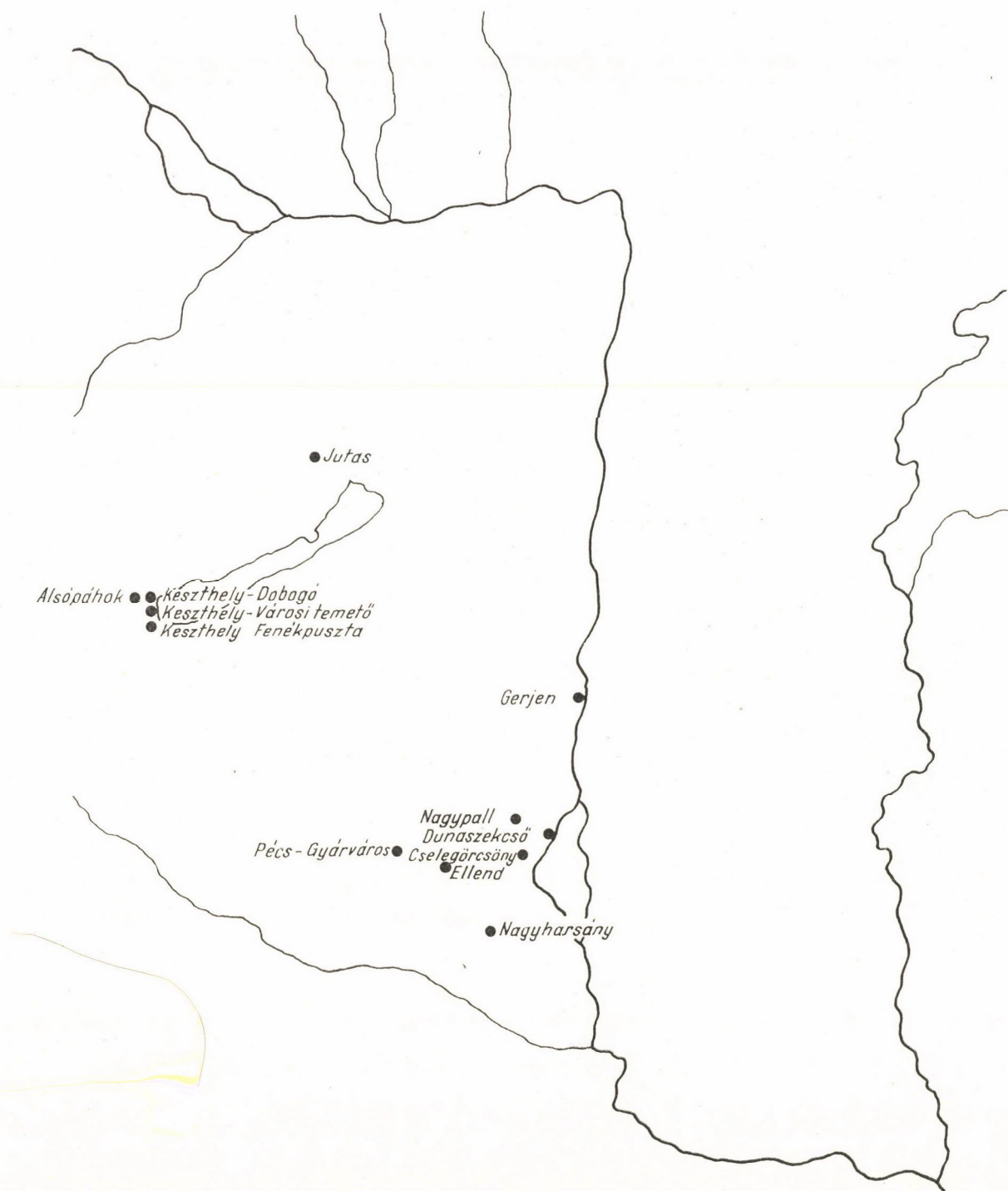

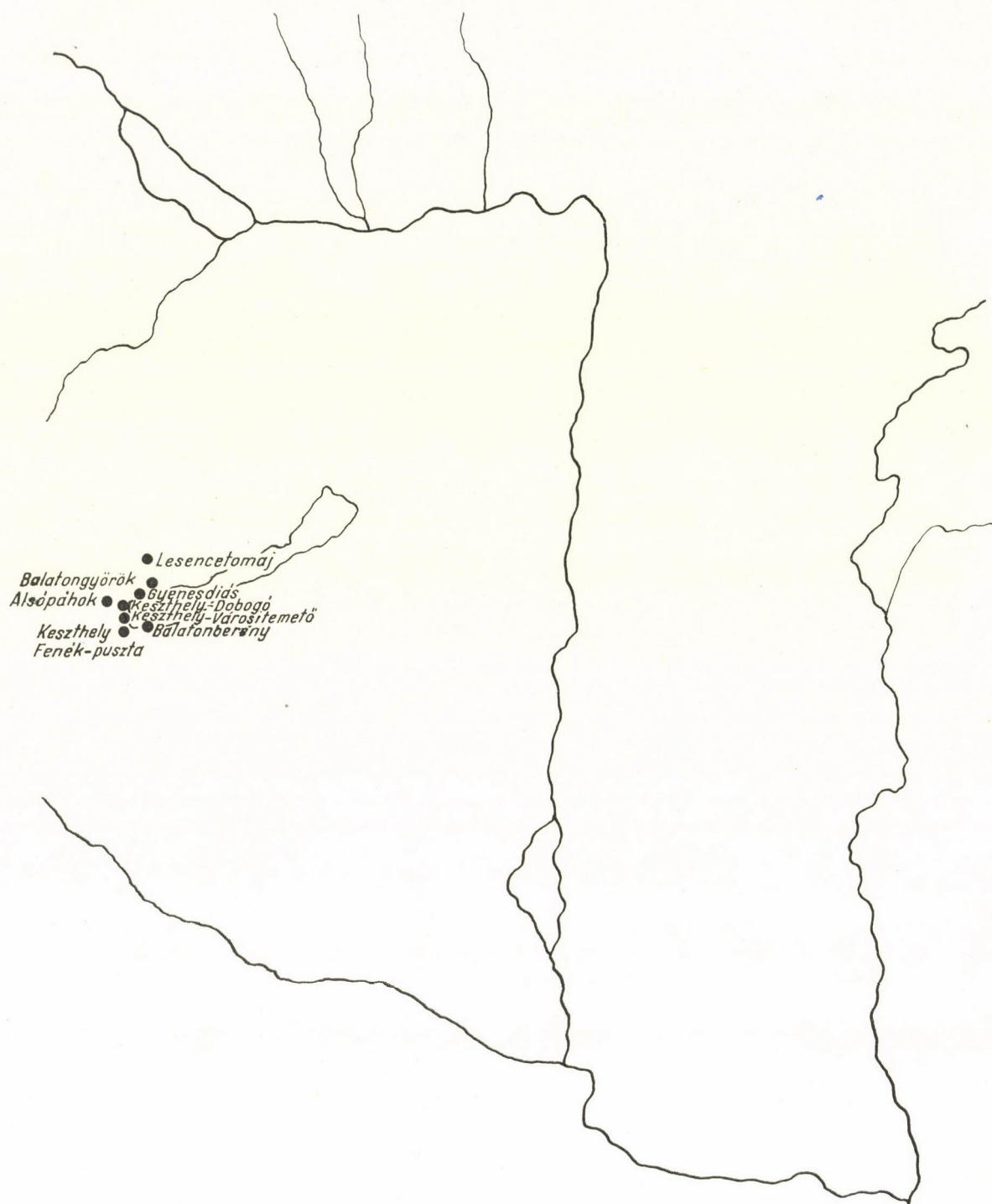
1. kép. A stílustűk elterjedése
 Рис. 1. Распространение игл-стилей
 Fig. 1. La diffusion des épingles-styles

2. kép. A kosárkás fülbevalók elterjedése
 Рис. 2. Распространение корзиночных серег
 Fig. 2. La diffusion des boucles d'oreilles à panier

3. kép. A korongos fibulák elterjedése
 Рис. 3. Распространение дисковидных фибул
 Fig. 3. La diffusion des fibules à disque

4. kép. A kígyófejes karperecek elterjedése
 Рис. 4. Распространение браслетов со змеинообразными концами
 Fig. 4. La diffusion des bracelets à têtes de serpent

5. kép. Stilustűk: + kosárkás fülbevalók: ■ korongos fibulák: ● és kígyófejes karperecek: ▲ elterjedése
 Рис. 5. Распространение игл-стилей: +, корзиночных серег: ■, дисковидных фибул: ●, и браслетов со змеино-
 образными концами: ▲
 Fig. 5. +: Diffusion des épingles-styles ■: des boucles d'oreilles à panier, ●: des fibules à disque et ▲: des bracelets à têtes de serpent

ban a speciális helyzetet jelentő Keszthely-kultúra területén túl másutt (pl. Baranyában) is igazolható a romanizált népesség avar kori továbbélése illetve, jellegzetes „avar” népességekre való hatása. Ezért a Keszthely-

kultúra a pannóniai római kontinuitás- kérdés térben és időben egyik speciális, de nem egyedülálló lehetőségét jelenti.

Kiss Attila

LELETKATASZTER

STILUSTŰK

1. Alsópáhok⁸
 Alsópáhok 34. sír⁹

2. Balatonberény¹⁰
3. Cikó 33. sír¹¹
 Cikó 339. sír¹²
 Cikó 366. sír¹³

⁸ Hampel, J., i. m. II. 705–707.; Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 101–103., helyzete: nincs megfigyelés.

⁹ L. Kovrig I., i. m. 70., helyzete: mellkas jobb felső része.

¹⁰ Kuzsinszky B., i. m. 34–38., helyzete: nincs megfigyelés.

¹¹ Wosinszky M., AK 17 (1894) 43.; Hampel J., i. m. II. 261., helyzete: jobb kézsontoknál.

¹² Wosinszky M., i. m. 70.; Hampel J., i. m. II. 288., helyzete: „unter dem Halse inmitten der Brust unter dem Schulterblatte”.

¹³ Wosinszky M., i. m. 74.; Hampel J., i. m. II. 292., helyzete: „medencecsont bal szárnyán”.

4. Csákberény 55. sír¹⁴
5. Ellend I. 109. sír¹⁵
Ellend I. 124. sír¹⁶
Ellend I. 138. sír¹⁷
Ellend I. 150. sír¹⁸
Ellend I. 153. sír¹⁹
Ellend I. 187. sír²⁰
6. Előszállás — Öreghegy 36. sír²¹
7. Fűzfő 2. sír²²
8. Gyód 17. sír²³
9. Gyenesdiás²⁴
10. Hird²⁵
11. Jutas 165. sír²⁶
Jutas 196. sír²⁷
12. Kékesd 14. sír²⁸
Kékesd 16. sír²⁹
Kékesd 18. sír³⁰
Kékesd 168. sír³¹
13. Keszthely — Dobogó³²
14. Keszthely — Fenékpusztá³³
15. Keszthely — Városi temető³⁴
16. Lébény 1. sír³⁵
17. Lesencetomaj — Piroskereszt³⁶
18. Nagypall I. 29. sír³⁷
Nagypall I. 54. sír³⁸
19. Pilismarót — Öregekdülő 3. sír³⁹
20. Szellő 33. sír⁴⁰
Szellő 47. sír⁴¹

21. Szigliget⁴²
22. Tiszabura⁴³

KOSARAS FÜLBEVALÓK

1. Alsópáhok⁴⁴
Alsópáhok 34. sír⁴⁵
2. Balatonberény⁴⁶
3. Balatongyörök — Zsöllehát⁴⁷
4. Bodajk⁴⁸
5. Gyenesdiás⁴⁹
6. Keszthely — Dobogó⁵⁰
7. Keszthely — Fenékpusztá⁵¹
8. Keszthely — Városi temető⁵²
9. Lesencetomaj — Főutca⁵³
10. Lesencetomaj — Piroskereszt⁵⁴
11. Letenye⁵⁵
12. Nagykozár⁵⁶
13. Raposka⁵⁷
14. Szigliget⁵⁸

KORONGOS FIBULÁK

1. Alsópáhok⁵⁹
2. Cselegörsöny 25. sír⁶⁰
3. Dunaszekcső⁶¹
4. Ellend I. 82. sír⁶²
Ellend I. 166. sír⁶³

¹⁴ *Fettich N.*, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót—Basahare (Bp. 1965) 107., helyzete: mellkas közepe.

¹⁵ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.9.186., helyzete: „bal mellkas belső széle.”

¹⁶ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.9.215., helyzete: mellkas közepe.

¹⁷ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.9.237., helyzete: mellkas közepe.

¹⁸ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.9.253., helyzete: mellkas közepe.

¹⁹ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.9.260., helyzete: mellkas bal oldala.

²⁰ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.9.322., helyzete: mellkas közepe.

²¹ *Marosi A.—Fettich N.*, Dunapentelei avar sírleletek. AH 18 (Bp. 1936) 29., helyzete: „melltáján”.

²² *Fettich, N.*, i. m. 165. kép, 11., helyzete: nincs megfigyelés.

²³ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1941.4.26., helyzete: bal medence alja.

²⁴ *Hampel J.*, i. m. II. 700—702.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 107—109., helyzete: nincs megfigyelés.

²⁵ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Kováts Valéria szíves szóbeli közlése szerint a feltárás alatt álló temetőben több mint 10 db stílustű került elő. Helyzete: mellkas közepe, vagy gyermek sírokban kézcsontok tája.

²⁶ *Rhé Gy.—Fettich N.*, Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit. Skythika 4 (Prague 1931) 32., helyzete: bal kézcsontok és combcsont között.

²⁷ *Rhé Gy.—Fettich N.*, i. m. 36., helyzete: „auf der Brust”.

²⁸ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1936.16.14., helyzete: mellkas közepe.

²⁹ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1936.16.16., helyzete: mellkas közepe.

³⁰ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1936.16.18., helyzete: szegycsonton.

³¹ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1938.2.6., helyzete: mellkas közepe.

³² *Lipp V.*, i. m. 37., helyzete: kivétel nélkül a szegycsonton keresztben [*Lipp V.*, A keszthely—dobogói sírmező. ÉTK XI. 8 (Bp. 1884) 17.].

³³ *Hampel J.*, i. m. II. 220., helyzete: egyetlen megfigyelt példány a koponya alatt [*Lipp V.*, AK 14 (1886) 147.].

³⁴ *Lipp V.*, i. m. 36—37., helyzete: „mellen részsút keresztben” és koponya alatt [*Lipp V.*, ÉTK XI. 8 (1884) 17.].

³⁵ *Hampel J.*, i. m. II. 137—138., helyzete: „zwischen der Hand und dem Leibe”.

³⁶ *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.*, Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Magyarország Régészeti Topográfiája I. (Bp. 1966) 113., helyzete: közöletlen.

³⁷ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.11.35., helyzete: mellkas bal oldala.

³⁸ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.11.57., helyzete: mellkas jobb oldala.

³⁹ *László Gy.*, Arch. Ért. 1941., 188—189., helyzete: „mellkas közepe”.

⁴⁰ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.10.36., helyzete: mellkas közepe.

⁴¹ Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.12.1., helyzete: bal medencealapát közepe.

⁴² *Hampel J.*, i. m. II. 699—700., helyzete: nincs megfigyelés.

⁴³ *Hampel J.*, i. m. II. 384—385., helyzete: nincs megfigyelés.

⁴⁴ *Kuzsinszky B.*, i. m. 101—103.

⁴⁵ *L. Kovrig I.*, i. m. 70—71.

⁴⁶ *Kuzsinszky B.*, i. m. 35.

⁴⁷ *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.*, i. m. 33.; Sági Károly szíves levélbeli közlése: Balatoni Múzeum, Keszthely. Ltsz. 58.664.1.

⁴⁸ *Hampel J.*, i. m. II. 366.

⁴⁹ *Kuzsinszky B.*, i. m. 108.

⁵⁰ *Lipp V.*, i. m. 42.

⁵¹ *Hampel J.*, i. m. II. 220—223.

⁵² *Lipp V.*, i. m. 43.

⁵³ *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.*, i. m. 113.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ *Lipp V.*, i. m. 10.

⁵⁶ *Kiss A.*, JPMÉ 1965. 107.

⁵⁷ *Kuzsinszky B.*, i. m. 123.

⁵⁸ *Hampel J.*, i. m. II. 699—700.

⁵⁹ *Alföldi, A.*, i. m. 45—46., helyzete: nincs megfigyelés.

⁶⁰ *Kiss A.*, i. m. 114., helyzete: mellkas bal oldala.

⁶¹ *Kiss A.*, i. m. 115., helyzete: nincs megfigyelés.

⁶² Uo. helyzete: mellkas bal oldala.

⁶³ Korongos fibula túszerkezete. Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.9.285., helyzete: mellkas bal oldala.

5. Ellend II. 37. sír⁶⁴
Ellend II. 96. sír⁶⁵
6. Gerjen⁶⁶
7. Jutas 116. sír⁶⁷
8. Keszthely — Dobogó⁶⁸
9. Keszthely — Fenékpusztá⁶⁹
10. Keszthely — Városi temető (Sörházkert)⁷⁰
11. Nagyharsány⁷¹
Nagyharsány 60. sír⁷²
12. Nagypall I. 131. sír⁷³
13. Pécs — Gyárváros⁷⁴

KÍGYÓFEJES KARPERECEK

1. Alsópáhok⁷⁵
2. Balatonberény⁷⁶
3. Balatongyörök — Zsöllehát⁷⁷
4. Gyenesdiás⁷⁸
5. Keszthely — Dobogó⁷⁹
6. Keszthely — Fenékpusztá⁸⁰
7. Keszthely — Városi temető⁸¹
8. Lesencetomaj — Piroskereszt⁸²

THE PLACE OF THE KESZTHELY CULTURE IN THE PROBLEM OF THE ROMAN CONTINUITY IN PANNONIA

Summary

The concept of Keszthely Culture, used in various meanings earlier, has been re-defined by I. L. Kovrig in 1958. She adopted the name for a group of finds, derived from female graves (style pin, basket pendant, disk-shaped fibula, serpent-headed bracelet), produced by a Romanized population surviving at the SW part of Lake Balaton in the Avar period.

Surveying the recent sites of this group, the author proves in the present paper that the extension of the finds, except for the serpent-headed bracelets, is not limited to the Balaton region, it includes other parts of Pannonia as well. Beside the neighbourhood of Lake Balaton, the sites of the mentioned types of objects are clustered in SE-Transdanubia. In the overwhelming majority of the sites the occurrence of the functionally used objects (the disk-shaped fibula and the style pin) is generally followed by an identical situation as regards attire. This fact, manifested in the shape of the said objects and in the structure of the costume, can be inferred from Late Roman female attire and jewels.

Since the occurrence of the sites and types of the said objects is the most numerous and the most dense in the surroundings of Keszthely, it is here that the survival of the traditional spiritual and material culture of the autochthonous Romanized population can be proved best. As the continuity of the Romanized population may be shown elsewhere too (SE-Transdanubia), the Keszthely culture, though a special case of the Roman continuity of Pannonia in space and time, it is by no means the only one.

A. Kiss

⁶⁴ Kiss A., i. m. 114., helyzete: mellkas jobb oldala.

⁶⁵ Kiss A., i. m. 115., helyzete: mellkas közepe.

⁶⁶ Alföldi, A., i. m. 46., helyzete: nincs megfigyelés.

⁶⁷ Rhé Gy. — Fettich N., i. m. 25., helyzete: medence mellett.

⁶⁸ Alföldi, A., i. m. 45–46., helyzete: nincs megfigyelés.

⁶⁹ Alföldi, A., i. m. 45.; Sági K., Fenékpusztá története. (Balatonfüred 1960) 33.; Sági, K., Acta Arch. Hung. 9 (1961) 423., helyzete: mellkas közepe [Lipp V., AK 14 (1886) 147, 154.].

⁷⁰ Alföldi, A., i. m. 46., helyzete: nincs megfigyelés. Ez az adat kérdéses, mert az ásató szerint [Lipp V., ÉTK XI. 8 (1884) 18.] a Városi temetőben nem volt korongos fibula.

⁷¹ Papp L., JPMÉ 1963. 115–116., helyzete: nincs megfigyelés.

⁷² Papp L., i. m. 131–132., helyzete: mellkas bal oldala.

⁷³ Korongos fibula tűszerkezete. Közöletlen. Pécs, Múzeum. Ltsz. 1940.11.123., helyzete: mellkas közepe.

⁷⁴ Alföldi, A., ESA 9 (1934) 296–297., helyzete: nincs megfigyelés.

⁷⁵ Lipp V., i. m. 17.

⁷⁶ Kuzsinszky B., i. m. 36.

⁷⁷ Bakay K. — Kalicz N. — Sági K., i. m. 33.; Sági Károly szíves levélbeli közlése: Balatoni Múzeum, Keszthely. Ltsz. 58.652.1.

⁷⁸ Hampel J., i. m. II. 700–702.

⁷⁹ Lipp V., i. m. 42.

⁸⁰ Hampel J., i. m. II. 219.

⁸¹ Lipp V., i. m. 42.

⁸² Bakay K. — Kalicz N. — Sági K., i. m. 113., XXV. t. 21–23.

ELŐZETES JELENTÉS AZ 1964–1967. ÉVI ESZTERGOMI VÁRFELTÁRÁSOKRÓL

Az elmúlt években a Magyar Nemzeti Múzeum irányításával nagyarányú ásatások indultak meg az esztergomi várhegyen, a harmincas években jelentős részében már feltárt középkori királyi, majd később érseki palota területén. A munkálatokat a vár tervezett restaurálása tette szükségessé, mivel a korábbi feltárások eredményei — bármilyen nagy jelentőségűek voltak is — nem nyújtottak mindenütt kellő támpontot a helyreállítások elvégzéséhez. De történeti szempontból is maradt sok nyitott kérdés az esztergomi várral kapcsolatban, melyeket csak további feltárásokkal tisztázhattunk.

A feltárások lényegében a bazilikától délre eső területnek mindazokat a pontjait érintették, ahol magára a palota épületére vonatkozó értesüléseket szerezhettünk s egy-két helyen foglalkoztak a külső erődrendszer kérdéseivel is. Így az elmúlt négy év alatt megvizsgáltuk majdnem teljes egészében a helyreállított palota, valamint a kaszányaépület előtti felső udvart, a terület bazilika felé eső lezárását, a korábban feltárt palota földszintjét, ill. emeletét azokon a pontokon, ahol a megmaradt középkori vörösmárvány padlószintek miatt a harmincas évek ásatásai leálltak. Az utolsó évben a palota keleti és délkeleti homlokzata előtt kerestük a külső szinteket, datálós rétegeket, ill. a belsőben felvetődött problémák külső összefüggéseit. Közben, kisebb kitéréssel tájékozódó kutatást végeztünk a keleti kaputól a várba vezető kapusoros területén is.¹

Az 1964–67. években nagy anyagi befektetésekkel, s évi négy-öthónapos munkával végzett kutatások eredményeit röviden az elmúlt években foglalkoztunk össze:

A feltárások elsődleges célja a középkori királyi-érseki palota történeti, építéstörténeti kérdéseinek tisztázása volt, ugyanakkor azonban szemünk előtt lebegett a terület korábbi lakottságának vizsgálata is az adott lehetőségek keretein belül.

Ez utóbbi kutatások során — melyről itt nem kívánok részletesen beszámolni, mivel a problémák taglalása a feltárásban résztvevő római- és őskoros szakemberek feladata lesz — megtudtuk, hogy a stratégiai szempontból ideális fekvésű hegy a rézkor folyamán népesült be. A feltárások teljes területén megtalálható a kiterjedésében és leletanyagában egyaránt jelentős kelta település, ahol számos gödör mellett lakóház nyomaira is akadunk. A kelta rétegek fölött, ugyancsak az ásatás teljes területén szabályos rendszerben épült római falak tűntek elő. A római település falait, épületeit háromszorosan újították meg, s fennállását közel háromszáz évre tehetjük. A római falmaradványokból teljes épületekre, vagy az épületek településen belüli összefüggéseire nem, vagy

csak igen ritka esetben következtethetünk, mivel a teljes feltárást a fennálló, vagy az ásatások során előkerült középkori maradványok akadályozták. A település jellegének megállapítása a jelenleg bizonyos kérdésekben még vitatkozó római koros szakemberek feladata lesz.

A római maradványok pusztulása után jelentkező következő építkezések már az első Árpádok idejére tehetők. Érdekes megfigyelésünk volt, hogy a X–XI. századra datálható falak alsó szakaszai majdnem közvetlenül a római maradványok fölött jelennek meg, vastagabb réteg köztük alig-alig mutatkozik, mégsem fordul elő véletlenül sem, hogy az itt talált római falakat a későbbi falak alapozásaként felhasználták volna. Az új épületeket a korábbi adottságoktól függetlenül, teljesen új alapokra építették.

A kora Árpád-kori királyi palota és várkapolna maradványainak megtalálása mind tudományos-történeti, mind pedig helyreállítási szempontból az új ásatások legjelentősebb eredménye. Történeti forrásokból tudtuk, hogy az esztergomi fejedelmi és királyi székhely visszanyúl Géza és I. István idejére, azonban a paloták ittlétének tulajdonképpen tárgyi bizonyítéka nem volt, ill. ha volt is, aránylag olyan kevés, hogy a kutatók ezeket több ízben nem vették figyelembe, vagy nem a valóságnak megfelelően értékelték őket.

A harmincas évek ásatásai alkalmával előkerült királyi palota elsősorban III. Béla és közvetlen utódai korának építészeti stílusát tükrözte s az ezeknél még későbbi építkezések maradványait őrizte meg. Ezek alapján egyes kutatók megkockáztatták, hogy az első fejedelmi-királyi palota nem itt, hanem a várhegy északi felén,² mások szerint a Duna-parti királyi városban volt s ez utóbbi felfogás szerint a várhegy déli felének építkezései nem nyúlnak vissza korábbra III. Béla idejéig.³

A fenti elképzelésekkel szemben már az 1964–65. évi ásatások jelezték, hogy a várhegy déli felében nagy kiterjedésű korábbi palota maradványaival kell számolnunk.⁴ Először az ásatási terület bazilika felőli oldalán kerültek elő kora Árpád-kori kerámiával datált falak, melyek mind a római-, mind a korábban ismert középkori falaktól elütöttek elsősorban a felhasznált kőanyag, de részben falazási technika szempontjából is. E biztosan a X–XI. századra tehető falak ismeretében a palota korábban feltárt déli részleteinek egyes, eddig figyelembe nem vett falait is ide tudtuk sorolni, s ezek alapján lehetett a III. Béla-féle lakótorony aljában előkerült kis korai torony építési idejét is biztosan a kora Árpád-kori építkezésekkel kapcsolatba hozni.⁵

¹ Az 1964–1967. évi ásatásokon hosszabb-rövidebb ideig a következő kutatók működtek közre: MNM. Középkori Osztályáról Fehér Géza, Horváth Béla, Parádi Nándor. A MNM. Régészeti Osztálya részéről Soproni Sándor, B. Bónis Éva, Kovács Tibor. Az esztergomi Balassa Bálint múzeum részéről Lányi Vera, Horváth István. Egyetemi hallgatók: Altmann Júlia, Fodor István, Hellebrandt Magdolna, Máté Márta, Soós Ágnes.

² Lepold Antal, Szent István király születéshelye. Esztergom Évlapjai 9 (1938) 1–37.

³ Dercsényi D. — Zolnay L., Esztergom. (Bp. 1956) 10.

⁴ Az Árpád-kori palota tereprendezési szintje alatt húzódó X–XI. századi kultúrréteget az ásatás néhány pontján már Méri István is megfogta s megállapította a nyomok alapján, hogy itt összefüggő településsel számolhatunk. (Méri István szóbeli közlése és az 1962. évi ásatás összefoglaló jelentése. MNM. Adattár.) — Az 1962. évi ásatásban a rétegekkel közvetlenül összefüggő kora Árpád-kori falak megállapítására nem került sor, mivel megfelelő mélységig nem áshattak le.

⁵ Gerevich Tibor és Dercsényi Dezső a toronyt az I. István-féle építkezésekkel hozták kapcsolatba, de elhangzottak olyan vélemények is, melyek szerint a torony még római kori maradvány lenne.

Az ásatási terület két végén jelentkező maradványok szükségessé tették a közbúlsó terület kora Árpád-kori beépítettségének vizsgálatát is. Így került sor a kutatásokra a helyreállított palota földszinti termeiben (melyeket a harmincas években zömmel csak a késő középkori szintekig tártak fel), ill. néhány olyan emeleti helyiségben, ahol az épségben maradt középkori vörösmárvány padlószintek miatt a régi ásatások leálltak s az alattuk levő elég nagy terület megkutatatlan maradt.

Az eredmény, amire joggal számítottunk, nem maradt el: az ásatás során mind nagyobb kiterjedésben kerültek elő a III. Béla előtti építkezések maradványai. A kutatásokra a koronát az 1966. évi eredmények tették fel: megtaláltuk az első esztergomi királyi palota körkápolnáját a csatlakozó épületszárny és körítőfal részleteivel együtt. Mind a palota, mind a kápolna elég puha, környékbeli sárgás kőanyagból szabályosan faragott quader-borítású, öntött falakból épült s építési koruk a XI. századra tehető. Az ásatási terület különböző pontjain talált, azonos jellegű, de részleteiben és rétegvizsgálataiban nem teljesen azonos falak nem egy, de több egymást követő építési periódus emlékei. A legkorábbiak talán az északi szelvényekben először talált maradványok, ezt követően épülhetett a körkápolna és a vele megegyező típusú épületrészek, míg mások későbbi alakításokra, bővítésekre utalnak. S az ásatások során nem csak az bizonyosodott be, hogy III. Béla egy korábbi, jelentékeny palota maradványaira építette rá pompás díszű helyiségeit, hanem az is, hogy a kora Árpád-kori palota kiterjedésben, méreteiben majdnem megegyezett a későbbi palotával. Mindez pedig azt jelenti, hogy Esztergomnak, mint korai királyi székhelynek súlya és jelentősége nagyobb, mint azt eredetileg a korai, sokat helyet változtató királyi udvar székhelyével kapcsolatban képzelhettük.

Ami a III. Béla kori és a közvetlen utána következő építkezéseket illeti: az új ásatás igen érdekes, s eddig nem tudott építéstechnikai sajátosságokra mutatott rá, melyek épp a korábbi palota falmaradványainak jelenlétéből adódnak. Ugyanakkor bebizonyosodott az is, hogy a XII. század végi építési koncepció majdnem olyan mértékben függetlenítette magát a korábbi palota alaprajzától, mint ahogy ezt korábban, a kora Árpád-kori és római maradványok viszonylatában láttuk; csak az udvar közepén meghagyott épületek egy részét kombinálták bele elképzeléseikbe, ill. ezeket övezték körül új épületekkel.

A XIV–XV. századi épületek szétválasztása, a falak építési sorrendjének megállapítása téren ugyancsak sok nyitott kérdésre adtak feleletet az új ásatások. Nagyobb arányú gótikus alakításokkal csak a kora Árpád-kori maradványok utolsó részeinek lebontása után, s valószínűleg csak a XV. század folyamán számolhatunk, amikor is igen nagyarányú építési tevékenység indul meg a palotában. E korszakra kell tennünk az észak felé nyúló és emeleteket hordó épületszárnyak jelentékeny részének kialakítását: azokat a szárnyakat, melyek építése nagyobb arányú szintmélyítésekkel járt együtt (a nyugati szárny nagy földszinti helyisége, melyet egy időben gótikus kőtár céljaira használtak s ennek folytatásában a XVIII. századi kaszárnya helyén húzódott gótikus épület), s a szintmélyítések nélkül kialakított keleti szárny északi folytatását.

A legproblematisabb mind a mai napig a XV. századi épület keleti-északkeleti lezárása. Ez a terület ugyanis igen nagy mértékben megsérült, ill. lepusztult a bazilika építése előtti szintmélyítések alkalmával. Itt is sikerült azonban néhány olyan kiinduló támpontot nyernünk, melyeknek a korábbi térképekkel való összevetéséből a keleti szárny bizonyos mértékű rekonstrukciója elképzelhető. Ugyanez vonatkozik a keleti szárny és kapusoros találkozási pontjára is, bár ez utóbbinál még fokozottabb mértékben kell igénybe vennünk a dokumentációs segédesszkozt, mivel itt egyes pontokon az igen vékony, újkori rétegek alatt közvetlenül a korábban lehordott anyatalaj jelentkezik.

Magában a kapusoros belsejében végzett rövid tájékoztató kutatás arra vall, hogy a XV. század végi

várbejáratot egy korábbi, más rendszerben épült falrendszer előzte meg. Ennek tisztázása azonban a jövő évi kutatás feladata lesz.

A legutolsó — 1967. évi — feltárások egy része a palota és vár XVI–XVII. századi alakulására vetett fényt. Megtudtuk, hogy a török harcok idején közvetlenül a palota környékén elég jelentős falmegerősítéseket végeztek s ezzel párhuzamosan, a falak magasztását, s az épületek hozzáférhetetlenségét a külső szintek nagyméretű lesüllyesztésével is fokozták.

Ami az esztergomi új ásatások leletanyagát illeti: azt kell mondanunk, hogy a feltárások során előkerült anyag elsősorban dokumentatív értékű: a rétegek, építkezések meghatározására alkalmas és nélkülözhetetlen, önmagában azonban nem veheti fel a versenyt az in situ építészeti maradványok történeti és művészettörténeti értékével, vagy azzal a kerámia és faragott kőanyaggal, ami a harmincas évek ásatásai során került felszínre. Ez a jelenség tulajdonképpen érthető is: a nagy törökkori pusztulási rétegeket, melyekben a palota beomlott épületei, faragványai, freskós töredékei, vagy akár a díszes XV. századi kályhacsempe és egyéb kerámiai anyag előkerült, épp az előző ásatások idején bontották ki a középsőkori szintek magasságáig. Azokon a területeken, ahol a harmincas években nem folytak ásatások — tehát pl. a kaszárnya előtti udvar nagy részén — a terület állandó használata akadályozta meg a leletanyagot tartalmazó rétegek lerakódását, hisz a kaszárnya előtti udvar s az előle lebontott sekrestyés és harangozó házak járószintje alig volt magasabban a késő középkori zárt udvar szintjénél. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a késő középkori járószinteket viszont meghatározták a palota teljes fennállása idején használatban levő III. Béla-kori épületek padlói, küszöbei, tehát a folyamatos használat itt is akadály volt a XIII–XV. századi kultúrrétegek komolyabb lerakódásának, nem csodálkozhatunk azon, hogy a XIII–XVI. század leletanyaga csak kis számban jelentkezik az egyébként elég nagy mennyiséget kitevő leletgyűjteményben. A késő középkori kultúrrétegek hiánya egyébként a késő középkori falak régészeti módszerekkel történő meghatározásánál is okoz nehézségeket.

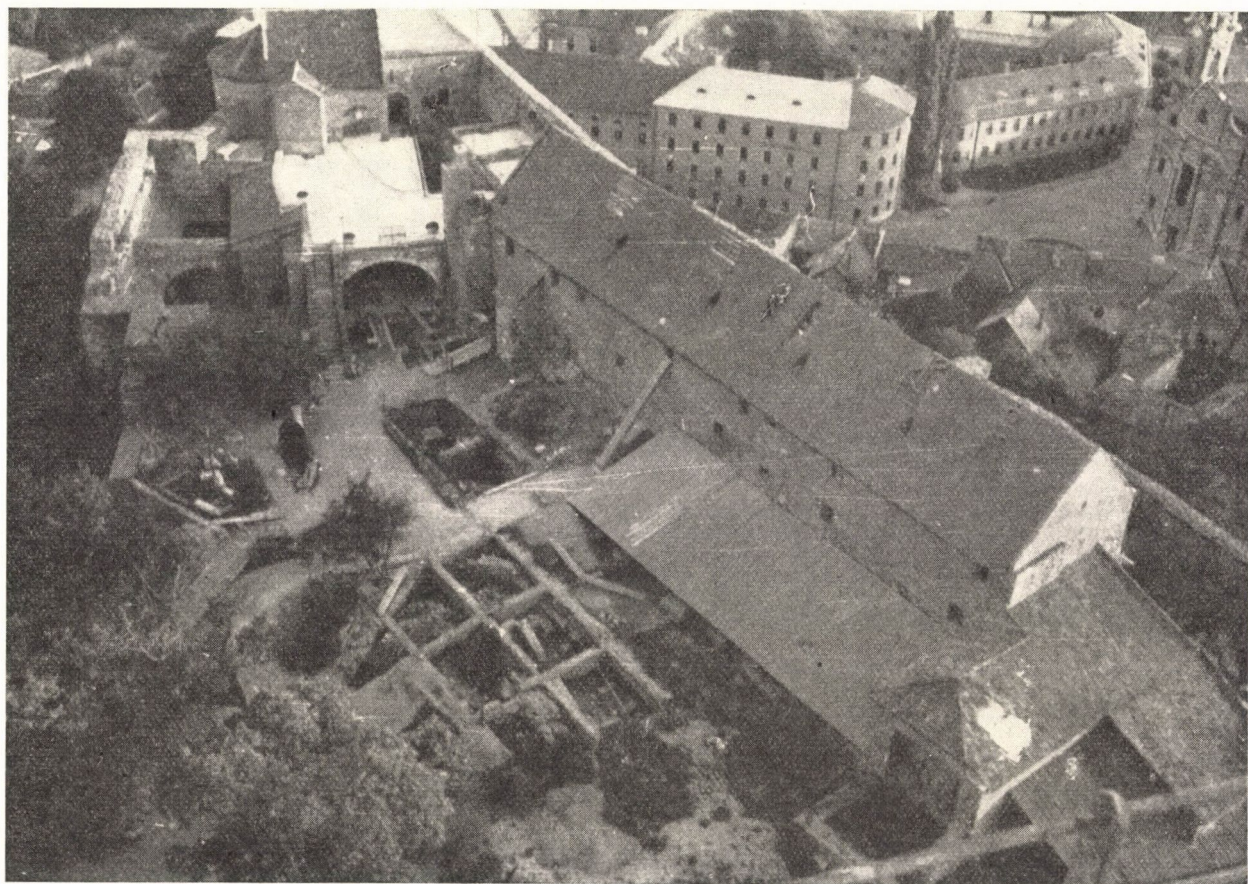
Az előbbieknél valamivel jobban állunk a X–XIII. századi leletanyag tekintetében, de restaurálás során összeállítható, nagyobb számú edényre itt sem számíthatunk az egyébként sem mutatós kerámiai anyagból.

E korszak egyetlen iparművészeti-művészettörténeti szempontból igazán jelentős darabja az a filigrános, igazgyöngyökkel és zománcdíszítéssel ellátott aranyfülbevaló, melyet 1964-ben az egyik zárt kora Árpád-kori rétegben találtunk. Építészettörténeti, a kora Árpád-kori palota faragott díszítése szempontjából figyelemre méltó másik darabunk egy felső részleteiben kissé töredékes akantuszos oszlopfő, melynek lelőköri körülményei a típus XI. századi datálását igazolják.

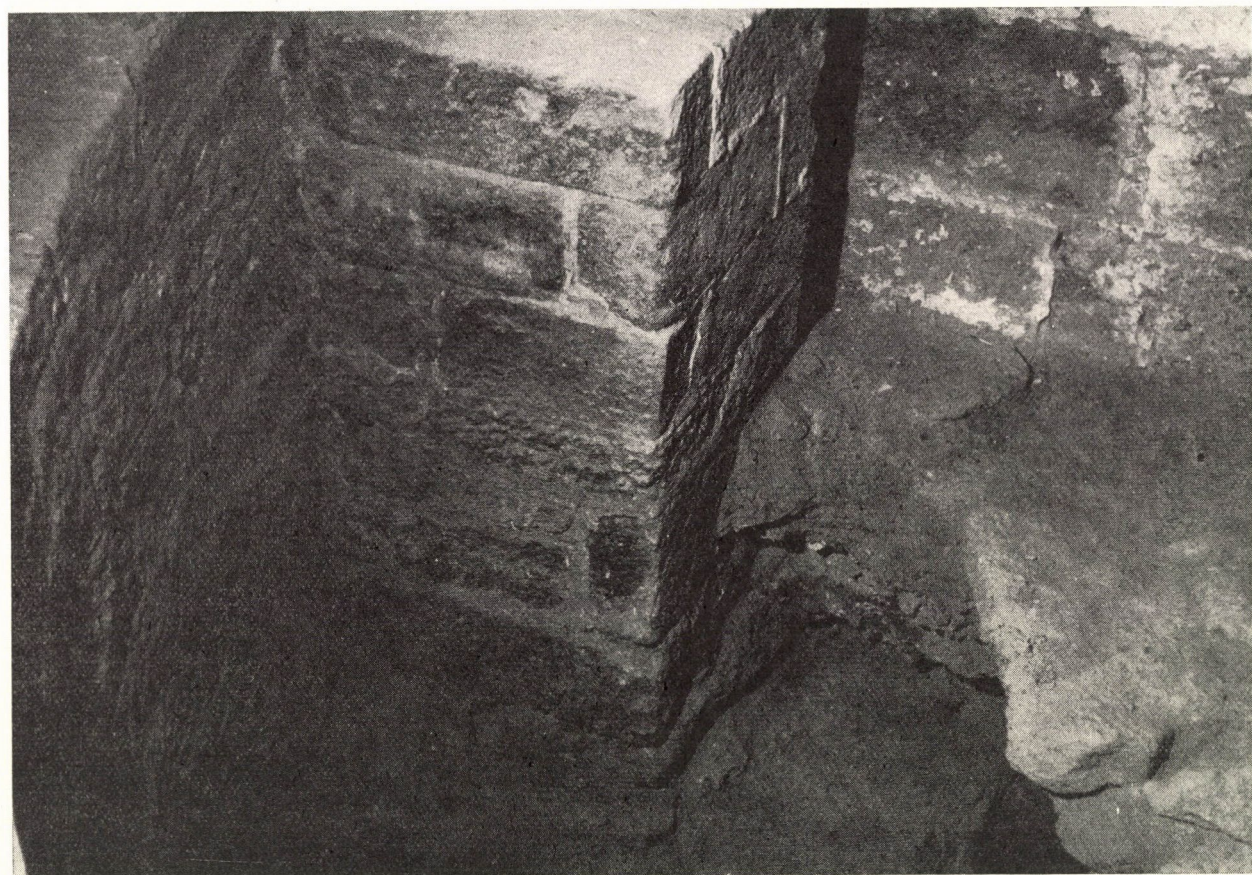
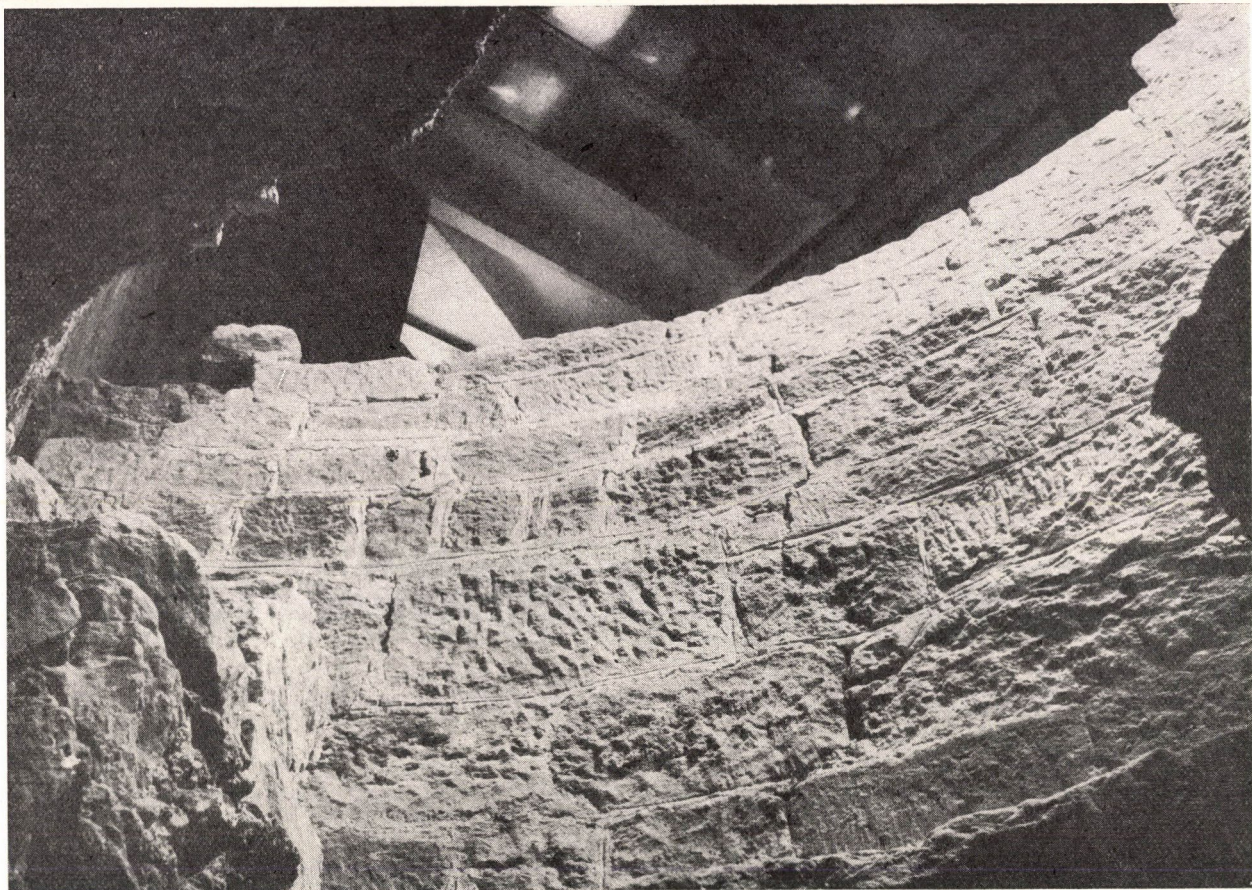
A legtöbb összeállítható, vagy biztosan kiegészíthető edényt a kelta gödrök és ház anyagából várhatjuk, de úgy tűnik, lesz néhány kiegészíthető római edényünk is. Kevés, de viszonylag jól összeállítható anyag várható a feltárás során előkerült őskori gödrökből is.

Az esztergomi leletanyag igen nagy részét teszi ki az újabbkori rétegekbe keveredett, vagy — főként az épületen kívüli területeken felhalmozódott — XVI–XVII. századi kerámia, ill. mindaz a vegyes leletanyag, ami az újabb korban került a területre. Ezek alapos átválogatása azonban a közéjük keveredett korábbi anyag szempontjából lényeges.

Ha az előbb elmondottak alapján mérlegre tesszük az utóbbi években végzett esztergomi feltárások eredményeit, azt kell mondanunk, hogy semmiképpen nem volt indokolt az a többek részéről felmerült ellenvetés, hogy Esztergomban, a várhegy déli oldalán a harmincas évek ragyogó eredményei után tulajdonképpen nincs sok feladatra egy újabb ásatásnak. Az igaz, hogy jelenlegi eredményeink a korábban feltárt épületekkel szépségben, mutatóságban nem vetekszenek; az ásatás legreprerzentatívabb részletei továbbra is a királyi kápolna, a lakótorony renaissance freskódíszű helyiségei, vagy a föld-

1. kép. 1. A palota északi vége a feltárt különböző korú falmaradványokkal. — 2. A kaszárnya előtti udvar az 1966. évi feltárás idején
 Рис. 1. 1. Северный конец дворца с обнаруженными остатками стен различных эпох. — 2. Двор перед казармой во время раскопок 1966 года
 Fig. 1. 1. L'extrémité nord du château royal avec les restes de murs d'âges différents. — 2. La cour devant la caserne au temps des fouilles de 1966

2. kép. 1. A körkápolna belseje. — 2. A körkápolna a belső pillérrel s a későbbi építkezések maradványaival
 Рис. 2. 1. Внутренний вид круглой часовни. — 2. Круглая часовня с пилером и остатками позднейших построек
 Fig. 2. 1. L'intérieur de la chapelle ronde — 2. La chapelle ronde avec le pilier intérieur et les restes des constructions postérieures

3. kép. 1. A lakótorony alján a korábbi feltárások során előkerült kis torony belseje. — 2. A körkápolna külső homlokzata a csatlakozó épületszárny maradványával

Рис. 3. 1. Внутренний вид небольшой башни, обнаруженной во время раскопок предшествующих лет, расположенной внизу жилой башни. — 2. Фронтон круглой часовни с остатками примыкающего к ней крыла здания

Fig. 3. 1. L'intérieur de la petite tour découverte dans le bas du donjon lors des travaux de dégagement antérieurs. — 2. La façade extérieure de la chapelle ronde avec le fragment de l'aile d'édifice communicante

4. kép. 1. A korai kápolnát körítő külső fal részlete az ún. „Szent István kápolna” alatt. — 2. Kora Árpád-kori
épület sarka nem sokkal későbbi hozzáépítés maradványaival
Рис. 4. 1. Деталь внешней стены, окружающей древнюю часовню под так называемой часовней „Святого Иштвана».
— 2. Угол здания эпохи ранних Арпадов с остатками пристроек несколько позднего времени
Fig. 4. 1. Détail du mur extérieur entourant l'ancienne chapelle, sous la chapelle dite de Saint Étienne. — 2.
Angle d'un édifice de la haute époque arpadienne avec les restes d'une addition quelque peu postérieure

szint korábbi időből ismert ún. „Szent István kápolná”-ja marad; de mindezek csak összefüggéseikből kiragadott részletei lettek volna mind a hely-, vár- és várostörténetnek, mind pedig a magyar történet egy szakaszának, az újonnan szerzett ismeretek nélkül. Csonkább lenne a helytörténet a településtörténeti előzmények korábbi gyér adatainak tükrében, csonka a vártörténet az építészettörténeti kialakulás s az épületek kiterjedése, a pontosabb alaprajz ismeretének hiányában. Hiányos

lenne az a kép, melyet az államalapítás koráról, a korai királysággal kapcsolatos központokról s ezzel párhuzamosan a kora Árpád-kor kulturális építészeti igényeiről és lehetőségeiről alkothatnánk, ha nem ismertük volna meg azt a korai királyi rezidenciát, melynek kiterjedése és kivitelezése felülmúlta eddigi elképzeléseinket, s melynek ismeretében nem egy történeti és művészettörténeti kérdésben módosítani kell korábbi felfogásunkat.

Nagy Emese

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОТЧЕТ О РАСКРЫТИИ КРЕПОСТИ В Г. ЭСТЕРГОМЕ В 1964—1967 ГГ

Резюме

В прошлые годы под руководством Венгерского Национального Музея были начаты раскопки широкого масштаба на замковой горе в г. Эстергоме. Здесь уже в 30-е годы в значительной мере были раскрыты средневековый, королевский, а затем архиепископский дворцы. Новые раскопки были необходимы в связи с предстоящей реставрацией памятника и в целях выяснения некоторых исторических вопросов. Первоочередная цель раскопок состояла в разрешении исторических и историко-архитектурных проблем средневекового дворца, но в то же самое время мы стремились наиболее полно изучить историю, заселения данной территории.

В ходе раскопок стало очевидным, что идеальная со стратегической точки зрения замковая гора была заселена еще в медную эпоху. По всей территории раскопок прослеживаются также значительные по своей протяженности и важности кельтское и римское поселения.

Строительство, следовавшее после разрушения построек, было произведено уже в период основания Венгерского государства. Обнаружение остатков королевского дворца и дворцовой капеллы эпохи ранних Арпадов является наиболее значительным результатом новейших раскопок, как с научной и с исторической точек зрения, так и с точки зрения реставрации. Коро-

левский дворец, обнаруженный во время раскопок 30-х годов, отражает архитектурный стиль, главным образом, эпохи Бельи III и его непосредственных преемников (конец XII и первые годы XIII века). Он сохранил также остатки более поздних построек. Некоторые исследователи делали из этого такой вывод, что более ранний дворец находился на другом месте горы или города.

В ходе новейших раскопок были обнаружены остатки построек, возведенных еще до Бельи III, из которых самой значительной является круглая капелла дворца с примыкающими к ней крыльями здания и окружающих стен. Стены, возведенные литым способом, были облицованы квадратными камнями. Стены, обнаруженные в разных пунктах раскопочного участка, имеющие тождественный характер, но не являющиеся тождественными в деталях и с точки зрения соотношения слоев, представляют собою памятники ряда следующих друг за другом строительных периодов. Дворец эпохи ранних Арпадов по своим размерам почти совпадал с более поздним дворцом. Это означает, что значение Эстергома как ранней королевской резиденции было более крупным, чем это

представлялось раньше в связи с резиденцией раннего королевского двора, часто менявшего свое место.

В связи со строительством эпохи Бельи III новые раскопки выявили неизвестные до сих пор строительные-технические приемы; было также установлено, что эти наиболее поздние постройки большей частью уже не придерживались ранних основных схем строений.

Был получен ответ на многие вопросы и в связи с последовательностью строительства стен XIV—XV веков, а также в связи с постройками широкого масштаба, произведенными в XV веке, и укреплениями, возведенными во время турецких войн.

Найденный во время раскопок материал имеет в первую очередь документационное значение. Из вещевой коллекции выделяется только золотая серьга эпохи ранних Арпадов с филигранью, покрытая жемчугом, и эмалью, а также капитель, украшенная изображениями звериных голов и акантов.

Э. Надь

RAPPORT PRÉLIMINAIRE SUR LES FOUILLES EFFECTUÉES ENTRE 1964 et 1967 à ESZTERGOM

Résumé

Dans ces dernières années des fouilles de grande envergure dirigées par le Musée National furent entreprises à Esztergom, sur le territoire du château royal puis palais épiscopal du moyen âge, dont une partie considérable fut dégagée dans les années 1930. Non seulement la restauration envisagée du château a imposé les fouilles, aussi nombreux problèmes irrésolus relatifs à l'histoire du château-fort d'Esztergom n'ont pu être élucidés qu'avec l'aide de dégagements renouvelés.

Les fouilles s'étendaient sur tous les points du territoire situé au sud de la basilique, susceptibles de nous fournir des renseignements sur le château royal et étant à quelques endroits en connexion avec le système de défense extérieur.

Nous résumerons les résultats des fouilles exécutées entre 1964 et 1967 et représentant des dépenses considérables, dans ce qui suit.

Le but principal des travaux de dégagement était d'éclaircir la question que posaient l'histoire et la construction du château royal puis palais épiscopal du moyen âge, et, en même temps, d'étudier dans le cadre du possible l'agglomération antérieure sur ce territoire.

Ces dernières recherches — dont nous ne désirons pas rendre compte en détails, l'analyse de ces problèmes étant la tâche des spécialistes de l'histoire romaine et de la préhistoire participant aux fouilles — nous ont appris que la colline idéalement située au point de vue stratégique s'était peuplée au temps de l'âge du Cuivre, et que sous tout le territoire des fouilles s'étendait un habitat celtique et romain très vaste et important.

Les constructions suivantes, apparaissant après les restes romains, peuvent être datées déjà du temps de la fondation de l'état hongrois. Entre les murs romains et ceux de la haute époque arpadienne on ne voit pas de couches de séparation plus épaisses, malgré cela on ne rencontre, pas même par hasard, l'utilisation de murs romains pour les fondements des murs postérieurs. Les nouveaux édifices furent construits sur de nouveaux fondements absolument indépendants des restes anciens.

La mise à découverte du château royal et de la chapelle de la haute époque arpadienne est le résultat le plus important des nouvelles fouilles, tant au point de vue scientifique et historique qu'au point de vue de la restauration.

Le château royal, mis au jour par les fouilles exécutées dans les années 1930, a reflété en premier lieu le style architectural de l'époque de Béla III et de ses successeurs immédiats, mais il a conservé aussi les restes des constructions postérieures. Ces constructions ont invité

certain historiens de supposer que le premier château princier et royal se trouvait non à cet endroit, mais sur le versant nord de la colline du château, et encore d'autres prétendaient qu'il se trouvait dans la ville royale du bord du Danube.

À l'encontre de ces conceptions, déjà les fouilles de 1964—1965 ont démontré que dans la partie sud de la colline du château on devait compter avec les restes d'un grand château royal plus ancien: connaissant les murs, datables d'après les couches et la technique de la maçonnerie sûrement du Xe ou de XIe siècle, nous avons pu classer parmi ceux-ci quelques murs des parties méridionales du château, dégagés antérieurement mais jusqu'à présent pas pris en considération, et c'est à la base de ceux-ci que nous avons pu rattacher la construction de la petite tour, mise à découverte dans le bas du donjon de Béla III, aux édifices de la haute époque arpadienne.

Les restes de murs apparus sur les deux extrémités du territoire des fouilles ont imposé aussi l'examen des restes des édifices qui, à la haute époque arpadienne, ont couvert le territoire intermédiaire. Des recherches furent entreprises dans les salles du rez-de-chaussée du secteur du château royal déjà restauré (dégagées, dans les années 1930, seulement jusqu'au niveau du moyen âge finissant), ainsi que dans quelques salles de l'étage où, à cause du pavement de marbre rouge resté intact, les fouilles furent interrompues, ainsi le terrain assez vaste qui s'y trouvait en-dessous des salles demeurait inexploré.

Les résultats que nous attendions à juste titre ne tardaient pas à se produire: les fouilles ont mis au jour dans une étendue de plus en plus grande les restes des constructions antérieures au temps de Béla III. Les recherches furent couronnées par les fouilles de 1966: nous avons retrouvé la chapelle du premier château royal d'Esztergom, ainsi que l'aile d'édifice communicante et le détail du mur qui l'entourait. Les murs du château, aussi bien que de la chapelle, furent élevés d'une matière de pierre jaunâtre assez molle, extraite dans la région et selon la technique de l'appareil en blocage. Les murs trouvés à de différents endroits du territoire des fouilles, dont le caractère était analogue, mais qui dans leurs détails et dans leurs rapports stratigraphiques n'étaient pas identiques, sont les monuments de plusieurs périodes de construction successives. Les murs les plus anciens sont peut-être ceux que nous avons trouvés en premier dans le secteur septentrional, et c'est plus tard que durent être construites la chapelle ronde et les parties d'édifices du même type, tandis que les autres restes indiquent des transformations

et des agrandissements postérieurs. Les fouilles ont prouvé non seulement que Béla III avait fait construire ses salles richement décorées sur les restes d'un ancien château, mais aussi que le château de la haute époque arpadienne était, quant à son étendue et ses dimensions, presque identique au nouveau château royal. Tout cela atteste qu'Esztergom, l'ancien siège royal, eut une importance bien plus grande que nous ne l'avions imaginée.

En ce qui concerne les constructions de l'époque de Béla III et celles qui les suivirent immédiatement, les nouvelles fouilles ont démontré des particularités techniques très intéressantes et jusqu'à présent ignorées, imposées justement par la présence des restes des murs de l'ancien château. En même temps il s'est avéré que la conception architecturale de la fin du XIIe siècle s'est rendue indépendante du plan de l'ancien château, ainsi que nous l'avons vu en rapport avec des restes d'édifices romains et de la haute époque arpadienne. Seules les édifices laissés au milieu de la cour furent adoptés et entourés des nouveaux édifices.

Pour distinguer les édifices des XIVe et XVe siècles, et pour établir l'ordre chronologique de la construction des murs, les fouilles ont donné une réponse à nombreuses questions irrésolues. Nous ne pouvons compter avec de constructions gothiques de plus grande envergure qu'au cours du XVe siècle, lorsque une grande activité constructive commença dans le château. C'est à cette époque qu'on doit placer une partie considérable des ailes d'édifice s'étendant vers le nord et portant les étages.

Le plus problématique reste jusqu'aujourd'hui l'aile est — nord-est de l'édifice du XVe siècle, ce terrain ayant été grandement endommagé et détruit lors des enfoncements de niveaux précédant la construction de la basilique. Toutefois, nous avons, là aussi, réussi à trouver quelques points de repère qui, confrontés avec les cartes anciennes, permettent de reconstituer dans une certaine mesure l'aile orientale. La même chose est valable aussi pour le point de rencontre de l'aile orientale de l'entrée de la forteresse.

Les fouilles sommaires exécutées dans l'intérieur de la courtine près de l'entrée de la forteresse indiquent que l'entrée du château du XVe siècle a été précédée d'un système de murs antérieure.

Les travaux de dégagement effectués sur le côté extérieur sud-est-est du château nous ont appris qu'aux temps des luttes contre les Turcs les murs furent considérablement renforcés aux environs immédiats du château, et, parallèlement, les murs furent rehaussés au moyen de grands enfoncements du niveau qui servirent aussi à un accès plus difficile aux édifices.

Quant aux trouvailles livrées par les nouvelles fouilles d'Esztergom, nous devons constater qu'elles ont surtout une valeur documentaire: elles sont indispensables pour la détermination des couches et des constructions, mais elles ne peuvent concourir avec la valeur historique et artistique des restes d'architecture in situ, ni avec les céramiques ou pierres sculptées mises au jour lors des fouilles des années 1930. La seule pièce vraiment importante au point de vue de l'histoire de l'art et des arts décoratifs est la boucle d'oreille en or filigrané et ornée de perles véritables et d'émail qui fut trouvée, en 1964, dans une couche de la haute époque arpadienne. L'objet le plus significatif au point de vue de l'histoire de l'architecture est un chapiteau orné de feuilles d'acanthé et de têtes animales. Les conditions dans lesquelles le chapiteau fut mis au jour justifient la datation du XIe siècle du type et du bel ornement sculpté du château royal de la haute époque arpadienne.

Si nous apprécions d'après ce qui précède les résultats des fouilles exécutées dans ces dernières années à Esztergom, nous devons déclarer que l'objection de plusieurs historiens qui prétendent qu'après les résultats éclatants, obtenus dans les années 1930, de nouvelles fouilles sur le versant sud de la colline d'Esztergom ne sont à vrai dire plus utiles, n'est aucunement motivée. Certes, les restes d'édifices que nous venons de mettre à découverte ne le disputent à ceux déjà dégagés ni en beauté, ni en effet décoratif: les résultats les plus représentatifs des fouilles restent toujours la chapelle royale, les salles du donjon ornées de fresques Renaissance ou «la chapelle» dite de «Saint Etienne» du rez-de-chaussée, or, sans les connaissances récemment acquises, toutes celles ne seraient que des détails isolés et sans corrélations de l'histoire locale du château et de la ville, ainsi que de l'histoire de Hongrie. Réflétée seulement par les peu de données fournies par les antécédents de l'histoire du peuplement, l'histoire locale serait inachevée. Faute de plans précis et ignorant l'étendue des édifices et leur évolution architecturale aussi l'histoire du château-fort serait incomplète, et l'image que nous nous sommes formée sur l'époque de la fondation de l'état, sur les centres du jeune royaume, et parallèlement, sur les demandes et possibilités culturelles et architecturales de la haute époque arpadienne, présenterait de grandes lacunes sans la connaissance de cette ancienne résidence royale dont les dimensions et la belle exécution ont dépassé notre imagination. Sa connaissance nous oblige de modifier notre conception antérieure dans plus d'une question de l'histoire et de l'histoire de l'art.

E. Nagy

SEITL KORNÉL

1910—1967

Seitl Kornél barátunk és munkatársunk neve szorosan összenőtt a régészet módszertani fejlődése utolsó évtizedeinek történetével. Halála nemcsak a baráttól fosztott meg, hanem a megbízható munkatárstól.

A régészet egyik alapvető módszere arra irányul, hogy a tárgyi vagy épületmaradványok földben való elhelyezkedéséből, egymáshoz, illetve a föld rétegeihez való viszonyából olvassa le azokat a körülményeket, amelyek a tárgyon keresztül az illető korszakot világítják meg. A közismert tény világos megfogalmazásából közvetlenül következik, hogy a régészet e specifikus és belső bizonyító módszere a feltárás folyamatának mennél pontosabb fölmérését, objektívabb rögzítését kívánta meg. És lehet mondani a régészet gyakorlatának egyik legfontosabb törekvése e folyamat rögzítésének pontosabb, sokoldalúbb kifejlesztését célozta. A fotografálás, a rétegtani és egyéb megfigyelések alapját a lényegesen korlátozott rajzi, térképészeti fölvételek képezik. Szinte ugrásszerű fejlődés indulhatott meg ezen a téren a 40-es évek vége felé, és ezt nem kis mértékben Seitl Kornél munkájának köszönhetjük. Eleget tett annak az előfeltételnek, ami nélkül ilyen fejlődést nem lehet létrehozni. Állandóan, egyedüli feladatként régészeti feltárások fölmérését végezte. Az őskortól a középkorig a legkülönbözőbb feltárásokat, a legváltozatosabb technikai megoldásokat kísérte műszaki dokumentációival. Középkori városok és várak nyomainak értelmezett rögzítésén dolgozott, beleélve magát teljesen a feltárandó objektum problematikájába. Ugyanakkor amikor a régészetnek teljesen alárendelte munkáját, az ásatásvezetőnek társa is volt, megértve a régészeti problémák legfinomabb nüanszeit is. Több újításával új gyakorlati utakat nyitott meg. Egyik legjelentősebb ezek között az a megoldás volt, hogy a leletek a találati hely térképészeti koordináta számaival legyenek jelezhetők. Ez a gyakorlat különösen nagy kiterjedésű ásatások esetében igen hasznos. Halála egy természetes fejlődést tört ketté, és csak abban reménykedhetünk, hogy az a csoport, akivel együtt dolgozott, nem hagyja abba munkáját, építészeti és térképészeti irányba fejleszti a régészeti dokumentációt.

A régészeti fölmérések szinte normatív alkalmazása korábbi munkájának, igen hosszú és sokoldalú képzettségének volt a következménye. 1929-ben érettségizett. 1934-től kezdve az Állami Térképészeti Intézetben dolgozott, ahol is gyakornoki éve alatt hatéves térképészeti tanfolyamot hallgatott, és mint térképtervezőt és kartográfust képezték ki. A továbbiakban még a topográfiai tanfolyamot végezte el, és terepfölméréseket készített 1944-ig. A felszabadulás után először a városfelmérési

munkálatokban vett részt. Régészeti fölmérésekkel 1946 vége óta foglalkozott az akkori Fővárosi Múzeum keretében. Első nagyobb munkája a budai Várnegyed középkori építészeti maradványainak fölmérése volt. Hatalmas új feladatot jelentettek a budai egykori királyi palota és középkori védőrendszer föltárásával kapcsolatos fölmérések, melynek végrehajtásához egy kisebb 3—4 létszámú műszaki csoportot szervezett. A feladat rendkívül nehéz volt, hiszen tucatsszor átépített majd lerombolt épületek maradványainak nyomát kellett megörökíteni, különböző korszakok változtatásait egy-egy összefüggésében rajzilag feldolgozni és bemutatni. A tudományos munka számára megbízható és hű dokumentációt készített el a középkori királyi palotáról, és a Várnegyed középkori házmaradványairól. A két évtized alatt majd minden jelentős föltáró munkában részt vett, 1960-ig mint a Budapesti Történeti Múzeum főmérnöke, majd ugyanezt a funkciót töltötte be az MTA Régészeti Intézetében is.

A főváros területén folyt kisebb középkori ásatások és leletmentések mellett dolgozott az egész ország területén. Fontosabb, részben vagy egészében általa végzett felmérési munkák közül az alábbiakat említjük meg, de ez a lista korántsem teljes. Óskori településfelmérés: Polgár—Csószhalom, Zengővárkony; óskori földvár felmérés: Szilvásvár—Töröksánc; óskori temető felmérések: Szentes—Vekerzug, Sárazsadány, Neszmély, Mezőcsát, Gelej; római kori település és táborfelmérések: Nagytétény, Almásfüzitő, Pécs, Nagyarsány, Albertfalva, Budapest—Gellérthegy; népvándorláskori temető felmérések: Zalavár, Béndekpuszta; középkori falu felmérések: Túrkeve—Móricz, Nyársapát, Csut; középkori palota és vár felmérések: Budapest—Óbuda, királynői vár, Kisvárda, Kőszeg; középkori kápolna, templom és kolostor felmérések: budai domonkos kolostor, budaszentlőrinci pálos kolostor, Budapest—helyőrségi templom, Budapest—Óbuda, Fő tér templom, Budapest—Margitsziget, domonkos templom és ferences kolostor; Pilisszentkereszt—cisztercita templom és kolostor. A Budapest és környékén folytatott feltárások között csak néhányat említettünk meg, tekintettel arra, hogy ezek jórészt leletmentésből származtak.

E vázlatos felsorolás alapján is fogalmat alkothatunk Seitl Kornél szétágazó tevékenységéről, és arról a széles-skálájú gyakorlatról, mely képessé tette őt a műszaki metodikák alkalmazására és normatív továbbfejlesztésére. Mint munkatársat nehezen fogjuk nélkülözni, mint barát pótolhatatlan.

Gerevich László

A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES KONFERENCIÁJA BUDAPESTEN 1967-BEN

A római kerámiaművesség kutatóinak nemzetközi egyesülete fennállásának tizedik évében a Magyar Nemzeti Múzeum meghívására 1967-ben Budapesten tartotta konferenciáját. Már a megelőző, két évenként tartott összejöveteleken többször nyilvánult az érdeklődés a magyarországi kutatás és a pannóniai kerámiaművesség iránt. Ezért a legutóbbi, Alcudiában, Mallorca szigeten megrendezett ülészakon örömmel fogadta a tagság a Budapestre érkező meghívást. Tizenkét országból húsz külföldi résztvevő jelentkezett konferenciánkra. Október 5-én reggel a Nemzeti Múzeumban Fülep Ferenc főigazgató üdvözölte a vendégeket és megnyitotta az ülészakot. A hozzászólásokkal élénken kísért előadások másfél napon át tartottak az alábbi, az eredetitől némileg eltérő program szerint.

- Fülep F. (Budapest): The Stratigraphy of Sopianae as Reflected by Pottery Finds.
 Sz. Burger A. (Budapest): Terrakotta „ex-voto” aus einem pannonischen Frauengrab.
 Soproni S. (Budapest): Spätrömische Töpferöfen am pannonischen Limes.
 Sz. Póczy K. (Budapest): Keramische Produkte der Wasserversorgung aus den Töpferwerkstätten Aquincums.
 B. Thomas E. (Budapest): Terrakotta-Votive der Mater Matuta aus Pannonien.
 B. Bónis É. (Budapest): Keltische Darstellungen auf provinziäl-römischer Keramik.
 F. Maier (Frankfurt a.M.): Die frühkaiserzeitliche bemalte Keramik von Latène-tradition in Gallien und im rechtrheinischen Keltengebiet.
 Gabler D. (Győr): Terra-Sigillata-Funde aus dem Sarmatengebiet zwischen Donau und Theiss.
 H. Vertet (Yzeure): L'influence de l'Italie et du Sud de la Gaule sur les fabriques du centre de la Gaule, d'après les fouilles de Lezoux 1966—1967.
 G. Gomolka (Berlin): Die spätrömischen Tonlampen vom Limeskastell Iatrus (Nordbulgarien).
 G. Bokisch (Berlin): Die spätrömische und frühbyzantinische Keramik aus dem Limeskastell Iatrus (Nordbulgarien).
 H. Comfort (Haverford): Reporting Terra Sigillata.
 H. Vertet (Yzeure): Les ateliers de la Muette à Lyon, sigillée lisse et moulée, gobelets d'ACO.
 B. Rutkowski (Warszawa): A New Centre of Sigillata Production at Margum (Moesia).
 I. Mikl Curk (Ljubljana): Beiträge zum Studium der antiken Töpfereien im Gebiet des heutigen Slovenien.
 Cs. Sós Á. (Budapest): Völkerwanderungszeitliche Keramik aus Ungarn in römischer Tradition.
 B. Sultov (Tirnov): Töpferwerkstätten aus Butovo.
 R. Steiger (Basel-Augst): Tafel für Farbbezeichnung römischer Keramik.
 R. Pirling (Krefeld): Grünglasierte Ware aus Krefeld.

Október 6-án délután került sor a tagság szervezeti ülésére, melynek első pontja E. Ettlinger (Zürich) vetített képes visszaemlékezése volt az elmúlt tíz év üléseire,

munkájára és eredményeire. A szervezeti kérdések megbeszélése után a résztvevők megtekintették a Nemzeti Múzeum régészeti és történeti kiállítását, majd a múzeum főigazgatója, Fülep Ferenc fogadást adott a vendégek tiszteletére.

Szombaton, október 7-én a konferencia résztvevői a Budapesti Történeti Múzeum vendégei voltak. Sz. Póczy Klára és Wellner István vezetésével városnéző autóbusszal megtekintették az óbudai, római-katonavárosi múzeumokat, majd az Aquincumi Múzeumot. Az Aquincumi Múzeum helyiségeiben Tarjányi Imre főigazgató fogadta a vendégeket. Itt frissítő vendéglátás után megtekintették az e célra külön rendezett kerámiakiállítást, délután a budavári Palota-ásatásokat, majd a Citadelláról a kilátogított várost.

Vasárnap a kerámiakutatók a Művelődésügyi Minisztérium részéről biztosított autóbusszal Székesfehérvárra utaztak. F. Petres Éva vezetésével megtekintették az István Király Múzeum kiállításait, majd Fitz Jenő megyei múzeumi igazgató külön előadás keretében ismertette az ez alkalomra kiállított táci kerámiaanyagot. A Fejérmegyei Múzeumok Igazgatósága fogadása után a táci ásatások megtekintése következett. Az ásatásokat Fitz Jenő és Tóth István, a táci, helyi kiállítást Bánki Zsuzsa mutatta be. Az útközben bekövetkezett defekt miatt a veszprémi régészeti kiállítás megtekintése elmaradt. Tihanyban Thomas Edit és Éri István vezettek a lapidáriumban, majd Éri István a Veszprémmegyei Múzeumok igazgatója üdvözölte az érkezetteket a konferencia alkalmából Tihanyban felállított kerámiafejlődési kiállításon (Fejér megye — F. Petres Éva, Vas megye — Szentlélek Tihámér, Veszprém megye — É. Takács Margit közös rendezése). A kerámia kiállításban F. Petres Éva tartott vezetést. A válogatott, érdekes anyagtól alig tudtak elválni a kutatók, hogy részt vegyene a Veszprémmegyei Múzeumok Igazgatósága fogadásán, mely egyúttal a konferencia búcsú-perceit is jelentette. Akárcsak a Nemzeti Múzeumban tartott összejövetelen, itt is elhangzottak a vendégek köszöntői, melyben kifejezésre juttatták köszönetüket és elismerésüket.

Howard Comfort professzor (Haverford) a Rei Cretariae Romanae Fautores egyesület elnöke búcsúszavaiban megköszönte a magyar kollégák vendégszeretetét, elismerőleg nyilatkozott a mindenkor program pontos rendezéséről, mely biztosította, hogy képet nyerjenek a pannóniai kerámiaanyag gazdagságáról. Külön kiemelte a magyar kutatás fejlettségét s afeletti örömeiket, hogy ilyen sok, igen aktívan dolgozó kollégát ismertek meg Magyarországon. A konferencia legfontosabb eredményeként könyvelte el nemcsak azt, hogy a világ minden tájáról érkezett kerámiakutatók közelebb jutottak a magyar kutatókhoz, hanem azt is, hogy ennek a négy napnak a lefolyása és hangulata lehetővé tette azt is, hogy a külföldi vendégek szakmailag és emberileg egymáshoz is közelebb kerüljenek.

B. Bónis Éva

OPPONENSI VÉLEMÉNY

CS. SÓS ÁGNES: „A DUNÁNTÚL IX. SZÁZADI SZLÁV NÉPESSÉGE”

C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

Sós Ágnes a kelet-európai történetnek egy sokat vitatott és kevésbé tisztázott fejezetét, a Dunántúl IX. századi népesedéstörténetét vette beható vizsgálat alá. Pannónia IX. századi története egyrészt azért vitatott, mert kevés írott forrásanyag áll rendelkezésre és komoly régészeti kutatása nemrég vette kezdetét, másrészt azért, mert az egykor a római birodalomhoz tartozó területe a IX. században német fennhatóság alatt állt, ugyanakkor lakossága az északi, és déli szlávok között elterülő szláv mellett avar és bajor volt. Ez magával hozta, hogy a XIX. századtól kezdve olykor nacionalista érzelmeiktől fűtött tanulmányok jelentek meg annak megállapítására, hogy a terület német avagy szláv uralom alatt állt és lakosságában melyik elem volt túlsúlyban: északi vagy déli szláv, római eredetű latin, ill. román, avar avagy bajor.

Sós Ágnes évtizedes beható régészeti és történeti kutatás után kezdte el a tárgy monografikus feldolgozását és a forrásanyag, valamint az irodalom imponáló ismeretével fogott a problémákkal tele terület felszán-tásába. Kiválóan alkalmassá tette őt erre, hogy a terület egyik uralmi központjában, Zalaváron, valamint a szláv urnasírokat rejtő Pókaszeptken hosszabb ideje ásat; a zalavári ásatásokról „Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár” című monográfiájában, valamint az újabb ásatásokat összefoglaló tanulmányaiban adott számot; a régészeti anyagot pedig kiegészítette a tárgyra vonatkozó írott forrásanyag lehetőség szerint teljes összegyűjtésével.

Jelen értekezésének első három fejezetében, melynek címe: „A frank avar háborúk; a Dunántúl beilleszkedése a frank politikai és egyházi szervezetbe. A Dunántúl Pribina és Kocel korában, A Dunántúl politikai helyzete Kocel halála után” — a történeti anyag és a vonatkozó irodalom alapján vázolja a Dunántúl IX. századi történetének fő korszakait. Műve IV., „A Dunántúl IX. századi népessége” c. fejezetében a nyelvészeti eredmények figyelembevételével kísérli meg az etnikai viszonyok ismertetését. A munka gerincét az V–VII. fejezet teszi ki: „A IX. századi Dunántúl a régészeti feltárások tükrében.” „A honfoglaláskori dunántúli szlávok és a magyarság viszonya a régészeti feltárások tükrében”, és végül függetlenként: „A magyarországi koravarkori szlávok régészeti hagyatékának kérdéséhez.” E három fejezet nemcsak terjedelmében, hanem jelentőségben felülmúlja az előzőket, hiszen ezekben teszi közzé Sós Ágnes régebbi és legújabb kutatásainak eredményeit, így az V/1. alfejezetben a Pribina központ kialakulásának történeti előzményeiről, valamint Zalavár és környéke IX. századi viszonyairól, és ezek során ismerteti a IX. századot megelőző pókaszepteki hamvasztásos urnatemető, a récskúti bazilika, valamint a zalavári vár feltárását. A továbbiakban áttekinti a dunántúli IX. századi régészeti lelőhelyeket: Fenékpusztá, Pécs, Balaton környék, Veszprém, Visegrád, Észtergom és Duna-kanyar; ezt követően a mezőgazdasági termelésre és a kézművességre mutató adatokat sorakoztatja fel, végül a dunántúli szlávok összetételének problémájára is kitér.

Sós Ágnesnek gazdag jegyzetanyaggal kísért, és csaknem teljesnek mondható bibliográfiával ellátott disszertációját egy olyan hatalmas, jól megválogatott és kitűnően elkészített illusztrációs fényképanyag egészíti

ki, amelynek összeállítása önmagában is komoly és fáradságos munka eredménye.

A disszertációról már ezek alapján elmondhatjuk, hogy megüti azt a mértéket, amit a kandidátusi értekezések elé mércéül állítanak. Ha az alábbiakban bíráló megjegyzéseket teszünk, ez elsősorban abból következik, hogy a jelölt problémákkal tele, vitatott kérdések szövevényébe hatolt, ahol a problémákban való állásfoglalás jártasságot kíván a történelem, a nyelvészet, a régészet és az emberterületen egyaránt.

Bizonyára ebből következik, hogy Sós Ágnes, főként a munka első négy történeti és nyelvészeti anyaggal dolgozó fejezetében többnyire megelégszik a különböző vélemények ismertetésével, de maga ritkán foglal állást a felvetett kérdésekben.

Igen hasznos, hogy egymás mellett látjuk a különböző, néha homlokegyenest ellenkező véleményeket, annál is inkább, mert Sós Ágnes művéből a nemzetközi irodalom kevésbé ismert érveit, megállapításait is megismerhetjük. Ugyanakkor meg kell mondjuk, hogy ez nem menti fel őt az alól, hogy állást foglaljon, illetve, ha a kérdés megoldását a tudomány mai állása szerint megoldhatatlannak látja, ezt közölje.

Az I. fejezetben, Pannónia IX. századi történeti-földrajzi viszonyainak ábrázolása főként a forrásokban említett helynevek azonosításán alapul. Olyan kérdések függnek ettől pl., hogy meddig terjed a frank uralom, mekkora volt Pribina hűbértoka stb. A történeti névalakok azonosítása egyike a legkényesebb tudományos kérdéseknek, amely a történeti helyzet és a földrajzi viszonyok gondos mérlegelése mellett nyelvtörténeti ismereteket is kíván. Nem csodálható, hogy Sós Ágnes ezen a téren nagyon óvatossá mutatkozott és többnyire véleményeket állított szembe. Ilyen kérdésekben nyelvész szakember tanácsát kellett volna kikérnie.

Vitatott nyelvészeti kérdés, hogy a dunántúli szláv-ság a nyugati- vagy déli szláv csoportba tartozott-e. E tekintetben a nyugati szláv nyelven beszélő tudósok nyugati szláv, a délszláv tudósok déli szláv lakosság mellett foglaltak állást. Magyarországon e kérdésben Melich János szintén a nyugati szláv mellett tette le a garast, míg Kniezza Melich nézetét cáfolva a délszláv mellett kötött ki. Egyikőjük sem nemzeti elfogultság alapján ítél, mégis jelentős eltérés van kettőjük véleményalkotása között. Melich, aki egyébként szakmájának igen kiváló képviselője volt „A honfoglaláskori Magyarország” című munkájában egy téves módszertani alaplásból kiindulva egy sor téves történeti következtetésre jutott. Melich a történeti források — többnyire Anonymus — szavaiból indult ki; a forrásban említett népek feltehető nyelvből igyekezett a személy- és helyneveket megmagyarázni, és az etimológia birtokában visszakövetkeztetett a forrás történeti hitelére. Így pl. Anonymus szerint a Labore folyó a bolgár Labore ispánról kapta a nevét, mivel szerinte a magyarok a folyó torkolatánál akasztották fel Laborcot. Melich a Labore nevet a bolgár—török *Alp-bars* 'hős tigris' névből magyarázta és az etimológiából arra következtetett, hogy Anonymus előadása hiteles. Megjegyzendő, hogy filológiai kutatásunk sem az etimológiát, sem a történeti következtetést nem fogadta el.

Módszertanilag rokon ezzel a dunántúli szláv-ság nyelvi hovatartozásának megállapítását célzó kísérlete.

A *Conversio*ban azt olvasta, hogy a Nyitráról előzőtt Pribina a Dunántúlon hűbérbirtokot kapott, várat épített és „*cepit populos congregare*”, azaz „népeket kezdett összegyűjteni”, ami kb. annyit jelent, hogy telepeseket kezdett birtokára csalogatni, hogy azt jövedelmezővé tegye. Feltéve azt, hogy Pribina nyugati szláv nyelven beszélt, Melich számára megvolt a történelmi alap a nyugati szláv helynévi sajátosságok keresésére. Megerősítve látta ezt azzal, hogy Pribinát a forrás szerint morvák ölték meg, és feltette, hogy itt morva alattvalókról van szó, holott számos más magyarázat lehetséges: pl. hogy Pribina a morvák elleni harcban esett el, avagy kíséretének morva tagjai, vagy Moráviából küldött orgyilkosok végeztek vele stb. Történeti forrás-magyarázat volt tehát itt is az alap, amelyen Melich elindulva a Dunántúlon nyugati szláv hangsajátságokat vélt felfedezni, elsősorban a *Mura* és *Cuha* víznevek rövidségében.

Kniezsa István „Magyarország népei a XI. században” c. művében és tanulmányaiban előítéletektől mentesen közelítette meg a problémákat. Nem kereste történeti források igazolását és hatalmas történeti helynévanyagát szinte statisztikai módszerrel rostálta át, szigorú kritikával különítve el a biztosan jellemző hangjelenségeket a bizonytalanoktól. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy Kniezsától cserébe megkaptam Melich szóbanforgó művének Kniezsa által széljegyzetelt III. részét. Talán nem vétek a kegyelet ellen, ha ezekből a nem sajtóra szánt félmondatokból idézek néhányat. Ahol arról van szó, hogy a *Mura* és *Cuha* délszláv származás esetén a magyarban *Múra* és *Cúha* alakban jelentkeznék, ez olvasható: „Nem bizonyított: A dunántúli nyelvjárásban ú>u”. Alább még egyszer: „Dunántúli magyar nyelvjárások alig ismerik a hosszú ú-t!” Pribina feltételezett tót alattvalóira ezt írja: „A főemberek lehettek tótok, de csak nem menekült földhözragadt parasztokkal?” Melich végkonklúziója így hangzik: „Úgy gondolom, a felhozott okok megerősítik a földrajzi nevek vallomását. Pribina-Kocel szlávjai tótok, amennyiben pedig itt-ott a Balatontól délre is laktak szlávok, túlnyomó többségben tótok voltak.” Ehhez Kniezsa megjegyzi: „A felhozott adatok erre elegendenek.” Valójában azóta sem sikerült a Dunántúlon egyetlen biztosan nyugati szláv hangsajáttsággal rendelkező helynevet találni, holott Kniezsa csaknem teljes anyaggyűjtés birtokában a dunántúli szláv helynevek sorát tárta fel, pl. olyan vidéken is — a Balatontól délre — ahol Melich szerint ilyen alig található.

Sós Ágnes e kérdésben inkább hajlik Melich nézete felé a dunántúli és nagy-morvaországi leletanyagban felismert hasonlóságok alapján. Vajon elégségesek-e ezek arra, hogy a fenti vitás kérdésben a régebbi és, nyugodtan mondhatjuk, elavult nézethez csatlakozzék?

Ami a nyelvi jelenségeket illeti, ezekre elsősorban nyelvi anyag alapján kell választ adni.

A történeti adatok csupán azt tanúsítják, hogy Pribina övéivel, azaz kíséretével menekült a Dunántúlra és ha az fel is tehető, hogy szörványos menekülés ez után is történt Nagy-Morvaországból a Frank birodalomba, népvándorlást — ami a terület nyelvi jellegét megváltoztatta volna — már csak azért sem tehetünk fel, mert a IX. században a Duna birodalmi határvonallá változott, mely a két morva betörés után is megmaradt.

Ami a régészeti jelenségek megítélését illeti, ez történeti és nyelvi adatok híján csak akkor elégséges etnikai kérdés eldöntésére, ha az anyagi és szellemi hagyatékok, valamint az embertani anyag egyaránt tanúsítja a vizsgált kultúra összetartozását egy másik rokon kultúrával, ugyanakkor elkülönülését más kultúráktól. Hogy az eddig feltárt és feldolgozott anyag elégséges-e erre, azt a régészeti kutatás hivatott eldönteni.

Ami a szlávok gazdasági helyzetének ábrázolását illeti, Sós Ágnes a legbiztosabb talajon mozog, amikor a régészeti feltárások során előkerült termelőeszközökre, termelvényekre, ill. a megvizsgált állatsontokra épít.

Sokkal nagyobb óvatosság ajánlható viszont Moór Elemér nyelvészeti cikkáradatával szemben, mely sajnos, Kniezsa főműve II. kötetének el nem készülte miatt,

sokszor az egyedüli kísérlet marad a szláv jövevényszavak művelődéstörténeti értékelésére. Moór Elemér cikkeinek közös vonása egyrészt a rendkívüli szellemi mozgékony-ság, ötletgazdagság, másrészt viszont az, hogy a tárgyára vonatkozó adatok és irodalom összegyűjtését teljesen mellőzi, a jövevényszavak kronológiai adatait figyelembe sem veszi, a történeti és etnikai viszonyokat önkényes feltevésekből kiindulva ábrázolja és feleltlenül általánosít.

Vegyünk egy példát, amelyet kivonatossan Sós Ágnes is ismertet. Moór Elemér 1954-ben áttekintette a magyar lovasterminológia szláv eredetű szavait: *kabala*, *kacola*, *kanca*, *poroszka*, *zabla*, *peg*, *paripa*. Ezeket szerinte a magyarok a honfoglalás után a Tisza-vidéki lovas szlávoktól (avagy elszlávosodott avaroktól) vették át és erre felhozta, hogy a Tisza-vidéken találhatók a szláv konj ló szóval kapcsolatos *Konyár*, *Konyus* és *Konya* falu- és dűlőnevek.

Ami azonban a Moór által felhozott szláv eredetű szavakat illeti, a *kacola* szó a szlávban ismeretlen. *Kanca* szavunk, mely a XV. században tűnik fel, szláv eredetű, de c hangjával is elárulja kései átvételét; a X. századi magyar nyelv ugyanis a szláv c hangot t-vel helyettesítette. A *poroszka* szó elvonás a *poroszkál* igéből, mely délszláv eredetű és a török-kori magyar nyelvben tűnik fel. A XIV. századból adatolt *zabla* szavunk délszláv hangalakú; a régészet bizonyossága szerint a magyarok a tárgyat a délszlávokkal való érintkezés előtt is ismerték, nyilván más néven. A XVI. században feltűnt *paripa* szavunk végső fokon a görögből származik és Kniezsa kétesnek tartja szláv eredetét.

Csupán két szó adatolt a XIII. századtól, a *kanca* jelentésű *kabala* és a *peg* színnév; egyik sem kapcsolható valamely szláv nyelvjáráshoz, és hogy X. századi átvétel volna, semmi sem bizonyítja.

Ami Moórnak a tiszántúli szláv lótenyésztő helyneveit illeti, a mai *Konya* dűlőnevek, ha nem újkori családnévből erednek, a középkori *Konya* személynévre vezethetők vissza. Marad két Árpád-kori szláv helynév: *Konyár* és *Kanyár*. Amennyiben ez foglalkozásnévből ered, ami nagyon valószínű, akkor szláv környezetben élő királyi lovászokat jelölt, amikor is a lovászok etnikuma még mindig ismeretlen marad.

Moór Elemér érvei a tüzetesebb vizsgálatnál helytelenek bizonyulnak és így konstrukciója semmivé válik.

A kritika elmaradása azonban Moór Elemért felbátorította, mert négy év múlva a lótenyésztésünk eredetére vonatkozó eredményeire, mint biztos megállapításokra építve tovább ment. Szláv eredetű *kapál* szavunk magyar *rüg-kapál* összetételét lótenyésztési műszónak fogva fel, a következő megállapítást tette: „... 'rüg-kapál' jelentésű kapál szavunk tanúsága szerint a Felső-Tisza mellékének honfoglalás kori szlávjai szlovákok voltak.”

Ehhez megjegyzendő, hogy *kapál* szavunk földművelési terminus és *rüg-kapál* összetétele valószínűleg magyarban keletkezett. E szónál az átdó szláv nyelv nem állapítható meg, honfoglalás kori szlovák azonban biztosan nem lehetett, mert szlovák nép és nyelv ekkor még nem létezett.

Az újabb régészeti és nyelvészeti irodalomban olykor IX-X. századi Szlovákiáról és szlovákokról olvashatunk, ami történeti anakronizmus. Az újkor eleji szlovák népterület a XIII. századig kb. 80%-ban lakatlan volt; a völgyek gyér őslakossága nyelviileg nem volt egységes. Tovább differenciálták a felvidéki szláv őslakosságot etnikailag és nyelviileg a XIII-XIV. századi szláv telepítések és legkorábban a XIV. századtól beszélhetünk arról, hogy az integrálódás során szlovák nép és nyelv jött létre; maga a szlovák népnév is csak ezt követően tűnik fel. A *tót* népnév az Árpád-korban is szerepel, de mint a Dráván-túli Szlavónia magyar *Tótország* neve is mutatja, nem a szlovák etnikum jelölésére szolgált.

Ilyen formán a IX. századról szólván Tisza-vidéki szlovákokról, avagy akár moráviai szlovákokról ugyanúgy nem beszélhetünk, mint ahogy anakronizmus lenne a középkori Tiszántúlon hajdúkról beszélni.

Mindezt azért tartom szükségesnek elmondani, hogy rávilágítsak Moór megállapításainak értékére és felhívjam régészeink figyelmét arra, hogy a megalapozatlan látszateredményeire való támaszkodás tévedésekhez vezethet. Moór eredményeinek kritikája nem lehet Sós Ágnes feladata, de felhozott példánk mutatja, hogy egy ilyen munkában komoly nyelvész segítsége nem mellőzhető.

Arra, hogy a vélemények egyszerű ismertetése és szembeállításra nem elegendő, legyen szabad még a honfoglalásra vonatkozó részt például felhozom.

Sós Ágnes helyesen az *Annales Fuldenses* 900. évi adatából indul ki, mely először az itáliai hadjárat után Pannónia elpusztításáról, másodszor a bajorok elleni hadjárat után Pannóniába való visszatérésről tudósít. Ezt a híradást Sós Ágnes a benne lévő ellentmondás miatt bizonytalannak mondja. Valójában a bizonytalanság abból adódik, hogy az itáliai hadjárat a brentai csatával 899-ben volt, és 900-ban történt Pannónia elfoglalása és a bajor hadjárat, de az évkönyvíró az eseményeket megtevesztően a 900. év alatt mondja el. Egyezik ez az évszám Luidprand adatával, aki a bajor végek elfoglalását az Arnulf császár halála utáni évre, 900-ra teszi. Ezt a tényt máig legvilágosabban Pauler Gyula fejtette ki: „Jelentés a honfoglalás időpontjának meghatározása tárgyában” c. mű 30–31 lapján, mely a millenium évének meghatározására készült. Sajnos Sós Ágnes Pauler idevonatkozó megállapítását nem ismeri, ehelyett Marczali, Schünemann és Ziebmayer után Ratkó és társai véleményét idézi, aki a Kisalföld elfoglalását a 950-es évekre teszi, végül megemlíti, hogy e véleményt Szőke Béla bírálta, és hozzáfűzi, hogy a korai megszállást a honfoglaló leletek bizonyítják.

Ezzel az előadással biztosan megállapítható tények bizonyítalanná válnak.

E kérdésben a világos állásfoglalásra annál inkább szükség van, mert az 1965-i bécsi történetiszak-kongresszus alkalmából megjelent Studia Historica Slovaca III. (1965) kötetben Ratkó a „La conquête de la Slovaquie par les Magyars” c. cikkben tendenciózus módon foglalkozik e kérdéssel: nem arra törekedve, hogy az egykorú források vallomása alapján az igazságot tisztázza.

E helyütt még egy általunk is tévesen használt történeti-földrajzi fogalomról, a Nagymorva fejedelemség birodalom-jellegéről ejtek néhány szót. A középkori birodalom, latinul *imperium*, fogalma olyan államképződmény, amelynek élén *imperator* vagy *caesar* áll és területe több *rex* által kormányzott királyságra, vagy *ducatusra*, *dux* által kormányzott fejedelemségre oszlik. Maga a királyság is állhat *ducatusokból*, mint pl. Magyarországon. Birodalomnak számítanak a római birodalom utódjai: a bizánci és frank birodalom; ezzel egyenrangúnak tekintették magukat többé-kevésbé elismerten a nomád birodalmak kánjai, a középkori bolgár cárok és Bizánc eleste után a török szultán és az orosz cárok.

Nagymorvaország nem volt sem birodalom, sem királyság, hanem fejedelemség. Ami a Nagy jelzöt illeti, ez olyan értelmű, mint a *Magna Hungaria* „Nagy” jelzője, tudniillik a bizánciak megkülönböztették az eredeti Nagymoráviát a Balkánon levő Kis Moráviától. Nagymorávia területe megállapíthatóan a Morva medencéjére és a Nyugati Kárpátok vidékére terjedt; Csehországba egy ízben, Pannóniába két, esetleg három ízben vezettek pusztító hadjáratot, olyan jellegűeket, mint pl. a magyarok Lombardiába. Dunántúli kalandozásaikkal 892-ben olyan bizonyítalanná tették az átvezető utakon való közlekedést, mint ahogy a magyarok 899/900-ban lombardiai kalandozásaikkal megszakították a kapcsolatot Bajorország és Róma között. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Lombardia a magyar „birodalomhoz” tartozott. Nagymorávia területe nem volt nagyobb az erdélyi fejedelemségnél; függősége, rövid ideig tartó függetlenségi törekvésekkel, az erdélyi fejedelemségéhez hasonlítható; fennállásának ideje pedig fele volt az erdélyi fejedelemségének. Ahogy azonban nem beszélünk erdélyi birodalomról, ugyanolyan indokolatlan túlzás nagymorva birodalomról beszélni.

E tekintetben leghelyesebb követnünk a szovjet Szemjonov szóhasználatát, aki a Sós Ágnes által is bemutatott térképén objektíven *Grossmährisches Fürstentum*ot ír.

Nem látom igazoltnak a dunántúli romanizált elem IX. századig való fennmaradásának állítását sem, mely az irodalomban több ízben felmerült. Pais Dezső etimológiája: latin *Castellum* > szláv *Kostel* > magyar *Keszthely*, lehet helyes, de latin–szláv érintkezés kimondására nem alkalmas, mert a *kostel*, mint a szláv nyelvbe került jövevényszó cseh területen is helynévvé változott. Simonyi feltételezett *Curtinacum* helyneve, melyet ő részben egy 1009-i oklevél *Corton* helynevéből következtet ki és Fenékkal azonosít, téves olvasaton alapul. Az 1009-i oklevélben ugyanis *Colon* olvasható.

Nem meggyőző a többi, a kontinuitás érdekében felhozott vélemény sem és így e kérdésben sokkal nagyobb óvatosságot ajánlanék.

Az itt felsorolt kifogások zöme nem Sós Ágnes egyéni munkáját, hanem mások általa idézett véleményeit érinti; bírálatukat mégis azért tartottam fontosnak, mert a felsorolt téves nézetek eddig nem kaptak kritikát és más szerzőknél is felmerülnek.

Nem annyira a bírálat, mint a problémafelvetés és helyesebb történeti értékelés kísérletével szólok hozzá Zalavár kérdéséhez.

Mosaburg és Zalavár azonosítását a közös mocsár-vár-jelleg és a szent Adorján patrocinium alapján fogadjuk el. Annál nagyobb kérdést jelent a kiásott templomok azonosítása. Anélkül, hogy e kérdést meg tudnám oldani, néhány szempontot vetek fel magyar történeti oldalról.

István király 1019-ben megalapította a szent Adorján bencés apátságot a „Zala szigetén” (*in insula Zala-diensi*) és két királyi kápolnát, falvakat és Kolon vár hídvámját adományozta neki. Ha az ezt közlő oklevél hamis is, a birtokösszeíró rész XI. századi eredete megállapítható.

Mind István király, mind Árpád-házi királyaink monostoralapításai alkalmával többnyire használatlan királyi udvarházakat (*curtis*-okat) és tartozékaikat áldozták egyházi célra. Ilyen volt pl. Dömös, Zire, Pilisszentkereszt, Pilisszentlélek és nem utolsósorban Pécsvárad. Az udvarházban alapított monostor megkapta az udvarházhoz tartozó kápolnát, pl. Pécsváradon a monostor mellett álló szent Péter egyházat és a távolabb, Baranyában fekvő Fejéregyházát, továbbá azt a gazdasági szervezetet, amely korábban az udvarházat látta el.

Minden bizonnyal fejedelmi, majd királyi *curtis* volt eredetileg Zalavár is, az adományozott két kápolna azonban nem itt, hanem közeli falvakban feküdt. Kápolna azonban bizonyosan tartozott hozzá Zalavár területén is, ez ugyanis elmaradhatatlan tartozéka volt minden királyi udvarháznak. Sós Ágnes a récéskuti szigeten folytatott ásatai során arra az eredményre jutott, hogy az itteni kőbazilika, mely a középkor végéig használatban volt, XI. századi építmény, míg a kőbazilika alatt talált fakonstruációs bazilika és az ez alatt feltehető kisebb fatemplom a IX. századba tartozik; egyben valószínűsítette, hogy a récéskuti bazilika azonosítható a *Conversio* Keresztelő Szent János templomával. A kőbazilika XI. századi egyházi rendeltetése nincs megállapítva. Amennyiben építésének datálása helyesnek bizonyul, először is felvethető, hogy nem királyi kápolnának épült-e. Ilyen méretű királyi kápolnákkal nyugaton találkozunk, Magyarországon viszont a székesfehérvári bazilika kivételével királyi kápolnánk kisméretűek voltak. Meg kell jegyeznünk, hogy királyi kápolna esetén ez is szokatlan jelenség, hogy nem az udvarház mellett emelkedik. Ha az udvarház lett monostorrá és a monostort építették át várrá, akkor egy kápolnát inkább a vár területén várnánk. A *Conversio* szerint Pribina 850-ben a várbán épített egy Szűz Mária egyházat. Bár a Szűz Mária egyházak elég gyakoriak, feltűnő, hogy XIV. századi oklevél szerint a zalavári szent Adorján monostor „testében” volt egy Szűz Mária kápolna (*capella in honore beate Viriginis in corpore dicti monasterii beati Adriani martyris constructa*). A

szokatlan megnevezés talán arra utal, hogy a kápolna a monostorépület felől kapcsolódott a templomhoz. Felvetődik az a kérdés, hogy vajon a kápolna eredete nem nyúlik-e vissza az udvarház korszakig.

A várral kapcsolatos kérdéseket bonyolítja az ispáni vár kérdése. A XI. században Zalavár nem volt ispáni székhely és Kolon várból csak a XI–XII. század fordulója táján tették át ide az ispán székhelyét. A belső vár azonban látszólag már foglalt volt; a monostor kapta meg; az viszont nehezen képzelhető el, hogy a zalavári ispán Zalavár megerődített részében nem kapott helyet és kiszorult a külső várba.

A XI. századi várispáni szervezet egy egyházi szervezettel, az esperességgel volt kapcsolatos. A térítés és templomépítés az ispáni vár mellett levő templomokból indult el. Szent István törvényeiben a „presbyter” az ispánnal együtt jár el; Szent László törvényeiben pedig megjelenik az *archipresbyter*, magyarul esperes, a megyei keretben megnövekedett papság feje. Ha Zalavár Szent László korában vált megye és esperesség székhelyévé, feltehető, hogy az esperes ekkor egy tekintélyesebb templomot épített vagy kapott, és így gondolhatunk arra, hogy a récéskúti bazilika a zalai esperesé volt; az esperesnek a veszprémi káptalanba költözése után pedig mint Zalavár falu plébániája fungált tovább. Az

esperesi templomnak külön szigeten való létesítését indokolja, hogy Zalavár, mint királyi monostor faluja egyházilag nem a veszprémi püspök, hanem az esztergomi érsek alá tartozott, míg a veszprémi káptalan alá tartozó zalai esperesnek az apát hatásköre alól mentes zalavári területen kellett templomot építenie.

A felvetett kérdések végleges eldöntése a zalavári ásatások továbbfolytatásán múlik. Az elmúlt évben Sós Ágnesnek olyan reménytelen kérdésben sikerült eredményt elérni, mint a kitermeltnek hitt belső vár falvonulatának és egyik saroktoronyának megragadása. Tudományos szerveinknek minden segítséget meg kell adniok, hogy ez a kérdéskomplexum, amelyben a IX–XI. századi kelet-európai történelem igen fontos kérdései szövédnének egybe, a nemzetközi várakozásnak megfelelően megoldható legyen.

Összefoglalva bírálatom lényegét, Sós Ágnes disszertációját az állásfoglalásokban mutatkozó túlzott óvatosság mellett is a régészet és történettudomány komoly nyereségének tekintem s ennek alapján a szerzőt a kandidátusi fokozat megítélésére javaslom.¹

Budapest, 1965. november 1.

Györffy György

OPPONENSI VÉLEMÉNY

CS. SÓS ÁGNES: „A DUNÁNTÚL IX. SZÁZADI SZLÁV NÉPESSÉGE” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

Sós Ágnes dolgozatát ismert és igen jelentős közép-kori kutatómunka előzi meg. Ásatásai révén a jelölt jutott először abba a szerencsés helyzetbe, hogy — mint maga hangsúlyozza — a korábban szinte kizárólag a nyelvészetre és az írott forrásokra támaszkodó történetírás (hozzátehetnénk még a művészettörténetet is) vitamezejéhez tartozó IX. századi kutatásában új forrásra, a fiatal, de korlátlan lehetőségeket magában rejtő régészetre támaszkodhat. Kellő és óvatos kritikával hangsúlyozza azonban, hogy a régészeti kutatások szinte sehol nincsenek lezárva, — ennek szem előtt tartása valóban szükséges.

A disszertáció két részre tagolható. Első négy fejezete a történeti és nyelvészeti eredményeket ismerteti, a maguk problematikus voltában sorakoztatva az egymásnak ellentmondó véleményeket. A munka gerince a régészeti eredményeket és problémákat tárgyalja.

Az alábbiakban a disszertáció menetében röviden ismertetem azokat az új eredményeket és megállapításokat, amelyek előbbre viszik ismereteinket vagy gazdagítják problematikánkat.

Az I. fejezet a frank–avar háborúk sommás ismertetése után, bővebben foglalkozik a Dunántúl frank politikai és egyházi szervezetének gazdag, ellentmondásos irodalmával. A II. fejezetet a Pribina- és Kocel-kori Dunántúl kérdéseinek szenteli. Új, fontos eredménye Pribina halálának meggyőző rögzítése a 861. év 1. negyedére. A Pribina-birtok bonyolult kérdésével kapcsolatban ismerteti a Conversioban és más iratokban ránk maradt IX. századi helynevek eddigi azonosítási kísérleteit s rámutat ellentmondásaikra.

Ezután tér rá a legizgalmasabb kérdésre, Pribina dukátusának mibenlétére. Határozottan állást foglal a Pribina-féle „állam” elképzelések ellen s azokhoz a kutatókhoz csatlakozik, akik kettéválasztják Pribina dux méltóságát és a szolgálataiért kapott birtokokat. Tovább fejlesztve M. Koš, L. Hauptman, Fehér Géza és Perényi József helyes felismeréseit, rámutat, hogy Pribina dux címe hivatali funkció volt, megbízatás — szerinte — Pannonia Inferior kormányzására. A frank birodalomban betöltött tisztségétől közvetlenül független volt, hogy

különböző szolgálataiért a Zala mentén nagyobb összefüggő, Pannónia más részein pedig szétszórva kisebb birtokokat kapott. Frank vazallus helyzetén mitsem változtatott, hogy beneficiuma később allodiummá vált.

A III. fejezetben a Dunántúl politikai helyzetével foglalkozik a Kocel halála utáni években. Ha korábban bőven akadt eltérő vélemény, itt egyenesen a szélsőségesen ellentétes nézetek területére érkezünk. Központi kérdése: bekebelezte-e a morva államalakulat Pannóniát valaha is s ha igen, mennyi időre. A kutatók mértéktartó része az *egykorú* krónikákra támaszkodva tagadja, hogy Pannónia valaha is Szvatopluk országához tartozott volna, mindössze a Dunántúlt pusztító morva hadjáratok tényét ismeri el. A történészek és régészek legalább ugyanolyan népes csoportja viszont Konstantinosz Porphyrogenetos De adm. imp. c. 13. téves adataira támaszkodik a Nagymorva állam déli és délkeleti határainak megrajzolásában. Sós különösen károsnak és tudománytalanoknak tartja a feléltlenül rajzolt és egyre másra terjesztett ún. Nagymorva-birodalom térképeket s óva int kritikátlan átvételüktől. Térképgyűjteménye nagyon tanulságos s egyben a térképek kiáltó ellentmondásain keresztül az irányzat kritikáját is szolgálja.

Szélsőséges nézetek tárháza a Dunántúl IX. századi etnikumával foglalkozó IV. fejezet is. Német és osztrák kutatók pl. Schünemann, Valjavec és Zimmermann mindenütt németeket, német paraszti telepéseket látnak, még Pribina székvárosában is. Elképzeléseiket alapjaiban cáfolják a nyelvészeti eredményei, amelyek a honfoglalás előtti Dunántúlon szláv helynévanyagot mutattak ki. A szlavisták viszont nem egyeznek meg a dunántúli szlávok eredetének kérdésében. Míg Melich és Niederle nyugati szlávokat, M. Koš és Kniezsa István délszlávokat lát bennük, addig Moór Elemér Sopron és Moson környékén nyugati, míg a terület más részein délszlávokat mutat ki. A disszertáció e kérdésben, anélkül, hogy a részletekbe merülne, szemmel láthatóan a nyugati (morva) szlávokat igyekszik előtérbe helyezni.

A fenti történeti és nyelvészeti nézeteket igen óvatosan foglalja össze: 1. A Dunántúl a IX. században

¹ A Nagymoráviát illető terminológiára ld. újabban R. Dostálová, МЕГАЛИИ МОРАВІА. Byzantinoslavica

27. (1966) 344–349 és L. Bilková — Z. Fiala — M. Karbulová, Altmährische Terminologie. Uo. 28 (1967) 289 kk.

— egész rövid időtől eltekintve — frank fennhatóság alatt állott. 2. Lakossága heterogén volt, de ezen belül a szlávok vitték a vezető szerepet, 3. akik főleg a Dunántúli déli felét népesítették be sűrűbben. 4. A szlávság egyházi, közigazgatási és kulturális határa nyugaton a Rába volt, 5. de a Rábától keletre élő szlávokat is különböző: frank, nagymorva, bulgár és egyházilag itáliai hatások érték.

Ezután következik a munka gerince: a IX. századi Dunántúli a régészeti feltárások tükrében.

Kiindulásként arra a nagyon jogos kérdésre igyekszik választ keresni, miért éppen a Zala mentében alakult ki a későbbi Pribina-központ. A megoldást a Pókaszepteken feltárt hamvasztásos szláv sírok mögött keresi. A hamvasztásos rítus és az urnaformák vizsgálata alapján a VIII. század végén betelepült nyugati szláv népcsoportot lát bennük. Úgy gondolja, e lakossággal a háttérben válik érthetővé a zalavári központ kialakulása. Maga Zalavár, mint azt igen gondosan, nagy összehasonlító anyaggal igazolja, földrajzi környezetét tekintve jól megfelel a kora középkori szláv telepkek jellegzetességeinek.

A legkorábbi zalavári telepnymok a Récéskut szigeten jelentkeznek. Az új feltárások itt éppúgy, mint másutt, kimutatták a régi típusú, egyedül az alaprajzi és művészeti elemzéseken alapuló keltezésnek megbízhatatlanságát.

A korábban IX. századinak vélt, valójában XI. századi kőtemplom alatt IX. századi fatemplomok, ezek alatt pedig még korábbi telepnymok bukkantak elő. Kitérően összeállítja a B. fatemplom európai párhuzamait, bár adós marad annak részletezésével: miért sokkal nagyobb minden más korabeli fatemplomnál s főleg, az általános tapasztalatokkal ellentétben, a helyére épített kőtemplomnál?

A récéskuti ásatások megbízható rétegsorára támaszkodva építi fel a szomszédos Vársziget lakóira vonatkozó régészeti ismereteket. A fejezet második felében a Dunántúli egyéb IX. századi szláv vagy annak tartható lelőhelyeit tekinti át.

Utolsó fejezetében a honfoglaló magyarok és a dunántúli szlávok viszonyát tárgyalja, a disszertációhoz csatlakozó terjedelmes függelékben pedig az ún. kora avar-kori szlávok problémáját összegezi.

A disszertáció bevezetésében célul tűzi ki, hogy „a történeti és nyelvészeti adatok különböző, egymásnak ellentmondó magyarázatoknak és értékelésnek ábrázolásán keresztül” jusson el a jelenleg rendelkezésre álló régészeti anyag tárgyalásához. Ez a célkitűzés akarva-akaratlan az ásatásoknak tulajdonít döntőbíró szerepet egy történeti korszak bonyolult kérdéseinek megoldásában, ami eleve vitatható álláspont.

Felvetődik ugyanakkor a kérdés, szabad-e a legkülönbözőbb tudományos értékű véleményeket egyenlőként kezelni, megengedhető-e a történettudomány és nyelvészeti tudományos és dilettáns eredményeit egymás mellé, vagy éppen egymással szembe állítva, kellő kommentár és árnyalás nélkül úgy bemutatni, hogy azok egészükben alatta maradjanak a régészeti feltárások — valljuk be: szintén nagyon esetleges — értékelései mögött? A munkában, címe szerint is, nem csupán a IX. század archaeológiájáról esik szó, hanem elsősorban e század népességéről. Vajon lehet-e népességről, népesség történetéről úgy írni, hogy az alapvető történeti és nyelvészeti források eredményeit csupán ellentmondásaiban ábrázoljuk?

Kétségtelen, hogy a frank—avar háborúk „új fejezetet nyitottak a Kárpát-medence szláv népeinek életében”, de kezdetben mégsem ők voltak a főszereplők, hanem maguk az avarok. Az avar—frank háborúkról írottak kissé vérszegénynek tűnnek. Nem kísérlük meg, hogy a karoling forrásokon át az avar oldalba is betekintsenek, amiben a szerző megegyezik e háborúk hagyományos külföldi értékeléseivel.

Pannónia frank-kori politikai és egyházi felosztásainak kérdésében a disszertáció bőségesen hivatkozik az irodalomban hemzsegő zűrzavarra (s ez tudatos, ám kevéssé helyeseltető módszer). Véleménye szerint a bizonytalanság abban rejlik, hogy a IX. század első felére utaló egykorú forrás alig van, ezért a korai viszo-

nyokra a század második felének forrásaiból kell visszakövetkeztetni. Ez ebben a formában nehezen fogadható el, mivel 829-ig Pannónia eseményei részletesen helyt kaptak a különböző birodalmi *annales*-ekben. Ugyanakkor mint elv, több történeti feldolgozás hibaforrása is.

A II. fejezet, miközben Pribina korának és szerepének meghatározásában a fentebb említett kitűnő eredményekre jut, kevéssé meggyőző Kocel uralmának elhatárolásában, Kocel állítólagos utolsó említésével foglalkozó, egyébként elterjedt előzményekre visszanyúló, fejtegetéseiben (24. o.). E helyen azt igyekszik kimutatni, hogy egy 874. évi pettaui—ptuji templomszenteléssel kapcsolatban kegyúrként említett bizonyos *Gözwini* gróf neve „teljesen idegen a frank arisztokrácia körében”, tehát tulajdonképpen Kocel nevének elírt vagy elnémetesített alakja lenne. A név azonban pontosan ugyanebben az alakban sokszor előfordul a IX. századi keleti frank nyelvű fuldai, wissenburgi stb. oklevelekben, összetevői a *Göz*-, *Cöz*- és a *-wini*, *-vini* számos egykorú név képzője. Míg az *Auctorum Gartense* alapján idézett *Gözwini* névalak ugyanaz a keleti frank dialektus, amelyben a *Conversio* legtöbb neve íródott, addig Kocelként értelmezett salzburgi említése: *Chözwini* annak pontosan és szabályszerűen megfelelő bajor változata. Következésképpen Ptujban valóban Gözwinnak szentelték templomát és nem Kocelnek. Ez ellen azt sem szabad felhozni, hogy Gözwini grófról „további” híreink nincsenek, mivel a legtöbb pannóniai birtokosról jó, ha egyetlen adatunk van.

Kocel utolsó keltezhető ténykedése 864/65-re esik, a *Conversio* keletkezése idején 871 körül azonban még életben és birtokai tulajdonában kellett lennie. Későbbi adatunk nincs róla. Mindezek alapján Pribina és Kocel együttes ténykedését a 840-től 870 körül terjedő mintegy 30—33 évre tehetjük. Dunántúli viszonylatban indokolatlannak látom tehát a következetesen használt „Pribina—Kocel százada, kora, népei” elnevezést. Nem vitás, ők a század kiemelt történelmi alakjai. Uralmuk azonban mindössze egyharmad évszázadra terjedt, — amit nem szabadna az egész IX. századdal azonosítani.

A disszertáció feltétlen érdeme, hogy különbséget tesz Pribina alodiuma és dux címe-hatalma között. Az alodium kiterjedését és jellegét valójában jellemzi a szerző. Kevéssé elfogadhatónak látszik viszont az az elképzelése, hogy Pribina dux funkciója vagy hatalma az egész Pannónia Inferiorra kiterjedt volna. Még kevésbé meggyőzőek azok a feltevései, hogy a pannóniai limest Pribina és Kocel szlávjai védték volna a duxok vezetésével, sőt egyáltalában Pribina—Kocel „hercegsége” a Rába—Duna—Dráva közötti területen a limes szerepét töltötte volna be. Nem olvasható ki ez a *Conversio*-ból sem.

A két Pannóniát 796 után *mark*-nak szervezték. Örgrófjai s egyben az „Avar-limes őrei” kezdetben a friuli és bajor hercegek, illetve praefectusok voltak. Ez a helyzet 829-ben szervezettileg némileg megváltozott, ami azonban a lényegét, a közvetlen karoling fennhatóságot nem érintette. A *Conversio* szerint Pannónia Inferiort először határgrófok (*comes confinii*) kormányozták, akiket később a bajor dux-ok váltottak fel (helyesebben: nekik rendelték alá őket). Fel is sorolja mindkét hivatal 4—4 képviselőjét, a forrásokból utódaikat is ismerjük. 847-ben, amikor Pribina beneficiumát alodiumként megkapja, mindkét tisztség korábban is megnevezett képviselői jelen vannak: *Ratbod* az „*Avarici limitis custos, Pannonici limitis praefectus*” és *Werinhari comes confinii*. *Ratbod* 854-ig viselte e tisztséget, Rábán túli kollegája *Rihhari* 860-ig. Utódaikat a 860-tól következő *Odalrich*-ot és *Gundachar*-t is jól ismerjük annalesekből és oklevelekből. A Drávától délre is több frank comest ismerünk, egyik pl. az a *Salacho*, aki Pribinát kibékíti *Ratboddal*. A karoling hatalom képviselői és a limes őrei tehát bajor—frank comesek: Pribina előtt, alatt és után.

Mi volt akkor Pribina tiszte? A források szerint dux, — ezt, mint arra id. Fehér Géza több ízben rámutatott, helytelenül hercegnek értelmezik. Szláv dux-ot a salzburgi szék területéről, tehát Pannónia Inferiorból még négyet említ a *Conversio*, akikről kifejezetten hangsúlyozza, hogy a határgrófoknak voltak alárendelve. A Drávától délre is több szláv dux-ot ismerünk, többi

között a Salachonak alárendelt rebellis Ratimart, akihez először Pribina menekült. Nem lehet tehát arról szó, hogy ezek a *dux*-ok voltak a karoling hatalom képviselői, a tartományok kormányzói, a limes őrei, mint azt Pribinával és Kocellel kapcsolatban a disszertáció feltételezi. Teljes mértékben Fehér Gézához csatlakozom, aki a szlávokra vonatkoztatva, a karoling *dux* kifejezést a helyi szláv csoportok megbízott vagy kinevezett vezetőiként értelmezte.

Pribina kiemelkedő történelmi helyzetét másvalaminek köszöni, olyasminek, amiben talán más szláv *dux*-ok nem követték. Közvetlenül az után a szakasz után, ahol a *Conversio* szerzője azt az oklevelet közli, amelyben Pribina birtokát allodiumként megkapja, új bekezdésben ez a mondat következik: *Quamdiu enim ille vixit, nihil minus rerum ecclesiasticarum nec subtraxit de potestate praedictae sedis, sed ammonente archiepiscopo prout valuit, augete studuit.* Az „ille”-t itt különös módon Német Lajosra szokták érteni, aminek sem a hely összefüggésében, sem másként nincs értelme. Nyilvánvaló, hogy a német király nem kisebbitette a salzburgi egyház pannoniai vagyonát, nem vonta ki az érseki szék hatalma alól, sőt alkalomadtán növelte is. Ezt tette a IX. században valamennyi német király egészen Arnulfig, aki még a honfoglalás előestéjén is megerősíti és gyarapítja Salzburtot pannoniai birtokaiban. Egészen más a helyzet, ha az „ille” alatt Pribinát értjük. Pribina a *Conversio* szerzőjének kedvence, hűségét, bőkezűségét, hacsak teheti, kiemeli. Ezzel szemben Kocelről még hűvös elismeréssel sem szól. A vitairat lényege éppen a következőkben, közvetlenül a fenti mondat után kifejtett panasz: e területen 75 éven át másnak mint a salzburgi egyháznak nem volt hatalma, más egyházmegyéből érkezett pap engedély nélkül nem működhetett, mindaddig míg a Method nevű görög új doktrínája ki nem szorította a régi rendet, a latin nyelvű istentiszteletet stb. Hogy Method fellépése Salzburt hatalmát és ennél fogva jóvedelmét valóban kisebbitette, arra is éppen itt utal világosan: a korábban mindig salzburgi papokkal betöltött mosaburgi presbyteri szék képviselőjének, a német Rihpaldnak Zalavárról távoznia kellett.

Mindez Kocel alatt az ő székvárosában zajlott le, aki tehát a fenti mondatban világosan a „*dux fidelis noster*”-rel, birodalom és egyházhi apjával van szembeállítva, mint olyasvalaki, aki a salzburgi egyház hatalmának csökkentését eltúrte vagy elősegítette a szláv dukátusa alá tartozó területen. S ez az a szempont — amelyet egy pillanatra sem szabad szem elől tévesztetni —, amiért a *Conversio* íródott, amiért szerzője éppen Pribinát és Kocelt emeli ki a pannoniai félhomályból, azt a Kocelt, akinek városában maga Method hintette el az új szláv istentisztelet csírait s akinél a szláv liturgia üldözött papjai menedéket találtak.

A disszertáció — címe szerint — a Dunántúl IX. századi szláv népességével foglalkozik s ez úgy is értelmezhető, hogy a nem szláv eredetű lakosság történeti kérdéseit és régészeti emlékeit nem tárgyalja. Természetesen számol az avarokkal is, mint írja az „elszlávósodott avarok dunántúli lehetőségét sem lehet kizárni” (217. o.) a vizsgálatokból. A valóságban azonban kevéssé mélyed el az avar továbbélés, a fenti mondatban kissé félreérthető módon megfogalmazott problémájában.

A külföldi történeti és régészeti irodalom szinte teljesen egységes az avarság mélységes lebecsülésében, sőt nemritkán olyan ellenszenv izzik ki soraikból e nomád „horda” ellen, amelyet Nagy Károly és kortársai sem éreztek. Ez a kevéssé objektív, szenvedélyes kiindulópont számos hamis régészeti és történeti eredményre vezetett és vezet. Néhány kutató az avarokat csupán vékony uralkodó rétegnek képzei, nemcsak a Dunától északra, hanem Pannoniában is. Két-három ezer éves antik *topos*-helyeket idézgetve úgy jellemzik őket, mint akik semmit sem csináltak, csupán egész nap nyeregbe ülve ide-oda lovagoltak a letelepült helyi tömegek felett. Szerintük a frank hadjáratok az avarokat részben kiirtják, részben „visszaűzik” a Tisza-vidékre. Megegyeznek ezek a kutatók abban is, hogy a karoling források *Hunnia*, *Avaria*, *terra Avarorum*, *Hunaland* elnevezései nem utal-

nak Pannónia népességére, ellenben a 871-ben először használt *Scavina* igen. Vagyis, mint a disszertáció is megállapítja, az avarokat, mint dunántúli etnikai tényezőket teljesen figyelmen kívül hagyják.

A történetek és régészek mértéktartó része is azonosnak veszi Nagy Károly 805. évi adományát a kereszténnyé lett Teodor és Ábrahám kagánok számára, az egész avarság megmaradásának problémájával. A forrásokban szereplő „*Avaria*” alatt csupán a Carnuntum és Savaria közötti földszívet értik. E véleményeket ismereti és elfogadja a disszertáció is, majd azt hangsúlyozza, hogy az avarság sorsára utaló *annales*-adatok a IX. század első felében nagyon vérszegények. Ezt elismerem, de csak azzal a megszorítással, hogy ugyanebből az időből viszont a Drávától északra lakó pannon-szlávokról semmiféle egykorú híradásunk nincs.

Az avar maradványoknak a karoling Pannoniában betöltött, rezervátumszerűen elmaradt életére szokták idézni azt az *annales* adatot, amely a „hunok” igen késői, 863. évi megkeresztelkedését említi. A disszertáció az *Annales Alam.* (423. j.) alapján szintén idézi. Számos más egykorú *annales*-ben is szerepel, mivel itt a dunai bolgárokról van szó, mint arra a kutatás már régen, nálunk t. között Alföldi A. (SZIE I.) részletesen rámutatott.

„Az ún. avar továbbélés teóriája” régészeti és történeti vonatkozásaiban a disszertáció mindössze Györffy György és Lengyel Alfréd elgondolásait említi. Pedig újabb régészeti irodalmunk bővelkedik a továbbélésre vonatkozó elméletekben; s ha nem is tért ki néhány túlmerész elképzelésre, legalább utalhatott volna a IX. századi avarságtovább élésére vonatkozó megalapozottabb hipotézisekre.

A régészeti kutatások számára valószínűleg nem lényegtelen, hogy „Pribina—Kocel korában” miért csak 3 szláv települési tömb vagy sziget mutatható ki a Dunántúlon s kik éltek a többi helyeken. Mi történt Fejér, Tolna és K-Veszprém megyék lakosságával, ahol nemritkán 2—3 későavart temető is van egy-egy mai helység határában, többnyire olyan nagykiterjedésű, hogy még egyet sem sikerült teljesen feltárni? Mi történhetett a Kisalföldet sűrűn benépesítő, szintén megtelepedett lakosságra utaló, nagy és gazdag griffes-indás avar temetők népével, vagy a Keszthely környéki avarsággal?

Meggyőzőnek tartom a jelölt megállapítását arról, hogy a többszörös fordulatú S-végű fülbevalók IX. századi típusok. Csak hogy ezek éppen a nagy késő-avart temetőkben kerültek elő: Keszthely-városi és dobogói, csunyi, győri, nagypalli, sziráki stb. sírokból. Vajon eleve fel kell tennünk, hogy ezek mögött a semmitmondó ékszerek mögött dél-szlavákiai bevándorlók állottak s nem foghatók fel úgy, mint a temetők folyamatos használatának, az avarok lakosság továbbélésének bizonyítékai?

A disszertáció régészeti elemzéseit közt az első s egyben a továbbiakban is sarkalatos fontosságú a pókaszepektemető. Csalog József ásatását folytatva Sós Ágnes eddig 103 sírt tárt itt fel, köztük 27 urna és szőrt-hamvasztásos szláv temetkezést. Égetéses szláv sírok dunántúli feltűnése önmagában is nagyon jelentős. Jelentőségüket még fokozza rétegtani helyzetük: 5 urnasír ugyanis avar sírok felett került elő, ami a szláv csoport beköltözése *terminus post quem*-jeként értékelhető.

Sós a korai avar temetőt a VII. századra keltezi; legkésőbbi temetkezéseit 700 körülre. Keltezése értelmében a hamvasztásos sírok nem lehetnek a VIII. századnál korábbiak, a szerző szerint feltehetően éppen a VIII. századra tehetők. Keltezésével vitatkozni lehet. Korai avar temetőink, leletei alapján ilyen a pókaszepektemető is, korábban lezáródnak a VII. század végénél, körülbelül 670—680 táján. A hiatus a két korszak temetkezései között lefelé tehát feltehetőleg nagyobb. De nagyobb lehet felfelé is, mivel abból, hogy az urnasírok a VIII. századnál korábbiak nem lehetnek, nem vonható le az a kicsit különös következtetés, hogy viszont *későbbiek* se lehetnének.

A pókaszepektemető stratigrafia hitelesíti Lipp Vilmosnak a múlt században a keszthelyi temetőben tett hasonló, de több oldalról kétségbe vont, stratigrafiai megfigyeléseit. A Lipp-féle keszthelyi szláv urnasírokat a kivétele-

sen részletes leírás alapján magam is mindig hitelesnek tartottam. Keszthelyen azonban az urnasírok egészen késői, VIII. század végi igen gazdag avar sírok felett kerültek elő, — nem lehetnek tehát korábbiak a IX. század első harmadának végénél. A dévényújfalusi késő-avar temető 182. és 302. sírjai felett szintén szláv urnasírok kerültek elő s hogy ezek későbbiek a csontvázas avar temetkezéseknél, azt éppen Sós bizonyítja meggyőzően az ellenkezőt feltételező Eisnerrel szemben. Ha pedig ez így van, — márpedig Sós érveléséhez alig férhet kétség —, akkor ezek ismét java IX. századi szláv urnasírok. Ha azonban a pókaszepteki urnasírok, mint a disszertáció kimutatja, szorosan összefüggnek a keszthelyi és dévényújfalusi urnasírokkal, akkor nyilván nem tulajdoníthatunk túlzottan nagy jelentőséget a pókaszepteki közvetett stratigráfiának. Sőt matematikailag valószínűsíthetjük, hogy mindhárom esetben egykorú, IX. századi urnasírokkal állunk szemben.

Kevésbé látszik indokoltnak éppen ezért a pókaszepteki urnasírokat tipológiai módszerrel keltezni, — különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a disszertációban említett számos cseh-szlávok, német, lengyel, szovjet és román kutató szerint a hamvasztást egészen a IX—X. századig gyakorolták a szlávok. Egyedül J. Poulik zárja a ritust a VIII. században Dél-Morvaországban, őt követi a disszertáció is a stratigráfiai adatokkal szemben.

Nehéz kérdés a Dunántúli déli felében feltűnő hamvasztással temetkező szlávok eredete is. A szerző, urna tipológiai alapon — noha ennek megbízhatatlanságát maga is hangsúlyozza — Dévényújfalun át ÉNY felől, morva területtől származtatja a pókaszepteki lakosságot, amely — keltezése értelmében — már a VIII. században elérte volna a Zala völgyét. Óvatos fogalmazása, sajnos, később egyre inkább felenged, Niederle és Melich nyelvészeti elgondolásait is bevonva átalakul a VIII. század folyamán a Dunántúltra költözött nyugati (morva) szlávok fontos bizonyítékává.

Morva származásukat, formai-tipológiai összefüggéseken túl, azzal igyekszik még alátámasztani, hogy a hamvasztással temetkező szlávok korabeli legközelebbi centruma a morva föld DK-i peremén volt. Látszólag támogatja e feltevést az is, hogy a Drávától délre, délszláv területen alig ismerünk szláv urnasírt, — bár nem mellékes, hogy mégiscsak ismerünk s nem is távolabbról, mint Moravia. Az elgondolás ezen a ponton a nem egyenlő mértékben kutatott területek régészetének jelen állására épít. Ismeretes azonban a jugoszláviai s azon belül különösen a horvátországi temető feltárások elmaradottsága, nemcsak ebben, hanem más korszakokban is. Hasonló volt a helyzet két évtizeddel ezelőtt Romániában, ahol ma, tervszerű kutatások eredményeként, számos VIII—IX. századi szláv hamvasztásos temetőt ismerünk, mégpedig nemcsak Moldvából vagy Munteniából, hanem a legnyugatibb Olteniából is.

Amennyire meg tudom ítélni, a pókaszepteki urnaformák és díszítésminták legalább olyan, ha nem szorosabb rokonságban vannak az Alduna-vidéki szláv urnákkal, mint a morvaországiakkal, — s ez elgondolkoztató. 818 és 824 között ugyanis a karoling *annales*-ek hírt adnak a bolgár uralom elől frank területre vagy védelem alá menekülő timocsánokról és *predenecenti*-ről (brodnikokról) — egyszerűen: Alduna-vidéki szlávok históriailag igazolt beköltözéséről a karoling birodalomba. A 826-tól elkezdődő bulgár támadások valószínűleg újabb szláv csoportokat löktek észak felé. Ilyenformán mind történeti, mind régészeti (ritusbeli és tipológiai), mind a Kniesza, Koš Moor, Fehér által képviselt nyelvészeti adatok alapján joggal számolhatunk a IX. század első harmadának vége felé a Dráván át északra települő délszláv csoportokkal. Keltezésünk összhangban állana a keszthelyi stratigráfiával. Ha pedig az adatok eme aligha véletlen összevágását nézzük, akkor mindazon messzemenő következtetéseket, amelyeket a disszertáció Pókaszeptek—Keszthely—Fenekpuszta összefüggéseit át egy Zala-völgyi morva központ kialakulásáról feltételez, aligha tarthatjuk minden oldalról kellőképpen megalapozottnak.

A VIII. századi pannon szlávokkal kapcsolatos forrásmagyarázatokkal más helyen alkalmam volt fog-

lalkozni, itt csak egyetlen pontra szeretnék reflektálni. A disszertáció J. Cibulkára hivatkozva feltételezi, hogy a récéskúti első missziós templom alatti VIII. század végi faluban már keresztény szlávok éltek. Cibulka feltételezése szerint ugyanis Pannónia Inferior szláv lakosságát még a Virgilius salzburgi püspöktől (767—784) küldött presbyterek kezdték megtéríteni. Ennek a forrásértelmezésnek azonban nincs sok alapja, mivel a szóban forgó helyen világosan Arno püspök 796 utáni tevékenységéről esik szó, aki a *Conversio* szerzője szerint csupán *főpásztori tevékenységében* járt el hasonló módon az újonnan meghódított tartományban (mint a korábban meghódítottakban): *sicut pridem Virgilius fecit*. Ilyenképpen a VIII. századi keresztény pannóniai szlávokra vonatkoztatható adataink továbbra sem gazdagodtak.

A zalavári temető értékelésének visszatérő motívuma a benne eltemetett nyugati (morva) szlávok kulturális fölénye, jobb szociális helyzete, magasabb életszínvonalra utaló testalkata (Nemeskéri), — egészében pedig az a motívum, hogy Zalavár és Pannónia szlávjai szegényebbek, elmaradottabbak voltak a nagymorváknál. E megállapítás jellegzetes példája a régészeti optikai csalódásnak. A gondolatmenetet folytatva ugyanis a legszegényebbek az aacheni frankok vagy a konstantinopolisi görögök voltak, mivel az ő sírjaikban e korszakban már semmiféle melléklet nem található. A keresztény egyház ugyanis tiltotta a díszes temetést.

Pannónia a IX. században a keleti-frank államhoz tartozott. Délről a bolgár és bizánci birodalommal és Itáliával volt szomszédos. Területére kiterjedt a karoling állami-hivatali szervezet, a fejlett okleveles tulajdon és birtokviszonyok, a bajor egyházi szervezet, amely egységes ideológia alapjait igyekezett lerakni templomok és kolostorok építésével. A pannóniai viszonyok tehát, éppen a régészeti leletek alapján is, lényegesen fejlettebbek voltak, mint a Duna fölöttiek. Az egyetemes történelmi fejlődés szempontjából a Pannóniát sújtó morva hadjáratok nehezen értelmezhetők másként, mint ahogyan a kortársak is értelmezték: fosztogató, gyűjtogató, harácsoló harci vállalkozásokként egy fejlettebb feudális állam területén. A disszertáció, sajnos, fordítva értékeli a történelmi helyzetet, amikor azt írja: a Dunántúli IX. századi „története elválaszthatatlan a Nagymorva birodalom terjeszkedésének kérdéseitől”.

Nagy figyelemmel tanulmányoztam a fenékpusztai temetőnek szentelt fejezetet, úgy is, mint a temető 1951—52. évi ásatásainak egyik résztvevője. Kétségtelenül jelentős hányadában pogány vagy csak felületesen kereszténnyé vált lakosság temetkezései. Erre utalnak a sírokban megfigyelt áldozati tűznyomok, az étel-ital mellékletek (edények, vödörök, birka koponya stb.). A leletek egy része, mint az orsógombok, tűtartók, tűszerszámok, kések, valamint egy keresztmarkolatos kard vagy szablya emlékeztet a szegényebb későavar együttesekre. Néhány sírban karoling lándzsa melléklet volt. Mindezen jegyek alapján az ásatók, majd később Fehér Géza a frank uralom alá került fenéki vár helyi, részben avar lakossága temetőjeként értékelték. Nem mondtak ennek ellent a sírokban gyakori hullámvonal díszes ún. dunai típusú fazekak vagy a vaspántos favödörök sem, hiszen ezek általánosak a késő avar temetőkben és éppúgy nem nyugati szláv etnikus sajátosságok, mint az avar temetőkben szintén szokványos sarlók. A frank hatást alátámasztani látszott a Fehér Gézától franknak tartott finom palackedények gyakorisága. A temető IX. századi keltezését néhány ékszerfélése is megerősítette.

Fehér Géza frank elméletének vetélytársaként jelentkezett csakhamar Radnóti Aladár elgondolása, aki elsősorban a finomanyagú palackedények alapján a helyi, római eredetű maradvány lakosság szerepét igyekezett kidomborítani. Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a vár területén akkoriban feltárt, a IX. században átépített, tehát használatban levő keresztény bazilika és a sírok pogány rítusa közötti ellentmondás kérdése fel sem merült.

A disszertáció nem osztja Fehér Géza elképzeléseit. Sós szerint „avar” lakosságról Fenékpusztán nem beszélhetünk, ami, a több ezer síros Keszthely környéki késő-avar temetők és a fenéki későavar leletek ismeretében, túl

határozott állásfoglalásnak tűnik, — hacsak fel nem tesszük a jelölttel együtt, hogy a Keszthely környéki avarságot Pippin kiirtotta. Úgy látja, hogy a temető rítusa és leletanyaga alapján Morvaországgal és Dél-Szlovákiával mutat rokonságot. Néhány erős égésnyomokat mutató csontváz alapján e nyugati szláv elemek között a pókaszepteki hamvasztásos morva sírok népének utódait is feltételezi, akik összekeveredtek volna az új ÉNY-i szlávokkal.

A fenékpusztai temetőben a valóságban egyetlen olyan sajátást vagy jelenséget sem figyeltek meg, ami kizárólagosan csak a morva—szláv etnikumra utalna. Sem a NY—K-irányú hanyatt fektetés, sem a sírokban gyűjtött tüzek, sem a koporsós temetkezés nem kizárólagos nyugati szláv sajátosság, még kevésbé a sírok szélére helyezett kövek vagy kőpakolás, hiszen az utóbbiak gyakoriak már a VI. századi fenéki sírokban is. Nem szükséges tehát ezekkel kapcsolatban st.mestoi vagy mikulčicei párhuzamokhoz fordulnunk. Maradna a néhány ékszer: hajkarika, fülbevaló, lemezgyűrű moraviai párhuzama. Ezek azonban délszláv területen is előforduló típusok, mégpedig a temető egyéb kisleleteivel: tűtartókkal, gyöngyökkel, tűzszerzőkkel egyetemben.

A helyi, római eredetűnek tartott elemek közt elsőként a 29. sír ló és madáralakkal díszített áttört bronz csüngőjét tárgyalja. Ló ábrázolásának összevetése IV. (vagy akár VI.) századi Bellerophon — Szt. György lovas ábrázolásokkal, sajnos, egyáltalán nem meggyőző. Bár pontos párhuzamát nem ismerem, közelebbi rokonait az észak-balkáni késő-bizánci és bulgár, bronzból öntött ló vagy ló és madár ábrázolások amulettek között keresném. A helyi tradíció főbizonyítékai mégis a palackedények lennének. Hasonlók Zalaváron is kerültek elő, kisebb számban. Sós nagyon gondosan vizsgálja az eredetükkel kapcsolatban eddig elhangzott véleményeket. Miután módszeresen összeveti őket az egykorú frank fazekas termékekkel, helyesen elveti ezt a lehetőséget. Frank edényimporttal nem számolhatunk a Dunántúlon. Ezután a st. mestoi és mikulčicei morva párhuzamokhoz fordul, a palackok ottani szórványos előfordulását azonban Poulik is déli importtal magyarázza, az edények kialakulását pedig az avar korban továbbfejlődő római hagyományokban keresi.

E problémán belül Sós érdekes elgondolása szerint a palackok valószínűleg fémedényeket utánoznak, ill. a sírokban fémedényeket helyettesítenek. Formai és elvi párhuzamaikat a nagyszentmiklósi aranykorsókban látja. Elemzésében azonban csak a kincs régi keletzéseire támaszkodik „akár VIII. század vége, akár legáltalánosabban a IX. század második fele”, — írja Mavrodinovra, Horedtre, Nollra hivatkozva. Nem száll vitába azzal a terebélyes újabb irodalommal (László Gy., Györffy Gy., Csallány D., — a feliratok alapján Németh Gy., Fehér G.), amely a kincs későbbi, X. századi keletzését valószínűsíti s emiatt megállapítása kissé kategorikusnak tűnik.

Sós végső konklúziója végeredményben visszatar a Radnóti-féle elképzeléshez azzal a módosítással, hogy a fémedényekkel rokon palack edények Keszthely környéki későrómai műhelytradícióban gyökereznek. Ez az elmélet azonban már születése pillanatában sem volt bizonyítható. Nincs ugyanis ennek a feltételezett későrómai fazekas-tradíciónak eddig régészeti nyoma az V—VI—VII—VIII. és a korai IX. században, sem a fenéki várban sem a Keszthely környéki sokezer sírban.

A kutatók mégsem tévedtek egy ponton: a palack edények későrómai formájában és technikájában. Ez magyarázza Fehér Géza frank elméletét is, hiszen a Rajna menti kora középkori fazekasműhelyek nagy része későrómai előzményeket folytat, ebből adódott a távoli formai rokonság. A fenéki keramika kialakulási, ill. készülési centruma tehát olyan területeken keresendő, ahol ezek az antik hagyományok a IX. században még éltek. Pokon keramikát, fényezett, simított felületű füles és fületlen palackedényeket ismert M. Comşa Romániából, azzal a megjegyzéssel, hogy hasonló Bulgáriában is előfordulnak. A palackok színéhez és anyagához magam is kitűnő párhuzamokat láttam bizánci anyagban. Comşa szerint a típus későrómai—bizánci eredetű ún. dél-dunai

áru a román Alduna vidék szláv temetőiben, korukat a X. századra teszi (Dacia VII, 1963, 427- skk és II. t.). A párhuzamokat elmélyíti az egyik zalavári palackra bekarcolt fenyőminta számos bulgáriai rokona, mégpedig hasonló korú és technikájú edényeken.

A fenéki palackedények fenékbélyegei ezek szerint nem tartoznak a szláv keramika problémakörébe, mint ahogyan azt a házikeramika segítségével a disszertáció szláv területekről hozott párhuzamokkal valószínűsíteni igyekszik, hanem az edényekkel együtt nyilván későantik eredetűek. Valóban, teljesen hasonló fenékbélyegek már az V. század második felében fellelnek K-noricumi és Ny-pannoniai későantik edényeken, mint azt hazánkban pl. a VI. századi hegykői temető egyik tája is igazolja. A balkáni—bizánci házikeramikán általánosan használják az V—VI. századtól fogva. Mindezek alapján a fenéki palack edényeket észak-balkáni későantik-bizánci jellegű vagy hatású árunak gondolom, éppúgy, mint az áttört amuletteket.

A fenéki temetőt, mivel eddig nincs párhuzama s ki sines ásva, nehéz értékelni. Az avar elem nem zárható ki elvileg belőle, mégsem valószínű, hogy domináns lenne. Erősebbek a leletanyag D-i, főleg DK-i kapcsolata, ami ismét összhangban van a Dél-Dunántúli szláv lakosságának eredetére utaló nyelvészeti és forrásadatokkal. E délszlávok földművelési ismeretei sem szükségszerűen morva—szláv eredetűek, minthogy a disszertációban a cseh—morva leletekkel összehasonlított zalavári ekepusztes pontos párhuzama előfordul a bulgáriai Preszlavban is.

Zalavár és Fenékpusztai viszonyának kérdését ellentétben ítéli meg kutatóink. Fehér Géza szerint karoling bástya volt Zalavár ellenőrzésére, míg Sós szerint a zalavári hercegség „előretolt állása” a karoling hatalommal szemben. Tény csak az, hogy a zalavári és fenékpusztai temető közötti különbségek olyan szembeszökőek, hogy ezekre lépten-nyomon maga a disszertáció is rámutat. A kérdés megválaszolását bizzuk inkább a további fenékpusztai ásásokra.

A Dunántúli IX. századnak meghatározott, a disszertáció szerint szlávokhoz köthető lelőhelyeihez még a következőket szeretném hozzáfűzni:

1. A pécsi cella trichora és ókeresztény sírkamra eszerépanyagát az ásató a IX—XI. századra keltezi, nagyobb részüket kétségtelenül az utóbbi két évszázad típusa. Nehéz tehát az építmények újbóli használatba vételét egyedül csak a Pribina-korszakkal kapcsolatba hozni. A cella trichora 2. kifestését, amelyet Nagy Lajos — a *Conversio* adatának félreértésével — „Pribina pécsi uralma” emlékének vélt, a kutatás a IX—XI. századra, — tehát bizonytalanul és vitathatóan — keltezi. A lényeg mégis az, hogy a lelőhelyeken talált fazék-töredékek a kultuszhelyek egyházi használatára *ellen* szólnak.

2. Bogád néhány eszerép-leletét az eredeti közlés a IX—XI. századra keltezi. Közelebbi értelmezésük egyelőre alig lehetséges.

9. A sümegi ún. bazilika, amelyet Nagy Lajos ókereszténynek, Ádám Jenő karolingnak, Thomas Edit pedig mindkettőnek tart, hitelesítő ásatások nélkül nem értékelhető.

10. Balatonberényben, nézetem szerint, mind Csák Árpád régi, mind Kovrig Ilona újabb ásatásaiból, jellegzetes későavar és keszthelyi típusú sírok jöttek elő, amelyek közt nincs nyoma újabb jövevényeknek.

12. A badacsonylátdi kettős fejfel kapcsolatban vitán felül áll Szabó Miklós kelta meghatározása, tehát nem vonható ide.

13. Valamint a zánkai oszlopfők sem, amelyek legfeljebb karoling-kori templom építő tevékenységre utalnak, de nem etnikumra.

16. A veszprémi ásatások eredeti közleménye csupán óvatos hipotéziseket vet fel. Elgondolkodtató azonban éppen Veszprémmel kapcsolatban Anonymus kevés hitelesnek látszó hagyományainak egyike. A várat a krónikás szerint rómaiak védték, akik a magyarok elől németföldre menekültek. E rómaiakban alighanem a karoling hatalom fegyveres képviselőinek emlékét őrizte meg a névtelen. A várban talált korábbi rotunda, ha egyáltalán IX. és nem X. századi, nyilván karoling, mint ahogyan a morva rotundák is a karoling építéset függvényei.

26. A sopronkőhidai temetőt történeti és régészeti alapokon nem tarthatjuk szlávoknak, legfeljebb szláv elemeket vagy hatásokat láthatunk benne. Így az ásató is.

27. A várpalotai telep eddig feltárt részeit, mint ásató, inkább X. századnak gondolom.

28. Szob—Vendelin és Szob—Koliba a X. század közepétől használt temetők.

A lelőhelyek közel fele tehát bizonytalan, vagy nem köthető Pribina—Kocel korához. Ez a sovány eredmény nem írható a disszertáció számlájára, de vajon a kutatás hiányossága-e? Ha a IX. század jelen módszereinkkel megrajzolt vigasztalan képét összevetjük a VIII. századi Dunántúl mintegy 200 gazdag későavar temetőjével s közel ilyen számú X.-korai XI. századi lelőhelyével, akkor felvetődik a kérdés: nem kellene a IX. század régészeti kutatásában alkalmazott eddigi módszereinket új szempontok alapján felülvizsgálnunk?

Összegezve: Az ismertetésben kifejtettek egy része a nem mindig szerencsés terminológia és fogalmazás bűrlata. Ezek a munka lényegét alig érintik, néhány átfogalmazással eltüntethetők vagy világosabbá — egyértelműbbé tehetők.

A dolgozatot észrevehetően más nyelvészeti, tör-

téneti és régészeti hipotézisek oldaláról vizsgáltam, mint a szerző, ami nem jelenti, nem is jelentheti azt, hogy a munka alapjául szolgáló vizsgálatok és hipotézisek tudományos megalapozottságát kétségbe vonnám. Ellenkezőleg: a munka lényegét és nagy érdemét abban látom, hogy a Dunántúl IX. századi történetére vonatkozó kutatások egyik oldalának érveit és eredményeit a legmagasabb szinten, lelkiismeretes és szinte minden részletre kiterjedő gondossággal összefoglalta s ezáltal e sokat vitatott korszak történetének új, megbízhatóbb szintézisét megalkotta.

Legnagyobb tudományos érdeme mégis az, hogy több mint másfél évtizedes lelkes és szívós munkával kimozdította IX. századi kutatásunkat korábbi elmaradott állapotából, kitűnő ásatásai és feldolgozásai révén olyan új és megbízható forrásanyagot tárt fel, amely a jövőben egyértelműbb kibontakozás legfontosabb alapja. Nem vitás, hogy a kutatások legfontosabb mérföldköve a jelen disszertáció.

Mindezek alapján Sós Ágnes disszertációját a kandidátusi fokozat elnyerésére méltónak tartom s elfogadását a bírálóbizottságnak is ajánlom.

Budapest, 1965. október 18.

Bóna István

VÁLASZ GYÖRFFY GYÖRGY ÉS BÓNA ISTVÁN OPPONENSI BÍRÁLATAIRA

Köszönetet mondva az opponenseknek beható és tartalmas bírálatukért, válaszómban bevezetésül néhány szót témám feldolgozásának módszeréről szeretnék szólni. Szűkebb kutatási területemnek megfelelően, dolgozatom gerincét a régészeti eredmények értékelése képezi. A forma, melyet választottam, viszont bizonyos tekintetben eltér a régészeti publikációk szokásos szerkezetétől, mivel az eredmények ismertetése előtt más kutatási területek idevonatkozó eredményeit, illetve az írott forrásanyagot tekintem át, a dolgozat terjedelmének mintegy egyharmad részében. Ebben a részben arra törekedtem, hogy a történeti kérdéseket a maguk problematikájában sorakoztassam fel, ami azt is jelenti, hogy úgy a történeti, mint a nyelvészeti forrásanyag különböz, egymással sokszor szöveg ellentétben álló értékeléseit hangsúlyozottan emelem ki. Minderre régészeti szempontok is készítették: régészeti kutatásaink biztosabbnak mondható támpontjainak keresése. Ez a nálunk még alig két évtizedes múltra visszatekintő kutatási ág, a szláv régészet, számos nehézség, nyitott kérdés előtt áll, és szerintem kutatásaink jelen szakaszában az előrelépés záloga részben éppen a problémák fokozásában rejlik. Szerettem volna rámutatni arra is, mégpedig minél erőteljesebben, hogy a IX. századi dunántúli szlávok kérdéseivel a régészeti eredmények bevonása nélkül már lehetetlen foglalkozni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a IX. századi történet kérdéseiben a régészetnek mintegy döntőbírói szerepet tulajdonítanék. A régészeti kutatások egyik jelentőségét abban látom, hogy a tervszerű kutatások útján a régészeti forrásanyag mondhatni állandóan növelhető, fejleszthető. Ez viszont azt is jelenti, hogy olyan kérdésekben, melyek tanulmányozásánál a rendelkezésre álló írott források és a nyelvészeti források, többoldalú kiértékelése már megtörtént ugyan, de a kérdés nyugvópontja nem jutott, a régészeti eredményeknek a kérdés megoldásához vezető szerepe is lehet. Természetesen e mellett olyan kérdésekben is hozhat döntő eredményeket a régészet, melyekre az írott források hiányoznak.

Részletesebben foglalkozva az opponensi véleményekkel, a következőkben válaszómban egy-egy fontosabb problémacsoportra térek ki, továbbá néhány lényegesebb félreértésre hívom fel a figyelmet.

Elsőek a *dunántúli IX. századi szlávok összetételének* kérdésére térek ki. Ezt a kérdést a disszertáció történeti és nyelvészeti jellegű rszéiben, majd a régészeti fejezetekben tárgyalom. A történeti és a nyelvészeti anyag áttekintésénél először az ún. „germán elmélet” tarthatatlan-

ságára mutatok rá, majd a szlávok összetételének problematikájánál, legtöbbit a nyelvészeti eredményekkel foglalkozva azokat a támpontokat keresem, melyekre a régészet építhet. Mint régésznek, a nyelvészeti eredmények szakmai megítélése nem lehet feladatomban, ellenben kereshetem azt az okot, mely lehetővé tette, hogy egymással éles ellentétben álló vélemények alakulhassanak ki e területen. Szerintem maga a tény, hogy egy adott forrásanyag alapján ilyenek kialakulhattak, arra mutat, hogy ez a forrásanyag önmagában még nem elegendő a kérdések eldöntéséhez. Bárczi Géza és Kniezsa István megállapításaira szeretnék hivatkozni, a magyar nyelv szláv jövevény szavaival, illetve szláv eredetű földrajzi névanyagunkkal kapcsolatban. Jelenleg csak az átdó nyelv problematikájára térve ki, ennél a kérdésnél elsősorban a hangtörténeti kritériumok jutnak szerephez. Idézem Bárczi Géza megállapításait. „A szláv nyelvek hangtani szempontból olyan közel vannak egymáshoz, hogy e kritériumok száma nem nagy, és viszonylag kevés szláv szavunk eredetének megítélésébe avatkoznak döntően bele. Azonfelül a kérdéses kritériumok nem egyenlő értékűek, egyesek ugyanis több lehetőséget engednek meg, vagy mert sok esetben a hangfejlődés több szláv nyelvben azonos eredményeket hozott, vagy pedig mert a ma eltérő megfelelések a magyar—szláv érintkezések első századaiban még nem álltak fenn, esetleg csak kevesebb nyelvre terjedtek ki... A szláv nyelvek nagy hasonlósága miatt sok esetben nem tudjuk kétségtelenül eldönteni, melyik szláv nyelvből származik egy-egy szó, csak annyi bizonyos, hogy valamelyikből” (A magyar szókincs eredete. Bp. 1951). Kniezsa István az átdó nyelv megítélésénél fennálló nehézségeket szintén hangsúlyozza. Magyarország XI. századi népességét és etnikai gyökereit tárgyaló, hatalmas anyaggyűjtésen alapuló munkájában az Észak-Dunántúl IX. századi szlávosságával kapcsolatban a következőket mondja. „Igen kevés olyan név akad, melyből a szlávok törzsi hovatartozására vonatkozólag nyugodt lélekkel lehetne következtetni” (Szent István Emlékkönyv II, 1938). Az Észak-Dunántúlon két olyan helynevet talál, melyek nyelvi sajátosságai alapján, mint ahogyan mondja „inkább a déli szlávok mellett látszanak vallani” (uo.), a Dél-Dunántúlon pedig még kevesebb támponttal rendelkezünk, hangsúlyozza. Régészeti kutatásaink szempontjából különösen figyelemre méltónak tartom azt a megjegyzését, mely a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 1952. évi kötetében, egy vitaüléssel kapcsolatban olvasható. Annak ellenére, hogy Kniezsa István e vitaülés alkalmával is a Dunántúl dél-

szláv jellege mellett tört pálcát, így vélekedik: „A magam nyelvészeti kutatásaihoz várom a régészet segítségét. Ha ugyanis kiderülne, hogy a most folyó nagyobb ásatások során Zalaváron és másutt jelentős északnyugati jellegű emlékek kerülnek elő, ez az én eredményeimet legalább is kétségesse tenné.” E megjegyzésben részéről annak elismerését látom, hogy a nyelvészeti eredményeket más tudományágak eredményei legalább is részben, de módosíthatják. Vagyis a jelenlegi nyelvészeti megállapítások nem zárják ki annak lehetőségét, hogy adott történeti periódusokban egyes, északnyugatról betelepülő szláv csoportok dunántúli megtelepedésével számolhassunk. Éppen ezért a régészeti anyag vizsgálatánál fokozottabb mértékben fordítottam a szempontokra figyelmet. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy bár a jelenleg ismert régészeti anyag alapján, az embertani eredményeket is figyelembe véve lehetségesnek tartom, hogy a VIII–IX. század folyamán szláv elemek északnyugat felől is betelepültek a Dunántúl területére, ezeket az elemeket nem mint etnikailag uralkodó elemeket tüntetem fel Pannónia IX. századi népességének összképét illetően. Dolgozatomban ezt többször ki is emelem (pl. 81, 86, 240. o.). Az általam bővebben tárgyalt három régészeti lelőhely anyagának északnyugati kapcsolataiból az egész Dunántúl népességviszonyaira nem általánosítok. Úgy a IX. századi szláv etnikum, mint az avar–szláv összeolvadás kérdését tárgyalva, dolgozatomban mindig számolok azzal a lehetőséggel, hogy a Dunántúlon az egyes földrajzi egységek szláv településtörténeti képében komoly eltérések lehetnek, egy-egy terület földrajzi adottságai és különböző irányú kapcsolatai alapján. A jövő régészeti kutatásainak feladata, hogy a tervszerű feltárások útján mindezt rávilágítsa. Az opponensi vélemények alapján úgy látom, hogy a fentebbieket fokozottabban is hangsúlyoznom kell, köszönöm, hogy az opponensek kritikájukkal felhívták erre figyelmemet.

Tagadhatatlan, hogy összevetve a csehszlovákiai és a jugoszláviai régészeti kutatások fejlettségi fokát, a csehszlovákiai kutatások javára dől el a mérleg. Viszont ma már a jugoszláviai feltárások is hoztak annyi eredményt, hogy bizonyos jelenségeket, illetve bizonyos régészeti jelenségek ottani hiányát e kutatások fejletlenségével megmagyarázni legalább is vitatható. Ebbe a gondolkörbe tartozik a *pókaszepek szláv urnatemető* kérdése. Bóna István figyelemre méltó észrevételeire a következőkben szeretnék válaszolni.

1. Az urnatemető datálásánál nem tartom lényegesnek, hogy az alatta jelentkező kora-avarkori temető 670–680 vagy 700 körül zárul. A helyi rétegfigyelések határozottan nagyobb hiátusra utalnak a két temető között, de akármelyik datálást is fogadjuk el, az urnatemetkezés kezdeteit nyugodtan kereshetjük a VIII. századon, közelebről inkább a VIII. század második felén belül. Az urnatemető datálásánál ez a kiindulási pontom, nem az urnák tipológiai sajátosságait tekintem alapnak. Az utóbbiakat azonban a datálásnál mellőzni nem lehet. Néhány archaizáló típust kivéve, a pókaszepek urnák a szláv kerámia azon csoportjához tartoznak, melyet a kutatás általában 700 és 850 közé helyez. A rétegfigyelések és a tipológiai sajátosságok tehát nem mondanak ellent egymásnak. Mindeztől részéről lehetségesnek tartom, hogy a pókaszepek szláv urnatemető legkorábban a VIII. század második felében, a VIII–IX. század fordulójának környékén keletkezett. A temető felső határáról nem beszélek, mivel a feltárás még folyamatban van.

2. Amennyiben a pókaszepek urnák tipológiailag olyan urnatemetők anyagával is párhuzamot mutatnak, melyek az alattuk jelentkező késő-avarkori sírok alapján a IX. századra tehetőek, ez a fentebbi datálásnak nem mond ellent, mivel a tárgyalt kerámiatípus legalább a IX. század közepéig követhető. A csak tipológiai alapokon történő datálás hibáira magam is felhívom a figyelmet. Rámutatok, hogy a durva, vagy az ún. prágai típusú urnákhoz közel álló urnák szórványos fellelése egy-egy temetőn belül még nem azt jelenti, hogy a vizsgált temető alsó határát feltétlenül a VII. században (vagy VI. században) kell keresnünk. Ezek a korai típusok a cseh-

szlovákiai kutatások alapján szórványosan még a VIII. század végén is élnek. Megjegyezhető, hogy Pókaszepekben is van néhány hasonló urna.

3. A magam részéről azt tételezem fel, hogy a pókaszepek urnatemetőhöz tartozó település népességét olyan szláv elemek alkothatták, melyek az avar uralom utolsó évtizedeiben szivároghattak a Dunántúlra, Nyugat-Szlovákia, Délkelet-Morávia irányából. A Zalavölgy északi kapcsolatait a folyóvölgyek (Rába, Marcal) és a régi római úthálózat biztosíthatta. E feltételezésben a hamvasztásos rítus elterjedésének van komoly szerepe. Délsláv területen, jelenleg a mai Jugoszlávia területéről beszélve, szemben a nyugati és a keleti szláv területek nagyszámú leletével (kb. VI–X. század között), eddig csupán 3 hamvasztásos, közülük egy hiteles szláv urna-sír került elő. Maguk a jugoszláv kutatók sem annyira a terület kutatlanságával magyarázzák e jelenséget – ez régebbi vélemény – hanem azzal, hogy itt már korán bekövetkezett a rítusváltozás. Kétségtelen, hogy e feltételezés nem nélkülözi a történeti alapokat. A kép a szomszédos Ausztria területén megfigyeltekkel is összhangban áll. Történeti adatok bizonyítják, hogy délsláv települők a VI. század végén már Tirpolig hatoltak, de hamvasztásos sírok települési területükön nem kerültek elő.

4. Bóna István, mikor a pókaszepek urnatemető délsláv elemekhez köti, aldunavideki hamvasztásos temetkezésekre hivatkozik. Azonban szerintem nem hagyható figyelmen kívül, hogy az az aránylag nagyszámú szláv hamvasztásos temető, melyet az Alduna vidékén eddig feltártak, korántsem egyidejű, továbbá, hogy a települések képét itt eléggé folyamatosan színezi a keleti szláv csoportok anyagi és szellemi kultúrája. A nagyszámú hamvasztásos eljárás ill. temetkezések, melyeket Bóna István említ, leletanyaguk alapján a VI–VII. századra tehetőek és a Közép-Dnyepr-vidék „Zsitomir-korcsaki” csoportjával vannak szorosabb kapcsolatban. A hamvasztás szokása az Alduna vidékén valóban követhető a X. századig, ha szórványosan is fordul elő. De ebben a rítus-kontinuitásban a keleti szláv területek közelsége, illetve a keleti szláv betelepülések is közrejátszhattak. A Balkán-félsziget keleti részén élő délslávok más történeti keretek között és más népi, kulturális hatások alatt fejlődtek, mint az alsó Dunaszakasztól nyugatra lakók.

5. Bóna István feltételezésének történeti hátterét a 818–824 között lejátszódott eseményekben keresi és a frank krónikaadatok alapján a zalavölgyi urnatemetőt olyan délsláv csoporthoz köti, mely a bulgár uralom elől menekült volna a Dunántúlra. Az opponens említi az *annalesek*-ben szereplő timočánokat és brodnikokat is.

A források 818-ban említik a két nép követségét, a szláv törzseket úgy említve, mint akik elpártoltak a bulgároktól és „qui . . . ad nostros fines se contulerant”. Az abodritákkal (brodnikok) kapcsolatban a kutatás nem veti fel annak lehetőségét, hogy ezek nyugatra húzódtak volna. Györfly György (Stud. Slav. 1959) szerint a dáciai Duna vidéken már 818 előtt megtelepedtek és a havasalföldi „Prodnici” nép azon szláv törzs maradványainak tekinthető, mely a bulgárok elől húzódtott a Dunától északra fekvő területekre. Györfly Fehér Gézával egyetértve lehetségesnek tartja, hogy az Omurtag-féle felirat, mely egy Tiszába fulladt bulgár tarkánt említ, egy 824–825. évi, az abodriták (brodnikok) ellen vezetett bulgár támadás emléke. Ennyit az abodriták áttelepüléséről, akikről 824 után már nem hallunk. A Timok folyó környékére lokalizálható timočánokról Györfly feltételezi, hogy 818 körül Dél-Pannóniába telepedtek. Részéről kérdésesnek tartom, hogy az idézett hírt mennyiben lehet egy dunántúli betelepüléssel kapcsolatba hozni. A kutatók nagy része tartózkodik attól, hogy a rendelkezésre álló forrásadatokat a törzs áttelepülésével magyarázza és csak annyit tételez fel, hogy a timočánok, elpártolva a bulgároktól, a frankokhoz csatlakoztak. Ilyen értelemben beszélnek a kérdésről többek között Fehér Géza, Deržavin, Jiriček, Dvornik. Mások, mint pl. Slatarski, az áttelepülés helyének közelebbi meghatározásától tartózkodnak.

Tudjuk, hogy a timočánok már 819-ben a frankoktól

is elpártoltak és a Liudevit-féle lázadáshoz csatlakoztak. A magam részéről lehetségesnek tartom, hogy amennyiben áttelepülésről van szó, a Száva-menti Alsó-Pannónia, Liudevit területére, vagy annak határvidékére húzódtak.

Természetesen mindez még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a bulgár hatalmi törekvések következtében kisebb balkáni délszláv csoportok nyugatra húzódhattak. Azonban nem annyira a Dunántúl, mint Liudevit területe lehetett az a terület, mely ezeket az elemeket magába olvasztotta. Részben földrajzi fekvése miatt, részben mert a Liudevit-féle lázadás kezdeti sikerei a Dráva környék szlávjait bizonyos önállósulással kecsegtették. Ez viszont ismét nem zárja ki, hogy a Dráva–Száva közéről is kiindulhatott egy népmozgás, mely a Dráva bal partját, a Dél-Dunántúl területét érintette. Ennek a IX. század első évtizedeiben az is történeti háttérre lehetett, hogy a források alapján Cadolah grófságának idején a Friauli marcához tartozó területeken korántsem uralkodhattak békés állapotok. Ez a mozgás tehát részben menekülés jellegű átszivárgás is lehetett, melynek ütemét meggyorsíthatta, hogy 827-ben a bulgárok a Dráván felhajózva Pannónia területét pusztították, bár itt megdondolandó, hogy ez a pusztítás a Dráva mindkét partjára kiterjedt és hogy meddig, az kérdéses.

A vázoltak és a régészeti kutatások jelenlegi eredményei alapján részemről tartózkodom attól, hogy akár a timočanokról rendelkezésre álló forrásadatokat, akár az Al-Duna vidéki hamvasztásos szláv temetkezéseket olyan alapoknak tekintsem, melyek indokoltabbá teszik, hogy a pókaszepteki urnatemetőt Al-Duna vidéki vagy más délszláv csoporthoz kössöm. Mindehhez még hozzáfűzném, hogy amennyiben az urnatemető alatt késő avarkori temető húzódná és így mutatkozna a két temetkezés között nagyobb hiátus, vagyis ha az urnatemető kétséget kizárólag a IX. században kezdődne, továbbá, ha a IX. századi urnatemetőt körültekintő elemzések alapján Al-Dunavidéki, a IX. században is hamvasztásosan temetkező szláv csoporthoz köthetnének, úgy e csoport etnikumát illetően elsősorban az ún. balkán–dunai kultúra korai fázisának hordozói jöhetnének számításba. Vagyis egymással ötvöződött délszláv, bulgár, keleti szláv elemek. Hogy ezt a kevert etnikumot nálunk mennyiben lehet nyelvészetiileg követni, annak megítélése a nyelvészeti kutatások feladata.

Az avar továbbélés és az avar–szláv együttélés kérdésével kapcsolatban annyit jegyeznek meg, hogy nem volt célom, hogy e kérdés-csoportokat részletesebben is tárgyaljam a disszertáció keretében, holott igazat adva Bóna Istvánnak, a kérdést magam is elengedhetetlenül fontosnak tartom. Azonban mivel a kérdés megoldásánál olyan kulcshelyzetet elfoglaló lelőhelyek, mint pl. Sopronkőhida anyaga jelenleg lényegében ismeretlennek számít, csak a kérdés vázlatos ismertetésére szorítkoztam és bővebben csak az avar–szláv együttélés korai szakaszának problematikájával foglalkoztam (függelék).

A harmadik kérdés-csoport a zalavári és a fenékpusztai ásatások eredményeit érinti.

Megjegyzéseimet egy félreértés tisztázásával kell kezdenem. A *Récskúti* kőbazilika, illetve első fatemplom alatt jelentkező és a VIII–IX. század fordulója környékén elpusztult település maradványaival kapcsolatban nem tételezem fel, hogy a telep lakói keresztények voltak. Csúpan arról beszélek, hogy az avar háborúk után meginduló nagyobb arányú misszióstevékenység, melyre a kőbazilika alatt jelentkező első fatemplom utal, esetleg egy helyi keresztény rétegre is támaszkodhatott. Konkrétan a telep lakosságáról nincsen szó, a „helyi” kifejezés alatt szélesebb körzetet értek. Így felvetem a Keszthely környéki kereszténység bizonyos fokú kontinuitásának lehetőségét is. E mellett számolok azzal a lehetőséggel, hogy Dél-Dunántúlon még az avar háborúkat megelőzően is felléphetek bajor térítők.

A Récskút-szigeti feltárásokkal kapcsolatban köszönöm Györfy György értékes megjegyzéseit a terület Árpád-kori problematikájára vonatkozóan, további munkámban nagy segítséget jelentene a kérdés megvitatása.

A *Keszthely–fenékpusztai* feltárásokkal kapcsolatban Bóna István figyelmet szentel az általam „Zalavár–

Fenékpusztai típusú palackok”-nak nevezett kerámia kérdésének. Sajnos a bulgáriai, romániai, bizonyos hasonlóságokat feltűntető anyagot csak az irodalomból ismerem, a dél-országi kora középkori bizánci kerámiát a helyszínen is tanulmányozhattam. Ez utóbbihoz palacktípusainknak nincsen közvetlen kapcsolatuk. A moráviai palackokkal kapcsolatban V. Hrubý vetette fel a bizánci eredet kérdését és bizánci mesterek betelepődését is feltételezte. Teóriájának helyességében J. Poulik a dunántúli anyag megismerése után kételkedett. A romániai és a bulgáriai anyagról M. Comsával, K. Horedttel és Stančevvel volt alkalmam személyesen konzultálni. Nevezett kutatók úgy a dunántúli mint a moráviai anyagot ismerve, tartózkodtak attól, hogy ezeket az Al-Duna vidéki, illetve erdélyi palackokkal kapcsolatba hozzák. Közösnek csak az antik gyökereket – nagy általánosságban – tartották lehetségesnek. A dunántúli és a moráviai palackokat általában a maroskarnai temetővel kapcsolatban szokták említeni a román kutatók. Ennek anyaga viszont egészen más jellegű, mint a zalavári vagy fenékpusztai és a moráviai anyag, mivel benne a szláv fazéktípusok mellett a szaltovói kerámia képviselői fordulnak elő nagy számban, és éppen ez az alapja annak, hogy a lelőhellyel kapcsolatban bolgár és helyi szláv rétegről beszélnek. Jelenleg annyit lehetne mondani palacktípusunkról, hogy a rokon leletek gyökereit a kutatók általában az antik tradíciókban keresik, megjelenésüket a különböző szláv területeken pedig, e területek népi, politikai, stb. helyzetében mutatkozó különbségek különféleképpen is magyarázhatják. A pannóniai késő római műhelytradíciók továbbélése sokoldalúan nyilvánulhat meg, különböző áttételeken keresztül is, így az avar közvetítéssel is számolhatunk.

A fenékpusztai temetőt nem kötöm egy etnikumhoz, de a temető régészeti és embertani anyagára alapozva összetételében a nyugati szláv elemeket juttattam vezető szerephez. Ilyen formában, ez lehet, hogy vitatható és óvatosabb megfogalmazást igényel. Arra, hogy Pippin a Keszthely környéki avarságot kiirtotta volna, magam sem gondolok. Idézem dolgozatomban egy idevonatkozó részt: „... bár avar lakosságról nem beszélhetünk Fenékpusztán, az nagyon valószínű, hogy a fenéki IX. századi lakosság érintkezett Keszthely és környékének avar maradványaival...” (200. o.). Az a feltételezés is félreértésen alapulhat, mely szerint fejtegetéseim alapján a fenéki, IX. században is használt erődítés a frankok ellen védte volna Mosaburgot. Ez teljesen ellentétben állana Pribina szerepével kapcsolatban tett megállapításaimmal. Csúpan arról van szó, hogy szerintem a fenéki erődítés a Mosaburgba vezető fontos víziút torlalatvidékének védelmét, szemmel tartását láthatta el.

Néhány történeti jellegű kérdést is említenék. Elsőnek tisztázni szeretném, hogy amikor Pribina és Kocel koráról beszélek, amint az a disszertáció tagolásából is világos, sohasem az egész IX. századot értem alatta. A korszak lehatárolásánál eléggé bőven foglalkozom Kocel, mondhatni rejtélyes eltűnésének idejével. Többek között felmerül annak lehetősége is, hogy egy bizonyos Gozwin gróf, akinek területén Theotmar érsek szentel templomot 874-ben, nem Kocel utódja, hanem a név tulajdonképpen a Method-epizód után Salzburghoz visszatérő Kocel jelenti. Ugyanis a salzburgi annalesek „ecclesia Chozuini-t” említenek ugyanekkor. Az elmélet egyébként nem tőlem, hanem a Karoling kori bajor arisztokrácia összetételét kitűnően ismerő Mitterauertől való (100. jegyzet).

Szeretnék foglalkozni *Pribina dux-i hatáskörének* kérdésével is. Bóna István Pribinában szláv „törzsfőt” lát, mint mondja, Fehér Gézához csatlakozva. Tehát frank szolgálatban álló szláv *dux*-ról lenne szó. A IX. századi szláv törzsfők *dux* megnevezése mögött azonban lényegesebb különbségek is lehetnek, a frank birodalom és a szláv területek közötti kapcsolatok egyes történeti szakaszai, illetve e kapcsolatok fejlődése, változása alapján. Ebből a feltételezésből indulok ki és számolok egy speciális alsó-pannóniai helyzettel is.

Ha a források egy frank uralom alá nem tartozó szláv terület urát jelzik *dux*-ként, ebben az esetben a *dux*-al, *princeps*-el vagy *rex*-el pontosan nem fordítható,

de mégis gyakran *dux*-ként említett szláv „knyjaz”-ról van szó. Ha egy meghódított szláv terület helyi és megtartott szláv főnökét nevezi a forrás *dux*-nak, akkor sem valószínű, hogy a megjelölés e szláv főnöknek a frank közigazgatásban betöltött szerepére vonatkozna. Ezeknek a helyi szláv főnököknek ellenőrzése a karoling Kelet közigazgatásának változásával párhuzamosan adminisztratív különböző formákat ölthetett. Így Nagy Károly idejéből vannak értesüléseink arról, hogy az újonnan nyert területek igazgatásában és a meghagyott helyi főnökök ellenőrzésében a királyi *missi*-nek (*missi domini*) volt jelentős szerepük, míg a terület önálló grófsági szervezete ki nem alakult. A karoling Kelet első praefectusa Werner (803–806). Új helyzet elé állította a meghódított szláv területeket Lajos reformja, amikor okulva a Liudevit-féle lázadásból, a karantániai szláv főnököket is frank gróffokkal váltotta fel. Az utolsó szláv főnök, Etgar után következő bajor grófokat névszerint ismerjük, közülük Pribina kortársa, Pabo, *dux*-ként van említve. Ratimirral, akihez Pribina is menekült, a frankok 838-ban számolnak le. Ez a helyzet a Pannóniával határos délszláv területeken Pribina pannóniai megtelepedésének idején. És ha e mellett még számításba vesszük, hogy Pribina még nem is meghagyott, hűségéről tanúságot tett helyi szláv főnök, szerintem Pribina és a karantán, illetve Száva-menti terület szláv főnökeinek *dux*-kénti említése nem feltétlenül azonos helyzetet takar. Pribina szerepének megítélésénél még arra is figyelemmel lehetünk, hogy az Alsó-Pannónián kívül eső kormányzati egységek Pribina- és Kocelkori vezetőit név szerint ismerjük. Pribina közvetlenül a praefectus alá lehetett rendelve és helyzetét talán Felső-Pannónia déli grófságának ura, Rihheri helyzetével lehetne összevetni, akit 844-től említene *dux*-ként. Mindennek alapján azzal a lehetőséggel számolok, hogy Pribina tulajdonképpen szláv származású frank *dux*, aki mint Alsó-Pannónia vegyes, túlnyomóan szláv népességének közvetlen ura, tehát ilyen módon szláv főnök töltötte be a frank *dux* hatáskörét, melybe a határvédelem is tartozott. Alldiális birtokainak központja, Mosaburg, egyúttal kormányzati területének központja is. E kormányzati terület kérdését kapcsolatba hozom a limesnek, mint határterületnek értelmével (Dümmler) és feltételezem, hogy a Rába–Duna–Dráva közötti terület ezt a szerepet betöltve ékelődött Felső-Pannónia és a bulgár hatalmi terület közé. A Duna-vonal védelme Pribina feladatai közé tartozhatott, úgyis mint hűbéresnek, úgyis mint *dux*-nak. Ehhez még hozzátenném, hogy Pribina helyzetének megítélésénél az is számításba jöhet, hogy Pribinának családi kapcsolatai is lehettek a bajor arisztokráciával (Mitis alapján több kutató is feltételezi). Ez sok mindent megmagyarázna. Ugyanis amint arra az újabb kutatások (pl. Mitterauer) rávilágítanak, a karoling Kelet igazgatása tulajdonképpen néhány frank–bajor arisztokrata család között oszlott meg. A pozíciók elnyerésénél a családi kapcsolatok komoly szerepet játszottak, akár közvetlen leszármazás, akár a távolabbi kapcsolatok révén. Ilyen megmondások alapján magyarázható Kocel fellépése is, akit a kutatás úgy is feltüntet, mintha egy vazallus fejedelemség „trónján” követte volna Pribinát.

Bóna István bírálatában többször kitér Pannónia és a frank birodalom viszonyának kérdésére. Valószínűleg félreértésen alapulhat véleménye, mely szerint a keleti frank birodalom és Pannónia helyzetét fordítva látom, amikor arról beszélek, hogy a Dunántúl „IX. századi története elválaszthatatlan a Nagymorva birodalom terjeszkedésének kérdéséről”. Ez az idézet abból a fejezetből való, melynek címe: A Dunántúl politikai helyzete Kocel halála után. Vagyis megjegyzésem nem az egész IX. századra, hanem annak mintegy utolsó harmadára vonatkozik. A dunántúli történet e szakaszának történeti problematikáját nem egyszerűsíténem Pannónia és a frank birodalom viszonyának kérdésére. Függetlenül most a morva politikai alakulat elnevezésének kérdéséről, arra forrásadatok is rámutatnak, hogy a frank hatalom mint politikai tényezővel számolt ezzel az alakulattal, melynek hatalmi törekvései is voltak. A Dunántúl helyzete szempontjából a problematika maga ott van,

hogy az utóbbiak érintették-e Pannóniát, a rendelkezésre álló írott forrásanyag alapján feltételezhető-e, hogy a Dunántúl területe Szvatopluk uralma alá került? E kérdéssel kapcsolatban a kutatás a X. századi és Árpád-kori források adataira is igyekszik támaszkodni és az egyes kiragadott forrásadatok, vagy ritkábban az adatok összessége alapján nemcsak hogy ellentétes, hanem sok esetben bizonyos irányzatok befolyását is feltüntető vélemények alakultak ki, a kritikátlan átvételek egész sorával. Holott a forrásadatok alapján csak annyi biztos, hogy 883–884-ben a morvák betörték Pannóniába.

Nem tekintem a vitaülést olyan alkalomnak, mely teret nyújt a morva társadalommal kapcsolatos problematika megvitatására. Mikor dolgozatomban a „Nagymorva birodalom” megjelölést használok, ez a ma általánosan használt terminológia használata, minden konkrétebb átvételt nélkül. Köszönettel fogadom Györffy György idevonatkozó kritikáját. Meg kell állnom néhány megjegyzés mellett, mely részben a morva terület kérdéseit is illeti. Bóna a pannóniai szlávok anyagi kultúrájának értékelésével kapcsolatban veti fel bizonyos régészeti optikai csalódások kérdését. Egyben úgy látja, hogy a disszertáció a pannóniai szlávok nyugati szláv rétegének kulturális fölényét igyekezne bizonyítani. Ezt a félreértést tisztázni szeretném. A zalavári, illetve pannóniai szlávok helyzetéről munkámban a rendelkezésre álló adatok hiányossága miatt kevés szó esik. A problémát viszont többször felvettem, különböző alkalmakkor, különböző régészeti objektumokkal kapcsolatban. Egy alkalommal a társadalmi rétegződés megállapításának nehézségeiről beszélve utalok arra, hogy a dunántúli szlávok anyagi kultúrája lényegesen szegényesebb jellegű, mint a Morávia IX. századi leletanyaga (236. o.). Azt hiszem ez nem kétséges. Egy másik alkalommal az embertani megfigyelésekből levonható következtetéseket emelem ki, de nem a IX. századi, hanem a zalavári XI. századi anyaggal kapcsolatban. Közelebbről arról van szó, hogy a Zalavár község területén feltárt XI. századi temetőt vetem össze a Vársziget hasonló korú temetkezéseivel, az időben párhuzamos, kora Árpád-kori zalavári temetkezések társadalmi hátterét keresve. A községi temető egy X. század végén Zalavárra telepedett csoportot jelenthet és embertani anyaga arra utal, hogy település lakossága rosszabb munkakörülmények között és nehezebb munkát végzett, mint a Várszigeten temetkező népcsoport. A XI. századi zalavári társadalom belül talán egy, a monostornak adott betelepült csoport településével lehet azonosítani (256–257. o.). Társadalmi kérdésekkel talán legtöbbször a Zalavár-vári IX. századi sírok differenciáltságával kapcsolatban foglalkozom. E sírokat a régészeti anyag alapján két nagyobb csoportra lehet osztani. Az egyik csoport sírjai gazdagabbak mellékletekben és ebben a csoportban jelentkezik azok a sírok, melyek frank sarkantyúkat tartalmaztak. Az utóbbiakat rangjelzőknek tekintem, mellyel Bóna István is egyetért. A régészeti leletek alapján arra gondolok, hogy e csoport tagjai a Várszigeten temetkező társadalmon belül bizonyos vezető szerepet játszhattak. Ezek után vizsgálom az etnikai problémákat. A frank katonaelemek elméletét a nyugati és déli szláv analógiák tüzetesebb vizsgálata alapján sem tartom elfogadhatónak. Az etnikai kérdésnél segítségül veszem az embertani anyagból levonható következtetéseket is. Nemeskéri János közlése szerint a szóban forgó sírcsoport koponyái jellegükben a moráviai, közelebből a Staré Město-i anyaghoz kapcsolódnak. Az embertani vizsgálatok e mellett azt is mutatják, hogy e csoport tagjai jobb szociális körülmények között éltek. Az utóbbi megjegyzés semmi mást nem támaszt alá, csak azt, hogy e csoportban valóban a közösség bizonyos rangosabb elemeit láthatjuk, teljesen függetlenül attól, hogy ezek az elemek germánok, morva-, vagy déli szlávok, vagy más népből származnak. Azonban ha a régészeti és embertani eredményeket összevetjük azzal a forrással, mely szerint Pribina „övével” menekült Nyitráról (*Conversio*), akkor az is feltételezhető, hogy az egykori nyitri szláv törzsfő Mosaburgban letelepedve, közvetlen környezetét régi környezetének tagjaiból alakította ki és hogy a feltárt

sírcsoport e kíséret tagjainak, illetve leszármazottainak temetkezését jelenti. Felmerül az a kérdés, hogy a sarkantyúk karoling rang kifejezői. Sem részéről, sem az opponens részéről nem történt kísérlet a szóban forgó egyének rangjának közelebbi meghatározására. Amennyiben karoling rangról lenne szó, úgy talán leginkább a „scara, scarii, scariti” által jelölt társadalmi réteg jöhet számításba. Amint arra Delbrück a forrásadatok alapján rámutat, ez a megjelölés vagy egy bizonyos, katonai funkciókat ellátó csoportra vonatkozik, vagy egyes közigazgatási vagy egyházi központok előjáróinak kíséretét jelenti, melynek tagjai adott esetekben közigazgatási funkciókat is elláthattak. Mivel Zalavár viszonylatában a karoling rangot a helyi szláv közösség tagjai viselik, a karoling rang és a szláv vezetőréteg kérdése szükségképpen összeesik. Ismételten hangsúlyozni szeretném, hogy disszertációmban a „jobb szociális helyzet” említésénél nem arra helyezem hangsúlyt, hogy történetesen egy nyugati szláv rétegről van szó, hanem arra, hogy a zalavári társadalom vezető és ezen keresztül jobb szociális helyzetű rétegét közelebből is meghatározom. A kérdést természetesen csak a zalavári kutatások mai helyzete alapján tudom fejtegetni.

A morva—szláv fejedelemség feudális fejlődésének problematikáját nagy irodalom tárgyalja és e problematika áttekintése jelenleg túl messzire vezetne. Arról viszont említést szeretnék tenni, hogy a morva társadalom elemzésénél a régészeti eredmények komoly szerepet kapnak, úgy kvalitások, mint kevésbé kvalitások kutatók részéről. Ami a régészeti anyag értékelésével kapcsolatos arányérzéklet illeti, igen figyelemre méltónak tartom Bóna István idevonatkozó megjegyzéseit, azonban szerintem a régészeti optikai csalódások fordított lehetőségeivel is számolni kell. Ugyanis az opponens bírálatának egyik kitétele szerint „a pannóniai viszonyok éppen a régészeti leletek alapján is, lényegesebben fejlettebbek voltak, mint a Duna felettek.” Fejtegetéseiből úgy látom, hogy e régészeti leletek alatt itt tulajdonképpen az a megfigyelés értendő, hogy Zalaváron az eddig feltárt IX. századi sírok nagy része melléklet nélküli, mivel ezt a jelenséget Bóna a frank feudális állam viszonyaival állítja párhuzamba. Mosaburg azonban a keleti frank birodalom keleti peremterületeinek egyik legfontosabb települése, feltehetőleg centruma. És akármennyire is beletartozik Alsó-Pannónia a frank feudális állam kereteibe, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy e feudális állam egyes részterületeinek belső fejlődésében különbségek voltak, éppen mert ez az állam kereteibe különféle, különböző tradíciókat őrző és a társadalmi fejlődés

különböző fokon álló törzseket egyesített. A pannóniai peremterület belső viszonyai a régészeti anyagon keresztül is tükröződhetnek, de a jelenségek értékelésénél Alsó-Pannónia mondhatni periferiális helyzetét mindenkor figyelembe kell vennünk. A zalavári XI. századi temetkezések értékelésénél a kereszténység szerepével magam is bőven foglalkozom, de a leletszegénység elsősorban a gazdasági viszonyokkal magyarázható.

A *Dunántúli magyar megszállásának* kérdésében, a 900-as datálásnál valóban elkerülte figyelmemet Pauler idézésének jelentősége. Köszönöm, hogy Györffy György erre felhívta figyelmemet. Szeretném ehhez megjegyezni, hogy a 900-as datálással kapcsolatban a Paulerra is támaszkodó újabb irodalomra hivatkozom (így Hóman mellett Györffyre). A hiány pótlásánál Pauler „A magyar nemzet története Szent Istvánig” c. 1900-ban megjelent munkájának idevonatkozó és a kérdéssel bővebben foglalkozó részét is felhasználom. A disszertáció térkép-mellékletei szintén kiegészítésre szorulnak, a Györffy által ajánlott munka mellett az újabb irodalomban közlőkkel, melyek disszertációm lezárása óta jelentek meg. A kiegészítések mellett az opponensi vélemények alapján szükségesnek látom azt is, hogy egyes kérdéseket bővebben tárgyaljak, véleményemet helyenként konkrét formában, vagy éppen óvatosabban fogalmazzam meg. Mindkét opponensnek köszönöm, hogy bírálataikkal minderre felhívták figyelmemet.

Válaszomat zárva még hangsúlyozni szeretném, hogy munkámban egyetlen esetben sem építhettem befejezett kutatásokra, vagyis lezárt régészeti feltárásokra. Eredményeim így a ma ismert töredékes régészeti emlékek értékelései. A problémák lezárásáról tehát nem lehet szó, sőt több esetben éppen a kérdések gyarapodásáról. Lehetséges, hogy a hazai és külföldi kutatások további fejlődése alapján eredményeim legalábbis részben módosulnak. Ezzel minden fiatal és tulajdonképpen kibontakozási szakaszát élő kutatási ágak, mint amilyen nálunk a szláv régészet, számolnia kell. A magam részéről a jelen dolgozatot eddigi kutatásaim egyik állomásának tekintem. Szeretném a megkezdett munkát tervszerűen folytatni, továbbépíteni, a kérdéseket továbbra is a maguk problematikus voltában szemlélve és arra törekedve, hogy ezek megoldását minél több oldalról megvilágítsa, előítéletektől mentesen kíséreljem meg.

Ismételten köszönetet mondva az opponenseknek beható bírálatukért, kérem a Bizottságot, hogy válaszómat elfogadni szíveskedjék.

Cs. Sós Ágnes

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1966. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Társulatunk 1966-ban a tagsága fokozottabb aktivitásával igyekezett eleget tenni az elődök által lefektetett célkitűzéseknek és a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya titkársága által kijelölt feladatoknak. A vezetőség nagy gondot fordított arra, hogy a Társulat működését tervszerűen készítse elő. Ennek biztosítására összesen hét vezetőségi ülést tartottunk, amelynek program-pontjai között többször is visszatért az 1966-os és az 1967-es vándorgyűlések előkészítése, az új alapszabályainkkal kapcsolatos kérdések tisztázása, beleértve a Magyar Tudományos Akadémia által javasolt módosítások megbeszélését és elfogadását. Örömmel jelenthetem, hogy az utóbbi megbeszélések eredménnyel jártak és a Magyar Tudományos Akadémia október végével elfogadta az új alapszabályunkat. Kiss Ákos tagtársunknak e téren nyújtott segítségéért ezúttal is hálás köszönetet mondok. A választmányunk két ülést tartott, melyeken elfogadták a vezetőségi ülések határozatait. Az Éremtani szakosztály egy beszámoló ülést tartott, ezen Ferenczy Bénit részesítették a jutalomérem kiadásával.

A Székesfehérváron június 23—25-én megtartott vándorgyűlésen mind a három nap délelőttjén tudomá-

nyos ülészakot tartottunk. Ezeknek témaköre: Pannónia római kori települési formái, A középkori Székesfehérvár kialakulása és története, a Nyolcak és Aktivisták mozgalma, az előadók, a hozzászólók és a korreferátumot tartók tisztességes számát és a hallgatók körében kiváltott élnék érdeklődést jelentették. A második témával a történészek közreműködését is elértük, ennek tanulságaként a jövőben is keresnünk kell olyan témákat, melyek révén ezt az együttműködést folytathatjuk, vagy más rokon szakmák bevonásával a kérdéseket komplex módon vizsgálhatjuk. Délutánonként a helyi, a közelebbi-távolabbi műemlékeket és lelőhelyeket jártuk be, szakalauzolás mellett, amiből mindhárom szakosztályunk tagjai láthatták, hogy az egyes témák esetében érdeklődésük, vagy kutatásuk témája lehet közös is. Jó lenne, ha ugyanez a szellem azt is elősegítené, hogy tagjaink nagyobb mértékben vennének részt a jövőben a más szakosztályok ülésein. A vándorgyűlés messzemenő támogatásáért ez alkalommal is hálás köszönetünket fejezzük ki a Fejér megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának s előkészítéséért pedig Fitz Jenő múzeumigazgatónak.

1966 folyamán hat társulati ülést tartottunk, az első

félévben kedd délutánonként, majd a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetétől érkezett megkérésre később a hétfői napon. Szakosztályaink közül a régészeti 1, a művészettörténeti 5, az iparművészeti ugyancsak 5 ülést tartott. A társulati, a szakosztályi és a vándorgyűléseken elhangzott előadásoknak a száma 63 (beleértve az előre bejelentett hozzászólásokat és korrefutásokat), ebből 30 régészeti, 19 művészettörténeti, 7 iparművészeti, 7 pedig éremtani témájú volt, hozzátevé, hogy nem egy esetben ez a szétválasztás kissé erőszakolt és aszerint soroltunk, hogy az előadó java működését melyik tudományhoz kapcsolhatjuk.

A régészeti előadások számának megnövekedését jelentős mértékben elősegítette a most már rendszeresített „ásatási beszámolónapon” elhangzott 11 előadás.

Ezekon felül a Társulat három alkalommal rendezett kiállítás, vagy műemlékvédelmi bemutatást. Az éremtani szakosztály 1966-ban is megtartotta a szokásos serlegvacsoráját, melyen Pávó Elemér emlékezett meg Niklovits Károlyról, továbbá a saját helyiségében Tóth Gyula éremművész munkáiból rendezett kiállítást. Kiadványai sorában a Numizmatikai Közlöny 64—65/1965—66 évfolyama, az Érem 34—38 számokat felölelő két kettős füzetén felül még megjelentethette Pohl Artur Középkori magyar pénzek verdejegyei c. munkáját, mint a Magyar Éremhatározó sorozat kiegészítését.

Az évi közgyűléseket előbb júniusban, majd szeptemberben szeretnénk volna megtartani, de erre mégsem kerülhetett sor mindaddig, míg az új alapszabályunk elfogadást nem nyert. Azzal, hogy az 1965. évi közgyűlést csak 1967. január 13-án, az 1966. évi közgyűlést pedig a mai napon tarthatjuk meg, lemaradásba kerültünk, amit a jövő év első hónapja végéig szeretnénk felszámolni.

A régészeti, a művészettörténeti és az iparművészeti szakosztályaink 1966-ban 30 új tagot vettek fel és velük a tagok száma 1254-re emelkedett. Az éremtani szakosztály 174 új tagot vett fel, továbbá rendezte a tagság kérdéseinek vitatható eseteit, úgy hogy tagjainak száma az év végére 1250-et tett ki. Ezek szerint a Társulat teljes létszáma 2504-nél tart, de ehhez még hozzá kell tennünk, hogy ez az adat csak akkor válik pontosná, ha az 1967. év végén kiküldött személyi kártyalapok visszaérkeznek. Mindenesetre addig is elmondhatjuk, hogy a Társulatunknak eddig soha sem volt ilyen nagy a taglétszáma és azt is, hogy a jövőben is nagy örömmel fogadunk minden új jelentkezőt.

Tisztelt Közgyűlés! A tudományszakjaink fejlődése, a szervezeti formák fejlesztése olyan sokoldalú munkásságot és az eredményeinknek olyan gazdagodását eredményezte, hogy szemben a korábbi állapotokkal, amikor is a Társulatunk majdnem teljes egészében egybefoghatta a képviselt tudományokat, ma már egy szélesebb körű egységnek vagyunk egyik része. Ebből a perspektívából nézve a Társulatunk jelenét és megtervezhető jövőjét, azt hiszem arra kell törekednünk, hogy a saját magunk speciális feladatainak ellátásában egyre szorosabb kapcsolatot építsünk ki a tudományszakjainkat képviselő valamennyi szervezettel, intézménnyel és társulattal. Ezen túlmenően pedig arra is kell figyelnünk, hogy új követelményektől és új igényektől ne zárkózzunk el, a működési formáink ne merevedjenek meg, hanem jelentenek mindenkor olyan keretet, amely magában foglalhatja azt is, ami a korábbi munkásságunk során hasznosnak és eredményesnek bizonyult, de azt is, ami időszerű és magasabb követelményekkel járhat. Más szóval, mindazt, amit elértünk, az ne csak megelégedésünkre szolgáljon, hanem sarkalljon bennünket további erőfeszítésekre.

A Társulatunk támogatásáért és elvi irányításáért köszönetet mondok a Magyar Tudományos Akadémiának. Hálásan köszönöm Oroszlán Zoltán professzor úrnak, a Társulatunk elnökének, hogy a Társulatunk ügyét nagy tudásával és gazdag tapasztalataival egyetemben és nem utolsósorban, azzal a lelkesedéssel mozdítja elő, azzal a fiatalos lelkesedéssel, amely több mint 50 évvel ezelőtt töltötte el, amikor a Társulat tagjának jelentkezett. Sokat köszönhetünk neki és éppen ezért a 75. születésnapján, 1966. március 16-án, amikor a Társulat tagsága nevében a vezetőség őt az egyetemi dolgozósobájában felkereste, hogy jókívánságait fejezze ki, igen nagy örömről szolgált, hogy jó egészséggel találjuk. Ma is megismételjük, amit akkor kívántunk neki: vezesse még hosszú ideig jó egészséggel, változatlan munkakedvvel Társulatunkat.

Megköszönöm továbbá a Vezetőség és a Választmány tagjainak, hogy legjobb igyekezetükkel támogatták a Társulat munkáját, az előadóknak, hogy kutatásaik új eredményeit ismertették és a tagságunk aktív tagjainak, hogy a Társulatunk üléseit, vándorgyűléseit sikeressé tették.

Kérem a Közgyűlést jelentésem szíves elfogadására.

Budapest, 1968. január 10.

Horváth Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1966. ÉVBEN

A Régészeti Szakosztály a Társulat munkásságából a korábbi évek gyakorlatához hasonlóan vette ki részét. A Társulat 1966. évi két nagyobb rendezvényének előkészítésében és lebonyolításában a Szakosztály jelentős szerepet vállalt. Március hónapban az előző évhez hasonlóan sor került az 1965. évi jelentősebb régészeti feltárásokat ismertető beszámolókra. Ennek során 10 tagtársunk ismertette vetített képes beszámoló keretében ásatási munkájának eredményeit.

A székesfehérvári vándorgyűlés régészeti programját úgy állítottuk össze, hogy egy kutatási téma — jelen esetben Pannónia római kori települési formái — több oldalról került megvilágításra. A változatos tematikájú szakosztályi és társulati üléseken elhangzott előadásokon kívül közös tanulmányi kirándulás keretében az aquincumi rommező műemléki helyreállítását a helyszínen tanulmányozták tagtársaink. A vándorgyűlés alkalmával rendezett kirándulásokon pedig több Fejér megyei régészeti feltárást és lelőhelyet tekinthettek meg a résztvevők.

Az év folyamán a Régészeti Szakosztály tagjai az alábbi előadásokat tartották:

Havi felolvasó ülések:

Január 25. Szentlélek Tyhámér, Az egyiptomi Isis szentélyek.

Február 15. Erdélyi István—Ferenczy László, Magyar régészeti expedíciók Mongóliában 1961—64.

Április 26. Szilágyi János György, A görög művész. Tóth Elvira, Feliratos bizánci üveg pohár Szabadszállásról.

Május 17. Gazdapusztai Gyula, Az Alföld hallstatti-kori lakosságának etnikai kérdései. Kralovánszky Alán, Az ún. István-szarkofág kérdése.

Szeptember 13. Hajnóczy Gyula—Sz. Póczy Klára, Műemléki helyreállítások az aquincumi polgárvárosban.

November 28. B. Bónis Éva, A gellérthegy-tabáni kelta telep. Gabler Dénes, Újabb adatok a felsőpannóniai limes történetéhez.

Szakosztályi ülések:

Március 23. Az 1965. év jelentősebb régészeti ásatásai c. konferencia keretében:

Bándi Gábor, Pécs-Nagyárpád, bronzkori telep. Nováki Gyula, Böleske, bronzkori földvár.

B. Vágó Eszter, Dunaújváros, római temető.

Fettich Nándor, Pilismarót-Basaharc, kelta és avar temető.

Kozák Károly, Eger, középkori vár.

Valter Ilona, Belpátfalva, középkori templom.

G. Sándor Mária, Magyaregregy-Márvár, középkori vár.

Zolnay László, Budapest-Vár, középkori zsinagóga.
Kralovánszky Alán, Székesfehérvár, középkori város.

Gerő Győző, Budapest-Vár, török pasapalota.

December 16. Csalog József, a tűzkövesi második idol. Bándi Gábor, A dunántúli korai és középső bronzkor etnikai kérdései.

A Társulat székesfehérvári vándorgyűlésén (június

23–24) elhangzott előadások:

Oroszlán Zoltán, 100 éves a Műrégészeti Kalauz.

Fitz Jenő, A táci telep.

Fülep Ferenc, Sopiana-Pécs, római város és temető.

Nagy Tibor, Az albertfalvai tábor és telep.

Szentlélek Tihamér, Savaria újabb topográfiai kérdései.

B. Thomas Edit, Pannóniai villatelepülések.

Sz. Burger Alice, A ságvári késő római temető.

Kralovánszky Alán, Székesfehérvár kialakulása a régészeti adatok tükrében.

Bakay Kornél, A székesfehérvári IX–XI. századi temetők.

Soproni Sándor

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1967

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–26)

1. *Békéssámsón — Erdőháti halom* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XXV). Dieses Jahr wurden 6 keltische Gräber (200–150 v. u. Z.) gerettet. Erwähnungswert unter den Funden sind ein Frauengrab mit reichen Beigaben und ein Brandgrab.

Iren L. Juhász

2. *Bölcske — Vörösgyőr* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (LVII). Dieses Jahr wurde ein weiterer Bereich von 10 × 5 m freigelegt. Ein reiches Fundmaterial ähnlichen Charakters wie das der vergangenen zwei Ausgrabungsjahre kam von der Nagyrév- und der Vátia-Kultur zum Vorschein. Besonders die Keramik und die Tierknochen sind von Bedeutung. Auch die Grundrisse mehrerer Häuser zeichneten sich ab. Somit kann man den Großteil der infolge des UferEinsturzes der Donau stark beschädigten Siedlung als freigelegt betrachten.

An der Ausgrabung nahm Mária Pető teil.

Gyula Nováki

3. *Budapest III (Csillaghegy), Hegyalja u. 18* (V). In der Folge einer Fundmeldung haben wir auf kleinem Gebiet die ersten authentischen Siedlungsspuren im Bereich von Budapest mit einer Rettungsgrabung festgelegt. Die Siedlungsspuren und die Funde — Steinwerkzeuge und Faunenreste — liegen im Würm-3-Löß, der die letzte Donauterrasse überdeckt. Die feinere stratigraphische und Zeitbestimmung ermöglichen das mit Bohrung ergänzte Profil und die reiche, mit feinstratigraphischer Methode gesammelte Molluskenfauna.

Vera G. Csánk

4. *Budapest III., Vöröshadsereg útja 4811/224* (V). Die Freilegung des frühbronzezeitlichen und des früh-eisenzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. In diesem Teil des Gräberfeldes erscheinen die Gräber bereits seltener. Von den 21 Gräbern stammen 7 aus der Frühbronzezeit (von diesen 4 Körperbestattungen in Hockerstellung) und 14 aus der Früheisenzeit, alle Brandgräber. Die Funde weichen von den in den vorangehenden Jahren freigelegten nicht ab.

Rózsa Schreiber—László Nagy

Budapest XXII., Nagytétény, Kastellmuseum. Siehe Nr. 73.

Decs — Városhelyi-dűlő (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd). Siehe Nr. 77.

Doboz (Kom. Békés, Kr. Gyula). Siehe Nr. 78.

Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Szentés). Siehe Nr. 83.

5. *Gelej* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (XVII). Während der Freilegung der bronzezeitlichen Gräberfelder im Kanális-dűlő kamen 33 spätbronzezeitliche Bestattungen zutage. Die Skelette lagen in Hockerstellung, mit meist 2–3 Gefäßen als Beigaben. Die OW-orientierten Gräber bildeten mehr oder minder NS-lich verlaufende Reihen. Das Fundmaterial gehört zur Megyaszó-Phase der Füzesabony-Kultur.

Oberhalb der Gräber der Füzesabony-Kultur befinden sich spätbronzezeitliche Urnengräber, von denen 32 freigelegt wurden. Die Urnen waren mit Schüsseln überdeckt, neben ihnen standen 2–3 kleine Schalen. Ein Großteil der Urnengräber sind der Nachlaß der Spätpilinyi-Kultur, einige sind aber bereits der Gáva-Kultur zuzurechnen.

Tibor Kemenczei

Hatvan—Gombospusztá (Kom. Heves). Siehe Nr. 32.

Hird—Sandgrube (Kom. Baranya, Kr. Pécs). Siehe Nr. 46.

6. *Jászdózsa—Kápolnahalom* (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) (XXXVIII). Die Ausgrabung des im Vorjahr angegrabenen Teils wurde fortgesetzt. Die spätbronzezeitlichen Häuser sind im Ergebnis der diesjährigen Forschung als von drei Seiten abgeschlossen zu betrachten. Die Häuser der Füzesabony-Kultur kann man komplett nennen, die haben eine Grundfläche von 5 × 6 m, in ihrer Mitte steht je ein Feuerherd aus Lehm. Die Schicht der Hatvan-Kultur ist um weitere 3 Häuser bereichert worden. Im Gegensatz zu den bisher festgestellten 18 Fußbodenniveaus kann man — infolge der diesjährigen Ergebnisse — über 21 Niveaus sprechen. Von den neuentdeckten Häusern ist das bei 390 cm zutage gekommene das bedeutendste, wo wir auch den Eingang gefunden haben. Drei Schläfenringe aus Gold von demselben Typus wie der Hortfund des Vorjahres kamen auf demselben Fußbodenniveau zum Vorschein, unter welchem im Vorjahr der Depotfund geborgen wurde. Die großen Häuser der Hatvan-Kultur lagen nur zum Teil in unserer Grabungsfläche.

An der Ausgrabung nahmen István Bóna, ferner die Universitätshörer Jolán Horváth und Márta Máté teil.

Ilona Stanczik

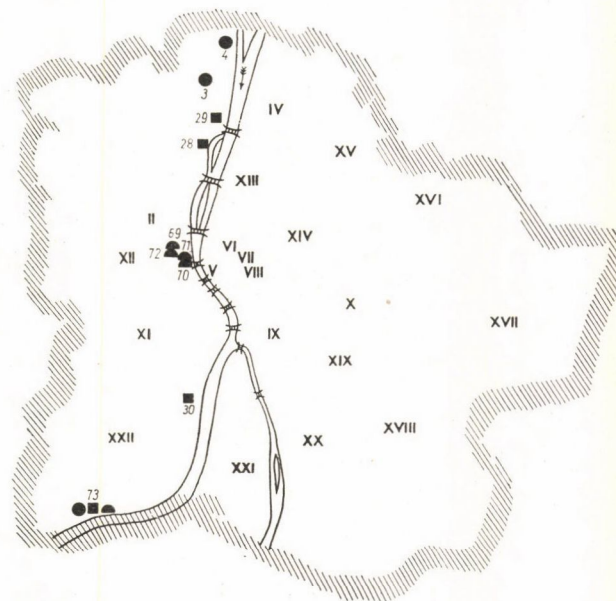
Kapuvár—Kistölgyfa (Kom. Győr-Sopron, Kr. Kapuvár). Siehe Nr. 86.

7. *Kardoskút* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XXV). Die zur Orientierung dienenden Freilegungen auf den Äckern der LPG¹ Rákóczi lieferten an den Arbeitsstellen

¹ LPG: Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft.

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1967.

● Urzeit
■ Provinzialrömisch
▣ Römerzeitlich, barbarisch
▲ Völkerwanderungszeit
▼ Zeit der ungarischen Landnahme / X. Jh.
● Ungarisches Mittelalter und Neuzeit / vom. XI. Jh./

Les sites des fouilles de 1967. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbare», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de l'époque de la conquête hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites du moyen âge hongrois marqués par un demi-cercle.

»A« und »B« skythenzeitliche Scherben als Streufunde und eine sarmatische Grube. Die Arbeitsstelle »C« lieferte 18 Gruben, zur Hälfte skythische, zur anderen Hälfte sarmatische. Oft stießen wir hier auch auf Schlackenklumpen, die Z. T. wahrscheinlich skythenzeitliche Siedlungerscheinungen sind. In einer Grube befand sich neben Schlackenklumpen und Scherben auch ein Doppelkörpergrab mit dem Skelett eines Kindes und eines Erwachsenen in Hockerstellung. Die Gräber sind skythenzeitlich, mit für die Epoche kennzeichnenden Beigaben.

Mihály Párducz

Kál (Kom. Heves, Kr. Füzesabony). Siehe Nr. 43.

8. Kétegyháza—Kétegyházi-tanyák (Kom. Békés, Kr. Gyula) (XII). Im aus 35 künstlichen Hügeln bestehenden Gräberfeld wurden dieses Jahr 6 Hügel freigelegt.²

1. Bei der Durchquerung des Hügels Nr. 4 kam eine Siedlung der Bodrogheresztúr-Kultur zutage in Begleitung von viel Keramik, Steinwerkzeugen, Tierknochen und Lehmherden.

2. Unterhalb des Gehsteigniveaus der Hügel Nr. 5 und 6 befinden sich Spuren einer kupferzeitlichen Siedlung.

3. Funde der Grubengräberkultur waren in allen Hügeln vorhanden. Aus dieser Zeit wurden 5 unberührte und 4 aufgestöberte Gräber freigelegt, alle WO-orientiert. Sie lieferten Balkengerüste und Reste von Totendecken aus Leder oder Pflanzenfasern. Neben den Verstorbenen lagen Ockerklumpen, Bronzeohrringe, Halsketten aus Tierknochen.

4. In den Hügeln Nr. 3 und 3/a wurden 5 sarmatenzeitliche Gräber freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen teil: János Makkay, ferner Adjunkt Gyula Farkas (JATE,³ Anthropologisches Institut), Restaurator György Asztalos (Békescsaba) sowie mehrere Hörer des Antikhistorischen und Archäologischen Instituts der JATE.

Gyula Gazdapusztai

Kunszentmiklós, Széchenyi u. 27 (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse). Siehe Nr. 44.

9. Letkés—Kertészföld, Wassermeldestation (Kom. Pest, Kr. Szob) (XLVIII). Die Freilegung des bronzezeitlichen Gräberfeldes mit Hügelgräberkultur wurde fortgesetzt. Bisher kamen 55 Körper-, Brandschüttungs- und Urnenbestattungen zutage, alle mit Steinverpackung. Die Gräber des bronzezeitlichen Gräberfeldes sind in eine kupferzeitliche Siedlung eingegraben, ein Teil von ihnen war von römerzeitlichen Kelten sowie mittelalterlichen Völkern (XIV.—XVI. Jh.) aufgestöbert. (DK—RKI)⁴

László Nagy

10. Madaras (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). In der Fortsetzung der Grabungsfläche 1966 fanden wir einen unregelmäßigen Feuerherd von 30—40 cm Durchmesser. Die um ihn gelegenen Funde: ein gradkantiger Hochkatzer aus Jaspis, eine atypische Spitze, einige retuschierte und unretuschierte Klingen und Abschlüge, drei Pferdezähne (*Equus sp.*) und einige klein zerbröckelte Knochen. In der Gesamtbreite der Lehmgrube wurde das Profil gereinigt, weitere Siedlungsspuren aber nicht gefunden; wahrscheinlich setzt sich die Siedlung nicht fort.

Viola T. Dobosi

11. Ménfőcsanak, Gärtnerei der LPG »Új Élet« (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (XI). Bei einer Rettungsgrabung fanden wir ein La-Tène-B und ein spätrömisches Ske-

lettgräberfeld. 6 keltische und 7 römische Gräber wurden freigelegt. In den NS-orientierten keltischen Gräbern lagen Krieger und Frauen mit reichen Beigaben. Die Fibeln sind vom Duxer Typus. Die Gräber liegen weit voneinander, das Gräberfeld durchqueren Gräben verschiedener Breite.

SO-lich vom Gräberfeldteil in einer Entfernung von einigen Hundert Metern erscheinen La-Tène-C Körper- und Brandbestattungen gemeinsam. Die Mehrzahl der geretteten Beigaben besteht aus Tongefäßen, Bronze-armreifen und Knöchelspannen mit Blasen.

Im Gebiet der LPG kamen ferner ein bronzezeitliches Brandgrab und ein vom Ende der Bronze- oder Anfang der Eisenzeit stammendes Körpergrab zutage.

András Uzsocki

Mosonszentjános—Schottergrube (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). Siehe Nr. 52.

12. Pécs-Nagypárad—Diótető (Kom. Baranya) (XXVI). 1967 wurde die seit 1963 laufende Gesamtfreilegung des frühbronzezeitlichen, zur Zók-Somogyvár-Gruppe gehörenden Gräberfeldes beendet. Auch haben wir die Grabungsflächen der 40er Jahre identifiziert und authentisiert. In der letzten Ausgrabungsetappe wurden die Erscheinungen der Vorburg freigelegt und der Friedhof des Dorfes durchforscht.

Gábor Bándi

13. Pécsbagota—Cseralja (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Auf den Hügeln am Ufer des das Dorf durchfließenden Pécsi-víz-Baches befindet sich eine aufgestöberte urzeitliche Siedlung samt Gräberfeld. Bei der Rettungsgrabung wurden zwei Wohnhütten mit exakt längsviereckigem Grundriß der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe, einige Gruben und eine Bestattung in Hockerstellung freigelegt. Im Bereich der kupferzeitlichen Siedlung und des Gräberfeldes haben wir die Freilegung eines bronzezeitlichen Gräberfeldes mit Litzenkeramik ebenfalls begonnen (5 Gräber).

Gábor Bándi

14. Pülsimarót—Basaharc (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLVIII). 1959 kamen bei der Suche nach dem Rand des awarischen Gräberfeldes 6 kupferzeitliche Gräber zum Vorschein. Zwecks Freilegung des Bolerazer Gräberfeldes wurden 325 m² durchforscht und 30 Gräber und 12 keltische Abfallgruben gefunden. Zwei fragmentierte und ein kompletter Mühlstein und zwei Eisenfibeln ergänzen die keltischen Funde.

In derselben Tiefe wie die kupferzeitlichen Gräber erschienen eine bronzezeitliche Fläche andeutende verstreute Scherben. Die auf die einstige Oberfläche gelegten Aschen waren mit Schüsseln überdeckt. In den Gräbern waren manchmal Näpfe, seltener Töpfe als Beigaben. Zwei Gräber enthielten auch Steinäxte. In allen Gräbern fanden wir Flußmuscheln in größerer oder geringerer Zahl. Von hervorragender Bedeutung ist eine als Bruchstück gefundene Rindfigurine aus Ton. Über 24 Gräbern gab es Steinverpackung.

Mit dieser Ausgrabung wurde ca. 1/3 des kupferzeitlichen Gräberfeldes freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen Dorottya Gáspár, Jolán Horváth und Magdolna Medgyes, Universitäts-hörerinnen, teil.

István Torma

15. Regöly—Fűzfás (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Bei der Erforschung des Geländes, das vom Wasser des Fischteiches bedeckt werden soll, fanden wir einige neolithische (Linearkeramik) Gruben, ein neoli-

² Die Numerierung der unbenannten Hügel entspricht der Karte, die der Ausgräber gezeichnet hat.

³ JATE: József Attila Tudomány Egyetem (»József Attila« Universität), Szeged.

⁴ DK—RKI: Dem Bau des Donauwasserkraftwerkes vorangehende Rettungsgrabung, angeleitet vom Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

thisches, aufgestöbertes Grab, mehrere kupferzeitliche (Balaton-Gruppe) Gruben und ein Kinderkörpergrab in Hockerstellung, an die 20 frühbronzezeitliche zur Kisapostag-Kultur gehörende Gruben, 2 spätbronzezeitliche (Hallstatt A) Gruben, 3 keltische Häuser und einen keltischen Backofen. Wir beobachteten auch Pfostenlöcher, deren Alter mangels Funde nicht festgestellt werden konnte. Besonders reich ist die Kisapostag-Keramik vertreten.

An der Ausgrabung nahm Jolan Horváth, Universitätshörerin, teil.

István Torma

15. *Regöly—Keszidő* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Die Traktoristen fanden im Torf Bronzegegenstände und Bernsteinperlen. Bei der Authentisierungsgrabung kamen ähnliche Funde, ferner Bronzeklumpen, Bronzegefäßfragmente, Pferdegeschirrbeschläge und Schmucksachen zutage, in Gesellschaft von vielen Bernsteinperlen und einigen dünnen Golddrähten. Der in einem Haufen geborgene urzeitliche Hortfund war das versteckte Depot eines wandernden Kaufmanns zur ausgehenden Bronzezeit.

Gyula Mészáros

Regöly—Pénzesdomb (Kom. Tolna, Kr. Tamási). Siehe Nr. 57.

16. *Siklós—Ziegelfabrik Nr. 2* (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). In der Lehmgrube entlang der Siklós-Nagyharsány-Straße kamen in den vergangenen Jahren auf großer Fläche urzeitliche Siedlungerscheinungen zutage. Die vorjährige Ausgrabung forsetzend versuchten wir, einen zusammenhängenden Teil der Siedlung freizulegen, wobei wir mehrere Wohngruben, Herde und Gruben fanden. Am SW-Rand der Siedlung befanden sich zwei mit Graben und Pfosten umgebene, unüberdeckte Pferche.

Die Erscheinungen gehören im großen und ganzen zu zwei Perioden. Einige Gruben stehen mit der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe in Verbindung, während der Großteil der Siedlung zur Spätbronzezeit in Gebrauch stand. Die Funde können dank der entsprechenden Stratigraphie der Hügelgräberkultur zugeteilt werden.

Gábor Bándi

17. *Szerencs* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVII). Neben dem Takta-Bach, in ca. 3 km Entfernung von Szerencs, erhebt sich ein kleiner Hügel aus dem morastigen Gelände, der zwecks Verstärkung des Damms z. T. abgetragen wurde. Bei den Erdarbeiten kamen hier neolithische Funde zutage. Wir retteten die Reste von in die Erde vertieften Häusern, Gruben und 4 Skelette in Hockerstellung ohne Beigaben. Das Fundmaterial gehört zum Kreis der Theiß-Kultur. Unter den Scherben gibt es auch bemalte. Vom verhältnismäßig reichen Fundmaterial sei eine fünfzackige Harpune hervorgehoben.

Tibor Kemenczei

18. *Taktaszada* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVII). Bei der Kanalisierung neben den Ställen der LPG am Ufer der Takta stieß man auf ein skythisches Urnengrab. Die Rettungsgrabung zeitigte weitere 4 Urnengräber. Die Gräber enthielten die Urnen und kleinere Gefäße.

Katalin K. Végh

19. *Tamási—Schlachthof* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Auf der Terrasse an der linken Seite des Rácvölgyi-Baches kamen beim Fundamentieren eines Hauses Funde zutage, von denen wir auf Siedlung hinweisende neolithische, Linearkeramik-, kupferzeitliche, zur Badener Kultur gehörende und mittelbronzezeitliche inkrustierte Scherben, ferner aus zwei oder drei Urnen-

gräbern stammende eingeglättete und mit Turbanverzierung versehene Schüsseln und Schalen der Hallstatt B-Periode retten konnten.

István Torma

20. *Tállya* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVII). Ein Bagger brachte ein mit urzeitlichen Bronzegegenständen gefülltes Gefäß ans Tageslicht. Der Fund besteht aus mehreren hundert Stücken: Beile, Sicheln, Lanzen, Meißel, Sägeblätter, Armreifen, Armspiralen, usw. Alter: Mitte Hallstatt A.

Tibor Kemenczei

21. *Tiszafüred—Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). Die diesjährige Ausgrabung zeitigte 52 mittel- und 100 spätbronzezeitliche Gräber. 1965–67 sind im Bereich der B–E bezeichneten Gräberfelder insgesamt 188 Füzesabonyer Körperbestattungen in Hockerstellung und 185 Hügelbestattungen vermischten Ritus (Brand- und Körpergräber in Hockerstellung) zutage gekommen.

Ein wichtiges Ergebnis des Jahres 1967 war, daß wir in W den Graben fanden, der das Gräberfeld »D« abschließt. Somit konnten wir die W- bzw. S-Grenze des Gräberfeldes feststellen. In den mittelbronzezeitlichen Gräberfeldern ist die Orientierung der Gräber je nach Geschlecht fast ausschließlich NS bzw. SN, was die ähnlichen Beobachtungen in anderen Gräberfeldern der Füzesabony-Kultur bekräftigt. (TiII)⁵

Tibor Kovács

22. *Tiszajenő—Szárászpart* (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (XXXVIII). In der Wohnsiedlung der Körös-Gruppe wurden eine Abfallgrube, in 35 cm Tiefe zwei freistehende Backöfen und ein Wohnhaus mit verputztem Fußboden (4,20 × 8 m) und hochgehenden Mauern mit Pfostenkonstruktion freigelegt; die Längsachse ist WO-lich orientiert. Das Dachgerüst trug eine auf Pfosten ruhende Dachpfette. Den Eingang in O schützte eine 1,20 m tiefe Dachrinne. Bei zwei Drittel der Längsachse erschien ein Feuerherd, in der NW-Ecke, in das Fußbodenniveau gegraben, eine Speichergrube. Zwischen dem Eingang und dem Feuerherd waren die Spuren eines in die Erde eingegrabenen, senkrecht stehenden Webstuhles zu beobachten.

László Selmeczi

23. *Tiszavalk—Kenderföldek* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd) (XVII). Die im vergangenen Jahr begonnene Freilegung der kupferzeitlichen und sarmatischen Gräberfelder wurde im Juni und Juli beendet. Neben frühkupferzeitlichen, skythen- und sarmatenzeitlichen Gruben und den Fundamenten von 2 arpadenzeitlichen Hütten legten wir 10 kupferzeitliche, ein undatierbares und 3 spätsarmatenzeitliche Gräber frei. In 120 m Entfernung von diesen fanden wir 3 ausgestreckte Skelettgräber (vielleicht neolithisch?). Der Fundort lieferte insgesamt 53 kupferzeitliche und 20 spätsarmatenzeitliche Gräber.

Mitarbeiterin war Éva Garam. An der Ausgrabung nahmen Magdolna Hellebrandt, Márta Máté und Jolán Horváth Universitätshörerinnen teil. (TiII)

Pál Patay

24. *Vértesszőlős III* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (IV). Wir nahmen vor, die unterste Kulturschicht des Fundortes freizulegen. Bei Arbeitsbeginn sahen wir aber, daß sich auf der Felsoberfläche, die wir im Vorjahr erreicht hatten, Fußspuren von Tieren und Menschen befinden. Deshalb wurde von der Fläche von ca. 200 m²

⁵ TiII: Rettungsgrabung, dem Bau des Staudammes an der Theiß vorangehend, geleitet vom Ungarischen Nationalmuseum.

nur die Hälfte freigelegt, wir entfernten jene Teile der 60–80 cm dicken Felsbank, wo es nur wenig und unbedeutende Fußspuren gab, ferner haben wir, die Felsbank in großen Stücken abtragend und nach Ausgrabung der Kulturschicht wieder zurücklegend, einen Teil der Fußspurenfläche präserviert. Auf etwa der Hälfte des Gebietes blieb aber die Fußspurenfläche unberührt, ebenso wie die darunter befindliche reiche Kulturschicht, die wir bereits früher mit der 1. Kulturschicht der I. Siedlung identifiziert haben.⁶

Mitarbeiterin war Viola T. Dobosi.

László Vértes

25. *Visonta—Farkaskúti-dűlő* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Im vorgesehenen Bereich des Obertag-

kohlenbergwerkes führten wir eine präliminäre Forschung aus, wobei wir auf etwa 700 m² einen Teil einer zur Piliny-Kultur gehörenden Siedlung freilegten. Die Reste von drei Hütten und Abfallgruben kamen zutage.

Béla Kovács

26. *Zalaszentmihály* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Turfarbeiter fanden einen spätbronzezeitlichen-früheisenzeitlichen Hortfund in einem Gefäß. Er bestand aus 250 Bernsteinperlen und etwa ebensovielen Bronzeobjekten: vornehmlich Ösenknöpfe, Brustscheiben, Halsketten- und Spiralenfragmente, Augenglasfibeln und eine große Agraffe.

Róbert Müller

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 27–41)

27. *Ács—Vaspusztá* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Die vorjährige Ausgrabung fortsetzend legten wir die O-Hälfte des rechten Torturmes der porta principalis dextra frei. Die Straße zwischen den Tortürmen war 470 cm breit. Ferner legten wir die abgerundete SO-Ecke und innerhalb dieser einen kleinen Binnenturm frei, dessen Grundriß im großen und ganzen quadratisch war. Auf der Außenseite der abgerundeten Ecke zeigte sich der Bogen eines auf 9,5 m vorspringenden, fächerförmigen Eckturmes. Bei der SO-Ecke durchschnitten wir das Vallumsystem des Lagers und legten auch die porta decumana frei. Abmessungen der Tortürme: 610×490 cm. Das Profil zwischen dem Tor und dem Eckturm zeigte, daß das Fundament der S-Mauer des Steinlagers in der früheren Fossa steht (DK—RKI).

Dénes Gabler

28. *Budapest III, Benedek Elek u. 18921, 18922* (V). Zwecks Sanierung und Rekonstruktion von Óbuda soll ein Kraftwerk gebaut werden, in dessen Bereich wir eine präliminäre Forschung ausführen. Sie zeitigte 103 kaiserzeitliche Gräber. Mit Ausnahme von 3 Skelett- und 2 Ziegelgräbern sind es frühkaiserzeitliche Brandschüttungsgräber mit verschiedenen Bestattungssitten. Sie liefern sehr abwechslungsreiche Keramik, Glas- und Metallware.

Melinda Kaba

29. *Budapest III, Aquincum, Zivilstadt* (V). Dieses Jahr wollten wir bei der Innenseite der S-lichen Stadtmauer auf etwa 100×30 m in erster Linie Periodenforschungen ausführen. Wir stellten fest, daß vier wichtigere Bauperioden aufeinander geschichtet waren. Die oberste der Steinbauten kann man auf Anfang des 4. Jhs. ansetzen, diese wurde durch Tiefpflügen zugrunde gerichtet. Bei der Freilegung erschienen Gebäudereste aus der Severus-Periode. Die darunter befindlichen hadrianischen und auf Ende des 1. Jhs. ansetzbaren Mauerfundamente konnten wir nur auf kurzer Strecke beobachten.

Vergangenes Jahr legten wir den Rand einer mit Steinen gepflasterten Straße frei. Dieses Jahr gruben wir sie in ganzer Breite und in OW-Richtung in 40 m Länge aus. Ferner legten wir auf ca. 90 m die Reste einer NS-lichen, schmalen Gasse frei, an deren Rand eine Rinne verlief. Bei der Kreuzung der Gasse und der Straße

enterdeten wir die Räumlichkeiten von vier größeren Häusern, in zwei waren Läden in der Frontseite.

Klára Póczy—Gyula Hajnóczy

29. *Budapest III, Szentendrei út 139* (V). Bei der Ostseite der alten Steinsargreihe (zwischen Keled u. und der decumana-Straße) haben wir die Freilegung in der Zivilstadt von Aquincum zwecks Periodenforschung, Grundrißergänzung und Vorbereitung zur Restaurierung fortgesetzt. Der »zentrale Hügel« erscheint immer klarer, er ist auf der O-Seite unten mit einer trocken gefügten Mauer umgeben. Die früheste Periode vertreten hier eine Reihe von Backöfen. Später lagerten sich der Schutt von drei Bauten und die Schichten einer Mauer aufeinander.

János Szilágyi

30. *Budapest XI, Albertfalva, Hunyadi János út* (V). Die 1962 S-lich vom principia-Gebäude des Auxiliarlagers begonnenen Freilegungen wurden fortgesetzt. Im SW-lichen Viertel der Fläche von 17×20 m legten wir, anschließend an den Raum mit Terrazzo-Fußboden und Hypocaustumsystem, in S-licher Richtung einen weiteren Raum mit L-förmigem Heizkanal frei. Die Heizeinrichtung wurde nach den Marcus-Kriegen gebaut. Dieser Fläche schließt sich im W eine mit Apsis abgeschlossene Räumlichkeit an, in deren W-Ende Ende des 2. Jhs. ebenfalls ein Heizkanal eingebaut wurde. Die drei großen Bauperioden des Gebäudes waren auf der Fassade, die sich der via principalis zuwendet, besonders gut zu beobachten. Zur Zeit des Pfahllagers stand hier an der Hauptstraße ein Haus mit Holzgerüst und Lehmwänden. Beim Bau des Steinlagers wurde auf den Fundamentgraben der Ö-lichen Fassadenmauer dieses Lehmhauses eine 55–60 cm dicke Steinmauer fundamentierte. Nach den Marcus-Kriegen kam es zu einem großen Umbau. Die Fußbodenniveaus wurden erhöht und die Räume des SW-Flügels mit Heizeinrichtungen versehen. Beim Umbau wurde die Ostfassade um eine Mauerbreite weiter rückwärts geschoben, nachdem die frühere Steinmauer bis zu ihren letzten zwei Steinreihen oberhalb des Fundaments eingerissen wurde.

Wir durchquerten auch den vor dem Gebäude verlaufenden Teil der via principalis. Das Gehsteigniveau der noch unter Trajanus gebauten Straße wurde Ende des 1. Jhs. ebenfalls erhöht.

Tibor Nagy

Budapest XXII, Nagytétény, Kastellmuseum. Siehe Nr. 73.

31. *Dunaujváros* (Kom. Fejér) (XL).

Dammgelande. Aus dem Gräberfeld, das sich um das

⁶ Die freigelegten Objekte sind in einem Gebäude ausgestellt (permanente Ausstellung), das dem Ungarischen Nationalmuseum gehört.

römische castrum herum befindet, haben wir 342 Gräber freigelegt. In diesem Gräberfeldteil gab es aus dem 3., vornehmlich aus dem 4. und einige aus dem 5. Jh. stammende, meist nach WO-orientierte Körpergräber. Auf einer kleinen Strecke erschienen aber 6 Brandgräber, die von den späteren Ziegel- und Sarggräbern durchquert wurden. Wir fanden auch 5 Grabkammern. Trotz der früheren Aufwühlungen zeigten die Freilegungen reiche Beigaben. Bei den Steingräbern kam in sekundärer Verwendung eine reiche Grabsteinplastik zutage.

Im römerzeitlichen Gräberfeld fanden wir zwei mittelalterliche, in die Erde vertiefte Häuser und einige Backöfen.

Pap-Insel. In ca. 100 m Länge und 40 m Breite fanden wir die Spuren der ältesten römerzeitlichen Siedlung. Padanische Sigillaten, Amphoren und eine claudinische Großbronze kamen zutage. Im 4. Jh. wurde die Siedlung auf der Insel aufgegeben. Im N- und im W-Teil des Bereiches fanden wir 22 spätrömische Gräber, vornehmlich von Kindern. Ebenda kamen eine bronzezeitliche Abfallgrube und das Pfostenfundament eines Hauses der Zseliz-Kultur zum Vorschein.

Die im Laufe der Uferbefestigung ausgeführte Rettungsgrabung legte das System der S-lich vom römischen castrum liegenden Zivilsiedlung frei: wir fanden mit der Landwirtschaft zusammenhängende Bauten und Geräte.

An der Ausgrabung nahmen István Bóna, Zsuzsa S. Lovag, Zsolt Visy, ferner die Universitätshörer István Dinnyés, Dorottya Gáspár, Árpád Harmatta, Róbert Müller, Árpád Nagy, Eszter Szónyi, Judit Topál und Endre Tóth teil.

Eszter B. Vágó

32. Hatvan—Gombospuszta (Kom. Heves) (IV). Die Authentisierungsgabung an der Stelle des in der Nähe des Strázsahegy gefundenen römischen Wachturmes brachte einen Teil eines spätrömischen Wachturmes ans Tageslicht. Der viereckige Turm von üblichen Abmessungen war umzäunt. Außer Stempelziegeln fanden wir einige spätrömische Scherben. Neben dem Wachturm beobachteten wir einige spätkeltische und spätsarmatische Gruben.

An der Freilegung nahm Pál Patay teil.

Sándor Soproni

Hird—Sandgrube (Kom. Baranya, Kr. Pécs. Siehe Nr. 46.

33. Lébény—Barátjöldpuszta (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Die Freilegung des Quadrata römischen Lagers wurde dieses Jahr fortgesetzt. Die auf der principalis dextra-Seite durchquerte Lagermauer und das Material der sich anschließenden Erdböschung lassen darauf schließen, daß das trajanisch-hadrianische Pfahllager erst nach den Markomannenkriegen in ein Steinlager umgebaut wurde. Auf der principalis sinistra-Seite haben wir ein größeres Binnengebäude freigelegt, das auf Grund des zutage gekommenen Fundmaterials auf das Ende des 3. — erste Hälfte des 4. Jhs. angesetzt werden darf.

Dénes Gabler

Ménfőcsanak—LPG „Új Élet“ (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr). Siehe Nr. 11.

34. Mosonszentmiklós—Jánosházapuszta (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Bei der Freilegung auf dem N-Hang des sog. Römerhügels fanden wir insgesamt 18 Körpergräber, meist nach SW—NO orientiert einige aber auch nach WO bzw. NW—SO. Wir beobachteten je eine Doppelbestattung bzw. Superposition. In 4 Gräbern fanden wir Kinderskelette, 3 waren Baldachingräber. Särge konnten in 3 Fällen festgestellt werden. Der freigelegte Gräberfeldteil war verhältnismäßig reich an Beigaben. Die Gräber Nr. 67, 74 und 80 lieferten je einen aus Golddraht hergestellten Ohrring,

doch erschienen in ihnen auch viele andere Funde (Halsketten aus Glasperlen, Glasbecher, Münzen). Die vielen Münzen, grauen Krüge, glasierte Keramik, Bronzearmreifen, Gemmenringe, Zwiebelkopffibeln und Glasbecher lassen auch diese Gräber auf das 4. Jh. ansetzen. Bisher wurden 80 Gräber des Gräberfeldes freigelegt.

Dénes Gabler

35. Pécs, Jókai utca, Kinderspielplatz (Kom. Baranya) (XXVI). In Einklang mit dem Bau des S-lichen Stadtviertels haben wir in einem Teil des Gebietes eine präliminare Rettungsgrabung ausgeführt. Wir stellten fest, daß sich die Reihe der aus dem 4. Jh. stammenden römischen Gebäude auch hier fortsetzt, und daß sie im Mittelalter und während der Türkenherrschaft aufgewühlt wurden.

Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülep

35. Pécs, Majláth utca 23, 25, 27. (Kom. Baranya) (XXVI). Beim Neubau des S-lichen Stadtteiles bzw. bei der Fundamentierung des Krankenversicherungsbauwerks kam ein großes öffentliches Gebäude von imposanten Abmessungen zum Vorschein. Es dürfte aus dem ersten Viertel des 2. Jhs. u. Z. stammen. Das Gebäude wurde bei Bauarbeiten im Mittelalter und während der Türkenherrschaft stellenweise beschädigt.

Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülep

Pécs—Bischöfliche Burg (Kom. Baranya). Siehe Nr. 100.

Sopron—Előkapu (Kom. Győr-Sopron). Siehe Nr. 106.

36. Sopron, Lenin krt. 7, Rejpal-Haus (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Durch Freilegungen im Keller und im Erdgeschoß des Hauses, ferner außerhalb des Gebäudes am Ikva-Ufer fanden wir in einem Kellerteil die Mauerreste eines frühromischen Gebäudes und ein reiches Fundmaterial. Aus den übrigen Teilen dieses Gebäudes kamen im entsprechenden Niveau ebenfalls römische Streufunde zutage. Es gelang, die Bauperioden des Hauses aus dem 15., 17. und 18. Jh. voneinander abzusondern. In Richtung des Ikva-Baches kamen eine Straße mit Steinpflaster, das einstige gepflasterte Ufer und die Reste des Kanals zutage. (OMF)⁷

Ilona Sz. Czeglédy

Sopron, Templom utca 14 (Kom. Győr-Sopron) Siehe Nr. 64.

36. Sopron, Városház utca (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). An der Stelle des eingerissenen Kinos wurde vor dem Bau eines Parkierungsplatzes eine Ausgrabung ausgeführt, die feststellte, daß die römische Stadtmauer anders ausgebildet war, als auf der Außenseite: bis zu 3 m Höhe war sie mit Kleinquadern ausgelegt, und dieser Sockel wurde stufenmäßig zurückweichend abgeschlossen. Die Bastei, die aus der Mauerfläche hervorspringt, war bis zu 3 m Höhe kompakt, darüber fanden wir *in situ* die Terrazzofußbodenreste im Inneren des Turmes. Wie aus den hineingestürzten imbrex- und tegula-Fragmenten hervorgeht, waren die Basteien mit Dachziegeln überdeckt. Vor der Stadtmauer verläuft eine mit Basalt gepflasterte Straße, auf deren beiden Rändern wir Gebäudereste freilegten.

Oberhalb der römerzeitlichen Auffüllung wurden noch zur frühen Völkerwanderungszeit Wohnhäuser gebaut, die, an die römische Bautechnik gemahnend, an die Burgmauer gelehnt waren. Die aus dem Schutt dieser

⁷ OMF: Landesinspektoriat für Denkmalpflege.

Bauten geborgenen reichen Funde germanischen Charakters weisen darauf hin, daß das Gebiet nach dem Ende der Römerherrschaft noch eine Zeitlang bewohnt war.

Oberhalb der römischen und der völkerwanderungszeitlichen Schichten konnten wir unsere Kenntnisse bezüglich der Konstruktion der »roten Schanze« weiter bereichern. Die Schichtenverhältnisse belegen eindeutig, daß die Neubesiedlung des mit der römischen Mauer geschützten Gebietes im Frühmittelalter bereits vor dem Bau der »roten Schanze« erfolgt war. (OMF)

Klára Sz. Póczy—Sándor Tóth

37. *Százhalombatta—Dolina* (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). S-lich vom Lager von Százhalombatta (Matrica), in der Nähe des Donauufers, kamen aus einer Doline Meilensteine der Kaiser Maximinus, Philippus (2 St.), Valerianus und Maximianus zutage. Der Maximinus-Stein wurde später, unter Florianus, wieder verwendet. Ebenda fand man auch einen Meilenstein ohne Inschrift. Die Meilensteine geben die Entfernung von Aquincum in XXII bzw. XXIII Mp an. In der Nähe des Fundortes gelang es, die Spur der römischen Limesstraße zu erforschen, an deren W-Seite die Überreste von Gebäuden zu beobachten sind.

Sándor Soproni—Éva B. Bónis

38. *Szirmabesnyő* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVII). In der Sandgrube am Sajó-Ufer haben wir vergangenes Jahr die Reste einer römischen Siedlung freigelegt. Da der Sandabbau fortgesetzt wurde, war dieses Jahr eine Rettungsgrabung vonnöten. Bei dieser kamen den vorjährigen ähnliche Funde ans Tageslicht. Wir legten mehrere Wohngruben frei mit Pfostenlöchern und mit Steinen umgebenen Feuerherden. Die Siedlung darf man auf das 2.—4. Jh. u. Z. ansetzen.

Katalin K. Végh

39. *Tác* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Die vergangenes Jahr im Zentrum der Siedlung begonnene Freilegung wurde fortgesetzt. In der Mitte der Mauer, die den zentralen Platz (forum?) abschließt, kam symmetrisch zwischen den zwei Prunkbrunnen eine breite Treppe in gutem Zustand zum Vorschein, die zu einem großen Gebäude leitete. Dieses Gebäude ragte oberhalb der zwei Prunkbrunnen auf dem Hügel; die Treppe mündet im mittleren der 5 nebeneinandergereihten Räume. Die Bestimmung dieses großen Gebäudes ist, da der Großteil noch der Freilegung wartet, nicht geklärt. Die Freilegung sollte dieses Jahr in erster Linie die Ausdehnung des W-lich von diesem großen Gebäude liegenden Gebäudes feststellen. Dieses liegt in der Achse der 1966 W-lich des ersten Prunkbrunnens gefundenen kleineren Treppe. Die Front ist 18 m breit, während die nach NW—SO gerichteten Mauern 60 m lang sind. Auf der W-Seite war es außen mit mächtigen Pfeilern unterstützt; die Mauern sind 1,5 m dick, sorgfältig gemauert, auf der

Innenseite mit weißer Wandbemalung. In N schloß eine Apsis den Bau ab. Dort dürfte wahrscheinlich ein Opferplatz gewesen sein, der über eine Ziegeltreppe, die einer mit Gesimse verzierten Wand entlang führte, zu erreichen war. Am Opferplatz fanden wir viel verkohltes Getreide. Von hier stammt auch einer der schönsten Funde der Ausgrabung, ein Elfenbeinrelief mit einer dionysischen Szene, die Seitenwand einer Kassette. Das Gebäude stammt, ebenso wie die Prunkbrunnen und die den zentralen Platz abschließende Mauer, vom Anfang des 2. Jhs. Unterhalb des Gehsteigniveaus außerhalb der Apsis fanden wir eine norditalische Sigillate.

Die Ausgrabung des IV. Gebäudes wurde ebenfalls fortgesetzt, wir fanden in O weitere Räumlichkeiten des mit Porticus versehenen Gebäudes. Auch hier kamen mehrere schöne Steindenkmäler zum Vorschein, so drei Stücke des Grabsteines einer eingeborenen Frau mit Wagenszene, ein Grabstein mit Eingeborennamen und ein reich beschnitztes Kapitell.

An der Ausgrabung nahmen Szuzsanna Bánki, János Makkay, Margit Kanózsai, Sylvia Palágyi, Mária Bors, Katalin Debiczky, Ágota Sin, Borbála Mraz, Eszter Szőnyi, Max Kunze, István Arany und Imola Mikó teil.

Jenő Füz

40. *Tokod—Várberek* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Ziel der Ausgrabungen war, das Innere des Lagers und sein äußeres Abwehrsystem zu studieren. Mit einem langen Sondierungsgraben an der NO-Seite des Lagers fanden wir in 21 m Entfernung von der Lagermauer das vallum des Lagers, dessen in Richtung des Lagers liegende Gefälle mit Steinen ausgelegt war. Die Tiefe des Grabens konnten wir infolge des Grundwassers nicht feststellen. Mit einem Sondierungsgraben durchquerten wir die Gebäude im Inneren des Lagers. Anschließend an die NO-Lagermauer waren mehrere, aus mehreren Räumlichkeiten bestehende Gebäude festzustellen. Auf der SO-Seite und im Teil nahe zur S-Ecke dieser Seite fanden wir mehrere Mauern, die in spitzem Winkel in Richtung der Lagermauer zulaufen, doch ist ihre Grundrißsituation noch nicht klar.

An der Ausgrabung nahm Margit Kanózsai teil.

András Mócsy

41. *Vindár—Csersalja* (Kom. Veszprém, Kr. Pápa) (LVIII). Bei der Fortsetzung der Freilegung des römischen germanischen Gräberfeldes fanden wir zwei stark aufgewühlte Gräber. Somit beträgt die Zahl der Gräber insgesamt 17. Nach S erstreckt sich das Gräberfeld nicht weiter. Auf der O-Seite jedoch kamen auf großer Fläche rot ausgebrannte Lehmklumpen und Scherben mit ebensolcher schwarzer Bruchfläche, wie bei den früher gefundenen Grabgefäßbeigaben zum Vorschein. Wir folgern auf die planierten Überreste eines Töpferofens oder eher eines Feuerherdes.

Sándor Mithay

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 42—44)

42. *Beregsurány—Ungarisch-Sowjetischer Freundschaftsgarten* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XXIV). Gelegentlich der Fortsetzung der in den vorangehenden Jahren begonnenen Freilegung kamen keine weiteren sarmatenzeitlichen Töpferöfen zutage.

Im *Kertalja-dűlő* (W-Strecke des Mic-Baches) fanden wir jedoch 115 sarmatenzeitliche Töpferöfen; somit sind insgesamt 43 Töpferöfen freigelegt. Die bisherigen Funde wurden mit 22 Stempelmuster, Spinnwirteln aus Lehm, Eisenmessern, einer Bronzefibel, einem Silber-

denarius des Antonius Pius aus dem Jahr 148—149, Schleifsteinen usw. bereichert. Auch legten wir hier einen arpadenzeitlichen Backofen frei.

Dezső Csallány—Péter Németh—Árpád Csiszár

Berekböszörmény—Pál-dombja (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). Siehe Nr. 60.

Biharkeresztes—Ártánd-Nagyfarkasdomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). Siehe Nr. 67.

Doboz (Kom. Békés, Kr. Gyula) Siehe Nr. 78.

Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) Siehe Nr. 83.

Hatvan—Gombospusztá (Kom. Heves) Siehe Nr. 32.

Kardoskút—LPG »Rákóczi« (Kom. Békés, Kr. Oros-háza) Siehe Nr. 7.

Kál—Sandgrube (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) Siehe Nr. 62.

43. Kál-Kápolna (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (IV). Bei der Erforschung des Wallsystems der Großen Ungarischen Tiefebene haben wir — vornehmlich mittels Bohrungen — an der Grenze der zwei Ortschaften den genauen Punkt der Verzweigung des Csörsz-Grabens festgestellt (die einzige bekannte Verzweigung des Wallsystems). Danach klärten wir durch Ausgrabungen das Verhältnis der einstigen Gräben zueinander an der Verzweigungsstelle dest. Die Beobachtungen lassen die Folgerungen zu, daß der Lauf des Walles irgendwann korrigiert wurde, d. h., daß der Wall mehrere Bau-perioden hat.

An der Ausgrabung nahmen Sándor Soproni und Sándor Nagy (Novi Sad) teil.

Pál Patay

Kétegyháza—Kétegyházi-tanyák (Kom. Békés, Kr. Gyula) Siehe Nr. 8.

Kunszállás—Fülöppjakab (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunfélegyháza) Siehe Nr. 50.

44. Kunszentmiklós, Széchenyi u. 27. (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (XIV). Die Rettungsgrabung, die nach einer Rigolierung notwendig war, brachte 3 sarmatische Gräber und 6 bronzezeitliche Abfallgruben zutage. Neben den üblichen Perlen- und Keramikbeigaben der sarmatischen Gräber ist eine inkrustierte frühbronzezeitliche Schüssel aus dem Grab Nr. 6 der Erwähnung wert.

Elvira H. Tóth

Nyíregyháza—LPG Felsősimá (Kom. Szabolcs-Szatmár) Siehe Nr. 54.

Tiszavalk—Kenderföldék (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd) Siehe Nr. 23.

Tiszasüly, Sandgrube der LPG »Rákóczi« (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) Siehe Nr. 66.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 45—59)

45. Dunaiújváros—Simonyi-dűlő (Kom. Fejér) (XL). Auf der S-Seite des Hohlweges, in der eingestürzten Erde kamen awarenzeitliche Gräber zum Vorschein. Bei der Freilegung fanden wir eine Pferdebestattung mit Geschirr und ein Männergrab, das zur Awarenzeit z. T. ausgeraubt wurde.

Eszter B. Vágó

46. Hird—Sandgrube (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Dieses Jahr haben wir weitere 375 Gräber und 14 Pferdebestattungen freigelegt. Somit beträgt die Zahl der Gräber 705, die der Pferdegräber 24. Mit der diesjährigen Ausgrabung wurde der SO-Teil des Gräberfeldes restlos freigelegt und etwa 4500 m² durchforstet. Mit Hilfe von Sondierungen haben wir die Ausdehnung des Gräberfeldes bestimmt. Die freigelegten Gräber weisen im Zentralgebiet auf das 8., am Ostrand auf das 9. Jh. hin. Aus den Gräbern des 8. Jhs. kamen neben den gewohnten Funden auch spätromische aus dem 4. und 5. Jh. zum Vorschein. Die übrigen Gräber haben, ebenso wie die im Vorjahr freigelegten, einen germanischen Charakter. Im Abschnitt aus dem 8. Jh. beobachteten wir verschiedene Typen von Balken- und Sargbestattungen. Die späten Bestattungen am Gräberfeldrand (9. Jh.) sind fast vollständig intakt, während die aus dem 8. Jh. zu 60% aufgestöbert sind. Ähnlich zu den im Vorjahr geborgenen Pferdegräbern stehen die in diesem Jahr gefundenen ebenfalls in keinem Kontakt mit Menschenbestattungen, da sie entgegengesetzter Orientierung sind. Im diesjährig freigelegten Gräberfeldteil beobachtet man ein Streben nach reihenweiser Anordnung der Gräber. Beim SW-Rand des Gräberfeldteiles sind in einer großen freien Fläche Feuerspuren zu beobachten.

Im O-Abschnitt des Gräberfeldes kam infolge der landwirtschaftlichen Arbeiten ein Fundmaterial fast an die Erdoberfläche, das an keltische Brandbestattungen gemahnt. Am O- und am S-Rand erschienen stark aufgewühlte bronze- und eisenzeitliche Gruben mit wenig Keramik.

Mitarbeiterin war Olga Bottyán (Anthropologe).

An der Freilegung nahmen Aba Hadházy, Gábor Vékony, István Dinnyés und Andrea Vaday, Universitätshörer, teil.

Valéria Kovács

47. Hódmezővásárhely—Kishomok (Kom. Csongrád) (LVI). Die planmäßige Rettung des gepidischen Gräberfeldes im Gorzsa-Anger, das wegen des Sandabbaues gefährdet ist, wurde fortgesetzt. Mit weiteren 20 Gräbern erreicht die Zahl der freigelegten Bestattungen 93. Wir haben das Gräberfeld (oder Gruppe von Gräbern) von drei Seiten her wahrscheinlich bereits abgegrenzt, nach S setzt es sich aber weiter fort. Der Großteil der diesjährig geborgenen Gräber war ausgeraubt, dennoch lieferten sie zur Kenntnis des Bestattungsritus und der Tracht neue Angaben. Die hervorragenden Funde sind: Agraffe mit Adlerkopf, Dolchbeschlag aus Silber, die verzierten Platten eines Fibelanhängers, Bernsteinperlen, Kämmen, Bronzeschnallen und auch sehr schöne Keramik.

Mitarbeiter waren István Kiszely, Anthropologe, ferner die Universitätshörer Margit Nagy und János Gömöri.

István Bóna

48. Kajdacs—Sandgrube der LPG »Aranykalász« (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Das langobardische Gräberfeld ungewöhnlich großer Ausdehnung setzt sich nach O fort. Nach der Freilegung von weiteren 6, in großen Abständen liegenden Gräbern haben wir den Rand des Gräberfeldes noch immer nicht erreicht. In 42 m Entfernung nach NW vom Gräberfeldrand retteten wir zwei, beim Sandgewinnen zutage gekommene germanische Gräber, die sich vom Gräberfeldmassiv abzu-sondern scheinen. Mit den diesjährigen 8 Gräbern erreicht die Gesamtzahl der freigelegten Bestattungen 39. Der Erwähnung werthe Funde aus den größtenteils aufgewählten Gräbern sind eine S-förmige Fibel, ein intakter Knochenkamm, eine Bronzeschnalle und Perlen.

Mitarbeiter waren István Kiszely, Anthropologe, ferner die Universitätshörer Árpád Nagy und János Gömöri.

István Bóna

49. Karos—Tobojka-dűlő (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XLVIII). Die Freilegung der durch Sandgewinnung gefährdeten Siedlung aus dem 8. bzw. 13. Jh. fortsetzend fanden wir die Reste eines Hauses aus dem 8. Jh. mit viel Keramik und einem Feuerherd mit lehmverputztem Boden. Aus dem 13. Jh.

kamen diesmal nur einige Scherben und ein Mahlstein, ferner eine Münze von Béla III zutage.

Es gelang, auch vier Gräber des im Gehöft der LPG zugrundegehenden Gräberfeldes aus dem 11. Jh. zu retten.

An der Rettungsgrabung nahm György Vértessy (Anthropologisches Museum) teil

István Erdélyi

50. *Kunszállás—Fülöpjakab* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunfélegyháza) (XIV). Neben der Schweinemästerei der LPG »Alkotmány« wurde eine Sandgrube eröffnet; beim Sandgewinnen stieß man auf die Reste einer sarmatischen Siedlung. Im Laufe der Rettungsgrabung legten wir 38 Abfallgruben, 4 Wohngruben und die Reste eines Backofens frei.

Ferner kamen auch 24 spätawarische Bestattungen zutage. Neben den reichen Metall- und Keramik-Beigaben ist auch das mannigfache Tierknochenmaterial des Gräberfeldes von Bedeutung.

Elvira H. Tóth

51. *Madaras—Halmok* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Im Laufe der seit Jahren dauernden Forschung legten wir dieses Jahr die Gräber Nr. 119—193 frei. Bisher ist eine Fläche von 15 000 m² durchforscht, was aber nur ein Bruchteil der Gesamtausdehnung des Gräberfeldes ist. 31 der 193 Bestattungen waren Hügelgräber. Die Hügelgruppe in N wurde zur Gänze freigelegt. Um und zwischen den Hügeln erstreckt sich das Gräberfeld des Gemeinvolkes, das nach Aussage der Funde mit den Hügelbestattungen gleichaltrig ist. Um die Hügel herum, manchmal aber auch um die Gräber des Gemeinvolkes herum fanden wir Rundgräber, deren schmaler Eingang immer nach O gerichtet ist. Die einzelnen Gruppen lassen auf Familienbestattungen folgern. Das ganze Gräberfeld durchziehen die ineinander verflochtenen, manchmal in Sackgassen endenden, labyrinthartigen Gräben, die die Gräber beschützen sollten. Das Fundmaterial entspricht im Grunde genommen dem Material der übrigen spätsarmatischen Gräberfelder in Ungarn, obwohl einige in Ungarn bisher unbekannte Funde ans Tageslicht kamen. Die obere zeitliche Grenze der im ausgehenden 3.—Anfang des 4. Jhs. begonnenen Bestattungen kann noch nicht eindeutig festgestellt werden, doch ist so viel bereits sicher, daß das Gräberfeld auch unter der Hunnenherrschaft ohne Bruch von derselben spätsarmatischen Grundbevölkerung benutzt wurde. Derzeit hat es den Anschein, daß das Gräberfeld von 3—5 Generationen in Anspruch genommen wurde.

Mihály Kőhegyi

52. *Mosonszentjános—Schottengrube* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Bei großangelegter Schottergewinnung wurden in der Grube mehrere Gräber aufgewühlt. Die Rettungsgrabung brachte 26 Gräber ein. Von diesen gehören die awarischen sicher zum seit langem bekannten Gräberfeld. Die in den systematisch ausgeraubten Gräbern gefundenen Beigaben (Beschlüge aus Gold-, Silber- und Bronzeblech, viele Waffen, Knochenbeschlüge von Bögen, Pfeilspitzen, Schwert) zeigen, wie reich dieser Gräberfeldteil war. Neben den übrigen, üblichen Funden fällt die hohe Zahl der Tierknochen auf, ebenso wie fast vollständige Fehlen der Gefäßbeigaben. Auch das reiche germanische Grab Nr. 13 war ausgeraubt, dennoch enthielt es drei Gefäße, einen Glasbecher, einen verzierten Holzeimer und eine Bronzeschüssel, eine eiserne Lanze und einen Schildbuckel mit vergoldeten Knöpfen. Die Tierbestattung Nr. 14 (Pferd und Hirsch) gehört zu diesem Grab. Im Bereich der Schottengrube legten wir auch Pécel (Badener) Siedlungsreste und früheisenzeitliche Brandgräber frei.

Rezső Pusztai—Péter Tomka

53. *Nagyréde—»Szőlőskert«-Wirtshaus* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Am Ragyogópart wurden bei den Erdarbeiten an der Hauptverkehrsstraße Nr. 3 mehrere awarenzeitliche Gräber vernichtet. Die sofort eingesetzte Rettungsgrabung zeitigte in der ausgesteckten Strecke der Straße 8 größtenteils intakte und ein vollständig verstümmeltes, nach NW—SO orientiertes, ausgestreckt liegendes Skelett; den Boden der Grabschächte konnten wir nicht beobachten. Der freigelegte Gräberfeldteil kann auf die zweite Hälfte des 7. Jhs. angesetzt werden, auf Grund der gepreßten Gürtelbeschlüge und der Ohrringe.

János Szabó

54. *Nyíregyháza, Gehöft der LPG Felsősimá* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV). In der Nähe des Büros der LPG wurde beim Planieren eine Fläche von ca. 200 × 300 m geköpft, in der zahlreiche Flecken und Scherben waren. Wir legten hier 2 arpadenzeitliche Häuser und 12 mittelalterliche Backöfen frei. Auch kamen auf eine sarmatische Siedlung hinweisende Scherben zutage.

Péter Németh

55. *Orosháza—LPG »Béke«* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XXV). In der hier erschlossenen Sandgrube kamen Knochen und Scherben zum Vorschein. Etwa 15 Gräber wurden vernichtet, 44 spätawarische Gräber konnten gerettet werden. Die meisten haben keine Beigaben. In zwei Männergräbern fanden wir Gürtelbeschlüge aus Bronze, ein Frauengrab enthielt einen vergoldeten Ohrring und Perlen.

An der Ausgrabung nahm Csaba Csorba, Universitätshörer, teil.

Irén L. Juhász

55. *Orosháza—Ziegelfabrik »Bonum«* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XXV). Die 1966 begonnene Freilegung des awarischen Gräberfeldes wurde fortgesetzt, wobei weitere 28 Gräber zutage kamen. Die Gesamtgräberzahl beträgt somit 242. Ein Männer-Reitergrab wurde »in situ« gehoben.

Irén L. Juhász

56. *Pókaszeptek* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Dieses Jahr suchten wir den S-Rand des frühawarischen Körper- und des slawischen Urnengräberfeldes. Wir konnten wahrscheinlich auf 20 m den Rand beider feststellen. Die Gräber Nr. 203—230 wurden freigelegt, 12 von diesen sind Körperbestattungen. Beim S-Rand des frühawarischen Gräberfeldes erschien eine größere Fläche ohne Gräber, nach welcher wieder eine Gruppe von Gräbern begann.

An der Freilegung nahm Ágnes Makai, Universitätshörerin, teil.

Ágnes Cs. Sós

57. *Regöly—Pénzesdomb* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Die Arbeiter der LPG fanden beim Fuß des niederen Hügels, der sich aus dem Dickicht des Kapos-Koppány erhebt, beim Sandgewinnen ein reiches Körpergrab aus der Völkerwanderungszeit, mit besonderen Gefäß- und Schmuckbeigaben und größtenteils goldenen Kleiderzierden.

Die Authentisierungsgabung stellte den genauen Platz des Grabes fest und zeitigte weitere Goldbeigaben. Die Durchforschung des Geländes hatte aber nur mehr eine bronzezeitliche Abfallgrube zum Ergebnis. Der deformierte Schädel der völkerwanderungszeitlichen Bestattung und die Beigaben lassen auf die hunnisch-gotische Epoche folgern.

Gyula Mészáros

Sopron, Városház utca (Kom. Győr-Sopron) Siehe Nr. 36.

58. *Táp—Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (XI). In der Schottengrube retteten wir die Gräber Nr. 23—42 des awarischen Gräberfeldes. Wir fanden Männergräber mit reichen Gürtelbeschlägen sowie mehr oder minder reiche Frauen- und Kindergräber. Wir konnten weitere Beobachtungen hinsichtlich der inneren Chronologie des Gräberfeldes und der Veränderung des Bestattungssitten machen. Die reichen Gräber waren fast ausnahmslos aufgewühlt, doch haben wir die Bestandteile der Gürtel verstreut gefunden. Die Gräber stammen aus der zweiten Hälfte der Awarenzeit.

Péter Tomka

59. *Tiszafüred—Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). Die 1965 begonnene Bergung des

awarischen Gräberfeldes brachte dieses Jahr 143 Gräber zutage, so daß ihre Gesamtzahl nun 398 beträgt. Ähnlich zum Fundmaterial der bisherigen Gräber sind auch jetzt die aus Bronze gegossenen, ajoutierten Scheiben zur Verzierung des Taschenbleches der Erwähnung wert.

Im Bereich der bronzezeitlichen Gräberfelder (»D« und »E«), die etwa 60 m nach S vom awarischen Gräberfeld liegen, fanden wir weitere 9 awarische Gräber: das awarische Gräberfeld (»A«) erstreckt sich also lang nach W.

Mitarbeiter waren Viola T. Dobosi, Sándor Bökönyi, Zoologe, János Kodolányi, Restaurator, ferner nahmen an der Freilegung die Universitätshörer Margit Nagy, Márta Máté und Juan Cabello teil (TiII).

Éva Garam

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 60—66)

60. *Berekböszörmény—Pál-dombja* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (VIII). Beim Sandgewinnen stieß man auf Gräber aus der Zeit der ungarischen Landnahme, die Reiterbestattungen und Pferdegeschirr, Pfeilspitzen, Keramik, Ösenknöpfe, Armringe, Perlen usw. als Beigaben lieferten. Neben ihnen befanden sich auch Gräber aus dem 3—4. Jh. mit Perlen und Keramik als Beigaben.

Károly Mesterházy

61. *Gergelyugornya* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XLVIII). 1967 wurde die Freilegung des Dorfes aus dem 9—10. Jh. am Ufer des Makócsa-Baches fortgesetzt, wobei wir die Reste der Hütte Nr. 16 erreichten. Wir fanden Hüttenreste mit abgerundeten Ecken und quadratischen bzw. kreisrunden Eingrabungen. Von der Scherben möchten wir die einer Pflanze zum Backen von Fladenbrot erwähnen.

István Erdélyi

61. *Gergelyugornya—Ócskafalu* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XXIV). Ca. 300 m N-lich von der Theißbrücke legten wir am Theißufer bei einer Rettungsgrabung die Überreste von zwei Häusern aus der Landnahmezeit frei mit Grundflächen von ca. 2×3 m. Sie hatten in einer Ecke aus Stein gebaute Backöfen. Das Fundmaterial bestand aus wenig Scherben mit Wellenlinien- und Linienbündel-Verzierungen. Oberhalb der landnahmezeitlichen Schicht fanden wir auch das Niveau des Dorfes aus dem 16—19. Jh.

An der Ausgrabung nahm Árpád Csizsár, Leiter des Museums von Vásárosnamény teil.

Péter Németh

62. *Kál—Weide* (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (X). Gegenüber des Zementwerkes, bei der 1966 ausgeweiteten Sandgrube, haben wir die Rettungsgrabung fortgesetzt, wobei wir 16 landnahmezeitliche, 15 sarmatische und 3 präskythische Körpergräber, ferner einige sarmatische Gruben und einen runden, präskythischen, mit Lehm verputzten Feuerherd fanden. Den Rand des landnahmezeitlichen Gräberfeldes fanden wir auf der W- und auf der N-Seite, wo er vom Sandgewinnen nicht berührt wurde. Dort erschien ein schmales Grabensystem, das zweifellos den Rand des landnahmezeitlichen Gräberfeldes bedeutet. Das Gräberfeld hatte in N einen breiten, in W (vom Tarna-Bach aus) einen schmalen Eingang. Wir konnten feststellen, daß es auf der O-Seite bzw. im intakt gebliebenen NO-Teil — also in Richtung des Hügels — keinen Graben gab. Die sarmatenzeitlichen Gräber waren mit Gräben umgebene Hügel- oder Schacht-

gräber. Zwei Hügelgräber lieferten römische Münzen (hadrianische Prägung 134—138 und Crispina, Gattin des Commodus). Die gut erhaltene, frühe Berengarius-Münze datiert das am W-Rand des landnahmezeitlichen Gräberfeldes gefundene Kindergrab zweifellos auf die erste Hälfte des 10. Jhs.

An der Freilegung nahm Kinga K. Éry, Anthropologin, teil.

János Szabó—Béla Kovács

63. *Nagytarcsa—Sandgrube* (Kom. Pest, Kr. Gödöllő) (IV). In der Sandgrube auf der linken Seite des Verbindungsweges zwischen Cinkota und Nagytarcsa haben wir 21 noch rettbare Gräber eines ungarischen Gemeinvolksgräberfeldes aus dem 10. Jh. freigelegt. Die Beigaben waren eine Axt, ein Bogen, 8 Steigbügel, 3 Halfter, Riemenschnallen, glatte Schläfenringe, Armreifen, Ringe, Ösenknöpfe.

Mitarbeiter waren István Horváth und Márta H. Kelemen, ferner Universitätshörerinnen Ildikó Bemde.

László Kovács

64. *Sopron, Templom u. 14* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Es gelang, die Rote Schanze bis zu 5 m Tiefe durchzuschneiden, wobei wir wertvolle Angaben bezüglich ihrer Bauperioden und Technologie gewannen. Aus der Schanze kamen Scherben aus dem 9—11. Jh. zum Vorschein, mit Wellenlinienverzierung. Auch legten wir die Mauerkrone der römischen Stadtmauer und die an sie gelehnte, doch bereits zur Schanze gehörende Mauer frei. Unsere Beobachtungen erstreckten sich auch auf die unmittelbar der römischen Mauer sich anschließenden Schichten, die aber älter als die Rote Schanze sind.

Péter Tomka

65. *Tiszajenő—Eperjesi-telep* (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (XXXVIII). Mit einer Rettungsgrabung legten wir ein aus 8 Gräbern und einer Grabreihe bestehendes Gräberfeld einer Großfamilie aus der Zeit der ungarischen Landnahme frei. Die Gräber sind WO-lich orientiert. 5 von ihnen waren Reitergräber. Von den zwei reichsten Gräbern lieferte das Männergrab Gürtelbeschläge mit Palmettenverzierung aus vergoldetem Silber, eine ebensolche Riemenzunge, eine Bronzeschnalle mit eingraviertem Löwendarstellung; das Frauengrab enthielt 4 rhombenförmige vergoldete Silberplatten, den Kragen zierende Beschläge. Beide Gräber enthielten Steigbügel und Trensen. Aus den übrigen Gräbern stammen Eisenschnallen, Feuersteine, Feuerisen, Eisenmesser, eine Halbkugel aus Bronze, Eisenriemen, Trensen, Steigbügel.

László Selmeczi

66. *Tiszasüly*—Sandgrube der LPG »Rákóczi« (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (XXXVIII). Beim Sandgewinnen kam ein Körpergrab zutage. Bei der Authentisierung konnten wir ein WO-lich orientiertes, in ca. 70 cm Tiefe gefundenes landnahmezeitliches Reitergrab rekonstruieren. Der Pferdeschädel und die Pferdefüße lagen auf den Beinen des menschlichen Skeletts. Auf dem einen Arm des Skeletts war ein Bronzearmring mit Schlangen-

kopf; beim Schädel lag eine Trense und ein dreieckiger Steigbügel mit geradem Sohlenteil. Die auf dem Schädel beobachteten kreisrunden Rostspuren rühren wahrscheinlich von einem Kopfputz her. In der Seite der Sandgrube waren 40–60 cm tiefe, 100–200 cm breite, mit sarmatischen Scherben datierte Gruben.

László Selmeczi

ZEITALTER DER ARPADEN — UNGARISCHES MITTELALTER

(Auf der Karte: Nr. 67–114.)

Beregsurány—Garten der Ungarisch-Sowjetischen Freundschaft (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) Siehe Nr. 42.

67. *Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (VIII). Die 1965 begonnene Rettungsgrabung wurde beendet, 54 Gräber wurden während der Zeit freigelegt. Zwei waren ausgegrabte Gräber aus dem 4–5. Jahrhundert, die übrigen waren ungarische Gräber aus dem 11. Jahrhundert. Beigaben: einfache und in S endende Schläfenringe, Ringe aus Draht und Flechtwerk, Münzen von Arpaden-königen bis Kálmán. Ein Wohnhaus aus dem 3. Jahrhundert und andere Siedlungsspuren wurden entdeckt.

Károly Mesterházy—Ibolya M. Nepper

68. *Bokod—Vértesszentkereszt* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Mit der fortgesetzten Ausgrabung der Benediktiner Abteikirche und der Klosterruine gelang es, die ganze Kirche freizulegen. Auch das Bodenniveau der Römerzeit wurde ausgebildet. Bei der Erforschung des Portikus wurden 41 Gräber gefunden, die schätzungsweise aus dem 14. Jahrhundert stammen. Über denselben fanden spätere Bestattungen, im 15–16. Jahrhundert, statt.

Im Kloster wurde ein Abschnitt des Kreuzganges und des südlichen Hofteiles, ferner ein Raum der SO-Seite freigelegt.

Die wertvollsten Funde sind die zahlreichen Schnitzereien aus der Römerzeit.

Entwurfsverfasser: János Sedlmayer (OMF).

Éva Kozák

69. *Budapest I., Kapisztrán Platz, Maria-Magdalenenkirche* (V). Die in früheren Jahren begonnene Forschung wurde fortgesetzt, die an der N-Seite der mittelalterlichen Pfarrkirche unweit des Turmes einen steinigen (kiesigen) Wegabschnitt zum Vorschein brachte. Östlich vom Chor der einschiffigen Kirche wurden weitere drei Gräber des Friedhofes vom 13–14. Jahrhundert ausgegraben. Ebenda wurden Reste eines bei der Errichtung des Chors im 14. Jh. abgerissenen früheren mittelalterlichen Gebäudes gefunden. Der Dielenboden des Gebäudes erstreckt sich unter die heutige Országház Gasse, woraus hervorgeht, daß dieser Teil der Gasse nach dem 14. Jahrhundert entstanden ist.

In der S-förmigen Gasse, die aus der Uri Gasse ausgeht, wurde in der Türkenzeit eine Wasserleitung angelegt. An der S-Seite des freigelegten Gassenteiles gelang es, die N-Wand und den Dielenboden eines Gebäudes aus dem 13. Jh. zu bestimmen.

Hertha Bertalan

70. *Budapest I., Színház u. 5–7., gew. Pascha-Palast* (V). Dieses Jahr wurden die Forschungen in den Räumlichkeiten des N-Flügels des Karmelitenklosters fortgesetzt. Der Grundriß und das Außenniveau eines zur Heizanlage gehörenden kleineren Raumes konnten hier freigelegt werden. Ebenda wurde ein Teil des Steinpflasters des Weges oder Hofes gefunden (wahrscheinlich

aus dem 13. Jh.). Im W-Teil des Ganges im N-Flügel wurde eine Straßendecke aus dem frühen Barock gefunden. Auf diesem Gebiet kamen kleinere Baureste zum Vorschein, die wahrscheinlich mit dem Pascha-Palast im Zusammenhang stehen.

Die Kleinfunde sind Tonwaren, größtenteils aus der Türkenzeit, in geringerem Maße aus dem 18. Jh.

Győző Gerő

71. *Budapest I., Tárnok u. 9–13.* (V). Die Ausgrabungen 1967 konnten die Grundmauern mit Kellern eines mittelalterlichen Steinhauses von 12×12 m Grundfläche freilegen. Die hochgehenden Mauern wurden während der Belagerung 1686 vernichtet und nicht rekonstruiert. Das Gebäude im Garten des ehemaligen Palais Esterházy dürfte im 14. Jh. erbaut worden sein. Der Keller wurde noch im Mittelalter zweimal umgewölbt. Das untere Kellerniveau paßt sich einem äußeren Niveau an, welches tiefer als das spätmittelalterliche Gehsteigniveau liegt, weshalb die Möglichkeit besteht, daß es infolge der beträchtlichen Erhöhung der Festungsmauern und des Hofniveaus zur erneuten höheren Umwölbung des Kellers kam, wodurch aus dem einstigen Erdgeschoß der spätmittelalterliche Kellerraum wurde. Im zerstörten Mauerwerk der NO-Ecke des Gebäudes wurden Goldmünzen gefunden, eine aus der Zeit der Königin Maria und 13 aus der Zeit von König Sigismund.

László Zolnay

72. *Budapest I., Uri u. 62.* (V). Die Baugeschichte eines aus mehreren mittelalterlichen Gebäuden zusammengebauten neuzeitlichen Wohnhauses (z. Z. Palast des Fürstbischofs von Esztergom) wurde bestimmt. Es stellte sich heraus, daß die Lant Gasse im Mittelalter bebautes Gebiet war und daß sich zwischen den heutigen Gebäuden Uri u. 60 und 62 eine enge Gasse befand, welche Ende des 15. oder Beginn des 16. Jahrhunderts abgeschafft wurde.

Hertha Bertalan

73. *Budapest XXII., Kastellmuseum von Nagytétény* (VI). Die Schichten unter der abgerissenen Barock-Kapelle, die bei der Ausgrabung vor der inneren Parkanlage gefunden wurden, weisen darauf hin, daß die Kirche im gotischen Zeitalter erbaut sein konnte. Gruben und Gräber einer der Péceler Kultur angehörenden Wohnsiedlung kamen zum Vorschein. Bei der Errichtung des Chors wurde ein römisches Grab aus dem 4. Jh. zerstört.

Eszter Geszti

74. *Cserkút—Röm.-kath. Kirche* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Die sich der einschiffigen kleinen mittelalterlichen Kirche von S anschließende Sakristei und der Portikus und vor der N-Fassade die wahrscheinlich Überreste eines Ossariums wurden freigelegt. An mehreren Stellen wurde auch die Außenmauer

der Kirche (Kirchhof) bestimmt. In der Kirche wurden auf dem Triumphbogen und an der N-Wand äußerst wertvolle und gut konservierte gotische Fresken gefunden. (OMF)

Ilona Sz. Czeglédy

75. *Csesznek—Festung* (Kom. Veszprém, Kr. Zirc) (XLV). Archäologische Ausgrabungen wurden vor den Rekonstruktionsarbeiten in der inneren Festung vorgenommen. Der mittlere Teil der aus 3 Teilen bestehenden inneren Festung wurde einstweilen bis zum ziegelsteinbekleideten Barockniveau gesunken, welches ehemals ein Hof war und mit Ziegelsteinen, versehen mit Jahreszahlen aus dem 17. und 18. Jh., bebaut wurde. In den zwei Seitenteilen sind wir bis zu den mittelalterlichen Niveaus vorgedrungen. Im Erdgeschoß dieser Räume wurden keine Zwischenmauern gefunden. (OMF)

Nóra Pamer

76. *Debrecen—Batthyány u. 7* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Bei der Grundlegung eines Gebäudes wurden in einem moosbedeckten Tongefäß 248 St. ungarische, siebenbürgische und polnische Münzen gefunden, die größtenteils von der Wende des 17–18. Jhs. stammen. Gerbgruben und Keramik aus dem 16–18. Jh. kamen ebenfalls zum Vorschein.

Károly Mesterházy

77. *Decs—Városhelyi dűlő* (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (XXXIII). An der Stelle der während des Türkenherrschaft zerstörten Marktflecken Ete wurde die östliche Ausbreitung der Ortschaft erforscht. Die Authentisierungsgrabung brachte die vom Pflug aufgewühlten Ofenböden und Reste von Hausfundamenten aus dem Zeitalter der Arpaden und aus dem späten Mittelalter zum Vorschein, die Fischerei- und Gefäßfunde sowie bronzene Schmucksachen enthielten. Zugleich konnte die früheste ungarische Siedlungsperiode von Ete bestimmt werden. Die ungarische Siedlung auf dem niedrigen Hügel, welcher aus dem Überschwemmungsgebiet hervorragt, befindet sich auf einer Kulturschicht der Bronzezeit von mehreren Metern Tiefe. Im wäßrigen Ackerland unterhalb des Hügels wurden in einem Tongefäß 5000 Münzen von Ferdinand I., silberne Schmucksachen und eine türkische Goldmünze gefunden.

Gyula Mészáros

78. *Doboz—Hajdúirtás* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). Die Ausgrabungen, die seit 1962 alljährlich fortgesetzt werden, konnten einen größeren zusammenhängenden Abschnitt der Siedlung aus dem 9–11. Jh. freilegen. Mit der diesjährigen Arbeit wurde der Zusammenhang zwischen dem bereits früher bekannten großen Graben und den in den Boden versenkten kleinen Häusern klargestellt. Die Häuser, von denen im Jahr 1967 drei freigelegt wurden, folgen in zwei Reihen dem NS-Abschnitt des mehrfach gegliederten großen Grabens an dessen W-Seite. Der Häuserreihe schließt sich ein Brunnen oder eine große Grube anderer Bestimmung an. An einem anderen charakteristischen Abschnitt der Siedlung wurden unmittelbar unter der Humusschicht schwach ausgebrannte Feuerherde, seichte Gruben, Reste einer Oberflächensiedlung freigelegt.

In der Siedlung aus dem frühen Mittelalter kamen Gruben aus der frühen Eisenzeit, Speicher aus der Sarmatenzeit, ein im Freien stehender Backofen und ein kreisförmig gebogener Graben, 15 cm in Durchmesser, zum Vorschein.

Während der Ausgrabung wurde an der Stelle des mittelalterlichen Dorfes ein Münzenfund ausgepflegt. In einem kleinen Topf wurden Münzen aus dem 16–17. Jh. vergraben. Der Fund besteht aus 1834 ungarischen,

siebenbürgischen und polnischen Denars und 42 verschiedenen Talern.

Mitarbeiterin: Zsuzsa S. Lovag.

Júlia Kovalovszki

79. *Dörgicse* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). An die einschiffige Kirche mit plattgeschlossenen Sanktuarium aus dem 13. Jh., deren Turm mit einem Schirmherrnleutner ausgebildet ist, wurde zur Wende des 14–15. Jhs. eine Sakristei angebaut. Auch innen wurde sie einigermaßen umgebaut und so bis 1754 benützt. Es ist eine Folge der dauerhaften Benützung, daß im freigelegten Teil des Friedhofes die außerhalb der Kirchhofmauer gefundenen Gräber jung sind: sie stammen aus dem 17–18. Jh. Das Steingebäude neben der Kirche ist L-förmig und besteht aus 8 Räumen. Das an die Kirchhofsmauer angebaute Gebäude von 12×7 m, das aus zwei Räumen besteht, und das z. T. in die Hügellehne vertiefte Gebäude mit durchschnittlich 1,5–1,6 m hohen hochgehenden Mauern, das aus zwei Räumen und einem vor ihnen verlaufenden breiten Korridor besteht und eine Grundfläche von 11,5×9 m hat, waren mit einem aus drei kleinen Räumen bestehenden Flügel von 8×3,5 m verbunden. Die einzelnen Teile wurden zu verschiedenen Zeitpunkten im Laufe des 15–16. Jhs. gebaut; die Begleitfunde, u. a. ein eingestürzter Kachelofen und Münzen datieren den Brand des Gesamtkomplexes auf die Mitte des 16. Jhs.

Mitarbeiter waren Margit Dax und Sylvia Palágyi, ferner István Berta und István Ézsaiás, Restauratoren.

István Éri

Dunaújváros (Kom. Fejér) Siehe Nr. 31.

80. *Eger—Burg* (Kom. Heves) (X). Wir setzten die Freilegung des gotischen Teiles des Domes, des Gebietes oberhalb des Setét-Tores und der Umgebung der Giebelbastion fort. Die Ausgrabung der Schönen Bastion, des nach W liegenden mittelalterlichen Torturmes und des Türkischen Gartens wurde begonnen. Im gotischen Teil des Domes kamen Gräber aus der Arpadenzeit zutage. Im S-Teil dieses Geländes fanden wir die Überreste einer Kapelle. Vom mittelalterlichen Torturm, der SW-lich von der Schönen Bastion war, haben wir den Bogen der ersten Gewölbes freigelegt und drangen bis zum mittelalterlichen Gehsteigniveau hinab. Auf beiden Seiten fanden wir je eine Banknische. (OMF)

Károly Kozák

81. *Esztergom—Szentkirályi-dűlő, Sandgrube der LPG* (Kom. Komárom) (XLIX). Wir legten die Mauerruinen einer arpadenzeitlichen Kirche und 95 Gräber des Kirchhofes frei, die mit Münzen von András I, István II und Béla II, ferner mit Schläfenringen datiert sind.

István Horváth

81. *Esztergom—Burg* (Kom. Komárom) (IV). Eines der Ziele der 1967 ausgeführten Freilegungen war, die Schichten, Schichtenverhältnisse bzw. das Gefälle des ursprünglichen Felsbodens auf der O-Seite des Palastes zu erforschen, und die Rolle einiger Mauerblocks, deren Bestimmung unbekannt war, zu eruieren. Dabei wurden wir mit dem ältesten Grundriß des Donjons bekannt; wir legten einen Teil seiner ursprünglichen Mauerflächen frei, die den späteren Umänderungen nicht unterlagen und stellten fest, daß auf dem Felsplateau SSW-lich des Wohnturmes vom Ende des 12.—Anfang des 13. Jhs. an ein kleiner, abgeschlossener Hof war. Wir erhielten Angaben über die Befestigungen der O-Seite während der Türkenzeit und bezüglich der starken Herabsenkung der späten Niveaus. Aus der dicken Verwüstungsschicht des Donjons kamen viele, vom Stockwerk des Turmes herab-

gefallene, bemalte Quadersteine und einige geschnitzte Fragmente — ebenfalls mit Bemalungsspuren — zum Vorschein. Das Ende der großen Verwüstung gibt ein mit Münze datiertes Grab an, das im Oberteil der Schicht liegt.

Eine andere Gruppe der Sondierungsgräben und Ausgrabungsflächen sollte die Probleme des O-Flügels des Palastes bzw. die Verbindung zwischen dem O-Flügel und dem Torturm erhellen. Obzwar die im Palastflügel zutage gekommenen arpadenzeitlichen und späteren Mauern die Grundrißprobleme des O-Flügels nicht vollständig lösen konnten, halfen sie doch zum Verständnis einiger offenen Fragen, vornehmlich bezüglich der Schichtenzusammenhänge, die sich aus den Ausgrabungen vor dem Bau der Kaserne ergaben, und sie boten auch einige Anhaltspunkte zur Rekonstruktion des O-Flügels.

Was die Verbindung des O-Flügels und des Torpasses bzw. die Lage des oberen Torturmes betrifft: das Gebiet wurde von der Terrainregulierung vor dem Bau der Basilika, vor der Herabsetzung der Niveaus sehr schwer betroffen; von den oberen Kulturschichten ist stellenweise nur der untere Teil der keltischen Schichten vorhanden, und beim Torpaß ist nur der Untergrund zu finden. Oberhalb dieser alten Schichten erscheinen unmittelbar die Mauern aus dem 19. Jh.; man kann lediglich von einigen tief hinabreichenden Steinmauerfundamenten vermuten, daß sie etwas mit dem spätmittelalterlichen Mauerstystem zu tun haben.

Mitarbeiter waren István Horváth und Vera Lányi.

Emese Nagy

82. *Fajsz—Garadomb* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kalocsa) (I). Beim Umhacken kamen Silbermünzen ans Tageslicht. Mittels der Freilegung konnten wir den Fundplatz identifizieren und fanden auch einige Scherben des Gefäßes, in dem der Schatz gehortet war. Der Münzfund endet mit den 1630er Jahren und besteht aus 4500 Stücken.

Mihály Kőhegyi

83. *Felgyő* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (XXXV). Abgestimmt mit der landwirtschaftlichen Arbeit haben wir unsere Forschungen etwas weiter vom bisherigen Ausgrabungsgebiet, im sog. Gedahalom begonnen. Unterhalb der bereits früher erkannten arpadenzeitlichen Kirche auf dem Hügelrücken⁸ fanden wir dieses Jahr die Spuren einer früheren Kirche mit Lehmfundament. Der Hügel hortet eine der ältesten ungarischen Dorfkirchen. Viele der 60 bisher gefundenen Gräber des Kirchhofes enthalten Ziegelsärge, mehrerenorts beobachteten wir die Spuren von Holzsärgen. Wir stellten fest, daß der Kurgan, der das Fundament des Gedahalom ist, aus der Bronzezeit stammt; später wurden auch sarmatenzeitliche Gräber in ihn eingegraben.

An der Ausgrabung nahmen Katalin Nagy, Pál Palásti und Csanád Bálint teil.

Gyula László

Gergelyingornya—Ócskafalu (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) Siehe Nr. 61.

84. *Herencsény—Haraszi-pusztá* (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat) (II). Die kleine Kirche mit plattgeschlossenen Chor ist verhältnismäßig intakt. Heute ist sie mit barockem Gewölbe überdeckt, was den ursprünglichen Raum beeinträchtigt. Die in die Chorecken sekundär eingebauten gotischen geschnitzten Steine weisen darauf hin, daß der ursprünglich mit Kreuzgewölbe versehene Chor nach einer argen Verwüstung neu gebaut

⁸ Die arpadenzeitliche Kirche am Gedahalom wurde in den früheren Jahren von István Méri ausgegraben.

wurde. Den rosettenförmigen Abschlußstein brachte die Ausgrabung zutage. Das innere Niveau der Kirche war auf dem heutigen Niveau. (OFM)

Nóra Pámer

85. *Hollókő—Burg* (Kom. Nógrád, Kr. Szécsény) (II). Die 1966 begonnenen Freilegungen fortsetzend haben wir die Ausgrabung des Eingangstraktes und des Torturmes in der äußeren Burg beendet. In der inneren Burg haben wir einen Raum ausgegraben. Über mehrere kleinere Tore und die Wolfsgrube gelangt man durch den Torpaß in die innere Burg. In der äußeren Burg haben wir auch einen bedeutenden Teil des Hofes freigelegt, bis zur Zisterne, wo das Niveau des 14. Jhs. in zwei größeren Flächen bestehen geblieben ist. In der inneren Burg legten wir ein überwölbtes Zimmer frei, wo auch der Kämpferpunkt vorhanden ist. Wir fanden zwei Mauer-nischen, viel Keramik und Eisenfunde. Die frühesten Scherben stammen von Wiener Töpfen aus dem 14. Jh., die spätesten aus dem 17. Jh. Es gelang, auch einige Knochenobjekte und Glasscherben freizulegen.

Entwerfer: Ferenc Mende, Ingenieur. (OMF)

Éva Kozák

Jászdózsa—Kápolnahalom (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) Siehe Nr. 6.

86. *Kapuvár—Kistölgyfa* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Kapuvár) (LIV). In der Schottengrube haben wir dieses Jahr weitere Objekte des arpadenzeitlichen Dorfes freigelegt. Die Pfostenlöcher von auf die Erde gebauten Gebäuden, ein Feuerherd, verschiedene Gruben und ein mit aschiger Erde gefüllter Graben kamen zum Vorschein. In der Nähe unseres Fundortes, in der Schottergrube Nr. 2, retteten wir ein späthallstattzeitliches Körpergrab.

An der Freilegung nahm Sándor Faragó teil.

Péter Tomka

Karos—Tobajka-dűlő (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) Siehe Nr. 49.

87. *Kács—Röm. kath. Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd) (XVII). Im Gelände neben der S-Seite der Kirche kamen die Überreste einer Kirche mit halbkreisförmigem Chorabschluß und Gräber zutage. Wir legten auch den Rest einer NS-Mauer frei, die der SO-Ecke des jetzt zutage gekommenen Kirchenschiffes angepaßt ist. Das Gelände war stark aufgestöbert. In den aufgewühlten Schichten fanden wir einige kleine Scherben und einen Silberdenar aus der zweiten Hälfte des 12. Jhs. Bei der N-Seite der Kirche — bei der NO-Ecke des Schiffes — kamen die Überreste eines kleinen, längsrechteckigen Gebäudes (Sakristei-Kapelle) zum Vorschein, die zusammen mit einzelnen Teilen der derzeit benützten Kirche annehmbarerweise zur mittelalterlichen Benediktinerabtei gehörten.

Konsultant war Nándor Parádi. (OMF)

Károly Kozák

88. *Köröshegy* (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (L). Wir haben die Erforschung und Freilegung der Überreste jenes Franziskanerklosters begonnen, das zur Mitte des 15. Jhs. erbauten Kirche gehörte und mit dieser gleichaltrig ist. Bei der Sondierungsgrabung kamen Gebäudereste zum Vorschein, die in 30–80 cm Höhe, bis zu dem Fußbodenniveau bestehen geblieben sind, ferner der N-, O- und SO-Abschnitt des Wandelganges und der Zellenreihen. Im Laufe der Forschungen im Kirchenschiff fanden wir einige Krypten aus Ziegeln, die früher ausgebaut wurden. (OMF)

László Papp

89. *Környe—Sandbetrieb* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Neben der Verkehrsstraße Környe—Vértessomló, am SW-Rand der großen Sandgrube des Kohlenbergbaubetriebs von Tatabánya, haben wir eine Rundkirche aus dem 13—14. Jh. freigelegt. Der Grundriß ist innen kreisrund, außen von neun Seiten eines Elfecks umgeben; die restlichen zwei Seiten fallen in den Bereich des halbkreisförmigen Chors, der sich dem Schiff anschließt. Die Kirche ist 12,5 m lang, der Durchmesser des Schiffes beträgt 10 m, die Mauern sind durchschnittlich 1 m dick. In der Mitte des Schiffes befindet sich der Sockel eines viereckigen Pfeilers. Etwa in der Mitte des Chors liegt ein römischer Stein mit Inschrift auf seiner Vorderseite, der das Fundament des Altars ist. Die Grundmauern der Kirche wurden aus Steinen unregelmäßiger Form gebaut; etwas oberhalb des mittelalterlichen Fußbodenniveaus beginnen die hochgehenden Ziegelmauern, was vom intakt verbliebenen Detail der untersten Ziegelreihe in der S-Seite des Schiffes bewiesen ist. Im Inneren der Kirche und im Kirchhof legten wir 71 Gräber frei. Vor der Ausgrabung wurden durch den Sandabbau etwa 50—60 Gräber vernichtet. Nur zwei Gräber enthielten Beigaben: einen Bronzering und einen Anhänger. In der Umgebung der Kirche, in der Sandgrube und in den Sauffeldern gleichwohl erscheinen Oberflächenspuren der mittelalterlichen Siedlung.

András Pálóczi Horváth

Neben der freigelegten arpadenzeitlichen Kirche haben wir 28 Gräber des Kirchhofs freigelegt. In einem fanden wir fünf Wiener Denare, Prägungen aus der zweiten Hälfte des 13. Jhs. In der Nähe fanden wir auch die Reste eines aus dem 13—14. Jh. stammenden, in die Erde gegrabenen Hauses, das reiches Fundmaterial aus dem 16. Jh. lieferte.

István Horváth

90. *Kunhegyes—Kolbászzsállítás* (Kom. Szolnok, Kr. Kunhegyes) (XXXVIII). Bei der Rettungsgrabung kam die 17,20 m lange, 8,85 m breite gotische Kirche mit dreieckiger Apsis zutage, die zum im 17. Jh. vernichteten Oppidum gehörte. Auf beiden Seiten stehen je vier Strebebögen. Wir beobachteten zwei Bauperioden der Kirche. Die frühere Kirchenmauer bestand aus einer Mischung von Kalksteinen und ungelöschtem Kalk; neben dieser fanden wir einen Obulus des Königs Ulászló I. Die spätere Mauer ist eine Ziegelmauer, datiert mit einem Denarius Ferdinands I aus dem Jahr 1553. Beim Eingang der Kirche fanden wir rechts und in der Mittelachse in 3,10 m Entfernung vom Eingang Holzpfosten. Vor der Apsis, etwa in der Mittelachse der Kirche, legten wir einen 210 cm tiefen Brunnen von 32—36 cm Durchmesser frei, der einen Denarius von Matthias Corvinus lieferte. Die Brandschichten bewahrten die verkohlten Überreste des Rohrdaches auf.

László Selmeczi

91. *Létész—Ipolytölgyes, Ziegelbrennerei* (Kom. Pest, Kr. Szob). Wir haben die 1965 begonnene Freilegung des ungarischen Gemeinvolksgräberfeldes aus dem 10—11. Jh. fortgesetzt und 27 Gräber gefunden (Nr. 49—75). Das Fundmaterial war dieses Jahr reicher, da wir auch die früheren Gräber des Gräberfeldes freilegen konnten. An der Ausgrabung nahm Igor Hrubec, Mitarbeiter des Archäologischen Instituts von Nitra teil. (DK—RKI)

Kornél Bakay

Létész—Kertészöld—Wassermeldestation (Kom. Pest, Kr. Szob) Siehe Nr. 9.

92. *Magyarhomorog—Könyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (IV). Die Freilegung des Gräberfeldes des ungarischen Gemeinvolkes aus dem 10—11. Jh. fortsetzend arbeiteten wir im S-Teil der

O-Seite des Gräberfeldes. Wir durchforschten eine Fläche von 636 m² und brachten weitere 65 Gräber (Nr. 221—285) ans Tageslicht, von denen nur 39 für die Epoche kennzeichnende Beigaben enthielten (Schlaffenringe — auch gerippte —, Zopfringe, verschiedene Ringe, Armreifen, Perlen, Rassel usw.). Interessante Stücke sind ein Keramik-Ring (Grab Nr. 223), ein Schlaffenring aus Golddraht (Nr. 272) und ein kreuzförmiger Bronzanhänger aus einem Kindergrab (Nr. 277). 17 Gräber sind mit Münzen datiert. In der östlichen Grabungsfläche erschienen nur einige Gräber, dort scheinen wir dem O-Rand des Gräberfeldes nahe zu sein.

Mitarbeiter waren László Kovács, Béla Horváth und Sándor Pónyai (Szeged).

An der Ausgrabung nahmen Katalin Dávid, ferner die Universitätshörerinnen Anikó Nagy und Ildikó Bende teil.

István Dienes

93. *Majs* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Mit der Ausgrabung von 93 Gräbern haben wir sämtliche Gräber (1137) und das ganze Gebiet (9200 m²) des früh-arpadenzeitlichen Gräberfeldes freigelegt.

Das Gräberfeld stand zwischen dem letzten Jahrzehnt des 10. und dem letzten Jahrzehnt des 11. Jhs. in Gebrauch. Der archäologische Nachlaß zeigt, daß es vom Gemeinvolk benutzt war.

Mitarbeiterin war Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

94. *Miskolc—Diósgyőr, Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Nachdem die innere und die äußere Burg erforscht waren, war unsere Aufgabe nunmehr, den W-lichen Brückenkopf der 1965 freigelegten Brücke aus Holzbalken zu finden. An mehreren Punkten erforschten wir auch die contra scarpia außerhalb des Burggrabens. Vor dem W-lichen Brückenkopf fanden wir Gebäude entlang eines großen, viereckigen inneren Hofes (Wacht?). Wir fanden auch weitere Spuren eines Ausbaues außerhalb der contra scarpia.

Ilona Sz. Czeglédy

95. *Nagykálló—Harangod-pusztá* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nagykaló) (XXIV). Vor zwei Jahren stieß der Traktorist Miklós Ferenczi in seinem Graben auf einen Münzfund, der beim Pflügen zutage kam. Unter den von ihm gesammelten Münzen waren 5 Taler und 93 Denare, ausschließlich Prägungen von Ferdinand I aus den Jahren zwischen 1532—65.

Péter Németh

96. *Nagygyárd—Sátorhely* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Im Laufe der Ausgrabungen im Schlachtfeld von Mohács fanden wir in der SO-Gemarkung von Sátorhely, O-lich des Borza-major, auf beiden Ufern des Borza-Baches 10 in die Erde gegrabene arpadenzeitliche und ein spätmittelalterliches Wohnhaus in ihren Grundrissen.

László Papp

97. *Nagytyálya—Berki-malom* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Beim Graben eines Bachbettes kamen Menschenknochen und Freskenspuren zutage. Bei der Rettungsgrabung stellten wir fest, daß hier die Kirche der mittelalterlichen Ortschaft Nagytyálya stand.

Wir legten den Großteil der Fundamentmauern frei; es waren die Basen bzw. Überreste von zwei romanischen und zwei gotischen Kirchen. Im Kircheninneren fanden wir bisher 48 Gräber. Die Arbeit wird fortgesetzt.

Béla Kovács

98. *Páprád—Temetődomb* (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). Auf einem durch Erdarbeiten aufgewählten, aus dem niedrigen Überschwemmungsgebiet

des Fekete-víz sich erhebenden Hügel kamen mittelalterliche Funde zutage. Bei der Rettungsgrabung legten wir das Pfahlsystem von mehreren großen Gebäuden, Gruben und Backöfen frei. Aus den Funden geht hervor, daß wir den aus dem 14–15. Jh. stammenden Teil des Dorfes fanden. Den Fundort kann man mit dem Dorf identifizieren, das auch die mittelalterliche Urkunden Páprád nennen: es war im 14–15. Jh. im Besitz des Nonnenklosters auf der heutigen Margareteninsel.

Gábor Bándi

99. *Pásztó—Zisterzienserkirche und Kloster* (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) (II). Die begonnene Forschungen fortsetzend kam die Anfang des 12. Jhs. erbaute Kirche zutage; zwischen zwei halbkreisförmigen Apsiden steht eine plattgeschlossene Hauptapsis. Der Steinfußboden der Zisterzienserkirche, das Fundament des Pfeilers des Triumphbogens und mehrere gemauerte frühe Gräber kamen zum Vorschein. Wir setzten die Forschung auch im W-Teil des Klosters fort, wo wir einen Teil des N-lichen Kreuzganges, ferner mehrere Räume aus dem S- und dem W-Teil des Klosters freilegten. Im Fundament gab es neben Keramik aus dem 12–13. Jh. auch geschnittene Steinrippenfragmente und Türrahmen.

Ilona Valter

99. *Pásztó, Fő utca* (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) (II). Bei der Fundamentierung des neuen Warenhauses wurde ein Haus eingerissen, von dem sich herausstellte, daß es auf einem mittelalterlichen Unterbau steht. Der unterste Keller des zutage gekommenen mittelalterlichen Wohnhauses ist 8×8 m groß. Die Mauern waren bis zu ca. 5 m Höhe vom Fundament an vorhanden. Im Inneren sieht man je 8 Balkenlöcher in der N- und S-Mauer einer früheren Überdeckung. Später erhielt der Raum eine Ziegeldecke, deren Abdrücke auf der W- und auf der O-Wand gut zu sehen sind. Die Bogenkämpfer sind auf die Fundamentvorsprünge der N- und der S-Wand gebaut und sind intakt auf uns verblieben. In der O-Wand befand sich eine eingemauerte Türe mit Segmentbogen. Im Inneren fanden wir das mittelalterliche Fußbodenniveau. Aus durchwegs aufgewühlten Schichten kamen Scherben aus dem ausgehenden 13. und aus dem 16–17. Jh. zum Vorschein. (OMF)

Ilona Valter

99. *Pásztó—Röm.-kath. Kirche* (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) (II). Vor der N-Seite der Pfarrkirche, W-lich der Sakristei kamen die Mauern einer achteckigen Grabkapelle zum Vorschein. Mit der Rettungsgrabung legten wir das untere Niveau einer Grabkapelle mit zwei Niveaus, das Beinhaus frei. Den Chor konnte die kurze Rettungsgrabung nicht bestimmen, lediglich die S-Mauer kam auf einer kurzen Strecke zutage. Bei der ersten gotischen Erweiterung der Kirche wurde das obere Niveau eingerissen, die gotischen Strebepfeiler sind teilweise auf die Mauer gebaut worden. Der Bau stammt aus dem ausgehenden 13. Jh., sein Gebrauch wurde zur Zeit der gotischen Erweiterung eingestellt. (OMF)

Ilona Valter

Pécs, Majláth utca 23–25–27. (Kom. Baranya) Siehe Nr. 35.

100. *Pécs—Bischofsburg* (Kom. Baranya) (XXVI). Die diesjährige Arbeit war der Forschung gewidmet, wobei wir die Verbindung zwischen der Barbacane und dem Halsteil feststellten. Ferner legten wir am O-Ende den Prellstein frei. In unseren Sondierungsgräben kamen mittelalterliche Originaldetails des Halsteiles mit den Schießscharten, ferner die S-lichen Halsteilmauern der Verbindung zwischen dem Tor und der Barbacane zutage. Auf einer Strecke legten die NS-Mauer, die die Barbacane

mit der Stadtmauer verbindet, frei. Im S-lichen sog. Bischofsgarten führten wir eine Ausgrabung zwecks Orientierung aus. Hier gelang es, die halbkreisförmige Rondelle, die sich der S-Burgmauer anschließt, freizulegen. In diesem Abschnitt des Burggrabens stellten wir die Richtung und die Ausdehnung seiner äußeren Mauer fest. Kleinere Forschungen führten wir noch im W-lichen Burggraben aus, bei seinem S-Ende klärten wir den Zusammenhang zwischen der äußeren Wand des Burggrabens und der Barbacane fest. In der Folge der Orientierung beim halbkreisförmigen Turm auf der W-lichen Burgmauer stellten wir fest, daß sich unterhalb dieses Turmes die Überreste eines eckigen, aus einer früheren Periode stammenden Turmes befinden. Hier kam eine römische Münze zutage. Die Ausgrabung zeitigte sekundär verwendete romanische Steinschnitzereien, ferner auch Keramikscherben aus dem Mittelalter und aus der Türkenzeit.

Mária G. Sándor

101. *Pécsvárad—Burg* (Kom. Baranya, Kr. Pécsvárad) (XXVI). Dieses Jahr haben wir die Grabungsflächen im Hof vor der romanischen Kirche vergrößert. In ihnen erschienen Mauerreste des vernichteten Klosters, mit kleineren Steinplatten bedeckte Gräber, arpadenzeitliche Scherben und gotische Ofenkachelfragmente. In der Mauerfläche, die sich in Richtung der S-Mauer der romanischen Kirche fortsetzt, beobachteten wir den Unterteil einer eingemauerten Türöffnung unterhalb des heutigen Gehsteigniveaus. Auf der N-Seite des Gebäudes fanden wir in der nach W verlaufenden, dem Bau des gotischen Burgtors angeschlossenen Mauer zwei kleine, eingemauerte romanische Fenster. Vor dem gotischen Burgtor beendeten wir die Freilegung der Wolfsgrube. O-lich von dieser, im S-Ende eines NS-lichen Sondierungsgrabens, kam die NO-Ecke des Schiffes der romanischen Kirche zum Vorschein. Im N-Ende des Grabens drangen wir bis zum Niveau des Felsgrabens vor, der die Burg von N her schützte.

An der Freilegung nahmen die Universitätshörer Dorottya Gáspár und János Gömöri teil.

Attila Kiss—Károly Kozák

102. *Sárospatak—Pusztatemplom-dűlő* (Kom. Fejér, Kr. Sárospatak) (XXXVI). S-lich vom Dorf, im 29 200–29 500-Abschnitt der Dunaföldvár Straße, auf deren W-Seite, auf einem parallel zu ihr verlaufenden Hügel von 100×300 m, vernichtete die örtliche LPG am höchstgelegenen Punkt bei der Planierung eine steinerne Kirche, die ovale Kirchhofmauer von 40×30 m und die Gräber des Kirchhofes zwischen den zwei Objekten. Bei der Lokalinspektion und den Beobachtungen an Ort und Stelle konnten wir die Ausdehnung, ferner die Topographie der Kirche und der Steinhäuser der hiesigen Siedlung aus dem 13–14. Jh. feststellen.

Alán Kralovánszky

103. *Siklós—Burg* (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). Die noch zu erforschenden Teile in der inneren Burg wurden untersucht. Im Keller und im Erdgeschoß des S-Palastflügels sonderten wir die romanischen Perioden ab, in Betracht nehmend, daß die Kellerräume als Lapidarium dienen sollen. Außerdem stellten wir in der äußeren Burg die Ausdehnung eines aus 32 Gliedern bestehenden türkenzeitlichen Backofens fest.

Ilona Sz. Czeglédy

104. *Sióagárd, LPG-Meierhof, Gärtnerei* (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (XXXIII). Eine Rettungsgrabung brachte den Grundriß einer kleinen romanischen Dorfkirche, 17 Gräber, ferner NW-lich von diesem Objekt in ca. 50 m Entfernung 3 Häuser und 8 Abfallgruben einer früharpadenzeitlichen Siedlung zutage.

Das Alter der Bestattungen datiert ein Schläfenring aus dem 11. Jh. Das Leben des Dorfes darf auf die Zeit zwischen dem 11. und der Mitte des 13. Jhs. angesetzt werden.

Gyula Rosner

105. *Sirok—Burg* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Die vor zwei Jahren begonnen Arbeit wurde fortgesetzt. Plangemäß werden auf der W-Seite das Bollwerksystem und die unterirdischen Gänge erforscht.

Béla Kovács

106. *Sopron—Előkapu* (Stadtmauer und Tor) (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im zweiten Ausgrabungsjahr konnten wir nach Einreißen der neuzeitlichen Mauerreste auf der NW-Seite des mittelalterlichen Torturmes die einstigen Bauperioden erkennen. Wir stellten fest, daß nach dem Zugrundegehen des spätrömischen N-lichen Stadttors ein neuer Eingang verfertigt wurde, und nach dessen Aufhebung wurden die mittelalterlichen Schutzmauern ausgebildet. Die vor den Mauern freigelegten mittelalterlichen Schichten liefern wichtige Beweise über das Leben der Siedlung im 11–14. Jh. Das römische Tor wurde von Klára Sz. Póczy freigelegt. (OMF)

Imre Holl

Sopron—Rejtpál-Haus, Lenin krt. 7 (Kom. Győr-Sopron) Siehe Nr. 36.

Sopron, Városház utca (Kom. Győr-Sopron) Siehe Nr. 36.

107. *Szabadbattyán—Kula* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Aufgrund der Freilegung eines dreistöckigen, mit 8 Strebpfeilern versehenen Turmes mit einem Grundriß von 10 × 10 m, der bei einer alten Überfahrt des Sörviz stand, ist es wahrscheinlich, daß dieser in der ersten Hälfte des 14. Jhs. erbaut wurde, aus grob zugehauenen Steinen, auf beiden Seiten mit gemauerter, in der Mitte mit gegossener Technik. Der Eingang öffnete sich nach W. Diese mittelalterliche Festung wurde 1543 von den Türken in Brand gesetzt. Die hervorragenden Stücke des Fundmaterials sind die vielen Überreste von glasierten und unglasierten Augenkacheln und das Eisengerätmaterial einer Wagnerwerkstätte vom Anfang des 16. Jhs.

Alán Kralovánszky

108. *Székesfehérvár, Ecke Bástya u. und Gagarin tér* (Kom. Fejér) (XXXVI). In der Nähe des sog. Ofner Tors der mittelalterlichen Burg haben wir ein Grundstück z. T. durchforscht, wobei der mittelalterliche Burggraben bzw. die Fundamente von Häusern aus dem 19. Jh., die in seine Auffüllung gebaut wurden, zutage kamen. Die N-Abschlußmauer der Burg muß — im Gegensatz zu den früheren Vermutungen — weiter nach S gelegen haben, da hier bereits der Burggarten erscheint. Aus der unteren Schicht der Grabenauffüllung kam eine Münze des Ferdinand V. zum Vorschein, wonach der Graben Anfang des 19. Jhs. aufgefüllt wurde. Diese Regulierung steht wahrscheinlich damit in Zusammenhang, daß die von Palatin József gegen Napoleon geführte Heerschaar eben in der Nähe des Ofner Tors inspiziert wurde. Auf dem nach der Terrainregulierung entstandenen neuen Niveau wurden dann ab Anfang des 19. Jhs. jene Häuser gebaut, die die N-Grenze der heutigen Innenstadt darstellen.

Alán Kralovánszky

108. *Székesfehérvár—»Fecskepart»-Friedhof* (Kom. Fejér) (XXXVI). Kinder gruben einen türkenzeitlichen Grabstein mit Turbanverzierung aus. Die Lokalinspektion stellte fest, daß der Grabstein sekundär gelagert war, das Gräberfeld aber tatsächlich aus der Türkenzeit stammt, wie das mit früheren archäologischen Funden und Abbildungen belegt ist.

Alán Kralovánszky

108. *Székesfehérvár—Kathedrale* (Kom. Fejér) (XXXVI). Bei der Renovierung kamen im oberen Niveau des NO-Turmes auf der W-, O- und N-Seite die Steinumfassungen von einfachen gotischen Fenstern zum Vorschein. Im SW-Turm beobachteten wir nach allen Himmelsrichtungen je 2 (insgesamt 8) innere Steinkonsolen. Die heutige barocke Mauerfläche umgibt die gotischen Mauern der Türme wie ein Mantel.

Die Forschung neben der äußeren Mauer des N-lichen Seitenschiffes der Kathedrale brachte das Grab eines mit bronzener Gürtelschnalle bestatteten Mannes und ein Kindergrab vom Ende des 18. Jhs. zutage.

Alán Kralovánszky

109. *Szigetvár—Röm. kath. Pfarrkirche* (Kom. Baranya, Kr. Szigetvár) (XXXVII). Wir legten den türkischen Teil der heutigen Kirche frei, wobei in den heute freistehenden zwei Fassaden des Gebäudes zugemauerte türkische Fenster mit Kielbogen, ferner von den in drei Niveaus angelegten Fenstern im Erdgeschoß einige Steinumrahmungsdetails »in situ« zutage kamen. Auf der Seite des heutigen Chors konnten wir den genauen Platz des hier gestandenen Michrabs und seinen Grundriß feststellen, und rechts von diesem auch das Fundament der Kanzel. In der heutigen Vorhalle der Kirche fanden wir in beiden Niveaus die gut erhaltenen, reich profilierten Konsolen der türkenzeitlichen Kielbögen.

Wir legten mehrere Wandnischen frei sowohl in der Kirche selbst als auch in ihrer Vorhalle, die im 18. Jh. oder in der Neuzeit zugemauert wurden. Aus dem im 18. Jh. gebauten Anbau und aus den zugemauerten Fensteröffnungen legten wir viele geschnitzte architektonische Details frei. Bei der Ausgrabung fanden wir auch ein barockes Detail vom Anfang des 18. Jhs.

Győző Gerő

110. *Szob—Kiserdő* (Kom. Pest, Kr. Szob) (LII). Wir beendeten die Freilegung des ungarischen Gemeinvolksgräberfeldes aus dem 10–11. Jh., mit insgesamt 75 Gräbern. Die Ränder des Gräberfeldes stellten wir überall mit Sondierungsgraben fest.

An der Ausgrabung nahm Judit B. Perjés teil,

Kornél Bakay

111. *Tata—Burg* (Kom. Komárom) (XLI). Mit Ausnahme einer Fläche von 3 × 16 m, die den Zugang zum Museum sicherte, wurde das mittelalterliche Schloß, ferner ein 16 m langer Abschnitt des Burggrabens bis zu –4 m Tiefe freigelegt. Der SW-Flügel ist vollständig ausgegraben. Wir fanden die Fundamente der zwei anschließenden Flügel des Kreuzganges und dessen geschnitzte Pfeilersockel. Aufgrund der Ausgrabung kann man den Grundriß des NW- (abschließenden) Flügels rekonstruieren. Unter diesem verläuft eine in der ersten Bauperiode entstandene Kellerreihe in –4 m Tiefe; ihr Eingang war in der W-Ecke des Kreuzganges, mit 15 Stufen. Der Keller besteht aus einem Vorraum und einem 8 m langen Teil mit Tonnengewölbe. Aus seiner Füllerde kamen gotische und renaissancezeitliche Ofenkacheln — von demselben Niveau und ebenso abwechslungsreich wie in der Burg von Buda —, verschiedene Prunkkeramik aus dem 15. Jh., aus den stark wäbriigen Schichten viele Schuhsohlen und -oberteile, Arbeitsgeräte aus Holz und auf die ursprüngliche Bestimmung des Kellers hinweisende Faßdauben und Zapfen, am Kellerboden mächtige Balken und Bretter aus Eichenholz usw. zum Vorschein.

Bei der Vertiefung des früher angegrabenen Abschnittes des mittelalterlichen Burggrabens bis zu –4 m Tiefe kam die Pfostenkonstruktion der mittelalterlichen Mühle, ferner sehr viel Keramik zutage, zusammen mit sehr schönen Steinmaterial aus der Gotik und der Renaissance.

Sarolta B. Szatmári

112. *Tereske—Röm.-kath. Kirche* (Kom. Nógrád, Kr. Rétság) (II). Auf der S-Seite kamen die Reste der mittelalterlichen Benediktinerabtei zutage. Unter den Mauerüberresten, die unmittelbar unter dem heutigen Gehsteig erscheinen, kann man den S-Turm, den den Klosterhof umgebenden Kreuzgang und einzelne Teile des Klosters erkennen. In der S-Mauer der Kirche fanden wir. romanische und gotische Türen und Fenster. Unter den Scherben gab es auch arpadenzeitliche.

Károly Kozák

113. *Tiszaörvény—Templomdomb* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). Die Freilegung der arpadenzeitlichen Siedlung und des Gräberfeldes fortsetzend, fanden wir dieses Jahr auf ca. 6000 m² 11, in die Erde gegrabene Häuser, Gruben und Backöfen.

Im tiefstgelegenen Teil des ausgegrabenen Geländes fanden wir eine fast 9 m breite, NW—SO-liche, arpadenzeitliche Straße. Aus dem Siedlungsteil und den Häusern kamen viele Eisengeräte, Scherben und Tierknochen zum Vorschein. In einigen Häusern fanden wir auch Münzen (Béla III).

Im S-Viertel des Templomdomb legten wir gleichzeitig fast 100 Gräber frei, mit Schläfenringen (meist aus Silber), Ringen und Münzen (die älteste von László I).

An der Freilegung nahmen László Kovács und Anikó Nagy teil. (TiII)

Béla Horváth

Tiszavalk—Kenderföldek (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd) Siehe Nr. 23.

114. *Visegrád, Fő u. 25, königliches Schloß* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). Bei der Verbesserung des Zaunes des Oberförsters fanden wir die W-liche Abschlussmauer des Schlosses aus dem 15. Jh., die mit Strebepfeilern gestützt war, in 50 m Länge, und einen runden Saalteil, der sich dieser Mauer anschloß, mit Pilastern.

Im großen Keller mit Tonnengewölbe unterhalb jenes Schloßflügels, der S-lich vom »Hereuleshof« liegt,

haben wir die 1952, 1956 und 1958 ausgeführten Forschungen in zwei Niveaus fortgesetzt und erzielten Resultate, die für die Gesamtbaugeschichte des Schlosses aufschlußreich sind. Hier konnten wir 5 bedeutende mittelalterliche und 3 neuzeitliche, nach der Vernichtung erfolgte Bauperioden unterscheiden.

An der Grenze der Grundstücke Fő u. 25/23 legten wir den oberen Teil jenes Kellers frei, den wir 1957/58 angruben und der die Jahreszahl 1479 führt und eine Türe hat. Oberhalb des Kellers stand ein längliches Gebäude mit Holzgerüst und rotem Terrazzofußboden. Aus der Auffüllung kamen ein Fragment des Löwenbrunnens aus rotem Marmor und Teile der Balustrade mit Docken zum Vorschein.

Mitarbeiter waren Mátyás Szőke und Architekt János Sedlmayer.

Miklós Héjj

114. *Visegrád—Untere Burg* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). 1966—67 legten wir die ganze Spur der Straße frei, die durch den inneren und den äußeren Hof führt. Sie leitete zur W-Seite des Wohnturmes im inneren Hof, war 2,5—3 m breit, mit kleinen Steinen ausgelegt; die freigelegte Strecke ist bis zur S-lichen Burgmauer 25 m lang. In diesem Gelände legten wir auch die Grundmauern des im 13. Jh. gebauten und 1872, bei der Restaurierung eingerissenen Nebenturmes des Wohnturmes frei, sowie den aus ihm hinausführenden Kanal. O-lich der Straße fanden wir die Häuser, Speichergruben und Abfallgruben jener Einwohnerschaft, die im 16.—17. Jh. in der unteren Burg hauste und ihre Wohnstätten terrassenmäßig angelegt hatte. Oberhalb des gotischen Kellers neben dem S-Burgtor legten wir das Fußbodenniveau eines mehrteiligen, 20 m langen Wohngebäudes frei, und fanden die Reste eines Kamins aus schüsselförmigen Kacheln.

Mitarbeiter waren Miklós Héjj und Architekt János Sedlmayer.⁹

Mátyás Szőke

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I. Baja, Türr István-Museum
- II. Balassagyarmat, Palóc-Museum
- III. Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum
- VI. Budapest, Nagytétény, Kastellmuseum
- VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum
- IX. Diósgyőr, Hüttenwesenmuseum
- X. Eger, Dobó István-Museum
- XI. Győr, Xantus János-Museum
- XII. Gyula, Erkel Ferenc-Museum
- XIII. Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum
- XIV. Kecskemét, Katona-József-Museum
- XV. Keszthely, Balaton-Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halas-Museum
- XVII. Miskolc, Herman Ottó-Museum
- XVIII. Mohács, Kanizsai Dorottya-Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XX. Nagykanizsa, Thury György-Museum
- XXI. Nagykőrös, Arany János-Museum
- XXII. Nagyvács, Burgmuseum
- XXIII. Nyírbátor, Báthory István-Museum
- XXIV. Nyíregyháza, Jósza András-Museum
- XXV. Orosháza, Szánthó Kovács-Museum
- XXVI. Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sárospatak, Rákóczi-Museum
- XXIX. Sopron, Liszt Ferenc-Museum
- XXX. Sopron, Bergbaumuseum

- XXXI. Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum
- XXXII. Szeged, Móra Ferenc-Museum
- XXXIII. Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
- XXXIV. Szentendre, Ferenczy-Károly-Museum
- XXXV. Szentes, Koszta József-Museum
- XXXVI. Székesfehérvár, István Király-Museum
- XXXVII. Szigetvár, Zrínyi Miklós-Museum
- XXXVIII. Szolnok, Damjanich János-Museum
- XXXIX. Szombathely, Savaria-Museum
- XL. Dunaújváros, Städtisches Museum
- XLI. Tata, Kuny Domonkos-Museum
- XLII. Tápiószéle, Dorfmuseum
- XLIII. Túrkeve, Museum
- XLIV. Vác, Vak Bottyán-Museum
- XLV. Veszprém, Bakony-Museum
- XLVI. Visegrád, Mátyás Király-Museum
- XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLVIII. Zeitweilig im Archäologischen Institut d. Ung. Akad. d. Wiss.
- XLIX. Esztergom, Balassi Bálint-Museum
- L. Kaposvár, Rippl Rónai-Museum
- LI. Kiskunfélegyháza, Kiskún-Museum
- LII. Szob, Börzsöny-Museum
- LIII. Aszód, Dorfmuseum
- LIV. Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
- LV. Kőszeg, Jurisich Miklós-Museum
- LVI. Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
- LVII. Budapest, Landwirtschaftliches Museum
- LVIII. Pápa, Lokalhistorisches Museum
- LIX. Kiskváda, Burgmuseum

⁹ Ein mehr in die Details gehendes Referat über die Ausgrabungen im Jahr 1967 erscheint in ungarischer

Sprache in *Régészeti Füzetek* Ser. I, No. 21.

IRODALOM

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

1967

A FELHASZNÁLT FOLYÓIRATOK ÉS GYŰJTEMÉNYES MUNKÁK JEGYZÉKE ABBREVIATIONES

- ActaAntHung = Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. Tom. XV.
ActaAntSzeged = Acta Antiqua et Archaeologica Univ. Szegediensis. Tom. X.
ActaArchHung = Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. Tom. XIX. fasc. 1/2, 3/4.
ActaClassDebr = Acta Classica Univ. Debreceniensis. Tom. I, II.
ActaEthHung = Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung. Tom. XVI. fasc. 1/2, 3/4.
ActaHistArtHung = Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. Tom. XIII. fasc. 1/3.
ActaHistHung = Acta Historica Acad. Scient. Hung. Tom. XIII. fasc. 1/2.
ActaLingHung = Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tom. XVII. fasc. 1/2, 3/4.
ActaOrHung = Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Tom. XX. fasc. 1, 2.
AgtSzle = Agrártörténeti Szemle. 8. évf. 4. sz. + Suppl., 9. évf. 1/2. sz.
AlbaRegia = Alba Regia, Székesfehérvár. Vol. VI/VII.
AlfRég = A IV. Alföldi Régészeti Ülésszak tézisei. Szeged.
AnHistUBp = Annales Univ. Budapestiensis. Sectio Historica. Tomus X.
AnTan = Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Vol. XIII. fasc. 2, XIV. fasc. 1.
AntClass = L'Antiquité Classique, Bruxelles. Tome XXXV. fasc. 2.
AnthropKözl = Anthropológiai Közlemények. X. köt. 4. sz., XI. köt. 1/2, 3/4.
l'Anthropologie = L'Anthropologie, Paris. Tome 70. No. 5/6.
ArchAustr = Archaeologia Austriaca, Wien. Heft 40, 41.
ArchÉrt = Archaeológiai Értesítő. Vol. 94. fasc. 1.
ArchPolski = Archeologia Polski, Wrocław. Tom X. zeszyt 1.
ArchWroclaw = Archeologia, Wrocław. Tom XVI.
ArhSofia = Археология, София. год IX. книга 1.
ArhVest = Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica, Ljubljana. Tom. XVII.
ARoz = Archeologické Rozhledy, Praha. Ročník 19. sešit 1, 4.
AszódiMúzFüz = Aszódi Múzeumi Füzetek. 3. sz.
AttiVICongRoma = Atti del VI. Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protoistoriche. Roma, 29 agosto—3 settembre 1962. III. Comunicazione sezioni V—VIII. Roma 1966. De Luca Editore.
BayVorg = Bayerische Vorgeschichtsblätter, München. Jg. 31. Heft 1/2.
BiČlOr = Bibliotheca Classica Orientalis, Berlin. Jg. 12. Heft 2.
BiolKözl = A MTA Biológiai Osztályának Közleményei. 10. köt.
BorsSzle = Borsodi Szemle, Miskolc. 11. évf. 3. sz.
Budapest = Budapest. A Főváros folyóirata. 5. évf.
BullBA = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. No. 28, 29.
BurgHeimbl = Burgenländische Heimatblätter, Eisenstadt. Jg. 29. Heft 2.
ByZ = Byzantinische Zeitschrift, München. Bd. 59. Heft 2., Bd. 60. Heft 1.
Carinthia I. = Carinthia I. Geschichtliche und volkstümliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens. Klagenfurt. Jg. 156. Heft 1.
ČasMuzPraha = Časopis Národního Muzea Historické Muzeum, Praha. Ročník 135. číslo 3.
ComHistMed = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae. No. 42, 43.
Connoisseur = The Connoisseur, London. Vol. 166. No. 669.
DebKong = A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkonferenciás előadásai (1966. aug. 24—28.) Bp. 1967. Akad. Kiadó.
DebMÉ = A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1965.
DunakanyarTájékoz-
tató = Dunakanyar Tájékoztató. 2. sz.
EgriMÉ = Az Egri Múzeum Évkönyve. Vol. IV.
EgyKtÉ = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve. III. köt.
ÉlTud = Élet és Tudomány. 22. évf.
Epigraphica = Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia, Milano. Anno 28. fasc. 1/2.
ÉpKK = Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. XI. köt. 1. sz.
Az Érem = Az Érem. 37/38. sz. (22. évf.)
Ethn = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. 77. évf. 4. sz., 78. évf. 1, 2. sz.
FA = Folia Archaeologica. Vol. XVIII.
FilolKözl = Filológiai Közöny. XII. évf. 3/4. sz.
FinnUgFor = Finnisch-Ugrische Forschungen, Helsinki. Bd. 36. Heft 3.
FöldrKözl = Földrajzi Közlemények. Uf. 15. (91.) köt. 2. sz.
Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin. Jg. 44. Halbbd. 2.
Helikon = Helikon. Rivista di tradizione e cultura classica dell'Università di Messina, Roma. Anno 6. No. 3/4.
Historia = Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte, Wiesbaden. Bd. XV. Heft 4.

HistZ	= Historische Zeitschrift, München. Bd. 204. Heft 3.
HK	= Hadtörténelmi Közlemények. Uf. 14. 1, 2. sz.
IrodTörtKözl	= Irodalomtörténeti Közlemények. 70. évf. 1/2, 3/4. sz.
JbUrgBasel	= Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte, Basel. Bd. 52.
JbVölkLeipz	= Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Bd. XXIII.
JogTan	= Jogtörténeti Tanulmányok I.
JschSalzb	= Jahresschrift des Salzburger Museum Carolino Augusteum. Jg. 11.
Listy Filologické	= Listy Filologické, Praha. Ročník 90. svazek 4.
MatSzeczin	= Materialy Zachodnio-Pomorskie, Szczecin. Tom XI.
MÉpm	= Magyar Építőművészet. 1967. 1, 3. sz.
MKSzle	= Magyar Könyvszemle. 82. évf. 2. sz., 83. évf. 1. sz.
MMezóMKözl	= Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1965/1966.
MMűvéd	= Magyar Műemlékvédelem 1961/1962.
MiskME	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc. VI. köt.
MNy	= Magyar Nyelv. 63. évf. 1(441). sz.
MTAK II.	= A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. XV. köt. 4. sz., XVI. köt. 1. sz.
Művéd	= Műemlékvédelem. X. évf. 4. sz., XI. évf. 1., 2. sz.
Művészet	= Művészet. 8. évf.
MűvtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő. 15. évf. 3/4., 16. évf. 1, 2. sz.
MúzKör	= Múzeumi Körlevél, Pécs 9/10. sz.
MúzKözl	= Múzeumi Közlemények. 1967. 1, 2. sz.
MúzMag	= Múzeumi Magazin 1967.
Népművelés	= Népművelés. 14. évf. 7, 10, 11. sz.
Savaria	= Savaria, Szombathely. Vol. III.
Slavica	= Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Univ. Debreceniensis. Vol. V., VI.
SlovArch	= Slovenská Archeológia, Bratislava. Vol. XIII. fasc. 2.
SSz	= Soproni Szemle. 21. évf. 1, 2, 3. sz.
Starinar	= Starinar, Beograd. Knjiga XVII.
StuSl	= Studia Slavica Acad. Scient. Hung. Tom. XIII. fasc. 1/2.
Studien	= Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limes Kongresses in Süddeutschland. Köln—Graz 1967.
SüF	= Südost-Forschungen, München. Band XXV.
SympLengyelNitra	= Symposium über den Lengyel-Komplex und die benachbarten Kulturen. Nitra—Malé Vozokany 16—20. April 1967.
Sz	= Századok. 101. évf. 1/2. sz.
SzovMűvt.	= Szovjet Művészettörténet. XXII. füzet.
TanBpM	= Tanulmányok Budapest Múltjából. XVII. köt.
TerME	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Tom. 58.
TörtStatÉvk	= Történeti Statisztikai Évkönyv 1963/1964.
TörtSzle	= Történelmi Szemle. IX. évf. 2. sz.
TtK	= Természettudományi Közlöny. 11 (98). évf. 3, 7, 9. sz.
VasiSzle	= Vasi Szemle, Szombathely. XXI. évf. 1, 2, 3. sz.
VeszpME	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Vol. 4.
ZfAegypt	= Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, Berlin. Bd. 93. Heft 1/2.
ZfGeschw	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Berlin. Jg. 15. Heft 3.
ZfSchArch	= Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, Basel. Bd. 24.

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XV. fasc. 1/4. 1967.* Adiuvantibus A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik redigit I. Trencsényi-Waldapfel. Bp. Akadémiai Kiadó 474 p. 18 t. 27 ill.
- Acta Antiqua et Archaeologica Universitatis de Attila József nominatae. Tomus X. 1966.* Redigunt Gy. Gazdapusztai et S. Szádeczky-Kardoss, adiuvante O. Trogmayer. Neuere Ergebnisse der heimischen archäologischen Forschungen. Archäologischen Konferenz Szeged 1965. 127 p. ill.
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XVII. 1965. Rec. Szilágyi János: ArchÉrt 94. 1967. 102—104., Tomus XIX. fasc. 1/2, 3/4. 1967.* Adiuvantibus A. Dobrovits, F. Füle, L. Gerevich, J. Harmatta, M. Párducz redigit Gy. Moravcsik. Bp. Akadémiai Kiadó 430 p. 37 t. 181 ill.
- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Vol. VI—VII. 1965/1966.* Szerkesztő: — Rédacteur en chef: Fitz Jenő. Segéd-szerkesztő: — Rédacteur: Makkay János. Székesfehérvár 1966. 222 p. 64 t. ill.
- Alt-Thüringen. Jahresschrift für Ur-und Frühgeschichte Thüringes. Bd. VII. 1965. Rec. Bóna István: ArchÉrt 94. 1967. 107—108.*
- Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. XIII. kötet 1966. 2. sz. és XIV. köt. 1967. 1. sz.* Felelős szerk. Moravcsik Gyula. Szerk. biz. Harmatta János, Horváth István Károly, Maróti Egon, Tóttóssy Csaba, Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. Akadémiai Kiadó 189—320+1—176. p.
- Archaeológiai Értesítő. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Vol. 94. fasc. 1. 1967.* Főszerkesztő: Füle Ferenc. A szerkesztő bizottság tagjai: Barkóczy László, B. Bónis Éva, Harmatta János, Korek József, Oroszlán Zoltán. Bp. Akad. Kiadó 132 p. 70 ill. 1 mell.
- Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr. (Hongrie). Vol. 9. Szerkesztő: — Rédacteur: Uzsoki András. Győr 1967. 381 p. ill.*
- Aszódi Múzeumi Füzetek. 3. Szerk. Asztalos István. Aszód 1967. Petőfi Múzeum. 77 p. ill.*
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1958/1959. Rec. Bogyay Tamás: SüF 25. 1966. 455., 1965. Szerk. Béres András. Debrecen 1966. 612 p. ill.*
- Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agricensis. Tom. IV. 1966. Szerk. Bakó Ferenc. Eger—Bp. Globus ny. 351 p. ill. A Heves Megyei Múzeumok Közleményei.*
- Az Érem. Közlemények az éremgyűjtés köréből. 37/38. sz. 1966. (22. évf.) Szerk. biz.: Huszár Lajos, Kupa Mihály, Pávó Elemér. 48 p. (337—384). ill. Bp. 1967. Múzeumok Rotaüzeme.*
- Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Vol. XVIII. 1966/1967. Főszerk. Füle Ferenc. Szerk. biz.: Huszár Lajos, L. Kovrig Ilona, Mihalik Sándor. Szerk. Sárdy Judit. Bp. 1967. Révai ny. 296 p. 120 ill.*
- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. Vol. VI.*

1966. Szerkesztő: Komáromy József. Miskolc 1967. Múzeum 407 p. ill.
- Magyar Műemlékvédelem 1961—1962.* Szerkesztő bizottság: Dercsényi Dezső, Entz Géza, Gólya József, Havassy Pál, Merényi Ferenc. Bp. 1966. Akad. Kiadó 286 p. 332 ill.
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964/1965. Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 77. 1966. 627—629.*
- Múzeumi Közlemények. A múzeumi terület tájékoztatója. 1967:1 és 2. sz. Bp. Múzeumok Rotaüzeme. 149 p. Felelős szerk. Korek József*
- Múzeumi Magazin. 1967 október. Szerk. Szántó Gábor. Bp. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ 40 p. ill.*
- A IV. Alföldi Régészeti Tudományos Ülésszak előadásainak beküldött tézisei. Szegedi negyedik tudományos ülésszak 1966. nov. 15—17. Szeged 1966. Egyetem 9. p.*
- Oroszáza története. Oroszáza 1965. Rec. Trogmayer Ottó: ArchÉrt 94. 1967. 107.*
- Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. Tom. 3. 1965. Szerk. Szentlélek Tihamér. Szombathely—Bp. Franklin ny. 1966. 408 p. ill.*
- Studies in Mediterranean Archaeology. Ed. by P. Aström. Vol. VII, XIII—XIV. Lund 1964. Rec. Makkay János: Alba Regia 6/7. 1965/1966. 190—191.*
- A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém. Vol. 4. 1965. Szerk. —Réd. Éri István. 381 p. ill.*

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Effusiones

- Asztalos István: Az aszódi Petőfi Múzeum ásatásai és leletmentései. AszódiMuzFüz 3. 1967. 73—75.*
- Bakay Kornél vide: Veszprém megye régészeti topográfiája Bánki Zsuzsa: Régészeti kutatások Fejér megyében. Alba Regia 6/7. 1965/1966. 133—134.*
- P. Brestyánszky Ilona: A kerámia és a porcelán története. Bp. 1966. Gondolat Kiadó 344 p. 86 t. ill.*
- Sz. Burger Alice vide: Az 1966. év régészeti kutatásai Cseke László: Visegrád. 3. átd. kiad. Bp. 1967. Panoráma 192 p. ill.*
- Egyetemes történelmi kronológia. I. Az őstörténettől 1789-ig. Írták: Csató Tamás, Gunst Péter, Márkus László. Szerk. Makkai László. Bp. 1967. Tankönyvkiadó 334 p.*
- Esztergom vide: Zolnay László*
- Az 1966. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp. 1967. Magyar Nemzeti Múzeum 123 p. 1 t. Régészeti Füzetek. Ser. I. 20.*
- Fitz Jenő: Séta a régi Székesfehérvárt. 2. kiad. Székesfehérvár 1966. 36 p. English 31—33, deutsch 34—36.*
- István király múzeum közleményei. B. sor. 4. sz. Fitz Jenő—Császár László—Papp Imre: Székesfehérvár. Bp. 1966. Műszaki Könyvkiadó 160 p. 188 ill.*
- Gerő László: Budapest. Leipzig 1966. Seemann Verl. 167 p. 105 ill.*
- Gimbutas, Marija: The Balts. London 1963. Rec. Voigt Vilmos: ActaLingHung 17. 1967. 196—201.*
- Kalicz Nándor vide: Veszprém megye régészeti topográfiája Kálmán Béla: Helynévkutatás és szóföldrajz. DebKong 1966. 344—350.*

- Kálmán Béla: A nevek világa. Bp. 1967. Gondolat Kiadó 252 p.
- Kemenzei Tibor—K. Végh Katalin: A Herman Ottó múzeum leletmentései és ásatásai az 1965. évben. MiskMÉ 6. 1966. 403—407.
- Kiss Ákos: A veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti tevékenysége 1903—1955. között. — Die archäologische Tätigkeit des Veszprémer Bakony-Museums zwischen den Jahren 1903—1955. — L'activité archéologique du Musée du Bakony de Veszprém (1903—1955) — Деятельность Веспремского Баконского Музея в области археологии (в 1903—1955 гг.). VeszpmÉ 4. 1965. 47—54, 55, 56.
- Kiss Lajos: A régi Rétság. Bp. 1961. Rec. Nagy Júlia: FöldrKözl 15(91). 1967. 170—172.
- Lipták Pál: On the Taxonomic Method in Palaeoanthropology, Historical Anthropology. Szeged 1965. Rec. Vallois, H. V. l'Anthropologie 70. 1966. 559—560.
- Lipták Pál—Farkas Gyula: A Békés—povádzugi őskori és 10—12. századi temető csontvázanyagának ember-tani vizsgálata. — Anthropologische Untersuchung an den aus der Urzeit und aus dem 10—12. Jahrhundert stammenden Skelettmaterialien des Gräberfeldes Békés-Povádzug. Zusammenfassung. Anthropol Közl 11. 1967. 127—162, 162—163. 8 t.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Szerkesztők: Kiss Lajos és Papp László. Első kötet. A—Gy. Bp. 1967. Akad. Kiadó 1142 p.
- Magyarország régészeti topográfiája vide: Veszprém megye Mesterházy Károly: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962—1965 (Leletkataszter). — The Archaeological Activity of the Déri Museum in the Years 1962—1965. (A Survey of Finds). DebMÉ 1965. 19—55, 59. 37 ill.
- Művészettörténeti Lexikon. Főszerkesztők: Zádor Anna és Genthon István. Harmadik kötet: L—Q. Bp. 1967. Akad. Kiadó 856 p. ill.
- Páner Nóra: Az Országos Műemléki Felügyelőség 1961—62-ben végzett régészeti kutatásai. MMűvéd 3. 1961/1962. 249—250.
- Radnai Lóránt: Tabán. Bp. 1967. Pannonia 56 p. 31 ill. Deutsche Zusammenfassung 54—56.
- Regöly-Mérei Gyula: Tesztorzítás-testdíszítés. ComHist-Med 42. 1967. 131—137.
- Sági Károly vide: Veszprém megye régészeti topográfiája Szekeres László: Organisationsfragen und Perspektivplan der archäologischen Forschung auf dem Gebiet der Wojwodina (Jugoslawien). ActaAntSzeged 10. 1966. 115—118.
- Szentendre. 2. átdg. kiad. Írták Boros Lajos, Soproni Sándor és Szombathely Viktor. Bp. 1966. Panoráma 220 p. ill. 1 térk.
- Szigeti István: Kalendárium az érmeken. Az Érem 37/38. 1967. 354—361.
- Tokarjev, Szergej Alekszandrovics: Vallás és történelem. A vallás a világ népeinek történetében. Ford. Siklósi Mihály. Bp. 1966. Kossuth Könyvkiadó 550 p. ill.
- Torma István: Régészeti topográfia a Német Szövetségi Köztársaságban. (Die archäologische Landesaufnahme). Bp. 1966. MTA Régészeti Kutatócsoport 8 p.
- Végh József: A földrajzi nevek gyűjtésének tudományos problémái. DebKong 1966. 301—305.
- Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Összeáll. Bakay Kornél, Kalicz Nándor és Sági Károly. Bp. 1966. Akad. Kiadó 222 p. 42 t. 49 ill. Magyarország régészeti topográfiája I. Rec. Lázár István: Valóság 10. 1967. 7. 107—108.
- Visegrád vide: Cseke László
- Zolnay László—Lettrich Edűt: Esztergom. Bp. 1967. Panoráma 296 p. ill.
- III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia — Historia archaeologiae. Catalogi museorum
- Ádám Iván vide: Molnár István
- Alföldi András: Bibliographie von Andreas Alföldi. (Stand: 1. Juli 1966). Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1964) 1965. Festschrift A. Alföldi. Bonn 1966. XIII—XXVIII.
- Bakó Ferenc: A Heves megyei múzeumok tevékenysége 1965-ben. EgriMÉ 4. 1966. 349—351.
- Bándi Gábor: Ásatásaink és az új régészeti kiállítás. Múzkör Pécs 9/10. 1967. 19—20.
- Banner János: A bükki kultúra névadója — Bella Lajos (Pozsony 1850. dec. 29. — Szödliget 1937. júl. 8.) MiskMÉ 6. 1966. 7—20.
- Bartucz Lajos 1885—1966. Nekrológok: Fehér Lajos: AnthropolKözl 11. 1967. 103—108., Korek József: ArchÉrt 94. 1967. 95.
- Bella Lajos vide: Banner János
- Béni Miklósné: A múzeumi hónap 1966-ban. Múzközl 1967. 1—14.
- Béres András: Jelentés a Hajdú-Bihar megyei múzeumok igazgatósága 1964. évi munkájáról. DebMÉ 1965. 5—12., ... 1965. évi munkájáról. 13—18.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1964. ActaHistHung 13. 1967. 255—288.
- Budapest történetének bibliográfiája. I. kötet. Általános rész. A legrégibb időkől 1686-ig. Főszerkesztő: Zoltán József. Szerkesztő: Berza László. Bp. 1967. Főv. Szabó Ervin Könyvtár-Franklin ny. 631 p.
- Cennerné Wilhelmb Gizella: A magyar nép története a honfoglalástól 1849-ig. Kiállítási leporello. Bp. 1967. Magyar Nemzeti Múzeum—Révai ny. 10 p. 10 ill., Die Geschichte Ungarns von der Landnahme bis 1849. Austellungslporello. Impressum wie oben.
- Choudbury, Anil Roy: A művészeti múzeum dokumentációja és gyakorlati kezelése. Harmadik fejezet. Csomagolás, kezelés és szállítás. Ford. Rukavina Emma. Bp. 1967. Múzeumok Rotázseme 36 p. 20 t.
- Ember Győző: A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának könyvkiadási tevékenysége. Régészeti. MTAK II. 15. 1966. 252—257.
- Éri István: Beszámoló a Veszprém megyei múzeumi igazgatóság 1965. évi munkájáról. — Bericht über die Tätigkeit der Direktion der Museen des Komitees Veszprém im Jahre 1965. — Compte rendu de l'activité en 1965 de la Direction des musées du comitat Veszprém. — Отчет о деятельности управления музеев комитета Веспрем в 1965 году. VeszpmÉ 4. 1965. 21—41, 42—43, 43—44, 54—46.
- Éri István: A Veszprém megyei múzeumok tudományos és népművelő tevékenysége és a megye műemlékvédelme. Múzközl. 1967. 14—24.
- Fitz Jenő: Jelentés a Fejér megyei múzeumok 1963—64. évi tevékenységéről. — Bericht über die Tätigkeit der Museen im Komitat Fejér in den Jahren 1963 und 1964. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 129—130, 131—133.
- Fülep Ferenc: Beszámoló az ICOM Régészeti és Történeti Múzeumok Nemzetközi Bizottsága varsói üléséről. Múzközl 1967. 58—60.
- Fülep Ferenc: Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig. Új kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Népművelés 14. 1967. 7. 13—16. 5 ill.
- Gerevich László: Hozzászólás az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésén (1967. május 4.) MTAK II. 16. 1967. 34—35.
- Die Geschichte der Völker Ungarns bis Ende des 9. Jahrhunderts. Führer durch die Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums. Bp. 1963. Rec. Majewski, Kazimierz: Arch Wroclaw 16. 1965. 216.
- György András: Egy rendhagyó női foglalkozás. Beszélgetés B. Thomas Edit archeológussal. Pesti Divat 7. 1967. 3. 32—33. 2 ill.
- Horváth István Károly 1931—1966. Nekrológ. Maróti Egon: AnTan 14. 1967. 111—112., Irodalmi munkássága. Összeáll. H. Drózdik Margit: AnTan 14. 1967. 112—116.
- Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1965. évi működéséről. ArchÉrt 94. 1967. 100—101.

- Horváth Tibor: India múzeumaiban. MúzMag 1967. 4—6. 6 ill.
- Hungarian Art Treasures at the Victoria and Albert Museum. The Connoisseur 166. 1967. 171—173. 8 ill.
- Ipolyi Arnold vide: Kőhegyi Mihály
- Kékesdi Gyula: Ezer év. Kiállítás a Nemzeti Múzeumban. Népszabadság 25. 1967. aug. 20. 196 sz. 20. 2 ill.
- Kerámia — Keramik. A Közép-Dunántúl anyagi műveltsége. Katalógus. Székesfehérvár 1966—67. Múzeum 52 p. 25 t.
- Kiss Attila: Az új pécsi régészeti kiállítás elé. MúzKör 9/10. 1967. 20—22.
- Kiss László: Adatok a múzeumok 1966. évi munkájáról. MúzKözl 1967. 83—149.
- Knieszsa István 1898—1965. Nekrológ. Kovács István—Sulán Béla: Slavica 5. 1965. 189—192.
- Kőhegyi Mihály: Adatok Móra Ferenc régészeti munkásságához (Csóka, Öttömös). ActaAntSzeged 10. 1966. 119—124.
- Kőhegyi Mihály: Rómer Flóris levelei Ipolyi Arnoldhoz. — Flóris Rómers Briefe an Arnold Ipolyi. Arrabona 9. 1967. 195—216, 216—217. 1 ill.
- H. Kolba Judit: A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának kincstára. Bp. 1967. Múzeumok Rotájuma 12 p.
- Kralovszky Alán: Dokumentációs kártyarendszerek és alkalmazásuk lehetőségei a régészeti egyéni kutatásban. — Card Systems of Documentation and the Possibility of their Application in Individual Archaeological Research. Alba Regia 6/7. 1965/1966. 211—217, 218. 18 ill.
- A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1965. július 1.—december 31.) Összeállította V. Windisch Éva. Sz 101. 1967. 417—549.
- Molnár István: Emlékezés Ádám Ivánra (1844—1928). — En commemoration d'Iván Ádám. — Воспоминание об Иване Адаме. — Erinnerung an I. Ádám. VeszprME 4. 1965. 5—19, 19—20, 20, 20. 15 ill.
- Móra Ferenc vide: Kőhegyi Mihály
- Németh Endre: Bibliographia archaeologica. Magyar régészeti irodalom 1966. ArchÉrt 94. 1967. 117—132.
- Nemzeti Múzeum vide: Cennerné Wilhelmb G., Fülep Ferenc, Kékesdi Gyula
- Neustupný, Jiří: Archeologie v maďarských muzeích. — Archaeology in Hungarian Museums. ČasMuzPraha 125. 1966. 165—170, 170—171.
- Nováki Gyula: Agrártörténeti adatok az 1964. évi magyar régészeti irodalomban. AgtSzle 9. 1967. 283—287.
- Oroszlán Zoltán: Megnyitó beszéd a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1964. évi szombathelyi vándorgyűlésén. — Eröffnungsrede anlässlich der im Jahre 1964 in Szombathely abgehaltenen Wandersitzung der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie, Kunstgeschichte und Münzkunde. Savaria 3. 1965. 119—120, 120—123.
- Oroszlán Zoltán: Száz éve jelent meg a „Művészeti Kalauz”. Elnöki megnyitó előadás a MRMÉT székesfehérvári vándorgyűlésén 1966. június hó 23-án. ArchÉrt 94. 1967. 96—97.
- Plexi üveg vágással történő darabolása. (Újítás). Múz Közl 1967. 74—76. 1 ill.
- Publikationen der Mitarbeiter der geschichtswissenschaftlichen Lehrstühle der Budapester Universität Eötvös Loránd im Jahre 1965. Zusammenge stellt von Mária Diószegi. AnHistUBp 9. 1967. 329—341.
- Regius János: Talajminta vételi fúrássok alkalmazásának lehetősége régészeti feltárásoknál. AlfRég. 4. 1966. 5.
- Rómer Flóris vide: Kőhegyi Mihály
- Schlager Károlyné: Ásatásból előkerült római bronzméses tisztítás és konzerválása. — Reinigung und Konservierung einer ausgegrabenen römischen Bronzeöllampe. — Le nettoyage et la conservation d'une lampe romaine livrée par les fouilles. — Очистка и консервация римского бронзового светильника из раскопок. VeszprME 4. 1965. 369—171, 372, 372. 4 ill.
- Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1965. évben. ArchÉrt 94. 1967. 101.
- Szentlélek Tihamér: Évi jelentés a Vas megyei múzeumok 1964. évi munkájáról. Régészeti osztály. — Archäologische Abteilung. Savaria 3. 1965. 354—357, 373—376.
- Szentlélek Tihamér: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1964. évi vándorgyűlése Szombathelyen. — Wandersitzung der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie, Kunstgeschichte und Numismatik im Jahre 1964 in Szombathely. — Savaria 3. 1965. 115—116, 116—118.
- Tarjányi Sándor: Múzeum a Várban. Népművelés 14. 1967: 10. 16—17. 5 ill.
- B. Thomas Edit vide: György András
- Uzsoki András: Jelentés a Győr-Sopron megyei múzeumi szervezet 1966. évi működéséről. Arrabona 9. 1967. 367—378.
- Valkó Arisztid: Solymár község helytörténeti kiállítása. MúzKözl 1967. 64—67.
- Varga Edit: Egyiptomi kiállítás (Szépművészeti Múzeum) Művészet 8. 1967: 9. 37.
- F. Vattai Erzsébet: Az isztanbuli Top Kapu Szeráj múzeum kiállításai. Művészet 8. 1967: 3. 32—33. 2 ill.

IV. Óskor — Praehistorica

- Allodiatoris Irma: További adatok a bükki ősemberkutatásról. MiskME 6.1966. 21—48.
- Andrist, D.—Flükiger, W.—Andrist, A.: Das Simmental zur Steinzeit. Bern 1964. Rec. Vértés László: ArchÉrt 94. 1967. 109.
- Bándi Gábor: The Cemetery of Ercsi-Sinatelep. The Situation of the Szigetszentmiklós-Kisapostag Group of the Nagyrév Culture in the History of the Early Bronze Age in North-Eastern Transdanubia. Alba Regia 6/7.1965/1966. 11—25. 14 t. 4 ill.
- Bándi Gábor: A dél-magyarországi korai bronzkor Alduna-vidéki kapcsolatai. AlfRég 4. 1966. 4.
- Bándi Gábor: Pferdegeschirre mit Knochenbestandteilen aus der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Szeged 1965. Rec. Kőhegyi Mihály: AgtSzle 9. 1967. 289.
- Bandi, H. G. (Herausgeber): Birmatten-Basisgrotte. Bern. 1963. Rec. Vértés László: ArchÉrt 94. 1967. 108—109.
- Banner János: Glossarium archaeologicum. Warszawa 1965. Éd. scient. de Pologne. Fasc. 13.4.111—1—1; 14.4.432—1; 15.4.434—1; 16.9.111—1; 17.9.111—1; 18.9.111—III.
- Bartucz Lajos: A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek. Bp. 1966. Medicina Egészségügyi Kiadó 612 p. 313 ill. Az Orsz. Orvostörténeti Könyvtár kiadványai. Palaeopathologia III.
- Bognár Kutzián Ida: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Bp. 1963. Rec. Garasánin, Milutin V.: Germania 45. 1967. 165—166.
- Bognár Kutzián Ida: Das Neolithikum in Ungarn. ArchAustr 40.1966. 249—280. 8 ill.
- Bognár Kutzián Ida: Probleme der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. SympLengyelNitra 1967. 40. p.
- Bökönyi Sándor: A Maroslebe-panai neolitikus telep gerinces faunája. Bp. 1964. Rec. Kőhegyi Mihály: AgtSzle 9.1967. 289—290.
- Bökönyi Sándor—Kállai M.—Matolcsi J.—Tarján R.: Vergleichende Untersuchungen am Metacarpus des Urs und des Haurindes. Bp. 1965. Rec. Kubasiewicz, Marian: MatSzezein 11. 1965. 863.
- Bruckner, Bogdan: Einige Fragen über die Verhältnisse der Starčevo und Körös Gruppe. ActaAntSzeged 10. 1966.7—10.1 ill.
- Clark, Graham: World Prehistory. An Outline. Cambridge 1961. Rec. Hoffmann Tamás: AgtSzle 8. 1966. 582.
- Csalog József: Die Lehren der Augsgrabungen von Szentés—Honapart. ActaAntSzeged 10.1966. 49—56. 2 t. 3 ill.

- Csalog Zsolt*: Ornamentikhistorische Forschungen. Atti VICong Roma 1962. 369—370.
- T. Dobosi Viola*: Újabb alföldi paleolit lelet. *AlfRég* 4. 1966. 1.
- Draveczky Balázs*: Előzetes jelentés az Andocs-nagytoldipusztai rézkori telep feltárásáról. *AlfRég* 4. 1966. 3.
- Draveczky Balázs*: Neuere Angaben zur Verbreitung der Linearkeramik im südlichen Teil von Transdanubien. *ActaAntSzeged* 10. 1966. 27—33. 7 ill.
- Dzambazov, N.*: Международна конференция по проблемите на селетската култура в Будапеща през 1966 г. *ArhSofia* 9. 1967. 75—77.
- Gábori Miklós*: A késői paleolitikum Magyarországon. Bp. 1964. *Rec. Kőhegyi Mihály*: *AgtSze* 9. 1967. 292—293.
- Gábori Csánk Vera*: Un nouveau site moustérien en Hongrie. *ActaArchHung* 19. 1967. 201—288. 6 t. 4 ill.
- Gazdapusztai Gyula*: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Battonya. (Vorläufige Mitteilung über die Grabungen der Jahre 1964/65). *ActaAntSzeged* 10. 1966. 57—64.
- Gazdapusztai Gyula*: Caucasian Relations of the Danubian Basin in the Early Iron Age. *ActaArchHung* 19. 1967. 307—334. 4 t. 4 ill.
- Gazdapusztai Gyula*: A kurgán-kultúra alföldi leleteinek időrendi kérdései. *AlfRég* 4. 1966. 4.
- Gazdapusztai Gyula*: Probleme in der Südföld-Gruppe der spätneolithischen Buckelkeramik. *SympLengyel Nitra* 1967. 25 p.
- K. Hankó Ildikó—Kiszely István*: A lencsepusztai kelta temető embertani feldolgozása. — The Anthropological Treatment of the Celtic Cemetery in Lencsepuszt. Summary. *AnthropKözl* 11. 1967. 187—198, 198. 4 t. 2 ill.
- Harmatta János*: Az indoeurópai őshaza problémája és az őskorkutatás. *AnTan* 13. 1966. 246—248.
- Harmatta János*: Neolitikori írásbeliség Közép-Európában. (Előzetes közlemény). *AnTan* 13. 1966. 235—236.
- Hole, Frank—Heizer, Robert F.*: An Introduction to the Prehistoric Archaeology. New York 1965. *Rec. Gunda Béla*: *ActaEthnHung* 16. 1967. 190—191.
- Kalicz Nándor*: Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. *SympLengyelNitra* 1967. 36 p.
- Kalicz Nándor*: Kőkori telep Aszódon. *AszódiMúzFüz* 3. 1967. 33—47. 5 t.
- Kalicz Nándor*: A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában. — Стоянка ньершерской группы ранне-бронзового века в окрестностях Ньирпазони. Резюме. Eine Siedlung der frühbronzezeitlichen Nyírség Gruppe bei Nyírpazony. Auszug. *ArchÉrt* 94. 1967. 3—17, 17, 18—19. 9 ill.
- Kalicz Nándor—Makkay János*: Die wichtigsten Fragen der Linearkeramik in Ungarn. *ActaAntSzeged* 10. 1966. 35—47.
- Kemenzei Tibor*: Koravaskori bronz raktárleletek a miskolci múzeumban. — Früheisenzeitliche Bronze-Depotfunde im Museum von Miskolc. *MiskMÉ* 6. 1966. 49—86, (73—80 deutsch). 21 t. 7 ill.
- Kemenzei Tibor*: Die Zagypálfalva-Gruppe der Pilyner Kultur. *ActaArchHung* 19. 1967. 229—305. 14 t. 19 ill.
- Komoróczy Géza*: Az őskor emberének tudása és hite. Az ember alakú istenképzet kialakulása Mezopotámiában. I. Világosság 8. 1967. 720—727.
- Korék József*: Az Alföld vonaldíszes kerámiájának kronológiája. *AlfRég* 4. 1966. 2—3.
- Kovács Tibor*: Eastern Connections of North-Eastern Hungary in the Late Bronze Age. *FA* 18. 1966/1967. 27—58. 9 ill.
- Kovács Tibor*: Die kulturelle Bild der Mittleren und Oberen Theissgegend in der Spätbronzezeit. *ActaAntSzeged* 10. 1966. 65—73.
- Kriván Pál*: Löszbabák. *TtK* 11(98). 1967. 407. 8 ill.
- Láng János*: Основы и возникновение «тотемизма» (упорядочивание пользования охотничьими угодьями у дворигоенов Австралии). — The Basis and Development of Totemism. (Regulation of the Utilization of Hunting Grounds by Australian Aborigines). Summary. *ActaEthnHung* 16. 1967. 349—383, 384.
- Makkay János*: Die neolithischen Funde von Bieske. *SympLengyelNitra* 1967. 11 p.
- Makkay János*: Some Ancient Sources to the Shamanism. *AlbaRegia* 6/7. 1965/1966. 27—42. 1 t.
- Makkay János*: A tartariai (Alsótátárfalva) lelet és Délkelet-Európa újabb kőkora. *AlfRég* 4. 1966. 1—2.
- Makkay János* vide: *Kalicz Nándor*
- Mellaart, J.*: Earliest Civilizations of the Near East. London 1965. *Rec. Makkay János*: *AnTan* 14. 1967. 124—126.
- Módné Nepper Ilona*: Rézkori tűzhely Biharkeresztes-Nagyfarkasdombról. — Herd aus der Kupferzeit von Biharkeresztes—Nagyfarkasdomb. *DebMÉ* 1965. 431—440, 440. 13 ill.
- Mozsolics Amália*: A hajdúsámsoni és kosziderpadlási jellegű depotleletek. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1966. Akadémia 19 p.
- Mozsolics Amália*: Spätbronzezeitliche Depotfunde aus Ungarn. Bonn 1967. *Habelt* 28 p. (13 t.) *Inventaria Archaeologica*. Ungarn, 2.
- Müller-Beck, H.*: Seeberg, Burgäschisee-Süd. Holzgeräte und Holzbearbeitung. Bern. 1965. *Rec. Kovács Tibor*: *ArchÉrt* 94. 1967. 109—110.
- Nagel, Wolfram*: Djamdat Nasr Kulturen und frühdynamische Buntkeramik. Berlin 1964. *Rec. Makkay János*: *AlbaRegia* 6/7. 1965/1966. 189—190.
- Németh Péter—Torma István*: A románi későbronzkori raktárlelet. — Das Depotfund von Románd (Kom. Veszprém, Bezirk Zirc) aus der Spätbronzezeit. — Le dépôt de l'âge du bronze final de Románd. — Находка склада поздней бронзовой эпохи из с. Романд. *VeszprME* 4. 1965. 59—81+87—88, 81—86, 89, 90. 25 t.
- Nováki Gyula*: Északi ivókürtveret a római kori Sopronból. — Ein nordischer Trinkhornbeschlag aus dem römischen Sopron. — A Northern Drinking-Horn Mount from Roman Sopron. — Чеканка с питьевого рога римских времен, Найденный в Шопроне. *Arrabona* 8. 1967. 13—17, 17, 17—18, 18—19. 2 ill.
- Nováki Gyula*: Koravaskori sarkólelet Kőszegről. — Sichelfunde aus der frühen Eisenzeit in Kőszeg. *MMezőMKözl* 1965/1966. 67—72, 72. 1 ill.
- Nováki Gyula—Regius János*: Régétfeltárási módszertani kísérlet a böleskei bronzkori lelőtelepen. *AlfRég* 4. 1966. 4—5.
- Pásztor József*: Meglepő őskori régészeti leletek Amerikában. *ÉiTud* 22. 1967. 1646—1651. 10 ill., *Rec. Szuhay-Havas Ervin*: *ÉiTud* 22. 1967. 1922, 1956.
- Patay Pál*: Adatok Budapest környékének újkőkorszakhoz és rézkorszakhoz. — Angaben zum Neolithikum und zur Kupferzeit der Umgebung von Budapest. *FA* 18. 1966/1967. 7—23, 24—26. 10 ill.
- Patay Pál*: Beziehungen der Bodrogereszturer Kultur und der Ludanice-Gruppe. *SympLengyelNitr* 1967. 19 p.
- Patay Pál*: Der Bronzefund von Fancsika. *ActaAntSzeged* 10. 1966. 75—85. 2 t. 2 ill.
- Patay Pál*: Egy miniatűr bronz diadéma. — Миниатюрная бронзовая диадема. Резюме. — A Miniature Bronze Diadem. Summary. *ArchÉrt* 94. 1967. 53—57, 57, 57—58. 7 ill.
- Patay Pál*: Rézkori nemzetségi sírok. *AlfRég* 4. 1966. 3.
- Patek Erzsébet*: Preszkíta temetők Kelet-Magyarországon. *AlfRég* 4. 1966. 5.
- Peschel, K.*: Die vorgeschichtliche Keramik der Gleichberge bei Römhild in Thüringen. Weimar 1962. *Rec. F. Petres Éva*: *AlbaRegia* 6/7. 1965/1966. 192—194.
- F. Petres Éva*: Beziehungen der keltischen und der römischen einheimischen Bevölkerung im 1. und 2. Jahrhundert u. Z. *AlbaRegia* 6/7. 1965/1966. 197—200. 3 ill.
- Pusztai Rezső*: Késő-vaskori házak Lébényben. — Spät-eisenzeitlicher Häuser in Lébény. *Arrabona* 9. 1967. 5—10, 10—11. 5 ill. 2 mell.

- Rohan-Csermak Géza de: Sturgeon Hooks of Eurasia. New York 1963. *Rec. Virtanen, E.A.*: FinUgFor 36.1966/1967. 419—423.
- Schreiber Rózsa: A rákospalotai edényelet. — Находка сосудов в Ракоспалоте. Резюме. — The Rákospalota Pottery Find. Summary. ArchÉrt 94.1967. 48—51, 52, 52. 1 ill.
- Szekeres László: A ludasi Körös telep (1965). AlfRég 4.1966. 2.
- Thoma Andor: Az előember nyakszirtecsontja a vértesszöllősi őstelepről. BiolKözl 10.1967. 20 p. 4 ill.
- Thoma Andor: L'occipital de l'homme mindélien de Vértesszöllős. l'Anthropologie 70.1966. 495—533. 8 ill.
- Thoma Andor: A vértesszöllősi ember. (Előzetes jelentés). — The Vértesszöllős Fossil Man (A Preliminary Report). AnthropolKözl 10.1966. 123, 124. 1 t.(2 ill).
- Torma István vide: Németh Péter
- Tóth Tibor: The Period of Transformation in the Process of Metisation (A Palaeoanthropological Sketch). TerMÉ 58. 1966. 469—487. 5 ill.
- Tóth Tibor: Some Problems in the Palaeoanthropology of Northern Mongolia. ActaArchHung 19.1967. 377—389. (3 t.) 12 ill.
- Trogmayer Ottó: Az Alföld régészetének időrendi kérdései. (A szegedi negyedik tudományos ülésről). Múzközl 1967.55—58.
- Trogmayer Ottó: Beiträge zur Chronologie des Neolithikums auf dem Mitteltheissgebiet. SympLengyel Nitra 1967. 21 p.
- Trogmayer Ottó: Ein neolithischer Hausmodellfragment von Röske. ActaAntSzeged 10.1966. 11—26. 4 t. 1 ill.
- Trogmayer Ottó: Megjegyzések a Dél-Alföld korai neolitikumának időrendjéhez. AlfRég 4.1966. 1.
- Ujvári Béla: Művészettörténet I. rész. Az ősközösség művészete, a társadalmi alakzat kezdetleges formájától az anyajogú nemzeti közösség kialakulásáig (i.e. 600.000—i.e. 8000). Kézirat. Bp. 1967. Tankönyvkiadó 127 p.
- Vértes László: Munkaértekezlet a Szeleta kultúra kérdéseiről. MTAK II.15.1967. 301—311. 3 ill.
- Vértes László: Az őskőkori technológia fejlődési rátái. MTAK II. 15. 1967. 265—283.
- Vértes László: (Hrg.): Tata, ein mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Bp. 1964. *Rec. Müller-Beck, K.*: JbUrgBasel 52.1965. 128., *Brodar, Mitja*: ArhVest 17.1966. 322—324.
- Voigt Vilmos: Az ember, a kultúra és a társadalom. (Eszmék a néprajztudomány központi kategóriái körül). *Rec. Kroeber: Anthropology Today*, Griffin: The Study of Early Culture, Mörner: The Old Stone Age, Childe: The New Stone Age, Brew: The Metal Ages. Ethn 78.1967. 272—280.
- V. Klasszikus és keleti régészet —
Archaeologia classica et orientalis
- Az antik Róma. Ford. Lontay László. Bp. 1967. Corvina (Firenze: Bemporad Marsocco). 300 p. 333 ill.
- Appianós: A római polgárháborúk. Görögül és magyarul. Ford., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Hahn István. 1—2. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó 504+594 p.
- Avdiev, V. I.: Международные связи Пунического Карфагена. (Карфаген и Египет). ActaAntHung 15.1967. 263—272.
- Becker, I.: Der heilige Ibisvogel der Ägypter in der Antike. ActaAntHung 15.1967. 377—385.
- Biró János: A praetori infamia mediata kérdéséhez. — К вопросу о преторской infamia mediata. — Zur Frage der infamia mediata des Praetors. JogTan I. 1966. 271—281, 282, 283.
- Bockisch, G.: Die Harnostie Herakleia Trachis. (Ein Kolonisationsversuch der Lakadaimonier vom Jahre 426). ActaAntHung 15. 1967. 321—327.
- Borzsák István: Pax Tacitea (deutsch). ActaClassDebr 2.1966. 47—61.
- Borzsák István: Újabb hírek a herculaneumi papiruszokról. AnTan 13.1966. 272.
- Bouzek, J. Balkanische Elemente im spätmykenischen und geometrischen Griechenland. ActaAntHung 15.1967. 261—262.
- Castiglione László: Die Diskobolia — ein Agrarritus? ActaAntHung 15.1967. 409—415.
- Castiglione László: Kunst und Gesellschaft im römischen Ägypten. ActaAntHung 15.1967. 107—152. 18 t. 4 ill.
- Castiglione László: Tables votives à empreintes de pied dans les temples d'Égypte. ActaOrHung 20.1967. 239—252.
- Castiglione László—Horváth István Károly—Maróti Egon: A régi Róma aranykora. Bp. 1967. Gondolat Kiadó 480 p.
- Cato M. Porcius: A földművelésről. Bp. 1966. *Rec. Pető Mária*: AgtSzle 9.1967. 287—288., *V. Kovács Sándor*: ComHistMed 43. 1967. 175—177.
- Csikóvári, M.: К проблеме взаимосвязи греческого мифа о Прометее и колхино-иберийского сказания о прикованном к Кавказскому Хребтуамирани. ActaAntHung 15.1967.403—408.
- Csillag P.: Das Konkubinatum und die familienrechtliche Gesetzgebung des Augustus. Autoreferat. BIClor 12.1967. 115—117.
- Curtius Rufus Quintus: A makedon Nagy Sándor története. Ford. és a jegyzeteket írta Kárpáti Csilla. Az utószót Maróti Egon írta. Bp. 1967. Európa Könyvkiadó 324 p. 1 térk.
- Dostalová, R.: Das Bild Indiens in den Dionysiaka des Nonnos von Panopolis. ActaAntHung 15.1967. 437—450.
- Études étrusco-italiques. Louvain 1963. *Rec. Szilágyi János György*: AnTan 14.1967. 126—128.
- Ferenczy Endre: The Censorship of Appius Claudius Caecus. ActaAntHung 15.1967. 27—61.
- Ferenczy László: Chinese Mirror Finds from Mongolia. ActaArchHung 19.1967. 371—376. 1 ill.
- Fihman, I. F.: Египет на рубеже двух эпох. *Rec. Hahn István*: (по русски) ActaAntHung 15. 1967. 242—243.
- Frel, Jiri: A budapesti Hérakleitos-portré. AnTan 14.1967. 102—110. 7 ill.
- Geszteyi Tamás: Some Further Points to the Authenticity of the „Ara Pacis Augustae”. ActaClassDebr 2.1966. 43—46.
- Ghirshman, Robert: Bard-e Nechandeh. ActaArchHung 19.1967. 3—14. 30 ill.
- Gutmann, J.: Jüdische Zeremonialkunst. Frankfurt am Main 1963. *Rec. Scheiber Sándor*: MúvtÉrt 16.1967. 139.
- A hadművészet ókori klasszikusai. Bp. 1963. *Rec. Honfi József*: HK 14.1967. 123—127., (deutsch): AnHist-UBp 9.1967. 305—309.
- Hahn István: Papok, remeték, szabadságharcosok Judea pusztájában. A holt-tengeri tekercsek kutatásának két évtizede. Világosság 8.1967. 65—73. 3 ill.
- Hahn István: Zwei dunkle Stellen in Iosephus (Bellum Iudaicum VI. § 314 und II. § 142). ActaOrHung 14.1962. 131—138.
- Hajnóczy Gyula: Térformák és térkapcsolatok az antik római építészetben. ÉpKK 11.1967. 91—138. 8 t.
- Harmatta János: Aħhijawā és az achájok. AnTan 14.1967. 17—24.
- Harmatta János: I. Dareios és az óperzsa ékirás. AnTan 13.1966. 189—211.
- Harmatta János: Az Ókortudományi Társaság bizantológiai konferenciája. AnTan 14.1967. 130—132.
- Harmatta János: The Oldest Brahmi Inscription in Innermost Asia. ActaOrHung 20.1967. 1—32. 3 ill.
- Harmatta János: A pylosi királysírok. AnTan 14.1967. 135—136. 1 ill.
- Havas László: Un programme social et économique au déclin de la république romaine. ActaClassDebr 2. 1966. 29—41.
- Hegyi Dolores: Az ión felkelés történeti háttere. AnTan 13.1966. 213—226.

- Hering, Elisabeth*: Az írás rejtélye. Bp. 1966. Gondolat Kiadó 187 p. ill.
- Hésiodos*: Istenek születése. Műfordítás. Ford. és magyarázatokkal ellátta Trencsényi-Waldapfel Imre. *AnTan* 14.1967. 139–176.
- Homéros*: Ilias. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Ford. Deveseri Gábor. Bp. 1967. Magyar Helikon 958 p.
- Junker, H. — Winter, E.*: Das Geburtshaus der Isis in Philae. Wien 1965. *Rec. Wessetzky Vilmos*: *ArchÉrt* 94.1967.110–111.
- Juszifov, Ju. B.*: Общие черты наследования в гражданской и правящей семьях Элама. *ActaAntHung* 15. 1967. 247–254.
- Kádár Zoltán*: L'influence des représentations du culte de Cybèle et d'Attis sur l'iconographie paléochrétienne. *ActaAntHung* 15.1967. 467–472. 3 ill.
- Kádár Zoltán*: Julia Domna comme Assyrie Kythereia et Seléné. *ActaClassDebr* 2.1966. 101–108.
- Kákósy László*: Az egyiptomi aranykor-mítoszok történeti fejlődése és társadalmi vonatkozásai. *AnTan* 14.1967.1–16. 1 ill.
- Kákósy László*: Zur Vorgeschichte der Errichtung des thebanischen Gottesstaates. *ActaAntHung* 15.1967. 369–376. 2 ill.
- Kidder, J. E.*: Early Japanese Art. The Great Tombs and their Treasures. London 1964. *Rec. Ferenczy László*: *ArchÉrt* 94.1967.115–116.
- Komoróczy Géza*: Les cylindres-scéaux de l'Asie antérieure du Musée des Beaux-Arts II. Cylinders sumériens, akkadiens et mitanniens. — A Szépművészeti Múzeum előzásiai pecséthengerei (sumér, akkád, és mitanni pecséthengerek). *BullBA* 28.1966. 3–12, 115–122. 4 ill.
- Köpstein, H.*: Zur Sklaverei in byzantinischer Zeit. *ActaAntHung* 15.1967. 359–368.
- Maróti Egon*: Eunus és Atargatis. A rabszolgamozgalmak tudatosságának és ideológiai hátterének kérdéséhez. *AnTan* 13.1966. 237–241., Bewusstsein und ideologische Faktoren in den Sklavenbewegungen (Eunus und Atargatis). *ActaAntHung* 15.1967. 319–326.
- Maróti Egon*: Die Rolle der Sklaven zur Zeit des zweiten Triumvirates. Autoreferaturn BiCior 12.1967. 75.
- Maróti Egon* vide: *Castiglione László*
- Mayer, A.*: Die Sprache der alten Illyrier, I.—II. Wien 1957–1959. *Rec. Harmatta János* (deutsch): *Acta AntHung* 15.1967. 231–234.
- Neumann, G.*: Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst. Berlin 1965. *Rec. Szilágyi János György*: *ArchÉrt* 94.1967. 111–112.
- Noth, M.*: Die Welt des Alten Testaments. Einführung in die Grenzgebiete der alttestamentlichen Wissenschaft. Berlin 1962. *Rec. Komoróczy Géza*: *AnTan* 13.1966. 264–265.
- Oliva, Pavel*: Das lykurgische Problem. *ActaAntHung* 5.1967. 273–289.
- Petrusevszki, M. D.*: L'évolution du Mars italique d'une divinité de la nature à un dieu de la guerre. *ActaAntHung* 15.1967. 417–422.
- Pogány Frigyes*: Róma. Bp. 1967. Corvina Kiadó 392 p. 478 ill. 1 mell.
- Putacsenko, G. A.*: Пионисийская тема в античном искусстве Средней Азии. *ActaAntHung* 15.1967. 423–428.
- Riemschneider, M.*: Iranische Elemente in der urartäischen Kultur und Religion. *ActaAntHung* 15. 1967. 387–402. 12 ill.
- Sakellariou, A.*: Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen. Corpus Bd. I. Berlin 1964. *Rec. Szabó Miklós*: *AnTan* 14. 1967. 122–124.
- Sarkady János*: Attika im 12. bis 10. Jahrhundert. Die Anfänge des athenischen Staates. *ActaClassDebr* 2. 1966. 9–27.
- Sarkady János*: Die ionischen Feste und die ionische Urgeschichte. *ActaClassDebr* 1. 1965. 11–20.
- Schachermeyr, F.*: Die griechische Polis zur Zeit der frühen Klassik (510 bis 460). *ActaAntHung* 15. 1967. 297–302.
- Schliemann, Heinrich* vide: *Stoll, H. A.*
- Sisa Béla — Fejér Zsolt*: Az oszét Holtak Városa. MÉpm 1967: 3. 52. 2 ill.
- Stoll, Heinrich Alexander*: A holt-tengeri barlang rejtélye. Ford. Nyilas Vera. A tudományos kutatások legújabb eredményeit ismertető utószó Hahn István munkája. Bp. 1967. Gondolat Kiadó 448 p. 1 ill. 1. térk.
- Stoll, Heinrich Alexander*: Trójáról álmodott. Schliemann életének története. Németből Mátrai Tamás. Bp. 1967. Európa Könyvkiadó 415 p.
- Sümegehy Veronika*: Dalla Venere di Kökénydomb al kantharos dionisiaco. (Astrattismo-geometrisimo). *AttiVICongRoma* 1962. 426–429. 5 t. (28 ill.)
- Susini, G.*: Il lapicida Romano. Bologna 1966. *Rec. Mócsy András*: *ArchÉrt* 94. 1967. 112.
- Szabó Miklós*: Quelques monuments de la glyptique crétois-mycénienne. — A krétai—mykénei glyptika néhány emléke. *BullBA* 29. 1966. 3–7, 89–92. 8 ill.
- Szilágyi János György*: La collection de J. Lázár. — Lázár Jenő gyűjteménye. *BullBA* 29. 1966. 9–23, 93–98. 16 ill.
- Szilágyi János György*: Az etruszko—korinthosi vázafestészet osztályozásának kérdései. *AnTan* 14. 1967. 25–58. 27 ill.
- Szilágyi János György*: „A görög váza. Művészet, kézművesség és kereskedelem.” (A Német Tudományos Akadémia ókortudományi intézetének konferenciája). *AnTan* 14. 1967. 132–134.
- Szilágyi János György*: Une coupe du peintre d'Andokides. — Az Andokidész-festő egy kylix. *BullBA* 28. 1966. 13–29, 123–133. 9 ill.
- Tegyei Imre*: Die Organisation des pylischen Staates. *ActaAntHung* 15. 1967. 255–260.
- Tegyei Imre*: Observations on a Linear B Cadastral. *ActaClassDebr* 1. 1965. 1–10.
- Tegyei Imre*: Pylos et le Proche-Orient. *ActaClassDebr* 2. 1966. 1–8.
- Tóth István*: Mithram esse coronam suam. Bemerkungen über den dogmatischen Hintergrund der Initiationsriten der Mithramysterien. *ActaClassDebr* 2. 1966. 73–79.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Egyiptomi elemek az aranykori latin költészetben. — Ägyptischen Motive in der lateinischen Poesie des goldenen Zeitalters. *Savaria* 3. 1965. 125–136, 136–139.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. A. d. Ungarischen übersetzt v. Géza Engl. Amsterdam 1966. Hakkelt 571 p. 32 t. *Rec. Várcs. Ladislav*: *Listy Filologické*, Praha 90. 1967. 431–432.
- Utesenko, Sz. L.*: Кризис и падение римской республики. Москва 1965. *Rec. Hahn István*: (по русски): *ActaAntHung* 15. 1967. 240–242.
- Várcs. L.*: Zur Problematik der Forschung über den Gnosticismus. *ActaAntHung* 15. 1967. 429–436.
- Vercouter, J.*: Textes biographiques du Sérapéum de Memphis. Paris 1962. *Rec. Nagy István*: *AnTan* 13. 1966. 263–264.
- Vergilius Maro* Publius: Összes művei. Ford. Lakatos István. Bp. 1967. Magyar Helikon 558 p.
- Wachtel, K.*: Sklaven und Freigelassene in der staatlichen Finanzverwaltung des römischen Kaiserreiches. *ActaAntHung* 15. 1967. 341–346.
- Warmington, B. H.*: Karthágó. Ford. Terényi István. Bp. 1967. Gondolat Kiadó 243 p. 14 ill.
- Welskopf, E. Ch.*: Können wir den Peloponnesischen Krieg als eine Einheit betrachten? *ActaAntHung* 15. 1967. 303–310.
- Wessetzky Vilmos*: Bildhafte Ausdruckweise und Wortbildung im Ägyptischen. *ZfAegypt* 93. 1966. 144–146.
- Wessetzky Vilmos*: A hieroglifák kulcsa a kopt nyelv. *Éltud* 22. 1967. 1952–1955. 5 ill.
- Wessetzky Vilmos*: A piramisok rejtélye. Népművelés 14. 1967: 11. 32–33. 1 ill.
- Wörterbuch der Mythologie*. Hrsg. v. H. W. Haussig. I. Abt. Die alten Kulturvölker. Teil I. Vorderer

- Orient. Rec. Makkay János: AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 191—192.
- Zamarovský, Vojtech: A világ hét csodája. Ford. Hidegháty Erzsébet. Bratislava 1966. Tatran 501 p. 7 t. 122 ill.
- Zinserling, V.: Die Anfänge griechischer Porträtkunst als gesellschaftliches Problem. ActaAntHung 15. 1967. 283—295.
- Zinserling, G.: Der Augustus von Prima porta als offizielles Denkmal. Acta AntHung 15. 1967. 327—339.
- VI. *Provincialis régészet — Saccula imperii romani*
- Alföldi András vide: Pars III.
- Alföldy Géza: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von Andreas Mócsy. Bp. 1965. Rec. Saria, Balduin: SüF 25. 1966. 469—470., Treucker, Barnum: HistZ 204. 1967. 625—627.
- Balla Lajos: To the Question of the Military History of Dacia in the Second Century. ActaClassDebr 1. 1965. 39—48.
- Balla Lajos: Zwei epigraphische Beiträge zur Geschichte der Städte von Nordwestpannoniens in der Regierungszeit der Severi. ActaClassDebr 2. 1966. 89—99.
- Bánki Zsuzsanna: A móri későrómai temető. — Das spätrömerzeitliche Gräberfeld von Mór. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 171, 171. 1 t.
- Bánki Zsuzsanna: A táci Iuppiter—Silvanus Domesticus oltár. — Der Iuppiter—Silvanus Domesticus Altarstein von Táci. AlbaRegia 6/7. 1965/1967. 165—168, 168. 3 ill.
- Barkóczi László: Die datierten Glasfunde aus dem II. Jahrhundert von Brigetio. FA 18. 1966/1967. 67—89. 10 ill.
- Barta Gábor: Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im II. Jahrhundert (167—171). ActaClassDebr 2. 1966. 81—87.
- B. Bónis Éva: A Gellérthegy—tabáni késővaskori telep. Bp. 1965. Akadémia 15 p. Kandidátusi értekezés tézisei.
- Diesner, H.—J.: Mobilität und Differenzierung des Grundbesitzes in nordafrikanischen Vandalenreich. ActaAntHung 15. 1967. 347—358.
- Fitz Jenő: Data to the Career of Q. Marcius Turbo. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 201—202.
- Fitz Jenő: Epigraphica I. (Balla Lajos: Die sechseckige Basis von Szombathely und einige Probleme der Geschichte von Savaria. Szeged 1960., Borzák Erzsébet: A legio III. Augusta újabb felirata Pannóniában. 1963., Nagy Tibor: Révision de l'inscription d'un autel d'Hercule de Buda. 1964.). AlbaRegia 6/7. 1966. 207—209.
- Fitz Jenő: Ingenius et Régalien. Bruxelles 1966. Rec. Petit, Paul: AntClass 35. 1966. 695—696.
- Fitz Jenő: Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior. Weimar 1966. Rec. Günther, Rigoert. ZfGeschw 15. 1967. 542.
- Fitz Jenő: Megjegyzések a két táci villa értékeléséhez. B. Thomas Edit: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 209—210.
- Fitz Jenő: Osservazione prosopografiche alla carriera di M. Macrinus Avitus Catonius Vindex. Epigraphica, Milano 28. 1967. 50—94.
- Fitz Jenő: Der Philippus-Münzfund von Táci. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 169—170.
- Fitz Jenő: P. Aelius Proculus pályafutása. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 205—207.
- Fitz Jenő: Római kőtár. Középkori kőtár. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 135.
- Fitz Jenő: Die Vereinigung der Donauprovinzen in der Mitte des 3. Jahrhunderts. Studien 113—121.
- Fitz Jenő: When was Caracalla in Pannonia and Dacia? AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 202—205.
- Gabler Dénes: Arrabona legkorábbi sigillatái. — The Earliest Sigillatae of Arrabona. Arrabona 9. 1967. 21—51, 51—53. 10 ill.
- Gabler Dénes: Pannóniai terra sigillata-feliratok. AnTan 14. 1967. 59—66. 2 ill.
- Gabler Dénes: Westerndorfer und spätrömische Sigillata in Nordpannonien. BayVorg 31. 1966. 123—133. 4 ill.
- Gerv, B.: Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes in vorlaudischer Zeit. ActaAntHung 15. 1967. 85—105. 5 ill.
- Gorsium. Negyedik jelentés a táci római kori település feltárásáról. — Vierter Bericht über die Ausgrabungen in der römerzeitlichen Siedlung bei Táci 1963—1964. Közreműködtek — Mitarbeiter: Bánki Zsuzsanna, Kanosy Margit, Fitz Jenő, Lányi Vera és Koczur Éva. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 153—161, 161—164. 5 ill.
- Haevernick, Th. E.: Römischer Wein? ActaArchHung 19. 1967. 15—23.
- Harmatta János: Pannóniai edény-feliratok. AnTan 14. 1967. 67—101. 8 ill.
- Kaba Melinda: Aquincum (deutsch). Budapest 1967. Sondernummer April. 10—11. 3 ill.
- Kádár Zoltán: A II. századi savariai mitológikus sírkövek ikonográfiájáról. Über die Ikonographie der mythologischen Grabsteine von Savaria aus dem 2. Jahrhundert. Savaria 3. 1965. 159—165, 165—166. 2 ill.
- Kőhegyi Mihály: Római pénzek szarmata sírokból és telepekről. AlfRég 4. 1966. 6.
- Mócsy András: Dekantioi. AnTan 13. 1965. 242—245.
- Mócsy András: Das Lustrum Primipilii und die Annona Militaris. Germania 44. 1966. 312—326.
- Mócsy András: Der vertuschte Dakerkrieg des M. Licinius Crassus. Historia 15. 1966. 511—514.
- Mócsy András: Zu den „prata legionis“ Studien. Studien 211—214.
- Mócsy András: Zur Organisation der Heeressteuer im 3. Jahrhundert u. Z. AnHistUBp 9. 1967. 257—260.
- Mócsy András vide: Alföldy Géza
- Nagy Tibor: Anecdota Aquincensia. Avec un résumé français. ArchÉrt 94. 1967. 62—68, 68—69. 2 ill.
- Nagy Tibor: Reoccupation of Pannonia from the Huns in 427. (Did Iordanes Use the Chronicon of Marcellinus Comes at the Writing of the Getica?) ActaAntHung 15. 1967. 158—186.
- Pál Imre: A római császárkor görög koloniális vereteinek ismertetése (XII). Az Érem 37/38. 1966. 337—340.
- Pető Mária: A nyereg formái Pannóniában az i. sz. I—IV. században. — Sattelformen in Pannonien im I—IV. Jahrhundert u. Z. MMEzöMKözl 1965/1966. 73—79, 80. 4 ill.
- Sz. Póczy Klára: Újabb aquincumi múmiasír. Bp. 1964. Rec. Kőhegyi Mihály: ComHistMed 42. 1967. 247.
- Sági Károly—Füzes F. Miklós: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez — Археологические и археоботанические данные о вопросе паннонской непрерывности (континуитета). Резюме. Archäologische und archäobotanische Angaben zur Frage der Kontinuität von Pannonien. Zusammenfassung. AgtSzle 9. 1967. 79—97, 97—98, 98. 8 ill.
- Scheiber Sándor: A Pannóniából indult Lucius Valerius Valerianus „cursus honorum“-a Caesareában. — Der „cursus honorum“ des Lucius Valerius Valerianus in Casarea, der aus Pannonien seinen Weg antrat. ArchÉrt 94. 1967. 59—61, 61. 1 ill.
- Soproni Sándor: Ásatások az esztergomi Várhegyen. Római kor. Dunakanyar Tájékoztató 1966: 2. 34—36.
- Soproni Sándor: Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 im pannonischen Limes. Studien 138—143. 1 t. (4 ill.).
- Soproni Sándor: Római erőd Pilismaróton. Dunakanyar Tájékoztató 1966: 2. 51—53.
- Szentlélek Tihamér: Architektonische Herausbildung und Entwicklung der Iseum in Ägypten, ihre Auswirkungen in Pannonien. ActaAntHung 15. 1967. 457—466.
- Szentlélek Tihamér: Egyiptomi út tanulságai a Savaria kutatás számára. VasiSzle 21. 1967: 1. 112—117.
- Szentlélek Tihamér: Az Iseum jelentősége Savariában — Die Bedeutung des Iseums in Savaria. Savaria 3. 1965. 147—153, 153—158. 2 ill.
- Szentlélek Tihamér: Az iseumok kialakulása Egyiptom-

- ban és hatásuk Savariára. *Savaria* 3. 1965. 97—114. 18 ill.
- Szentlélek Tihámér*: Az örvényesi bronzméces. — Die Bronzeöllampe von Örvényes. — La lampe de bronze d'Örvényes. — Бронзовый светильник из с. Эрвешеш. *VeszprME* 4. 1965. 103—108, 108, 109, 110. 5 ill.
- Szilágyi János*: Aelius Hadrianus aquincumi palotája. *ÉlTud* 22. 1967. 980—986. 10 ill.
- Szilágyi János*: Einige Merkmale der späten städtischen Kultur von Aquincum. *Helikon* 6. 1966. 660—664.
- Szilágyi János*: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum gyűjtéséből. II. — Steininschriften aus der alten Sammlung des Museums von Aquincum. II. Auszug. *ArchÉrt* 94. 1967. 70—77, 78—79. 16 ill.
- Szilágyi János*: Die Sterblichkeit in den Nordafrikanischen Provinzen III. (Überblick über die Anzahl der in den einzelnen Altersgruppen Verstorbenen). A./ Nach geographischen Einheiten und Städten (Fortsetzung). *ActaArchHung* 19. 1967. 25—59.
- Szilágyi János*: Zu den Statuenpreisen in der römischen Kaiserzeit. *Corolla mem. E. Swoboda*. Graz 1966. 214—224.
- Szombathy Viktor*: Az ószónyi római hamisítványok. *ÉlTud* 22. 1967. 263—266. 12 ill.
- B. Thomas Edit*: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964. *Rec. Kádár Zoltán*. *VeszprME* 4. 1965. 375—377. vide etiam: *Fitz J.*
- Tomka Péter*: Későrómai sírok a soproni Hátsó utcában. *SSz* 21. 1967. 245—253. 8 ill.
- Várady László*: Új barbár népek Pannóniában a IV. század végén. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1966. Akadémia 12 p.
- Wessetzky Vilmos*: Egyiptomi istenek Pannóniában. — Ägyptische Götter in Pannonien. *Savaria* 3. 1965. 141—145., 145—146.
- Wessetzky Vilmos*: A Pejacevics-gyűjtemény Osiris szobrocskái. — Die zwei Osirisstatuetten von Somlójenő. — Deux statuettes d'Osiris provenant de Somlójenő conservées au Musée de Bakony. — Две статуетки Осириса Баконьсоко Музея из с. Шомлоенё. *VeszprME* 4. 1965. 91—99, 100—101, 102, 102, 102, 102. 2. ill.
- Wessetzky Vilmos*: Zur Wertung des ägyptischen Totenkultes in Pannonien. *ActaAntHung* 15. 1967. 451—456. 1 ill.
- VII. Népvándorlás. Koraközépkor. Magyar őstörténet — *Aetas migrationum. Origines Hungarorum*
- Arany A. László*: Az ősmagyar nyelv szerkesztésrendje és érvénytelenítése. *DebKong* 1966. 67—70.
- Bakay Kornél*: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisation des fürstlichen Heeres. *ActaArchHung* 19. 1967. 105—200. 10 t. 1 ill.
- Bakay Kornél*: Einige Fragen der Forschung der Gräberfelder des ungarischen gemeinen Volkes. *ActaAntSzeged* 10. 1966. 125—127.
- Bakay Kornél*: Gräberfelder aus den 10—11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II. *AlbaRegia* 6/7. 1965/1966. 43—88. 31 t. 6 ill.
- Bartha Antal*: Honfoglalás kori ötvösművészetünk forrásai. *ÉlTud* 22. 1967. 339—343. 10 ill.
- Benda, Klement*: Současny stav studia zlatých nádob pokladu zu Sannicolaul Mare (Nagyszentmiklós). — Gegenwärtiger Studienstand über die Goldgefäße aus Sannicolaul Mare (Nagyszentmiklós). *SlovArch* XIII/2. 1966. 399—412, 412—414. 14 ill.
- Bogyay Tamás*: L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises. *Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady*. Modena 1966. Mucchi. 18 p.
- Bökönyi Sándor*: A bólyi avar kori temető állatmaradványai. Pécs 1963. *Rec. Kőhegyi Mihály*: *AgtSzle* 8. 1966. 564—565.
- Bóna István*: Beziehungen zwischen den pannonischen und italienischen Bodenfunden der Langobarden. Neue Beiträge aus Ungarn zur Archäologie der Langobarden in Italien. *AttiVICongRoma* 1962. III. 153—156.
- Bökönyi Sándor*: Horse Skeletons from the Cemetery at Hana. *ActaArchHung* 19. 1967. 413—421. 2 ill.
- Burov, G. M.* — *Szerebrennikov, B. A.*: Некоторые вопросы этногенеза коми в свете археологических и лингвистических данных. *ActaLingHung* 17. 1967. 301—320.
- Csallány Dezső*: Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken. Bp. 1961. *Rec. Hübener, Wolfgang*: *ZfSchwArch* 24. 1965/1966. 186—188.
- Csallány Dezső*: Die Bereg-Kultur. *ActaAntSzeged* 10. 1966. 87—88.
- Csalog Zsolt*: A IX—XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéséhez. — Некоторые вопросы хозяйства и быта венгров IX—XI. веков. Резюме. — Die Fragen der Wirtschaft und der Lebensform des Ungartums im 9—11. Jahrhundert. Zusammenfassung. *AgtSzle* 9. 1967. 228—238. 239, 239—240. 5 ill.
- Diószegi Vilmos*: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. Közreadja Györffy György. Bp. 1965. *Rec. Ethn.* 77. 1966. 594—595.
- Diószegi Vilmos*: The Origins of the Evenki „Shaman Mask” of Transbaikalia. *ActaOrHung* 20. 1967. 171—201. 17 ill.
- Dorjsüren, C.*: An Early Medieval Find from Northern Mongolia. *ActaArchHung* 19. 1967. 429—430. 1 ill.
- Endrei Walter György*: Silk Fabrics of Grave 1 at Hana. *ActaArchHung* 19. 1967. 423—428. 2 t. 2 ill.
- Erdélyi István*: Avar művészet. — Die Kunst der Awaren. Bp. 1966. *Rec. Bán Elek*: *Ethn* 78. 1967. 147—148., *Herrmann, Joachim (deutsch)*: *ZfGeschw* 15. 1967. 543.
- Erdélyi István—Ojtozi Eszter*: Slawische Siedlungen in Ostungarn I. (Geländebegehungen und Ergebnisse einer Versuchsausgrabung). *Slavica* 5. 1965. 226—229.
- Erdélyi István*: Spektrálanalitikai vizsgálatok eredményeinek felhasználása egy avar kori temető feldolgozásában (Pilismarót—Basatanya). *AlfRég* 4. 1966. 7.
- Erdélyi István—Dorjsüren, C.—Navan, D.*: Results of the Mongolian—Hungarian Archaeological Expeditions 1961—1964. (A Comprehensive Report). *ActaArchHung* 19. 1967. 335—370. 57 ill.
- Erdélyi István* vide: *U. Vanyek Márta*
- Fábián Gyula*: Archaeologia experimentalis. Honfoglalás kori magyar íj rekonstrukciója. *TtK* 11 (98). 1967. 98—101. 5 ill.
- Farkas Gyula—Lipták Pál*: A dél-alföldi Árpád-kori népesség. *AlfRég* 6. 1966. 8.
- Fettich Nándor*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót—Basaharc. Bp. 1965. *Rec. Savič-Tribunović Lejosava*: *Starinar* 17. 1966. 188., *Cs. Sós Ágnes*: *ArchÉrt* 94. 1967. 104—107.
- Füzes F. Miklós*: Die Pflanzenfunde des langobardischen Gräberfeldes von Vörs. Bp. 1964. *Rec. Kőhegyi Mihály*: *AgtSzle* 9. 1967. 290—291.
- Gavrilova, A. A.*: Могилиньи Кудырэгэ как источник по истории алтайских племен. — A kudirgei temető, mint az altáji törzsek történetének forrása. *Moszkva* 1965. *Rec. Erdélyi István*: *ArchÉrt* 94. 1967. 113—115.
- Gerics József*: Quaedam puella de genere Tatum. Philologisches und Rechtsgeschichtliches zur Untersuchung einer Chronikenstelle. *AnHistUBp* 9. 1967. 3—30.
- Gerics József*: Zur Chronologie der ältesten Gesta-Forschungen der ungarischen Geschichte. — A legkorábbi Gesta-szerkesztéseinek keletkezésrendszereinek problémái. Bp. 1961. *Rec. Bertényi I.*: *AnHistUBp* 9. 1967. 312—314.
- Gumilev, L. N.*: New Data on the History of the Khazars. *ActaArchHung* 19. 1967. 61—103. 20 ill.
- ifj. Horváth János*: P. mester és műve. — Мастер П. и его произведение. *IrodTörtKözl* 70. 1966. 1—52, 261—291., (no русски): 52—53, 292.

- Kádár Zoltán: Quelques aspects de la détermination zoologique des Cervides Scythiques à propos de celui à Zöldhalompusztá. FA 18. 1966/1967. 59—65. 4 ill.
- Kádár Zoltán: Über die Problematik der iranischen Verbindungen des awarischen Kunstgewerbes in der nördlichen Theissgegend. AttiVICongRoma 1962. 411—414. 4 t. (18 ill.)
- Kálmán Béla vide: László Gyula
- Kiss Attila—Nemeskéri János: Das langobardische Gräberfeld von Mohács. Pécs 1964. Rec. Bs.: Arch-Rozhl 19. 1967. 552—553.
- Körök József: Árpád-kori kocsút. MúzMag 1967. 10—11. 4 ill.
- Kovrig Ilona: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattván. Bp. 1963. Rec. Werner, Joachim: ByZ 59. 1966. 382—384.
- Kralovszky Alán: Die landnahmzeitliche Rinderbestattung von Sárbogárd. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 89—96. 2 t. 3 ill.
- Kralovszky Alán: Über einige Fragen der Erforschung der frühen Periode der Agrargeschichte. Szeged 1965. Rec. Köhgyi Mihály: AgtSzle 9. 1967. 289.
- Kubinyi László: Az ősi magyar társadalom anyai águ származtatási rendjének kronológiájához. DebKong 1966. 135—138.
- László Gyula: Bestattungsgebräuche der landnehmenden Ungarn. AttiVICongRoma 1962. 212—216. 2 t. (5 ill.)
- László Gyula: Hunor és Magyar nyomában. Bp. Gondolat Kiadó 1967. 160 p.
- László Gyula: Óstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. Rec. Kálmán Béla (Opponensi vélemény az 1966. június 30-án elhangzott doktori vitán). MNY 6. 1967. (441). 111—116.
- Lengyel Imre: Chemico-Analytical and Serological Examination of the Human Skeletal Finds from Naima Tolgoy. ActaArchHung 13. 1967. 411—412.
- Lengyel Imre: Die chemische Analyse der Tierknochen des landnahmzeitlichen Gräberfeldes von Sárbogárd. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 97—99.
- Lipták Pál—Marcsik Antónia: Az avar továbbélés kérdése a Tiszántúlon (Szarvas—Kákapusztá—Kettőshalom). AlfReg 4. 1966. 7.
- Lipták Pál vide: Farkas Gyula
- Mesterházy Károly: Adatok a honfoglalás kori köznépi család szerkezetéhez. AlfReg 4. 1966. 7—8.
- Mesterházy Károly: Beszámoló az 1965. évi Biharkeresztes—ártándi ásátásról. — Excavations at Biharkeresztes—Ártánd in the Year 1965. DebMÉ 1965. 61—66. 67. 2 ill.
- Mesterházy Károly: Die Ergebnisse der Ausgrabung von Biharakeresztes—Ártánd im Jahre 1965. ActaAnt-Szeged 10. 1966. 99—102.
- Moór Elemér: Élődsi rovarok nevei a magyar őskorban. ÉITud 22. 1967. 1394, 1399.
- Moór Elemér: A földműves életforma kialakulása népünkénél a szláv jövevényszavak tükrében. MNY 73. 1967. 169—183.
- Motyková—Šneidrová, K.: Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen. Praha 1963. Rec. B. Bónis Éva: ArchÉrt 94. 1967. 113.
- Nagyszentmiklósi kincs vide: Benda, Klement
- Nemeskéri János vide: Kiss Attila
- Németh Endre: Bemerkungen zu dem letzten Werke von Béla Szőke über die archäologischen Denkmäler des Ungartums der Landnahme- und frühen Arpadenzeit. Slavica 6. 1966. 215—220.
- Németh Péter: Romváros nyomai a Pilisben, Attila városa? Vetus Buda? Budapest 5. 1967. 7. 26—29. 6 ill.
- Ojtozi Eszter vide: Erdélyi István
- Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 2. kiad. Bp. 1966. Akad. Kiadó 24 p. M. Nyelvtud. Társ. kiadványai 115.
- Párducz Mihály: Die ethnische Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp. 1963. Rec. Szymański, Wojciech: ArchPolski 10. 1966. 384—387.
- Rásonyi László: Les anthroponymes comans de Hongrie. ActaOrHung 20. 1967. 135—149.
- Regöly-Mérei Gyula: Palaeopathological Examination of the Skeletal Finds of Naima Tolgoy and Hana. ActaArchHung 19. 1967. 391—409. 28 ill.
- Róna-Tas András: A magyar nyelv régi török elemei és a csuvas nyelvtörténet néhány kérdése. DebKong 1966. 172—177.
- Selmecei László: Adatok a kengyel történetéhez és tipológiájához Magyarországon. Данные к истории и типологии стремён в Венгрии. Резюме. Angaben über die Geschichte und Typologie der Steigbügel in Ungarn. Zusammenfassung. AgtSzle 9. 1967. 99—104, 105, 105. 12 ill.
- Sinor Dénes: Történelmi hipotézis a magyar nyelv történetében. DebKong 1966. 195—200.
- Sólyom Károly: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. — Nouvelles considérations pour résoudre le problème d'Anonyme. IrodTörtKözl 70. 1966. 54—83, 84.
- Sós Ágnes: Die Ausgrabungen G. Fehérs in Zalavár. S. Bökönyi: Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. Bp. 1963. Rec. Majewski, Kazimierz: Arch-Wroclaw. 16. 1965. 217., Werner, Joachim: ByZ 1966. 381—382.
- Cs. Sós Ágnes: A dunaszekesi avar kori temető. — Das awarenzeitliche Gräberfeld von Dunaszekeső. FA 18. 1966/1967. 91—120, 121—122. 11 ill.
- Szabó János Győző: Az egri múzeum avar kori emlékei. II. Sírletek Dormánd—Hanyipusztáról. — Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger II. Gräberfunde aus Dormánd—Hanyipusztá. EgrMÉ 4. 1966. 29—52, 69, (deutsch): 53—54. 14 t. 13 ill.
- Szabó János Győző: Glasmosaikstücke in einem awarenzeitlichen Grab. ActaAntSzeged 10. 1966. 89—98.
- Szabó Máttyás: Az északi (skandináv) lótarás áttekintése. — Обзор северного (скандинавского) народа содержания лошадей (Резюме). — Übersicht über die nord-europäische (skandinavische) Pferdezucht. (Auszug). Ethn. 78. 1967. 95—117, 117—119, 119—121. 9 ill.
- Tóth Tibor: Észak-Dunántúl avar kori népességének embertani problémái. — Les problèmes anthropologiques de la population avar de la Transdanubie du nord. — Антропологические проблемы народонаселения аварской эпохи в Северной части задунай. Arrabona 9. 1967. 55—64, 64—65, 66. 5 ill.
- Tóth Tibor: Sur les traits mongoloïdes des populations de l'époque avar dans le bassin carpathique. AttiVICongRoma 1962. 312—314. 2 ill.
- Tóth Tibor: Tanulmányút a Szovjetunióban (Újfalvy Kálmán nyomában). AnthropolKözl 10. 1966. 139—143.
- Valter Ilona: Régészeti adatok a Bodroghköz honfoglalás kori településtörténetéhez. Miskolc 1964. Rec. Köhgyi Mihály: AgtSzle 8. 1966. 566.
- U. Vanyek Márta—Erdélyi István: Színképelemzési vizsgálatok és azok értékelése a Pilismarót—basaharci avar kori temető bronztárgyain. ArchÉrt 94. 1967. 97—100. 1 mell.
- Wenger Sándor: Adatok az avar kor népességének antropológiájához. — Data to the Anthropology of the Population in the Avar-Age. AnthropolKözl 11. 1967. 199—214, 214—215. 3 t.
- Wirth, G.: Attila und Byzanz. Zur Deutung einer fragwürdigen Priscusstelle. Aus Festgabe Otto Seel. Erlangen 1967. ByZ 60. 1967. 41—69.
- VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta medii aevi
- Acsádi György: A középkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei. — Результаты исследований по венгерской смертности в средние века. — Results of Research on Mortality in Middle Age Hungary. TörtStatSzle 1963/1964. 3—35, 277—279, 295—297.
- Baranyai Béláné: Adatok a zalavári apátság középkori

- felszerelésének történetéhez. — Angaben zur Geschichte der mittelalterlichen Kirchengrausstattung der Benediktinerabtei von Zalavár. MűvtÉrt 16. 1967. 23—33, 34.
- Baranyai Béláné*: Bronz keresztelomedence a gyöngyösi Szent Bertalan templomban. MűvtÉrt 15. 1966. 235—239. 4 ill.
- Bertalan Lajos*: Ez történt Kőszeg után. Szélgjegyzetek Nemeskürthy könyvéhez (Ez történt Mohács után). VasiSzele 21. 1967. 257—258.
- Budai Aurél*: A budavári Miklós-torony helyreállítása és helyszíni kutatása. Művéd 11. 1967. 97—102. 5 ill.
- Budapest Műemlékjegyzéke*. Kiadta a Fővárosi Műemlék-felügyelőség. Bp. ÉM Építészeti Tájékoztatói Központ 88 p. 1 mell. *Rec. Dercsényi Dezső*: Budapest 5. 1967. 12. 16—17. 4 ill.
- K. Csilléry Klára*: A magyar bölcso eredeti formája. — Die ursprüngliche Form der ungarischen Wiege. Bp. 1966. Akad. Kiadó 47 p. 20 ill. (A Néprajzi Múzeum Füzetei 14.)
- Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967. Akad. Kiadó 684 p. Irodalomtörténeti könyvtár 20.
- Czagány István*: Budavára középkori társadalma. I. A városiasodás kezdetei. II. A gazdasági megerősödés kora. III. A város fénykora. Budapest 5. 1967. 10. 16—18., 11. 9—11., 12. 30—31. 5 ill.
- Czagány István*: A budavári palota. TtK 11 (98). 119—122. 7 ill.
- Czagány István*: A történelmi Buda városa. TtK 11 (98). 1967. 314—320. 12 ill.
- Sz. Czeglédy Ilona*: Középkori csontmegmunkáló műhely a diósgyőri várban. — Die mittelalterliche Knochenbearbeitungswerkstatt in der Burg Diósgyőr. MiskMÉ 6. 1966. 227—230, 231. 9 t.
- Sz. Czeglédy Ilona*: A siklósi várásatás. AlfRég 4. 1966. 9.
- Sz. Czeglédy Ilona*: Újabb kutatási eredmények a siklósi várban. Múzkör Pécs 9/10. 1967. 17—19.
- Sz. Czeglédy Ilona—Mendele Ferenc*: Az egereyi Árpád-kori templom. Bp. 1966. Orsz. Műemléki Felügyelőség 7 p. 8 ill. Helyreállított műemlékeink 21.
- Dercsényi Dezső*: Az Árpád-kori művészet koncepcionális kérdései. Művészet 8. 1967. 7. 46—48.
- Détshy Mihály*: Adalékok a török kori Eger történetéhez. EgriME 4. 1966. 153—164.
- Détshy Mihály*: Hol állt a középkori sárospataki vár? — Wo stand die mittelalterliche Burg von Sárospatak? MiskMÉ 6. 1966. 177—187, 188—190. Jegyzetek 191—197. 1 ill.
- Détshy Mihály*: A sárospataki vár helyreállítási munkái 1955—1962-ben. — Die Wiederherstellungsarbeiten der Burg zu Sárospatak. MMűvéd 1961/1962. 67—87, 88. 48 ill.
- V. Ember Mária*: Magyar viseleti formák a XVI. és XVII. században. — Formes de costumes hongrois aux XVIe et XVIIe siècles. FA 18. 1966/1967. 205—223, 224—226. 11 ill.
- Engel Pál*: A bizánci nemesség születése — La naissance de la noblesse de race à Byzance. (Résumé). EgyKtÉ 3. 1966. 285—300, 300.
- Entz Géza*: Baukunst in Ungarn um 1500. ActaHistArtHung 13. 1967. 81—86. 9 ill.
- Entz Géza*: A korszerű régészeti kutatások szerepe a műemlékvédelemben. — Die Rolle der modernen archäologischen Forschungen beim Denkmalschutz. MMűvéd 1961/1962. 7—19, 19—21. 7 ill.
- Entz Géza*: Les pierres sculptées de la cathédrale de Kalocsa. — A kalocsai székesegyház faragványai. BullBA 28. 1966. 31—56, 134—144. 28 ill.
- Erdei Ferenc—Koppány Tibor*: A veszprémi Szent György-kápolna romjainak állagvédelme. — Die Konservierung des Originalbestandes der Ruinen der Veszprémer St.-Georgskapelle. MMűvéd 1961/1962. 89—92, 92. 3 ill.
- Erdei Ferenc—Kovács Béla*: A váraszói templomrom helyreállítása. Bp. 1966. Orsz. Műemléki Felügyelőség 6 p. 3 t. Helyreállított műemlékeink 19.
- Erdei Ferenc—Tóth Sándor*: Felsőörs prépostsági templom helyreállítása. Bp. 1966. Orsz. Műemléki Felügyelőség 10 p. 5 ill. Helyreállított műemlékeink 20.
- Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. — Демографические условия венгерской аристократии 15-го века. — Demographic Conditions of 15th Century Hungarian Aristocracy. TörtStatÉvk 1963/1964. 35—71, 280—281, 298—299.
- Fülep Ferenc*: III. Béla és sírjának kincsei. Éltud 22. 1967. 723—728. 12 ill.
- Gáborján Alice*: Östliche Elemente in der ungarischen Fussbekleidung. JbVölkLeipz 23. 1966. 99—112.
- Gedai István*: A gyönki XIII. századi éremlelet. — Der Münzfund von Gyönk aus dem XIII. Jahrhundert. FA 18. 1966/1967. 139—148, 149. 1 ill.
- Gedai István*: A zalavári bécsi denárlelet. Zalaegerszeg 1960. *Rec. Kőhegyi Mihály*: AgtSzele 9. 1967. 291—292.
- Gerevich László*: A budai vár feltárása. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó 352 p. 32 t. 424 ill. 4 mell. *Rec. Lázár István*: Budapest 5. 1967. 7. 33. 1 ill.
- Gerevich László*: Réflexions sur le château de Buda à l'époque du roi Mathias. ActaHistArtHung 13. 1967. 123—132. 21 ill.
- Gerics József*: A magyar kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. — Представительство венгерского королевского судебного присутствия в эпоху династии Анжу. — Judicial Presence of the Kings of Hungary in the Angevin Period and his Representation. TörtStatÉvk 1963/1964. 285—306, 307, 308.
- Gerstinger, Hans*: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531—1584). Wien 1965. *Rec. Sinkovics Imre*: AnHistUBp 9. 1967. 310—312.
- Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. A—Cs. Új kiadás. Bp. 1966. Akad. Kiadó 911 p. 32 t. 15 mell., *Rec. Nagy Julia* (1963. évi kiad.): FöldrKözl 15 (91). 1967. 169—170.
- Györffy György*: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. Bp. 1960. *Rec. Kőhegyi Mihály*: ComHistMed 42. 1967. 247—250.
- H. Gyürky Katalin*: Értékes leletek az építendő budavári szálloda helyén. Budapest 5. 1967. 4. 14—15. 4 ill.
- H. Gyürky Katalin*: Középkori építődolozat Buda egykori külvárosában. — Offrande pour écarter les mauvais esprits d'une construction du moyen âge dans un ancien faubourg de Bude. Résumé. ArchÉrt 94. 1967. 80—82, 83. 5 ill.
- Hajós Géza*: A pécsi székesegyház „népoltára” (története, ikonográfiája és jelentősége). — Der „Volksaltar” des Domes zu Pécs (seine Geschichte, Ikonographie und Bedeutung). MűvtÉrt 15. 1966. 185—192, 193. 6 ill.
- Házi Jenő*: A Képes Krónika festője. — Der Illuminator der ungarischen Bilderchronik. SSz 21. 1967. 114—121, 122. 2 ill.
- Házi Jenő*: A középkori Ravó (Roj, Rov) várának fekvése Sopron megyében. SSz 21. 1967. 73—74.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek 1—4. VasiSzele 21. 1967. I=96—98, II=250—252, III=441—444, IV=597—600.
- Heckenast Gusztáv*: Eisenverhütung im Burgenland und Westungarn im 10. bis 13. Jahrhundert. BurgHeimbl 29. 1967. 55—65.
- Heckenast Gusztáv*: A kora Árpád-kori magyar vaskohászat szervezete. — Организация венгерской черной металлургии в раннем периоде династии Арпадов. Резюме. — L'organisation de la sidérurgie hongroise à l'époque de la dynastie des Arpad. Résumé. TörtSzele 9. 1966. 135—159, 159—160, 160—161.
- Holl Imre*: Mittelalterliche Funde aus einem Brunne von Buda. Bp. 1966. *Rec. Schmiedt, Sabine*: ArchAustr 41. 1967. 85—86., *Willwonseder, Kurt*: JschSalzb 11. 1965. 174—175., *Z. S.*: ArchRozhl 19. 1967. 115.
- Horler Miklós*: Árpád-kori templom helyreállítása, Hévíz-Egereg. MÉpm 1967. 1. 49—53. 10 ill.

- Horler Miklós*: Az Országos Műemléki Felügyelőség építészeti helyreállításai 1961–1962-ben. MMűvéd 1961/1962. 231–242. 17 ill.
- Horler Miklós–Sedlmayr János*: A visegrádi Salamon torony helyreállítása. MÉpm 1967 : 3. 46–51. 14 ill.
- Huszár Lajos*: Münzkunst in Ungarn. Bp. 1963. *Rec. Braumüller, Hermann*: Carinthia I. 166. 1966. 291–292.
- Huszár Lajos*: Visegrádi pénzverde a középkorban. — Die Münze von Visegrád im Mittelalter. FA 18. 1966/1967. 195–203, 204. 1 ill.
- Jenei Ferenc*: Az Angarano-ház gazdái. (Első rész, XVI–XVII. sz.) — Die Besitzer des Angarano-Hauses. I. Teil. Arrabona 9. 1967. 87–91., 91.
- Káldy-Nagy Gyula*: Die türkischen Steuerkonskriptionen der Gegend von Szigetvár aus dem 16. Jahrhundert. AnHistUBP 9. 1967. 261–271.
- Kalmár János*: Hunyadi Mátyás bécsi hadseregének pajzsai. — Die Pavesen der Wiener Besatzung König Matthias. FA 18. 1966/1967. 151–189, 190–193. 21 ill.
- Kiss Ákos*: Megjegyzés Tóth Sándor tanulmányához. (A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai). VeszpmÉ 4. 1965. 373–374.
- Kiss Attila*: A mohácsi késő középkori vaseszköz-lelet. Pécs 1963. *Rec. Kőhegyi Mihály*: AgtSzle 9. 1967. 292.
- Komáromy József*: Miskolc településtörténetének néhány vizsgálati kérdése. MiskMÉ 6. 1966. 389–401.
- Koppány Tibor*: A nagyvázsonyi pálos kolostor romjainak konzerválása. — Die Konservierung der Ruinen des Pauliner-Klosters in Nagyvázsöny. MMűvéd 1961/1962. 103–109, 109. 7 ill.
- Koppány Tibor–Sági Károly*: A kereki Fehérkő vár története. Kaposvár 1967. 46 p. 11 ill. Somogyi Múzeum Füzetei 9.
- Kovács Béla*: Elpusztult középkori kolostorok Heves megyében. — Convents médiévaux disparus dans le Comitat Heves. EgrimÉ 4. 1966. 71–94, 95. 6 ill.
- Kozák Károly*: Adatok a győri vár középkori történetéhez. — Beiträge zu der mittelalterlichen Geschichte der Burg Győr. — Contribution à l'histoire médiévale du Château fort de Győr. Arrabona 9. 1967. 67–84, 85, 85–86. 21 ill.
- Kozák Károly*: Az egri vár feltárása (1957–65). III. — Remise en état de la forteresse d'Eger: 1957–1965. Partie IIIe. EgrimÉ 4. 1966. 97–114, 115–116. 50 ill.
- Kozák Károly*: A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. A szigligeti avasi-templomrom feltárása. — Über die Entwicklung des romanischen geraden Chorabschlusses in Ungarn. (Freilegung der Kirchenruinen in Avas bei Szigliget). MMűvéd 1961/1962. 111–132, 133. 35 ill.
- Kozák Károly*: A szegedi Szent Demeter templom építéstörténetének kérdései. AlfRég 4. 1966. 9.
- G. Kramer Márta–Tóth Sándor*: A tihanyi apátsági templom és kolostor 1965. évi felújítása. Művéd 10. 1966. 234–237. 3 ill.
- Kubinyi András–Nagy L.–Vörös Károly*: Zur Erforschung der Geschichte von Budapest. ActaHistHung 13. 1967. 171–198.
- Kulcsár Zsuzsanna*: Így éltek a lovagokban. Nyugat-Európa a XI–XV. században. Bp. 1967. Gondolat Kiadó 317 p. 84 t.
- Kumorovitz L. Bernát*: Idősb Erzsébet királyné (Nagy Lajos anyja) építkezéseinek történetéhez. — Zur Geschichte der Bautätigkeit der Königin Elisabeth d. ä. (14. Jh.) TanBpM 17. 1966. 9–24, 25–26. 1 ill.
- Lapkóvskaja, E.*: Magyarországi Szent Erzsébet ereklyetartójának megrendeléről. SzovMűvt 22. 1967. 73–76.
- László Gyula* vide: *Somogyi Árpád*
- Lipták Pál–B. Marcsik Antónia*: A Téglás—angolkerti középkori (XI–XIV. századi) temető embertani anyagának ismertetése. — Das anthropologische Material des Gräberfeldes Téglás—Angolkert vom Mittelalter (aus dem XI–XIV. Jahrhundert). DebMÉ 1965. 69–94, 95–96. 4 ill.
- Mályusz Elemér*: Thuróczy János krónikája és a Corvina. FilolKözl. 12. 1966. 282–302.
- Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. Akad. Kiadó 208 p. Tudománytörténeti tanulmányok 5.
- Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai. MKSzle 83. 1967. 1–11.
- Mályusz Elemér*: Une colonie bulgare à proximité de Bude au moyen âge. StuSl 13. 1967. 113–125.
- Méri István*: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Bp. 1964. *Rec. Nováki Gyula*: AgtSzle 8. 1966. 567–568.
- Mészáros Gyula*: Árpád-kori és késő-középkori telepmaradványok Szekszárdon. — Siedlungsreste aus der Arpadenzeit und dem Spätmittelalter in Szekszárd. Auszug. ArchÉrt 94. 1967. 87–94, 94. 10 ill.
- Mezey László*: A latin írás magyarországi történetéből. III. Az írásbeliség intézményeinek írástechnikája. MKSzle 82. 1966. 285–304. 37 ill.
- Módy György*: Polgár és Szentmargita 1484–1612 között. — Polgár und Szentmargita in den Jahren 1484–1612. DebMÉ 1965. 131–144, 145.
- Módy György–Gedai István–Kahler Frigyes*: XVI–XVII. századi pénzleletek Polgárról. — Die Münzfunde von Polgár aus dem XVI–XVII. Jahrhundert. DebMÉ 1965. 97–129, 130. 6 t.
- Molnár József*: Az esztergomi Víziváros török erődítései. Részlet a szerző: Esztergom török műemlékei c. munkájából. Művéd 11. 1967. 83–89., 89.
- Molnár József*: Török kőfaragójegyek Magyarországon. MűvtÉrt 16. 1967. 122–125. 18 ill.
- Molnár Vera*: Beszámoló a karcasi templom 1964. évi ásatásáról. ActaAntSzeged 10. 1966. 103–113. 7 ill.
- Molnár Vera*: Beszámoló a sárospataki r. k. templom 1964–1965. évi ásatásáról. Művéd 10. 1966. 226–233. 8 ill.
- Molnár Vera*: A sárospataki rotundáról. AlfRég 4. 1966. 9.
- Moravcsik Gyula*: Bizánc neveinek tükrében. AnTan 13. 1966. 227–234.
- Nagy Emese*: Ásatások az esztergomi Várhegyen. Duna-kanyar Tájékoztató 1966 : 2. 36–38.
- Nagy Lajos*: Pusztatemplomok Fejér megyében. — Ruinenkirchen im Komitat Fejér. AlbaRegia 6/7. 1965/1966. 173–179, 179.
- Nagy Lóránt*: Dalmácia középkori pénzei. Az Érem 37/38. 1966. 341–347.
- Nemeskürtty István*: Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541. Bp. 1966. Szépirodalmi Könyvkiadó 352 p. *Rec. vide: Bertalan Lajos és Sinkovics Imre*
- Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár földvárjai és monostorai a középkorban. AlfRég 4. 1966. 8.
- Papp László*: Rékavár és 1963. évi felderítő ásatása. — Test-Excavation at Rékavár on the Alleged Birthplace of Saint Margaret of Scotland. Pécs 1967. A Janus Pannonius Múzeum Füzetei 12. 1–43, 45–46. 21 ill.
- Parádi Nándor*: A gyulai vár ásatásnak építéstörténeti eredményei. — Die baugeschichtlichen Ergebnisse der Ausgrabungen in der Gyula-Festung. MMűvéd 3. 1961/1962. 135–163, 164–165, 49 ill.
- Parádi Nándor*: A Hács—béndekpusztai Árpád-kori edényegető kemence. — Гончарная печь Эпохи арпадов в Хач-Бендекупсте. Резюме. — Le four de potier de l'époque arpadienne de Hács—Béndekpuszta. Résumé. ArchÉrt 94. 1967. 20–36, 37, 37–38. 15 ill.
- Paulinyi Oszkár*: A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán. (Adatsorok 1537–1549.) — Der Personenkreis der Unternehmer im Bergbau von Schemnitz um die Mitte des 16. Jahrhunderts. (Datenreihen 1537–1549). — Круглиц горнопромышленников прииска Шелмбаня в середине XVI века. (Ряды сведений: 1537–1549). Bp. 1967. Közp. Stat. Hiv. 165 p. (deutsch: 152–158, по русски: 159–165.)
- Pereházy Károly*: Kinizsi vára. Művészet 8. 1967:5. 3. 1 t.
- Perjés Géza*: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1688). — Военные вопросы

- европейских войн османской державы (1356—1688гг.). Резюме. — Die militärischen Fragen der europäischen Kriege des osmanischen Reiches (1356—1688). Resümee. HK Uf 14. 1967. 339—370, 370—371, 371—372.
- Pohl Artur*: Három középkori uralkodó közös obulusa (C 139). Az Érem 37/38. 1966. 362—363.
- Pohl Artur*: Nürnbergi Márkus országos pénzverő kamargróf (Zsigmond király korában). Az Érem 37/38. 1966. 348—350.
- Pohl Artur*: Offenbánya (Aranyosbánya) középkori pénzverdéje. — L'atelier de monnayage médiéval d'Offenbánya (Aranyosbánya, Umberg, Ofenbaia). Résumé. ArchÉrt. 94. 1967. 84—85, 86.
- Pohl Artur*: Újból néhány szó a „várnai csata utáni denár”-ról. Az Érem 37/38. 1966. 362.
- Pongrácz Pál*: Régi malomépítészet. Bp. 1967. Műszaki Könyvkiadó 248 p. 320 ill.
- Román András*: A műemlék helyreállítások technikai színvonala. — Technischer Stand der Wiederherstellungen der Denkmäler. MMűvéd 1961/1962. 23—35, 36. 15 ill.
- Sági Károly* vide: *Koppány Tibor*
- Sallay Marianne—Sedlmayr János*: A soproni Szent György-templom homlokzatának helyreállítása. — Die Wiederherstellung der Fassade und die Reliefs der Georgskirche in Sopron. MMűvéd 1961/1962. 167—175, 175. 7 ill.
- Sedlmayr János*: A kőszegi nagybátya helyreállítása. Művéd 11. 1967. 65—68. 7 ill.
- Sinkovics Imre*: Kőszeg és az 1532. évi török hadjárat. Megjegyzések Nemeskürty I. Ez történt Mohács után c. könyvéhez. VasiSzle 21. 1967. 259—267.
- Somogyi Antal*: Intervention au sujet de la communication de Gyula László: „Le buste reliquaire de Saint Ladislas de Hongrie dans la cathédrale de Győr.” ActaHistArtHung 13. 1967. 271.
- Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966. Akad. Kiadó 216 p. A MTA Agrártört. bizottságának kiadványai. Rec. Balogh István: Ethn 78. 1967. 298—299.
- Szabó István*: Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des 14. Jhs. bis zu den 1530-er Jahren. AgtSzle 8. 1966. Suppl. 1—44.
- Székelgy György*: L'Italie du Sud et Byzance aux Xe—XIe siècles. ActaAntHung 15. 1967. 187—204.
- Székelgy György*: Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek kialakulása. DebKong 1966. 206—210.
- Szmodisné Esláry Éva*: A kőszegi vár reneszánsz ornamentális falfestményeiről. MűvtÉrt 15. 1966. 251—255. 11 ill.
- Szőke Béla* vide: *Németh Endre*
- Szöveggyűjtemény* Magyarország történetének tanulmányozásához I. rész. 1000-tól 1526-ig. Bp. 1964. Rec. Kozma B: AnHistUBp 9. 1967. 315—316.
- Tőkei Ferenc*: A feudalizmus alapvető szervezete. Világosság 8. 1967. dec. melléklet 2—39.
- Valter Ilona*: A bélapátfalvi monostor feltárási munkálatai 1964-ben. — Les fouilles du monastere de Bélapátfalva. Compte rendu des travaux executés au cours de 1964. MiskMÉ 6. 1966. 199—223 + 226, 224—225. 23 ill.
- Valter Ilona*: Pusztuló román kori kerek-templom Bagodvitenyén (Zala megye). Művéd 11. 1967. 72—75. 6 ill.
- Varga Antal*: Az 1693. évi debreceni felkelés. — Der Aufstand von Debrecen im Jahre 1693. DebMÉ 1965. 147—157, 158—159.
- F. Vattai Erzsébet*: A margitszigeti korona és gyűrű. — Die Krone und der Ring von der Margareteninsel. FA 18. 1966/1967. 123—136, 136—138. 8 ill.
- F. Vattai Erzsébet*: Szent László leánya, Piroška-Eirene bizánci császárné. Művészet 8. 1967: 4. 3—5. 4 ill. (2 t.)
- K. Végh Katalin*: Boldogkő várának feltárása. — The Digging Up of Castle Boldogkő. (An Extract). MiskMÉ 6. 1966. 109—156, English: 157—159, annotationes: 160—164. 6 t. 53 ill.
- Virág Ferenc*: Vég-Gyula vára. Éltud 22. 1967. 1251—1255. 5 ill.
- Voit Pál*: A győri v. karmelita templom. Bp. 1966. Orsz. Műemléki Felügyelőség 8 p. 2 t. 2 ill. Helyreállított műemlékeink 18.
- Voit Pál*: A majki műemlékegyüttes. Adatok Franz Anton Pilgram életművéhez. — Der Majker Denkmal-komplex. (Beiträge zum Lebenswerk Franz Anton Pilgrams). MMűvéd 1961/1962. 201—227, 227. 27 ill.
- Wellner István*: Szent Simeon zárai koporsója. Éltud 22. 1967. 1024—1026. 5 ill.
- Zákonyi Ferenc*: Pápa várának alaprajzai és építési költségei 1653-ból. Művéd 11. 1967. 76—79, 4 ill.
- Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. Papp László és Végh József. Zalaegerszeg 1964. Rec. Itkonen, Terho: Fin-UgFor 36. 1966/1967. 399—402., Kiss L.: StuSl 13. 1967. 155—158.
- Zlinszkyné Sternegg Mária*: Gótikus és reneszánsz címeres-kövek a szentgotthárdi plebániatemplomban. Művt-Ért 15. 1966. 259—262. 5 ill.
- Zolnay László*: Ásatások a budai I., Táncsics Mihály utca 9. területén. A XIII—XIV. századi budavári királyi rezidencia kérdéséhez. — Ausgrabungen in Buda (I. Táncsics Mihály-Strasse 9.) Zur Frage der königlichen Residenz in Buda im 13—14. Jahrhundert. ArchÉrt 94. 1967. 39—46, 47. 5 ill.
- Zolnay László*: A budai várpalota középkori maradványainak helyreállítása. Művészet 8. 1967: 8. 5—6. 3 ill.
- Zolnay László*: Képek Budapest sportjának két évezredéből. Budapest 5. 1967: 10. 34—36. 6 ill.
- Zolnay László*: Muzsika a középkori Budán. Budapest 5. 1967: 4. 30—32. 6 ill.
- Zolnay László*: Régi magyar fegyverek. Népszabadság 25. 1967. aug. 20. 196 sz. 11. 3 ill.
- Zoltai Endre*: Újabb adalékok a borsodi vas- és fémkohászat történetéhez. Boldogkővárálja XV—XVI. sz. MiskMÉ 6. 1966. 171—175. 6 ill.

Németh Endre

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. Фюлеп: Столетие журнала <i>Archaeologiai Értesítő</i>	3
--	---

СТАТЬИ

О. Трогмайер: О барботиновой керамике кёрёшской группы	6
А. С. Бургер: Terrakotta ex-voto из Гедрекерестура	13
Л. Баркоци—А. Шаламон: Находки стекла конца IV и начала V века в Венгрии	29
Л. Золнай: Раскопки на территории дома № 9 по ул. Михая Танчича в Буде	40

СООБЩЕНИЯ

А. Можолитч: Мечи бронзовой эпохи	61
П. Патаи: О бронзовых сосудах послебронзовой эпохи	66
Л. Какоши: Вопрос взламывания пирамиды Хеопса	82
З. Кадар: Позднеримская оковка ящика с синкретистическими изображениями из Шагвара	90
А. Киши: Место кестхейской культуры в вопросе непрерывности панноноримского развития	93
Э. Надь: Предварительный отчет о раскрытии крепости в г. Эстергоме в 1964—1967 гг.	102

ОБОЗРЕНИЕ

Л. Геревич: Корнелий Шейтл	110
Е. Б. Бониш: Конференция <i>Rei Cretariae Romanae Fautores</i> в Будапеште в 1967 году	111
Дь. Дёрффи—И. Бона—А. Ч. Шош: Дискуссия по кандидатской диссертации А. Ч. Шош на тему: «Славянское население IX века в Задунавье»	112
Т. Хорват: Отчет о деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1966 году	124
Ш. Шопрони: Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1966 году	125
Археологические исследования в 1967 году	126

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1967 год	143
---	-----

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

F. Fülep: La revue <i>Archaeologiai Értesítő</i> a cent ans	3
---	---

ÉTUDES

O. Trogmayer: Sur la céramique de barbotine du groupe de Körös	6
A. Sz. Burger: Un ex-voto en terre cuite de Gödrekeresztúr	13
L. Barkóczi—A. Salamon: Trouvailles de verre de la fin du IV ^e siècle et du début du V ^e siècle mises au jour en Hongrie	29
L. Zolnay: Fouilles exécutées sur le terrain de la maison sise 9, rue Tánicsics Mihály, Budapest I	40

NOTES ET INFORMATIONS

A. Mozsolics: Trouvailles d'épées de l'âge du Bronze	61
P. Patay: Sur des vases de bronze de l'âge des Champs d'Urnes	66
L. Kákósy: Sur le pillage de la pyramide de Chéops	82
Z. Kádár: La ferrure avec scène syncrétiste d'un coffret romain tardif de Ságvár	90
A. Kiss: La place de la civilisation de Keszthely dans la question de la continuité romaine en Pannonie	93
E. Nagy: Rapport préliminaire sur les fouilles exécutées, entre 1964 et 1967, dans le château d'Esztergom	102

CHRONIQUE

L. Gerevich: Kornél Seitzl	110
É. B. Bónis: Les Journées des „ <i>Rei Cretariae Romanae Fautores</i> ” organisées en 1967 à Budapest	111
Gy. Györffy—I. Bóna—A. Cs. Sós: Débat sur la thèse de Ágnes Cs. Sós, intitulée „La population slave de la Transdanubie au IX ^e siècle”	112
T. Horváth: Compte rendu de l'activité, en 1966, de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	124
S. Soproni: L'activité archéologique de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique en 1966	125
Archäologische Forschungen im Jahre 1967	126

LIVRES

E. Németh: La littérature archéologique hongroise en 1967	143
---	-----

Ára: 30,— Ft
Előfizetés egy évre 40,—Ft

INDEX: 25 106

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI, Budapest V, József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (csekk számlaszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára, az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V, Alkotmány u. 21. telefon 111—010, csekk számlaszám 05.915—111—46, MNB egyszámlaszám 46. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V, Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsítóhelyen, vagy az AKADÉMIA KIADÓNÁL, Budapest V, Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V, Váci u. 22.

Példányonkénti ára 30,— Ft

50007

419

ARCHAEO
LOGIAI
ÉRTESÍTŐ
1868-1968

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

94. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

F Ü L E P F E R E N C

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest, VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111—010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kemenczei Tibor:</i> Adatok a Kárpát-medencei halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez	159
<i>Holl Imre:</i> Sopron középkori városfalai. II.	188

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kovács Tibor:</i> A kötegyáni ékszerlelet	206
<i>Gabler Dénes:</i> Terra sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban	211
<i>Kiss Attila:</i> A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben	243
<i>Kulcsár Péter:</i> Egy budai humanista feliratgyűjtemény	257

SZEMLE

<i>Kretzoi Miklós:</i> Vértes László	262
<i>Barkóczi László:</i> Harmatta Árpád	264
<i>Wessetzky Vilmos:</i> A Würzburgi Orientalista Konferencia egyiptológiai előadásai	264

IRODALOM

<i>Szilágyi János:</i> Acta Archaeologica ASH. XIX. kötet	266
<i>Sz. Póczy Klára—Entz Géza:</i> Folia Archaeologica XVII. kötet	268
<i>Kőszegi Frigyes:</i> A. Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens	271
<i>Bóna István:</i> Alt-Thüringen IX. kötet	274
<i>Mócsy András:</i> N. Walke, Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodunum	275
<i>B. Bónis Éva:</i> B. Heukemes, Römische Keramik aus Heidelberg	275
<i>Kiss Ákos:</i> H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule. II. Province de Lyonnaise	276
<i>Bóna István:</i> O. von Hessen, Die langobardische Keramik aus Italien	277
<i>Németh Endre:</i> J. Reitinger, Bibliographie zur Ur- und Frühgeschichte Österreichs	279

50007

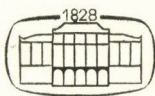
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 95.

1968. 2. SZÁM

95. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1968

ADATOK A KÁRPÁT-MEDENCEI HALOMSÍROS KULTÚRA VÁNDORLÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

I.

A Kárpát-medence nagy részét elfoglaló halomsíros kultúra népét V. Milojević és Mozsolics Amália első tanulmányai után¹ a magyar bronzkor-kutatás általában nyugati eredetűnek tartotta.² Ugyancsak ezt az álláspontot erősítette meg Mozsolics Amália alapvető fontosságú monográfiájában.³ A Délnyugat-Szlovákiában feltárt leletek azonban arról tanúskodnak, hogy a Kárpát-medencében letelepült halomsíros kultúrájú népesség egy része arról a területről származott.

A. Točík véleménye szerint Délnyugat-Szlovákia volt az a terület, ahol először, a magyarádi kultúra lakosságának utódjaként megjelent a halomsíros kultúra népe. A korai szakaszt (Dolný Peter) törés nélkül követte a második fázis (Salka), amelynek leletei már a Kárpát-medence más területein is előkerültek.⁴

Etnikailag tehát ez a népcsoport nem tartozott a nyugati halomsíros kultúra népéhez, csupán kultúrájának egyes elemeit vette át tőle. A szlovák kutatás azonban Kárpát-medencei halomsíros kultúrának nevezte el, ezért a továbbiakban mi is ezt az elnevezést használjuk, figyelembe véve azt, hogy a Kárpát-medence megszállásában nyugati eredetű halomsíros népcsoportok is résztvehettek.

A Kárpát-medencei halomsíros kultúra elődjének, a magyarádi kultúrának végét Mozsolics

Amália a koszideri típusú kincseleletek földbe kerülésének idejére keltezte.⁵ Ezzel szemben A. Točík arra az eredményre jutott, hogy a magyarádi kultúra még a koszideri típusú kincsek elrejtésének kora előtt megszűnt a Reinecke BA—BB periódusok átmeneti fázisának idején.⁶ A koszideri típusú bronztárgyak használatának idején Délnyugat-Szlovákia területén már a Kárpát-medencei halomsíros kultúra első szakaszának népe élt.⁷

A magyarádi és a korai halomsíros kultúra közti időrendi különbséget a kelet-magyarországi füzesabonyi kultúra délnyugat-szlovákiai importleletei is bizonyítják. A későmagyarádi kultúra telepein a füzesabonyi kultúra megvaszói fázisára jellemző kerámialeletek kerültek elő,⁸ míg a korai halomsíros nép telepein, temetőiben a bodrogszerdahelyi csoport leleteit találták meg.⁹ A későmagyarádi korszakba tartozó majeichovi temetőben talált sodrott szárú, bepödrött fejű tűk megfelelői a füzesabonyi kultúra középső szakaszának megvaszói temetőjéből kerültek elő.¹⁰

A magyarádi kultúra dél felé az észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrájával volt határos. Kölesönös kapcsolatukat számos lelet bizonyítja.¹¹ A magyarádi kultúrát követő idősebb halomsíros kultúrával azonban nem mutatható ki közvetlen kapcsolat. Ennek hiánya a halomsíros kultúra népének terjeszkedésével magyarázható. Szlovákiából az északról dél felé irányuló

¹ Milojević, V., Actes de la IIIe Session, (Zürich 1953) 256.; Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 119—.

² Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 221—243.

³ Mozsolics A., Bronzefunde des Karpatenbeckens (Bp. 1967).

⁴ Točík, A., Die Gräberfelder des karpatenländischen Hügelgräberkultur. (Pragae 1964) 54.

⁵ Mozsolics A., Bronzefunde... 122.

⁶ Točík, A., Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom (Bratislava 1964) 164. A. Točík a K. Willvonseder és F. Holste által módosított Reinecke kronológiát használja, amelyhez a legutóbbi időkig a magyar kutatás is igazodott. Kőszegi Frigyes [Arch. Ért. 91 (1964) 12.], majd Mozsolics Amália (Bronzefunde... 124) újabban visszatért a régebbi Reinecke kronológiához, illetve az azzal való párhuzamosításhoz. Ez a Kárpát-medence középsőbronzkori fejlődését figyelembe véve helyesnek látszik, mivel a Willvonseder-Holste BB periódus közepén vált itt általánosan uralkodóvá a halomsíros kultúra, s ekkora keltezhető a koszideri típusú kincsek földbe kerülése. Mindez pedig a Kárpát-medence bronzkori történetében új szakasz kezdetét jelentette. Ezért

a továbbiakban mi is a régebbi Reinecke kronológiához alkalmazkodunk, azaz a Reinecke BB periódus alatt a Holste-Willvonseder BB₁ szakaszt értjük, a BB₂ és BC periódusok helyett pedig BC₁ és BC₂ fokozat elnevezést használunk.

⁷ Dušek, M., Inv. Arch. Československo. 3—4 (1966—67); Točík, A., Referáty o pracovných výsledkoch československých archeológov za rok 1955. II (Liblice 1956) XVI—XVII. t.; Ua., Študiijné zvesti AUSAV 12 (1964) 112, 141.; Ua., Opevnená... 43.; Chropovský, B.—Dušek, M.—Polla, B., Arch. Slov. Fontes 3 (1960) 291., LIII. t. 12, 14—17.

⁸ Točík, A., Opevnená... 20. kép 15, 24—25. kép 2—3.; Ua., Komission für das Äneolitikum. (Nitra 1958) 34., 15. kép; Ua., Sbornik III (Brno 1963) 99—104.

⁹ Točík, A., Študiijné zvesti AUSAV 12 (1964) 112., XXI. t. 9.; Ua., Referáty... XV. t. 1—2.; Ua., Opevnená... 25. kép 1.; Dušek, M., Inv. Arch. Československo 4 (1967) XL. t. 4.

¹⁰ Chropovský, B., AR 10 (1958) 501., 190. kép 13.; Tompa, F., BRGK 24/25 (1934—35) XLV. t. 13.

¹¹ Patay P., Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. DissPann II. 13 (Bp. 1938) 69.

népmozgás már a magyarádi kultúra utolsó szakasza alatt megindult. A Malé Kosihiy telep leleteiből A. Točik azt a következtetést vonta le, hogy a magyarádi kultúra népe fokozatosan kiszorította a mészbetétes edényeket készítő lakosságot az alsó Garam és az Ipoly völgyéből.¹²

Az észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrája népének délre vonulását számos lelet bizonyítja. Agyagművességének termékei előkerültek a Kelet-Dunántúlon és a Duna–Tisza között élt vatyai kultúra népének telepein, temetőiben, a dél-dunántúli mészbetétes edényeket készítő nép emlékanyagában, s a Tisza melletti nagy középsőbronzkori telepeken.¹³

Az észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrája népének legfiatalabb emlékei közé tartoznak a patincei és mosonszentmiklósi temetőben talált tűk.¹⁴ Az előbbihez hasonlóak kerültek elő a füzesabonyi kultúra Megyaszón feltárt sírjaiban, míg az utóbbiakhoz a későmagyarádi kultúra majichovi temetőjében találunk párhuzamokat.¹⁵ Ugyancsak ebbe a korszakba tartoznak a kettős kúpfejű tűk, amelyeket nem csak a megyaszói temetőből, hanem észak- és dél-dunántúli típusú mészbetétes edényekkel együtt a simontornyai sírleletből (1. kép 11) is ismerünk.¹⁶ Ugyanilyen tű van az Esztergom–Ispita hegyi bronz raktárleletben is, amelyet Mozsolics Amália a tolnanémedi–lengyeltóti típusú leletek közé sorol be.¹⁷ Korábban azonban Mozsolics Amália régebbieknek tartotta ezeket, mint a koszideri típusú kincseket.¹⁸ Új könyvében viszont a koszideri

típusú kincslelet körhöz kapcsolja ezeket.¹⁹ Egybe tartozásuknak legfontosabb bizonyítékaként a nagyhangosi kincsleletet tartja, amelyben mindkét kincsleletcsoport több tárgytípusa megtalálható. Korábban azonban mind Mozsolics Amália,²⁰ mind Bóna István²¹ kételkedéssel fogadta a lelet hiteles voltát, összetartozását. Ma már a kérdést teljes bizonyossággal eldönteni nem lehet, s a nagyhangosi leletet nem tekinthetjük keltező értékűnek.

Ha eltekintünk a nagyhangosi lelettől, nem találunk lényeges összefüggést a koszideri és tolnanémedi–lengyeltóti típusú leletek között.²² Eltérésükre azonban annál fontosabb bizonyítékot szolgáltatnak a fémvizsgálatok eredményei. F. Schubert és E. Schubert arra a következtetésre jutott, hogy köztük különbség van.²³

A Kárpát-medence nyugati felében előkerült középsőbronzkori kincseket tehát Bóna István²⁴ és Mozsolics Amália korábbi véleményével egyezően két időrendi csoportra oszthatjuk. Az első az észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrája népének hagyatéka. Ebbe a tolnanémedi, lengyeltóti, abdai, szómódi, esztergomi és pusztasárkánytói leleteket sorolhatjuk.²⁵ A második kincsleletcsoport a Dunaújváros–Koszideren előkerült raktárleletek köre.

A tolnanémedi–lengyeltóti típusú kincsleleteknek a mészbetétes edények kultúrájához való tartozását bizonyítja a simontornyai sírleletben és az esztergomi kincsleletben egyaránt előforduló tűk.²⁶ A kettős kúpfejű tűk (1. kép 11) Mozsolics

¹² Točik, A., Komission ... 37.; Ua., Študijné zvesti AUSAV 12 (1964) 251.

¹³ Patay P., Kora bronzkori ... 55.; Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 139.; Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 224.; Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L.; Acta Arch. Hung. 10 (1959) 112.

¹⁴ Chropovský, B.—Dušek, M.—Polla, B., Arch. Slov. Fontes 3 (1960) 282., XLIV. t. 10.; Uzsoki A., Arrabona 1 (1959) 65., V. t. 10–11.

¹⁵ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934–35) XLV. t. 13.; Chropovský, B., AR 10 (1958) 500., 189. kép 3, 190. kép 6–7, 14.

¹⁶ Wosinsky M., Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig (Bp. 1896). 499., CXVII–CXVIII. t. Wosinsky Mór a következőket írja a leletről: „E lelet Simontornyán szőlőforgatás közben került elő, de többet a lelhely és lelőköri körülményekre vonatkozólag nem tudunk ... , urnasírok mellékleteit képezi.” Kúpfejű tűk a megyaszói temetőből: Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) XLV. t. 10–12.

¹⁷ Mozsolics, A., Bronzefunde ... XXVIII. t. 31.

¹⁸ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 138.

¹⁹ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 124.

²⁰ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 128.

²¹ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 224.

²² Mozsolics Amália a tolnanémedi–lengyeltóti és koszideri típusú leletek korbelti összefüggésére említi a korong alakú, keresztbordával díszített csüngőket (Bronzefunde ... 91.). Korábban azonban a Koszider I. leletben lévő ilyen csüngőket fiatalabb, fejlettebb típusnak tartotta, mint a tolnanémedi–lengyeltóti típusú kincsekben lévő hasonló csüngőket [Acta Arch. Hung. 6 (1957) 128., 52. j.]. Mi a korábbi véleményével értünk egyet, mivel a Koszider I. leletben lévő csüngőkön fül van, a többiek viszont csak átlukasztottak.

Véleményünk szerint nem jelentenek lényeges összefüggést a két kincsleletcsoport között a horgony alakú csüngők sem. A Mozsolics Amália által megkülönböztetett két típus közül a második fiatalabb, s csak a Somogy megyei, Koszider III. és kötegyáni leletekben fordul elő (Bronzefunde ... 90.). A pusztasárkánytói darabokat inkább az első típushoz sorolhatjuk, s így a dunántúli mészbetétes edényeket készítő népcsoport emlékanyagába tartoznak. A kötegyáni leletben ugyan előfordul együtt ez a két horgonyalakú csüngőtípus, de ott csupán az idősebb formának helyi tovább használatáról lehet szó. Kovács Tibor ezt a kincsleletet a tolnanémedi–lengyeltóti és koszideri típusú kincsek közötti időszakra keltezte [FA 19 (1968) — nyomdában].

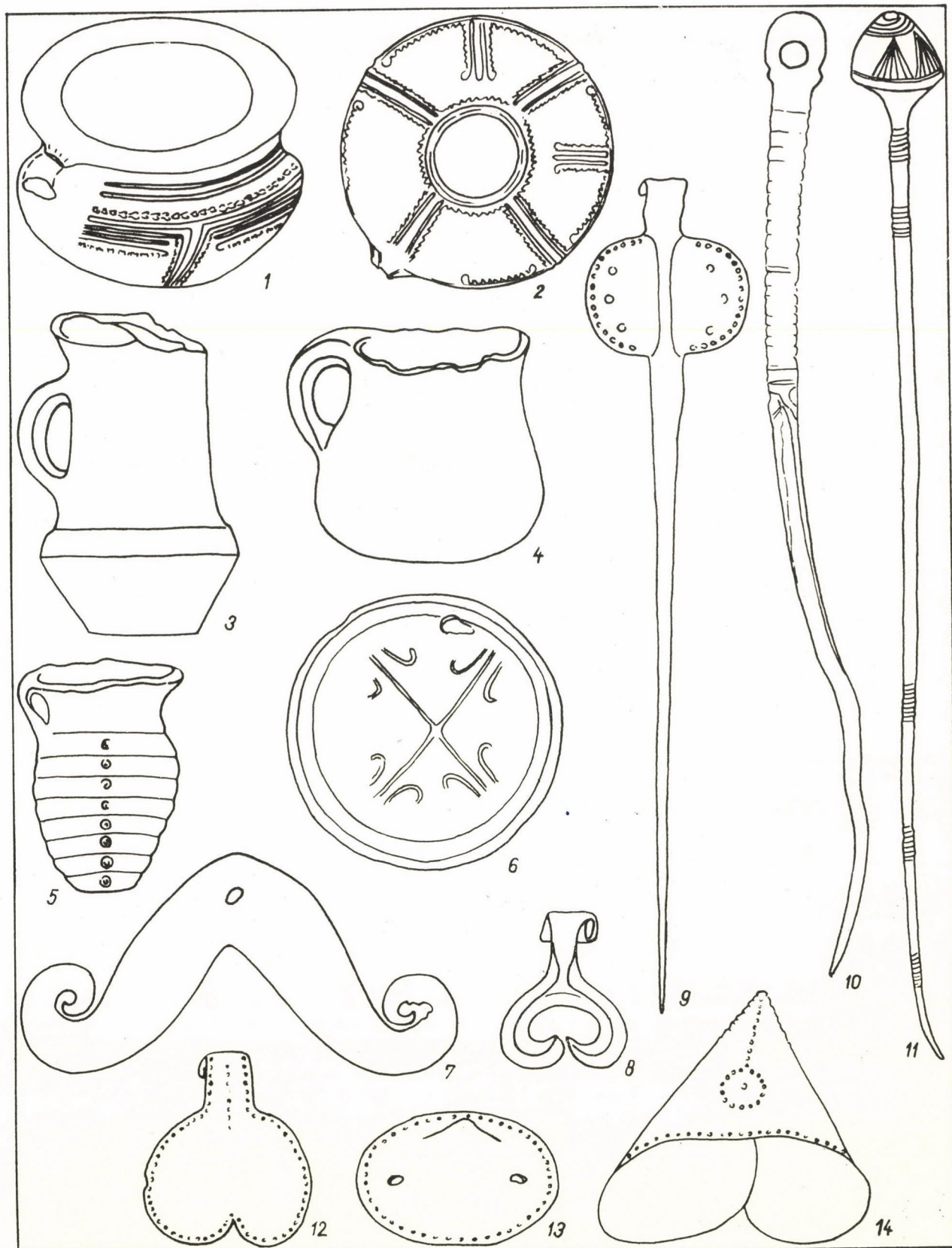
A koszideri típusú kincsekben lévő korong alakú, keresztbordával díszített és horgony alakú csüngők annyiban mutatnak összefüggést a tolnanémedi–lengyeltóti típusú raktárleletek hasonló bronz ékszer formáival, hogy a dunántúli mészbetétes edényeket készítő népcsoport hagyományainak folytatását jelentik a koszideri bronzművészeti körben.

²³ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 189.

²⁴ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 224.

²⁵ Hampel J., A bronzkor Magyarhonban (Bp. 1896) CCXXII. t.; Mithay S., Bronzkori kultúrák Győr környékén (Győr 1942) XXI. t.; Mozsolics A., Bronzefunde ... XXIII–XXVI, XXVIII. t.

A mészbetétes edények kultúrájának emlékanyagához tartozik még a korosi és vörösmarti kincs is (Mozsolics A., Bronzefunde ... XXIX. t. 1–12, XXX. t.), azonban lelőhelyük a Dél-Dunántúlon van. Így lehetséges, hogy a dél-dunántúli mészbetétes edények kultúrájának záródásakor kerültek a föld alá, azaz fiatalabb korra keltezhetőek, mint az észak-dunántúli hasonló összetételű raktárleletek.

1. kép. Simontornya (Wosinszky Mór után)
 Рис. 1. Шимонторня (по Мору Вошинскому)
 Fig. 1. Simontornya (d'après Mór Wosinszky)

lics Amália megállapítása szerint a hajdúsámsoni dephorizont utáni időszakra keltezhetőek.²⁷ Gyakoriak a füzesabonyi kultúra középső fázisának leletei között (Megyaszó, Gelej: 2. kép 5).²⁸ A lemez, korongfejú tűkhöz (1. kép 9) hasonló díszített, lemezfejú tűket Mozsolics Amália a Gáta–Kisapostag–Hatvan kultúrák korszakába keltezte.²⁹ Az aunjetitzi és vatyai kultúrák területén a Reinecke BA periódusokra jellemzőek.³⁰ Arra adatkunk nincs, hogy a Reinecke BB periódus végén, a koszideri típusú kincsleletek földbe kerülésének idején is viseltek volna ilyen tűket.

A fentiek alapján tehát az észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrájának végét, a tolnanémedi–lengyeltóti típusú kincsleletek földbe kerülésének idejét a magyarádi kultúra végével és a füzesabonyi kultúra megvaszói szakaszával lehet párhuzamosítani. Ez a hajdúsámsoni és a koszideri típusú kincsleletek földbe kerülése közötti időszaknak, azaz nagyjából a Reinecke BB periódus közepének felelhet meg.

Ezt a keltezést látszik megerősíteni az is, hogy poncolt pontsorról díszített tutulusok egyaránt előfordulnak a tolnanémedi, abdai, valamint a cőfalvai leletekben.³¹ A tolnanémedi–lengyeltóti típusú leletek tehát még őriznek elemeket a megelőző korszakból, de már előfordulnak bennük olyanok is, amelyek már a következő időszak koszideri típusú leleteiben továbbfejlődött formában jelentkeznek (korong alakú csüngők, horgonycsüngők).

A tolnanémedi–lengyeltóti típusú leletek földbe kerülése, az észak-dunántúli típusú edényeket készítő népcsoport más területekre való elvándorlása a halomsíros kultúra népe terjeszkedésének következménye lehet. Ennek időpontjáról azonban az egyes kutatók (Mozsolics Amália,³² Bóna István,³³ Kemenczei Tibor,³⁴ Trogmayer Ottó,³⁵ Kovács Tibor,³⁶ Kőszegi Frigyes,³⁷ Schreiber Rózsa,³⁸ B. Hänsel,³⁹ Mozsolics Amália⁴⁰) véleményei sok esetben eltérnek egymástól.

A halomsíros kultúra népének nagy vándorlásáról Mozsolics Amália utóbbi véleményét tekinthetjük mérvadónak. Emellett azonban valószínűnek tartjuk, hogy a nagy vándorlást megelőzte egy kisebb területet, az Észak-Dunántúlt érintő népmozgás, amelynek a következménye volt a

tolnanémedi–lengyeltóti típusú kincsek elrejtése. Ezt a véleményünket a következőkkel tudjuk alátámasztani.

Délnyugat-Szlovákiában a halomsíros kultúra nagy vándorlását megelőző időszakban olyan népcsoport élt (Dolný Peter-i temető és köre), amely ugyan a magyarádi kultúra lakosságának utódja, de anyagi kultúráját számos olyan vonás jellemzi, amely a későbbi Kárpát-medencei halomsíros kultúrának is jellegzetessége. Ezért adta a szlovák kutatás ennek a Kárpát-medencei halomsíros kultúra első szakasza nevet.⁴¹ Koszideri típusú bronztárgyakat tartalmazó leletei azonban nemcsak Délnyugat-Szlovákiában, hanem az Észak-Dunántúlon is előkerültek. Ezek a következők: Letkés,⁴² Szob,⁴³ Iváncsa,⁴⁴ Ménfőcsanak,⁴⁵ Várpalota,⁴⁶ Dunaujváros-Kosziderpadlás 87–88. és 854 a–b sírok,⁴⁷ Csabrendek,⁴⁸ Kisőrös (ma Badacsonytomaj),⁴⁹ Kéthely,⁵⁰ Tápióbicske.⁵¹

A felsorolt lelőhelyek Tápióbicske kivételével a Dunántúl északi felén helyezkednek el, nagyjából a koszideri típusú kincsleletek előkerülési területén. Számuk kevés, de Szlovákiából is csak néhány helyről ismerjük e korszak emlékanyagát. Fontos körülmény azonban az, hogy csontvázas sírokból is kerültek elő koszideri típusú bronzmellékletek, olyan területekről, ahol korábban kizárólag hamvasztásos temetkezési rítus uralkodott. Ez megerősíti azt a feltevést, hogy a Dunántúltra nemcsak kereskedelmi kapcsolatok eredményeképpen kerültek korai halomsíros típusú bronztárgyak, hanem a halomsíros kultúra első népcsoportjai még a koszideri kincsek földbe kerülésének kora előtt megjelentek a Dunántúl északi felében.

Ha összevetjük a magyarádi kultúra és az észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrája végére, valamint a tolnanémedi–lengyeltóti típusú kincsek elrejtésének korára nyert időrendi adatokat, azok egybeesnek, s megadják az első Kárpát-medencei halomsíros népcsoportok megjelenésének korát az Észak-Dunántúlon. Ez a korszak még a koszideri típusú raktárleletek elrejtése előttre esik, azaz a Reinecke BB perióduson belül van.

Az észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrája területétől eltérően a vatyai kultúra nép-

²⁶ Mozsolics A., Bronzefunde ... XXVIII. t. 31–32.

²⁷ Mozsolics A., Bronzefunde ... 84.

²⁸ Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) XLV. t. 10–12.

²⁹ Mozsolics A., Bronzefunde ... 82.

³⁰ Chropovský B., – Dušek M., – Polla B., Arch. Slov. Fontes 3 (1960) 70.; Pittioni R., AAU 37 (1965) 21., 4. kép.; Tompa F., Bp. Tört. I (Bp. 1942) XI. t. 2–6.

³¹ Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 138–139.

³² Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 142.

³³ Bóna I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 241–242.

³⁴ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1962) 181.

³⁵ Trogmayer O., Acta Univ. de Attila József Nominatae (Szeged) 8 (1965) 72.; Ua., MFMÉ 1963. 54–56.; Ua., MFMÉ 1966–67. 28.

³⁶ Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 198.

³⁷ Kőszegi F., Arch. Ért. 91 (1964) 11–13.

³⁸ Schreiber R., Arch. Ért. 94 (1967) 51.

³⁹ Hänsel B., MAG 96–97 (1967) 287–289.

⁴⁰ Mozsolics A., Bronzefunde ... 124.

⁴¹ Točík A., Opevnená ... 163–164.; Ua., Die Gräberfelder ... 54.

⁴² Mozsolics A., Bronzefunde ... 148.

⁴³ Hampel J., A bronzkor ... CCXXV. t. 1–3, 6.

⁴⁴ Mozsolics A., Bronzefunde ... 83, 85.

⁴⁵ A győri Xantus János Múzeumban.

⁴⁶ Mozsolics A., Bronzefunde ... 85.

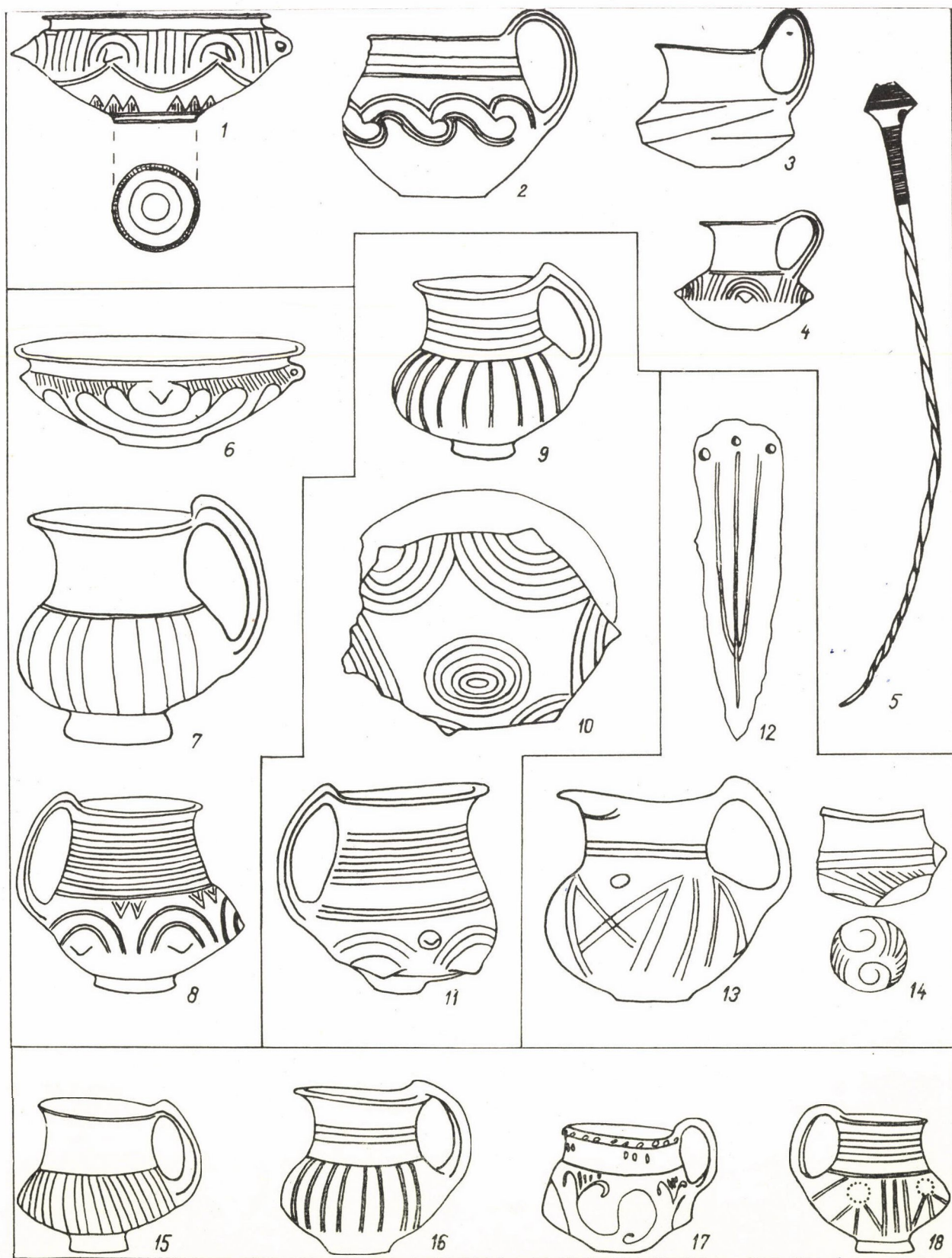
⁴⁷ Bóna I., Arch. Ért. 86 (1959) 53.; Mozsolics A., Bronzefunde ... 137.

⁴⁸ Darnay K., Arch. Ért. 21 (1901) 432–435.; Mozsolics A., Bronzefunde ... 84.

⁴⁹ Darnay K., AK 22 (1899) 83.

⁵⁰ Draveczky B., Rég. Füz. 16 (1963) 9–10.

⁵¹ Trogmayer O., MFMÉ 1966–67. 27.

2. kép. 1—5. Gelej. — 6—8. Streda nad Bodrogom (B. Polla után). — 9—11. Otománi (I. Ordentlich után). — 12—14. Pir (Székely Z. után). — 15—18. Valea lui Mihai (I. Ordentlich után)
 Рис. 2. 1—5. Гелей. — 6—8. Стрета над Бодрогом (по Б. Полла). — 9—11. Отомани (по И. Орденглиху). — 12—14. Пир (по З. Секею). — 15—18. Валеа луй Михай (по И. Орденглиху)
 Fig. 2. 1—5. Gelej. — 6—8. Streda nad Bodrogom (d'après B. Poll). — 9—11. Otománi (d'après I. Ordentlich). — 12—14. Pir (d'après Z. Székely). — 15—18. Valea lui Mihai (d'après I. Ordentlich)

nek településterületéről nem kerültek elő a koszideri kincslelethorizontot közvetlenül megelőző korszakból kincseletek. Nagy vatyai településeken (Solymár, Pákozdvár, Dunaújváros-Kosziderpadlás) olyan leletanyag került a napvilágra, amely azt bizonyítja, hogy a vatyai kultúra lakossága nem menekült el.⁵² Bóna István megállapítása szerint a vatyai kultúra népének Duna-menti településterületét földvárak védték.⁵³ Az első halomsíros népcsoportok ezt az erődítményláncot nem tudták áttörni. A két népcsoport kapcsolata békessé vált, s ez nemcsak kereskedelmi, hanem etnikai jellegű is lehetett (csontvázas sírok Dunaújváros-Koszideren, Tápióbicskén). A két népcsoort kultúrája egységesedett, s ez azonos koszideri típusú bronziparban és a vatyai kultúra kerámiaművességének változásában, halomsíros formák átvételében nyilvánult meg.

Kovács Tibor megállapítása szerint a vatyai kultúra dunántúli területéről, valószínűleg a halomsíros kultúra támadása elől, kisebb népcsoportok a Tisza vidékére menekültek, s ott a füzesabonyi kultúra déli területeit elfoglalva, a rákóczi-falvi csoport kialakítói lettek.⁵⁴ Valószínűnek tartjuk, hogy a vatyai kultúrának ez a keleti terjeszkedése a Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe első támadásának következménye volt, s így a rákóczi-falvi csoport kezdete még a koszideri horizont elé keltezhető.⁵⁵

A Dunántúllal ellentétben a Kárpát-medence keleti felét nem érintette az idősebb halomsíros kultúra népének mozgása. A Reinecke BB periódus alatt azonban ott is játszódtak le népmozgások, mindenképp a füzesabonyi⁵⁶ és ottományi kultúrák⁵⁷ területén.

Az ottományi kultúra korai szakasza a Kassa környéki temetőknek, az ottományi telep első szintjének felel meg, középső szakaszát többek között az ottományi telep második szintje, a rétközberenési és bodrogszerdahelyi telep anyaga képviseli.⁵⁸ A későottományi kultúra legjellegzetesebb lelőhelyei az ottományi telep harmadik szintje (pl.: 2. kép 9–11), a Valea lui Mihai lelet

(pl.: 2. kép 15–16, 18), és a bodrogszerdahelyi temető (pl.: 2. kép 6–8).⁵⁹

A későottományi kultúra korát két szakaszra tagolhatjuk. A füzesabonyi kultúra észak-alföldi geleji temetőjében későottományi típusú edényt (2. kép 1–2) és a megvaszói temető jellemző kerámia és bronztárgy típusait (2. kép 3–5) tartalmazó sírokgymás mellett voltak. Ennél fiatalabb korszakot képvisel a bodrogszerdahelyi temető és az ottományi telep harmadik szintje, ahol azonos kerámiaformákkal együtt koszideri típusú bronztárgyakat találtak. Jellegzetes későottományi típusú korszok ismeretesek a Berettyótól északra fekvő piri temetőből is. Ott azonban a 19–20. sírban egy három aklaszeges, három bordás tört talált Székely Zoltán (2. kép 12–14).⁶⁰ Hasonló tör a pilinyi kultúra zagypálfalvi temetőjéből került elő.⁶¹

Az ottományi kultúra törzsterületén, a Berettyó és a Tisza közti vidéken megtalálható és levezethető az ottományi kultúra középső szakaszából a bodrogszerdahelyi temető számos edényformája.⁶² Ezért a bodrogszerdahelyi temetőt nem úgy kell értékelnünk, mint a füzesabonyi kultúra utolsó fázisának legjellegzetesebb leletegyüttesét, hanem mint önálló csoport lelőhelyét. Itt az ottományi típusok mellett számos, a füzesabonyi kultúrából származó edényforma is napvilágra került.⁶³ Mivel a temető a két népcsoport határvidékén fekszik, ez nem meglepő. Hasonló a helyzet az ottományi kultúra településterületének déli részén is, ahol gyulavarsándi típusú edények kerültek elő az ottományi csoport lelőhelyein (Ottomány, Pir: 2. kép 14).⁶⁴

A füzesabonyi kultúra keleti területein, a Duna–Tisza közén, több lelőhelyen került elő együtt ottományi és füzesabonyi típusú kerámia. Ezt a típusú leletanyagot a bodrogszerdahelyi temető után bodrogszerdahelyi csoportnak neveztük el.⁶⁵ Ez alapján arra következtethetünk, hogy a füzesabonyi kultúra területére a Felső-Tisza vidékről ottományi lakosság telepedhetett le. Erről tanúskodik az is, hogy az ottományi kul-

⁵² Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 230–231.

⁵³ Bóna, I., Ann. Universitatis Scientiarum Budapestiensis de R. Eötvös Nominatae 3 (1961) 13.

⁵⁴ Kovács T., Acta Ant. et Arch. 10 (1966) 67–69.

⁵⁵ Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) XXXI. t. 12–14.

⁵⁶ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 226.

⁵⁷ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. (Bp. 1968) 181.

⁵⁸ Ordentlich, I., Dacia 7 (1963) 121.; Pastor J., Študiijné zvesti AUSA 9 (1962) 63.; Ua., FA 17 (1965) 37.; Ordentlich, I., Dacia 7 (1963) 124.; Kalicz N., Arch. Ért. 88 (1960) 6.; Soudský, B.—Břeň, J., AR 6 (1954) 484–487.

⁵⁹ Ordentlich, I., Dacia 7 (1963) 132, 134.; Ua., Studii si comunicari, Sibiu. 12 (1965) 192–194.; Chropovský, B.—Dušek, M.—Polla, B., Arch. Slov. Fontes 3 (1960) 299—

⁶⁰ Székely Z., SCIV 17 (1966) 128., 4. kép 5.

⁶¹ Kemenczei T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 19.

⁶² Ottomány: Ordentlich, I., Dacia 7 (1963) 132., 14. kép 2–4, 8, 15. kép 5–6.; Bodrogszerdahely: Chropovský,

B.—Dušek, M.—Polla, B., Arch. Slov. Fontes 3 (1960) 357., V. t. 1, 3, VIII. t. 5, XII. t. 5, stb.

⁶³ Chropovský, B.—Dušek, M.—Polla, B., Arch. Slov. Fontes 3 (1960) 356., IV. t. 5, XVI. t. 6–7, XXI. t. 3, XXIII. t. 6, XXV. t. 6–7, stb.

⁶⁴ Ordentlich, I., Dacia 7 (1963) 123., 6. kép.; Székely Z., SCIV 17 (1966) 130., 5. kép 3–5, 3. kép 1–9.

⁶⁵ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 172. Ebben a cikkünkben a bodrogszerdahelyi típusú leletek elterjedését a Hernád és Bodrog alsó folyása mentén határoztuk meg. Azóta több új lelőhely vált ismertté, nem csak a Tisza vidéken [pl.: Tiszafüred-Ásotthalom: Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 195.], hanem attól nyugatabbra is [Pusztaszikszó: Kószegi F., Rákospalotai Múzeum Évkönyve 1 (1964) 25.]. Megjegyezzük azonban, hogy a pusztaszikszói temetőben nem az ottományi kultúrából levezethető kerámiaformák vannak túlsúlyban, hanem a füzesabonyi típusok, tehát a bodrogszerdahelyi és pusztaszikszói temetők anyaga közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Hogy mennyiben jelent ez esetleg időrendi különbséget, arra a pusztaszikszói temető feldolgozásától várjuk a választ.

túra jellegzetes edényformái a Dunántúlra és Nyugat-Szlovákiába is eljutottak.⁶⁶

Az ottományi csoport népének nyugati irányban való mozgásának kiváltó okát nem ismerjük. Lehetséges, hogy a felsőszőcsi csoport kialakulásával hozhatjuk összefüggésbe. Ez a csoport, mint Mozsolics Amália és Kalicz Nándor bizonyította, az ottományi és wietenbergi kultúra keveredéséből alakult ki a Felső-Tisza és a Szamos vidékén.⁶⁷

A felsőszőcsi csoport leleteinek az ottományi kultúra településterületén való elterjedését azzal magyarázhatjuk, hogy a wietenbergi kultúrából népcsoportok nyugatabbra húzódtak, s helyi ottományi lakossággal keveredve kialakították a felsőszőcsi kultúrát. A felsőszőcsi kultúra azonban csak a Felső-Tisza vidékén követte az ottományi kultúrát.⁶⁸ A Berettyótól északra az ottományi kultúra népe megőrizte önállóságát. Erről a Valea lui Mihai lelet tanúskodik, amelyben késő-ottományi típusú kerámiával volt együtt felsőszőcsi típusú bögre (2. kép 17).⁶⁹ A Bodrog–Tisza vidékén is tovább éltek ottományi népcsoportok. Egykorúságukat a felsőszőcsi kultúrával a budkovcei és dubrovkai leletek bizonyítják, amelyekben szintén voltak felsőszőcsi típusú bögrék.⁷⁰ E népcsoportok élete még tartott akkor is, mikor a Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe elfoglalta a Duna–Tisza közét. Ezt a halomsíros kultúra igrici és a pilinyi kultúra mérai sírjaiból előkerült felsőszőcsi típusú bögrék bizonyítják, de ugyancsak erről tanúskodnak a későottományi kultúrával rokon, Debrecen környéki hajdúbagosi temető bronztárgyai, s a piri temető 19–20. sírjában talált tör (2. kép 12–13).⁷¹ A halomsíros kultúra népe később benyomult a Tiszántúlra is, s ezzel lezárult a felsőszőcsi és ottományi kultúra fejlődésének hosszú időszaka. Megjegyezzük, hogy több román kutató véleménye szerint az Alföld keleti szegélyén az ottományi kultúra népe a korai vaskor kezdetét is megérte.⁷²

Összefoglalva a Kárpát-medencén belül a középsőbronzkorban lejátszódott lényegesebb népmozgások következményeit, véleményünk szerint a következőképpen módosult az itt élt népcsoportok helyzete: Nyugat-Szlovákiában és a

Dunántúl északi felében a korai Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe élt, a Dél-Dunántúlt továbbra is a mészbetétes edényeket készítő népcsoport birtokolta. Az Északkelet-Dunántúlon a Duna mentén és a Duna–Tisza közének alföldi részein a vatyá kultúra lakossága helyezkedett el. Ez a Dunántúlon a korai halomsíros kultúra népével, a Közép-Tisza mentén a füzesabonyi kultúra lakosságával (rákóczi-falvi csoport), a déli Duna–Tisza közén pedig a menekült észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrájának népével keveredett (Izsák, Kelebia, Szeremle).⁷³ A Dél-Alföld területén a Szőreg–Perjámos kultúra, a Kelet-Alföldön a gyulavarsándi kultúra népe, a Berettyótól északra pedig az ottományi kultúra lakossága folytatta zavartalanul életét. Ekkor alakult ki a Szamos, Felső-Tisza vidékén a felsőszőcsi csoport az erdélyi wietenbergi kultúra népének terjeszkedése nyomán. A Tiszától nyugatra a Felvidék és az Észak-Alföld a bodrogszerdahelyi csoport és a későfüzesabonyi kultúra népének településterülete volt.⁷⁴

A Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe második hulláma ezeknek a népcsoportoknak nagyrészt közvetlenül érte. Ekkor rejtették a föld alá a koszideri típusú bronzkincseket. Ezeknek keltezéséről több vélemény alakult ki, de Mozsolics Amália összefoglaló monográfiája erre a kérdésre is meggyőző választ adott. Emellett azonban a kincsleleteknek az egyes népcsoportokhoz való kapcsolását megkísérelve, vetődhetnek fel új szempontok.

Maria Novotná a szlovákiai koszideri típusú kincsleleteket két csoportra választotta szét, egyet a korai halomsíros kultúra, egyet a füzesabonyi kultúra területén.⁷⁵ Ha a Kárpát-medence egészét figyelembe véve vizsgáljuk a koszideri típusú kincsleleteknek a földrajzi elhelyezkedését, szintén megtaláljuk a két csoportot, amelyeket ebben az esetben nyugati (Dunától nyugatra, Duna–Tisza köze) és keleti (Felvidék, Tiszától keletre) névvel jelölhetünk.

A két csoportot számos közös tárgytípus kapcsolja össze. Ennek ellenére, inkább csak statisztikailag megnyilvánuló különbségeket megfigyelhetünk a különböző területekről származó leletek

⁶⁶ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 133., 4. kép 1–3.; Schreiber R., Arch. Ért. 94 (1967) 49., 1. kép 3.; Točík, A., Referatý... XV. t. 1–2.; Ua., Študijné zvesti AUSAV 12 (1964) 112., XXI. t. 9.; Ua., Sborník III. (Brno 1963) 99–.; Ua., Opevnená... 25. kép 1.; Dušek, M., Inv. Arch. Československo 4 (1967) XL. t. 4, XLIV. t. 1.

⁶⁷ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 119.; Kalicz N., Arch. Ért. 88 (1960) 13.

⁶⁸ Kalicz N., Arch. Ért. 88 (1960) 6.

⁶⁹ Ordentlich, I., Studii si comunicari, Sibiu 12 (1965) 194., III. t. 4.

⁷⁰ Andel, K., Nové Ozbory 2 (1960) 128., 3. kép.; Budínský–Kříčka, V., Acta Arch. Carp. 3 (1961) 69., 7. kép.

⁷¹ Kalicz N., Arch. Ért. 88 (1960) IV. t. 2.; Ua., HOMÉ 2 (1958) 69., II. t. 2.; Kemenczei T., HOMÉ 4

(1962–63) 33., III. t. 4–5.; Zoltai L., DJ 1909. 39.; Székely, Z., SCIV 17 (1966) 128., 4. kép. 5.

⁷² Ordentlich, I., Dacia 7 (1963) 138.; Berciu, D., Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte Rumäniens. (Bonn 1966) 37.; Horedt, K., Acta Arch. Carp. 9 (1967) 16.

⁷³ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 224.; Zalatay E., Kelebiai bronzkori temető. Rég. Füz. 6 (1957); Wosinszky M., Az őskor mészbetétes díszű edényművészete. (Bp. 1904) LXVIII–LXIX. t.

⁷⁴ A bodrogszerdahelyi csoport leletanyagától eltér Észak-Magyarország nyugati fele, a Zagyva völgye és a Duna–Tisza közének későfüzesabonyi típusú leletanyaga (pl.: Pusztaszikszó). Ezért itt a füzesabonyi kultúra töretlen továbbfejlődésével kell számolnunk.

⁷⁵ Novotná, M., Musaica 6 (1966) 23–24.

összetételében, amelyek az egyes tárgyformák-
nak a Kárpát-medencén belüli eredetét is jelölik.⁷⁶

A Kárpát-medence nyugati felében a koszideri
típusú kincsek elrejtője a korai halomsíros és a
vatyai kultúra népessége lehetett. A Dunántúl
északi felében megtelepült idősebb halomsíros
kultúra népessége szoros kapcsolatba lépett a vatyai
kultúra népével. Ezek a kapcsolatok valószínű-
leg nemcsak kereskedelmi, hanem etnikai jelle-
gűek is voltak. Következményük mindkét nép-
csoport anyagi kultúrájának egységesedése volt.
Bóna István ezt számos példával bizonyította.⁷⁷
Ennek az új anyagi kultúrának részévé vált a
koszideri típusú fémművesség. Egyes bronztár-
gyakat a magyarádi és vatyai kultúra vagy
a mészbetétes edények kultúrája öröksége-
ként gyártottak (sarlóstűk, korong alakú csün-
gők, tüskés korongcsüngők, szív alakú csüngők),
másokat a közép-európai halomsíros kultúra terü-
letéről vettek át (sarkított balták, gombos végű
sarlók, kartekecskek, bordázott, díszített és spirá-
lisokban végződő karperecek, korongos fejű tűk).
Jelentős mértékben készítették a keleti fémmű-
vességi kör bronztárgy-típusait is.

A koszideri fémművességi kör keleti leletei
nem alkotnak egy olyan zárt területi egységet,
mint a nyugatiak. Ebbe a füzesabonyi, ottományi,
gyulavarsándi és wietenbergi, felsőszőcsi nép-
csoportok tartoznak. Ezeknek fémipara az apa-
hajdúsámsoni bronzművesség hagyományait őrzi
(kézvédő spirálisok, B₁ típusú csákányok, díszí-
tett lemezcsüngők). A Kárpát-medencében a Rei-
necke BB periódus alatt kibontakozott széles
körű kereskedelmi kapcsolatok, amelyekhez nép-
mozgások is járultak, lehetővé tették a két terü-
let fémművességének egységesedését. Erre mutat-
nak a koszideri típusú bronzleletek fémvizsgálatai-
nak eredményei is, amelyek szerint e korszaktól
kezdve a Kárpát-medencében megszűnt a meg-
előző korai bronzkor sokfajta nyersanyaga, s
mindenütt azonos összetételű bronzot használtak.⁷⁸

A koszideri típusú kincsek tehát csak időren-
dileg tartoznak egy egységes horizontba, de etni-
kai, kulturális hovatartozásuk szempontjából
különbséget kell közöttük tenni. Lehetséges, hogy
ez a szempont a kutatás előrehaladásával, az egyes
népcsoportok történetének feldolgozása után, idő-
rendileg is finomabb beosztást tesz lehetővé.

II.

A Kárpát-medencében a középső bronzkor
folyamán lejátszódott népmozgások nem okoztak
törést a lakosság nagyrésznének életében, hanem

inkább lökést adtak anyagi kultúrájának további
fejlődésére. Az alapvető változást, mint erre már
több kutató is rámutatott, a halomsíros kul-
túra népének nagy vándorlása jelentette. Ennek
jellemző leletei (pecsétfejű tűk, háromszögletű
átmetszetű karperecek, keskeny bordázott kar-
perecek, zárt szív alakú, középtagos csüngők)
jól megkülönböztethetők a Kárpát-medencei ha-
lomsíros kultúra korai szakaszát képviselő emlék-
anyagtól (pl.: sarlós tűk, tüskés, bordázott csün-
gők, harang alakú csüngők, körszelet átmetszetű,
díszített karperecek, négy aklaszeges török). Ter-
mészetesen a két korszak érintkezésének idejére
keltezhető leletegyüttesekben az idősebb korra
jellemző leletek is megtalálhatók (Szeged – Bogá-
rzó, Kömpöc – Gerzsán, Hajdúbagcs).⁷⁹

A Kárpát-medencei halomsíros kultúra máso-
dik fázisának lelőhelyei Nyugat-Szlovákiában,
a Dunántúl északi felében, a Középső-Tisza vidé-
kén, az Észak-Alföldön és Dél-Alföldön fordulnak
elő. Egyes területeken azonban, így a Dél-Dunán-
túlon, a Felvidéken, Kelet-Alföldön és Erdély-
ben eddig vagy nem, vagy csak igen szórványo-
san kerültek elő a halomsíros kultúrához tartozó
leletek. A Kárpát-medence északkeleti, keleti
peremterületein ezért a helyi középső-bronzkori
lakosság továbbélését tételeztük fel.⁸⁰ Ugyanez
az álláspontja több román kutatónak is, akik az
ottományi és wietenbergi kultúra fejlődését egé-
szén a korai vaskorig tartónak gondolják.⁸¹ Észak-
Magyarország területén azonban az utóbbi évek
két ásatása felszínre hozta a korábban ott ismeret-
len Kárpát-medencei halomsíros kultúra emlék-
anyagát. Deteken és Halmajon került a napvi-
lágra 20, illetve 16 urnasír, s ez megváltoztatja
ezen a területen a későbronzkor kezdetéről alko-
tott véleményünket. A sírok anyagának ismerte-
tését az alábbiakban adjuk.

Detek

Az általános iskola mögötti, Agyagosnak neve-
zett dombon homokbányászás közben évek óta
kerültek elő urnasírok, míg végül 1964-ben Per-
sányi István iskolai igazgató jelentette ezt a mis-
kolci múzeumnak. A leletmentő ásatás során már
csak 19 sírt tudtunk feltárni, a temető többi része
már elpusztult (3. kép).

1. sír. M: 60 cm. 1. Urna, színe fekete. (M: 34, SzÁ:
20,7, FÁ: 11,8 cm (4. kép 1). Hamvak voltak benne.
2. Tál az urnán peremmel lefelé. Egyfülű volt.
Szürke (1. kép 2). 3. Bögre, barna. M: 5,5, SzÁ:
5,1, FÁ: 2 cm (4. kép 3). 4. Bronzgyűrű, törött
(4. kép 4). 5. Huzalgűrű töredéke (4. kép 5). 6.

⁷⁶ A koszideri típusú bronztárgyak eredetéről: Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 232–239.; Mozsolics, A., Bronzefunde... 13–95.

⁷⁷ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 230.

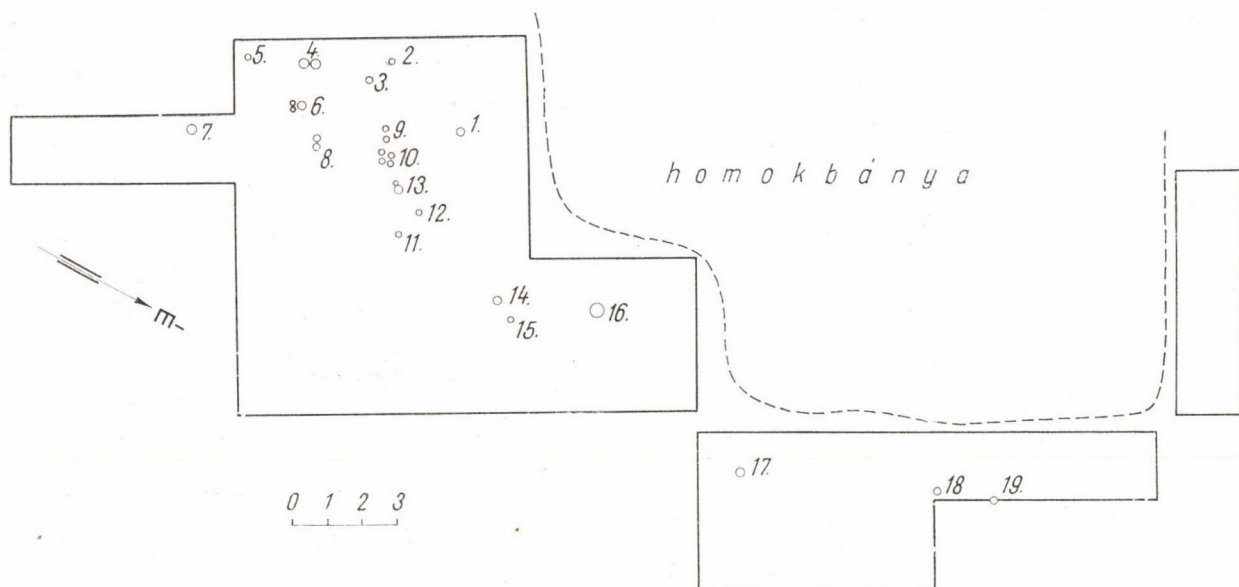
⁷⁸ Mozsolics, A., Bronzefunde... 189.

⁷⁹ Foltiny I., Rég. Fü. 4 (1957) VI–VII. t. — Szeged – Bogá-
rzó: tüskés, bordázott csüngő, körszelet

átmetszetű díszített karperecek; Trogmayer O., MFMÉ
1966–67. 26. — Kömpöcgerzsán: tüskés, bordázott
csüngők, korongfejű tűk; Zoltai L., DJ 1909. 39. —
Hajdúbagcs: tüskés, bordázott csüngők, négy aklaszeges
tör.

⁸⁰ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 182–186.

⁸¹ L. 72. j.

3. kép. A deteki urnatemető helyszínrajza
 Рис. 3. План урнового могильника в Детеке
 Fig. 3. Levé de plan du champ d'urnes de Detek

Noppenring. Á: 0,9 cm (4. kép 6). A bronztárgyak az urnában, a hamvak tetején voltak.

2. sír. M: 40 cm. Kis urna töredékei (4. kép 7). Hamvakat a sír nem tartalmazott.

3. sír. M: 28 cm. 1. Kis urna töredékei, szürkék (4. kép 8). 2. Tálka töredékei az urnán.

4. sír. Két temetkezést tartalmazott. „A” sír: 1. Urna, fekete. M: 27,5, SzÁ: 24,1, FÁ: 12,6 cm (4. kép 9). 2. Tál, színe barna. M: 8,5, SzÁ: 26,5 cm (4. kép 10). Az urnán volt peremmel lefelé. 3. Csupor, színe barna. M: 11,7, SzÁ: 13,1–14,9, FÁ: 5,8 cm. 4. Csupor töredéke, barna színű, FÁ: 6,9 cm (4. kép 11–12). A két csupor az urna oldala mellett volt oldaltfekve, illetve peremmel a földön. 5. Bögre, színe barna (M: 8,2, SzÁ: 6,3, FÁ: 3,1 cm (4. kép 13). Az urnában, a hamvak tetején volt. 6. Bronztű, több darabra tört (5. kép 11). Az urnában, a hamvakon feküdt. „B” sír:

1. Urna, színe szürke. M: kb. 39 cm (4. kép 15). 2. Tál, színe szürke. SzÁ: kb. 30 cm (4. kép 16). Az urna száján volt peremmel lefelé. 3. Tál, szürkésbarna. M: 7,7, SzÁ: 30, FÁ: 9 cm. Az urna mellett volt, oldalt fekve (4. kép 17). 4. Csupor, barna. FÁ: 6,5 cm (4. kép 14). 5. Csupor, színe szürkésbarna. M: 15,6, SzÁ: 11,2, FÁ: 7 cm (5. kép 1). 6. Bögre, barna. M: 7, SzÁ: 6, FÁ: 3 cm (5. kép 3). Az előbbi csuporban volt. 7. Csupor, barna. FÁ: 7,9 cm (5. kép 2). 8. Csupor, barna. FÁ: 8 cm (5. kép 7). 9. Bögre, barna. M: 8,2, SzÁ: 6,8, FÁ: 3,5 cm (5. kép 4). 10. Bögre, barna. M: 8,7, SzÁ: 6,8, FÁ: 4,2 cm (5. kép 6). 11. Bögre kis töredékei. Ugyanolyan volt mint az előzők. Az előbbi három kis bögre az urnában volt a hamvak tetején, peremmel lefelé fordítva. 12. Tálka, barna. M: 5,8, SzÁ: 10,1 cm (5. kép 5). 13. Bronztű, több darabra tört. (5. kép 10). 14. Tűtöredékek (5. kép

9). Az előbbi és ezek az urnában a hamvak tetején voltak. 15. Bronz tűr. H: 7,2 cm (5. kép 8). Az urna mellett volt.

5. sír. M: 25 cm. Szántás nagyrészt elpusztította. Néhány edénytöredéket, s egy kis bögrét tartalmazott. A bögre barna színű. M: 8,8, SzÁ: 6,5, FÁ: 3,2 cm (5. kép 12).

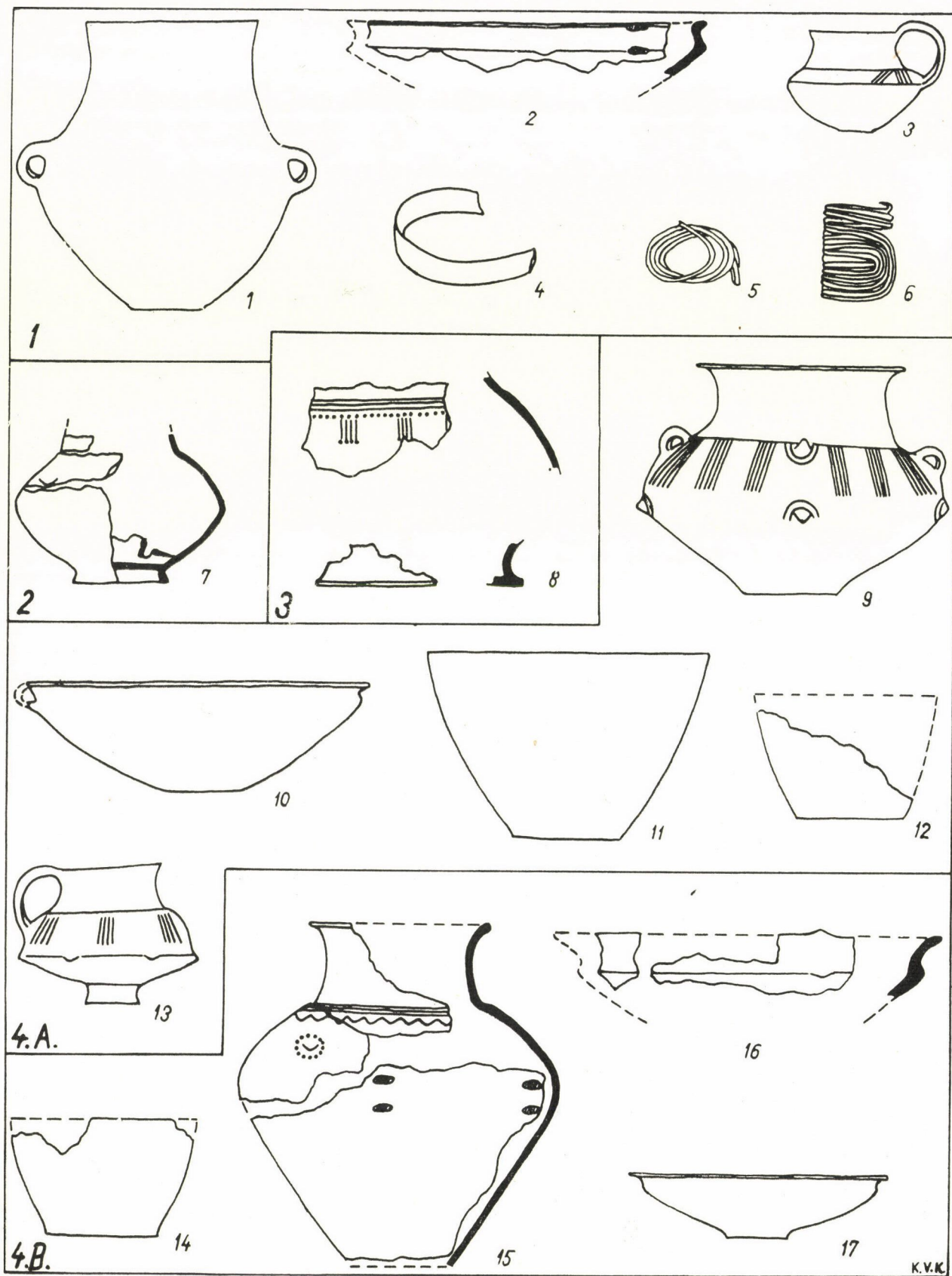
6. sír. M: 75 cm. 1. Urna apró töredékei. Öblén fül volt, fekete (5. kép 13). 2. Kihajló peremű tál kis töredékei, szürke. Az urnán volt peremmel lefelé. 3. Csupor, barna. M: 10,2 cm (5. kép 14).

4. Csupor alsó része, barna. 5. Bögre, barna. M: 9,8, SzÁ: 6, FÁ: 4,1 cm (5. kép 15). 6. Bronztű. H: 8 cm (6. kép 2). 7. Bronztű. H: 10,8 cm (6. kép 1). 8. Töredékes, spirálkorongokban végződő gyűrűk (6. kép 3–6). 9. Noppenring töredékei (6. kép 7).

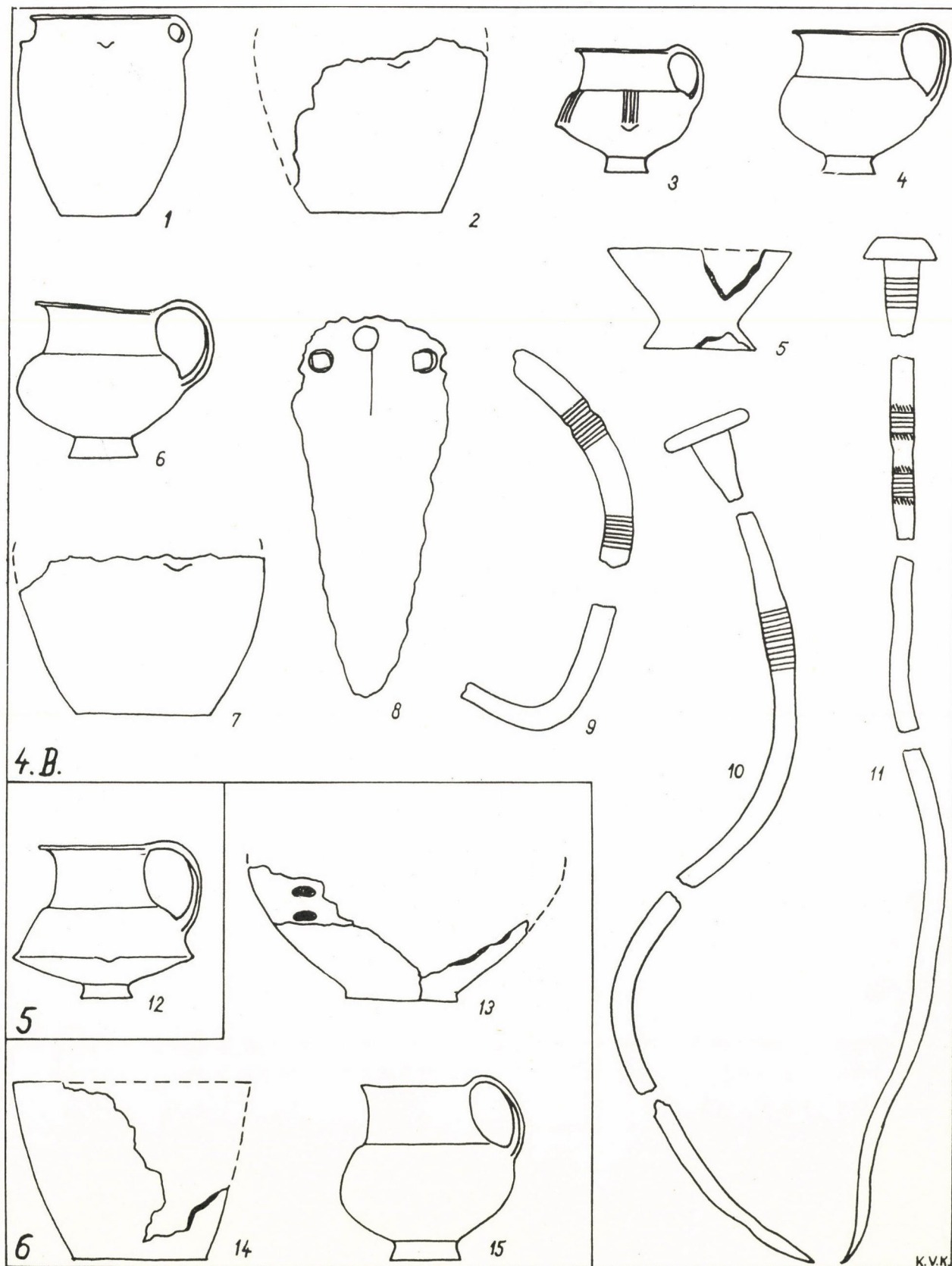
10. Patkó alakú csüngő, közepén átfúrt. H: 2,9 cm (6. kép 8). 11. Tölcsér alakú csüngők, közepük átfúrt. H: 3,6, 3,6, 3,8 cm (6. kép 9–11). 12. Szív alakú bronzcsüngők. H: 29, 30, 30, 31, 31, 31, 34, 34, 35, 39 cm (6. kép 12–21). 13. Bronzpitykék, gömbszelet alakúak. Átm.: 2, 1,7 cm (6. kép 22–23). 14. Bronz spirálcsovecskék (6. kép 24). 15. Borostyángyöngy. Lapos, vékony karika, összetört. Á: 0,7 cm (6. kép 25). A kis bögre, a bronztárgyak; valamint a borostyángyöngy az urnában a hamvak tetején voltak.

7. sír. M: 90 cm. 1. Urna rossz megtartású töredékei, szürkék (7. kép 1). 2. Bögre, barna. M: 6,8, SzÁ: 4,1, FÁ: 2 cm (7. kép 2). 3. Bronz karperec. Á: 4,6 cm (7. kép 3). A bögre és a karperec az urnában, a hamvak tetején volt.

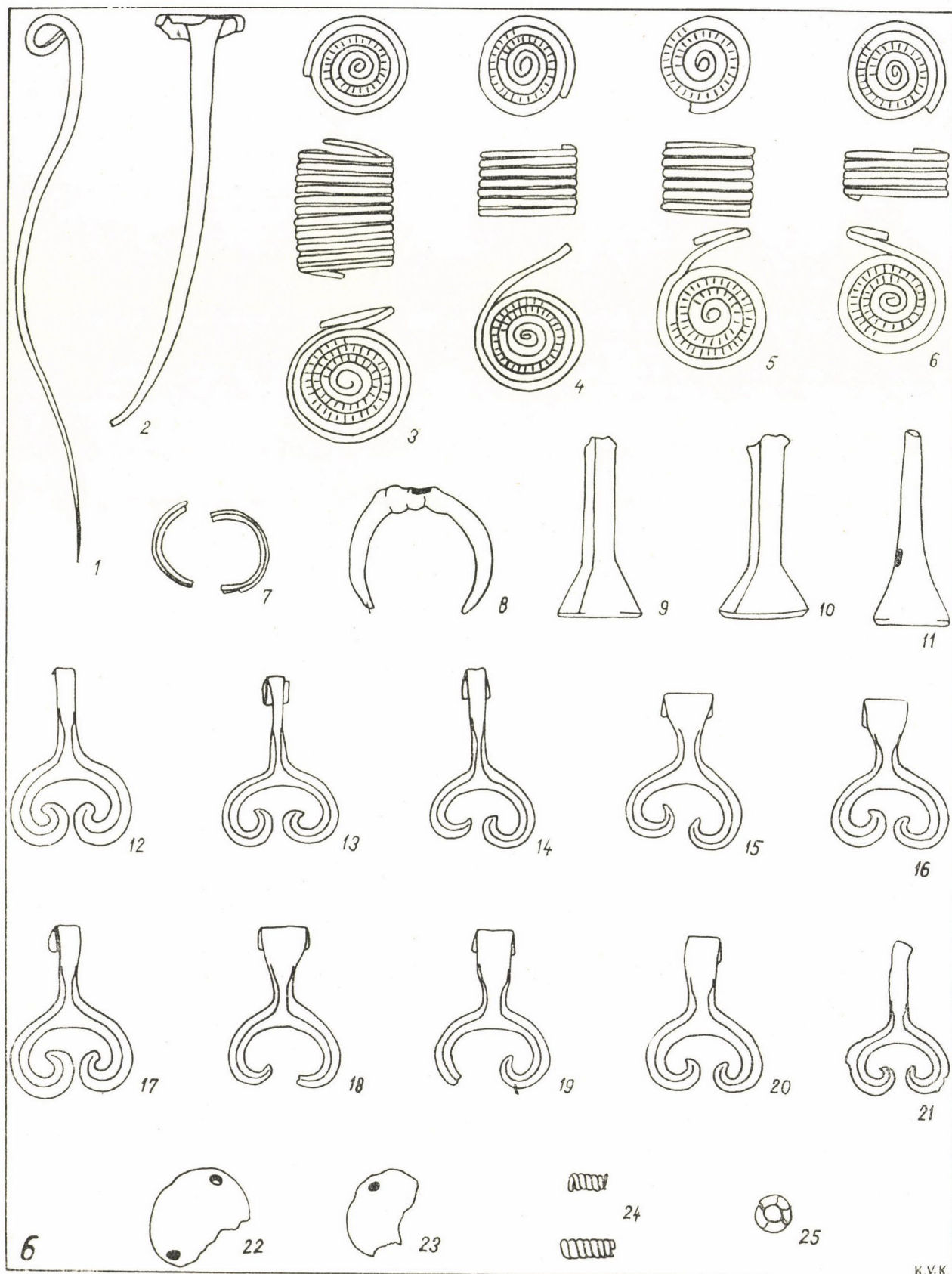
8. sír. M: 50 cm. 1. Urna rossz megtartású maradványai, szürkésbarna (7. kép 4). 2. Tál töredékei, szürkésbarna (7. kép 5). 3. Bögre, barna. M: 5,9, SzÁ: 5,8, FÁ: 2,6 cm (7. kép 6). Az urnában volt

4. kép. Detek
Рис. 4. Детек
Fig. 4. Detek

5. kép. Detek
 Рис. 5. Детек
 Fig. 5. Detek

6. kép. Detek
Рис. 6. Дерек
Fig. 6. Detek

a hamvak tetején. 4. Urna rossz megtartású töredékei, fekete (7. kép 7). A tál ezen az urnán volt peremmel lefelé.

9. *sír*. M: 50 cm. 1. Urna igen rossz megtartású apró töredékei. 2. Edényalj az urnán, barnás-szürke. FÁ: 20 cm. 3. Csupor, benne hamvak voltak. Színe barna. M: 12,4, SzÁ: 11,1, FÁ: 7,2 cm (7. kép 9). 4. Bögre töredékei, barna. M: 3,3 cm (7. kép 8).

10. *sír*. M: 78 cm. 1. Urna, fekete. M: 13,1, SzÁ: 13,4, FÁ: 6,6 cm (7. kép 10). 2. Bronz karperec, Á: 3,9 cm (7. kép 15). 3. Huzalgűrű, Á: 1,3 cm (7. kép 21). Ezek a bronztárgyak az előbbi urnában a hamvak tetején voltak. 4. Kis urna rossz megtartású töredékei. Kívül fekete, belül barna színű. 5. Bögre töredékei, barna (7. kép 11). 6. Bögre apró töredékei. Ugyanolyan volt, mint az előző. Ezek a bögrék az előbbi urnában voltak a hamvak tetején. 7. Kis urna összeállíthatatlan töredékei. Kihajló pereme volt, vállán függőleges bütyökdisz. Kívül fekete, belül barna. 8. Tál, barna. M: 5,6, SzÁ: 16 cm (7. kép 13). Az előbbi urnán volt, peremmel lefelé. 9. Bronz karperec, Á: 4,7 cm (7. kép 17). 10. Bronz karperec. Á: 4,5 cm (7. kép 22). 11. Bronz spirálcsővecske (7. kép 18–19). 12. Összetört huzalgűrűk (7. kép 16, 20). A bronztárgyak az előbbi urnában, a hamvak tetején voltak. 13. Bögre, színe barna. M: 5,5, SzÁ: 4,2, FÁ: 2,3 cm (7. kép 12). 14. Bögre, barna. M: 5, SzÁ: 5 cm (7. kép 14).

11. *sír*. M: 20 cm. Igen rossz megtartású urna töredékei. Hamvakat tartalmazott (7. kép 23).

12. *sír*. M: 20 cm. Csupor rossz megtartású részei. Egy fülű volt (7. kép 24). Hamvak nem voltak benne.

13. *sír*. M: 90 cm. 1. Urna, fekete. Csak rossz megtartású töredékei maradtak meg (7. kép 25). 2. Tál apró töredékei. Két füle volt. Az urnát fedte. 3. Bögre, barna. M: 7,9, SzÁ: 5,1, FÁ: 2,1 cm (8. kép 1). Az urnában volt a hamvak tetején.

14. *sír*. M: 60 cm. 1. Urna apró töredékei. Feketék. 2. Csupor töredékei, barnák (8. kép 2). A hamvak az urnában voltak.

15. *sír*. M: 80 cm. 1. Urna. Színe kívül fekete, belül barna. M: 23, SzÁ: 12, FÁ: 10 cm (8. kép 3). 2. Kihajló peremű tál kis töredékei. Barna. Az urnán volt peremmel lefelé. A hamvak az urnában voltak.

16. *sír*. M: 75 cm. 1. Urna töredékei. M: kb. 30 cm (8. kép 7). 2. Bronz tű. H: 15,6 cm (8. kép 8). Az urnában a hamvak tetején volt. 3. Tál töredékei, az urna száján voltak peremmel lefelé. Á: 24 cm (8. kép 4). 4. Urna rossz megtartású töredékei. Szürkésbarna (8. kép 6). Csupor töredékei. Barna (8. kép 5).

17. *sír*. M: 85 cm. 1. Urna, szinte teljesen elporladt. 2. Tál, barna. SzÁ: kb. 25 cm (8. kép 13). 3. Kis csupor töredékei, barna. FÁ: 5 cm (8. kép 12). 4. Bögre, szürke. M: 9,4, SzÁ: 6,9, FÁ: 3,2 cm (8. kép 14). 5. Bronz tű. Feje két helyen átfúrt. H: 17 cm (8. kép 9). 6. Bronz tű. Feje átfúrt. H: 16,1 cm (8. kép 10). 7. Bronz csüngő. H: 4,2 cm (9.

kép 1). 8. Bronz karperec. Á: 5,5 cm (9. kép 2), 8. Bronz spirálcsővecske (9. kép 3). A bögre és a bronztárgyak az urnában, a hamvak tetején voltak.

18. *sír*. M: 25 cm. 1. Tál töredékei, barna. Peremnél lefelé fordítva feküdt (9. kép 4). 2. Bögre, szürke. M: 6,8, SzÁ: 5,7 cm (9. kép 5). Hamvakat a sír nem tartalmazott.

19. *sír*. M: 30 cm. Igen rossz megtartású, töredékekben fennmaradt csupor. Oldalt feküdt, hamvakat nem tartalmazott.

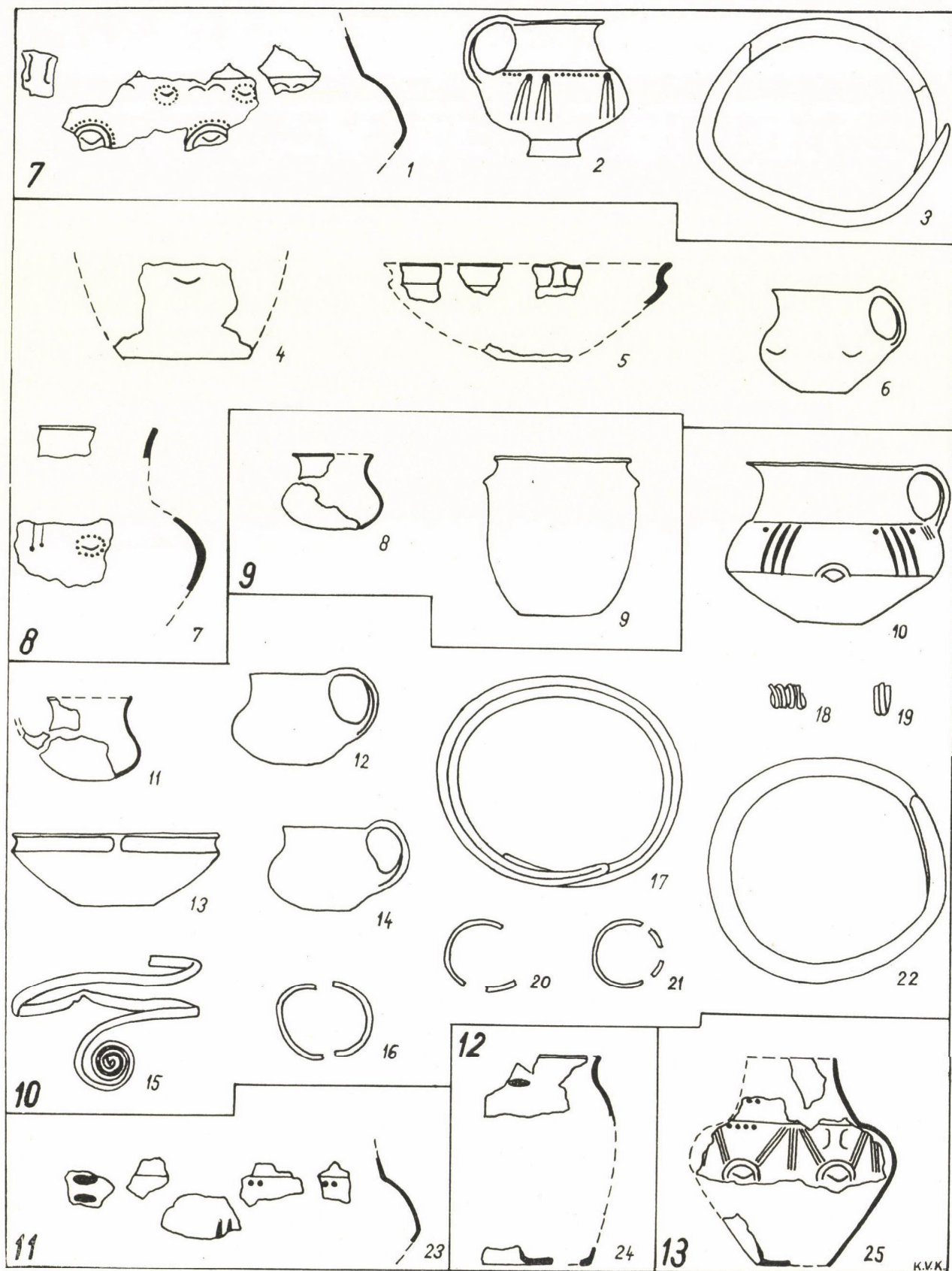
20. *sír*. Az ásatás megkezdése előtt találták a homokbányában, s a helyi iskolának adták át. Onnan kapta meg a múzeum. Tartalma a következő: 1. Urna, barna. M: kb. 24,5, SzÁ: 12,5, FÁ: 9,6 cm (9. kép 6). 2. Tál, szürke. SzÁ: 24 cm (9. kép 7). 3. Hajkarika, bronz. H: 1 cm (9. kép 8). A deteki általános iskolában még a következő, a homokbányászás során talált tárgyak voltak: 1. Bronz csüngő. Szárán öntéshiba van. H: 3,1 cm (9. kép 9). 2. Bronz gyűrű, felülete bordázott (9. kép 12). 3. Spirális korong, valószínűleg gyűrűből. Á: 1 cm (9. kép 13). 4. Spirálcsővecske (9. kép 14). 5. Borostyángyöngyök. Á: 0,7 és 0,9 cm (9. kép 10–11). 6. Bögre, barna. M: 6,4, SzÁ: 5,3, FÁ: 2,5 cm (9. kép 15). 7. Kis urna, barna. M: 13,6, SzÁ: 13,1, FÁ: 6,6 cm (9. kép 16).

Halmaj

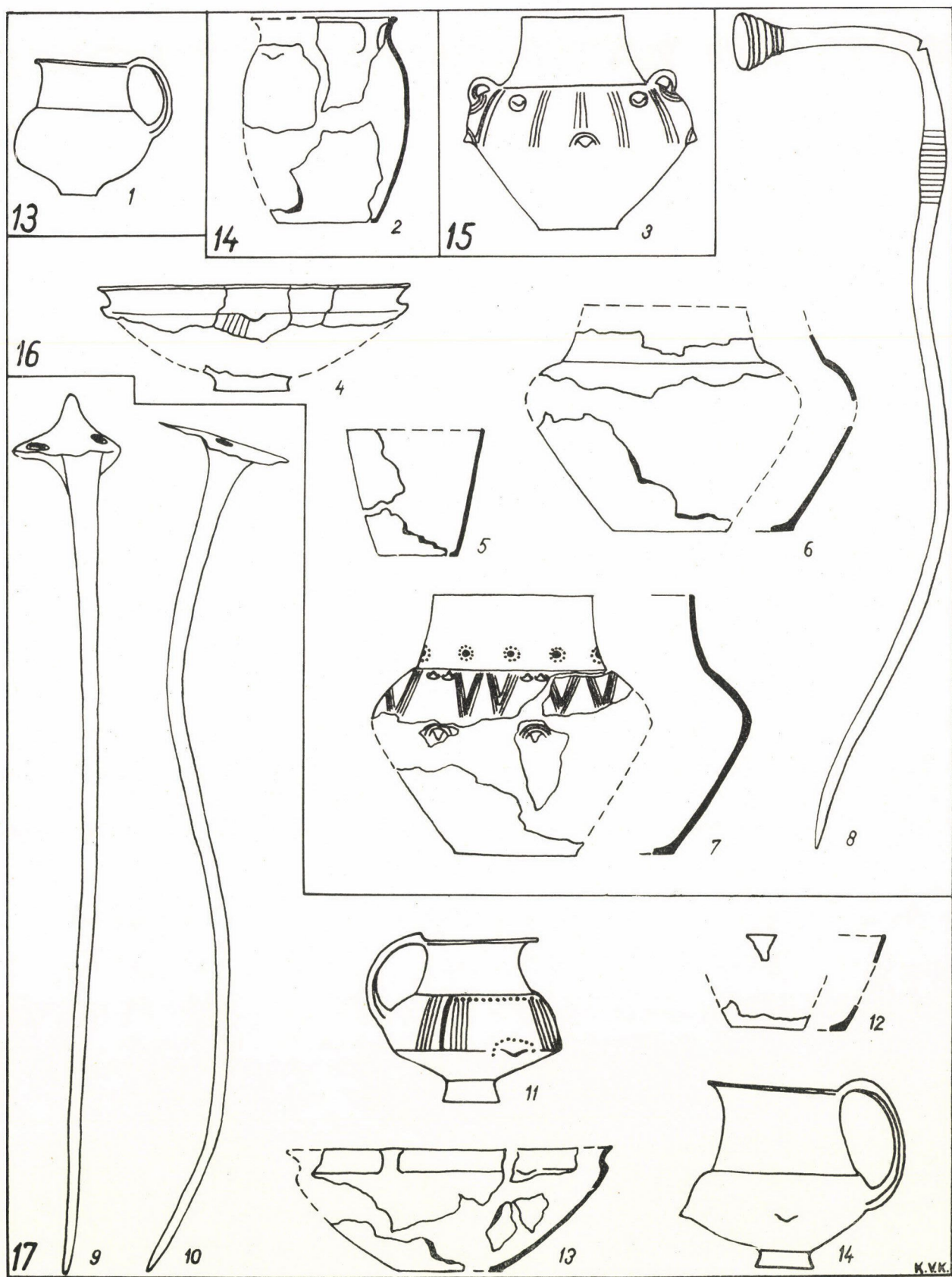
A Vasonca patak mellett gazdasági épületek alapozásánál urnasírokra találtak. A leletmentő ásatás során az építkezések közti területen 16 urnasírt tudtunk feltárni (14. kép).

1. *sír*. M: 70 cm. 1. Urna, színe világosbarna. M: 32,7, SzÁ: 19,1, FÁ: 12,3 cm (9. kép 17). 2. Tál rossz megtartású töredékei, világosbarna. Az urna száján volt, peremmel lefelé (9. kép 18). 3. Bronz karperec töredéke (9. kép 19). 4. Csontból készített gyöngy. Felülete vízszintes vonalkázással díszített. H: 4 cm (9. kép 20). 5. Bronz huzalgűrűk, Noppenringek. Á: 2,8; 2 cm (9. kép 21–22). 6. Csüngő. H: 3 cm (9. kép 23). 7. Háromszögletű átmetszetű bronzdarab. Valószínűleg karperec darabja. H: 2,9 cm (9. kép 24). 8. Spirálcsővecske (9. kép 25). 9. Pityke, kétoldalt át volt lyukasztva. Á: 2 cm (9. kép 26). 10. Tű, törött. H: 8,6 cm (9. kép 27). A bronztárgyak az urnában a hamvak között voltak.

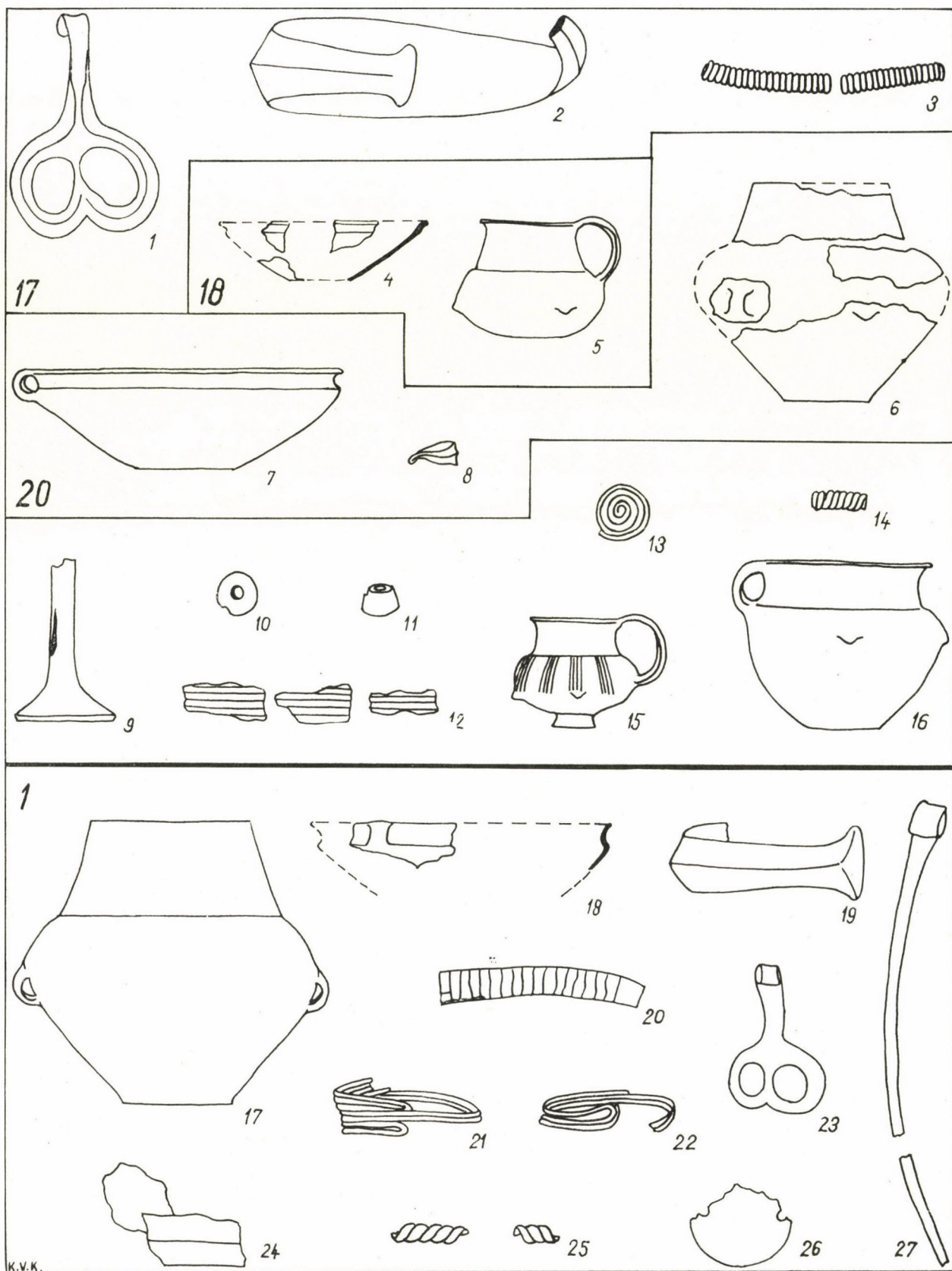
2. *sír*. M: 65 cm. 1. Urna, szürkésbarna. M: 24,8, SzÁ: 16,5, FÁ: 11,6 cm (10. kép 1). 2. Tál, szürkésbarna. M: 9, SzÁ: 22, FÁ: 9,5 cm (10. kép 2). Az urna tetején volt peremmel lefelé. 3. Urna rossz megtartású töredékei. Színe kívül fekete, belül barna. (10. kép 4). 4. Tál, szürkésbarna. M: 9,5, SzÁ: 26, 9 cm (10. kép 5). 5. Tál töredékei, barna (10. kép 3). A hamvakat az első urna tartalmazta. Az utóbbi két tál a második urna tetején volt. 3. *sír*. M: 60 cm. 1. Urna, sötétbarna. M: 28,4, SzÁ: 22,5, FÁ: 16,9 cm (10. kép 7). 2. Tál töredékei, barna. Az urna száján volt, peremmel lefelé (10. kép 6). 3. Agyaglap, korong alakú. Sötétszürke.

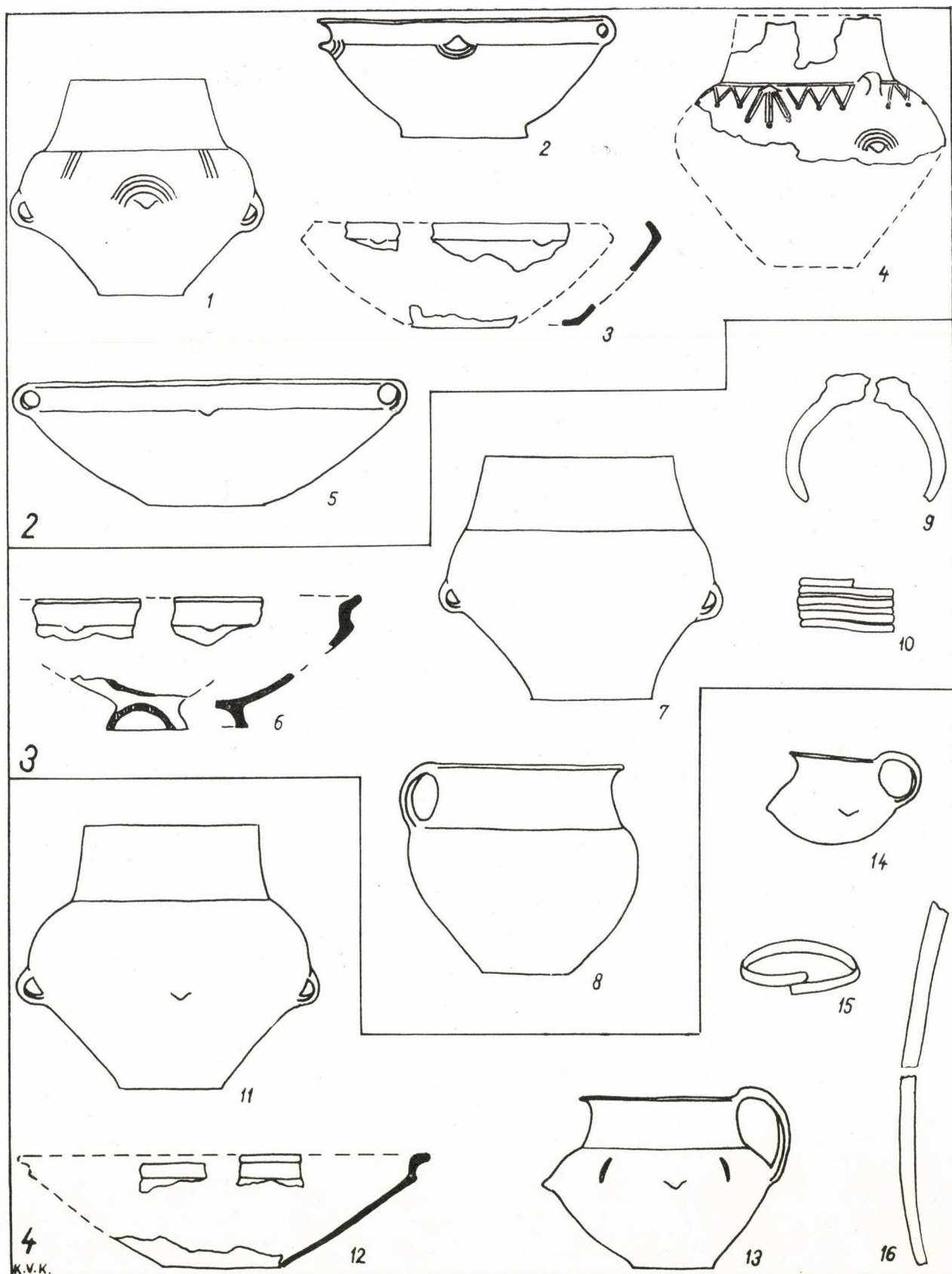
7. kép. Detek
Рис. 7. Дерек
Fig. 7. Detek

8. kép. Detek
Рис. 8. Детек
Fig. 8. Detek

9. kép. 1—16. Detek. — 17—27. Halmaj
 Рис. 9. 1—16. Детек. — 17—27. Халмай
 Fig. 9. 1—16. Detek.—17—27.Halmaj

10. kép. Halmaaj
Рис. 10. Халмай
Fig. 10. Halmaaj

Á: 21,5 cm (13. kép 2). Az urna szájában volt. 4. Korsó, barna. M: 16,5, SzÁ: 14,6, FÁ: 7,2 cm (10. kép 8). 5. Huzalgűrű, bronz. Á: 2 cm (10. kép 10). 6. Bronz csüngő. Á: 3,2 cm (10. kép 9). A bronztárgyak az urnában a hamvak között voltak.

4. *sír*. M: 65 cm. 1. Urna, kívül fekete, belül barna. M: 47,7, SzÁ: 20,5, FÁ: 13,5 cm (10. kép 11). 2. Tál töredékei, szürke. Az urna száján volt, peremmel lefelé (10. kép 12). 3. Korsó, barnásszürke. M: 10,8, SzÁ: 9,4, FÁ: 4,8 cm (10. kép 13). 4. Bögre, barna. M: 5,2, SzÁ: 5 cm (10. kép 14). 5. Bronz gyűrű. Á: 2,1 cm (10. kép 15). 6. Bronz tű töredékei. H: 6,8 cm (10. kép 16).

5. *sír*. M: 65 cm. 1. Urna, fekete. M: 25,5, SzÁ: 15,5, FÁ: 12 cm (11. kép 1). 2. Tál, barnásszürke. M: 8,3, SzÁ: 26,7, FÁ: 9,5 cm (11. kép 2). Az urnán volt peremmel lefelé. 3. Bögre, szürkésbarna. M: 5,1, SzÁ: 5,2 cm (11. kép 3). 4. Bögre, szürkésbarna. Másodlagos égéstől alakja eltorzult. M: 6,3, FÁ: 3,2 cm (11. kép 4). 5. Bronz huzalgűrű, Noppenring töredéke (11. kép 5). 6. Bronz tű töredéke. H: 10,6 cm (11. kép 6). A bronztárgyak az urnában a hamvak közt voltak.

6. *sír*. M: 40 cm. Kis urna igen rossz megtartású töredékei hamvakkal. Ívelt vállát függőleges árko-lás díszíti, öblén bütykök vannak. Kívül barna, belül fekete.

7. *sír*. M: 80 cm. 1. Urna, szürkésbarna. M: 25,2, SzÁ: 16,7, FÁ: 10,5 cm (11. kép 7). 2. Tál, szürke. M: 9, SzÁ: 22,7, FÁ: 9,5 cm (11. kép 8). Az urnán volt peremmel lefelé. 3. Bögre, világosbarna. M: 7,5, SzÁ: 3 cm (11. kép 9). 4. Kis bronz lemez-töredék. Az urnában volt a hamvak között.

8. *sír*. M: 60 cm. Urna, kívül fekete, belül barnás-szürke színű. Hamvakat tartalmazott. M: 26, SzÁ: 20,5, FÁ: 13,5 cm (11. kép 10).

9. *sír*. M: 65 cm. 1. Urna, barna. Hamvakat tartalmazott. M: 13,2, SzÁ: 9, FÁ: 7,5 cm (11. kép 12). 2. Tál, barna. M: 6,5, SzÁ: 12,4, FÁ: 5,5 cm (11. kép 14). Az urnán volt peremmel lefelé. 3. Bögre, barna. M: 7,3, SzÁ: 5,7, FÁ: 3 cm (11. kép 13). 4. Csupor, szürke. M: 14,3, SzÁ: 7,2, FÁ: 6,5 cm (11. kép 11). Az urnától kissé távolabb volt.

10. *sír*. M: 55 cm. Rossz megtartású urna hamvakkal. Színe szürke. FÁ: 13,8 cm (11. kép 15).

11. *sír*. M: 60 cm. 1. Urna, barna. M: 10,8, SzÁ: 14,4, FÁ: 8 cm (11. kép 16). 2. Csupor töredéke, szürke. FÁ: 10,5 cm (12. kép 1). Az urna felett volt. 3. Tál töredéke, szürke. FÁ: 7,5 cm (12. kép 2). A hamvak az urnában voltak.

12. *sír*. M: 70 cm. Szórthamvas *sír*. A hamvak mellett egy bögre és négy bronz hajkarika volt. 1. Bögre, szürke. M: kb. 9 cm, FÁ: 4,5 cm (12. kép 7). 2. Hajkarikák. Nyitottak, közepükön borda fut végig. Á: 1,7, 1,5 cm (12. kép 3–6).

13. *sír*. M: 65 cm. 1. Urna, szürke. M: 21, SzÁ: 16,5, FÁ: 9 cm (12. kép 10). 2. Tál töredékei, szürkék FÁ: 8,5 cm (12. kép 8). Az urnán volt peremmel lefelé. 3. Bögre, barna. M: 7,7, SzÁ: 6,4, FÁ: 3,6 cm (12. kép 9).

14. *sír*. M: 50 cm. 1. Urna, szürkésbarna. M: 29, SzÁ: 20,5, FÁ: 14 cm (12. kép 11). 2. Tál, szürke. Az urnán volt peremmel lefelé. M: 7, SzÁ: 24,2, FÁ: 8 cm (12. kép 14). 3. Bögre, szürkésbarna. M: 6,4, SzÁ: 5,5 cm (12. kép 12). 4. Bögre, szürke. M: 5,5, SzÁ: 4,7 cm (12. kép 13). 5. Bronz tű töredéke. H: 4,2 cm (12. kép 15). 6. Noppenring töredékei. A bronztárgyak az urnában a hamvak között voltak.

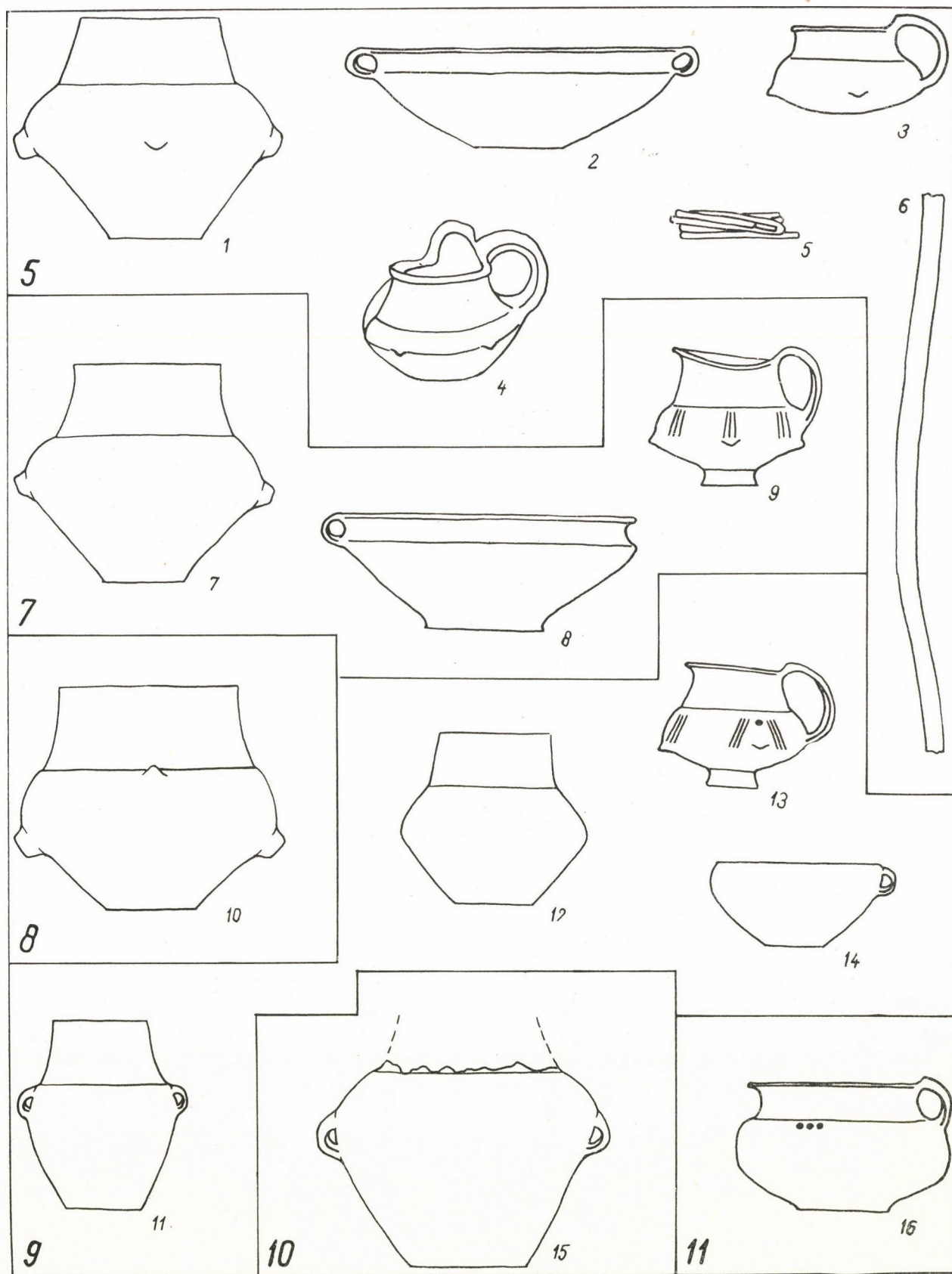
15. *sír*. M: 60 cm. Szinte teljesen elporladt urna. Hamvak voltak benne. Vállá függőlegesen vonal-kázott, szürke.

16. *sír*. M: 70 cm. 1. Urna, barna. M: 19,7, SzÁ: 13,5, FÁ: 10 cm (12. kép 17). 2. Behúzott peremű tál kistöredékei, barna. 3. Bögre, barna. M: 6,5, SzÁ: 4,8, FÁ: 2 cm (12. kép 16). 4. Agyaggyöngyből álló lánc. A bögrében voltak (13. kép 1). A hamvakat az urna tartalmazta.

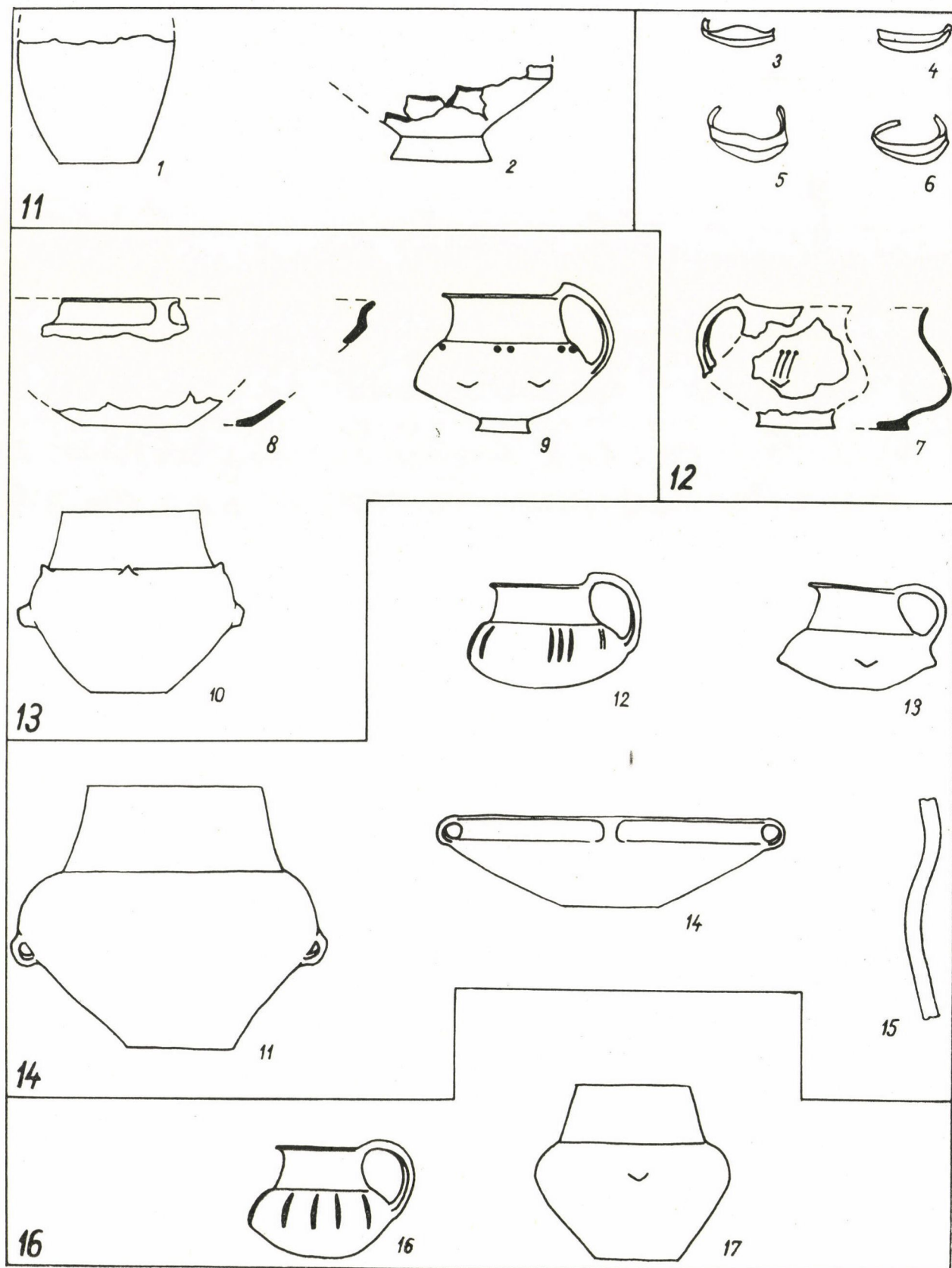
A két temetőben hasonló temetkezési ritust figyeltünk meg. A hamvak egy kivétellel (Halmaj 12. *sír*) mindig urnában voltak. Az urnákat általában peremmel lefelé fordított tál fedte (Detek 16, Halmaj 10 *estben*). Előfordultak azonban tál nélküli urnák is (Deteken 7, Halmajon 4). Azonos mindkét temetőben az is, hogy a temetkezések egy részénél az urna mellett bögrék, kis csuprok voltak (Deteken 8, Halmajon szintén 8 *estben*), s a bronztárgyakat a hamvak tetejére helyezték. Csak a deteki 4. sírban találtunk egy bronz tört az urnán kívül. A bronztárgyak egyrésze törötten került a sírba, némelyiken égésnyomok figyel-hetők meg.

Az egyezések mellett azonban eltéréseket is találunk a két temetőben megfigyelt temetkezési szokásokat vizsgálva. A Deteken feltárt sírok közül nyolcban volt a hamvak tetején kis bögre, Halmajon viszont csak egy *estben*. Hamvak nélküli urna Halmajon nem került elő, Deteken viszont négy ilyen sírt találtunk. A halmaji teme-tőben szórthamvas temetkezést is tártunk fel, Deteken viszont csak urnás temetkezések fordul-tak elő. Deteken öt olyan sír volt, amely kettő vagy több hamvakat magában foglaló urnát tartalmazott, Halmajon viszont ilyen temetke-zést nem találtunk. Ezek a különbségek viszont abból is adódhatnak, hogy mindkét temető-nek már csak töredékét tárhattuk fel. Ugyan-csak ezért nem tudjuk a temetőterképeket sem értékelni.

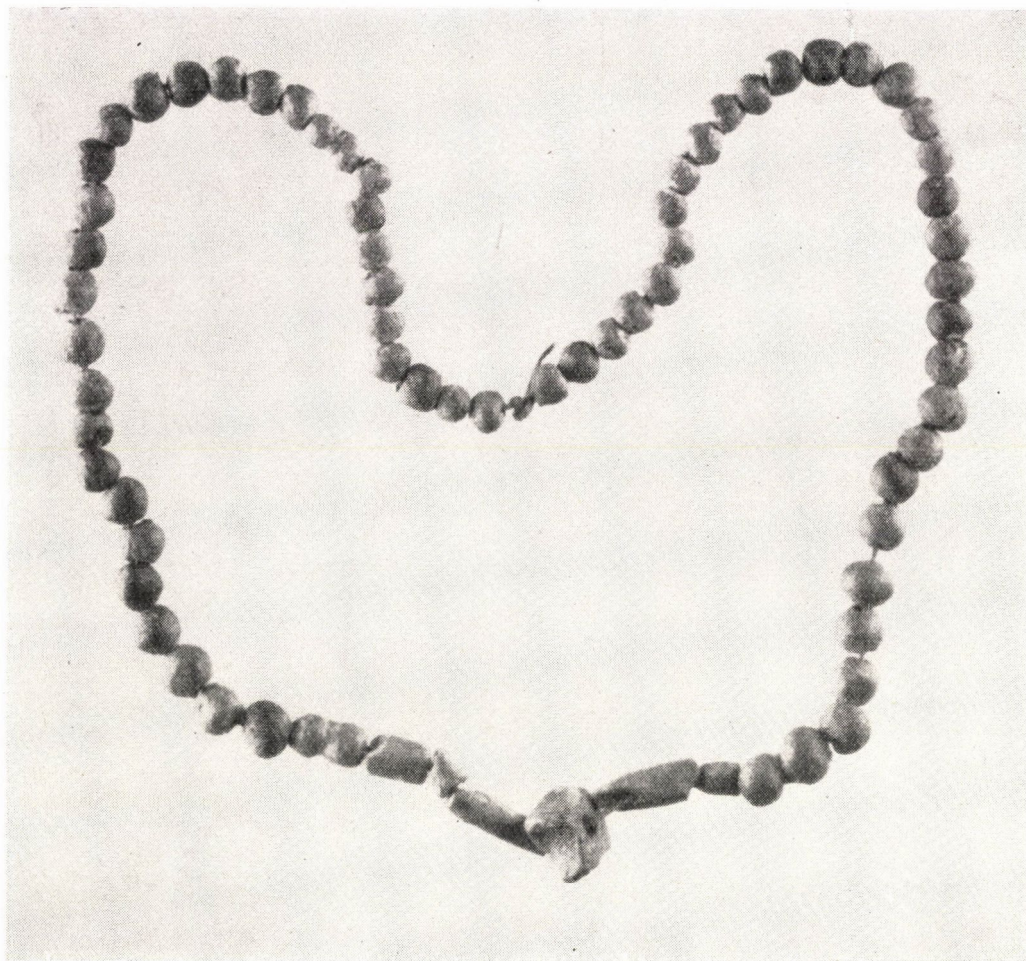
A Deteken és Halmajon tapasztalt temetke-zési ritus a Kárpát-medencei halomsíros kultúra népére jellemző. A Délnyugat-Szlovákiában fel-tárt salkai, vagy pedig a Kelet-Kárpát-meden-cében kiásott egyeki, igrici temetőkből ugyan-ezeket a jelenségeket találjuk, tállal lefedett urnák, mellettük más edények, a hamvakon sokszor összeeggett bronztárgyak, bögrék. Ez a temetkezési ritus élt tovább a pilinyi kultúra bárcai csoportjában is. Urna nélküli hamvasztásos temet-kezések is előfordulnak a Kárpát-medencei halom-sírcs kultúra népének temetőiben (pl.: Salka, Igrici), de az ilyen halmaji 12. sír a bodrogszer-

11. kép. Halmaj
Рис. 11. Халмай
Fig. 11. Halmaj

12. кёр. Halmaj
Рис. 12. Халмай
Fig. 12. Halmaj

13. kép. Halmaj
Рис. 13. Халмаї
Fig. 13. Halmaj

dahelyi csoport hasonló ritusának emlékét is őrizheti.⁸²

A tárgyalt temetőkből kikerült *kerámia leletanyagban* a kárpát-medencei halomsíros kultúra és a helyi középsőbronzkori lakosság agyagművéségének elemeit különböztethetjük főleg meg, de

találunk közte a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportjára visszavezethető elemeket is.

Urnák

1. Egyenes peremű, csonkakúpos nyakú urna, öblén két vízszintes nyílású füllel (Detek: 9. kép 6, Halmaj: 9. kép 17; 10. kép 1,7,11; 11. kép 15; 12. kép 11). Ilyen urnák a legnagyobb számban

⁸² Točík, A., Die Gräberfelder... 43.; Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) 46.; Chropovský, B.—Dušek, M.—Polla, B., Arch. Slov. Fontes 3 (1960) 335.

eddig a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi és bárcai csoportjának temetőiből kerültek ki.⁸³ Ezeket azonban a pilinyi kultúra agyagművessége nyilván a Kárpát-medencei halomsíros kultúra hasonló urnaformájának mintájára készítette.⁸⁴ Míg azonban a Kárpát-medencei halomsíros kultúrában eléggé ritkán használt urnatípus ez, addig a pilinyi kultúra területén sok példányban került a napvilágra. Onnan némileg változott formában, árkolt vállal még a Reinecke BD korszakból származó leletegyüttesekből is ismerjük.⁸⁵

2. Az előbbivel megegyező formájú urna. Öblén azonban a két fül függőleges nyílású. (Halmaj: 11. kép 1, 7, 10; 12. kép 10). A Točik ezeket a hasonló formájú, de fül nélküli urnákkal együtt a magyarádi kultúra örökségének tekinti.⁸⁶ A Kárpát-medencében a függőleges nyílású fülekkel ellátott urnák eddig mind Reinecke BC korú leletegyüttesekből kerültek elő.⁸⁷

3. Egyenes peremű, csontkakúpos nyakú urna fül nélkül (Halmaj: 11. kép 12; 12. kép 17). Formailag rokon a Kárpát-medencei halomsíros kultúra nyugati és keleti területein egyaránt használt nagyméretű, fül nélküli urnatípussal. Hasonló urnákat a nyugati halomsíros kultúra népe is készített.⁸⁸ ;

4. Egyenes peremű, csontkakúpos nyakú urna vállán két füllel (Halmaj: 11. kép 11). A Kárpát-medencei halomsíros kultúra népének Salkán feltárt temetőjéből előkerült hasonló urnákat A. Točik a magyarádi kultúrából származtatta.⁸⁹ Gyakoriak azonban ezek a nyugati halomsíros kultúra leletei között is.⁹⁰ A Dunától keletre fekvő területekre kétségtelenül a Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe vitte magával készítésének szokását.⁹¹ Ott a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi és bárcai csoportjának népe használta legtovább ezt az urnatípust.⁹²

5. Felső részén gazdagon díszített urna. Pereme egyenes, vállán két fül van (Detek: 7. kép 25; 8. kép 3; Halmaj: 10. kép 4). Ide sorolhatjuk fül nélküli változatát is (Detek: 8. kép 7). Hasonló, díszített urnák a Kárpát-medencei halomsíros kultúra területének keleti részéről Egyeken és Mező-

csáton kerültek elő.⁹³ Formailag ezekkel rokon, de díszítetlen urnák a Kárpát-medencei halomsíros kultúra nyugati területeiről ismertek.⁹⁴ Az onnan származó népcsoportok hozták magukkal Kelet-Magyarországra, ahol a helyi lakosság kerámiaművességének hatására gazdag díszítésű változatát is készíteni kezdték.

Deteken előkerült még két olyan díszített, kétfülű urnának a töredéke is, amelyeknek peremrése hiányzik, s így nem lehet megállapítani, hogy egyenes vagy kihajló pereműek voltak-e (7. kép 1, 23). Ilyen kihajló peremű urnák a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportjának lelőhelyein kerültek elő nagyobb számban, ahol valószínűleg déli eredetűek.⁹⁵ Ismerünk azonban hasonló urnákat a bárcai csoport temetőiből is (Bárca, Bodrogkeresztúr). A bárcai csoportban a halomsíros kultúra és a helyi füzesabonyi lakosság kerámiaművességének hagyományain alapulhatott készítése.⁹⁶

6. Kihajló peremű, díszített vállú urna, öblén fülekkel (Detek: 4. kép 15). A Kárpát-medencei halomsíros kultúra nyugati és keleti lelőhelyein egyaránt előkerültek ilyen urnák, azonban többnyire fül nélkül. Mindössze Egyekről került elő egy füllel ellátott darab.⁹⁷ Annál gyakoribbak viszont a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportjában a hasonló, kissé nyújtottabb alakú urnák öblükön két füllel. Azok azonban nem a halomsíros kultúra, hanem a déli Gírla Mare–Vattina kultúrkörből származó népelemek hagyatékaik lehetnek.⁹⁸ A Deteken előkerült példány valószínűleg a Kárpát-medencei halomsíros kultúrára vezethető vissza.

7. Kihajló peremű, zömök urna. Vállán két fül van (Detek: 4. kép 9). A pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportjának legjellemzőbb, déli eredetű urnaformája.⁹⁹ A Hernád vidékére onnan kerülhetett.

8. Öblös, ívelt nyakú, egyenes peremű urna (Detek: 4. kép 1). A magyarádi kultúrában fordulnak elő hasonló urnák. Annak örökségeként kerülhettek a halomsíros kultúra népének közvetítésével Észak-Magyarországra.¹⁰⁰

⁸³ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 3. kép 1, 14, 6. kép 12. stb.; Ua., HOMÉ 4 (1962–63) II. t. 2, III. t. 1, V. t. 1.

⁸⁴ Točik, A., Die Gräberfelder... XIII. t. 4.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 167., 6. kép 5, 10. kép 15, 15. kép 14, 21. kép 11, 22. kép 10.

⁸⁵ Kemenczei T., Arch. Ért. 92 (1965) 9., 2. kép 4, 5. kép 1, 9, 15 stb.

⁸⁶ Točik, A., Die Gräberfelder... 48., XVIII. t. 2.

⁸⁷ Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 20. kép 8.; Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) IV. t. 10.

⁸⁸ Točik, A., Die Gräberfelder... 48.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 192.

⁸⁹ Točik, A., Die Gräberfelder... 45.

⁹⁰ Willvonseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich (Wien 1937) VI. t. 8, XLIII. t. 5, 11.; Böhm, J., Základy hallstattské periody v Čechách. (Praha 1937) 17. kép 6.; Torbrügge, W., Die Bronzezeit in der Oberpfalz. (Kallmünz 1959) XXII. t. 21, XXIII. t. 7 stb.;

Holste, F., Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland. (Berlin 1953), XI. t. 2, 5.

⁹¹ Foltiny I., Rég. Fü. 4 (1957). II. t. 10, IV. t. 10.; Tompa F., BRGK 24/25 (1934–1935) XXXI. t. 2.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 13. kép 16–17, 9. kép 10, 14.; Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) I. t. 8–9, V. t. 13.

⁹² Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 273.; Ua., Arch. Ért. 92 (1965) 9., 2. kép 7, 4. kép 2.

⁹³ Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 2. kép 23, 13. kép 12, 14. kép 11, 17. kép 6.

⁹⁴ Točik, A., Die Gräberfelder... XIII. t. 12, XIV. t. 8, 11, XVI. t. 5, 12 stb.

⁹⁵ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 271.

⁹⁶ Jilková, E., SA 9 (1961) 83., 9. kép 7.; Kemenczei T., HOMÉ 4 (1962–63) I. t. 1, II. t. 1.

⁹⁷ Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 193., 7. kép 13.

⁹⁸ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 269.

⁹⁹ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 271.

¹⁰⁰ Točik, A., Referatý... IX. t. 17–18.

1. Kihajló peremű tál. Fül nélküli (Detek: 4. kép 17, 8. kép 4; 9. kép 4, Halmaj: 10. kép 12), egyfülű (Detek: 4. kép 2, 10; 7. kép 5, 13; 8. kép 13; 9. kép 7, Halmaj: 9. kép 18; 10. kép 2; 11. kép 8; 12. kép 8), kétfülű (Halmaj: 10. kép 5; 11. kép 2), négyfülű (Halmaj: 12. kép 14) változatokban fordul elő. A fületlen darabok azonban töredékekben kerültek elő, s így lehetséges, hogy lehetett egy, vagy két fülük.

A Kárpát-medencei középső-bronzkori lakosság és a nyugati halomsíros kultúra népe egyaránt készített kihajló peremű tálakat. A Kárpát-medencei halomsíros kultúra népének is általánosan használt, helyi eredetű kerámiatípusához tartozott. A pilinyi kultúra agyagművessége főleg tőle vehette át.¹⁰¹

2. Felcsúcsosodó peremű tálak (Detek: 4. kép 16) a nyugati és a Kárpát-medencei halomsíros kultúra leletei között egyaránt előfordulnak. A Točik szerint Délnyugat-Szlovákiában a halomsíros kultúra lakossága a magyarádi kultúra agyagművességétől örökölte készítésük szokását. A halomsíros kultúra népe terjesztette el ezután használatukat a Dunától keletre, így a pilinyi kultúra felvidéki területére is.¹⁰²

3. A talpas, kihajló peremű tál (Halmaj: 10. kép 6) a csehországi halomsíros kultúra népének egyik legkedveltebb edényformája volt.¹⁰³ Onnan vehette át ezt a formát a Kárpát-medencei halomsíros kultúra, majd a pilinyi kultúra agyagművessége.¹⁰⁴

4. Behúzott peremű tál (Halmaj: 10. kép 3; 11. kép 14). A Kárpát-medencében a középső-bronzkori agyagművesség örökségeként a késő-bronzkorban gyakori edényforma volt.¹⁰⁵

Csuprok, bögrék

1. Kihajló peremű, nyújtott testű csuprok fül nélkül, vagy egy füllel kerültek elő a deteki (5. kép 1; 7. kép 9, 24; 8. kép 2) urnatemetőből. A Kárpát-medencei halomsíros kultúra lelőhelyeiről inkább két fülű változata ismert, amely középső-bronzkori eredetű.¹⁰⁶

2. A fordított csónkakúp alakú csupor (Detek: 4. kép 11–12, 14; 5. kép 14; 8. kép 5, 12) füllel ellátott változatát a nyugati és Kárpát-medencei

halomsíros kultúra agyagművessége egyaránt készítette. Ismert volt a pilinyi kultúrában is. Sem kultúrára, sem korra nem jellemző edényforma.¹⁰⁷

3. A kihajló peremű, nyomott gömbtestű, egyfülű korsó (Detek: 9. kép 16, Halmaj: 10. kép 8, 13; 11. kép 16) a pilinyi kultúra bárcai csoportjának leletei között gyakran előforduló edényforma. Észak-Magyarország területén kezdték készíteni a kisebb bögrék nagyméretű változataiként. A bárcai csoport korai szakaszában általában gazdag vonalmenta, bütykök, később árkolás díszíti vállát.¹⁰⁸

4. Egyfülű, gömbölyded testű, bütyökdíszes bögre (Detek: 4. kép 3; 7. kép 6, 8, 11–12, 14; 9. kép 5, Halmaj: 10. kép 14; 11. kép 3–4; 12. kép 12–13, 16). Hasonló kis bögréket nagy számban találunk a Kárpát-medencei halomsíros kultúra emlékanyagában, de formailag ezekhez közel állók előkerültek a bodrogszerdahelyi csoport jellemző leleteivel együtt is.¹⁰⁹ Észak-Magyarországon a pilinyi kultúra zagypálfalvi és bárcai csoportja mindkét néptől átvehette, örökölhette készítésének szokását.¹¹⁰

5. A kis talpas, egyfülű korsókat kétségtelenül a megelőző bodrogszerdahelyi csoport örökségének tekinthetjük a deteki (4. kép 13; 5. kép 3–4, 6, 12, 15, 7. kép 2; 8. kép 1, 11, 14; 9. kép 15) és halmaji urnatemetők (11. kép 9, 13; 12. kép 7, 9) anyagában. Ugyanilyen korsók kerültek elő a pilinyi kultúra bárcai csoportjának temetőiből is. Hasonló kis korsók a Kárpát-medencében a halomsíros kultúra korából számos helyről ismertek, s mindenütt a helyi középső-bronzkori lakosság agyagművességének továbbélő hagyományait képviselik.¹¹¹

A kerámiaanyaghoz hasonlóan a deteki és halmaji urnatemetőkben talált *bronztárgyak* nagyrésze a Kárpát-medencei halomsíros kultúra formakörébe osztható be. Néhány darab már a helyi fémművesség kialakulásáról tanúskodik.

1. A detekihez hasonló három aklaszeges, középbordás töröket (5. kép 8) általában a halomsíros kultúra fiatalabb szakaszára tartják jellemzőnek, azaz a Reinecke BC periódusra keltezik.¹¹² Dolný Peteren azonban egy ilyen tör az idősebb halomsíros kultúra temetőjében került elő. A 21. sírban a tör mellett egy kúpfejű, füles tű volt, amelynek párhuzamait a Reinecke BB korszak elejére keltezhető majcichovi temetőből

¹⁰¹ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 275–276.

¹⁰² Točik, A., Die Gräberfelder . . . 50.; Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 276–277.; Kőszegi F., Arch. Ért. 91 (1964) 7.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 193–194.

¹⁰³ Böhm, J., Základy . . . 10. kép 2, 6, 19 stb.; Stocký, A., La Bohême à l'âge du bronze. (Prague 1928) XXIII. t. 1–4, XXVI. t. 5.

¹⁰⁴ Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 162., 2. kép 22.; Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 277.

¹⁰⁵ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 180.; Točik, A., Die Gräberfelder . . . 50.

¹⁰⁶ Točik, A., Die Gräberfelder . . . 48.; Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) 53–54.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966)

194.; Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 280.

¹⁰⁷ Točik, A., Die Gräberfelder . . . IX. t. 6, XI. t. 11, stb.; Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 280.

¹⁰⁸ Kemenczei T., Arch. Ért. 92 (1965) 14., 1 kép 10–11, 2. kép 3 stb.

¹⁰⁹ Chropovský, B.—Dušek, M.—Polla, B., Arch. Arch. Slov. Fontes 3 (1960) 339., V. t. 4, XII. t. 1 stb.; Točik, A., Die Gräberfelder . . . 50.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1963) 194.

¹¹⁰ Kemenczei T., HOMÉ 4 (1962–63) 13.; Ua., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 278.

¹¹¹ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 178–179.; Ua., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 277–278.

¹¹² Torbrügge, W., Die Bronzezeit . . . 63.; Ua., BRGK 40 (1959) 39.; Mozsolics, A., Bronzefunde . . . 57.

is ismerjük.¹¹³ A Kárpát-medencében tehát a három aklaszeges, középbordás töröket már abban a korszakban elkezdtek készíteni, mikor még a négy aklaszeges, trapézmarkolatú török használata volt a jellemző. Nagy számban azonban csak a fiatalabb halomsíros kultúra korától, a Reinecke BC periódustól kezdve gyártották ezeket.

A Dolný Peter-i sírlelet alapján tehát többé nem tekinthetjük a három aklaszeges, középbordás töröket önmagukban keltező erejű bizonyítéknak, hanem csupán egy adott korszakra, a Reinecke BC periódusra, általánosságban jellemző tárgynak. Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük a kelet-alföldi Piren, a későottományi kultúra temetőjében talált három aklaszeges tör keltezésének kérdését. Annak pengéjén három borda található (2. kép 12). Hasonló hárombordás tör a pilinyi kultúra zagvápálfalvi temetőjéből ismert.¹¹⁴ A piri tört inkább ezzel hasonlíthatjuk össze mint a Dolný Peteren találttal, s ez bizonyítékot nyújthat a későottományi kultúrának az Alföld keleti szegélyében a fiatalabb halomsíros kultúrával való részleges egyvidejűségére.

A deteki három-aklaszeges tör korát biztosan meghatározzák a vele egy sírban talált pecsétfejú tűk.

2. Háromszegletes átmetszetű, pecsétlős végű karpereceket (Detek: 9. kép 2; Halmaj: 9. kép 19) a halomsíros kultúra népének a Reinecke BC periódusra keltezhető nyugati és Kárpát-medencei leleteiből egyaránt ismerünk.¹¹⁵

3. Négysegletes átmetszetű, díszítetlen karpereceket (Detek: 7. kép 17) már az idősebb halomsíros kultúra korában is készítették,¹¹⁶ de előkerültek ilyenek a fiatalabb halomsíros kultúra lelőhelyeiről is.¹¹⁷ A Kelet-Kárpát-medencében pedig a Reinecke BD, Hallstatt A periódusok idején nagy számban gyártottak karpereceket négysegletes keresztmetszettel.¹¹⁸

4. Kerekátmetszetű díszítetlen karperecek (Detek: 7. kép 3,22) a bronzkor folyamán általánosan használt bronztárgytipusokhoz tartoztak.

5. A Kárpát-medencében először a koszideri típusú bronzleletekben fordulnak elő spirál-

korongokban végződő karperecek,¹¹⁹ majd viselt ilyeneket a fiatalabb halomsíros kultúra lakossága is (7. kép 15).¹²⁰

6. A pecsétfejú vonalkázással díszített szárú tűket (Detek: 5. kép 9–11; 8. kép 8) Közép-Európában a Reinecke BC periódus idején hordták. Viseletének szokását a Kárpát-medencében a helyi halomsíros kultúra népének második hulláma terjesztette el, adta át más népcsoportoknak.¹²¹

7. Lapos, gyakran átfúrt fejú, hajlított szárú tűket (Detek: 6. kép 2; 8. kép 10) először, a Reinecke BB periódus alatt, a nyugati halomsíros kultúra népe készítette.¹²² Attól vette át a Kárpát-medence lakossága. Ott a Reinecke BC₁, a pilinyi kultúra területén a BC₂ periódus idején is viseltek ilyen tűket.¹²³

8. A deteki 17. sírban előkerült kúpos, átfúrt fejú tűkhöz hasonló (8. kép 9) csak a pilinyi kultúra bárcai csoportjának lelőhelyeiről kerültek elő (Abaújszántó, Bodrogkeresztúr). Valószínű tehát, hogy ennek a csoportnak népe készítette ezt a tűtípust, feltehetőleg a halomsíros kultúra népének kúpos fejú tűiről véve a mintát.¹²⁴

9. A visszahajtott fejú tűket (Detek: 6. kép 1, Halmaj: 9. kép 27) a Kárpát-medencében az egész bronzkor folyamán használták, így pontosabb kormeghatározásra nem alkalmasak.

10. A koszideri típusú bronzipar készített először patkó (6. kép 8, 10. kép 9) alakú csüngőket,¹²⁵ majd kedvelt ékszerdarabjai lettek a fiatalabb halomsíros kultúra népének is. A pilinyi kultúrának nem csak a Reinecke BC, hanem a BD korú leleteiből is ismerünk hasonló csüngőket.¹²⁶

Korábban a patkó alakú csüngők első gyártási területének Sziléziát tartottuk. A koszideri típusú kincsleletek azóta megváltozott keltezése azonban kétségtelenné tette, hogy a legidősebb patkó alakú csüngők a Kárpát-medencében készültek, s onnan terjedt el használatuk Morvaország és Szilézia felé.

11. A kis tölesér alakú csüngők (Detek: 6. kép 9–11; 9. kép 9) a pilinyi kultúra temetőinek gyakori mellékletei, de több bronz kincsleletben is megtalálhatók. Lehetséges, hogy a koszideri

¹¹³ Dušek, M., Inv. Arch. Československo 4 (1967) XXXVI. t. 1.

¹¹⁴ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) XXVII t. 19.

¹¹⁵ Willconseder, K., Die mittlere ... XLV. t. 8–9.; Stocký, A., La Bohême ... XX. t. 6–11, XXI. t. 6–8.; Eisner, J., Slovensko v Praveku (Bratislava 1933) XXXVI. t. 2.; Holste, F., Die Bronzezeit ... X. t. 20, XII. t. 21, 23.; Hampel J., A bronzkor ... CXCI. t. 2.; Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) XXXI. t. 16–17.; Foltiny I., Rég. Fü. 4 (1957) X. t. 10, 14.; Bóna I., HOMÉ 3 (1959–61) III. t. 7–8, IV. t. 6.; Torbrügge, W., Die Bronzezeit ... III. t. 20–23 stb.

¹¹⁶ Dušek, M., AR 11 (1959) 506, 200. kép 5–8.; Mozsolics, A., Bronzefunde ... LIX. t. 7.

¹¹⁷ Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 32.

¹¹⁸ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 18 (1966) 32.

¹¹⁹ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 238.; Mo-

zsolics A., Bronzefunde ... 81.; Dušek, M., Inv. Arch. Československo 4 (1967) XXXVII. t. 2.

¹²⁰ Sőregi I., DMÉ 40 (1938) 28.; 13. kép 1.; Kalicz N., 2 (1958) 55., III. t. 2.; Kovács T., FA 17 (1965) 81., 20. kép 1.; Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 288.

¹²¹ Točík, A., Die Gräberfelder ... 52.; Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 288.

¹²² Holste, F., Marburger Studien 1938., 101., XLIII. t. 12.; Torbrügge, W., Die Bronzezeit ... III. t. 2–5 stb.; Ua., BRGK 40 (1959) 35., 10. kép 1–2, 6.

¹²³ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 287.; Ua., HOMÉ 4 (1962–63) 35., V. t. 4.

¹²⁴ Kemenczei T., HOMÉ 4 (1962–63) 15., 5. kép 24.

¹²⁵ Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) XXXIV. t. 27–29.; Dušek, M., Inv. Arch. Československo 4 (1967) XLII. t. 5.; Novotná, M., Musaica 6 (1966) V. t.

¹²⁶ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 292–293.

típusú bronzipar hasonló, de harang alakú csüngője adhatta a mintát készítésére, de származhat a Kárpátoktól északra fekvő területekről is, ahol szintén számos példánya került elő.¹²⁷

12. A Kárpát-medencében a Reinecke BB — BC periódusok alatt kedvelt ékszertípus volt a félhold formájú nyitott végű csüngő (Detek: 6. kép 12–21). A helyi halomsíros kultúra népe is viselt ilyen csüngőket. Míg azonban életének korai szakaszában olyan csüngőket készített, amelyeknek szára alatt kis nyúlvány van, addig fiatalabb típusú leleteiben általában belső élükön sima csüngők kerültek elő.¹²⁸ Ilyenek a deteki példányok is.

13. A zárt félhold alakú csüngők egyszerű középtaggal (Detek: 9. kép 1. Halmaj: 9. kép 23) a halomsíros kultúrának csak a fiatalabb korú leletegyütteseiben fordultak elő, a Kárpát-medencében és a cseh-oberpfalzi területeken egyaránt.¹²⁹ A pilinyi kultúra zagyvapálfalvi és bárcai csoportja is készítette.¹³⁰

14. Közép-Európában a bronzkor első felében általánosan elterjedt volt a Noppenring gyűrűk viselése (Detek: 4. kép 6, Halmaj: 9. kép 21–22; 11. kép 5). A középső bronzkor végéről a Kárpát-medencében a Dolný Peteren talált darabok jelenthetik a fiatalabb korú leletegyüttesekből előkerült Noppenringek formai előzményét.¹³¹ Korábban csak a pilinyi kultúra leleteiből ismertünk a Reinecke BC korszakból származó Noppenringeket.¹³² A halmaji első sír tárgyai azonban a fiatalabb halomsíros kultúrához kapcsolhatók, s így azt bizonyítják, hogy e kultúra népe adta át a pilinyi kultúra lakosságának a Noppenringek viselésének szokását.

15. A vízszintesen bordázott lemezgyűrűket (Detek: 9. kép 12) a nyugati halomsíros kultúrától vehette át a Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe. Ennek eddig még csak Reinecke BC korú leleteiből ismerjük.¹³³

16. A Deteken és Halmajon (9. kép 8; 12. kép 3–6) előkerült bronz hajkarikákat a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi temetőjében talált, valamint a Hanišken és Šenán feltárt sírokból kikerült bronz hajkarikákkal hasonlíthatjuk össze. Azok a Reinecke BC korszakra keltezhetők.¹³⁴

A leletanyag elemzésénél még meg kell említenünk néhány deteki és halmaji urnának azt a

sajátosságát, hogy külső oldaluk fekete, belső meg barna színű (4. kép 9, 15; 8. kép 3; 10. kép 4, 11). Ezt az edénykészítési, színezési eljárást eddig legkorábban Reinecke BD korú leleteknél tudtuk megfigyelni.¹³⁵ Első jelentkezését most a deteki és halmaji leletek alapján a Reinecke BC₁ korszakra tehetjük. A helyi középsőbronzkori lakosság és a halomsíros kultúra népének kerámiaművészete alakíthatta ki ezt az eljárást. Azt a kérdést, hogy melyik területen indult meg először a kettős színű edények készítése, csak az e korból származó összes kerámialelet átvizsgálása döntheti el. Általánossá használatuk a pilinyi, majd a Gáva kultúrába vált. Jelenleg folyamatos készítésüket a Reinecke BC₁ korszaktól egészen a szkita korig Észak-Magyarország területén tudjuk bizonyítani.¹³⁶

Detek és Halmaj a Hernád völgyében, Észak-Magyarország hegyes területén van. A hegyvidékel érintkező Alföld sík területét a bodrogszerdahelyi csoport után a Reinecke BC₁ periódus elején a Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe szállta meg. Ennek legjelentősebb lelőhelyei: Igrici, Mezőcsát, Egyek, Tiszafüred, Tiszakeszi, Maklár, Muhi. Az ezeken a lelőhelyeken előkerült anyag számos egyezése mellett sok tekintetben különbözik a Deteken és Halmajon feltárt leletektől.

A halmaji temető sírjaiban túlnyomó többségben az olyan csonkakúpos nyakú, egyenes peremű urnák voltak, amelyeknek öblén két függőleges vagy vízszintes nyílású fül van. Hasonló urnák a halomsíros kultúra más lelőhelyein is előfordulnak, azonban igen ritkán. Leggyakrabban még a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi temetőjében találunk ilyeneket. Emellett mind a deteki, mind a halmaji temető leletanyagában sokkal erősebben jelentkezik a füzesabonyi kultúra kerámiaművéségének hatása (kis talpas bögrék, gazdag díszítésű urnák), mint a Kárpát-medencei halomsíros kultúra más lelőhelyeinek anyagában. A különbség abban is mutatkozik, hogy számos olyan kerámiaforma nem található meg a Deteken és Halmajon feltárt leletek között, amelyek viszont nagyon gyakoriak a halomsíros kultúra népének észak-alföldi temetőinek anyagában.¹³⁷

Az eddigi leletek alapján a különbségre csak azt a magyarázatot adhatjuk, hogy a Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe az Észak-

¹²⁷ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 295.; Ua., HOMÉ 5 (1964–65) 120–121.

¹²⁸ Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 291.; Dušek, M., Inv. Arch. Československo 3 (1966) XXV. t.

¹²⁹ Holste, F., Die Bronzezeit... 56., 4. kép.; Torbrügge, W., Die Bronzezeit... XL. t. 9, 11–12.; Jilková, E.—Malický, J., PA 45 (1954) 248., 4. kép.; Jilková, E.—Rybová, A.—Saldova, V., PA 50 (1959) 79., 24. kép 11.; Beneš, A., SNMP 13 (1959) 86., 26. kép 9.; Budinský—Křižka, V., ČMSS 41 (1950) 2., 6–8. kép.; Podborský, V., Sborník PFFBU 9 (1964) V. t. 3.; Eisner, J., Slovensko... XXXVI. t. 6.; Hampel, J., A bronzkor... CLXXXV. t. 25–26, 28.; Reizner, J., Arch. Ért. 12 (1892) 163., I. t. 25–26, 28.; Komáromy, J., JJÉ 1938–43. 117., 2. kép.; Banner, J., Arch. Ért. 1944–45. XII. t. 4, 6, 8, 22, 26.; Kovács, T., Arch. Ért. 90 (1963) 166., 5. kép 2.

¹³⁰ Jilková, E., SA 9 (1961) 91., 14. kép 2.; Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 292.

¹³¹ Dušek, M., Inv. Arch. Československo 3 (1966) XXXI. t. 10.

¹³² Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 296.

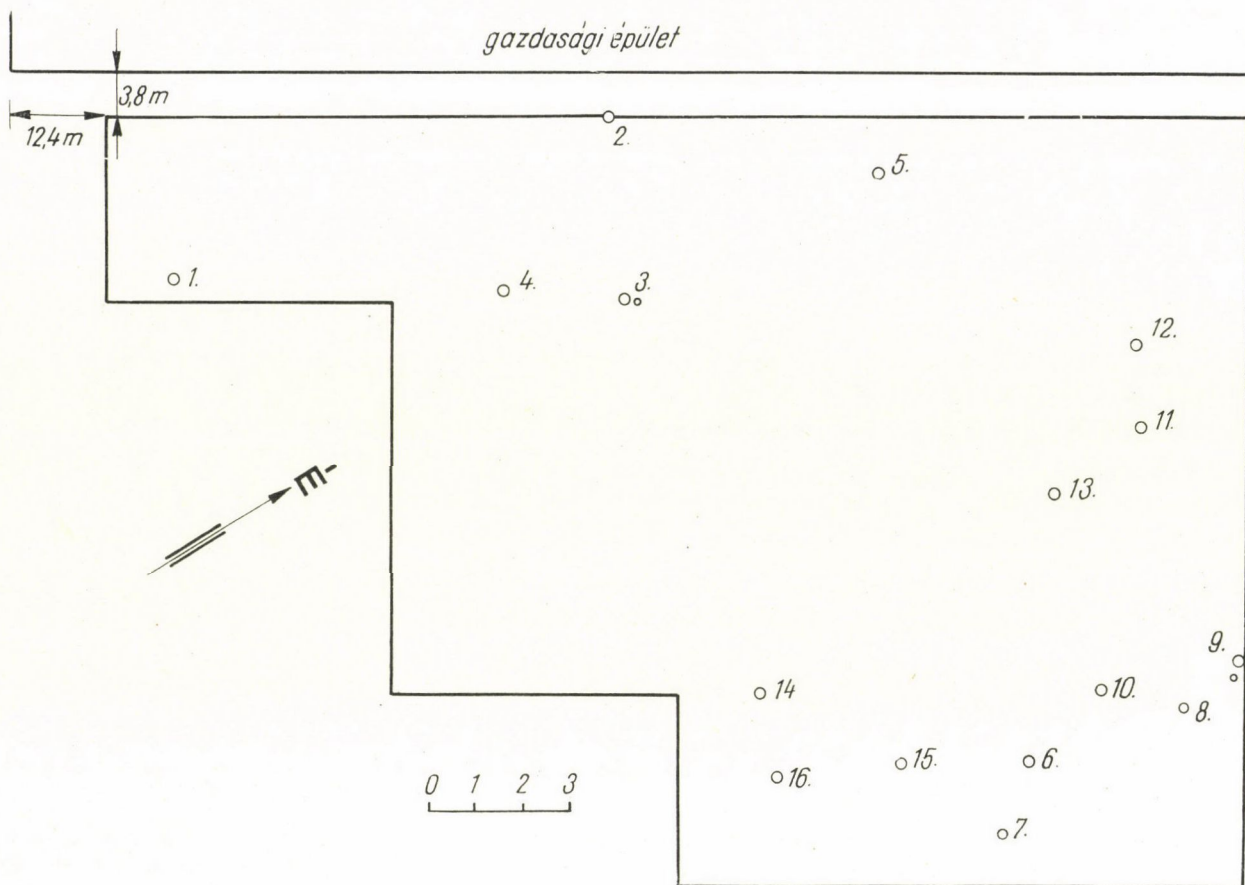
¹³³ Točík, A., Die Gräberfelder... 52.

¹³⁴ Pastor, J., AR 7 (1955) 758., 338. kép.; Lamiová-Schmiedlová, M.—Banesz, L., Študijné zvesti AUSAV 9 (1962) 229., 6. kép 2.; Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 295.

¹³⁵ Kemenczei, T., Arch. Ért. 93 (1965) 87.

¹³⁶ Ilyen szkita urna a miskolci múzeumban Sajószentpéterről van.

¹³⁷ Kovács, T., Arch. Ért. 93 (1966) 2. kép 1, 4, 5, 8, 12, 16 stb.

14. kép. A halmaji urnatemető helyszínrajza
Рис. 14. План урнового могильника в Халме
Fig. 14. Levé de plan du champ d'urnes de Halmaaj

Alföldre érkezve nem azonnal folytatta útját a Hernád völgyébe, hanem csak bizonyos idő eltelte után, de még a Reinecke BC₁ perióduson belül. Így az észak-alföldi legkorábbi halomsíros leleteket a Reinecke BC₁ periódus kezdetére, a Halmajon előkerült leletanyagot inkább ennek a periódusnak második felére keltezhetjük.

A Kárpát-medencei halomsíros kultúra népének Hernád-völgyi letelepedése módosítja a pili-nyi kultúra bárcai csoportjának kialakulásáról

vallott korábbi elképzelésünket. A bárcai temetőben nem jelentkeztek olyan tiszta formában a halomsíros kultúra kerámiaformái mint Deteken és Halmajon. Ezért ott csak másodlagos, a zagyvapálfalvi csoportból származó halomsíros elemeket tételeztünk fel.¹³⁸ E. Jilková újabban ismét megerősítette korábbi véleményét, hogy a pili-nyi kultúra lakossága teljes egészében a füzesabonyi kultúra népének közvetlen utóda.¹³⁹ Ezzel szemben az újonnan előkerült deteki és halmaji

¹³⁸ Kemenczei T., HOMÉ 4 (1962–63) 20., *Ua.*, Arch. Ért. 92 (1965) 8.

¹³⁹ Jilková, E., AR 19 (1967) 395–397. E. Jilková az Arch. Ért. 92 (1965) számában megjelent tanulmányunk következtetéseivel vitázik. A bárcai csoport korai szakaszának jellegzetes formáit bemutató típustáblákon felfedezte, hogy az egyik edényen egy bütyökkel több van, mint az eredeti publikáció rossz fényképén, egy bögre rajzán pedig a fül kiegészítve szerepel. Ez valóban így van, de ez egyetlen megállapításunk alapjául sem szolgált, s egy bütyök vagy egy fül nem dönti el, hogy egy csoport létezett-e vagy sem. E. Jilková kifogásolta azt is, hogy típustáblánkon nincs az egyes síroknak összes lelete feltüntetve. A típustábláknak azonban nem az a feladata, hogy a leleteket sírösszefüggésben mutassa be, hanem az, hogy egy kultúra, csoport tipikus leleteit ábrázolja, formák szerint csoportosítva. E. Jilková ke-

vésnek tartotta a bárcai temető anyagát ahhoz, hogy alapul szolgáljon egy új csoport elkülönítésére. Nem nézte meg azonban a Herman Ottó Múzeum Évkönyvében megjelent korábbi cikkünket, ahol a magyarországi, a bárcai temetővel rokon leleteket közöltük, s így korántsem egyetlen lelőhely anyaga alapján tettünk különbséget a pili-nyi kultúrán belül. Erre a cikkünkre az Arch. Ért.-ben közölt tanulmányunkban hivatkoztunk. A bárcai csoport leleteit minden különösebb elemzés nélkül, szinte ránézésre is meg lehet különböztetni a zagyvapálfalvi, nagybáttonyi és rokon temetők anyagától [Patai P., Arch. Ért. 81 (1954) 33–49.; Kemenczei T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 229–305.]. Cikkéből látjuk, hogy E. Jilková nem ismeri a pili-nyi kultúra teljes anyagát, de nem csak tanulmányt írni, de vitázni sem lehet teljes anyagismeret, komoly érvek nélkül.

leletek alapján a következőképpen vázolhatjuk fel a pilinyi kultúra bárcai csoportjának kialakulását.

A Kárpát-medencei halomsíros kultúra népének második hulláma elfoglalta a Kárpát-medence nagy részét. A meghódított területeken letelepedve lassúbb ütemben folytatták előrenyomulásukat a helyi lakosság megmaradt területei ellen, megszüntetve a felsőszőcsi kultúrát a Felső-Tisza vidékén, a hajdúbagosi csoportot Debrecen környékén, behatolva az ottomány–gyulavarsándi kultúra területére is. Még a Reinecke BC periódus alatt elfoglalták Észak-Magyarországon, a bodrogszerdahelyi csoport maradék lakosságának ellenállását leküzdve a Hernád vidékét is. Ebből a korszakból származik a halmaji temető.

A deteki temető anyagában a halomsíros kultúra kerámiatípusai jóval kevesebb számban kerültek elő mint Halmajon. Emellett a helyi középsőbronzkori lakosság hagyományai is erősebben jelentkeznek. Keltezése azonban a bronztárgyak alapján megegyezik a halmaji sírokéval, azaz Reinecke BC₁ periódus. Mivel a deteki temető kerámiaanyaga közelebb áll a pilinyi kultúra bárcai csoportjához, mint a halomsíros kultúrához, inkább az előbbihez kapcsolhatjuk. A bárcai temető sírjainak nagy részét, korábbi keltezésünkkel megegyezően a Reinecke BC₂ periódusra tesszük. Erre bizonyítékot az ott előkerült keletnémet típusú tű, és fiatalabb típusú, árktól díszű edények nyújtanak.¹⁴⁰

A Hernád vidékén tehát a bodrogszerdahelyi csoportot a halomsíros kultúrának egy rövid időtartamú fázisa követte (Halmaj), majd a valószínűleg nagy számban helyben maradt lakosság agyagművészete elemeinek átvevése mellett fokozatosan kialakult a bárcai csoport kultúrája (Detek, Bárca). A bárcai csoport kezdete a Reinecke BC₁ végére, kifejtett szakasza a Reinecke BC₂, utolsó fázisa (Muhi) pedig a Reinecke BD periódusra keltezhető.¹⁴¹

A bárcai csoporttal foglalkozó korábbi tanulmányunkban feltételeztük, hogy kialakításában a zagyvapálfalvi csoport területéről származó népelemek is részt vettek. Deteken is előkerült egy olyan urna, amely a zagyvapálfalvi csoport jellegzetes kerámiaformáihoz tartozik (4. kép 9). A bárcai temető halomsíros típusú edényei azonban nem a zagyvapálfalvi csoportból származnak, mint azt korábban gondoltuk, hanem közvetlenül a halomsíros kultúrából. Így nem kell a bárcai csoport kialakítói között a zagyvapálfalvi csoporthoz tartozó népelemek részvételével számolnunk. A Deteken és Bárcán előkerült zagyvapálfalvi típusú urnák bizonyítják, hogy volt kapcsolat a két csoport népe között, azonban az ilyen edények nem olyan nagy számúak, hogy népmozgást bizonyítanak. Inkább rokon etnikumok békés, keres-

kedelmi jellegű kapcsolataira gondolhatunk, amelyek a két csoport fejlődése alatt egyre erősebbé váltak.

A Hernád-vidéki bárcai csoporthoz hasonlóan, Észak-Magyarország nyugati részén a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportjának kialakításában is részt vettek halomsíros népcsoportok. Erről a zagyvapálfalvi és nagybátonyi temetők nagyszámú halomsíros típusú lelete tanúskodik. A deteki 4. sírban talált zagyvapálfalvi típusú urna (4. kép 9) alapján a zagyvapálfalvi csoport kezdetét is a Reinecke BC₁ fázisra keltezzük. Ennek a csoportnak népe később is szoros, talán etnikai kapcsolatban maradt a halomsíros kultúra lakosságával, amelyet a zagyvapálfalvi temető Reinecke BC₂ korú halomsíros típusú leletei bizonyítanak.¹⁴²

A halomsíros kultúra népe elfoglalva a Kárpát-medence nagy részét, az egyes területeken elűzte a helyi lakosságot, másutt pedig keveredett vele. Ennek megfelelően fejlődése területenként más-ként alakult. Emlékanyaga azonban kezdetben meglehetősen egységes képet mutat. Ezért nem értünk azzal egyet, hogy a más területek halomsíros típusú leleteivel szinte teljesen megegyező Közép- és Felső-Tisza-vidéki emlékanyagot Kovács Tibor az egyeki kultúrába osztotta be.¹⁴³ A halomsíros kultúrától való lényeges különbséget eddig tulajdonképpen csak a kialakult pilinyi kultúra és egyes, az egyeki kultúrába sorolt lelőhelyek anyaga árul el (pl.: Muhi–Csüllödomb). Ezeket tartjuk csak indokoltnak más néven jelölni, mint Kárpát-medencei halomsíros kultúra, s a korai észak-alföldi halomsíros temetőket (pl.: Mezőcsát) nem sorolnánk az egyeki kultúra körébe. Ehelyett átfogó, egységes névként Nyugat-, és Kelet-Kárpát-medencei halomsíros kultúra elnevezést javasolnánk, figyelembe véve a Dunától nyugatra és keletre fekvő területeken élt halomsíros lakosság kultúrája fejlődésének eltérő irányát. Ezen belül az egyes csoportokat szintén tájegységenként, s nem egy-egy lelőhely után neveznénk el, hangsúlyozva a Kárpát-medencei halomsíros kultúra népének kulturális összetartozását, s a helyi középsőbronzkori lakosság továbbélésének másodlagos jellegét (pl.: észak-alföldi, középső-tisza-vidéki, dél-alföldi halomsíros népcsoport).

Tanulmányunkban foglaltakat összegezve: a Kárpát-medencében a halomsíros kultúra népe előrenyomulását két fő lépcsőben tételezzük fel. Az elsőben Délnyugat-Szlovákiából kiindulva az Észak-Dunántúl megszállása történhetett meg, míg a második már a Kárpát-medence nagy részét érintette. Ennek a népmozgásnak fő néptömegeit a dél-szlovákiai halomsíros kultúra lakossága alkothatta, amelyhez csak a második hullám idején csatlakozhattak a halomsíros kultúra kö-

¹⁴⁰ Jilková, E., SA 9 (1961) 91., 14. kép 5, 10. kép 8, 15. kép 2.

¹⁴¹ Kemenczei T., Arch. Ért. 12 (1965) 23.

¹⁴² Kemenczei, T., Acta Arch. Hung. 19 (1967) 301.

¹⁴³ Kovács T., FA 17 (1965) 57.; Ua., Arch. Ért. 93 (1966) 198.

zépső-duna-medencei csoportjából népelemek. Az utóbbiak hagyatékát a dél-alföldi halomsíros típusú leletanyag képviselheti, amely jellegében némileg eltérni látszik az észak-alföldi, a délnyugat-szlovákiai leletekkel szinte azonos leletanyagtól. A Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe egyes területeken szinte teljesen elűzte a helyi lakosságot, másutt keveredett vele. Az utóbbi

területeken új kultúrák alakultak ki (pilinyi kultúra, Berkesz – Demecser csoport), amelyeket meg kell különböztetnünk a tiszta halomsíros kultúrától. A Kárpát-medencei halomsíros kultúra korai korszakát a Reinecke BB periódusra (koszideri típusú fémművesség kora), amíg a második szakasz kezdetét a Reinecke BC₁ fázisra keltezhetjük.

Kemenczei Tibor

BEITRÄGE ZUR WANDERUNG DER HÜGELGRÄBERKULTUR IM KARPATENBECKEN

Auszug

Im allgemeinen hielt die ungarische Bronzezeitforschung das Volk mit der Hügelgräberkultur, das den größten Teil des Karpatenbeckens besetzte, für ein Volk westlicher Herkunft. Doch bezeugen die in der südwestlichen Slowakei zum Vorschein gebrachten Funde, daß ein Teil der Bevölkerung der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens von dort stammt.

Laut Ansicht von A. Točík erschien das Volk der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens als Nachfolger der Population der Magyarád-Kultur. Der frühen Phase (Dolný Peter) folgte ohne Bruch die zweite (Salka), deren Funde auch in anderen Gebieten des Karpatenbeckens zum Vorschein kamen.

In ethnischer Hinsicht gehörte also diese Völkergruppe nicht zum Volk der westlichen Hügelgräberkultur, sondern übernahm von ihnen nur einige Elemente der Kultur. Die slowakische Forschung gebrauchte aber den Namen „Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens“, und so werden auch wir weiterhin diesen Namen gebrauchen, in Hinblick darauf, daß auch Hügelgräbergruppen westlicher Herkunft an der Okkupation des Karpatenbeckens teilhaben konnten.

Die letzte Periode der inkrustierten Keramikultur von Nordtransdanubien kann mit dem Ende der Magyarád-Kultur und mit der Megyaszó-Periode der Füzesabony-Kultur (Mitte der Periode Reinecke BB) parallel gestellt werden.

Die bronzenen Hortfunde des Typs Tolnanémedi-Lengyeltóti dürften im Zusammenhang mit der Wanderung des Volkes der nordtransdanubischen inkrustierten Keramikultur in die Erde gekommen sein. Diese Wanderung konnte durch den Vorstoß der ersten Völkergruppen der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens südlich des ungarischen Donauabschnittes herbeigeführt worden sein.

Die Population der Vátya-Kultur ist nicht geflohen. Die Beziehungen zwischen den Völkern der frühen Hügelgräberkultur und der Vátya-Kultur waren friedlicher Art, ihre Kultur hat sich vermischt. Auch das Volk der südtransdanubischen inkrustierten Keramikultur setzte sein Leben in diesen Zeitalter fort.

Im Gegensatz zu Transdanubien wurde die östliche Hälfte des Karpatenbeckens durch die Wanderung der Völker der älteren Hügelgräberkultur nicht betroffen. Immerhin fanden auch hier während der Periode Reinecke BB Bewegungen der Bevölkerung statt, vor allem im Bereich der Ottomány–Füzesabony-Kultur.

Wir nehmen an, auf dem Gebiet der Füzesabony-Kultur dürfte sich eine Population der Ottomány-Kultur aus dem oberen Teißgebiet angesiedelt haben.

Möglicherweise kann die Bewegung des Volkes der Ottomány-Kultur mit der Entwicklung der Felsőszöcs-Gruppe im Zusammenhang gebracht werden. Die Verbreitung der Funde des Typs Felsőszöcs im Siedlungsgebiet der Ottomány-Kultur läßt sich damit erklären, daß sich einige Völkergruppen vom Gebiet der Wietenberg-Kultur westwärts gewandt haben und, sich mit der örtlichen Ottomány-Bevölkerung vermischend, die Felsőszöcs-Gruppe bildeten. In Bodroghöz und nördlich des Berettyó-Flusses lebte das Volk der späten Otto-

mány-Kultur eine zeitlang noch in Nachbarschaft mit der Felsőszöcs-Kultur. Seine Entwicklung wurde endgültig durch die zweite Welle der Population der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens eingestellt.

Die sich im Karpatenbecken im Laufe des mittleren Bronzezeitalters abgespielten Bevölkerungsbewegungen verursachten keinen Bruch im Leben des größten Teiles der Bevölkerung, sondern verleihten der Weiterentwicklung ihrer materiellen Kultur einen Aufschwung. Die grundlegende Änderung wurde von der großen Wanderung des Volkes der Hügelgräberkultur herbeigeführt. Die typischen Funde dieser Zeit (siegelköpfige Nadeln, Armbänder mit dreieckigen Querschnitt, herzförmige Anhänger mit Mittelglied) lassen sich von den Funden der frühen Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens klar unterscheiden (z.B. sichelförmige Nadeln, glockenförmige Anhänger, verzierte Armbänder usw.).

Lange Zeit fehlten die Fundorte der jüngeren Phase der Hügelgräberkultur in Nordungarn, doch die in den letzten Jahren im Hernadtal, in Detek und Halmaj erschlossenen Urnengräber bewiesen, daß auch in dieses Gebiet das Volk der jüngeren Phase der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens eingedrungen ist.

Das keramische Material der Urnengräber von Halmaj und Detek läßt sich folgendermaßen einteilen: Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens (Urn: Abbildung 9/6, 17 usw.; Abb. 11/5, 7, 10; Abb. 12/13; Abb. 11/12; Abb. 12/17; Abb. 11/11; Abb. 4/15; Abb. 4/1; Schüsseln mit ausbeugendem Rand: Abb. 4/2, 10, 17; Schüssel mit zugespitztem Rand: Abb. 4/16; Schüssel mit Untersatz: Abb. 10/6; Häflein: Abb. 5/1, 7; Abb. 9/24; Abb. 8/2; kleine Töpfe: Abb. 10/14 usw.), örtliche Füzesabony-Kultur mit eingezogenem Rand Abb. 10/3; Abb. 11/14; kleine Krüge: Abb. 4/13; Abb. 5/2, 4, 6, 12, 15 usw.), neue Formen in der Töpferei entstanden aus der Verschmelzung der beiden Völkergruppen (Urn: Abb. 7/1, 23, 25; Abb. 8/3, 7. Abb. 10/4; großer Krug Abb. 9/16; Abb. 10/8, 13; Abb. 11/16). Die Urne des 4. Grabes von Detek (Abb. 4/9) ist ein charakteristischer Typ der Zagypálfalva-Gruppe der Piliny-Kultur.

Auch die Bronzegegenstände, die in den Urnengräbern von Detek und Halmaj gefunden wurden, können größtenteils in den Formenkreis der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens eingereiht werden. Das Alter der Gräber wird bestimmt von den Gegenständen der Periode Reinecke BB und BC (Armband mit quadratischen Querschnitt: Abb. 7/17; Armband endend in Spiralscheibe Abb. 7/10; Nadeln mit flachem Kopf Abb. 6/2; Abb. 8/10; hufeisenförmige Anhänger Abb. 6/8; Abb. 10/9; Noppenringe Abb. 1/6; Abb. 5/5; Abb. 9/21, 22); sowie von Bronzefunden, die für die Periode Reinecke BC charakteristisch sind (Armbänder Abb. 9/2, 19; siegelförmige Nadeln Abb. 5/9, 11; Abb. 8/8; kleine trichterförmige Anhänger Abb. 6/9, 11; Abb. 9/9; halbmondförmige Anhänger Abb. 6/12, 21; halbmondförmige Anhänger mit Mittelglied Abb. 9/1, 29 usw.). Auch die Nadel mit konischem Kopf (Abb. 8/9) und die Haarringe (Abb. 9/8, Abb. 12/3, 6;) dürften aus diesem Zeitalter stammen, sind aber bereits Produkte der örtlichen Bronzeschmiedekunst.

Detek und Halmaj liegen im nordungarischen Gebirgsland, im Hernádtal; das mit dem Bergland in Berührung kommende Flachland wurde nach der Bodrogszerdahely-Gruppe zu Beginn der Periode Reinecke BC₁ vom Volk der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens besetzt. Das hier gefundene Material weist viele Übereinstimmungen mit den Funden von Detek und Halmaj auf, unterscheidet sich aber auch von ihnen in vieler Hinsicht. Der Unterschied läßt sich nur dadurch erklären, daß das Volk der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens, nachdem es in die nördliche Tiefebene gelangte, seinen Weg nicht sofort ins Hernádtal fortsetzte, sondern erst nach einer gewissen Zeit, aber noch innerhalb der Periode Reinecke BC₁. Somit können die frühesten Hügelgräberfunde der nördlichen Tiefebene auf dem Beginn der Periode Reinecke BC₁, und die Gräberfunde von Halmaj eher auf die zweite Hälfte dieser Periode datiert werden. Infolge der Ansiedlung des Volkes der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens im Hernádtal werden unsere früheren Vorstellungen über die Entstehung der Bárca-Gruppe der Piliny-Kultur verändert. Im Gräberfeld von Bárca hatten die Funde nicht so eine feine Form wie in Detek und Halmaj. Deshalb nahmen wir an, daß es sich dort nur sekundäre Hügelgräberelemente der Zagyvapálfalva-Gruppe befinden.

Die zweite Welle des Volkes der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens besetzte den Großteil dieses Beckens. Nach erfolgter Ansiedlung in den eroberten Gebieten ging der Vorstoß gegen die verbliebenen Gebiete der dortigen Bevölkerung langsamer vor sich. Noch während der Periode Reinecke BC₁ wurde in Nordungarn auch die Hernád-Gegend besetzt, nach dem der Widerstand der Restbevölkerung der Bodrogszerdahely-Gruppe bezwungen wurde. Das Gräberfeld von Halmaj stammt aus dieser Zeit.

Im Material des Gräberfeldes von Detek kommen die Keramiktypen der Hügelgräberkultur in weit geringerer Anzahl vor, als in Halmaj. Auf Grund der Bronzegegenstände stimmt aber die Datierung mit der der Halmajer Gräber überein, d.h. Reinecke BC₁. Da das Keramikmaterial des Gräberfeldes von Detek der Bárca-Gruppe der Piliny-Kultur näher steht, verbinden wir es mit diesen.

In der Hernád-Gegend folgte also der Bodrogszerdahely-Gruppe eine kürzere Phase der Hügelgräberkultur (Halmaj); sodann entwickelte sich allmählich die Kultur der Bárca-Gruppe (Detek, Bárca), wobei die Keramikelemente der wahrscheinlich zahlreichen Bevölkerung der mittleren Bronzezeit übernommen wurden. Der Beginn der Bárca-Gruppe ist auf das Ende von Reinecke BC₁, die entwickelte Phase auf Reinecke BC₂ und die letzte Phase (Muhi) auf die Periode Reinecke BD zu datieren. Ähnlich der Bárca-Gruppe der Hernád-Gegend nahmen auch im westlichen Nordungarn an der Entwicklung der Hügelgräberkultur teil. Auf Grund der Urne des Typs Zagyvapálfalva, die im 4. Grab von Detek zum Vorschein kam (Abb. 4/9), kann auch der Anfang der Zagyvapálfalva-Gruppe auf die Phase Reinecke BC₁ datiert werden.

Das Fundamaterial des Volkes der Hügelgräberkultur weist zu Beginn im größten Teil des Karpatenbeckens ein einheitliches Bild auf. Tibor Kovács reihte die Funde der Mittleren und Oberen Teißgegenden, die mit den Hügelgräberfunden anderer Gebiete fast völlig übereinstimmen, in die Egyek-Kultur ein. Wesentliche Abweichung von der Hügelgräberkultur zeigt eigentlich nur die Piliny-Kultur sowie das Material verschiedener Fundorte der Egyek-Kultur (z. B. Muhi-Csüllódomb).

Als umfassende einheitliche Benennung der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens empfehlen wir »westliche und östliche karpatenländische Hügelgräberkultur« in Hinblick auf die unterschiedliche Entwicklungsrichtung der Kulturen der Hügelgräberbevölkerung, die in den Gebieten westlich und östlich der Donau lebte. Innerhalb dieser Benennung würden wir die einzelnen Gruppen je nach Regionaleinheiten und nicht nach den verschiedenen Fundorten benennen (z.B. Hügelgräber-Volksgruppe der nördlichen Tiefebene, der mittleren Teißgegend oder der südlichen Tiefebene). Die frühe Periode der Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens kann auf die Periode Reinecke BB (entspricht der Periode Holste-Willvonseder BB₁, Zeitalter der Metallkunst Typ Kossider) und der Beginn der zweiten Periode auf die Phase Reinecke BC₁ (entspricht der Periode Holste-Willvonseder BB₁) datiert werden.

Tibor Kemenczei

SOPRON KÖZÉPKORI VÁROSFALAI. II

A soproni középkori városfalak ásátásáról adott első jelentésemben (Arch. Ért. 94. 1967. 155–183.) a Hátsókaputól D-re és É-ra húzódó szakasz falainak leírását és főbb periódusait ismerttettem. Ebben a jelentésben folytatom a feltárások leírását, ahogy azok során az előbbi területhez É-felé csatlakozó városfalakat is megismertük. Az alaprajzon (1. kép) jelzett III. térkép-szelvény területén 1964–66 között a Szt. György u. 5–7. sz. házak városfal menti kertjeiben és a Lenin körút mellett a háború után kialakított — most sajnos ismét beépítésre kerülő — téren kerülhetett sor ásátásra. (Ugyanezekben az években végeztem ásátást a Templom u. 14. sz. ház kertjében és az Előkapunál, azonban ezek közlésére hely hiányában csak egy következő jelentésben kerülhet sor.) A kiértékelésben részletesebben foglalkozom a városárok történetével, miután az evvel kapcsolatos eddigi egyetlen ásátást is itt ismertetem.

Szt. György utca 5–7

Az 1964–66 között végzett ásátásaim előtt ezen a területen csak a középső városfal hosszú szakasza volt ismert a Szt. György templom mögött szabadon álló faltornyával (3. kép) és északabbra két további torony házak közé beépített maradványával. A fal felső részén helyenként még láthatók voltak a IV–V. építési periódus téglabéleltet lőrései, de a városfal eredeti formáját kívül vakolat és habarcsmaradványok, É felé a hozzáépült házak, a belső oldalon pedig a kertek magas feltöltése mindenütt elfedte (4. kép). A legbelső városfal itt már nem volt meg; a kutatás ugyan feltételezte, hogy a Szt. György u. 7. sz. ház K-i homlokzata is városfalat rejt,¹ ez azonban a feltárás során tévesnek bizonyult. A külső, harmadik városfal már nem volt látható, de a telkek beépítési vonala elárulta egykori helyét.

A feltárási területől É-felé a felső falszoros folytatása kertekké átalakítva egészen a Városház utcáig még ma is megvan. A középső városfal a kertek feltöltésében végig majdnem sértetlenül húzódik. A 6. faltornynak D-i oldalát az átjáróval már elbontották, az 5. még áll, mindkettő kívülről tűzfalakkal elépítve. A falon a IV. periódus lőréseiből 6 még látható. A legbelső városfal a Szt. György u. 3. sz. ház szakaszán az udvari rész háborús pusztulásakor semmisült meg. Folytatása É felé 1,64–1,44 m vastagsággal még részben áll, további szakasza pedig erősen átépítve a Városház u. 1. sz. ház K-i homlokzati falát képezi. Ettől É felé már ismét hiányzik, a múlt század végén bontották le.

Felső falszoros

A középső és belső városfal között húzódó felső falszoros ásátása során, miután a szintviszonyokról tájékozódunk, a felső humuszos földfeltöltést és az alatta

húzódó törmelékréteget távolítottuk el a középső fal belső oldala mellett 4 m széles sávban (5–6. kép). Ez a feltöltés a XVIII–XIX. század folyamán került ide, amikor a falszoros hadászati jelentősége már megszűnt. Ez után négy helyen nagyobb kutatószelvényeket készítettünk a középkori szintek és a falak felderítésére.

A legbelső városfal 2 m-es vastagsággal 7 m hosszan szabadon húzódik a Szt. György templom szentélye és a 9. sz. ház K-i homlokzata között. (Iránya és vastagsága arra mutat, hogy a 9. sz. ház homlokzatában D felé még további 8 m-es szakaszon meg lehetne találni átépített maradványait (2. kép). A templom szentélyétől É felé a felső falszorost ma a 7. sz. ház K-i homlokzata határolja. A belső városfal csonkjait mintegy 40 m hosszúságban a homlokzat előtt húzódva tártuk fel. A tört kőből rakott fal egész hosszában egyenes irányt mutat, D felé még részben a ház homlokzati fala alá fut, de É felé már majdnem teljes vastagságában előtte látható. A sánc dombja által meghatározott középkori szint alá itt is csak — 0,8 m mélyen alapozták. Négy helyen eléje épített (a falba be nem kötött) 1,7–1,9 m hosszú támpillér csonkja áll (8–9. kép). A metszetek megfigyelése során kitűnt, hogy a falat viszonylag korán, az 1650 körül épült² ház megépülése közben bontották le, valószínűleg rögtön felhasználva kőanyagát.

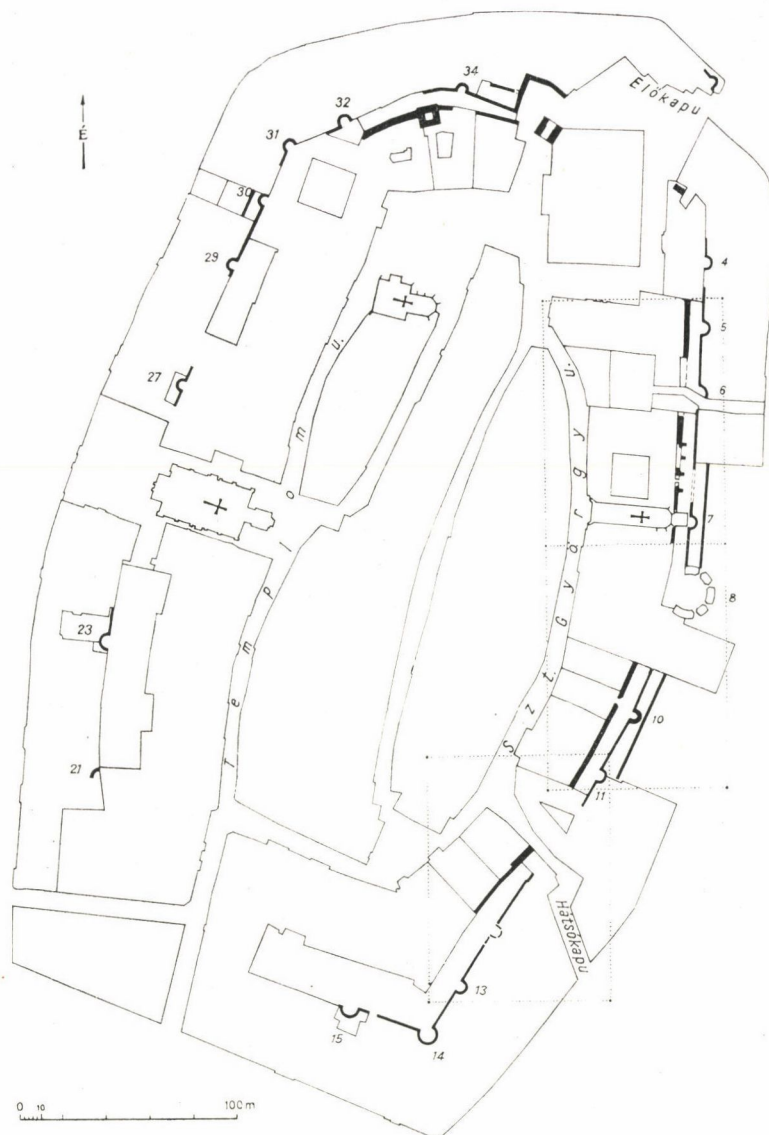
A középső városfalban a Szt. György templom tengelyében áll a 7. számú torony. Ezt is egy római torony erősen lepusztult csonkján építették meg, ez esetben *pontosan betartva annak külső alaprajzát*. Megépítése során (a II. építési periódusban) a laposan hasított, tört kőből rakott falában 4 pártázatközt képeztek ki. É felé a városfal egyenes szakasza — ugyanúgy, mint a toronytól D-re — a római városfal csonkján ül, átlag 2 m széles alapozással. 61 cm vastag mellvédfalában a toronytól É-ra csak két pártázatköz maradt meg, mert ettől kezdve 15 m-es hosszban a középkori városfal már hiányzott. Helyén nagyjából hasonló vastagságú, kissé előreugró újkori kőfal húzódtott, pártázat és lőrések nélkül, belső falsíkján kátrányos szigeteléssel. Északabbra a középső városfal ismét töretlenül húzódtott tovább 30 m hosszúságban. Külső falsíkjából itt csak kis darabja maradt szabadon két pártázatközzel, mert ettől kezdve már az újkorban épült házak udvari szárnyai fedik el. A belső falsíkot azonban itt is fel tudtuk tární (5–6. kép). A fal lépcsőzetesen szélesedő alapozási padkával ül a római városfal csonkja felett. Eredeti formájában (II. periódus) 75–80 cm széles pártázatközzel készült átlag 2,50 m-es tengelytávolságokkal, így itt a pártázatok szélessége 1,50–1,75 m között ingadozik. A pártázat magassága 1,60–1,80 m lehetett, a nyílássarkokat itt is szegletesre nagyolt kövekből rakták.

A III. építési periódus munkái e szakaszon is jól megfigyelhetők. A pártázatközzöket befalazzák, egy részükben kifelé szűkülő tölcseres alaprajzú lőrénnyílásokat képeznek ki. Itt is megtalálható köztük a magasabb résformájú és a kisebb négyzetes nyílású, egy esetben

¹ Csatkai E., Sopron és környéke műemlékei. (Bp. 1956) c. kötetben: *Gerő L.*, A soproni vár. II. kiad. 171.

² Csatkai E., i. m. 232. — Amint a továbbiakban látni fogjuk, a legbelső fal itteni szakaszának lebontását valószínűleg annak rossz állapota indokolta. A sáncre

épülő legbelső fal túlságosan magasan kezdődő alapozása (B—B és C—C metszetrájon baloldalt) okozta, hogy a sánc földjének lemosódása, az udvarbeépítések során a sánc földjének elhordása után ez a fal meggyengült.

1. kép. Sopron, a Belváros középkori városfalai
 Рис. 1. Шопроń, средневековые городские стены внутреннего города
 Fig. 1. Sopron, les murs d'enceinte médiévaux de la Cité

pedig a kuleslyuk alakúra képezett is (11, 14. kép). A 7. számú torony két szélső pártázatközébe faragott kővel keretezett lőrészeket építenek be, D felé kettős-töleséres alaprajzzal, középen pedig nagyméretű fordított kuleslyuk alakú réssel, kifelé szűkülő alaprajzzal (14. kép). (É felé a lőrés formáját nem ismerjük, itt nyílását nem tudtuk kivésni). A torony többi pártázatközét teljesen elfalazták. Két esetben az itteni egyenes falszakasznál is megfigyelhetjük, hogy egy átépítési fázisban a magasabb típusú lőrészeket 40 cm-rel megkisebbítik, alsó részüket befalazva (13. kép).

A következő építési periódus (IV.) nyomait e területen megtaláltuk. A 7. torony D-i sarka mellett 1,35 m széles, téglabélletes, szegmensíves átboltozású ágyúlőrés később elfalazott maradványát tártuk fel (7. kép), és egy hasonlót találtunk a 7. toronytól 34 m-re É felé is. (Az utóbbi már nem az alsó lőrössor szintjén helyezkedik el, hanem valamivel magasabban, és így a következő (V.) építési periódusban boltozatát az új lőrössor érdekében már elbontották: ez is a két periódus egymásutánját bizonyítja, 6. kép). A 7. toronyban erős rongáltsága miatt e korszak átalakításait nem tudtuk kibontani.

A városfalak korszerűsítését utoljára az V. periódus munkái jelentették. Ennek lőrésai itt — az újkori falszakasz kivételével — mindenütt megmaradtak. A 7. toronyban három téglabélletes ágyúlőrést építenek ekkor, az egyenes falszakaszokon pedig 2,4–2,5 m-es tengelytávolsággal puskalőrészeket, téglabélletes, felül kőlappal fedett fülkével, a külső falsíkra helyezett rést téglából kuleslyuk alakúra formálva.³ A korábbi lőrészeket ekkor mind befalazták és az új lőrössor a régi fal tetejére falazott 1 m-es magasztásba került (5. kép).

A felső falszorosban ázott kutatószelvények közül leginkább a VIII. szelvény rétegződése tanúsította e terület történetét (13. kép C–C). Kiértékelését a következőkben foglalhatjuk össze: A római városfal mögött emelt gerendavázas sánc maradványának külső oldalán mindenütt megtalálható kifelé lejtő fekete föld (5. réteg) és a sáncból később föléje került vörös föld (4. réteg)

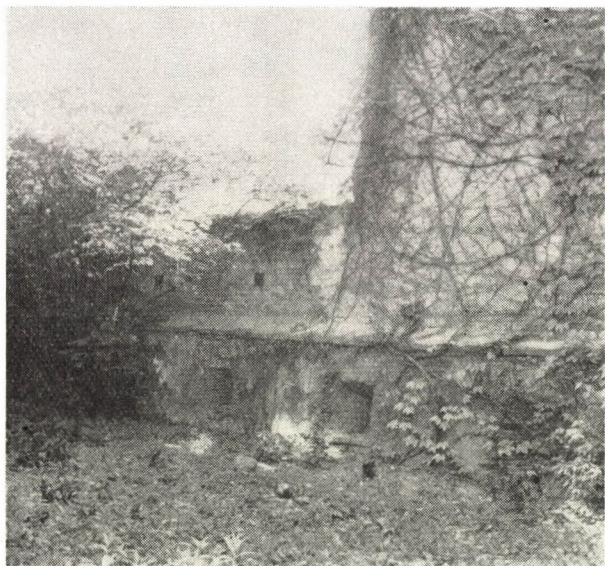
³ Téglaméretetek: 28×14,5×5,5 cm és 26×15×5.

2. kép. III. térképszelvény az ásatás helyszínrajzával
 Рис. 2. План раскопок, помещенный на карту города
 Fig. 2. IIIe segment de carte avec le levé de terrain des fouilles

3. kép. Városhal a Szt. György templomnál ásatás előtt
 Рис. 3. Городские стены у церкви Св. Георгия перед раскопками
 Fig. 3. Enceinte près de l'église Saint Georges, avant les fouilles

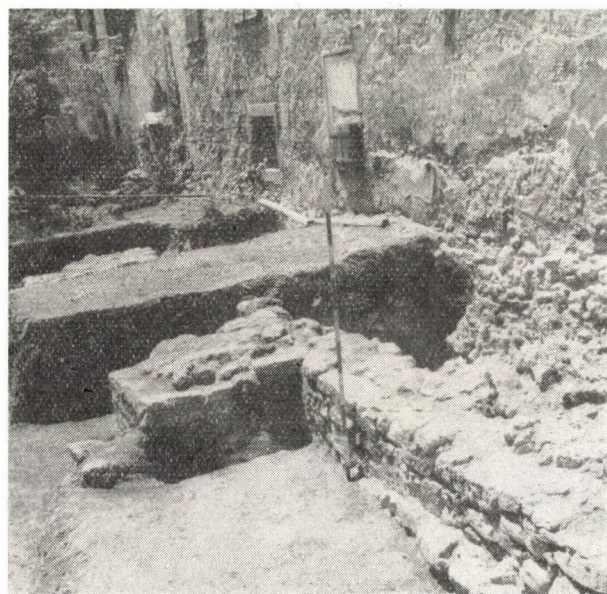
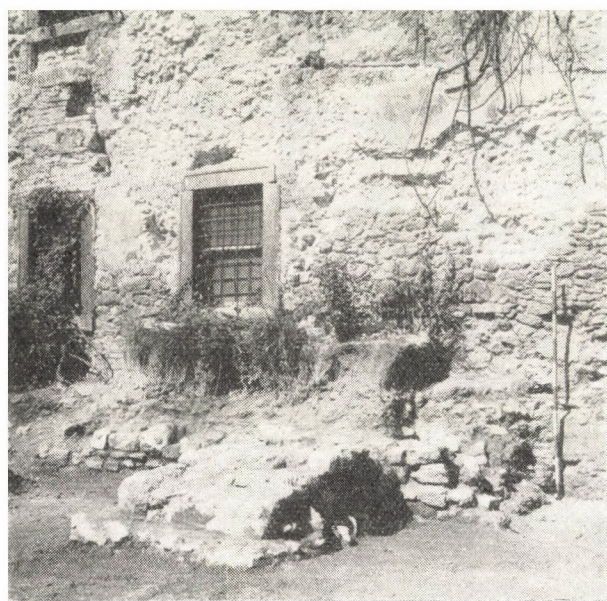
4—5. kép. A felső falszoros ásatás előtt és ásatás közben a Szt. György u. 5—7. mögött
 Рис. 4—5. Верхний стеной коридор до и во время раскопок за домами № 5—7 по ул. Св. Георгия
 Fig. 4—5. La braie supérieure derrière les maisons sises 5—7, rue Szt. György, avant et en cours des fouilles

6. kép. Kibontott lőrés a városfal belső oldalán
Рис. 6. Разобранные амбразуры на внутренней стороне
городской стены
Fig. 6. Meurtrières démurées sur le côté intérieur de l'en-
ceinte

7. kép. Kibontott lőrés és befalazott ágyúlórés a 7. to-
ronytól D-re
Рис. 7. Разобранные амбразуры и замурованная пушеч-
ная амбразура, расположенные к югу от 7-ой башни
Fig. 7. Meurtrières démurées et cannoneière emmurée au
sud de la tour № 7

8—9. kép. A legbelső városfal maradványa a támpillérekkel
Рис. 8—9. Руины внутренней городской стены с контрфорсами
Fig. 8—9. Reste de l'enceinte intérieure avec les contreforts

itt is jelentkezett. Ebbe ásták be a legbelső városfal alapfalát. A római városfal csomkja fölé épült a középső városfal, ennek belső járósíntje azonban 1,8 m-rel mélyebben húzódik, mint a legbelső fal: a felső falszoros tehát itt is földrézsuével emelkedett befelé. A középső városfal alapozása mellől a 3. réteg szürkésfekete kevert földjéből II—IV. századi római edénytöredékek és IV. századi képettyes üvegphártöredék mellett a középkorból csupán egy szegletes peremű szürke fazéktöredék

került elő, amelyet a XIII. század végére tehetünk (15. kép1).

A 7. toronytól É-ra a római városfal nagymértékű lepusztultsága, egybevetve a belső és középső középkori városfal szintjeivel (12. kép B—B) arra mutat, hogy a legbelső városfal e szakaszának kiépítését nem tehetjük korábbra, mint a középső fal megépítését, ellenkező esetben ugyanis mélyebbre kellett volna hogy alapozzák. Valószínűnek tartjuk, hogy itt is — és általában többi

10–11. kép. A III. és V. periódus lőrésai elfalazva és kibontás után
 Рис. 10–11. Замурованные и раскрытые амбразуры III и V-го периодов
 Fig. 10–11. Les meurtrières des IIIe et V^e périodes emmurées et après le démurage

szakaszain is⁴ — közvetlenül a középső fal kiépítése után, még a II. periódus végén épült meg és befejezése avval együtt 1330–39 között történt. A falsoros használata során kezdetben ügyeltek arra, hogy fel ne töltődjön, így a XIV. században, de még a következőnek legelején sem képződhettek itt kultúrretegek. A 2. réteg vörösesbarna földje alsó és középső sávjában már nagyobb számban tartalmazott későközépkori leletanyagot (15. kép 2–13). Köztük a szürke és vörös tálalakú, meredekfalú kályhaszemeket, valamint a korábbi osztrák típusokat utánzó, de vörös cserépből készült tányér alakú fedőt és lapos méceszt (15. kép 7–8.) a XV. századra tehetjük. E század elején készülhetett az a sárgamázas háromszögű oromcsempe is, melynek csak apró töredékeit találtuk (15. kép 12). Pontos rendeltetését még nem ismerjük annak a szürke redukált égetésű, széles cserépcsőnek (15. kép 13; talán csatorna?), mely megoldásában a vékonyabb vízvezetékcsövek⁵ egyik csoportjához hasonlít és szintén e században használhatták. A legkésőbbi leletek a vörös színű vagy sárgászöld lehajló peremű fazekak (15. kép 2–6) — köztük egyiken eddig ismeretlen műhely bélyegével, a másikon egyszerűbb 6 benyomással képzett műhelyjeggyel — és a csipkézett peremű fazék-töredék. Analógiáik alapján ezeket a XV. század közepére, második felére lehet keltezni,⁶ A betöltés tehát legkorábban a század végén, esetleg már a XVI. sz. elején történt, a korábbi falszorosszintet erősen megemelve: ez viszont arra mutat, hogy ekkor a pártázatközoiket (II. periódus), illetve az ide épült lőréseket (III. periódus) már nem lehetett jól használni, hiszen igen

alacsonyra kerültek.⁷ Visszakövetkeztethetünk ebből ugyanakkor arra is, hogy a III. periódusban épült lőrések használatának végső idejét minimálisan a XV. század második felére, esetleg a XVI. század elejéig korlátozhatjuk — mint ameddig a falszorosot nem kezdték el feltölteni.

Említettük, hogy a legbelső városfal előtt négy támpillér maradványát találtuk. Miután ezek alapozási szintje a belső fal szintjével egyező, építési idejét a III. periódusnál nem tehetjük későbbre. Ez az erősítés talán a lőrések kiépítésével egykorú, erre mutat, hogy a D-i támpillér aljában is találtunk másodlagos felhasználású gótikus keretkövet (egyszerű 45°-os sarkítással), amilyeneket már korábban is megfigyeltünk a lőrések anyagául felhasznált kövek között.⁸

A 2. réteg felső részében, a modern felszíntől 1,35–1,45 m mélységben már belül barnamázas fazekak töredékei feküdtek (15. kép 14–15); az ilyen formájú, külső felületükön sűrűn bekarcolt kerámiát már a XVII. századra határozhatjuk meg.⁹ Miután a legfelső lőréssor használatához szükséges 1,3–1,5 m-es magasság a leletek betöltése felett húzódik, az V. periódus lőréseinek építését és használatát a XVII. századba helyezhetjük. Lábazati szintje alapján ebben a periódusban épült az a vékony támfal is, melyet a középső városfaltól 3,3 m-re építettek; ennek itt 25 m hosszú szakaszát tárhattuk fel (2. kép). Szerepe itt is az volt, hogy vékonyabb folyosót hagyva megakadályozta a falszoros belső oldalán emelkedő földrézsű bemosódását — egyben a lőrések melletti járda további feltöltődését is. A *sánc maradványainak*

⁴ Az I. periódusban 1297 előtt tehát csak azokkal a védőfalakkal számolhatunk, amelyek még nem illeszkednek a hármass falrendszerbe. E kérdésben helyesbíteni kell korábbi véleményünket (I. rész 182.).

⁵ Összefoglalóan tárgyalja az eddig ismert, részben már későbbi vízvezetékcsövek típusait: Kozák K., Az egri vár feltárása. III. Egeri Múzeum Évkönyve 1966. 112–114.

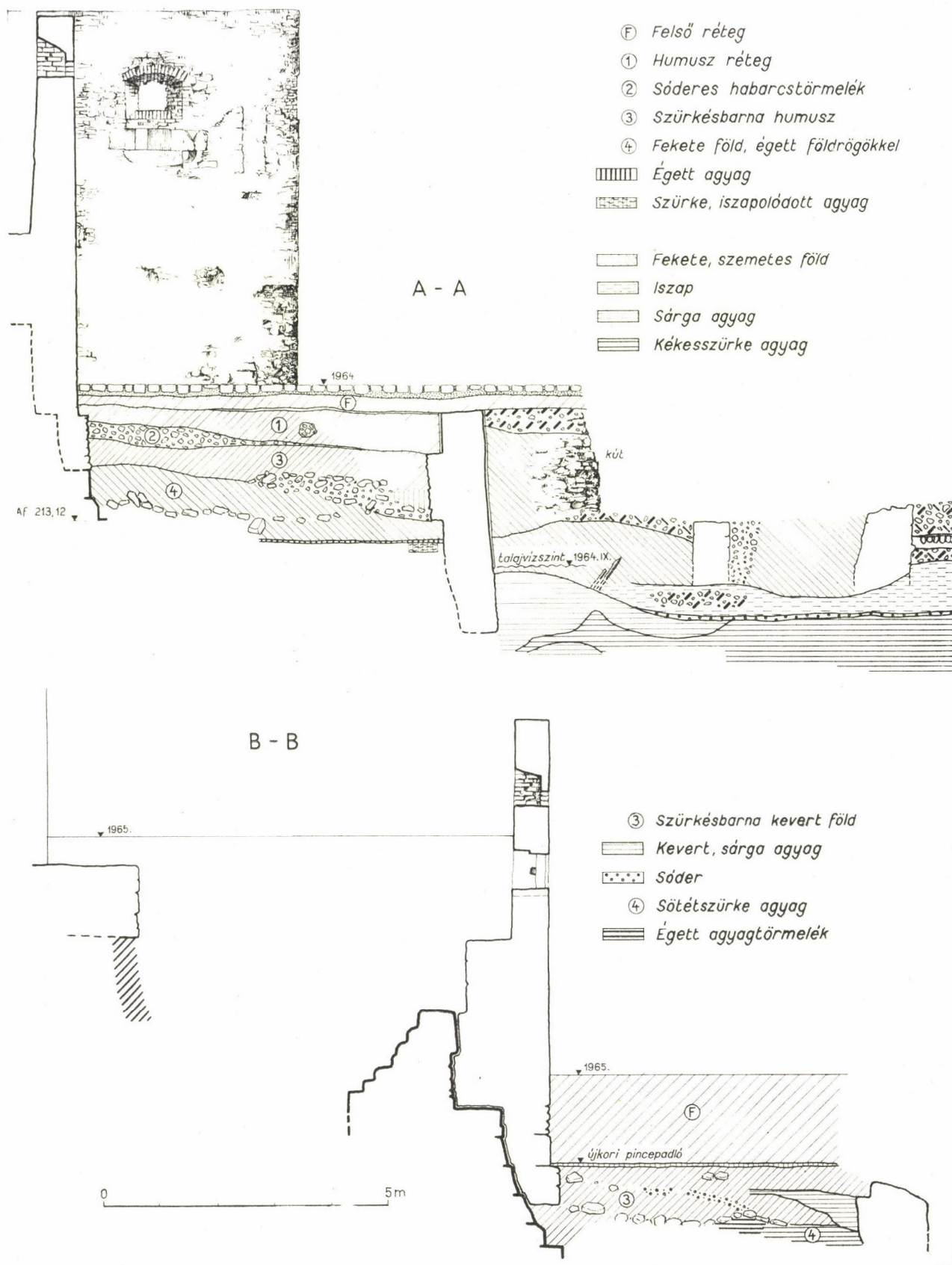
⁶ Kormeghatározásukat a kőszegi vár ásatásából származó, restaurálás alatt álló darabok alapján adjuk.

Azokat ott a XV. sz. második feléből származó pénzek kíséretében találtuk a 2. gödörben és a 2/f rétegben.

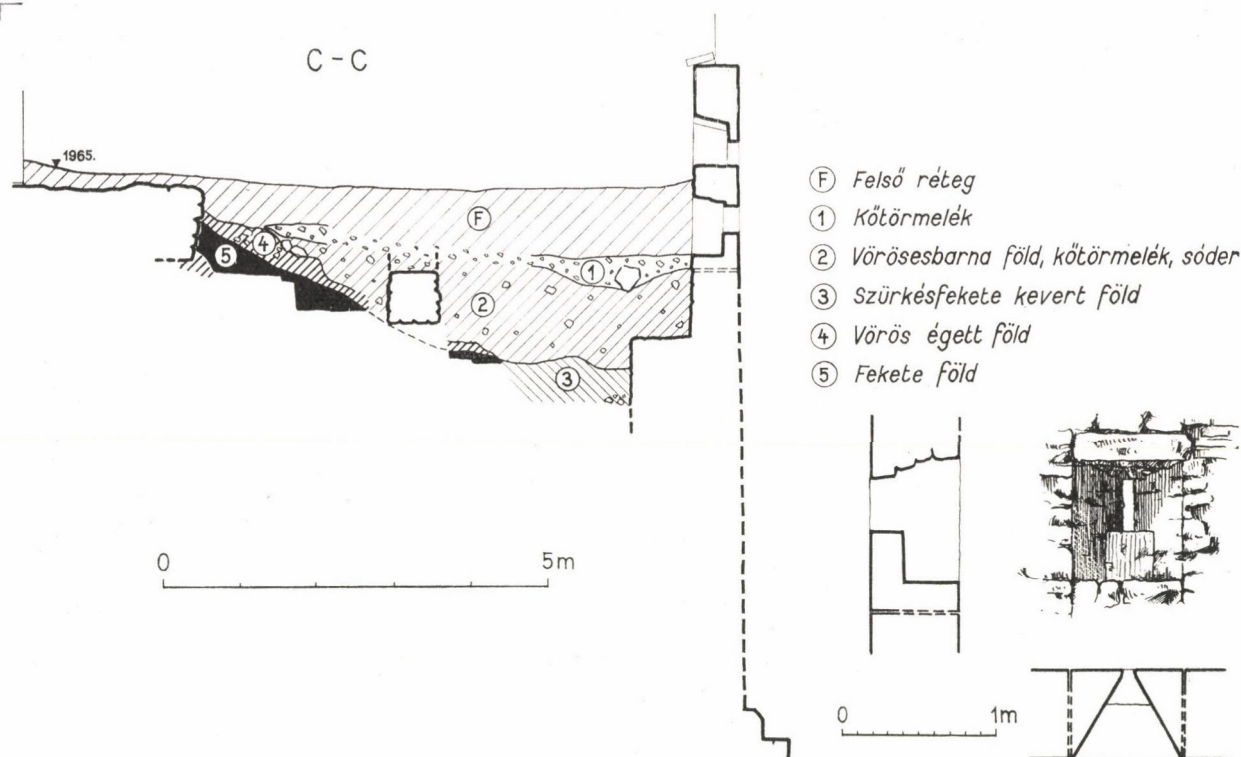
⁷ A metszethez legközelebb fekvő lőrés ettől a feltöltéstől 1,10 m magasan nyílik: 13. kép.

⁸ Holl I., Arch. Ért. (1967) 169–170.

⁹ Budán a palota ásatása során hasonló típusokat találtak egy 1637-es és négy XVII. század első felében vert érem kíséretében a Szarazárok kaputornyában (4. réteg). Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 31–33., 25 b kép 2.

12. kép. Metszetek a 7. toronytól D-re és É-ra
 Рис. 12. Профили к югу и северу от 7-ой башни
 Fig. 12. Coupes au sud et au nord de la tour № 7

13. kép. A felső falszoros metszete a Szt. György u. 5. mögött
 Рис. 13. Профиль верхнего стенового коридора за домом № 5 по ул. Св. Георгия
 Fig. 13. Coupe de la braie supérieure derrière la maison sise 5, rue Szt. György

nagyobbmértvű pusztulása ugyanis, mint metszetünkéből is látható (12—13. kép), a legbelső városfal állékonyosságát veszélyeztette.

A támfal egyik részén kiképzett töleséresen szűkülő alaprajzú kijáró (2. kép) vezetett ahhoz az ajtóhoz, vagy kisebb kapuhoz, amelyen keresztül az utca felől a felső falszorosba ki lehetett jutni. Szerépét a XVII. század második felében az az ajtó vette át, amely ma is a mögötte álló ház lépcsőházába nyílik.

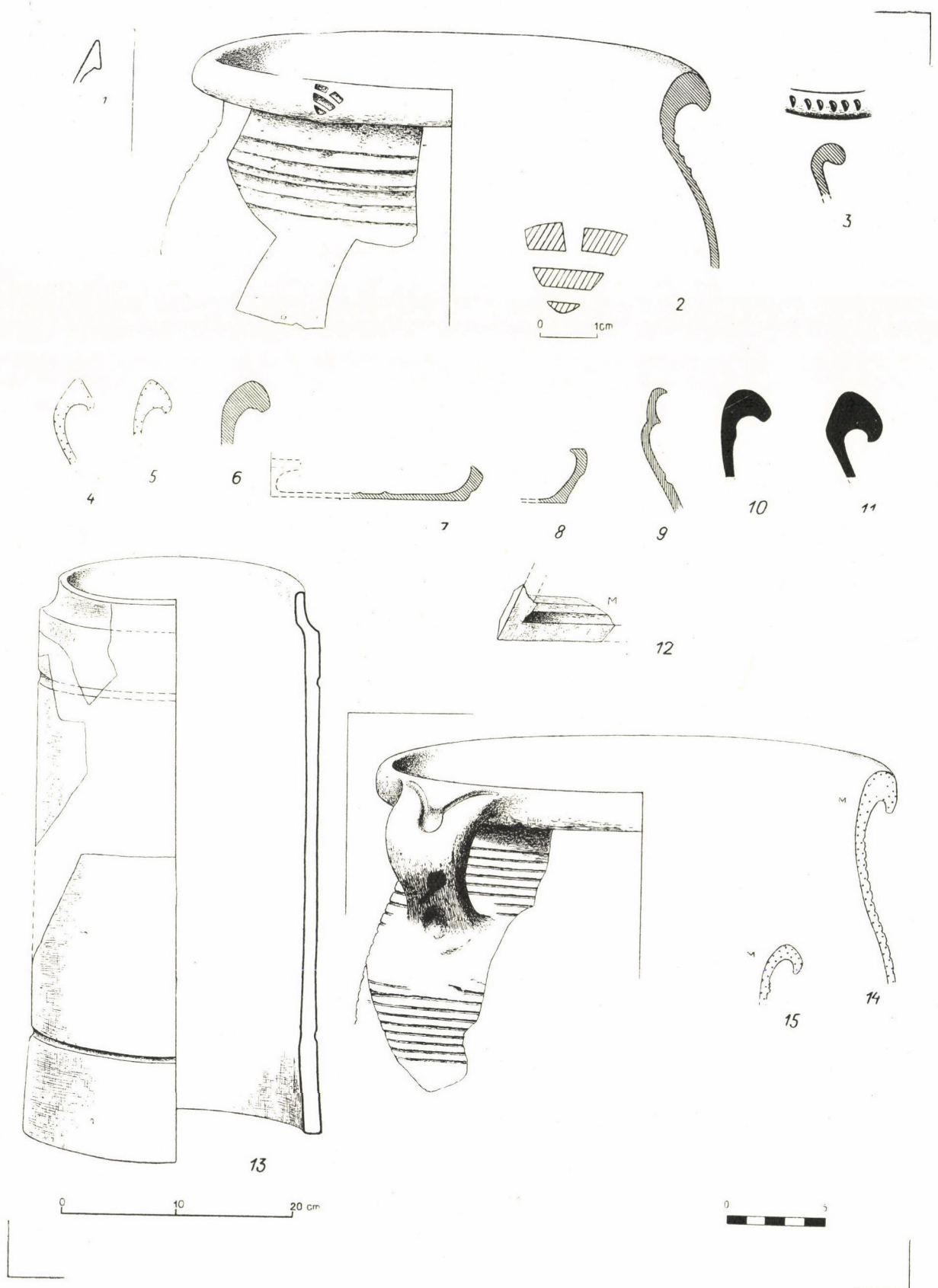
Alsó falszoros

A középső városfal előtt az alsó falszoros feltárását 1964-ben kezdtük meg. Sajnos, a háború előtt itt húzódó újkori pincék miatt csak két kis szakaszon sikerült az egykori szintek vizsgálata, de a terület csekélysége miatt megfelelően értékelhető leletanyagot ezeknél is alig találtunk.

A 7. torony D-i oldalán lemélyített szelvényben (12. kép A—A) a tér szintjétől 2,8 m mélységben húzódott a római városfal lábazata. E felett a fal előtt 3 m-es szélességben kemény hasított kövek és puhamészkövek omladékrétege feküdt 2,2—2,3 m mélységben, a kövek között habarcsmaradvány és kevés téglá, valamint római tetőeseréptörmelék is volt (19. kép). A római városfal pusztulási rétege felett kifelé lejtő felszínnel 40—50 cm vastag fekete földréteg húzódott (4. réteg), ennek anyagában apró faszéntörmelék és apró vörösesbarna égett földrögök mutatták, hogy feltöltődése talán már a sánc pusztulásakor következett be, leletanyagát II—III. századi kerámiatöredék mellett néhány középkori fazék-töredék képezte. A kavicsal és homokkal erősen soványított anyagú, barna és szürkésbarna töredékek kézi-korongon formált fazekakhoz tartoztak, típusaikat sajnos nem lehet meghatározni. Két töredéken körülfutó egyenes vonaldíszítés látható, ennek és a cserépanyaguknak alap-

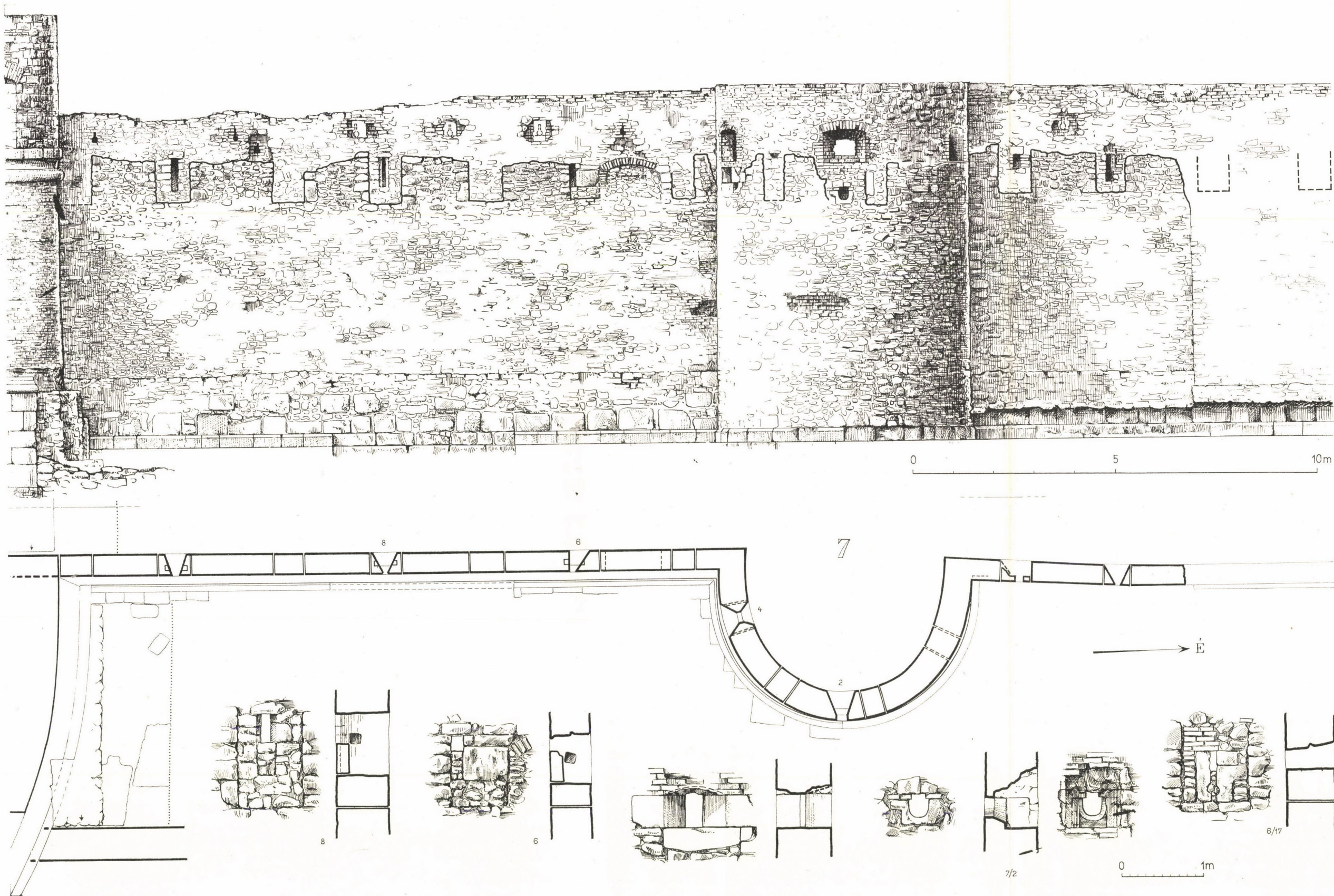
ján a X—XIII. sz. század közé tehetjük őket. (A réteg helyzetét tekintve a Szt. György u. 15. alatt húzott szelvény 4/b. rétegének felel meg). A réteg felszínén a városfal síkjától 2,6 m távolságtól kezdve egy következő pusztulás eredményeként ismét lezuhant falmaradványt találtunk, a lapos kemény kövek alatt hasáb- és kockaalakú puhamészkö kváderekkel. A római városfal e második pusztulásának anyaga felett húzódott a 3. réteg humuszos földje. E réteg mélységében a római városfal külső falsíkja már apró tört kövekből épült: ez már a fal középkori újjáépítésének magassága. A réteg sajnos teljesen lelet nélküli volt, csak felső sávjában találtunk néhány apróbb XIII—XV. századi edénytöredéket. A réteg felszínén már XVII. századi tányértöredékek feküdtek, igazolva, hogy e mélységet — a középkori falszoros szintjét — feltöltődés nélkül mindvégig használták. A feljebb található 1—2. réteg már az újkori építkezések feltöltése.

Míg a 10. torony két oldalán a középkori kiépítés 2. illetve 1 sor kváderkö megmaradása után a római városfal külső síkját betartva épült meg, e szakaszon a 7. toronytól D-re a lábazati párkány feletti első kvádersor felett a középkori újjáépítés csak 90 cm magasan követte a római falsíkot, ezután széles párkányt hagyva a teljes homlokzaton visszaugrik. A toronynál még az alsó kvádersort sem hagyták meg, de a lábazati párkány felett az eredeti falsíkot betartva falazták újra (22. kép). A toronytól É felé viszont már a lábazati párkányt sem követték, sőt a középkori fal alapozását a római falsík elé építették, felhasználva benne másodlagosan a római kváderek egy részét is (12. kép B—B; 23. kép). Az É-i szakaszon készített metszetben (24. kép) is látható volt, hogy nemcsak az alapozás, de a középkori falsík is előbbre ugrik. Utóbbi metszetben ismét megfigyelhetjük a római városfal második pusztulási rétegét. (A kövek felett csak néhány római kerámiatöredék, sigillata és tetőeserép darabja feküdt, így a középkori pusztulás kora

SOPRON, SZT. GYÖRGY - U 7 FELSŐ FALSZOROS
1-3.R 2-13 = 2.R 14-15 = 2.R TETEJE

15. kép. Leletanyag a felső falszorosból (1 : 3. réteg; 2-13: 2. réteg; 14-15: 2. réteg felső része)
Рис. 15. Находки из верхнего стенового коридора (1: 3-ий слой; 2-13: 2-ой слой; 14-15: верхняя часть 2-го слоя)
Fig. 15. Trouvailles livrées par la braie supérieure (1 : 3e couche; 2-13: 2e couche; 14-15: partie supérieure de la 2e couche.)

14. kép. A középső városfal a 7. toronynál (1 : 100), a III. periódus lőrési. 1 : 50
 Рис. 14. Срединная городская стена у 7-ой башни (1:100), амбразуры III-го периода. 1:50
 Fig. 14. L'enceinte médiane près de la tour № 7 (1 : 100), les meurtrières de la IIIe période. 1 : 50

16. kép. A felső falszoros metszete a VIII. szelvényben
 Рис. 16. Профиль верхнего стенового коридора в VIII-ом шурфе
 Fig. 16. Coupe de la braie supérieure dans le secteur VIII

itt sem volt pontosan meghatározható.)¹⁰ Ha tekintetbe vesszük, hogy a középkori alsó falszorost általában 1,2–1,4 m-rel magasabban alakították ki, mint a későrómai szintet, úgy ez esetben a falszoros eredeti szintjét közvetlenül az alapozási padka magasságában az újkori pincepadló vonalában képzelhetjük el.

Sajnos az újkori beépítés során a városfal lábazatának mélységében a rétegződést felbolygatták. Az újkori padló alatt 30–60 cm mélyen álló helyzetben lefedett és belsejében üres, belül mázas, XVIII. századi fazekat találtunk; fedője felett még egy külön téglá is fedte. Nyilván építési áldozatként került ide, ugyanúgy, mint a Fabricius-ház pincéjében feltártak.

Mint említettük, a toronytól É-ra 15 m-es hosszúságban a középkori városfal már régebben elpusztult és helyén egy újkori fal húzódott, melyet még magasabban alapoztak itt, mint a középkori falat (24–25. kép). 1967-ben ez az újkori falszakasz leomlott, sajnos magával rántva kétoldalt a középkori fal végződéseit is. A fal mögött azonban láthatóvá vált a római városfal maradványa, most már mindenféle javítás és burkolat nélkül (23, 26. kép). Mint a felmérés is mutatja, e szakaszon a középkorban a máshol átlagos 5 m-es magasságnál alacsonyabb, 3,5 m-es maradványa húzódott csak,

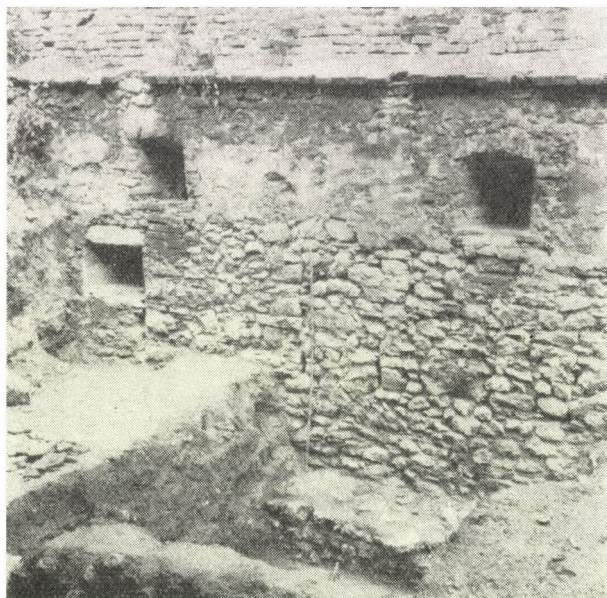
a római fal itt erősebben elpusztult. Ez volt az oka annak, hogy a középkori újjáépítés során ezen a darabon — a 7. toronytól É felé — az eredeti falsíkot már nem tartották be és még a legalsó kvádert is sem használták fel. Jól látható az is, hogy a XIII. század végéig milyen elpusztult külső falsíkkal (helyenként más a belső második kvádertorral) állott az a római városfal, melynek kijavítására a XIII. században a királyok helyi jövedelmeik egy részét biztosították, látva a fal „romlását nagy öregsége miatt”. Az átlagosnál nagyobb mérvű pusztulása miatt nem építették újjá a 7. toronytól É-ra eső legközelebbi római faltornyot sem, ennek helyén egyenes falszakasz húzódott már a II. periódustól kezdve.

Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell azt is, hogy az általunk megszámozott 34 középkori faltorony — a két kapun kívül — nem adja az összes római torony számát, csak azokat, amelyeket újra megépítettek. Ezeket kívül eredetileg még két kaputorony állott az É-i bejáratnál, 1 torony a 6. és 7. középkori torony között és 2 torony a 11. és 12. torony között a Hátsókapunál, tehát 39 torony tartozott a későrómai városfalhoz.

A külső, harmadik városfal csomkját a 3. réteg felszínét követő alapozási lábazattal az ásatás egész területén megtaláltuk. Felmenő mellvédfala a maradványok

¹⁰ Az alsó kőomladékréteg szintje alatt a 4. rétegben néhány II. századi római edénytöredék mellett csak egy középkori, valószínűleg Árpád-kori fazéktöredéket találtunk. A középkori városfal magas alapozása miatt

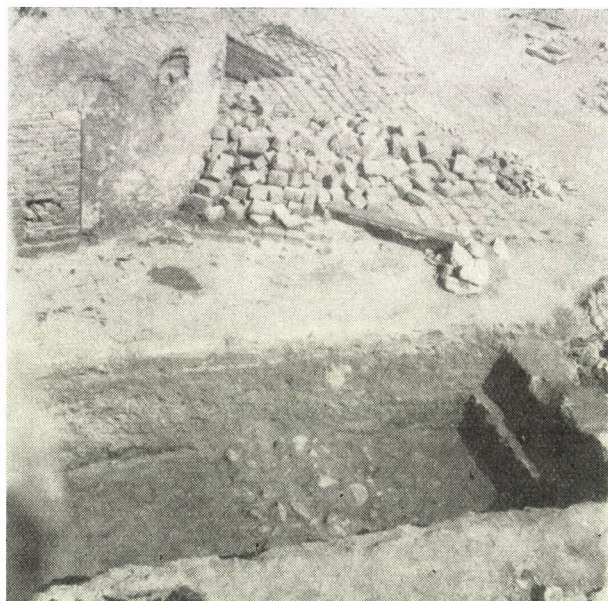
csak 2,6 m széles metszetet nyithattunk, s így a leletanyag csekélyisége pontos meghatározást nem tett lehetővé. Valószínűnek tartjuk, hogy mindkét szelvény 4. rétege Árpád-kori.

17. kép. A középső városfal belső oldala egy kibontott és egy elfalazott pártázatközzel

Рис. 17. Замурованный и разобранный промежутки между зубцами парапета на внутренней стороне срединной городской стены

Fig. 17. Le côté intérieur de l'enceinte médiane, avec un intervalle de créneaux démuré, et un emmuré

18. kép. A 7. torony mellett feltárt szelvény a középkori pusztulási réteggel

Рис. 18. Раскопанный участок рядом с 7-ой башней со слоем средневековых разрушений

Fig. 18. Le secteur dégagé près de la tour N° 7, avec la couche de la destruction au moyen âge

19. kép. Az előző kép szelvénye a római fal pusztulási rétegével

Рис. 19. Участок, изображенный на предыдущем рисунке со слоем разрушенной римской стены

Fig. 19. Un secteur de la fig. précédente, avec la couche de destruction du mur romain

szerint 80 cm vastag volt, mindkét falsíkján vakolva. A belső lábazat magasságában 15–20 cm-es szegletes vízkifolyó nyílásokat hagytak a fal alján, a falszoros szárazon tartására.

Városárok

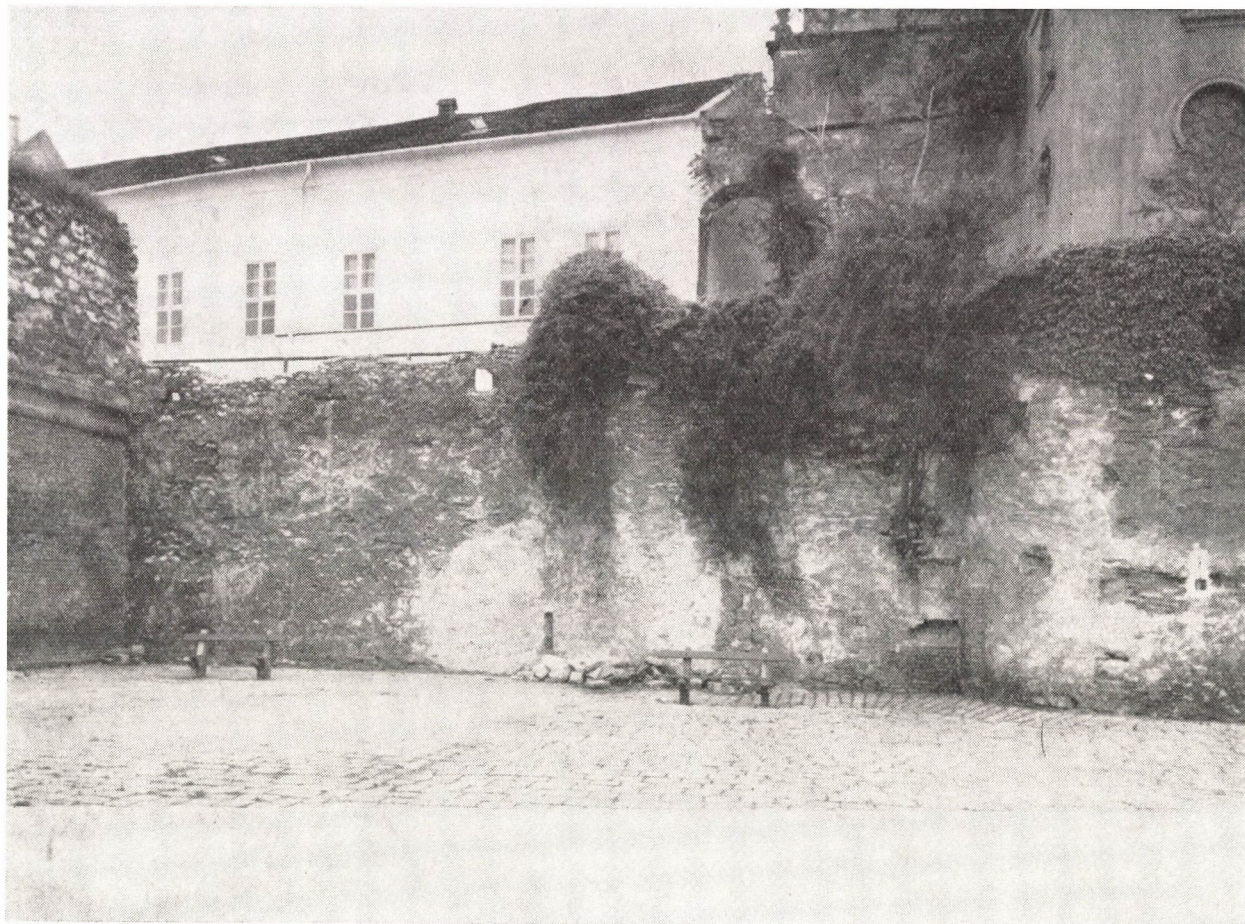
A külső városfal előtt egykor körbe húzódó árokról a 7. torony előtt 10 m hosszú szelvény feltáráásával tájékozódunk (12. kép A–A).¹¹ A tér kövezése alatt 3 m mélységig mindenütt az újkori épületek romanyaga és alapfalai feküdtek, közvetlenül a fal előtt pedig egy XVIII. századi kút kőből falazott aknája állott. A városfal előtt 3,20 m mélyen az egykori várárok lejtős széle húzódik, vékony kavicsréteg alatt sárga agyagból. A faltól mintegy 3 m távolságra az árok már vízszintes fenekű. A vékony kavicsréteg alatt sárga, majd kékes-szürke, vízátnemeresztő agyag fekszik. Az árok egykori alja felett kb. 1,10 m vastag szürke iszapréteget találtunk minden lelet nélkül, ez az árok használata közben rakódott le, részben még 1631 előtt, mert a Szt. György rondella alapfalát már ebbe ásták bele.¹² Az árok belső oldalán a felemelkedő sárga agyagrétegben két ferdén bevert végű karót találtunk, mellettük a kavicsrétegben 12 cm hosszú tavikagyló héja feküdt. A talajvíz kezdettől fogva¹³ 3,10 m mélységben jelentkezett, olyan bőséggel, hogy az árok teljes szélességének átvágását nem is végezhattük el.

A külső városfal alapozása az alsó falszoros középkori szintje alá 3,1 m-el nyúlik, így lényegében csak az árok mélységéig építették meg. Metszetünk szerint tehát az árok alja eredetileg 3 m-el volt mélyebb az alsó falszoros középkori szintjénél, ami egyúttal (ezen a szakaszon) vízének maximális mélységét 2–2,5 m-ben határozza meg.

¹¹ Már 1962-ben tervbe vettük a 10. torony előtt az árok kiásását, de a munkaerőhiány miatt ott elmaradt.

¹² Holl I., i. m. 32. kép C–C metszet.

¹³ Az árok átvágását 1964-ben kezdtük, de a talajvíz miatt a mélyítést csak 1966-ban végeztük el állandó szivattyúzás mellett.

20. kép. A 7. torony az ásatás előtt
Рис. 20. 7-ая башня перед раскопом
Fig. 20. La tour № 7 avant les fouilles

A városárok a forrásokban

A középkori városfal kiépítésének II. periódusa a XIII. század végétől kezdődött, a munka legnagyobb része 1330–1339 között folyt, I. Károly jelentős segítségével. 1340. január 16-án kelt új adománylevelében a király már kiemeli, hogy a város „... az ő munkájuk, költségük és kiváló gondoskodásuk által háromszoros fallal falazott és erősített...” és „mivel... körül árkot készíteni gondoskodának, erre azonban nekik saját lehetőségük hiányzik, ezért... ennek az ároknak és várnak munkájára 4 egymást követő évre...” az előző években adott fertői vámjövedelem másik felét ismét átadja.¹⁴ A kiásott árok 23–25 m szélességben övezte a várost, a külső fallal párhuzamosan haladva. Bár mélysége ásatásunk adata szerint csekély volt, szélességével elegendő távol tarthatta a támadót a falaktól. Az árok vizének állandósítását — valószínűleg akkor is jelentős mennyiségű talajvíz mellett — a Bánfalvi patak biztosította.

A középkori Sopron területét két patak vize szelte át. Az É-i oldalon az Ikva medre húzódott a külvárosokon keresztül, a D-i oldalon pedig a Bánfalvi (más néven Rák) patak. Utóbbi fő medre már a D-i külvároson kívül

feküdt, két ága azonban a külvárosok (Hosszúsor és a Gabonapiac) házai előtt folyt végig. E részeinek felhasználásával DNy felé és D felé halastóvá szélesítették.¹⁵ Michel Zakariásnak 1700-ban készült rézmetszete sematikusan ábrázolja a két patakot és a tavakat, jelölve azt a pontot is, ahol ekkor (a Belváros DK-i sarkánál) az utolsó tavat és az árkot csatorna kötötte össze. A XVIII. század elején készítette el a vármegye leírását Deccard J. K. A Bánfalvi patakról szólva ő is kiemeli: „... a soproniaknak vizet szállít. Ugyanis három részre osztják: a jobb és a bal ág halastavakat táplál, a középső ág vizét a várárokba bocsátják, amely a város falait körülveszi. Ugyanezt a patakot látjuk a posztosok árkában, amelybe a jobb ágból vezetik a vizet. Innét tovább a város hátsó kapujához folyik, itt a híd alatt halad néhány lépést, s azután földalatti csatornán egyesül a többi ággal, amelyek a házak között folynak. Végre a kertek kerítése mellett a külső város falához épült malomhoz folyik...”¹⁶

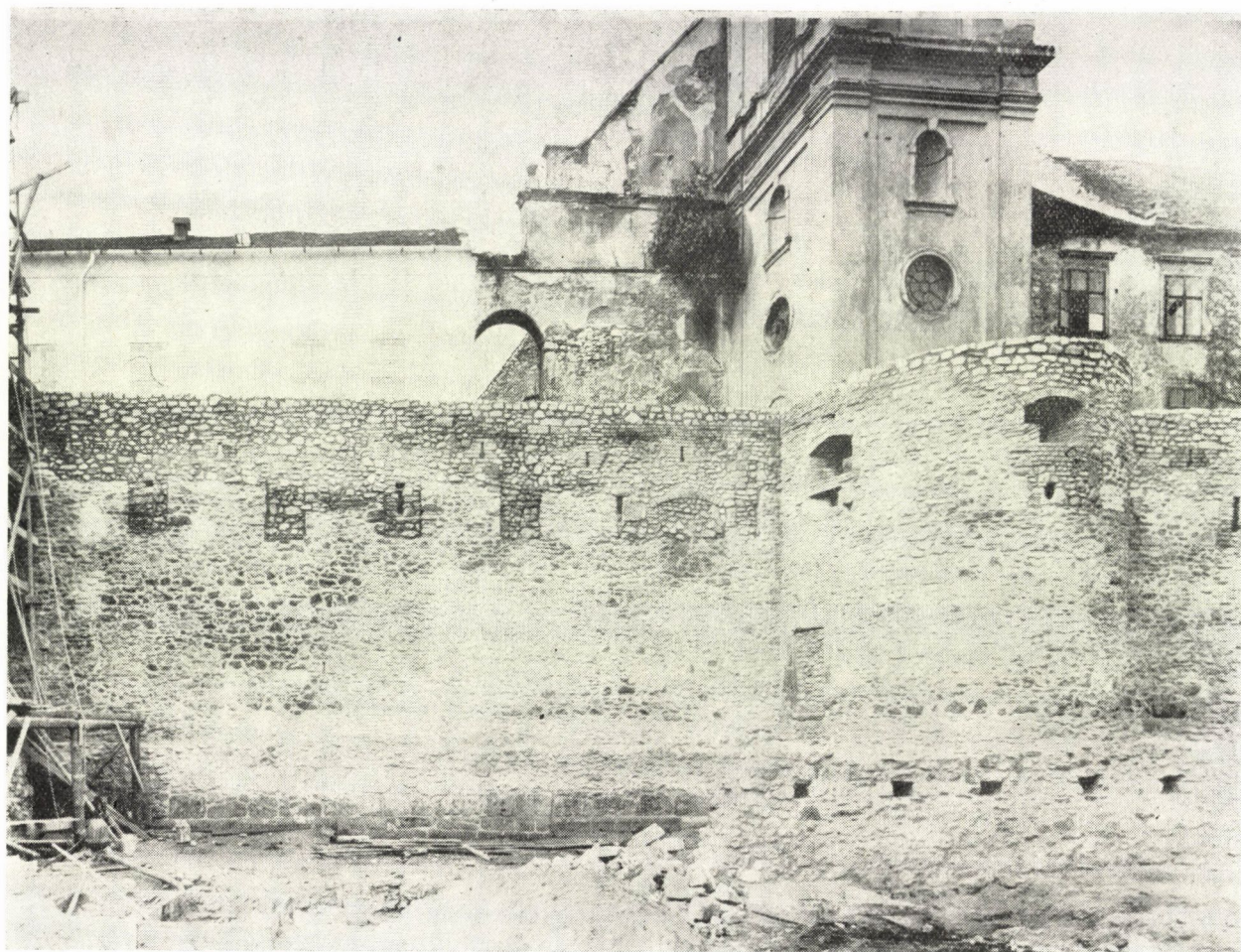
A Bánfalvi patak vize tehát csatornákon keresztül folyt az árokba és az óramutató járásával megegyező irányban körülkerülte a városfalat, míg végül ismét egy csatornán keresztül (Deccard idejében a föld alatt futva) visszajutott a felesleges víz a K-i oldalon a patakba.

¹⁴ Szövege: Házi J., Sopron sz. kir. város története. I/1. Sopron, 1921. 76.

¹⁵ A város 1622-évi rajzán a halastó leegyszerűsítve egyetlen tóként szerepel, az 1700-as rézmetszeten viszont

három részre tagolva, amit az írásos adatok is megerősítenek. Utóbbi metszet képe: *Csatkai E.*, i. m. 159.

¹⁶ Németh S., SSz 7 (1943) 148–150. A leírás 1743 előtt készült. A soproni patakokról részletesen: *Boronkai P.*, SSz 21 (1967) 179–189.

21. kép. A 7. torony és a középső városfal helyreállítás után
 Рис. 21. 7-ая башня и срединная городская стена после восстановления
 Fig. 21. La tour № 7 et l'enceinte médiane après la refection

Sajnos, nincsenek megfelelő forrásaink, amelyekből megtudhatnánk, hogy az ilyen csatornák kezdettől fogva hozzátartoztak-e a várak rendszeréhez. Valószínű, hogy a XIV. században még csak egyszerű árkok készültek és a fedett csatornák csak a XV. század elejétől kezdve biztosították a víz körforgását. Erre mutat ugyanis, hogy a városi tanács tevékenységével elégedetlen ellenzéki iparosok és polgárok mozgalmának kitörésekor 1425-ben a vádpontok között az utóbbiak a patríciusoknak föl-róják azt is, hogy azok „egy csatornát építettek Sopron városa körüli árokhoz, amely jelentős összegbe került és ezt azok a polgárok megkérdésünk és akaratunk ellenére készítették, ez a csatorna most annyira tele van szeméttel és sárral, hogy kitisztítani és kijavítani 80 aranyból is nehéz.”¹⁷

A városárok két fő szakaszát — határként a kapukat

vége — valószínűleg kezdettől fogva megkülönböztetésü Rövidároknak, illetve Hosszúároknak nevezték. A két név 1440-től bizonyítható, mellettük azonban ekkor használták még a Felsőárok elnevezést is.¹⁸ Ez a név, miután a Rövidárokkal együtt fordul elő, nyilván a Hosszúárokra, pontosabban annak D-i szakaszára vonatkoztatható. A Felsőárok név az ugyancsak egy esetben, 1478-ban előforduló Felső utca¹⁹ (Obere gasse) elnevezés párja lehetett, de később mindkettő feledésbe merült. Ha figyelembe vesszük, hogy a Szt. György utca éppen a Rövidárokkal párhuzamosan fut, nyilvánvaló, hogy az utóbbitól megkülönböztetett Felsőárok — és vele a Felső utca is — már ezen túl, a Hátsókaputól DNy-ra helyezkedhetett csak el. Így ez az utca véleményem szerint a Hátsókapunál kezdődött és a Sópiaccal szemben folytatódva a mai Fegyvertár utca őse volt.²⁰

¹⁷ *Házi J.*, i. m. II/1. 166. „... ipsi cives posuerunt unam cannam, vulgariter: ein rynn, ad fossatum extra civitatem Soproniensiem...” A vizsály okairól és ki-meneteléről részletesen I. *Szűcs J.*, Városok és kézmű-vesség a XV. századi Magyarországon. (Bp. 1955) 306.

¹⁸ A halászkok a Rövidárokból kifogott halakat a Felsőárokbba engedték. 1440 március: „... den vischeren, dye dy visch auss dem churezen graben haben geuangen vnd lassen in den oberen graben,” *Házi J.*, i. m. II/3. 173.

¹⁹ Az „Obere gasse” nevére Mollay Károly [SSz 14

(1960) 332.] hívta fel a figyelmet; a Szt. György utca korai nevének tartja, mivel Grafenegg Ulrik házának helymeghatározásaként fordult elő és ezt a mai Hátsókapu 2. sz. házzal azonosíthatta. Gondolatmenetének továbbvitelével később [SSz 21 (1967) 339] már úgy vélte, hogy ennek ellentéte — egy feltételezhető elnevezés-pár — is lehetett: ez az Alsó utca „valószínűleg a mai Fegyvertár utcával azonos”.

²⁰ A névadásnál indítóok az lehetett, hogy a városnak ez a része, a mindenkori kiindulópontot képező Előkapu-val szemben magasabban feküdt, ahogy magasabb ma is.

22. kép. A 7. torony D-i oldala ásatás után
Рис. 22. Южная сторона 7-ой башни после раскопа
Fig. 22. Le côté sud de la tour № 7 après les fouilles

23. kép. A 7. torony É-i oldala és a római városfal maradványa
Рис. 23. Северная часть 7-ой башни и остатки римской городской стены
Fig. 23. Le côté nord de la tour № 7 et le reste de l'enceinte romaine

24. kép. A középkori városfal alapozása a C—C metszet-nél a római fal előtt

Рис. 24. Фундамент средневековой городской стены у профиля С—С перед римской стеной

Fig. 24. Le fondement de l'enceinte médiévale près de la coupe C—C, devant le mur romain

Az árok (még nagyobb mértékben mint a városfalak) folyamatos karbantartást igényelt. A XV—XVI. századi adatok, főleg a városi számadáskönyvek alapján képet alkothatunk az ilyenfajta munkákról.²¹

Az árok karbantartásához szükséges különböző teendők irányítására, ellenőrzésére a város külön árok-mestert tartott,²² akinek még külön irnoka is volt. A bevételek növelésére a város az árok vizében (ugyanúgy a tavakban is) halakat tenyésztett, s úgy látszik, ezeket minden évben tavasszal kihalászva piacra vitték.²³ Ha szükséges volt, új halakkal pótolták az állományt.²⁴ Az árokba a vizet a patakból csatornacsövek vezették, ilyen biztosította az árok vizének kivezetését is. Így 1438-ban csöveket vesznek, s a következő év végén a molnárok több mint 63 napszámot „dolgoztak a csator-

²¹ A XIV. századra sajnos csak egy adat utal: 1397-ben Zsigmond király a harmincadjövedelemből évi 200 forintot rendel a városfalak gyilokjárójának (ám-bitusának) és az ároknak karbantartására, „...reparationem et reformationem fossati et ambitus muri in giro ipsius civitatis nostre...” *Házi J.*, i. m. I/1. 253—254. A következőkben felhasznált adatok a források hiányai miatt teljes képen nem adhatnak, a XV. század második feléről sem tájékoztatnak.

²² Így pl. 1432—42 között Erhard, aki a külváros III. negyedében lakik. *Házi J.*, i. m. II/3. 3—351. (Továbbiakban csak a kötettszámot idézzük.)

²³ 1423 április: bevétel halakért. II/1. 162. — 1427 április: kétszer borravalót számolnak el a halászoknak „...die grabenfischer vertrunken...” II/2. 377—378. A bevétel 26 tallér; „...die fisch aus dem statgraben.” II/2. 372. — 1433 április; II/3. 18. — 1498: egy kocsi-akománny-hal a Hosszúárokából. „...im lanngen statgraben gewischt...” II/5. 79. — 1505 február—március: II/5. 143—144. — 1522 július: II/5. 294

²⁴ 1453 május: II/3. 397—398. — 1524 május: pontyokat vesznek az árokba. II/5. 383, 421.

²⁵ 1438: „...XIII rinnen zu dem flusse aus der Aw in der parggraben VIII. tal. den.” II/3. 86. 1439 novem-

25. kép. A középső városfal É-i szakasza, bal oldalt újkori átépítéssel

Рис. 25. Северный отрезок срединной городской стены с перестройкой нового времени, расположенной слева

Fig. 25. Le secteur nord de l'enceinte médiévale, avec à gauche une reconstruction à l'époque moderne

nán, hogy a vizet a ligetből az árokba vezessék”. Miután 1441 tavaszán egy láncot vettek ehhez a csatornához, valószínű, hogy zsilipszerkezettel működött.²⁵

1504-ben kitisztítják a csatornát, mely a D-i oldalon a Hosszúárokba vezet, 1522-ben pedig megemelik, hogy a víz az árokba folyhasson.²⁶ 1514-ben a levezető csatornát tisztítják ki a Rövidárokban, tehát a K-i oldalon.²⁷ Gyakran alkalmazott szokás szerint a fal megközelítésének nehezítésére, részben pedig a part védelmére az árokba karókat vertek, ezek vágása és kihégyezése a városi ácsmester feladata.²⁸ Az árok tisztítására is gondot fordítottak, a sekély vízben könnyen növényzettel kivágták.²⁹ Amikor túlságosan eliszaposodott az árok, vagy az erődtéssel kapcsolatos munkák megkivánták, az árok vizét leengedték.³⁰

ber: „...das sie haben gearbaitt an den rinnen daz wasser ze laitten aus der Aw in den graben.” II/3. 174—175. A munka még decemberben is tartott, de akkor már más munkákkal együtt számolják el. — 1441 április, május: István Kovács vejétől láncot vásárolnak a csatornához, mely a ligetből az árokba vezet. „...für ain ketter zu den rinnen in den graben aus der aw...” II/3. 258, 327.

²⁶ 1504 március: „...das er die rynnns, die in graben get an der Lanngen Zeyll, hat aufgerawmbt...” II/5. 162. — 1522 december: II/5. 318. — 1514-ben a Hátsókapunál fektetnek csatornát — ez azonban azonos lehet a szennyvíz kivezetőjével is. Június: „...ain rynne gelegt vörschütt hat pey dem Hintertor...” II/5. 223.

²⁷ 1514 június: „...die ablass vorstössn im Kürtzn-grabn vnd dy möryn gemacht.” II/5. 223. Miután a mondat vége a szennyvíz-emésztőcsatornára vonatkozik, lehet, hogy ennek levezetőjét tisztították.

²⁸ 1427 május: „...die steken gespiczt hat zü dem graben...” II/2. 395. — 1433 április: „...holz zü steken hat geslagen in der Aw czu dem statgraben.” II/3. 17.

²⁹ 1459 augusztus: két, majd hat nád-vágó dolgozik két héten keresztül az árokban. II/4. 93. — 1498 szeptember: 21 napszám kifizetése a nád kiirtásáért. II/5. 87.

26. kép. A római városfal maradványa 1967-ben
Рис. 26. Руины римской городской стены, фиксированные в 1967 году
Fig. 26. Le reste de l'enceinte romaine en 1967

LES MURS MÉDIÉVAUX DE L'ENCEINTE DE SOPRON, II

Résumé

Dans le volume précédent de cette revue (Arch. Ért., 94, 1967, pp. 155—183) nous avons rendu compte des fouilles effectuées, entre 1961 et 1964, dans l'enceinte médiévale de Sopron. Nous avons publié dans ce rapport les résultats des fouilles exécutées, entre 1964 et 1966,

³⁰ 1427 május: „Item das mæn das wasser hat ausglait in dem graben IIII taglon . . .” II/2. 379. Ez után két kőművesmester dolgozik fiával és segédjével „az árokban: in gräbn”, de az elszámolásokból nem tűnik ki, mit építenek június—augusztus hónapokban itt. Lehet ez a külső harmadik városfal javítása ugyanúgy, mint a hidaknál a külső bélésfal. Csatornákat is vesznek: „ryn-nen vber den graben” és a hidakat is ácsolják. II/2. 380, 391, 393, 395—397. Ha tekintetbe vesszük, hogy gyakran magát az alsó falszorost is az árokhoz számították — nyilván az alacsony szintje miatt — (így pl. az 1440. évi számadáskönyvben: „... in den greben zu der hirnber zimmerholez geczimmet . . . an der hirnber in den greben gemauert haben . . .” II/3. 260—268), és az itt végzett munka is „az árokban” megjelöléssel szerepel csak, úgy kitűnik, hogy az előző esetben a helymeghatározás egészen nyitott kérdés!

1514 május: „... graben hatt abgelaßenn . . .” II/5. 222. Ez után következnek a 26. és 27. jegyzetben említett munkák.

³¹ 1612, 1613, 1614: Póda R., Sopron sz. kir. város monographiája. (Sopron 1890) 404, 408, 415.

³² Heimler K., Payr Gy. és Payr M. krónikája. (Sop-

A városi jövedelmek esőkkenésével az erősítésre fordítható összegek is mecsappantak. A hosszabb ideig elhanyagolt védművek romlása a XVII. században már egyre szembetűnőbb. A karbantartás hiánya miatt a XVII. század elején a polgárok képviselői a közgyűlésen évről évre figyelmeztetik a tanácsot, hogy a város árkait tisztítsák ki, 1613-ban külön kiemelve a Hátsókapu melletti árkot.³¹ A sürgetés végül is eredményes, 1615-ben a „hosszú városárkot”, a következő évben pedig a „rövid városárkot” ki is tisztították.³² A folyamatos karbantartás azonban ezután is hiányzott, hisz 1662-ben újra az elvégzendő (és nyilván most is csak elhalasztott) teendők között sorolják fel a Hátsókapunál levő árok kitisztítását és a víz bevezetését. A városi erősítések állapotát felülvizsgáló királyi biztos 1691-ben a városfalakat és az ágyúkat ugyan rendben találta, de kifogást emelt a városárok állapota miatt, mert az — ekkor is — részben eliszaposodott, részben pedig a nád nőtte be.³³

Az árok külső oldalán csak fontosabb szakaszokat erősített külön külső fal, így a kapuknál. 1432-ben számolják el a Boldogasszonytemplomnál a külső bélésfal kőművesmunkáit és 25 fuvar kő odaszállítását.³⁴ Egyébként azonban az árok külső oldalán úgy látszik nem építettek falat; egyszerű földrézsút mutat az 1622. évi rajz is.³⁵ 1617-ben sürgetik is a tanácsot, hogy a balesetek elkerülésére a városárok körül kerítés volna szükséges, de még 50 év múlva 1667-ben is megismétli a közgyűlés: a városárok bekerítendő, mert a hajnali misére jövők beleesnek.³⁶

A XVII. század második felében, méginkább a következő század elején a város a belső erősítésöket elhanyagolja. Az árok külső oldalán — miután előtte területet el a forgalmat vonzó nagy piacterek — bódék épülnek, később házak.³⁷ 1737-ben a közgyűlés már „a városárokban némely helyen újonnan létesített konyhakertek” megadóztatását kívánja és ugyanúgy a falszorosokban néhány év előtt létesített kertek adóztatását, a boltok tulajdonosait pedig megrója, hogy szemetet szórnak az árokba.³⁸ A következő században azután beépül és jó részét megsemmisül a belső védőrendszer.³⁹

Holl Imre

dans la partie est de la ville (fig. 3). Les sections de chantier creusées au sud et au nord de la tour murale n° 7 ont permis d'observer à nouveau la position et les périodes de construction du triple système de murs médiévaux (fig. 2).

ron 1942) 12.

³³ Gárdonyi A., Középkori városaink erődjellegének kialakulása. Hadtörténeti Közl. XLII (1941) 12—13.

³⁴ 1432: „die ausser fuetermaür bey Vnser fraün kirchen . . . zü der fütermaür im graben bey Vnser frau kirchen”. Házi J., i. m. II/3. k. 5, 7.

³⁵ Talán erre mutat az az adat is, hogy 1439 júniusában egy kaszásnak fizetnek napszámot, aki „az árokban kaszált” (talán a külső rézsút nőtte be a gaz?). „... ainem mader, der in dem statgraben gemät hat XX den.” Házi J., i. m. II/3. 157.

³⁶ Póda E., i. m. 419, 120.

³⁷ A folyamatról részletesen l.: Csatai E., i. m. 136, 303.

³⁸ Póda E., i. m. 362, 374.

³⁹ A közölt alaprajzok szempontjait és jelkulesát l. az I. rész 155—157. Valamennyi felmérés és rajz a Régészeti Intézetben készült. A középkori épületek jelöléséhez felhasználjuk a Szt. György templomnál Sallay M.—Sedlmayr J., Magyar Műemlékvédelem 1961—62 (Bp. 1966) 167—175.; a Szt. György utca 3. háznál pedig Riedlmayer Gy., Műemlékvédelem I (1957) 26—36. leírásait.

L'enceinte intérieure qui, au sud de l'église St. Georges, était conservée encore aujourd'hui en tant que façades arrières des maisons, ne subsiste plus au nord de l'église. Nous en avons trouvé ses restes dans une longueur de 40 m, par endroits démolis jusqu'à ses fondements. Devant le mur nous avons dégagé les moignons de quatre contreforts construits postérieurement (fig. 8—9), qui indiquent que cette section du mur était au XVe siècle déjà affaiblie et menaçait ruine. Le mur intérieur a été démoli à l'occasion de la construction, au milieu du XVIIe siècle, d'une nouvelle maison.

Le mur médian fut construit, aussi dans ce secteur, en utilisant les murailles romaines. La base du mur romain et l'assise inférieure de pierres de taille se trouvent encore à leur place originale; au moyen âge, le plan extérieur de mur fut reconstruit depuis ce niveau en remployant par endroits les pierres romaines (fig. 12, A—A, fig. 14, 21). La tour n° 7 suit elle aussi la ligne extérieure d'une tour romaine (fig. 22—23). Au nord de la tour l'enceinte romaine est plus dégradée que dans les autres secteurs. Ses fondements existent encore, mais ses pierres disposées dans deux rangées l'une derrière l'autre, sont très abîmées. L'enceinte médiévale a été donc à cet endroit construite en partie sur les restes du mur et en partie devant celui-ci (fig. 12 B—B, fig. 14). Dans un secteur long de 15 m ce n'est qu'un mur de soutènement de l'époque moderne qui s'avancait à la place des murailles médiévales. Celui-ci écroulé, les restes de l'enceinte romaine ont été découverts, en 1967, dans toute leur longueur (fig. 26).

Les fouilles ont mis au jour dans toute leur longueur les restes de la muraille extérieure constituant la troisième ligne de l'enceinte médiévale.

Nos observations ont continué à enrichir nos connaissances des périodes de construction. Jusqu'en 1297 la ville de Sopron était protégée par les restes de l'enceinte romaine de la basse époque, derrière laquelle courait un ouvrage en terre à charpente de poutres (ce dernier fut construit, tout probablement au XIe siècle, pour servir de château-fort royal au centre du comitat). C'est entre 1297 et 1339 que fut construit le nouveau système de l'enceinte médiévale au triple mur (IIe période). Nous avons réussi à observer sur le mur médian la forme crénelée originale de la IIe période (fig. 14). Dans la IIIe période cette forme fut abandonnée, et dans les intervalles des créneaux on avait aménagé des meurtrières de pierre de formes variées (fig. 14). Les trouvailles (fig. 15, 2—13) ont permis de conclure que la braie supérieure fut comblée déjà au début du XVIe siècle, donc la IIIe période peut être située au XVe siècle.

Dans les IVe et V^e périodes les meurtrières furent emmurées, et à leur place furent construites sur le sommet du mur de nouvelles meurtrières en brique. Les trouvailles de céramique permettent de dater cette période du XVIIe siècle (fig. 15, 14—15).

La construction du fossé entourant la ville fut, d'après les données des archives, exécutée entre 1340 et 1344. Les fouilles ont démontré (fig. 12, A—A) que le fossé était, à compter du niveau de la braie inférieure, profond de 3,1 m, et que son fond était horizontal. Toutefois sa largeur de 23—25 m a suffi pour tenir l'ennemi à l'écart des murs. Le fossé n'a commencé à se remplir de limon qu'au XVIe ou au XVIIe siècle.

Les données des archives permettent de nous former une bonne idée du mode de l'utilisation du fossé de fortification (cf. les notes 17—35). Au moyen âge, deux ruisseaux ont traversé le territoire de la ville de Sopron. Les deux branches du ruisseau courant sur le côté sud furent employées pour alimenter d'eau les étangs et le fossé. Pour contrôler l'entretien du fossé la ville a engagé un maître de fossé et, pour augmenter ses revenus, des poissons furent élevés dans l'eau du fossé et pêchés tous les printemps. L'eau du ruisseau fut conduite dans le fossé au moyen d'un canal à écluse dont la réparation est mentionnée à plusieurs endroits dans les sources. Pour rendre plus difficile l'accès aux murs, des poteaux de bois furent plantés dans le fossé qui, au début, était régulièrement nettoyé, mais qui, au XVIIe siècle, commençait à se dégrader parallèlement aux murs d'enceinte. L'eau du ruisseau était en partie envasée et en partie envahie de roseau. En 1737 un jardin potager fut établi dans le fossé qui, plus tard, a été utilisé pour la construction de bâtiments.

Les 34 tours murales médiévales marquées sur les plans (fig. 1) ne donnent pas entre les deux portes le nombre de toutes les tours romaines, seulement de celles qui, après 1297, furent reconstruites. En dehors de celles-ci, à l'enceinte romaine appartenaient encore deux tours de porte près de l'entrée nord, une entre les tours médiévales n°s 6 et 7, et deux entre les tours n°s 11 et 12, s'élevant des deux côtés de la Porte arrière. Ainsi, à l'enceinte romaine de la basse époque ont appartenu, y compris les portes, 39 tours. Sur l'emplacement cinq de celles-ci on n'avait, au moyen âge, pas construit de tours. Quatre furent supprimées à cause d'un nouvel aménagement des portes médiévales et une était trop dégradée pour être reconstruite.

Imre Holl

A KÖTEGYÁNI ÉKSZERLELET

Kötegyán község (Békés m.) nyugati részén, a Gyepes ér és a Sarkadi út között elterülő agyagbánya területén 52 darabból álló ékszerleletet találtak 1964-ben. A találok szerint az ékszerek a közölt agyag bög-rében kerültek felszínre.¹

A lelet tárgyai²

Füles bögre. Pereme a füllel szemben felemelkedik, vállát besimított vonalesoport és pontsor díszíti, szürke, füle kiegészített. M: 8,5 cm (1. kép).

Horgony alakú csüngő. Előlapja domború, hátlapja sima. Átm.: 2,8 cm (2. kép 1).

Kettős spirális csüngő. Kerek átmetszetű huzalból, hiányos. M: 2 cm (2. kép 2).

Félhold alakú csüngő. Végei behajlanak, előlapja domború, hátlapja sima, szára lemezzé kalapált és bepödött. Átm.: 1,6 és 1,9 cm (2. kép 3–4, 6).

Lemez csüngő. Félhold alakú, egy lyukkal. Átm.: 4,7 cm (2. kép 5).

Fecskefarok alakú csüngő. Felül egy lyukkal, végei visszahajlanak. Átm.: 5,2 cm (2. kép 7–8).

Spirál csőveszke. Félkör átmetszetű huzalból. Átm.: 0,6 cm (2. kép 11).

Spirál csőveszke. Kerek átmetszetű huzalból, 16 darab. Vö.: 2. kép 12.

Aranygyöngy. Henger alakú. Átm.: 0,3 cm (3. kép).

Borostyán gyöngy. 7 darab nyomott gömb-, 3 darab henger-, egy darab diszkosz-alakú. Átm.: 1,3 cm (Vö.: 2. kép 9).

Conus gyöngy. 12 darab, végeiken átfurtak (2. ábra 10).

Dentálium gyöngy. (2. kép 10).

A lelet előkerülésére vonatkozó hiányos adatok alapján nem lehet eldönteni, hogy az ékszerek kincslelet vagy egy sír tartozékai voltak-e. Ez a tény a tárgytípusok kapcsolatainak és időrendi helyének meghatározására szűkíti le a lelet analízisének lehetőségeit.

A bronztárgyak közül két típus, a *kettősspirál csüngő* (2. kép 2) és a különböző átmetszetű huzalokból készített spirál csőveszkek (2. kép 11–12) nagyobb számban már a korai bronzkorban feltűnnek, és több évszázadon keresztül nagy területen használt ékszerek.³

A félhold alakú lemezes csüngőhöz (2. kép 5) hasonló darabot más bronzkori leletből eddig nem ismerünk. Viszont lemezből kivágott csüngők kerültek elő a perjámosi kultúra területén,⁴ a szőregi temető 2. sírjában.⁵ Ha ez a darab nem is hozható közvetlen kapcsolatba a kötegyáni csüngővel, mindenesetre jelzi, hogy a hasonló korú, nagyméretű lemezes csüngők további előfordulásai a Dél-Tisza-vidéken is várhatók.⁶

Az egyszerű félhold alakú csüngők, a fecskefarok alakú lemezes csüngők, és a horgony alakú csüngő a kötegyáni lelet legfontosabb típusai.

A *félhold alakú csüngők* (2. kép 3–4, 6) legkorábbi darabjait a vatyai kultúra kialakulásának idejéből ismerjük.⁷ Nagyobb számban a vatyai kultúra, ritkábban a mészbetétes edények népének leletei között fordulnak elő.⁸ A típus előzményeit a Dél-Tisza-vidéken előkerült, hasonló formájú, csontból készített csüngőkben kereshetjük.⁹ Viszont eddig — a tárgyalt darabok kivételével — az ilyen bronz csüngők hiteles előfordulása ismeretlen a Tiszától keletre fekvő terület középső bronzkori leleteiben.¹⁰

A *fecskefarok alakú csüngő* (2. kép 7–8) nagyszámban a mészbetétes edények népe által elrejtett kincsleletekben került felszínre.¹¹ E nép törzsterületén kívül hasonló darabokat, bronz lemezből kivágva, a galgamácsai sírból, csontból faragva Nagyrévről ismerünk.¹²

A Dunaújváros-Kosziderpadláson talált III. számú kincsben levő példányok jelentik a *horgony alakú csüngő*

¹ A leletet Patay Pál szállította a Nemzeti Múzeumba. A közlés jogának átengedéséért ez úton mondok köszönetet.

² Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 65.32. 1–11., 67. 3. 1–2.

³ *Hundt, H.-J.*, Beziehungen der „Straubinger“ Kultur zu den Frühbronzezeitkulturen der östlich benachbarten Räume. Kommission für das Aneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra 1958 (Bratislava 1961) 155., 157., 175., 11. kép; *Bóna, I.*, Geschichte der Frühen und Mittleren Bronzezeit in Ungarn und im Mittleren Donauraum. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. — Sectio Historica. 3. (1961) 20.

⁴ Uo. 13–14.

⁵ *Foltiny I.*, A szőregi bronzkori temető. (Szeged 1941) 5., XIX. t. 19.; Vö. még: *Banner J.*, Az őszentiváni bronzkori telep és temető. (Szeged 1929) 19., 4. kép 8.

⁶ Meglepő az idézett szőregi lemez csüngő és a Dunától keletre fekvő területen felszínre került koszideri típusú kincsleletek közül többben, így a mezőberényi [*Bóna, I.*, Acta Arch. Hung. 9 (1958) V. t.], az orosi pusztai [*Tompa, F.*, BRGK 24–25 (1943–45) XXXIV. t. 1–2.], és a bárcái leletben [*Hajek, L.*, SA 5 (1957) 330., 8. kép 1–2.] megtalálható lemez csüngők közötti formai hasonlóság. Megfelelő bizonyító anyag hiányában csak

feltételezhetjük, hogy a típus korai előzményét a Tisza-vidéken, valószínűleg perjámosi kultúra fémműves-ségében kereshetjük.

⁷ *Bándi, G.*, MFME 1964–65 (1965) 44–; A típus részletes elemzését l. *Mozsolics, A.*, Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1967) 87 —.

⁸ *Mithay S.*, Bronzkori kultúrák Győr környékén. (Győr 1942) 12., V. t. 5., IX. t. 5. (Rábacsécsény-Füdispuszta); *Bakay K.*, — *Kalicz N.*, — *Sági K.*, Veszprém megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája I (Bp. 1966) 39., IX. t. 7. (Balatongyörök-Bódiskereszt); *Bándi G.*, — *Nemeskéri J.*, Alba Regia 7 (Nyomdában).

⁹ *Bándi, G.*, i. m. 45., 34. j.

¹⁰ Az idézett darabok is a későbronzkor elejére keltezhetők: *Komáromy J.*, JJE 1938–1943. 117., 2. kép; *Müllerer B.*, A vattinai őstelep. (Temesvár 1905) 15., II. t. 6.

¹¹ *Bóna, I.*, Acta Arch. Hung. 9 (1959) 224., 6. kép; *Ua.*, Geschichte... 21.; a típus részletes elemzését l. *Mozsolics, A.*, i. m. 90.

¹² *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn (Bp. 1968) 124., 163., CXIX. t. 3. — Nagyrév-Zsidóhalom lelőhelyről ajándékként 8 darab fecskefarok alakú csont csüngő került a Nemzeti Múzeumba, ltsz.: 19/1931.

(2. kép 1) egyetlen hitelesnek számító előfordulását.¹³ A többi hasonló darab bizonytalan összetartozású leletekből ismert.¹⁴

A kötegyániakhoz hasonló, különböző alakú *borostyán gyöngyök* (2. kép. 9) jelentősebb számban először a középső bronzkorban tűnnek fel, elsősorban a tiszavidéki kultúrák leletei között.¹⁵ A koszideri típusú kincsleletekben is megtaláljuk a borostyán gyöngyök különböző típusait.¹⁶

A *dentálium* és *conus gyöngy* (2. kép 10) viszonylag gyakran előfordul a Tisza-vidék középső bronzkori anyagában. A gyulavarsándi kultúra telepei közül Békés-Várdombon, Herpályon és Gyulavarsánd-Laposhalmon kerültek felszínre.¹⁷ A koszideri típusú fémeket tartalmazó orosi-pusztai sír mellékletei között is megtaláljuk.¹⁸

Henger alakú *aranygyöngyök* (3. kép) szintén az orosi-pusztai sírleletből és a kölesd-hangospusztai kincsleletből ismertek. A Kárpát-medencében talált bronzkori aranygyöngyök két típusát különbözteti meg Mozsolics Amália. A kötegyániakhoz hasonlókat keltezi fiatalabbnak, és a leletösszefüggések alapján a koszideri típusú bronzokhoz kapcsolja.¹⁹

Az ékszereket tartalmazó *egyfüles bögréhez* hasonló darabot az eddig közölt leletanyagból nem ismerünk. Formája alapján a bodrogszerdahelyi temető egyik díszítménye jelenti a legjobb analógiát a kötegyáni edényhez.²⁰ A három benyomott pontból álló díszítés a Tisza vidéki középső bronzkori kultúrák fiatalabb lelet-együtteseinek edényein fordul elő a leggyakrabban.²¹

A tárgytipusok rövid elemzése egyértelműen középső bronzkorinak határozza meg a kötegyáni leletet, mely így — legalábbis területileg — a gyulavarsándi kultúrához kapcsolódik.²² Viszont általános és hosszantartó bronzkori használatuk miatt még azok az ékszerek sem jelentenek feltétlen és egyértelmű összefüggést a gyulavarsándi kultúra és a kötegyáni lelet tárgyai között, amelyek mindkettőben előfordulnak: a kettősspirál csüngő, a spirál csövecskék, a dentálium, conus, és borostyán gyöngyök.²³ Konkrét összefüggésre utalnak viszont a leletben található fecskefarok alakú és félhold alakú csüngők. A két típushoz tartozó darabok lelőhelyeinek topográfiai helyzete reálissá teszi azt a feltételezést, hogy az említett ékszereket elsősorban — előbbi talán kizárólagosan? — a mészbetétes edények népének féműhelyei gyártották. Még abban az esetben is, ha ezt a feltételezést pillanatnyilag igen kevés sírlelet, inkább az említett nép törzsterületén előkerült kincsleletek igazolják.²⁴

Ezt figyelembe véve, a szóban forgó két típus gyulavarsándi területre jutásának feloldására alternatív lehetőség kínálkozik: kereskedelmi kapcsolat, illetve a mészbetétes edények népe által elrejtett kincsleletek mögötti történeti eseménnyel való összefüggés. Bár nem zárhatjuk ki a fémekre is kiterjedő kereskedelmi kap-

1. kép. Kötegyán. 1 : 1
Рис. 2. Көтедьан. 1:1
Fig. 1. Kötegyán

csolat lehetőségét, több ok miatt a dunántúli készítésű darabok Tisza-vidékre kerülését a mészbetétes edények népének önálló életét megszüntető történeti eseménnyel hozzuk kapcsolatba. Ezt igazolni látszanak az alábbiak.

1. Mészbetétes díszű edény (észak- és délpannon egyaránt) nagy számban ismert a Tisza vidéki kultúrák leletei között, ezekhez kapcsolódó fém viszont csak elenyésző számban.²⁵

2. Ezt alátámasztani látszik a mészbetétes edények

esetét, több ok miatt a dunántúli készítésű darabok Tisza-vidékre kerülését a mészbetétes edények népének önálló életét megszüntető történeti eseménnyel hozzuk kapcsolatba. Ezt igazolni látszanak az alábbiak.

1. Mészbetétes díszű edény (észak- és délpannon egyaránt) nagy számban ismert a Tisza vidéki kultúrák leletei között, ezekhez kapcsolódó fém viszont csak elenyésző számban.²⁵

2. Ezt alátámasztani látszik a mészbetétes edények

esetét, több ok miatt a dunántúli készítésű darabok Tisza-vidékre kerülését a mészbetétes edények népének önálló életét megszüntető történeti eseménnyel hozzuk kapcsolatba. Ezt igazolni látszanak az alábbiak.

1. Mészbetétes díszű edény (észak- és délpannon egyaránt) nagy számban ismert a Tisza vidéki kultúrák leletei között, ezekhez kapcsolódó fém viszont csak elenyésző számban.²⁵

2. Ezt alátámasztani látszik a mészbetétes edények

esetét, több ok miatt a dunántúli készítésű darabok Tisza-vidékre kerülését a mészbetétes edények népének önálló életét megszüntető történeti eseménnyel hozzuk kapcsolatba. Ezt igazolni látszanak az alábbiak.

1. Mészbetétes díszű edény (észak- és délpannon egyaránt) nagy számban ismert a Tisza vidéki kultúrák leletei között, ezekhez kapcsolódó fém viszont csak elenyésző számban.²⁵

2. Ezt alátámasztani látszik a mészbetétes edények

esetét, több ok miatt a dunántúli készítésű darabok Tisza-vidékre kerülését a mészbetétes edények népének önálló életét megszüntető történeti eseménnyel hozzuk kapcsolatba. Ezt igazolni látszanak az alábbiak.

1. Mészbetétes díszű edény (észak- és délpannon egyaránt) nagy számban ismert a Tisza vidéki kultúrák leletei között, ezekhez kapcsolódó fém viszont csak elenyésző számban.²⁵

2. Ezt alátámasztani látszik a mészbetétes edények

esetét, több ok miatt a dunántúli készítésű darabok Tisza-vidékre kerülését a mészbetétes edények népének önálló életét megszüntető történeti eseménnyel hozzuk kapcsolatba. Ezt igazolni látszanak az alábbiak.

1. Mészbetétes díszű edény (észak- és délpannon egyaránt) nagy számban ismert a Tisza vidéki kultúrák leletei között, ezekhez kapcsolódó fém viszont csak elenyésző számban.²⁵

2. Ezt alátámasztani látszik a mészbetétes edények

esetét, több ok miatt a dunántúli készítésű darabok Tisza-vidékre kerülését a mészbetétes edények népének önálló életét megszüntető történeti eseménnyel hozzuk kapcsolatba. Ezt igazolni látszanak az alábbiak.

1. Mészbetétes díszű edény (észak- és délpannon egyaránt) nagy számban ismert a Tisza vidéki kultúrák leletei között, ezekhez kapcsolódó fém viszont csak elenyésző számban.²⁵

2. Ezt alátámasztani látszik a mészbetétes edények

esetét, több ok miatt a dunántúli készítésű darabok Tisza-vidékre kerülését a mészbetétes edények népének önálló életét megszüntető történeti eseménnyel hozzuk kapcsolatba. Ezt igazolni látszanak az alábbiak.

¹³ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1959) 211., II. t. 7.

¹⁴ Nagyhangos: Arch. Ért. 23 (1903) 427., 429., 15, 21. kép; Mozsolics, A., i. m. 151–152., XXXIII. t. 57–86, 88.; „Somogy megyei lelet”: Hampel J., Arch. Ért. 18 (1898) 83., 23. kép; Mozsolics, A., i. m. 161–162., XXXVIII. t. 10.

¹⁵ Roska M., Ásatás a Pécska-Szemlaci határban levő Nagy Sáncon. (Kolozsvár 1912) 16., 22. kép 2. (Pécska); Foltiny I., i. m. 2, 181, 114, 211. sír (Szög); Hajek, L., i. m. 332., 9. kép 3. (Bárca); Németh P., Szabolcs-Szatmári Szemle 1966. 2. szám (Ópályi); Hernádkak, 67, 74, 81, 110. sír (MNM, ltsz. 3/1952); Megyasszó, 95, 125, 127. sír (MNM, ltsz. 1/1952).

¹⁶ Vö. Mozsolics, A., i. m. 72. — Feltehetően a hamvasztásos temetkezés szokásával magyarázható, hogy a dunántúli középső bronzkori sírleletekben szinte egyáltalán nem, a kincsleletekben viszont nagyobb számban kerültek elő borostyán gyöngyök.

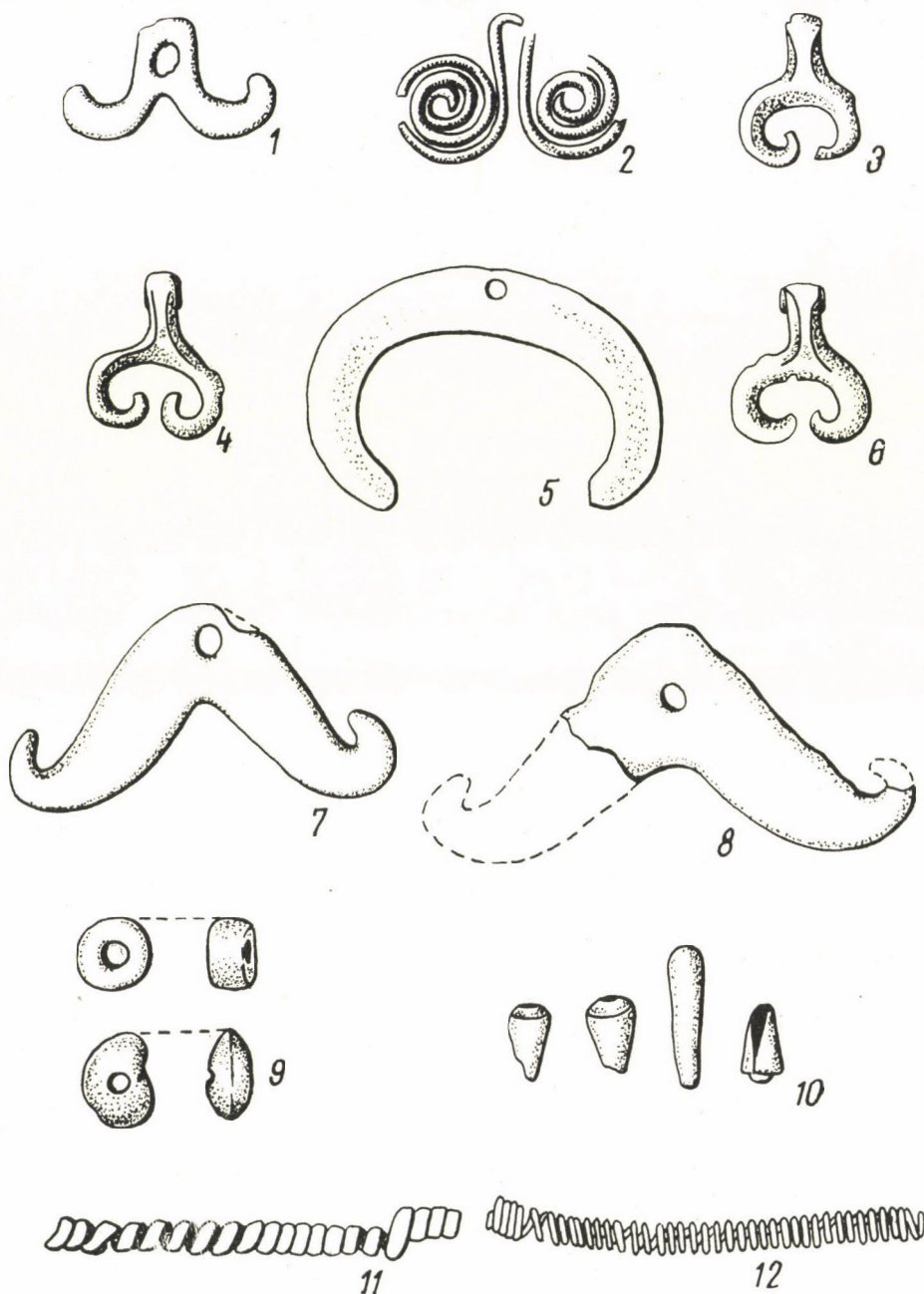
¹⁷ A gyöngyök középső bronzkori előfordulásának teljességre törekvő felsorolását I. Bóna I., A középső bronzkor a Középdunamedencében (Kézirat 1959).

¹⁸ Mozsolics, A., i. m. 155., LXX. t. 9.

¹⁹ Uo., 72–73.; Mozsolics, A., BRGK 46–47 (1965–1966) 34.

²⁰ Polla, B., Birituelle Füzesabonyer Begräbnisstätte in Strada nad Bodrogom. Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei I (Bratislava 1960) 302., V. t. 4.

²¹ Roska M., i. m. 27., 45. kép, 40., 71. kép; Foltiny

2. kép. Kőtegyán. 1 : 1

Рис. 2. Кőтедьян. 1:1

Fig. 2. Kőtegyán

népe és a gyulavarsándi kultúra fémművessége közötti minőségi különbség, az utóbbi javára.

3. A félhold- és a fecskefarok alakú csüngők, a lelet tipológiailag legfiatalabb, szintén dunántúli eredetű darabjával, a horgony alakú csüngővel együtt kerültek a Tisza-vidékre.

A fecskefarok alakú, és a horgony alakú csüngő egy leleten belüli előfordulása érdekes problémákat vet fel. Amint a fentebb idézett analógiák egyértelműen bizonyítják, előbbieik gyártását a mészbetétes edények népének fémművességéhez lehet kötni. A horgony alakú csüngő eddig csak koszideri típusú kincsleletekből ismert:

Dunaújváros—Kosziderpadlás III. számú kincs, Somogy megyei lelet, és a bizonytalan összetartozású nagyhangosi lelet.

Bóna István a mészbetétes edények népének tulajdonított kincsleleteket (Abda, Szomód, Pusztasárkánytő, Tolnanémedi, Kóros stb.) elkülöníti a koszideri típusú leletektől. Földbe kerülésüket (középső bronzkor 2—3 periódusának fordulóján; R BA₂—BB₁ fordulója) a halomsíros kultúra dunántúli támadásával hozza kapcsolatba.²⁶ Mozsolics Amália a két kincslelet horizontot együtt tárgyalja. Elrejtésüket a B III végére (R BB vége) keltezi, megemlítve, hogy néhány lelet — Szomód,

²⁶ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 224, 226.; Ua., Geschichte... 21.

Pusztasárcánnyó, Tolnanémedi — a többinél idősebbnek látszik.²⁷ Bóna István és Mozsolics Amália véleménye a mészbetétes edények népe által elrejtett kincsleletek értékelésénél két ponton tér el egymástól: a) a kincsleletek földbe kerülésének keltezése; b) Bóna István a kincsleleteket törzsi fémművesség termékeinek tekinti, Mozsolics Amália pedig a koszideri típusú kincsleletekkel összevonva elemzi azokat, és inkább a műhelyek és fémműveségi központok szerepét és jelentőségét kutatja.

A kötegyáni ékszerlelet dunántúli kapcsolatainak tisztázása érdekében szükségesnek látjuk az alábbiakat megjegyezni.²⁸

A mészbetétes edények népének kincsleletei és a koszideri típusú kincsleletek tárgyai egészükben tipológiailag is elkülönülnek egymástól. Néhány típus kivételével, pl. a spirálisokban végződő karperec (Kóros—Alsónémedi, Bárca D₂, Dunaszerdahely, Rákospalota), a félkör átmetszetű huzalból készített karperec (Kóros—Dunapentele-Kosziderpadlás II és III, Szigliget, Zalaszentiván) a két kincslelet csoportot különböző tárgyak alkotják.²⁹

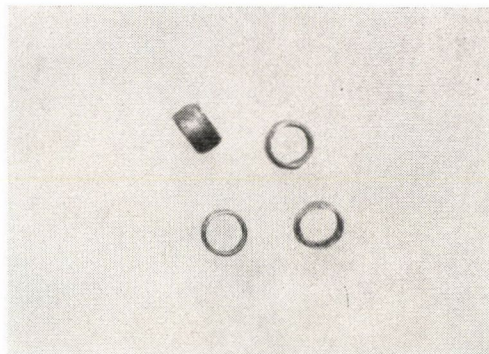
Bóna István véleményét támogatja, hogy a mészbetétes edények népe által lakott területen kívül eddig hasonló zárt kincslelet nem került elő. Ugyanakkor a mészbetétes edények népe törzsterületén több koszideri típusú kincslelet került felszínre: Szigliget, Balatonkiliti, Simontornya, Rácegres, Zalaszentiván (?). Ez a tény a leletek beható elemzése nélkül is arra enged következtetni, hogy a mészbetétes edények népe által elrejtett, és a koszideri típusú kincsleletek, amelyek a Kárpát-medencének szinte egész területén felszínre jönnek, nem kerülhettek egyidőben földbe. A két kincslelet horizont elrejtése közötti időbeli különbség konkrét meghatározására jelenleg még kevés a bizonyító anyag, és ezek jelentős része közöletlen.

A magyar kutatás korábbi feltételezését, hogy a középső bronzkor végét a Kárpát-medencében a halomsíros kultúra törzseinek megjelenése jelenti, az utóbbi évtized új leletegyüttesei alátámasztják.³⁰ Viszont az eddig közzétett leletanyag is arra utal, hogy a halomsíros törzsek hódítása és letelepedése szakaszosan történt, tájegységenként más-más időben, eltérő ethnikai és politikai viszonyokat eredményezve.³¹ Amint ezt már más helyen kifejtettük,³² ez a korszak a későbronzkor első periódusa a Kárpát-medence egészére vonatkoztatva, ha a későbronzkor kezdetét a tényleges történeti eseménnyel, a halomsíros törzsek első betörésével (letelepedésével) azonosítjuk.

Ebben az időszakban a középső bronzkori lakosság egy részének elmozdulására és keveredésére ma már több fontos leletegyüttes utal: a rákospalotai edénylelet,³³ a vatyai kultúra részbeni keletre húzódása (a rákócizfalvi

csoport kialakulása),³⁴ az észak-pannon mészbetétes edények népének délkeleti irányú elmozdulása.³⁵

Utóbbival hozhatjuk közvetlen kapcsolatba a kötegyáni lelet dunántúli eredetű tárgyainak Tisza-vidékre jutását. A lelet földbekerülése viszont ezzel az eseménnyel nem hozható összefüggésbe, hiszen az ékszereket tartalmazó agyag bögre — kidolgozása és jellege alapján — a gyulavarsándi kultúra legkésőbbi darabjaival mutat közeli rokonságot. Tehát helyi, tiszántúli készítménynek tekinthető.

3. kép. Kötegyán. 1 : 1

Рис. 3. Көтедьян.

Fig. 3. Kötegyán

Önmagában a lelet tipológiailag legfiatalabbnak látszó darabja, a horgony alakú csüngő, sem adhatja meg egyértelműen a lelet elrejtésének idejét, és egyedül az említett típus alapján nem köthetjük a koszideri típusú kincsleletek földbe kerüléséhez. Ennek okai: 1. a horgony alakú csüngő a félhold alakú csüngőkkel és a fecskefarok alakú csüngőkkel együtt került a leletbe (ez legfeljebb arra utal, hogy a mészbetétes edények népét ért halomsíros támadás idején a vatyai kultúra dunamenti fémműhelyei is gyártották a koszideri típusú fémeket),³⁶ 2. a Tisza-vidéken földbe került koszideri típusú kincsleletekben egyetlen olyan fém típusú sincs, amely a kötegyáni leletben előfordul.³⁷

Az elmondottakból arra következtetünk, hogy a kötegyáni lelet a mészbetétes edények népének és a koszideri típusú kincsleleteknek az elrejtése közötti időben került földbe, a későbronzkor első periódusának elején, melyet a R BB₁ periódus utolsó harmadával párhuzamosíthatunk.³⁸

Kovács Tibor

²⁷ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 137—; Ua., Bronzefunde... 124.

²⁸ Meggyőződésünk, hogy a szóban forgó történeti események idejének és következményeinek több oldalról alátámasztott megvilágítására csak a dunántúli középső bronzkori kultúrák és a dunántúli halomsíros kultúra monográfikus feldolgozása után nyílik lehetőség. Alábbi megjegyzéseinket a kincsleletek topográfiai helyzetének összehasonlítása alapján tesszük.

²⁹ Szándékosan mellőztük a felsorolásnál a nagyhangosi kincslelet tárgyait. Összetartozásuk, kétséget kizáróan, ma már nem állapítható meg. Bóna István két részre választva [Acta Arch. Hung. 9 (1958) 5. kép], Mozsolics Amália egy leletegyüttesként tárgyalja (Bronzefunde... 151—152.).

³⁰ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1958) 119—; Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 228, 230.

³¹ Vö. Kemenczei T., Ach. Ért. 90 (1963) 169—; Kovács T., Acta Ant. et Arch. 10 (1966) 65—; Ua., FA 17 (1965) 82—83.

³² Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 198.

³³ Schreiber R., Arch. Ért. 94 (1967) 48—.

³⁴ Kovács T., Acta Ant. et Arch. 10 (1966) 66—68.

³⁵ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 224.; Bárdi G., Adatok a mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának történetéhez. JPMÉ (1967), sajtó alatt.

³⁶ Ezt a mindkét kincslelet csoportban előforduló azonos típusok — spirálisokban végződő karperec, egyszerű lemez kartekecs, és a hasonló darabok is igazolják; pl. a mészbetétes edények népének kincsleleteiben gyakori, mindig fül nélküli öntött korong csüngő és a Duna-újváros-koszideri I leletben ennek a típusnak füles változata.

³⁷ A kötegyáni arany gyöngyökhöz hasonlóak vannak az orosi pusztai sírleletben (Tompai, F., i. m. XXXIV. t. 25.). A leletet koszideri típusú tárgyak alkotják, de földbekerülésüket csak feltételezen lehet a Tisza vidéki koszideri típusú kincsleletek elrejtéséhez kötni.

³⁸ Vö. Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 198.

Summary

An assemblage of 52 jewels was found in the territory of a clay pit, situated in the western part of Kőtegyán village (Békés county) in 1964. According to the statement of the finders, the jewels have come to surface in the published earthen mug.

The objects of the find: a handled mug (Fig. 1), an anchor-shaped pendant (Fig. 2, 1), a double spiral pendant (Fig. 2, 2), a crescent-shaped pendant (Fig. 2, 3-4 and 6) a plaque pendant (Fig. 2, 5), a dovetail-shaped pendant (Fig. 2, 7-8), 17 small spiral tubes (Fig. 2, 11-12), 4 golden pearls (Fig. 3), 11 amber beads (Fig. 2, 9), 12 conus beads and 1 dentalium pearl (Fig. 2, 10).²

The data connected with the uncovering of the find are defective, so that they do not enable us to define, whether the jewels were parts of a hoard or grave-goods. This circumstance restricts the chances of analyzing the find to a determination of the connections of the types and of their place in chronology.

The double spiral pendant and the small spiral tubes are jewels in general use since the Early Bronze Age.³ We do not know a parallel of the *crescent-shaped plaque pendant*. The earliest specimens of the *cast crescent-shaped pendants* are familiar at the time of the emergence of the Vátya culture.⁷ They appear in a considerable number among the finds of the Vátya culture and, not so frequently, among those of the people of the folk of incrustated ware.⁸ The *dovetail-shaped pendant* has come to surface in large quantities in the hoards hidden by the folk of incrustated ware. The specimens of hoard III, found at Dunaújváros-Kosziderpadlás, mean the authentic appearance of the *anchor-shaped pendant*.¹³⁻¹⁴ The *amber beads* of various shapes occur in a considerable number in the Middle Bronze Age for the first time.¹⁵⁻¹⁶ The *dentalium* and the *conus beads* are relatively common in the Middle Bronze Age material of the Tisza region.¹⁷⁻¹⁸ A. Mozsolics connects the cylindrical *golden pearls* similar to the Kőtegyán specimens to the bronzes of Koszider type.¹⁹ No parallel to the *one-handled mug* which contained the jewels is known from find material published hitherto. Owing to its shape, an unornamented mug of the Bodrogszerdahely cemetery represents the best analogy of our vessel.²⁰ The ornament, consisting of three impressed dots, occurs most frequently on the vessels of the younger assemblages of the Middle Bronze Age cultures of the Tisza region.²¹

The short analysis of the types of the objects unequivocally determines the Kőtegyán find as a Middle Bronze Age one; so it is linked at least geographically to the Gyulavarsánd culture.²² On the other hand, not even the jewels occurring in both: the double spiral pendant, the small spiral tubes and the various beads prove an absolute and unambiguous connection between the Gyulavarsánd culture and the objects of the Kőtegyán find, as they were for a long time in general use.²³ The dovetail-shaped and crescent-shaped pendants of the find allude, again, to a concrete connection since they were (the former ones perhaps exclusively) manufactured in the first place by the metal workshops of the people of incrustated ware. Taking this into consideration,

we may suggest an alternative explanation to the way in which the latter two types reached Eastern Hungary: either commercial relations or a connection with a historical event which moved the people of incrustated ware to conceal the hoards.

The first possibility seems to be ruled out by the following circumstances: 1. a considerable number of incrustated vessels is known in the Tisza region, metal, however, in insignificant quantities;²⁵ 2. the qualitative difference between the metallurgy of the folk of incrustated ware and that of the Gyulavarsánd culture, to the advantage of the latter; 3. the dovetail-shaped pendant, frequent in the hoards hidden by the people of incrustated ware, and the anchor-shaped pendant, occurring in the Koszider-type hoards, younger than the former, came together to the Tisza region.

I. Bóna and A. Mozsolics evaluate the assemblages of the two hoard horizons in a different way.²⁶⁻²⁷ The opinion of I. Bóna is supported by the fact that the objects of the two hoard horizons, except for two types, are different also in their typology. Nor do topographical observations justify their synchronism (as suggested by A. Mozsolics), since no hoards hidden by the folk of incrustated ware have been unearthed outside the basic area of this people so far, whereas hoards of the younger Koszider type are known from the entire Carpathian basin.

We have innumerable assemblages in proof of the fact by now that the beginning of the Late Bronze Age in the Carpathian basin is marked by the invasion and settlement of the tribes of the tumulus culture, happening at various times in the different regions, resulting in divergent ethnical and political conditions.³⁰⁻³¹ This period, lasting till the end of the full extension of the tumulus tribes, is the first period of Late Bronze Age,³² in which the migration and intermingling of a part of the Middle Bronze Age population is referred to by several important assemblages: by the vessel find from Rákospalota,³³ by the development of the Rákóczi-falva group,³⁴ and by the move of the folk of incrustated ware of Northern Transdanubia to a south-eastern direction.³⁵

It is the latter with which we may connect the arrival of the objects of Transdanubian origin of the Kőtegyán find in the Tisza region. The date at which the find was hidden in the earth, cannot be determined by this event either (since the vessel of the find is of local product), or by the type seeming the typologically youngest (as to the dating accepted today): the anchor-shaped pendant, among the finds of Koszider type, hidden in the Tisza region, do not contain but a single one of the types, belonging to the Kőtegyán find.

Consequently at present we are led to the sole conclusion that the Kőtegyán find was hidden between the dates in which the hoards of the folk of incrustated ware and those of Koszider type were concealed, at the beginning of the first period of Late Bronze Age, which can be paralleled to the first third of period R BB.³⁸

T. Kovács

TERRA SIGILLATÁK A KELET-PANNÓNIAVAL SZOMSZÉDOS BARBARICUMBAN

A barbaricum importjának néhány kérdése

Róma és a környező népek kapcsolatainak csak egyik oldalát jelentik azok a háborúk, melyeknek szakadatlan folyamatáról a történeti források tájékoztatnak bennünket. A másik oldal: a békés kereskedelem, illetve annak formája csak néhány auktorutalásaiban tükröződik, éppen ezért a barbaricum kereskedelem problémáinak megoldását az epigráfiai, még inkább a régészeti kutatások eredményeitől várhatjuk. A Szabad Germániába irányuló export kérdésével már számos adatgyűjtés és összefoglalás foglalkozott,¹ jelentős részük érinti a Pannóniával szomszédos népek területére vonatkozó adatokat is.² Az utóbbi évek lengyel és szlovák kutatása nagy figyelmet szentel a provinciánkból érkező importárúk tanulmányozásának,³ ennek nyomán pedig a kutatás jelentős lépést tett előre a kérdés megoldásához. (Útvonalak megállapítása, a kereskedelmi kapcsolatok leltetéseként, az egyes időszakokban elért intenzitás meghatározása stb. ...)

Míg Pannónia és a tőle északra lakó népek kereskedelmi kapcsolatai — részben a forrásanyag, részben pedig jó anyaggyűjtések és publikációk kapcsán — egyre világosabban kirajzolódnak, addig a provinciától keletre élő népek: elsősorban a szarmaták, az osusok és cotinusok felé irányuló export csak kevés kutatót foglalkoztatott. Hiányzik a római gyártmányú tárgyak corpora: csak néhány darab került közlésre egy-egy szarmata temető leletanyagának ismertetése kapcsán. A legtöbb római leletet Párducz Mihály publikálta szarmata corporában.⁴

Bár az adatok még rendkívül hiányosak, az alábbiakban megkíséreljük Kelet-Pannónia és a vele szomszédos népek kereskedelmi kapcsolatainak történeti szempontú vizsgálatát. A régészeti leletanyagot, — a terra sigillaták kivételével — jobbára csak olyan mértékben tudtuk bevonni tanulmányunkba, amennyire a publikációk⁵ azt lehetővé tették. Corpus-szerű teljességre törekedő gyűjtést csak a terra sigillaták vizsgálata kapcsán végeztünk, miután a terra sigillata olyan lelet, mely pontos keltezhetősége, eredetének felismerhetősége miatt segítséget

nyújthat a többi tárgy tanulmányozásához, s egyben a korai császárkori kereskedelmi kapcsolatok kutatásához szilárd alapot ad.

A piachelyek

A szarmata-római kereskedelmi kapcsolatok első sorban határmenti árucserére korlátozódtak. Arra, hogy a barbárok a provincia belsejébe is bejöhettek volna kereskedni — mint azt Tacitus a hermundurokkal kapcsolatban említi⁶ — nincs adatunk. Ez — mint ahogy arra a szerző külön felhívja a figyelmet — egyébként is ritka engedmény volt Róma részéről.⁷

Ugyanakkor, Szabad Germániára vonatkozó adataink alapján feltételezhetjük, hogy római kereskedők tevékenykedtek szarmata területeken. Közismert, hogy Maroboduus bukása után „negotiatores reperti, quos ius commercii, dein cupido augendi pecuniam, postremum oblivio patriae suis quemque ad sedibus hostilem in agrum transtulerat”⁸. A cupido augendi pecuniam azonban ennél sokkal nagyobb veszélyek vállalására is kényszerítette a római kereskedőket. Nero korában egy római lovag a Balti tengerig utazott⁹, — „haec commercia et littora peragravit”¹⁰, s 600 mérföld távolságból nagy mennyiségű borostyánt hozott Rómába. Pannóniában barbaricum-ban tevékenykedő kereskedőről egy brigetioi felirat is említést tesz.¹¹

Az árucserre legfontosabb helye azonban, mint mindennütt a légió tábor volt. A nagy kereskedelmi utak csomópontjában levő Aquincum valószínűleg a legjelentősebb piaca lehetett a szarmata kereskedelemnek, ahová a jazigok meghatározott napokon¹² jöttek eladni áruikat. A katonaság szigorú felügyeletére nemcsak védelmi okokból volt szükség — mivel a vásárok alkalmával a barbároknak módjuk volt kémkedni,¹³ hanem a különböző vámrendelkezések betartása miatt is. Az aquincumi vámhatóságoknál valószínűleg germán ill.

¹ Brogan, O., JRS 26 (1936) 195—; Wheeler, M., Rome beyond the imperial frontiers. (London 1955) további irodalommal. Kronológiai vonatkozásban legfontosabb Eggers, H.—J., Der römische Import im freien Germanien, Atlas der Urgeschichte. (Hamburg 1951); Nierhaus, R., JRGZ 2 (Mainz 1955) 239—. Kerámiái vonatkozásban fentieket jól kiegészíti Šakar, V., PA 47 (1956) 53—; Pernička, R. M., Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 12 (Brno 1963) 56—; Lasser, R., Die Brandgräber der spätrömischen Kaiserzeit im nördlichen Mitteldeutschland. (Berlin 1965). A H—J. Eggersnél kevésbé kidolgozott fibula-kronológiát ld. Thomas, S., Berliner Jahrbuch 6 (1966) 119—.

² Gasiorowski, S. J., Espasione dell'arte industriale romana in Polonia. (Roma 1936); Ondrouch, V., Bohaté hroby z doby rimskej na Slovensku. (Bratislava 1957) 223—. ;Konič, E., Šlask starožitny a imperium rzymskie. (Warszawa—Wrocław 1959) 244—.

³ Majewski, K., Importy rzymskie w Polsce. (Warszawa—Wrocław 1960); Rutkowski, B., Terra sigillata znaleziona w Polsce. (Wrocław 1960); Křížek, F., SA 9 (1961); Ua., SA 14 (1966) 123—; Lamiová—Schmiedlová,

M., Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei. (Nitra 1961). Kronológiai kérdésekhez ld. Kolník, T., SA 13 (1965) 231—; Godłowski, K., Archeologia 16 (Warszawa 1965) 61.—

⁴ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon I—III. AH 25 (Bp. 1941), 28 (Bp. 1944), 30 (Bp. 1950).

⁵ Kovrig I., A császárkori fibulák fő formái Pannóniában DissPann II. 4 (Bp. 1937); Sellye I., Császárkori emailmunkák Pannóniából. DissPann II. 8 (Bp. 1939).

⁶ Tacitus, Germania 41.

⁷ Ezzel ellentétes véleményt vall Wheeler, M., i. m. 9.

⁸ Tacitus, Annales II. 62; Kornemann, E., PWRE 4 (1901) 1199 szerint a ius commercii egy Róma és a barbárok közti szerződésre utal.

⁹ Plinius, Nat. Hist. 37, 12.

¹⁰ A commercia értelmezése azóta is vitatott.

¹¹ CIL III 11045

¹² Dio Cassius 71, 19 (Boissovain)

... πρὸς χρόνον τινὰ ἀνεῖναι τοῦ φόρου λαβεῖν ἢ καὶ τὴν τροφὴν ἀθάνατον ἔχειν ἄξιον ἦσαν.

¹³ Uo. 71, 11, 3.

szarmata tolmács is működött.¹⁴ Vásárok tartását aránylag kevés helyen engedték meg,¹⁵ feltételezhetően ezt is csak a Marcus Aurelius-féle békeszerződés után. I. u. 369-ben pl. a hosszú gót limesen csak két helyen lehetett piac.¹⁶ A szarmata szakaszon Aquincum mellett Intercisa, Lugio és Bononia jöhet számításba. Az áruforgalom növekedése, ill. a limes fokozatos gyengülése azonban szétfeszítette ezeket a kereteket. A IV. sz.-ban már kisebb burgusok mellett is lehettek piachelyek. A Solva melletti burgus pl. *Commercium*nak nevezik *qua causa est factus*.¹⁷

A kereskedelem útvonalai

A Szabad Germánia felé irányuló kereskedelem útvonalait a kutatás részben már tisztázta, legfontosabb kiindulópontjaival együtt. (Vetera, Mogontiacum, Carnuntum)¹⁸ Világosan kirajzolódnak azok az utak is, melyek Észak-Pannóniából a mai Nyugat-Szlovákia területén, a Vág, ill. Morva és a Garam mentén vezettek.¹⁹ Feltételezésünk szerint a quadok földjén útvonalat állapíthatunk meg az Ipoly völgye mentén is, melynek bizonyítéka a Zebegényben, Ipolytölgyesen, Letkésen, Balassagyarmaton, ill. Szécsényben előkerült III. sz. elejei sigillataanyag.²⁰ Jó részük temetőből, ill. telepről származik.

A szarmata területen ezt a problémát még nem tudtuk egyértelműen megoldani.²¹ A kutatás már korábban feltételezte, hogy Aquincumból Hatvanon át, nagyjából Miskolc irányában vezethetett fontos kereskedelmi út. Ennek bizonyítéka a rákospalotai *genio commercii* oltár,²² és számos más lelet.²³ Ebből ágazott le a Sajó és a Hernád völgyén É-ra vezető út is.²⁴ Aquincumból kellett kiindulni annak az útnak is, mely nagyjából a mai Budapest–Szolnok–Debrecen vonalat követte: számos római importtárgy lelőhelye, mint Kispeszt, Szentlőrinc, Irsa, Monor, Üllő, Cegléd, Szolnok, Törökszentmiklós, Karcag, Püspökladány, Derecske is ezt látszik igazolni. Azok a meghatározható terra sigilláták, melyek a fenti lelőhelyekről származnak — arra mutatnak, hogy ezen az úton a II. sz. végén, a III. sz. elején nagy forgalmat bonyolíthattak le, jelentősége ekkor lehetett legnagyobb. Valószínűleg Daciába vezetett, de lehetett leágazása észak felé is. Talán nem tévedünk, ha Kárpát-Ukrajna nagyszámú római kori leletét, valamint a Szan völgyében levő római pénzeket²⁵ ezzel hozzuk kapcsolatba. Utóbbi elsősorban Dacia és a Visztulavölgy összeköttetését biztosította.²⁶ A moesaras,²⁷ folyókon többször is áthaladó utak mentén fontos állomások lehettek azok a települések, melyekről Ptolemaios tesz említést.²⁸ (Lokalizációjukra még csak kísérle-

tet sem tehetünk.)²⁹ Többségüket korábban az alföldi kelták lakhatták.

Az a Pannóniából Daciába vezető út, melynek kiinduló állomása Intercisa, méginkább Lugio lehetett, csak a Maros torkolatától követhető a leletek tanúsága szerint. Ezt a marosvölgyi, az őskorban is használt úgynevezett „só utat” jelzik azok a Makón, Apátfalván, Kiszomborban és Újszentivánon előkerült terra sigilláták, melyeket a továbbiakban ismertetünk. Nem jelzik leletek a Tisza mentén északra vezető utat, mely a Maros völgyével találkozhatott.³⁰ Utóbbinak egyik fontos állomása Micia lehetett.³¹ A Ptolemaios által említett Parthiscum — mely feltétlenül a Tisza mellett lehetett — talán egyik központja volt annak a kereskedelemnek, mely Pannóniát és Dáciát, valamint a két provinciát a jazigokkal kötötte össze. Itt lehetett az a vámállomás, melyre a kutatás már korábban felhívta a figyelmet.³²

Korábban megpróbálták Aurelius Victor egyik megjegyzését³³ egy Pannóniából Dácián át a Fekete-tengerhez vezető, Traianus által kiépített út bizonyítékaként felhasználni. Bármennyire is kézenfekvő azonban itt Plinius iun. Panegyricusának az a mondata, hogy *Diversas... gentes ita commercio miscuit, ut quod gestum esset usquam, id apud omnes natum esse videbatur*,³⁴ — Aurelius Victor adata a damnált Domitianus limes-útépítésére vonatkozik.

A római export

A továbbiakban vázlatosan összefoglalnánk azokat a leletcsoportokat, melyek az Alföld és a Magyar Felvidék területén gyakran előfordulnak. A terra sigilláták kivételével az összefoglalás mindössze a típusok előfordulásával és kronológiájával foglalkozik.

1. Terra sigilláták

A Kelet-Pannóniával szomszédos barbár törzsek területén 75 lelőhelyről eddig mintegy 126 különböző terra sigillata edényt ismerünk. Mind a lelőhelyek, mind az előkerült darabok száma roppant csekély, ha arra gondolunk, hogy például Pannónia északi szomszédainak (tehát a mai Szlovákia) területén csak az utóbbi évek ásatásai és terepbejárásai során 210 új lelet látott napvilágot,³⁵ a régiekkel együtt pedig a terra sigilláták számát 270–300 db-ra becsülhetjük. A provinciától viszonylag távolieső, a mai Lengyelország területén 78 lelőhelyről 200-nál is több darab került elő,³⁶ de még a Morva medencében is 120 töredék látott napvilágot.³⁷ A Pannóniától keletre levő területekről a sigilláták legnagyobb része szórványként került múzeumba, ezért nélkülözzük azokat a következtetési lehetőségeket, melyek mind az egyes temetők keltezése, mind pedig az

¹⁴ CIL III 14 3495.

¹⁵ Cod. Iust. 4, 63, 6.

¹⁶ Themist. or. 10, 13, 5 — idézi Patsch, C., Beiträge zur Völkerkunde von Südeuropa III (Wien 1928) 53.; Alföldi A., Bp. Tört. I (Bp. 1942) 744.; Schmidt, O., Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. (Berlin 1915) 88.; Póczy K., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 86.

¹⁷ CIL III 3653

¹⁸ Wheeler, M., i. m. 13.; Robinson, H. S., AJA 59 (1955) 87–88.

¹⁹ Křížek, F., SA 9 (1961) 303.; Kolník, T., Limes Romanus Konferenz in Nitra (1957) 47.

²⁰ A leletek leírását és keltezését ld. a katalógusban.

²¹ Nagy L., Bp. Tört. I (Bp. 1942) 381.

²² CIL III 3617

²³ Kuzsinszky B., Aquincum. (Bp. 1934) 200.

²⁴ Salamon Á., FA 12 (1960) 146—.

²⁵ Reyman, J., Acta Arch. Carp. I (1958) 57—.

²⁶ Antoniewicz, W., Terra sigillata znaleziona w Sadlowie w pow. rypińskim. Odbitka z Księgi Pamiątkowej ku czei Dr. Włodzimierza Demetrykiewicza. (Poznan 1930) 6. — Mint a katalógusból kitűnik, a lezouxi áru

a szarmaták területén alig található, két lelőhelye is bizonytalan (Békés, ill. Szaboles m.). Ugyanakkor Daciában a lezouxi sigillata sokkal gyakoribb. — Fusu, M., MCA 2 (1956) 698.

²⁷ Ammianus Marcellinus 17, 13, 18 és 15.

²⁸ Claudius Ptolemaios III. 7. 2.

²⁹ Valószínűnek látszik azonban az a feltevés, hogy Parthiscumot — melynek neve a Parthiscus (Tisza) folyótól származik (Plinius 4,80; Ammianus Marcellinus 17, 13, 14) — a Tisza mentén kereshetjük, s miután a Ptolemaios által adott magasság nagyjából Lugioéval egyezik, többé-kevésbé Szegeddel azonosíthatjuk.

³⁰ Cs. Sebestyén K., Dolg 2 (1926) 148.

³¹ CIL III 7853; Gostar, N., SCIV 2 (1951) 169.

³² Cs. Sebestyén K., Dolg 2 (1926) 153. Az azóta megjelent irodalmat ld. Lakatos P., MFMÉ 1 (1964–65) 65—.

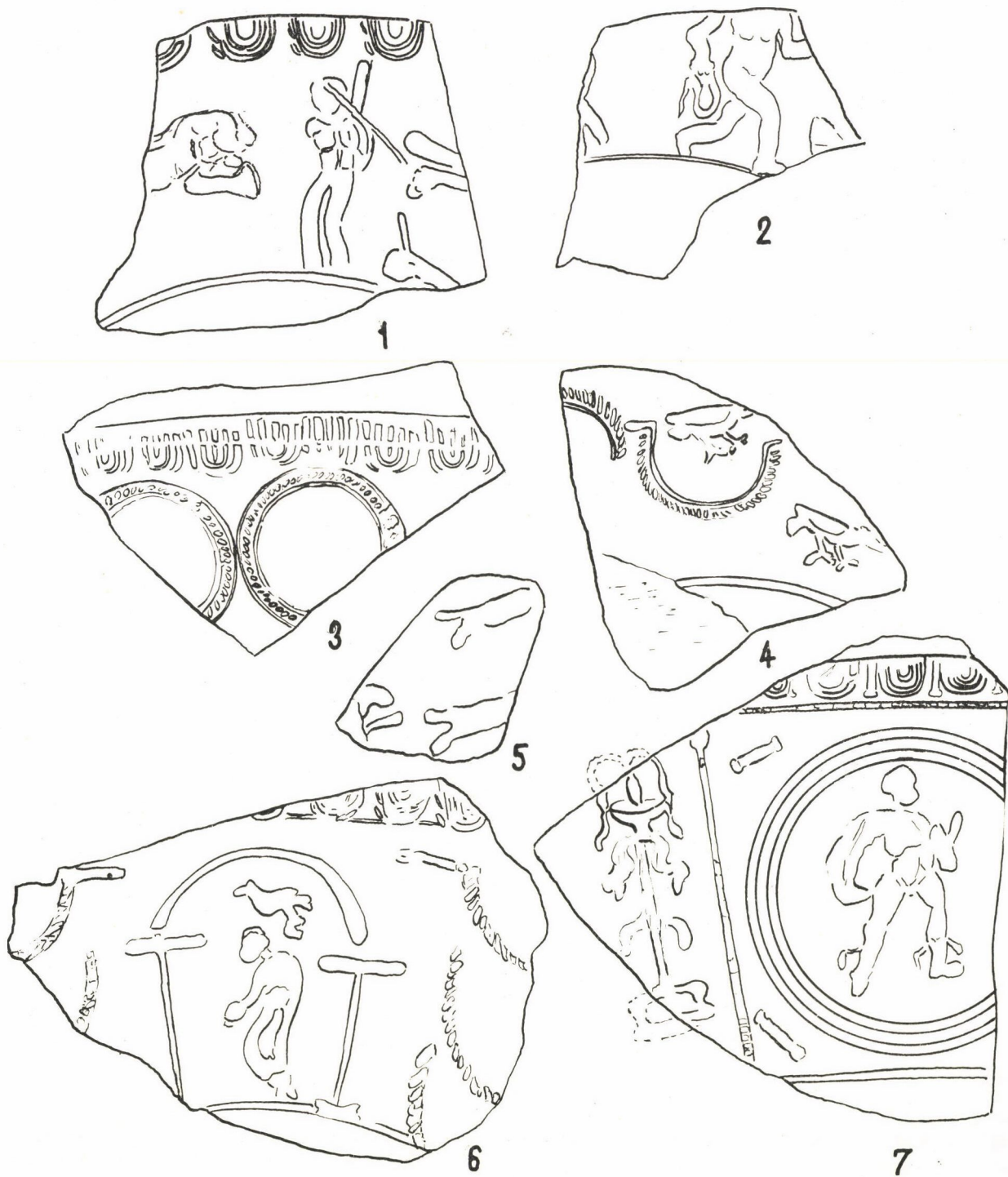
³³ Aurelius Victor 13,3 per feras gentes quo facile ab usque Pontico mari in Galliam transmeatur ld. Syme, R., LA I. DissPann II. 11 (Bp. 1938) 181.

³⁴ Plinius iun. Panegyricus 29.

³⁵ Křížek, F., SA 14 (1966) 123.

³⁶ Rutkowski, B., i. m. 112.

³⁷ Pernicka, R. M., i. m. 56—.

1. kép. Terra sigillaták a Pannóniától keletre fekvő barbaricum területen. 1–2. Apátfalva. — 3. Árka. — 4–5. Balassagyarmat. — 6. Biharkeresztes. — 7. Felsőzsolca. Рис. 1. Терра сигиллата на территории Барбарикума, расположенного к востоку от Паннонии. 1–2. Апатфалва. — 3. Арка. — 4–5. Балашадьярмат. — 6. Бихаркерештеш. — 7. Фельшёжолца. Fig. 1. Terres sigillées sur les territoires du Barbaricum situé à l'est de la Pannonie. 1–2. Apátfalva. — 3. Árka. — 4–5. Balassagyarmat. — 6. Biharkeresztes. — 7. Felsőzsolca

edények forgalmi és használati ideje szempontjából számításba jöhetnek volna. A hiteles lelőhelyek legnagyobb része a szarmaták területén temető.³⁸ Mintegy 15 temető több vagy kevesebb sírjában találtak eddig terra sigillatát, ugyanakkor mindössze nyolc telepen.³⁹ Érdekes ebből a szempontból a lengyelországi és a szlovákiai anyaggal való összehasonlítás. Lengyelországban a lelőhelyek 90%-a temető, Szlovákiában ugyanakkor 28 telep mellett mindössze egy temetőben került elő terra sigillata. A Felvidéken is meglehetősen nagy a szórványként jelentkező darabok száma, de ugyanakkor az utóbbi évek ásatásai során 9 telepen is megtalálták ezt a kerámiafajtát. Temető még nem szerepel a lelőhelyek sorában. Ez a temetkezési szokásra is utaló jelenség a Magyar Felvidéket a szlovákiai területekkel kapcsolja össze.⁴⁰ A 75 lelőhely közül 10 található a Felvidéken, nagyjából az Osi és Cotini törzsek szállásterületén (természetesen egyéb népcsoportokkal is számolni kell), Zebegény, Letkés, Ipolytölgyes pedig a quad lakta Ipoly völgyben fekszik. A fennmaradó 65 lelőhely a szarmaták szállásterületére esik. Az anyag megoszlása nagyjából egyenletesnek mondható, illetve ahol a térképen (17. kép) üres foltot látunk, ott a kutatások hiányával kell számolni.

A Kelet-Pannóniával szomszédos barbaricum területéről az alábbi terra sigillata edényeket ismerjük:

1 Apátfalva

1935-ben két töredék került be innen a szegedi múzeumba.

1. Drag. 37 formájú sigillata töredéke. Fent tojásfüzér (Hefner 119 = Kiss 5,6); a reliefmezőben vadállat (Hefner 54 = Kiss 5,35), tőle jobbra karóhoz kötözött ember (Hefner 29 = Kiss 5,15) mellette jobbra futó, apró állatalakok töredékei láthatók (Hefner 66). A reliefmezőt alul vízszintes vonal zárja le. A díszek rajza helyenként elmosódott, felülete kopott (1. kép 1). Móra Ferenc Múzeum, Szeged, leltári szám (a továbbiakban ltsz.) 53.288.1.

Westerdorf

Helenius

III. sz. első harmada

2. Drag. 37 formájú sigillata töredéke. A reliefmezőben bestiarius (Hefner 27 = Kiss 5,20), előtte és tőle jobbra apró, felismerhetetlen részletek. A reliefmezőt vízszintes vonal zárja le (1. kép 2).

Móra Ferenc Múzeum, Szeged ltsz.: 53.288.1

Westerdorf

Helenius

III. sz. első harmada

2 Árka

1960-ban Salamon Ágnes és Török Gyula ásatása során II–III. századi telepről került elő az alábbi három töredék.⁴¹

1. Drag. 37 formájú sigillata oldaltöredéke, rajta szőlőlevél (Ri–Fi P. 61) és inda töredéke (5. kép 8). MNM NkGy ltsz.: 62.139.239

Rheinzabern

³⁸ Csongrád—Határút, Dunaharaszti, Hortobágy—Kockakút, Jászberény—Csegelapos, Kécsa—Novákovics téglagyár, Kecskemét—Máriaváros, Kiszombor B, Kunhegyes, Táborfalva—Postás dűlő, Túrkeve, Tiszaörs és Tiszaigár közti ter. Nagyrév, Hajdúdorog—Szállásföld, Törökszentmiklós—Surján Dévaványa—Köleshalom.

³⁹ Hódmezővásárhely—Kotacpart, Hódmezővásárhely—Solt Palé, Hódmezővásárhely—Kopáncs, Makó, Kötegyán, Tiszavasvári—Paptelekhat, Földeák, Gődöllő.

⁴⁰ Árka, Garadna, Szilvásvár, Miskolc—Sötétkapu, Miskolc—Szirma, Szirmabesenyő, Mezőkövesd. Kistokaj—Gerenda.

⁴¹ Az itt felsorolt anyaggal kapcsolatban az alábbiakat kívánjuk megjegyezni:

a) Képen csak azokat a darabokat mutatjuk be, ame-

Antoninus Pius — III. sz. első fele

2. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőben két osztóornamens (Ri—Fi 0.220) közt kettős körből álló medallionban (Ri—Fi K. 20) Amor látható gyümölcsös kosárral (Ri—Fi M. 115). A reliefmezőt alul vízszintes vonal zárja le (5. kép 4).

MNM NkGy ltsz.: 62.139.241

Rheinzabern

Primitivus I-hez közelálló mester

III. sz. első fele

3. Drag. 37 formájú sigillata oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Karnitsch, FiL III 101/D = Ua, FiL 6/7 Abb. 35/9), alatta két, körök között elhelyezkedő gyöngyös medallion (Fölz. 830) látható. Felülete sárgászöld (Edényünk közeli párhuzama Karnitsch, Ovilava 185,2) (5. kép 7; 1. kép 3).

MNM NkGy ltsz.: 62.139.23

Trierrel szoros kapcsolatban levő, westerndorfi hatás alatt álló műhely.

III. sz. első fele

3 Ároktő

- Drag. 30 formájú edény. Magas pereme alatt tojásfüzér (Kiss 5,6 = Hefner 119), a reliefmezőben fogazott osztótagok (Kiss 6,85) által határolt metopékban 3—3 dísztag (Kiss 6,61) látható (6. kép).

M.: 162 Sz.: 193 Tá.: 100 mm

MNM RGy ltsz.: 6.1934

Westerdorf

Helenius

III. sz. első harmada

4 Balassagyarmat

A Szécsény felé vezető országúton, a várostól 2,6 km-re került elő az alábbi két töredék Hegedűs Katalin terepbejárása során.

1. Drag. 37 formájú sigillata oldaltöredéke. A reliefmezőt alul vonaldísz zárja le, felette ellenkező irányban elhelyezkedő árkádok (Hefner 111 = Kiss 6,80) láthatók. Bennük illetve mellettük ibiszek (Hefner 77 = Kiss 4,38) helyezkednek el (1. kép 4).

Westerdorf

Helenius

III. sz. első harmada

2. Drag. 37 formájú, előbbivel valószínűleg össze nem tartozó sigillatátöredék. A reliefmezőben három futó állatalak látható (Hefner 66) (1. kép 5).

Westerdorf

Helenius

III. sz. első harmada

5 Biharkeresztes—Nagyfarkasdomb

1965-ben Mesterházi Károly terepbejárása során került az alábbi töredék a debreceni Déry Múzeumba.

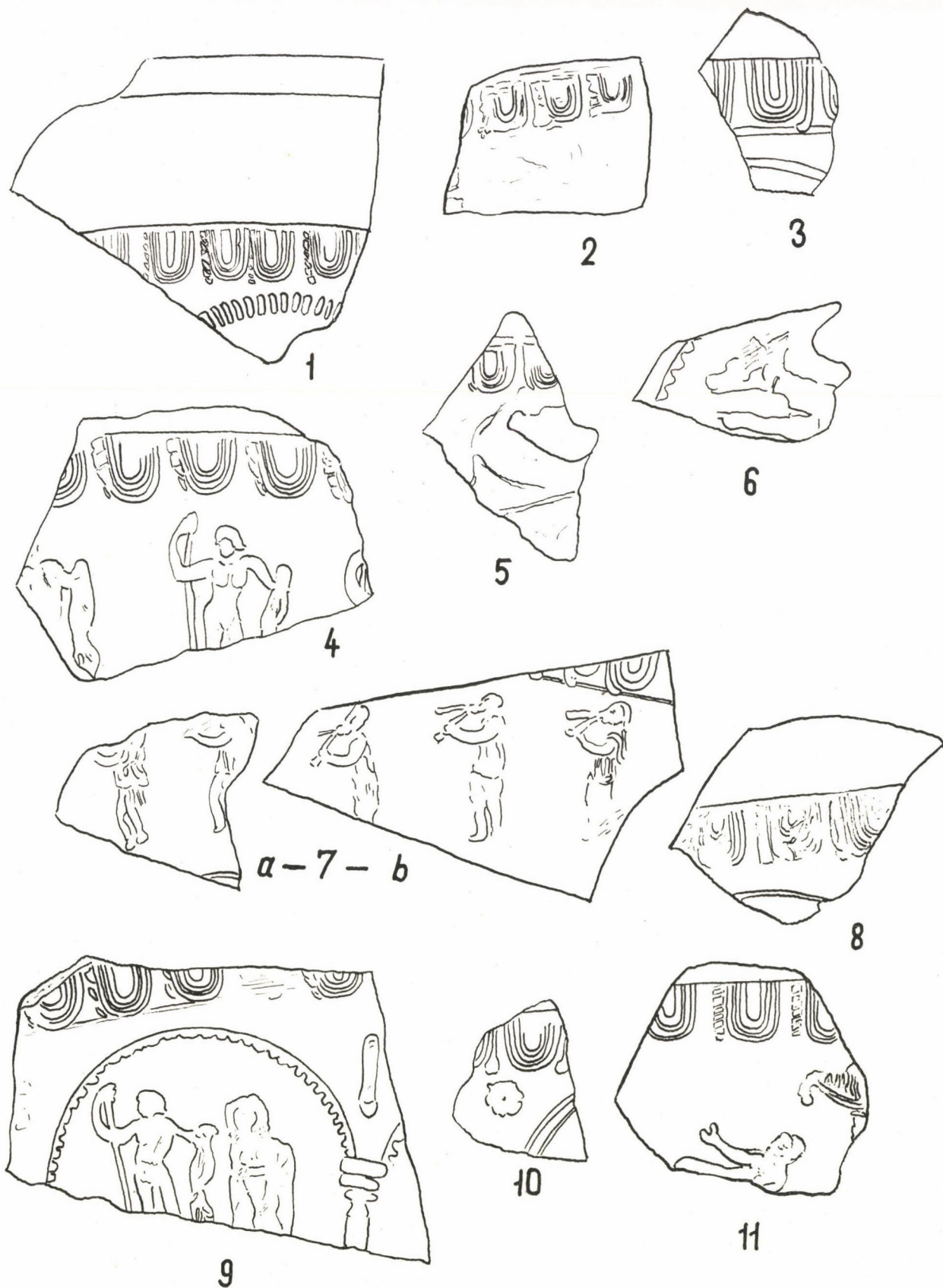
Drag. 37 formájú sigillata töredéke. Fent tojásfüzér

lyeket eddig a szakirodalom ábrázolva nem közölt. (A többször utalunk a megfelelő publikáció tábláira.) Az edények rajzon vagy fotón való bemutatása elsősorban a lehetőségektől függött.

b) Az összetartozó töredékek egy számon találhatók. Problémát jelentett az összetartozás megállapítása 72/1 esetében.

c) A szakirodalom által említett sigillata lelőhelyeket — melyekről nem jegyezték fel az előkerült töredékek számát — az összesítő statisztikánál úgy vettük, mintha onnan csak egy darab került volna elő.

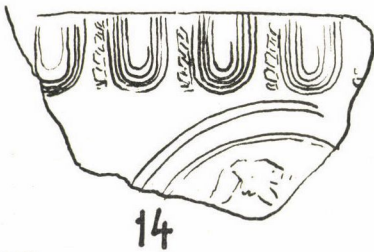
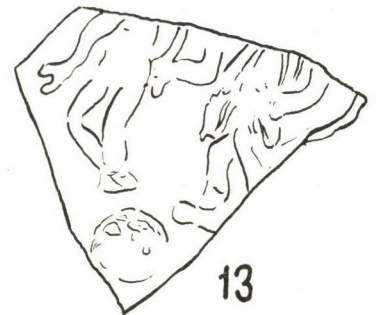
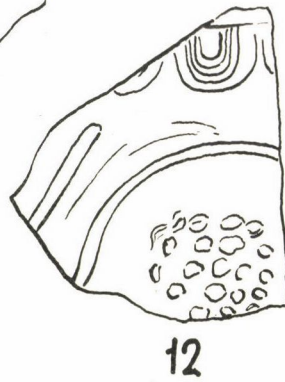
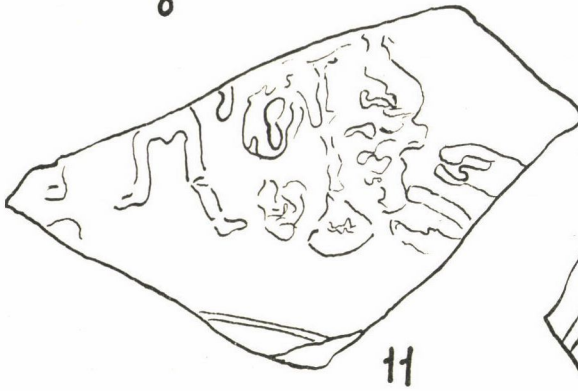
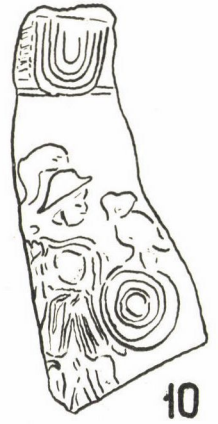
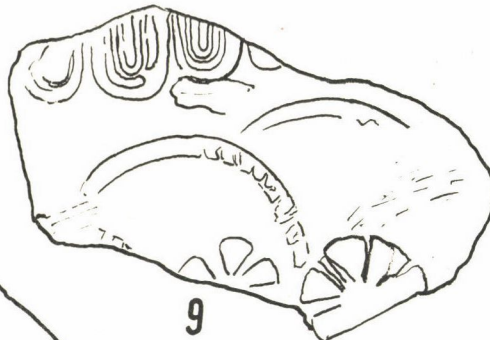
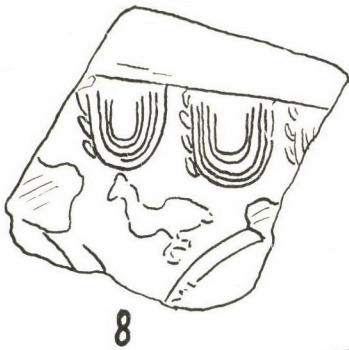
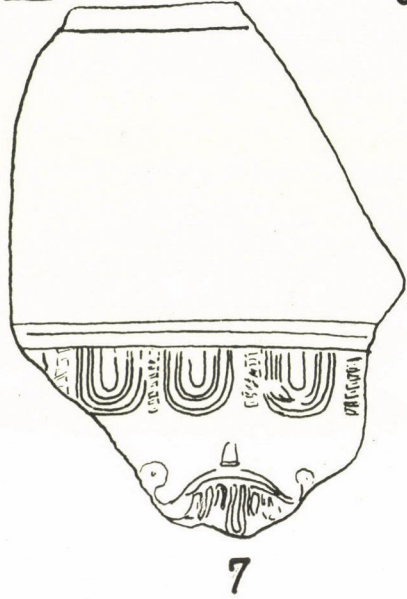
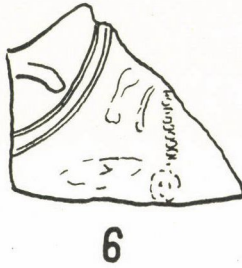
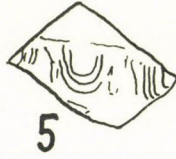
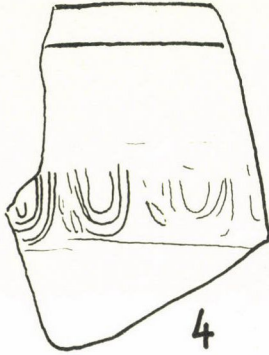
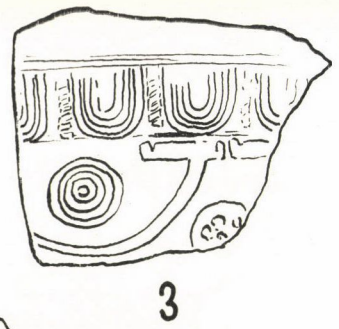
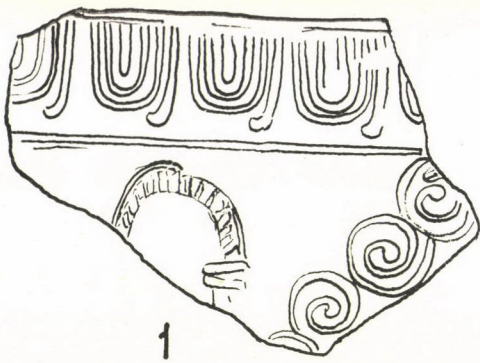
d) Az anyaggyűjtést 1967. szeptember 1-vel zártuk le, egyes múzeumok anyagát (Kecskemét, Debrecen, Szeged) azonban 1965. decembere óta nem láttuk. Ld. Salamon Á., FA 15 (1963) 18.

2. kép. Terra sigillaták a Pannóniától keletre fekvő barbaricum területén. 1. Garadna. — 2. Gödöllő. — 3–4. Hódmezővásárhely–Kopáncs. — 5. Hódmezővásárhely–Kotacpart. — 6–7, 9. Kiszombor B. — 8, 11. Kistokaj. — 10. Kőtegyán

Рис. 2. Терра сигиллата на территории Барбарикума, расположенного к востоку от Паннонии. 1. Гарадна. — 2. Гёдёллё. — 3–4. Ходмезёвашархей–Копанч. — 5. Ходмезёвашархей–Котаципарт. — 6–7, 9. Кишзомбор Б. — 8, 11. Киштокай. — 10. Кётедьян

Fig. 2. Terres sigillées sur les territoires du Barbaricum situé à l'est de la Pannonie. 1. Garadna. — 2. Gödöllő. — 3–4. Hódmezővásárhely–Kopáncs. — 5. Hódmezővásárhely–Kotacpart. — 6–7, 9. Kiszombor B. — 8, 11. Kistokaj. — 10. Kőtegyán

(Hefner 119 = Kiss 5,5) látható, a reliefmezőben árkád alatt, (Kiss 6,75 melyet két függőleges tag (Kiss 6,84?) feletti nagyobb dísz tart, (Kiss 6,62) lehajló emberalak (Hefner 39 = Kiss 4,18) felette pedig madár (Kiss 5,50) található. A fülkeszerű résztől jobbra és balra 3–3 girland (Kiss 6,79) mutatkozik. Az alsó lezárást két vízszintes vonal jelzi, a legalsó girland ez alá fut (1. kép 6).

Westerndorf

Helenius

III. sz. első harmada

6 Cegléd

Az itt előkerült terra sigillatáról — közelebbi lelőhely megnevezés nélkül — csak irodalmi adatokat találunk. (*Párducz M.*, Dolg. (1931/125; Pest Pilis Solt Kis-kun Vármegye 1881)

7 Csongrád—Határút

A határúti szarmata temető 18. sírjában került elő egy terra sigillata edény [*Párducz M.*, AH 28 (Bp. 1944) XXXV. t. 13].

8 Derecske—Téglagyár

Szórványként került a debreceni múzeumba az alábbi töredék 1960-ban.

Drag. 33 formájú sigillata aljtöredéke, rajta FIDILIS-
FE bélyeg (Oswald, Index 122) (4. kép 9). Facsimilét ld.
F. Eichler, Laur. Aquine. I. Taf. V. 3

Rheinzabern

Antoninus kor

9 Delta

Terra sigillata előkerüléséről csak irodalmi adat tájékoztat bennünket [*F. Millecker*, Römische Handwerk und Kunstgewerbe in Banat. Banater Bücherei 73 (Versec 1941) 4.].

10 Dévaványa—Köleshalom

Szarmata temetőből került elő egy

Drag. 37 formájú sigillata töredéke tojásfüzér részle-
tével (Hefner 118 = Kiss 4,1) (5. kép 12).

MNM NGy Itsz.: 63.16.2

Westerndorf

Comitalis

III. sz. első harmada

11 Dunaharaszti

A dunaharaszti szarmata temető 4. sírjának egyetlen melléklete volt egy apró sigillatátöredék (*Párducz* III. 28).

12 Felsőzsolca

Drag. 37 formájú sigillata töredéke. Fent tojásfüzér, (Stanfield-Simpson fig. 27,1) alatta gyöngysor látható. A reliefmezőt függőleges, gömbszerű díszben végződő

gyöngysor osztja metopékra, tőle jobbra kettős körből álló medaillonban (Stanfield-Simpson 99,20) harcos (Oswald 188 = Dech. 117). A medaillon alatt és felett díszítő tag. A baloldali metopében díszítőelem (Stanfield-Simpson fig. 27,6). A reliefmezőt alul vízszintes vonal zárja le (1. kép 7).

Hermann Ottó Múzeum, Miskolc Itsz.: 63.42.2

Lezoux

Lactucissa, Avitus-Vegetus elemekkel

I. u. 150–180

13 Galgahévíz

A töredék, melyen a leltárkönyvi leírás szerint két, viaskodó gladiátor látható — elveszett.

MNM RGy Itsz.: 1941.1

14 Garadna—Kastély zug

Salamon Ágnes ásatása során került elő az alábbi két töredék császárkori telepről.

1. Drag. 37 formájú sigillata peremtöredéke. Gyenge, halványvörös felülete késői műhelyre utal (V. t. 10). MNM NGy Itsz.: 60.1.47

2. Drag. 37 formájú sigillata peremtöredéke. Fent tojásfüzér (Ri—Fi E. 25) alatta medaillon részlete (Ri—Fi KB. 88) található (2. kép 1).

MNM NGy Itsz.: 61.10.287

Rheinzabern

Pupus-Iuvenis II

III. sz. első fele

15 Gödöllő

Salamon Ágnes ásatása során került elő 1956 júniusában az alábbi töredék szarmata telepről:

Drag. 37 formájú sigillata oldaltöredéke, rajta tojásfüzér 3 tagja látható (Kiss 5,6?). Felülete kopott (2. kép 2). MNM NGy Itsz.: 56.8.16

Westerndorf?

16 Gyula — Kónsiczky szőlő

Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke; rajta tojásfüzér (Kiss 4,12?) alatta vízszintes vonal. A reliefmezőben kettős körből álló medaillon (Kiss 54), benne levéldísz (Kiss 4,41). A medaillonok közt lebegő alak (Hefner 38 = Kiss 4,17) (8. kép).

Erkel F. Múzeum Gyula Itsz.: 67.90.1

Westerndorf

Comitalis

III. sz. első harmada

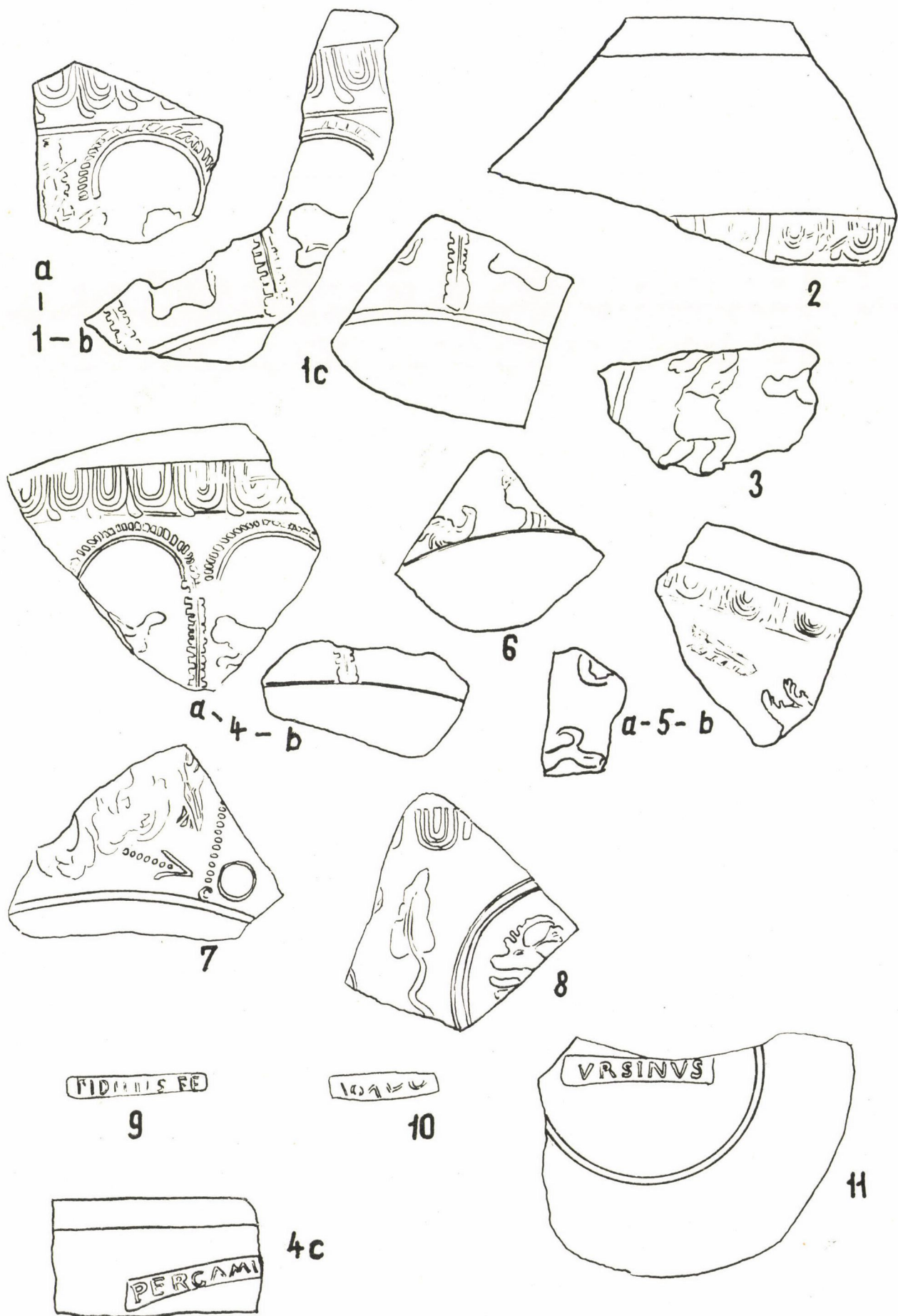
17 Hajdúdorog — Szállásföld

A szarmata temető 1. sz. sírjában került elő az alábbi sigillata:

Drag. 30 formájú sigillata. Fent tojásfüzér (Kiss 4,1) alatta vízszintes vonal. A reliefmezőben osztóvonalon (Kiss 4,60) girlandszerű dísz (*Kellner*, Westerndorf I. T. 25,3) felette spirál (Hefner 116 = Kiss 6,64), az így kialakított metopékban pedig medaillonban kutya (Kiss 4,37) illetve madár (Hefner 77 = Kiss 4,38) található.

3. kép. Terra sigillaták a Pannóniától keletre fekvő barbaricum területéken. 1. Mezőkövesd. — 2. Miskolc-Sötétkapu. — 3–5. Miskolc-Szirma. — 6. Órhalom. — 7. Szank. — 8–10. Szirmabesnyő. — 11. Tiszaigar és Tiszaörs közt
Рис. 3. Терра сигиллат на территории Барбарикума, расположенного к востоку от Паннонии. 1. Мезёкёвешд. — 2. Мишкольд—Шётеткапу. — 3–5. Мишкольц—Сирма. — 6. Эрхалом. — 7. Санк. — 8–10. Сирмабешнё. — 11. Между Тисагаром и Тисаёршом

Fig. 3. Terres sigillées sur les territoires du Barbaricum situés à l'est de la Pannonie. 1. Mezőkövesd. — 2. Miskolc-Sötétkapu. — 3–5. Miskolc-Szirma. — 6. Órhalom. — 7. Szank. — 8–10. Szirmabesnyő. — 11. Entre Tiszaigar et Tiszaörs

Sőregi J., Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (1935/77 fig. 25): *Párducz* III. 58
 Westerndorf
 Comitalis
 III. sz. első harmada

18 Hódmezővásárhely—Kopáncs—Zsoldos tanya

Szarmata telepről került elő az alábbi anyag:

1. Drag. 37 formájú sigillata, rajta tojásfüzér (Kiss 5,4) két tagja, alatta vízszintes vonal, majd ív töredéke látható (2. kép 3).
 Tornyai J. Múzeum, Hódmezővásárhely ltsz.: 2203,31
 Westerndorf
 Helenius
 III. sz. első harmada
2. Drag. 37 formájú sigillata töredéke, rajta tojásfüzér (Hefner 119 = Kiss 5,6), a reliefmezőben Apollo alak (Hefner 1) látható (2. kép 4).
 Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely. ltsz.: 2202,31
 Westerndorf
 Helenius
 III. sz. első harmada
3. Drag. 37 formájú sigillata peremtöredéke.
 Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely ltsz.: 2201,31
 (*Párducz* M., Dolg. (1943) 166)

19 Hódmezővásárhely—Kotacpart—Vata tanya

Drag. 37 formájú sigillata töredéke, rajta tojásfüzér (Ri—Fi E. 23) alatta széles ornámens látható (2. kép 5).
 Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely ltsz.: 2858/933
 Rheinzabern?

20 Hódmezővásárhely—Solt Palé

Császárkori telep ásatása során egy szájrész töredék került elő 1934-ben.
 Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely. ltsz.: 286,1934
 (*Párducz* M., Dolg. 11 (1935) 180.)

21 Hortobágy — Kockakút

A jól ismert, egykor vandál hagyatéknak tekintett Hortobágy-kockakúti halomsírok közül az alábbiakban került elő terra sigillata:⁴²

1. VIII. csoport 8. sír
 Drag. 33 formájú sigillata csésze. (*Oswald*, Introduction LI. 17-től csak abban különbözik, hogy az oldalfalon levő bemélyített vonal nem a csésze alsó felén, hanem közepén fut.) Máz rossz, lepattogzó. Átm.: 100 cm M: 60 mm
 (*Zoltai* L., Laur. Aquine. II. 298)
 II. sz. vége

2. II. csoport 8. sír
 Drag. 37 formájú sigillata töredéke reliefdíszítéssel (ember felsőteste). Ezt az edényt nem találtam a debreceni múzeumban.
 (*Zoltai* i. m. 274)
3. XI. csoport 2. sír
 Drag. 33 formájú sigillata csésze, oldala egyenes. Máz rossz, lepattogzó. Átm.: 133 mm
 (*Zoltai* i. m. 303)
 A máz és a forma leginkább a westerndorfi edényekre (*Kellner*, Westerndorf II. Abb. 12,63) emlékeztet. Legközelebbi analógiáját *Kellner* pfaffenhofeninek határozta meg. Sajnos e két műhelyen belüli szétválasztást az összehasonlító anyag szegény volta miatt nem kísérelhetjük meg.⁴³
 Pfaffenhofen?
 III. sz. első fele
4. XI. csoport 17. sír
 Ebben a sírban Commodus érem is volt; az alábbi példány az egyetlen, éremmel is keltezett sigillata a Kelet Pannóniával szomszédos barbaricumban.
 Drag. 33 formájú sigillata csésze. Átm.: 97 mm. Legközelebbi párhuzama *Kellner*, Westerndorf I 197,6
 (*Zoltai* i. m. 306)
 Westerndorf
 III. sz. első harmada
5. XI. csoport 22. sír
 Drag. 33 formájú sigillata csésze. (*Oswald*, Introduction LI.13) Átm.: 104 mm
 (*Zoltai* i. m. 307)
 Antoninus kor

22 Irsa

Az alábbi darab valószínű lelőhelyeként Irsát említi a Pest Pilis Solt Kiskun Vármegye⁴⁴ monográfiája; ez a lelőhely megnevezés szerepel a MNM leltárkönyvében is, ugyanakkor Kiss Katalin, mint aquineumi edényt közli.

Drag. 30 formájú sigillata. Fent tojásfüzér (Kiss 2) alatta vízszintes vonal látható. A reliefmezőben árkádok (Hefner 111 = Kiss 6,80) alatt kettős sípot fújó alakok (Hefner 35 = Kiss 5,27) (összesen hat) jelentkezik, míg az árkádok közti területen lent és fent kutyák találhatók (Hefner 67 = Kiss 5,47). Máz rendkívül rossz, lepattogzó. (MNM 75/1888.1; *Párducz*, Dolg. (1931) 126; *Kiss* K., Arch. Ért. 1946—48 17 kép 17) (7. kép)
 Westerndorf
 Helenius
 III. sz. első harmada

23 Jászberény—Csegelapos

1. Drag. 33 formájú sigillata csésze, oldala egyenes; közepénél valamivel lejjebb bevágott vonal fut körbe.
 (*Párducz* M., A Jászberényi Jász Múzeum Évkönyve 1938—43 (Bp. 1943) 59; *Ua.*, A szarmatakor emlékei III 56)

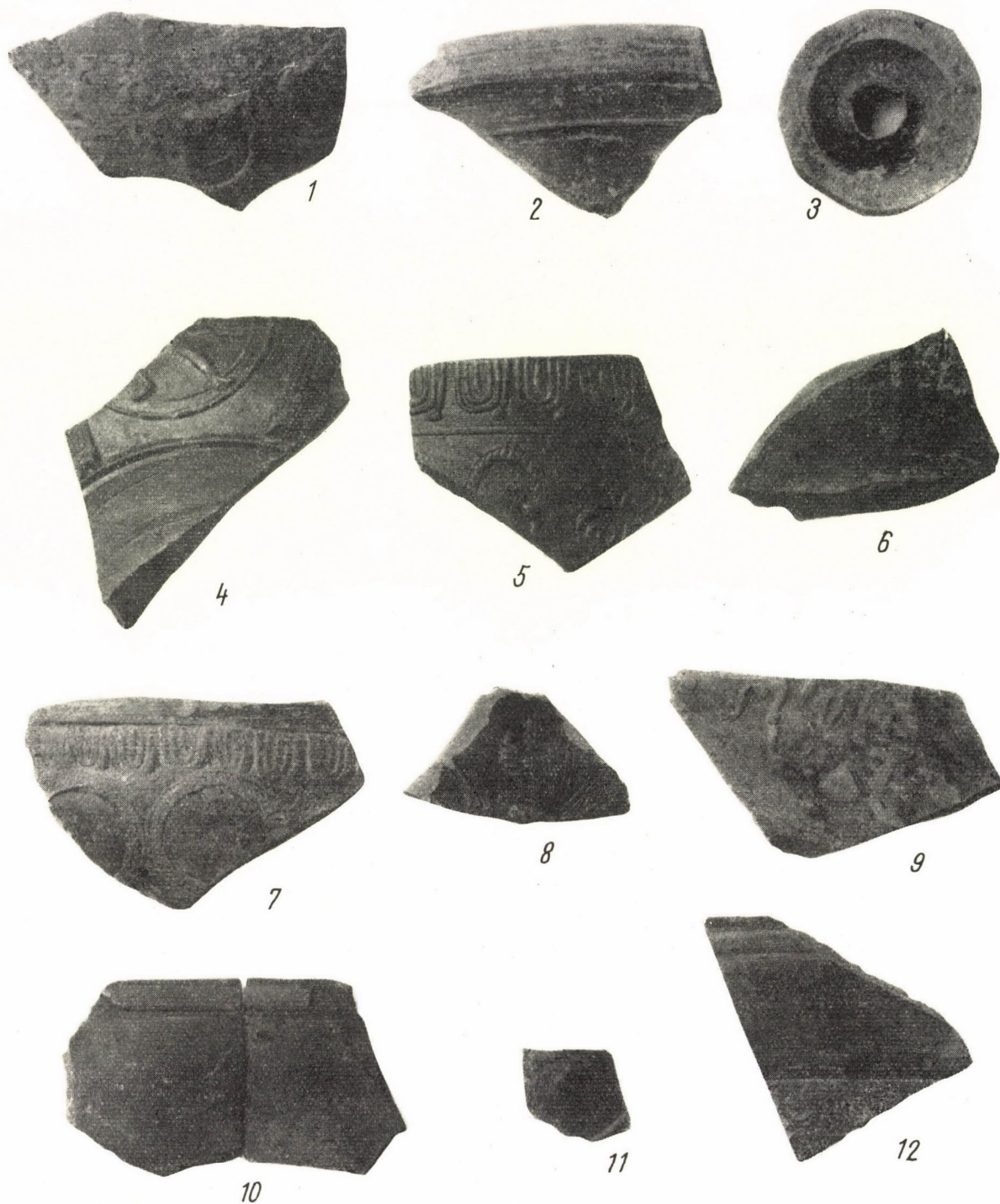
⁴² *Zoltai* L., LA II. DissPann II. 11 (Bp. 1941) 274, 298, 303.

⁴³ A pfaffenhofeni műhely termékeinek pannóniai el-

terjedését ld. *Gabler* D., BVbl 31 (1966) 133.

⁴⁴ *Márton* L., MVV Pest Pilis Solt Kiskun Vármegye I. 188.

4. kép. sigillaták a Pannóniától keletre fekvő barbaricum területén. 1—2. Tiszakeszi. — 3. Tiszavasvári. — 4—6. Ipolytölgyes. — 7. Szaboles megye. — 8. Ismeretlen lelőhelyű töredék. — 9. Derecske. — 10—11. Békés megye
 Рис. 4. Терра сигиллата на территории Барбарикума, расположенного к востоку от Паннонии. 1—2. Тисакеси. — 3. Тисавашвари. — 4—6. Ипойтільдеш. — 7. комитат Саболич. — 8. фрагмент, местонахождение которого неизвестно. — 9. Деречке. — 10—11. комитат Бекеш
 Fig. 4. Terres sigillées sur les territoires du Barbaricum situé à l'est de la Pannonie. 1—2. Tiszakeszi. — 3. Tiszavasvári. — 4—6. Ipolytölgyes. — 7. Comitatus de Szaboles. — 8. Fragment provenant d'un site inconnu. — 9. Derecske. — 10—11. Comitatus de Békés

5. kép. Terra sigillaták a Barbaricumból. 1. Ismeretlen lelőhelyű. — 2—3. Táborfalva. — 4, 7—8. Árka. — 5—6. Mezőkövesd. — 9, 11. Tiszabura. — 10. Garadna. — 12. Dévaványa

Рис. 5. Терра сигиллата, обнаруженная в Барбарикуме. 1. неизвестного местонахождения. — 2—3. Таборфалва. — 4, 7—8. Арка. — 5—6. Меzőкёвешд. — 9, 11. Тисабура. — 10. Гарадна. — 12. Деваваня

Fig. 5. Terres sigillées du Barbaricum. 1. Site inconnu. — 2—3. Táborfalva. — 6, 7—8. Árka. — 5—6. Mezőkövesd. — 9—11. Tiszabura. — 10. Garadna. — 12. Dévaványa

6. kép. Ároktői westerndorfi sigillata Рис. 6. Вестендорфская сигиллата из Ароктё
Fig. 6. Terre sigillée de Westerndorf trouvée à Ároktő

7. kép. Westerndorfi sigillata Irsáról Рис. 7. Вестендорфская сигиллата из Ирша
Fig. 7. Terre sigillée de Westerndorf trouvée à Irsa

Rheinzabern vagy Westerndorf

II. sz. vége—III. sz. első fele

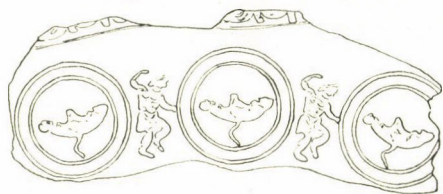
2. „Terra sigillata csésze kevésbé finom anyagból.” (Feltételezhetően sigillata utánzat.)
(Az irodalmat ld. 1. sz. darabnál!)

24 Kalocsa környéke

Drag. 33 formájú sigillata csésze, oldala enyhén ível.
(Oswald, Introduction LI.17?)
(Párducz III 53, CXXIII. 33)
II. sz. vége?

25 Karcag — Kövestelek

1. Terra sigillata aljtörödéek
MNM NGy ltsz.: 1952.38.7
2. Terra sigillata perem
MNM NGy ltsz.: 52.38.11, 53.38.26

8. kép. Terra sigillata Gyuláról Рис. 8. Terra sigillata из Дюлы Fig. 8. Terre sigillée trouvée à Gyula

Karcag—Tóhalom puszta

14 db egészen apró sigillata töredék
MNM NGy ltsz.: 52.38.39

26 Katymár — Téglagyár

Drag. 33 formájú sigillata csésze. M.: 69 mm Szá.: 111 mm Tá.: 51 mm (kiegészített) (11. kép 4).
Türr István Múzeum, Baja ltsz.: 58.14.4

27 Kécsa — Novákovics téglagyár

Az alábbi, szarmata temetőből származó darabot csak irodalmi adatból ismerjük.

[Párducz M., Dolg. (1931) 18]. Tört. és Rég. Ért. 14 38—42

28 Kecskemét — Máriavárosi téglagyár

Drag. 37 formájú tál. Magas peremsávja alatt tojásfüzér (Ri—Lu VI 262, 6) alatta ugró oroszlán (Ri—Fi T.14) előtt fa (Ri—Fi P. 3). A fa két oldalánál, a tojásfüzér alatt egy-egy szárny található (Ri—Fi P. 145). Az egyik oroszlán felett retrográd PUPUS mesterjelzés. A minta hatszor ismétlődik.

[Párducz III. 54, Magyarország régészeti leletei (szerk. Thomas E.) (Bp. 1957) 278]

Rheinzabern

Pupus — Juvenis II.

III. sz. első fele

29 Kiskunhalas

Drag. 33 formájú sigillata csésze, oldala egyenes, tagolatlan.
(Párducz III. 55 CXXIII. 20)

30 Kispeszt—Szentlőrinc

Drag. 33 formájú sigillata csésze. M.: 53 mm Szá.: 108 mm Tá.: 43 mm. (Ld. Oswald, Introduction LI.13!)
(9. kép 2)
MNM NGy ltsz.: 109/1912.1
Antoninus kori

31 Kistokaj—Gerenda

Kemenczei Tibor gyűjtéséből származnak az alábbi példányok telepről:

1. Drag. 37 formájú tál. Fent tojásfüzér (Ri—Fi E. 44?), a reliefmezőben növényi dísz (Ri—Fi P. 3) felett madár (Ri—Fi T. 258), tőle balra kutya (Ri—Fi T.146), alatta óz (Ri—Fi T. 77) illetve szarvas (Ri—Fi T. 106), mellette retrográd CONSTA... bélyeg látható. A reliefmezőt kettős vonal zárja le (10. kép).
Herman Ottó Múzeum, Miskolc
Rheinzabern
Cerialis III—Constact ni
Antoninus Pius—Marcus Aurelius
2. Drag. 37 formájú tál töredéke. Fent tojásfüzér (Kiss 4,1.) alatta dísz (Kiss 4,45) és kezét felemelő férfi (Hefner 39 = Kiss 4,48 = Lu V. M. 239 = Oswald 1185) található (2. kép 11).
Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 65.20.2
Westerndorf
Comitalis
III. sz. első harmada
3. Drag. 37 formájú tál töredéke, rajta rosszul kivehető tojásfüzér, alatta ív részlete látható (2. kép 8).
Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 65.20.2

32 Kiszombor B

Móra Ferenc ásátásából származnak az alábbi töredékek a szarmata temető területéről.⁴⁵

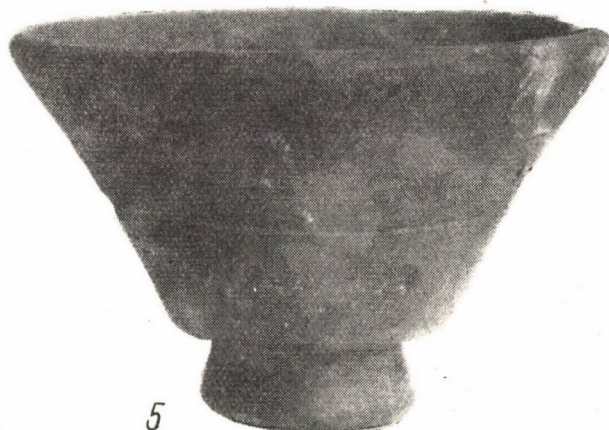
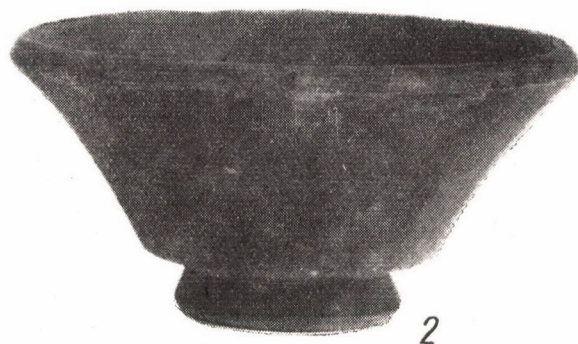
1. Drag. 37 formájú tál töredéke. Fent tojásfüzér (Kiss 1.) alatta vízszintes vonal látható. A reliefmezőben kettős sípot fűző alakok sora (Hefner 35 = Kiss 5,27). (Két, valószínűleg összetartozó töredék) (2. kép 7).
Móra Ferenc Múzeum, Szeged ltsz.: 53.243.4
Westerndorf
Helenius
III. sz. első harmada
2. Drag. 37 formájú sigillata töredéke. Fent tojásfüzér (Hefner 119 = Kiss 5,5), alatta vízszintes vonal látható. A reliefmezőben oszlopokon (Kiss 6,74) nyugvó árkádok (Kiss 6,76) alatt Apollon (Hefner 1), tőle jobbra pedig emberi alak (Kiss 5,16?) található. Az oszlop felett, az árkádok közt hosszúkas dísz mutatkozik (2. kép 9).
Móra Ferenc Múzeum, Szeged ltsz.: 53.243.4
Westerndorf
Helenius
III. sz. első harmada
3. Drag. 37 formájú tál apró töredéke, rajta fogazott árkád (Kiss 6,78) alatt szarvas (Kiss 4,32) látható.
Móra Ferenc Múzeum, Szeged ltsz.: 53.243.4 (2. kép 6)
Westerndorf
III. sz. első harmada

33 Kötégán

Patay Pál terepbejárása során került elő az alábbi töredék, szarmata telepről.

Drag. 37 formájú tál töredéke, rajta tojásfüzér (Ri—Fi E. 39), alatta rozetta (Ri—Fi 0.42b) és kettős körből álló medaillon (Ri—Fi K. 19a) töredéke (2. kép 10).
MNM NkGy ltsz.: 66.13.23
Rheinzabern

⁴⁵ Török Gy., Dolg. 12 (1936) 101—154.

9. kép. Díszítetlen sigillata csészék. 1. Nagyrév. — 2. Kispeszt—Szentlőrinc. — 3. Turkeve. — 4. Monor. — 5. Öcsöd
Рис. 9. Неорнаментированные миски сигиллаты. 1. Надьрев. — 2. Кишпешт—Сентлёринц. 3. Туркеве. — 4. Монор.
5. Ёчёд
Fig. 9. Coupes de terre sigillée sans ornement. 1. Nagyrév. — 2. Kispeszt—Szentlőrinc. — 3. Turkeve. — 4. Monor. —
5. Öcsöd

Cerialis III—Januariushoz közelálló mester
Antoninus Pius—Marcus Aurelius

34 Kubin

Terra sigillata lelőhelyként említi *Millecker, F.*,
Römisches Handwerk und Kunstgewerbe in Banat,
Banater Bücherei (Versee 1941) 4.

35 Kunhegyes

Fettich Nándor ásatása során került elő egy sigillata
pohár sírból.
[Párducz M., Dolg. (1931) 115]

36 Külsőbát

Drag. 37 formájú sigillata töredéke. Fent tojásfüzér
látható választópálcikák nélkül, alatta osztott ív töre-
déke.

Déri Múzeum, Debrecen Itsz.: 71/1923
Westerndorfi vagy későrómai készítmény.

37 Makó—Ószegedi út

Telepszórványként került elő az alábbi töredék.
Drag. 37 formájú sigillata töredéke. A tojásfüzér alatt
ívek helyezkednek el, ezeket ellenkező irányú ívek
(Hefner 115) fogják össze.
[Párducz M., Dolg. (1939) 139]

10. kép. Rheinzaberni sigillata Kistokajról
Рис. 10. Рейнзабернская сигиллата из Кистокая
Fig. 10. Terre sigillée de Rheinzabern trouvée à Kistokaj

38 Mezőkövesd

Patay Pál ásátásából, telepről került elő az alábbi két terra sigillata.

1. Drag. 37 formájú tál töredéke. Rajta tojásfüzér (Hefner 121 = Kiss 5,4) alatta vízszintes vonal látható. A reliefmezőben árkád (Hefner 102 = Kiss 6,81), tőle jobbra spirálalakú díszekből (Hefner 116 = Kiss 6,64) álló sor. Máza jó minőségű (3. kép 1; 5. kép 5).
MNM NkGy ltsz.: 59.1.21
Westendorf
Helenius

III. sz. első harmada

2. Drag. 37 formájú sigillata aljtöredéke (5. kép 6).
Ltsz.: mint előbbinél.

39 Miskolc—Sötétkapu

Telepásatás során került elő az alábbi töredék.

Drag. 37 formájú sigillata töredéke, rajta tojásfüzér (Ri—Fi E. 25), alatta kettős körből álló medaillon (Ri—Fi K. 20e) benne hippocampus (Ri—Fi T. 188) látható (3. kép 2).

[Párducz M., HOMÉ 1 (1957) 46]

Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 61.5.9

Rheinzabern

Comitalis VI, Atto, Attilus köre

III. sz. első fele

40 Miskolc—Szirma—Sajópart

Császárkori telepről került elő az alábbi anyag.

1. Drag. 37 formájú tál töredéke. Fent tojásfüzér (Kiss 4,1) alatta vízszintes vonal látható. A reliefmezőben dísztaggal (Kiss 4,48) lezárt girlandban (Kiss 4,53) koncentrikus körök (Kiss 4,49), a girland külső oldalán rozetta (Kiss 6,67?) található. Barnára égett (3. kép 3).

Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 66.28.190

Westendorf

Comitalis

III. sz. első harmada

2. Drag. 37 formájú edény töredéke tojástaggal. Erősen kopott, apró darab (3. kép 5).

Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 66.28.548

3. Drag. 37 formájú sigillata töredéke, rajta szőlőlevél részlete látható.

Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 66.28.1069

4. Drag. 37 formájú edény töredéke, rajta tojásfüzér (Hefner 119 = Kiss 5,6) részlete (3. kép 4).

Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 66.28.794

Westendorf?

Helenius?

III. sz. első harmada

41 Monor

Drag. 33 formájú sigillata csésze. M.: 68 mm Szá.: 108 mm Fá.: 40 mm. Világosvörös (9. kép 4).

MNM NkGy ltsz.: 60/1925.9

Antoninus kor?

42 Nagyrév—Zsidóhalom és az út közt

Drag. 33 formájú sigillata csésze (Oswald, Introduction LI.17) M.: 73 mm Szá.: 11 mm Tá.: 41 mm (9. kép 1).

[Párducz M., Dolg. (1931) 46; Ua., A szarmatakor emlékei III. CXXXV. 34]

MNM NkGy ltsz.: 3/1931

II. sz. vége

43 Öcsöd

Drag. 33 formájú sigillata csésze. Oldalfala csaknem egyenes. Máza rendkívül rossz, kopott. M.: 66 mm Szá.: 105 mm Tá.: 38 mm. Legközelebbi párhuzama Kellner, Westendorf II Abb. 12,67. (9. kép 5)

MNM NkGy

Westendorf

III. sz. első fele

44 Órhalom—Körpölye mellék

Hegedüs Katalin terepbejárása során került elő az alábbi töredék.

Drag. 37 formájú tál töredéke, rajta kettős körből álló medaillonban állatláb?, gyöngysoros osztás, majd újabb figurális részlet látható (3. kép 6).

Lezoux

Hadrianus—Commodus

45 Palánk

Ezt a lelőhelyet csak irodalmi adatból ismerjük.

[Milleker F., Banater Bücherei 73 (Versee 1941) 4]

46 Paulis

Mint lelőhelyet Milleker B. említi (ld. fent!) Ld. még Dél-Magyarország római régiségletei (Temesvár 1892) 28!

47 Pusztamérges—Apácák

1937-ben került a szegedi múzeumba az alábbi edény.

Drag. 33 formájú sigillata csésze (O. LI.17) M.: 70 mm Szá.: 110 mm.

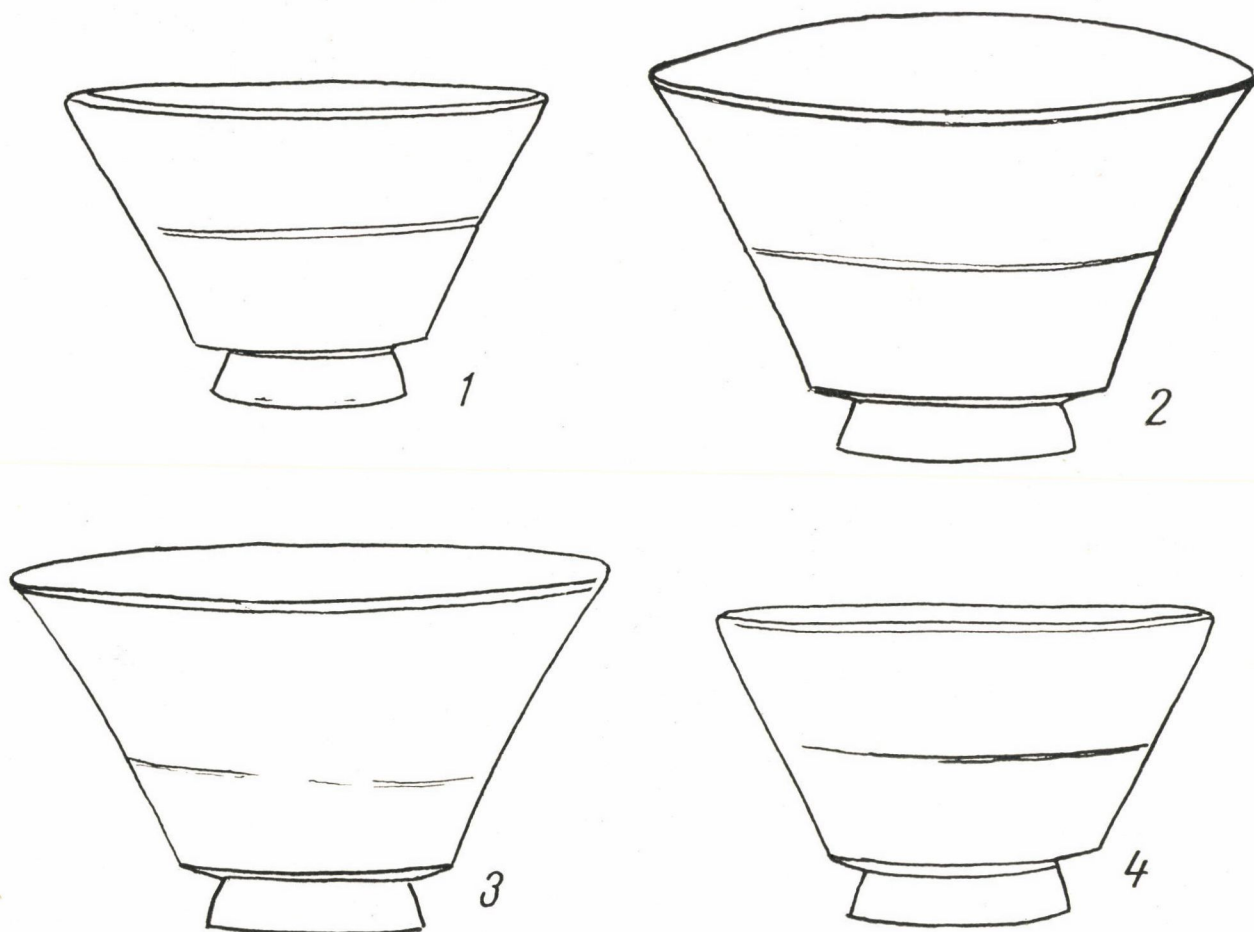
Móra Ferenc Múzeum, Szeged ltsz.: 53.263.3 (11. kép 2)

II. sz. vége

48 Püspökladány—Eperjesvölgy

Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, a perem egy részével.

Párducz III. 59.

11. kép. Diszítetlen terra sigillaták. 1. Sükösd. — 2. Pusztamérges. — 3. Törökszentmiklós. — 4. Katymár
 Рис. 11. Неорнаментированная terra sigillata. 1. Шюкешд. — 2. Пустамергеш. — 3. Тёрёксентмиклош. — 4. Катмар
 Fig. 11. Terres sigillées sans ornement. 1. Sükösd. — 2. Pusztamérges. — 3. Törökszentmiklós. — 4. Katymár

49 Sashalom

Drag. 36 formájú sigillata csésze, peremén két-két barbotinos liliom, illetve szőlőfürt látható. M.: 33 mm, Szá.: 96 mm, Fá.: 41 mm. (Analogiait ld. *Gabler D.*, *Arrabona 4* (1964) 9 6,1!) (12. kép)
 MNM RGy ltsz.: 8.1934.1
 Észak-itáliai műhely
 Nero—Domitianus

50 Sükösd-Kerülőfok

Drag. 33 formájú sigillata csésze, oldala ívelt. (*Oswald*, *Introduction LI.17?*) M.: 60 mm, Szá.: 100 mm, Fá.: 44 mm
 Türr István Múzeum, Baja ltsz.: 59.28.1 (11. kép 1)
 II. sz. vége

51 Szabadka-Mácskovics téglagyár

Terra sigillata lelőhelyként említi *Gohl Ö.*, *Arch. Ért.* 1899 290.

52 Szanda-Netovább csárda

Drag. 33 formájú sigillata csésze.
 Damjanich J. Múzeum, Szolnok ltsz.: 54.26.39

53 Szank

Móra Ferenc ásatásából 1929-ben került az alábbi példány a szegedi múzeumba.

Drag. 37 formájú tál töredéke. Fent tojásfüzér (*Hefner 118 = Kiss 4,1*) alatta vízszintes vonal látható. A reliefmezőben dísz (*Hefner 88 = Kiss 4,45*) található. Móra F. Múzeum, Szeged ltsz.: 53.237.5 (3. kép 7).
 Westerndorf
 Comitialis
 III. sz. első harmada

54 Szécsény

Irodalmi adatból ismerjük az alábbi töredéket.
 [*Patay P.*, *Nógrád megye műemlékei* (szerk. *Dercsényi D.*) (Bp. 1954) 26.]

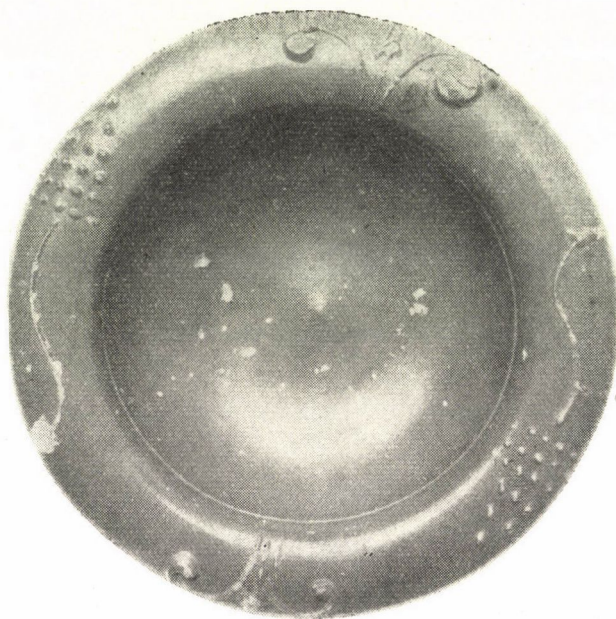
55 Szilvásvárad-Sportpálya

Salamon Ágnes 1962. évi ásatása során Drag. 31 formájú sigillata töredék került elő.
 MNM NkGy ltsz.: 63.9.729

56 Szirmabesnyő-Sajópart

K. Végh Katalin ásatása során, császárkori telepen került elő az alábbi anyag.⁴⁶

⁴⁶ K. Végh K., *Arch. Ért.* 94 (1967) 225.

12. kép. Észak-italiai barbotinos sigillata Sashalomról
Рис. 12. Североитальянская барботиновая сигиллата из Шашаломы
Fig. 12. Terre sigillée à barbotine de l'Italie du Nord, trouvée à Sashalom

1. Drag. 37 formájú sigillata oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Hefner 119 = Kiss 5,6), a reliefmezőben ívtöredék felett madár (Kiss 5,50) található. Máza rosszminőségű, kopott (3. kép 8).
Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 67.1.64
Westerdorf
Helenius
III. sz. első harmada
2. Drag. 37 formájú sigillata oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Kiss 3) alatta egymásba futó ívek (Karnitsch, FiL III 89,1), majd hétszirmú rozetták (Hefner 84 = Kiss 6,70) láthatók (3. kép 9).
Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 67.1.298
Westerdorf
Helenius
III. sz. első harmada
3. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér részlete (Kiss 4,1), alatta vízszintes vonal látható. A reliefmezőben Pallas Athéné (Hefner 6 = Kiss 4,5) jelentkezik (3. kép 10).
Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 67.1.441
Westerdorf
Comitalis
III. sz. első harmada
4. Drag. 37 formájú edény alja.
Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 67.1.987

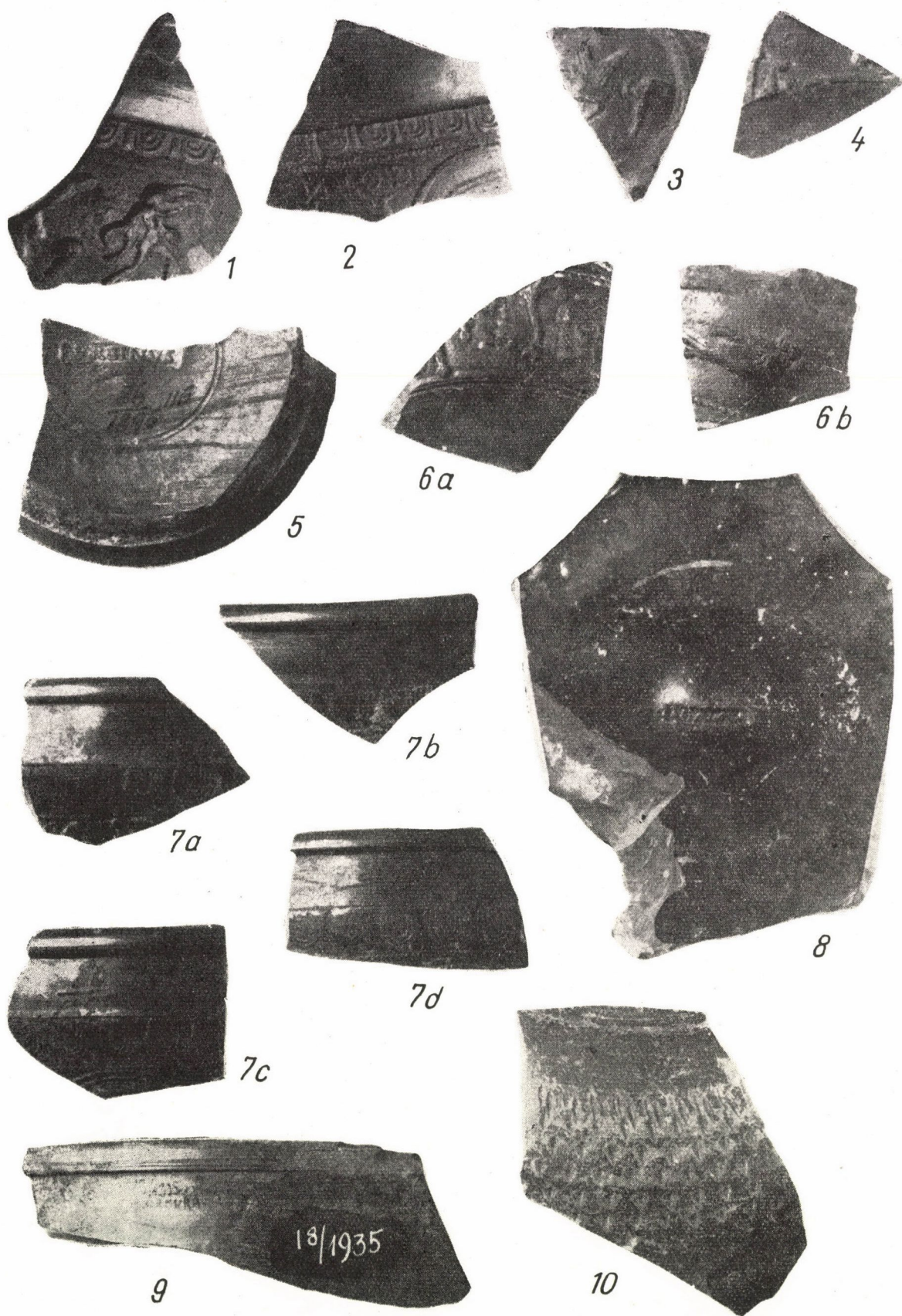
57 Szolnok-Várdomb

1. Irodalmi adat alapján sorolhatjuk Szolnokot is a terra sigillata lelőhelyek sorába. [PPSK vm 188; Párducz M., Dolg (1931) 117.]
2. Drag. 37 formájú tál töredéke, rajta tojásfüzér (Ri-Fi É. 62,67), a reliefmezőben inda és szőlőfürt (Ri-Fi P. 164) látható (3. kép 12).
MNM NkGy ltsz.: 53.16.4
Rheinzabern
Mammilianus—Lupus
III. sz. első fele

58 Táborfalva-Postadűlő

Török Gyula ásatása során kerültek elő az alábbi töredékek szarmata temetőből.

1. Terra sigillata tál pereme.
MNM NkGy ltsz.: 56.7.23
2. Terra sigillatából készült orsógomb (5. kép 3)
Uo. ltsz.: 56.7.42
3. Drag. 37 formájú tál pereme (5. kép 2)
Uo. ltsz.: 56.7.46

13. kép. Terra sigillaták az Alföldről. 1—8. Békés megye. — 9. Tiszabura
 Рис. 13. Терра сигиллата с Большой Венгерской Низменности. 1—8. комитат Бекеш. — 9. Тисабура
 Fig. 13. Terres sigillées trouvées dans l'Alföld. 1—8. Comitatus de Békés. — 9. Tiszabura

14. kép. Rheinzaberni sigillata Tiszaföldvárról
Рис. 14. Рейнзабернская сигиллата из Тиссафельдвара
Fig. 14. Terre sigillée de Rheinzabern trouvée à Tiszaföldvár

59 Tápiószentmárton

1. Terra sigillata töredék bevágott díszítéssel.
MNM NkGy ltsz.: 1952.43.6
2. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőben kezét felemelő férfi (Kiss 4,18), tőle jobbra Vulcanus (Kiss 4,11), köztük lent stilizált virág (Kiss 6,67?) látható (3. kép 13).
MNM NkGy ltsz.: 43.1952.7
Westerndorf
Comitalis
III. sz. első harmada

60 Tiszabura-Lejtő

1. Kovács András ajándékeként, közelebről ismeretlen lelőhelyről került egy Drag. 37 formájú edény pereme a Nemzeti Múzeumba (ltsz.: 18/1935.2) (XIII. t. 9)
2. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Máza rendkívül rossz. Oldalán férfi [Karnitsch, FiL 3 (1955) 101 (16)] felismerhetetlen növényi és állati (Uo.) díszítés látható (3. kép 11).
MNM NkGy ltsz.: 63.14.3
Trierhez közelálló, westerdorfi hatás alattálló műhely.
III. sz. első fele
3. Apró Drag. 37 formájú sigillata töredéke, rajta medaillon részlete, benne növényi díszítés (Ri-Fi P.3).
Uo. ltsz.: mint előbbinél (5. kép 11)
Rheinzabern
Antoninus Pius—III. sz. első fele

61 Tiszaföldvár és Rákóczi falva közt

Drag. 37 formájú tál. Fent záróvonal nélküli tojásfüzér (Ri-Fi E. 39) látható; a reliefmezőt növényi díszekkel (Ri-Fi P. 8) egybekomponált levelek (Ri-Fi P. 47)

osztják 8 metopéra. Az első metopében körben (Ri-Fi K. 5) villámkévét tartó sas (Ri-Fi T. 200), felette retrográd Cerialis bélyeg, a reliefmező alsó részén ugyancsak retrográd CONSTAETNI mesterjelzés található. A következő metopében kis oszlopok (Ri-Fi 0.10 b) tartanak egy rovátkolt árkáddísz (Ri-Fi K.B. 89), alatta futó nyilazó (Ri-Fi M. 174) jelentkezik. Az ezt követő metopében körből álló medaillon, benne kis botos Ámorkák (Ri-Fi M. 144 és 142), majd ismét az előbbi árkád következik, alatta Amor alakkal (Ri-Fi M. 115). Ezután mindegyik képmező ugyanebben a sorrendben ismétlődik. (Közele analógiáját ld. *Juhász*, XVII. 4!)

MNM NkGy ltsz.: 43.1888 (14. kép)
Rheinzabern
Cerialis III-Consta et ni
Antoninus Pius-Marcus Aurelius

62 Tiszaigár és Tiszaórs közt

Drag. 37 formájú tál töredéke. Fent tojásfüzér (Ri-Fi E. 25), alatta kettős körből álló medaillonban (Ri-Fi K. 19) bőségszaru? (Ri-Fi 0.160?) látható.
Déri Múzeum, Debrecen IV. 16/1938 (3. kép 14)
Rheinzabern
Comitalis VI-Florentius-Attilus kör
III. sz. első fele

63 Tiszakeszi-Újszőlők

1. Drag. 37 formájú tál töredéke. Fent tojásfüzér (Kiss 3?), alatta vízszintes vonal látható. A reliefmezőt függőleges tagok (Kis 6,85) osztják metopékre, bennük árkád (Hefner 111 = Kiss 6,80) alatta levél jelentkezik. A reliefmezőt alul vízszintes vonal zárja le.

15. kép. Westerndorfi sigillata Torzsáról
 Рис. 15. Вестерндорфская сигиллата из Торжи
 Fig. 15. Terre sigillée de Westerndorf trouvée à Torzsa

- Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz.: 63.14.22 (4. kép 1)
 Westerndorf
 Helenius
 III. sz. első harmada
2. Drag. 37 formájú edény peremtöredéke, rajta tojásfüzér (Ri—Fi E.18, 21?) (4. kép 2).
 Uo. ltsz.: mint fent.
 Rheinzabern
 III. sz. első fele
3. Drag. 33 formájú sigillata csésze. Máza kopott, oldalfala egyenes. (Kellner, Westerndorf II 12,63) (Párducz, III. 61, CXL, 27)
 Westerndorf
 III. sz. első fele

64 Tiszaug-Tópart

- Drag. 33 formájú sigillata csésze. (Oswald, Introduction LI.17)
 (Párducz III. 57 CXXXVI. 22)
 Rheinzabern?
 II. sz. vége

65 Tiszavascári-Paptelekhát

- Makkay János ásatása során szarmata telepről kerültek elő az alábbi töredékek.
- 1—2. Jellegtelen terra sigillata töredékek
 Jósá A. Múzeum, Nyíregyháza ltsz.: 62.331.1, 62.338.2
3. Terra sigillata pereme
 Uo. ltsz.: 62.393.9
- 4—5. Diszítettlen Drag. 37 formájú tál töredékek.
 Uo. ltsz.: 62.487.3, 62.514.1
6. Drag. 37 formájú sigillata töredéke, rajta ív részlete, ökröt vivő ember (Ri—Fi M. 197) és levélminta látható. (4. kép 3)
 Uo. ltsz.: 63.125.5
 Rheinzabern
 Augustalis, Primitivus I, III
 III. sz. első fele

66 Tiszavascári-Deákteleki dűlő

- Enyhén bordázott terra sigillata töredék.
 Jósá A. Múzeum, Nyíregyháza ltsz.: 63.276.6

67 Torzsa

- Drag. 30 formájú tál, rajta fent tojásfüzér (Hefner 118 = Kiss 4,1b), alatta két árkád (Kiss 41), melyek kis diszekon (Hefner 107 = Kiss 4,48) helyezkednek el. Az árkádokat egy-egy oszlop (Hefner 106) tartja, ívük alatt botos emberek (Hefner 32 = Kiss 4,13) láthatók. A botos emberek a reliefmezőt alul lezáró sima vonal alá érnek vagy rajta állnak. Köztük két, egymás felett levő kis triton (Hefner 11 = Kiss 4,19) található. Az árkádok közti szabad területet Apollo alakokkal (Hefner 1) töltötték ki. A díszítésnek ez a rendszere háromszor ismétlődik. (15. kép)
 Az egyik Apollo figura mellett CSSEROT bélyeg található. M.: 162 mm
 MNM RGy ltsz.: 55.1906.1
 [PPSK vm. 188; Párducz M., Dolg. (1931) 139.]
 Westerndorf
 Comitialis
 III. sz. első harmada

68 Törökszentmiklós-Surján

- Csalog Zsolt ásatása során szarmata temető területéről kerültek elő az alábbi töredékek:
1. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri—Fi E. 44), alatta alig látható vízszintes vonal

- húzódik. A reliefmezőben szabad stílusban futó orosz-lán (Ri—Fi T. 4), medve (Ri—Fi T. 54), kutya (Ri—Fi T. 130 b) és ugró állat részletei láthatók.
 Damjanich M., Szolnok ltsz.: 64.17.1
 Rheinzabern
 Julius II—Julianus I, Victorinus II. és Comitialis V. elemekkel
 III. sz. első fele
2. Drag. 33 formájú csésze (Oswald, Introduction LI.17).
 M.: 65 mm, Szá.: 108 mm (11. kép 3)
 Damjanich M., Szolnok ltsz.: 61.21.102
 II. sz. vége

Fenti lelőhelyről a MNM Népvándorlaskori Gyűjteménye egy terra sigillatából készült orsógombot őriz (ltsz.: 1936.9.2).

69 Turkeve

- Drag. 33 formájú sigillata csésze. Színe halványvörös, oldala ívelt. Talpgyűrűje az alacsony edényhez képest vastagnak tűnik. Valószínűleg II. század-végi típus.
 MNM NkGy ltsz.: 24.1933.2 (9. kép 3)
 (Párducz II. 22, LIII.).

70 Üllő-Ócsai út

- Fenti lelőhelyről terra sigillata töredéket őriznek a Nemzeti Múzeumban.
 Ltsz.: 59.2.42

71 Zebegény — az erdő Duna felőli szélén

- Jellegtelen terra sigillata töredék.
 MNM NkGy ltsz.: 1936. 17c

72 Ipolytölgyes-Ganádi patak

Erdélyi István 1967. évi ásatása során telepanyagból kerültek elő az alábbi töredékek.

1. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Kiss 5,3), alatta vízszintes vonal látható. A reliefmezőben osztótág (Kiss 6,8) tart két ívet (Kiss 6,80 = Hefner 111), alattuk Apollo (Kiss 5,9) és állat (Kiss 5,41)
 Ehhez tartozik egy apró töredék, melyen osztótág (Kiss 6,80) részlete látható. Talán ennek pereme lehetett a PERGAMI jelzéssel ellátott darab is (4. kép 4a, b). (Juhász XLVII. 223; Kiss K., Arch. Ért. 1946—48 231)
 Westerndorf
 Helenius
 III. sz. első harmada
2. Drag. 37 formájú tál töredéke. Fent rosszul látható tojásfüzér (Kiss 4,1), a reliefmezőben levél (Kiss 4,46) és szarvas (Kiss 4,30) részlete. Talán ehhez tartozott egy kis kutya (Kiss 4,37) töredék is (4. kép 5).
 Westerndorf
 Comitialis
 III. sz. első harmada

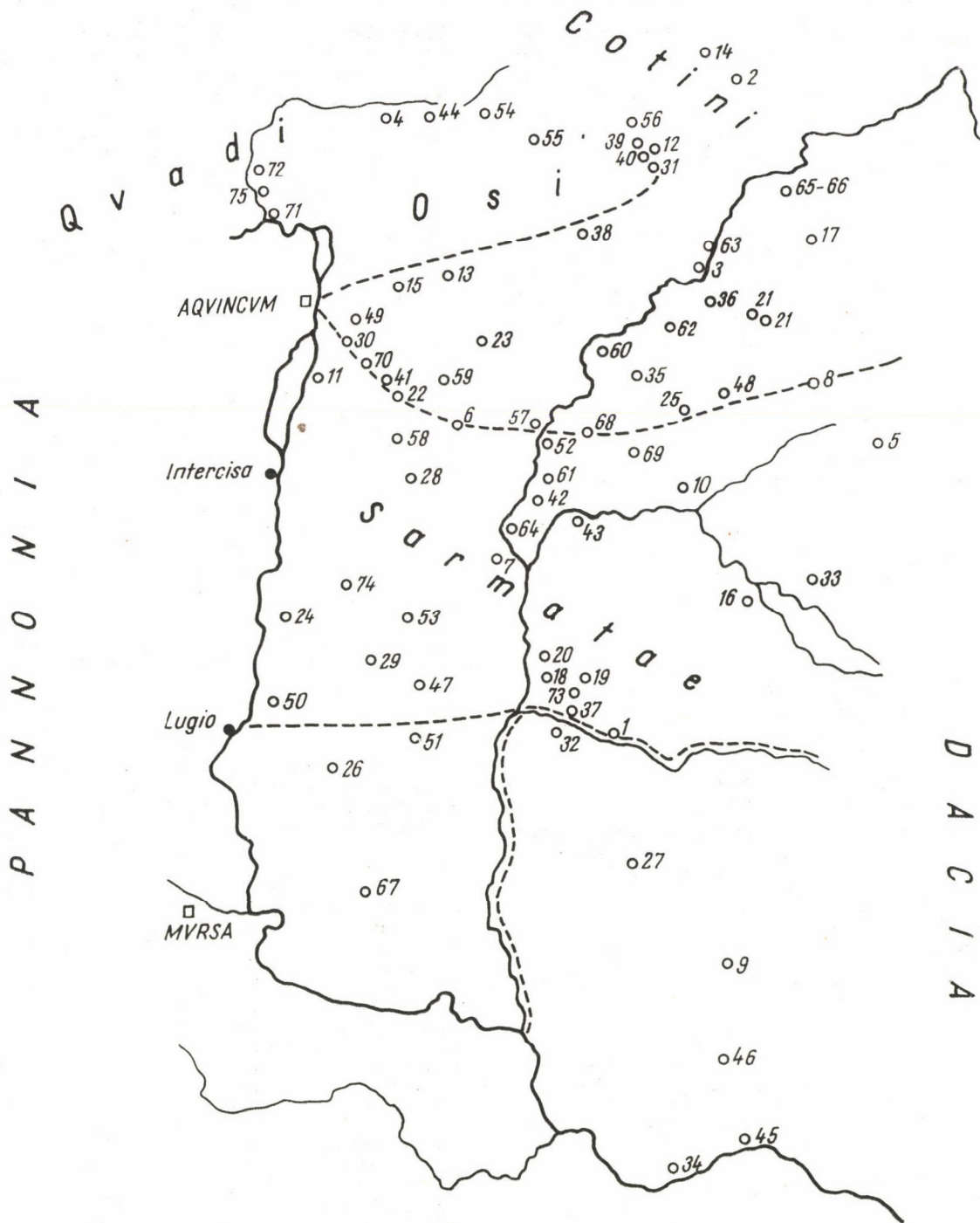
73 Földeák

- Szarmata telepről előkerült terra sigillatához ld. Párducz M., Dolg. 1941 95!

74 Kiskőrös

- László Gy. professzor ásatása idején az egyik munkás apró töredéket adott át, — közelebbi lelőhely megnevezés nélkül.

(László Gy. professzor szíves szóbeli közlése.)

16. kép. Terra sigillaták elterjedése a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban
 Рис. 16. Распространение терры сигиллаты в соседнем с Восточной Паннонией Барбарикуме
 Fig. 16. Diffusion des terres sigillées dans le Barbaricum voisin de la Pannonie Orientale

75 Letkés

Papp László 1967. évi ásatása során telepről került elő egy díszítetlen töredék.

Békés megye

A MNM leltárányvében e lelőhely megnevezés alatt az alábbi terra sigillaták találhatók:

1. Drag. 33 formájú csésze alja, benne bélyeg (4. kép 10; 13. kép 8).

MNM ltsz.: 86/1895.115

2. Drag. 33 formájú csészealj töredéke VRSINVS mesterjelzéssel. (Oswald, Index 346) (Ettől a mestertől aquincumi lelőhelyű darabot is ismerünk.) (4. kép 11; 13. kép 5)

MNM ltsz.: 86/1895.116

Rheinzabern

Antoninus-kor, esetleg annál későbbi.

3. Drag. 37 formájú edény oldaltöredéke. A reliefmezőben függőleges gyöngysorok (Stanfield—Simpson 112, 5) közt Pán (Dechelette 411 = Oswald 709 = Stanfield—Simpson 104, 5). A két szomszédos metopéból kettős

kör (Stanfield-Simpson 105, 16). részlete látszik. Valószínűleg ehhez tartozik egy aljtöredék, melyen ugyanilyen gyöngysor által határolt téglalap alakú metopében maszkok (Dechelette 695, 711 = Oswald 1330) láthatók, köztük kis inda. (Pontosan ugyanez a kompozíció *Karnitsch*, *Ovilava* 48,2 és 48,3!) (13. kép 6) MNM NkGy Itsz.: 86/1895.122,121

Lezoux
Paternus

i. u. 150—190

4. Drag. 37 formájú edény peremtöredéke. Fent tojásfüzér (Ri—Fi E. 44), alatta gyöngysor található. A reliefmezőben madár (Ri—Fi T. 252), tőle jobbra körívek látszanak. A gyöngysor alatt retrográd COBNE-rtus) mesterjelzés jelentkezik (13. kép 2).

MNM NkGy Itsz.: 86/1895.124

Rheinzabern
Cobnertus I

Antoninus Pius-Marcus Aurelius

5. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, rajta osztott medaillonban (Ri—Fi K. 52?) két madár (Ri—Fi T. 245 és 217) (13. kép 3).

MNM NkGy Itsz.: 86/1895.125

Rheinzabern

Cerialis I vagy IV.

Antoninus Pius-Commodus

6. Drag. 37 formájú edény aljtöredéke, rajta botos Ámorral (Ri—Fi M. 142), alatta a reliefmezőt vízszintes vonal zárja le (13. kép 4).

MNM NkGy Itsz.: 86/1895.126

Rheinzabern

Antoninus Pius—III. sz. első fele

7. Drag. 37 formájú edényhez tartozó 4 db töredék tojásfüzérrel (Stanfield-Simpson 47,2), alatta gyöngysorral. A reliefmezőben kettős körből álló medaillonok részlete látható (13. kép 7).

MNM NkGy Itsz.: 86/1895.117—120

Lezoux

Cinnamus köre

i. u. 150—190

8. Drag. 37 formájú edény oldaltöredéke, rajta tojásfüzér (Ri—Lu 263/41), a reliefmezőben Ámor (Ri—Fi M. 119) és fuvalázó (Oswald 614 — Ri—Fi M. 166) látható (13. kép 1).

MNM NkGy Itsz.: 86/1895.123

Rheinzabern

Primitivus I, III.

III. sz. első fele

Szabolcs megye

Drag. 37 formájú tál alja. A reliefmezőt lezáró sima vonal felett függőleges, metopéosztó gyöngysor, tőle jobbra kis karika látható. A bal oldali metopérészletben gyöngysorból kialakított nyíl (Stanfield-Simpson 118,19; 163,72) felette dísztag (Stanfield-Simpson 155,23) (4. kép 7).

Jósa A. Múzeum, Nyíregyháza Itsz.: 65.201.1

Lezoux

Cinnamus-Pugnus kör

i. u. 150—190

Ismeretlen lelőhelyű töredékek a MNM Néprándorláskori Gyűjteményében

1. Drag. 37 formájú sigillata töredéke, rajta fent tojásfüzér (Ri—Fi E. 41), a reliefmezőben levél (Ri—Fi P. 47 a), tőle jobbra kettős körből álló medaillonban (Ri—Fi K. 19 a) szarvas (Ri—Fi T. 966) (4. kép 8). MNM NkGy Itsz.: 55.23.1

Rheinzabern

Primitivus I, III.

III. sz. első fele

2. Drag. 37 formájú sigillata aljtöredéke, rajta egymás melletti árkádok (Juhász 37,12) alatt kagylók (Folz. 706 = *Karnitsch*, *FiL* 6/7 32,6) láthatók, míg az árkádívek találkozására alatt rozetták (*Karnisch*, *Ovilava* 185/3) jelentkezik (5. kép 1).

MNM NkGy Itsz.: 55.23.2

Trierrel szoros kapcsolatban levő, westerndorfi hatás alatt álló noricum műhely

III. sz. első fele

A „barbaricum” terra sigillata keletkezésének problémái

A szarmata temetőben a terra sigillata mellékletként szerepel a szokványos leletekkel együtt. Érem és sigillata együtt csak a Hortobágy-kockakúti 11. halomsíre csoport 17. sírjában fordult elő; egy westerndorfi Drag. 33 formájú edény mellett Commodus pénze volt. A csészét a III. sz. első harmadában készíthették, tehát az érem veréséhez közeli időpontban. A Hortobágy-kockakúti halomsíros temető anyagában, melyet a kutatás a vandálok hagyatékának tartott,⁴⁷ még egy hasonlókorú, valószínűleg westerndorfi, egy II. század végi — talán rheinzaberni, egy egy Antoninus kori terra sigillata volt. Valamennyi díszítetlen, Drag. 33 típus, kettő rosszminőségű westerndorfi darab, — tehát nem olyan értékes példányok, hogy azokat évtizedeken keresztül őrizni érdemes legyen. Miután a temető elég tekintélyes, Hadrianussal kezdődő éremanyaga Severus Alexanderrel (?) zárul, a sigillaták földbekerülésének időpontját sem tehetjük a III. sz. 40-es éveinél sokkal későbbre, így a halmos temető — Párducz M. által adott — 270. ill. az azt követő évtizedekre való keletkezését a porosháti sírok egy részénél későinek tartjuk. (A III. sz. 70—80-as éveiben terra sigillata Pannóniában már nincs.)

Hasonló nehézség mutatkozik a Tápé-malajdoki csoportba sorolt dunaharaszti temető egyetelmű IV. sz.-i keletkezésénél is. A 4. sír egyetlen mellékletként előkerülő sigillata, — legkésőbbi keletzése esetén is csak a III. sz. első felében készülhetett, a IV. sz. közepe tehát semmi esetre sem lehet a földbekerülés időpontja.⁴⁸ A Kis-zombor B temető 3 westerndorfi táltöredéke az előbbiekhöz hasonlóan a korábbi keletzés lehetőségére hívja fel figyelmünket, annyival is inkább, mivel a sírokban gyakran előforduló éremmellékletek szintén II. századiak (legkésőbbi a 209. sír Commodus érme). A Bajmok-mórahalmi csoport területén terra sigillata nem fordul elő, ott ez is igazolja Párducz M. keletzését. Két temető esetében a szórványként előkerült kerámia időben egyezik a szórványérmekkel. Jászberény-Csegelapason⁴⁹ Antoninus Pius pénzén kívül Drag. 33 formájú csésze tartozott a lelet együtteshez, míg a Kecskémét-máriavárosi III. század elejei rheinzaberni edény Antoninus Piustól Gallienusig előforduló érme közeléből jött felszínre.⁵⁰ Az éremmellékletek tehát — noha egyes darabok a földbekerülést időben jóval megelőzhetik —, általában kisebb nagyobb eltéréssel megerősítik a terra sigillaták adta keletkezést, ezek pedig egyes temetőrészek korábbi datálására adnak lehetőséget.

A terra sigillaták forma szerinti megoszlása

A 126 töredék közül 93-nak tudtuk meghatározni formáját; a többi vagy olyan apró, hogy még formameghatározásra sem alkalmas, vagy csupán régi irodalmi

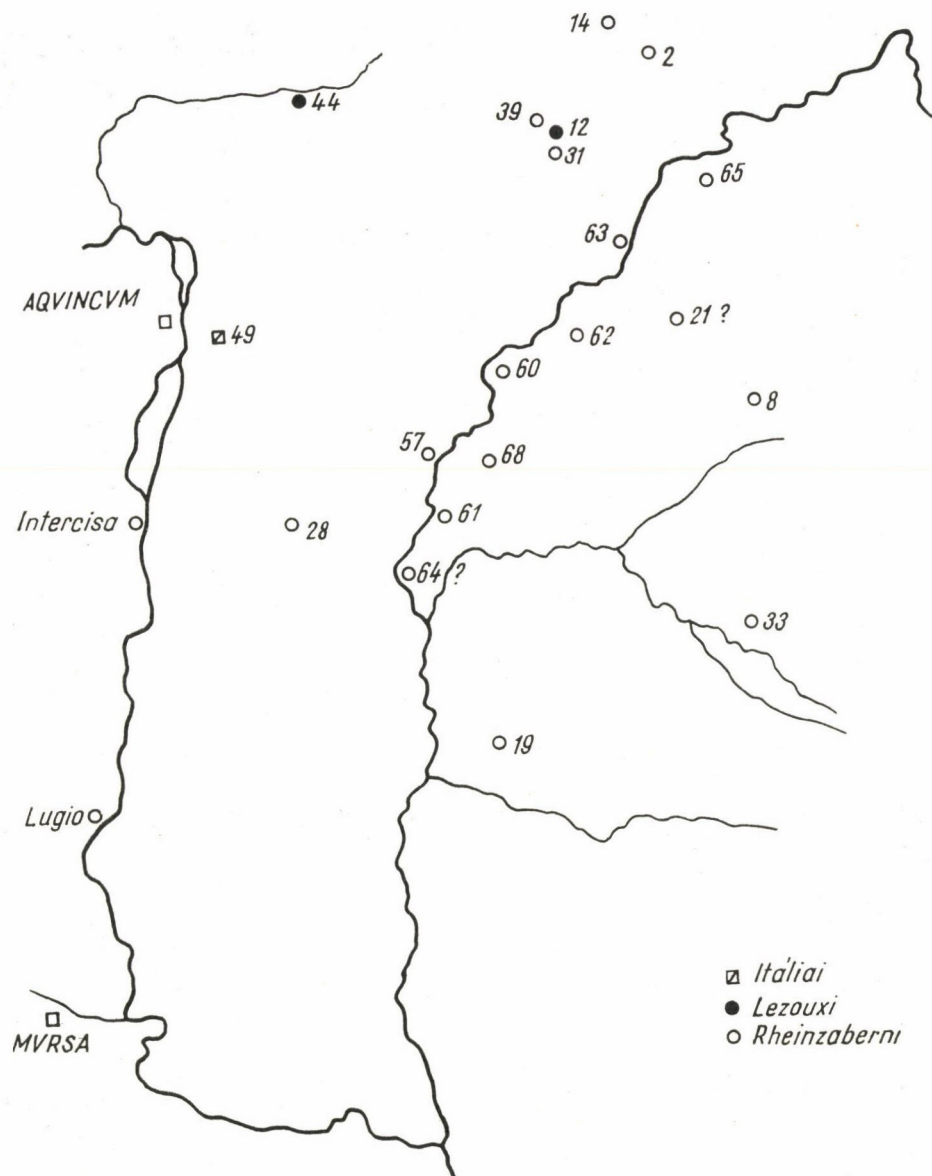
⁴⁷ A területéhez közeli vandál emlékanyagot ld. *Beninger, E.*, *Annalen d. Naturhist. Mus. in Wien* (1931) 213.

⁴⁸ A késői keletkezést igazolja a 28. sírban előkerült Diocletianus érem [ld. *Huszár, L.*, *Acta Arch. Hung.* 5

(1954—55) 73.].

⁴⁹ Párducz M., *JJE* 1938—1943. (Bp. 1943) 59—.; *Kerényi A.*, *NK* 54—55 (1955—56) 15.

⁵⁰ *Kerényi A.*, i. m. 17.

17. kép. Lezoux-i és rheinzaberni sigillaták elterjedése a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban
 Рис. 17. Распространение лезукской и рейнзабернской сигиллаты в соседнем с Восточной Паннонией Барбарикуме
 Fig. 17. Diffusion des terres sigillées de Lezoux et de Rheinzabern dans le Barbaricum voisin de la Pannonie Orientale

adatok említik leírás vagy ábra nélkül. A meghatározható anyag forma szerinti megoszlása a következő:

Drag. 31	1 db.
Drag. 33	22 db
Drag. 36	1 db
Drag. 30	4 db
Drag. 37	65 db

Az edények 70%-a Drag. 37 típusú. Ez a forma Szlovákia, Lengyelország, Cseh- és Morvaország, Közép-Németország, sőt a birodalom területén is a leggyakrabban fordul elő. Úgyiszlván az egész Alföldön és a Felvidéken elterjedt. A 24 díszítetlen edény, — kettő kivételével a Drag. 33 típusúhoz tartozik. Ez a forma a provinciában is meglehetősen gyakori, ha azonban százalékosan vizsgál-nánk a pannóniai lelet együtteseket, jóformán sehol sem

érne el a 23%-ot. Tehát a teljes anyagnak csaknem negyed részét sem éri el a Drag. 33 típusú példányok száma. Még feltűnőbb ennek az edényfajtának gyakorisága, ha a Pannóniától északra levő területeken előforduló, hasonló formájú csészék számát vizsgáljuk. A Szlovákiában újab-ban előkerült 210 terra sigillata közül mindössze 5,⁵¹ a korábbi 38 közül pedig kettő mutat hasonló formát,⁵² — Lengyelországban pedig e típus egyáltalán nem talál-ható, sőt hiányzik Észak-Magyarországon is. E csésze-fajta gyakorisága nemcsak abból adódik, hogy a késő-római műhelyek — melyeknek áru nagy számban je-lentkeznek a szarmaták, s a tőlük északra lakó népek területén — már nagyobb mennyiségben és arányban gyártották ezt a típust, mint a korábbi manufaktúrák, hanem abból is, hogy díszíttelensége, egyszerűbb meg-jelenése, kisebb mérete miatt olcsóbban kerülhetett

⁵¹ Křížek, F., SA 14 (1966) 130.

⁵² Ua., SA 9 (1961) 303, 309.

piacra, mint a relief díszítésű edény, tehát a barbárok számára hozzáférhetőbb volt. Az egyetlen Drag. 36 formájú terra sigillata: egy barbotin díszítésű itáliai tál Sashalmon, egy valószínűleg Drag. 31 típusú edény pedig a Felvidéken látott napvilágot.

A terra sigillaták műhelye

A szarmaták, s a tőlük északra élő népek területén előkerült 126 terra sigillata közül 75-öt sikerült műhelyhez kötni. Az anyag műhelyenkénti megoszlása a következő:

Itáliai	1 db
Délgalliai	— db
Lezouxi	2 + 3 db
Keletgalliai	— db
Rheinzaberni	17 + 5 db
Westendorfi	34 db
Noricumi?	2 db
Későrómai műhelyek (közelebbi meghatározás nélkül)	11 db

A legkorábbi, a többi edényt időben messze megelőző példány Sashalmon került elő, tehát a határhoz, s különösen Aquincumhoz igen közel. Ez a körülmény joggal felkeltheti gyanunkat, hogy jelentkezésében véletlen, s nem a rendszeresen meginduló áruforgalom tárgyi bizonyítékát kell látnunk. A sashalmi tál olyan észak-itáliai műhelyben készült, mely L. M. V és Q. S. P mesterek csoportjával szoros kapcsolatot tartott fenn, de nincs kizárva, hogy ugyanabban a póvidéki műhelyben gyártották, ahol az említett iparosok tevékenykedtek.⁵³ A Barbaricumban rendkívül ritkán jelentkeznek: a sashalmi talon kívül csupán egy stomfal⁵⁴ töredékről tudunk. A dél- és közép-galliai műhelyeket egyetlen darab sem képviseli, noha Lengyelországban és Csehszlovákiában is több la graufesenque-i példányt is találtak.⁵⁵

A késő-lezouxi manufaktúrából is csupán 5 töredék jutott el a szarmaták és a tőlük északra lakó népek területére, ebből az ötből is 3 bizonytalan lelőhelyű (Békés megye, Szabolcs megye). Ezek esetében feltehető, hogy magángyűjteményből bekerült, provinciából származó példányok szerepelnek e megjelölés alatt. Feltűnő, hogy a két hiteles lelőhelyű lezouxi edény (egyikük Laxtucissa készítménye) Órhalmon, illetve Felsőzsolcán: az Ipoly és a Hernád völgyében látott napvilágot, import szempontjából tehát e terület a szlovákiaihoz kapcsolódhatott, ahol már számos lezouxi töredéket találtak. Fentiek alapján biztosra vehető, hogy az Alföldtől északra élő népek a II. század közepén nem a szarmatáktól vásárolták a sigillatákat, hisz ott ez az áru biztosan nem mutatható ki, hanem valószínűleg a quadok közvetítésével jutottak a mai Északkelet-Magyarországra. A fentiekben említett Szabolcs, Békés megyei leletek arra utalnak, hogy ha a lezouxi-áru mégis utat találhatott a szarmaták területére, akkor ezek Dácián át érkeztek és csak a provincia nyugati peremén terjedtek el⁵⁶ (18. kép).

Az első jelentősebb behozatalra a viszonylag nagyszámú rheinzaberni terra sigillata utal. 22 (közülük 5 lelőhelye ismét bizonytalan) Drag. 37, illetve Drag. 33 típusú példány sorolható e csoportba. A relief díszítésű talak közül a legkorábbiak Cerialis edényei. A CERIALIS—CONSTAETNI csoport készítményei az egész Alföld területén elterjedtek (Kötegyán, Tiszaföldvár, Kis-

tokaj) a Békés megye lelőhely megjelölésű sigillaták közt pedig 1 db COBNE (rtus) I. tál is szerepel. A rheinzaberni anyagban legnagyobb százalékban III. század elején készített típusokat találunk: Primitivus I., III. és Mamilianus-Lupus körhöz köthető készítményeket, valamennyi szinte az egész szóban forgó területen elterjedt. A III. század első felére tehető a Kecskeméten talált egyetlen PUPUS bélyeges tál is. A Drag. 33 formájú edények közül több kérdőjelesen kapcsolható a rheinzaberni műhelyhez (ld. katalógus 23/1). Kettő közülük bélyeges, az egyiken FIDELIS, a másikon URSINUS jelzés látható. Valószínűleg a rajnai manufaktúrához köthető azok az Antoninus-kori edények is, melyeket a konkáv oldal, a középnél valamivel lejjebb jelentkező, vízszintes körbefutó kis vágat, a magasságot meghaladó szájtátmérő, viszonylag jó máz és kihajló szájperem jellemmez. Oswald ezeket az Antoninus korra keltezi⁵⁷ — műhely megjelölés nélkül — a pannóniai anyag alapján azonban nagyrésztüket rheinzaberninek tarthatjuk. Az Antoninus-kori, valamint a III. század elejei gyártmányok aránya nagyjából azonos Lengyelország területén is, noha ott más mesterek áruai képviselik az adott kor szakot.⁵⁸ Feltűnő azonban, hogy Nyugat-Szlovákia lelőhelyein számos korai és kevesebb III. századi rheinzaberni mester készítménye jelentkezett.⁵⁹ Az Alföld és a Magyar-Felvidék leletanyagában legnagyobb számban westendorfi sigillatákat találunk. Eddig 34 darabról tudunk, lelőhelye szinte valamennyinek hiteles. A Drag. 30, 33, 37 formájú edények CCSEROT Comitialis, ill. Helenius köréhez köthetők, Onnirix áruját erről a területről nem ismerjük. A provincia anyagával szemben — ahol Helenius edényei lényegesen nagyobb számban szerepelnek, a szóban forgó területen a két mester áruja jobban megoszlik. A westendorfi sigillaták az Alföld és a Felvidék egész területén elterjedtek (18. kép). E műhelyben készülhettek azok az egyenesfalú, rosszmázú, laposabb aljú Drag. 33 formájú csészék, melyek elsősorban Hortobágy-Kockakúton és Ócsodón jelentkeztek. Egyikük-nél esetleg a pfaffenhofeni műhely is számításba jöhet, ennek eldöntésére azonban a tipológiai vizsgálat kevés.

Árkáról és egy ismeretlen alföldi lelőhelyről előkerült olyan edény is, melyet egy trieri és westendorfi hatás alatt álló, azokkal szoros kapcsolatot tartó műhely gyártott. Az egyes típusok meghatározása Karnitsch érdeme,⁶⁰ összegyűjtésük és elterjedési körük vizsgálata azonban még a provincia vonatkozásában is csak most kezdődött.⁶¹ Észak-Pannónián kívül Poetovio és Siscia anyagában is előfordulnak hasonló típusok,⁶² a III. századi kereskedelem révén pedig Szlovákia⁶³ és Lengyelország⁶⁴ területére is eljutott egy-egy példány. Tiszaburán egy rendkívül rossz anyagú és mázú, felismerhetetlenségig kopott, torz figurális és növényi díszítésű darab került elő — valószínűleg ez is ebben a műhelyben készült.

A sigillataanyagot időrend szempontjából a következő csoportokra bonthatjuk:

I. sz. Claudius—Titus	1 db itáliai
II. sz. Ant. Pius—Marc. Aur.	6 + 3 db korai rheinzaberni
Hadrianus—Sept. Sev.	
150—190	2 + 3 db késői lezouxi
Antoninus Pius—Septimius Severus	9 db Drag. 33 formájú (Oswald 17)

⁵³ Gabler D., Arrabona 6 (1964) 5—.

⁵⁴ Eisner, J., Slovensko v pravku. (Bratislava 1933) LXVI. t. 3.

⁵⁵ Rutkowski, B., i. m. 114.; Šakar, V., i. m. 16. sz. (Trebusec); Pernička, R. M., i. m. 57 (Uherský—Brod).

⁵⁶ Rusu, M., i. m.

⁵⁷ Oswald, F., Introduction... 190.

⁵⁸ Rutkowski, B., i. m. 114.

⁵⁹ Křížek, F., SA 14 (1966) 131.

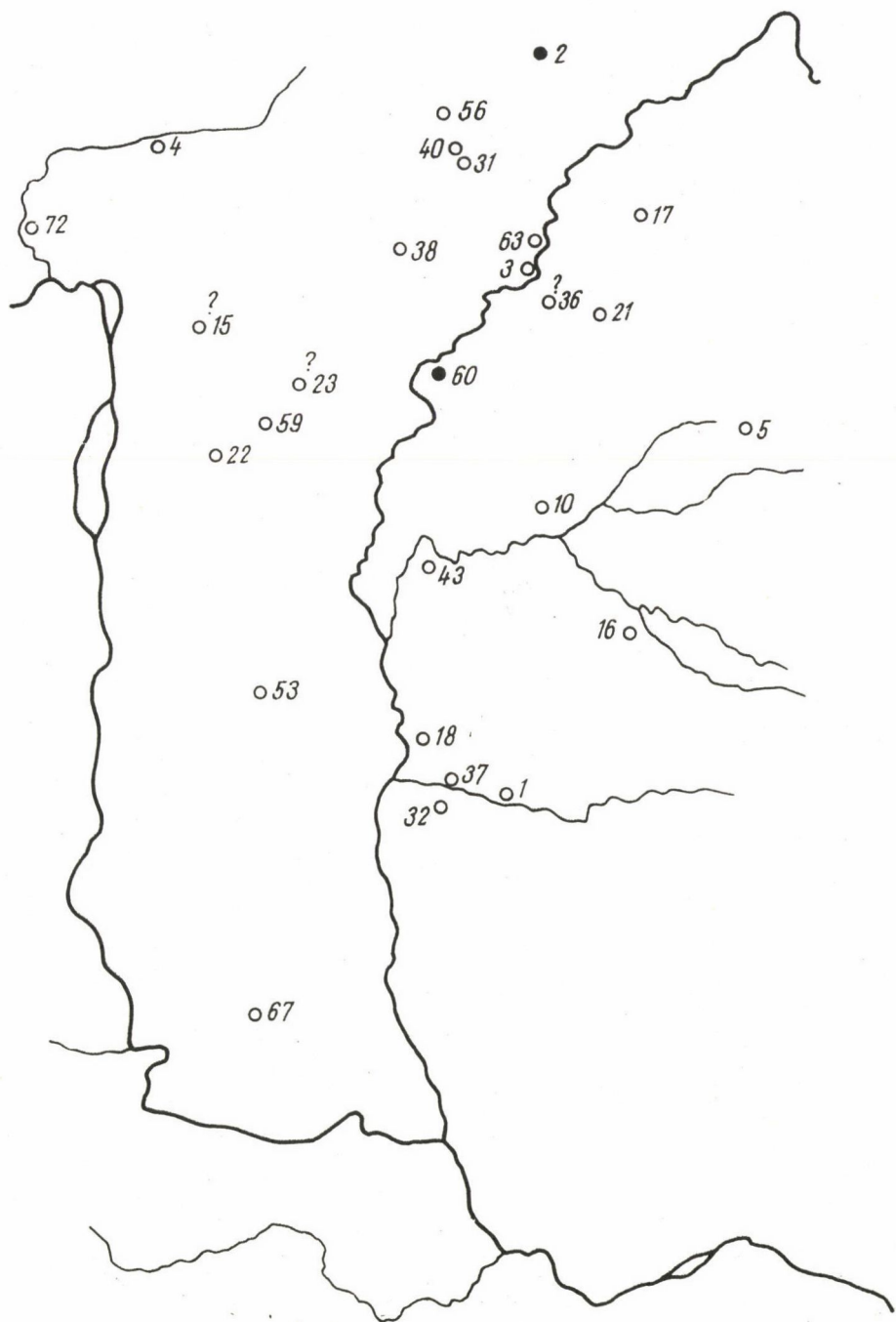
⁶⁰ Karnitsch, P., FIL III 101

⁶¹ Gabler D., BVbl 31 (1966) 132, 128.

⁶² Mikl—Curl, I., Acta RCRF 7 (1965) 79.; Arheoloski muzej, Zagreb-kiállításán.

⁶³ Křížek, F., SA 14 (1966) 133.; Lámirová-Schmiedlová, M., Die Ostslowakei in der römischen Kaiserzeit. VIIe Congrès int. des sciences préhistoriques et protohistoriques Tchécoslovaquie, Excurs. en Slovaquie. (Nitra 1966) 122.

⁶⁴ Rutkowski, B., i. m. 74.; Ua., Wiadomości Archeologiczne 29 (1963) 328—329.

18. kép. Westerndorfi sigillaták elterjedése a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban
 Рис. 18. Распространение вестендорфской сгиллаты в соседнем с Восточной Паннонией Барбарикуме
 Fig. 18. Diffusion des terres sigillées de Westerndorf dans le Barbaricum voisin de la Pannonie Orientale

II. sz. vége—III. sz. eleje	4 db	egyes rheinza- berni típusok
III. sz. első fele	45 db	egyes rheinza- berni típusok, westerndorfi, noricumi edé- nyek

Ha a csoportokat a nagy markomann-szarmata há-
 borúk időpontjához viszonyítjuk, a következő három
 nagy egységet vehetjük észre:

1. a markomann háborúk előtt készült 1 db

2. a markomann háborúk alatt készült 23 db (150—
 190)

3. a markomann háborúk után készült 50 db
 A sashalmi darab e leletanyagban érdekességként említ-
 hető, — jelentkezéséből azonban nem vonhatunk le
 messzemenő következtetéseket. A háborúk idején készült
 példányok közül 9 — Oswald által a II. sz. végére keltezett
 terra sigillata csaknem minden valószínűség szerint a
 háború után került a szarmaták területére; ezeknél még
 az is bizonytalan, hogy egyáltalán előállításuk ideje visz-
 szanyúl e a háború éveire? Az 5 későlezouxi tál (kö-
 zülük háromnak lelőhelye bizonytalan!) esetében is sok-

kal kézenfekvőbb arra gondolni, hogy a háború utáni években jutottak a szarmatákhoz, méginkább a tőlük északra lakó népekhez. Leleteink legkorábbi csoportja 9 rheinzaberni edény, melyek Antonius Pius vagy Marcus Aurelius korában készültek, — talán már a hadjáratok során kerültek az Alföldre zsákmányként, de valószínű az is, hogy az i. u. 180-as években vásárolták a jazigok a provincia lakóitól. Vizsgálatunk eredményét tehát abban foglalhatjuk össze, hogy egy kivétellel talán mind-egyik terra sigillata a II. sz. évtizedekben, méginkább a III. sz. első harmadában, békés kereskedelem révén jutott a szarmaták területére. Miután a római importtárgyak közül a terra sigillata keltezhető a legpontosabban, nagy tömegű előfordulása vagy hiánya a kereskedelmi kapcsolatok lüktetését tükrözi. Eszerint Pannónia és a szarmaták közti kereskedelem csak a markomann háborúk után kezdődött, — jelentősége pedig a III. sz. elején növekedett meg.

2. Terra sigillata utánzatok

A terra sigillatakon kívül a római importkerámiához tartozott a különböző utánzatok zöme is. Míg a szarmata temetőekben és telepeken előforduló kerámiaanyagból csak kevés olyan típus választható ki, mely biztosan a provinciában készült, — az utánzatok nagy részét többkevesebb biztonsággal római árunak tarthatjuk.

Többségük temetőből került elő,⁶⁵ de éppúgy megtalálhatók telepeken is.⁶⁶ Eddig mintegy 28 lelőhelyét ismerjük,⁶⁷ ebből mindössze egy esik a felvidéki területre. A lelőhelyek közül tízen valódi terra sigillatát is találtak, a többi területen azonban csak az utánzatok elégtették ki a nehezen megszerezhető, drágább kerámia iránti igényt (21. kép).

Általában vörösré, narancssárgára festett edények, — formájukban pontosan követik a rajnai-raetiai sigillatákat. Bár előfordul a Drag. 37 típus is, melyet primitív kidolgozású, nagyméretű tojásfűzér díszít⁶⁸ — leggyakrabban a kedvelt Drag. 33 forma jelentkezik. A vörösré, sárgára festett változatokon kívül megtalálható ez a csésze szürke színben is.⁶⁹ Pannóniában, éppen az importedények nagy száma miatt ezt a típust nagyon ritkán utánzózták, — fel kell tehát tételeznünk, hogy a Drag. 33-mas pseudosigillatákat a szarmata kereskedelem

céljára gyártotta egy vagy több pannóniai esetleg dáciai műhely. A csanakakúp alakú edényeknek ismerjük olyan változatát is, melyet egyszerűbb, durvábban kidolgozott példányok képviselnek. (Pl. hiányzik a talpgyűrű, meredekebb az oldalfal stb. . .)⁷⁰ Ezek már biztosan a barbaricumban készültek, — finomabb kidolgozású darabjaiknál azonban sokszor nehéz meghatározni, hogy meddig tekinthetők provinciális, és meddig barbár készítménynek. A bepecsételt, vörösfestésű⁷¹ kerámiafajtákat biztosan köthetjük a pannóniai-dáciai műhelyek egyikéhez, de éppúgy a provinciában készültek a rovátkolt díszítésű (Rädchenverzierung) edények is.⁷² Miután műhelyeiket nem ismerjük, pontosabb keltezésük is nehézségbe ütközik, de feltételezzük, hogy a legkorábbi típusok sem készülhettek sokkal az Antoninus kor előtt. (Drag 33 forma általános elterjedése, a Rädchenverzierung gyakori előfordulása⁷³.) Miután pedig a III. sz. első felében a bepecsételt kerámiák, s a különböző terra sigillata utánzatokat készítő műhelyek újból virágkorukat élik⁷⁴ — ezt az időpontot kell figyelembe venni a barbaricum anyag zömének keltezésénél is. Aránylag kevés segítséget nyújtanak a datáláshoz azok a leletek, amelyek szarmata temetőben pseudosigillatákkal együtt fordulnak elő.

A Kecskemét-máriavárosi szórványanyagban Gallienusig előforduló érmek,⁷⁵ és III. sz. elején készített rheinzaberni terra sigillata, Jászberény—Csegeleposon Antoninus Pius érem,⁷⁶ Kiszombor B temetőben pedig III. sz. első harmadában gyártott westerndorfi edények igazolják, hogy nagy részük a II. sz. végén, illetve a III. sz. elején került az Alföld területére.

Az utánzatok késői megjelenése korábbi megállapításainkat támasztja alá.

3. Egyéb kerámiafajták

A terra sigillatakon és utánzataikon kívüli importkerámia összegyűjtése mind ez ideig a kutatás adóssága. Eddigi legjobb feldolgozásuk Párducz Mihálynak szarmata corpusában⁷⁷ valamint Póczy Klárának az Intercisa II. kötetében⁷⁸ megjelent tanulmánya. Párducz M. szerint a felsőpusztaszeri, ill. a Kiskörös-seregélyesi temetőben olyan kerámia volt, melyek az aquineumi gázgyári fazekastelepen készülhettek.⁷⁹ A műhely a II. sz. közepén élte virágkorát,⁸⁰ — feltehető, hogy áruai még a század folyamán jutottak a Barbaricumba.

⁶⁵ Domaháza [Párducz M., Dolg 7 (1931) 122.]; Dunaharaszti (Magyarország régészeti leletei szerk. Thomas E. 278); Hortobágy—Kockakút [Zoltai L., LA II. 315]; Csongrád—Határút [Párducz M., A szarmatakor... II. T. XXXI. 12]; Jászsalszentgyörgy (Damjanich J. Múzeum, Szolnok ltsz.: 61.55.1); Kecskemét—Máriaváros (Katona J. Múzeum, Kecskemét ltsz.: 55.26.30, 32—33, 35); Kiszombor B (Móra F. Múzeum, Szeged ltsz.: 53.243.3—4); Kunhegyes [Párducz M., A szarmatakor... II. 31.]; Pákapusztá B (Móra F. Múzeum, Szeged ltsz.: 53.213.12); Szőreg—Iván téglagyár [Reizner J., Arch. Ért. 23 (1903) 46—47; Párducz M., Dolg 7 (1931) 18.].

⁶⁶ Hódmezővásárhely—Solt Palé (Tornyai J. Múzeum, Hódmezővásárhely ltsz.: 134/34); Tiszavasvári—Páptelekhat (Jósa A. Múzeum, Nyíregyháza ltsz.: 62.274.3 62.331.2).

⁶⁷ A fentiekben kívül ld. még Gerla [Párducz M. Dolg 7 (1931) 109—]; Hajdúböszörmény—téglagyár (Déry Múzeum, Debrecen ltsz.: 78/1932.2); Hódmezővásárhely—Fehértópart (Tornyai J. Múzeum, Hódmezővásárhely ltsz.: 122/1937); Jászberény—Csegeleposon [Párducz M., JJE 1938—1943 (Bp. 1943) 59]; Jászszentandrás (Damjanich J. Múzeum, Szolnok ltsz. 61.60.2); Kisújszállás [Párducz M., Dolg 7 (1931) 114]; Kőrösszeg-apáti—Körmödpusztá (Déry Múzeum, Debrecen ltsz. 21/1938); Kunszentmárton—Nagyjaksorpart (Damjanich J. Múzeum, Szolnok ltsz.: 63.114.1); Miskolc—Szirma (Herman O. Múzeum, Miskolc ltsz.: 66.28.549); Nyíregyháza—Pazoni u. (Jósa A. Múzeum, Nyíregyháza ltsz.: 64.865.1, 64.903.17); Orosháza [Orosháza története. Szerk. Nagy Gy. (Orosháza 1965) II. t. 1]; Szarvas [MNM NkGy ltsz.: 1932.6.1, Párducz Dolg 8 (1932) 115]; Túrkeve [Párducz M., A szarmatakor... II. 22]; Ada—Mezerics téglagyár [Párducz M., A szarmatakor... III. 36]; Mezőberény [Párducz M., Dolg 7 (1931) 39]; Jászberény—Szentimre (Damjanich J. Múzeum, Szolnok ltsz.: 61.59.1); Újszentiván [Reizner J., Arch. Ért. 23 (1903) 46—47].

⁶⁸ Hódmezővásárhely—Solt Palé ld. 66 j.

⁶⁹ Hortobágy—Kockakút ld. 65 j.

⁷⁰ Pl.: Jászberény—Szentimre, ld. 67 j. és Párducz M., A szarmatakor... III. 56.

⁷¹ Hódmezővásárhely—Fehértópart, Farkas A.-földje (Tornyai J. Múzeum, Hódmezővásárhely ltsz.: 1196/1943).

⁷² Ld. Miskolc—Szirma 76 j.

⁷³ Provinciánkban a Drag. 33 forma az Antoninus korban válik általánossá. A Pannónia és Dácia közt lakó barbárok területén a Drag. 33 formájú sigillata legkorábbi feltűnése az Antoninus korra tehető, a típus azonban inkább csak a II. sz. végén, ill. a III. sz. első felében terjedt el. (Ld. a katalógust.)

⁷⁴ Nagy L., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 635.

⁷⁵ Ld. 50. j.

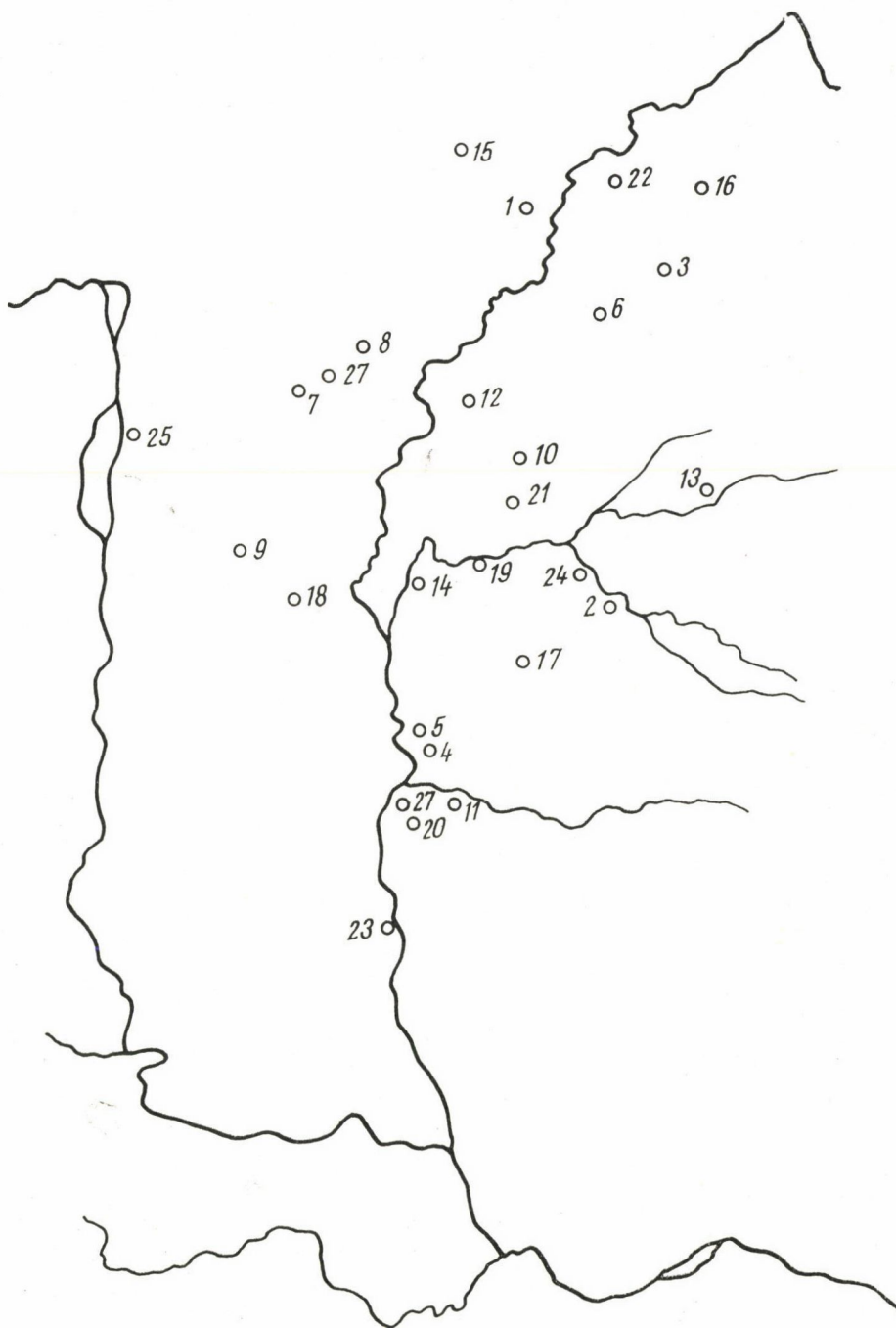
⁷⁶ Ld. 49. j.

⁷⁷ Párducz M., A szarmatakor... II. 29.

⁷⁸ Póczy K., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 50—.

⁷⁹ Ld. 77. j.

⁸⁰ Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 340.

19. kép. Terra sigillata utánzatok elterjedése a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban
 Рис. 19. Распространение имитаций терры сигиллаты в соседнем с Восточной Паннонией Барбарикуме
 Fig. 19. Diffusion des imitations de terres sigillées dans le Barbaricum voisin de la Pannonie Orientale

A kerámiaanyagban szembeűnő az amphorák hiánya, ezzel együtt fel kell tételeznünk, hogy Pannónia bor és olaj kivitele is minimális lehetett. Több barbaricum-i edényen jelentkezik a II–III. sz-i pannóniai műhelyek jellegzetes bepecsételt díszítése is.⁸¹ A korábbi kutatás az így készített edényeket Resatushoz ill. köréhez kötötte.

Valószínűleg a régi terminológiai értelemben⁸² beszél Nagy Lajos a Resatus-kerámia szarmata területen való elterjedéséről.⁸³ A fenti példák azt igazolják, hogy a II. sz. végén, a III. sz. elején a pannóniai-dáciai kerámia export rendkívül jelentős lehetett.⁸⁴

⁸¹ Nagy L., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 635.; Póczy K., Intercisa II. 37.

⁸² Nagy L., Bp. Tört. I (Bp. 1942) 257.

⁸³ Hampel J., Arch. Ért. 13 (1893) 450.

⁸⁴ Póczy K., i. m. 50–51. 54.

4. Bronzedények

Míg Szabad Germánia területén számos bronzedény található,⁸⁵ addig az általunk vizsgált területen ezek a leletek ritkaságszámba mennek. Az imperium közvetlen szomszédságában élő jazigokhoz eddigi ismereteink szerint mindössze egy II. sz.-ra keltezhető serpenyő jutott el.⁸⁶ Két bronzedény időben későbbre tehető: a szadai korsó⁸⁷ valószínűleg II–III. sz.-i galliai gyártmány, a cékeivel párhuzamosítható beregi tál pedig már III–IV. sz.-nak tartható.

A bronzedények hiánya azzal magyarázható, hogy az itáliai műhelyek virágkorában a szarmata–római kereskedelmi kapcsolat még meglehetősen laza lehetett.

5. Fibulák

A fémanyag legnagyobb részét a fibulák teszik ki, típus szempontjából azonban a római gyártmányú darabok mindössze néhány csoportot jelentenek. Legkorábbiak közülük a gyéren jelentkező *Aucissa* fibulák,⁸⁸ melyeket Kovrig I. a Flavius korra keltezett, valamint egyes *erősprofilú*⁸⁹ és *noricum-pannóniai*⁹⁰ fibula típusok. Az Alföldön számos *korongos fibula* kerül elő, — gyakoriságából már a korábbi kutatás is arra következtetett, hogy egyes variánsok kizárólag exportra készültek.⁹¹ Műhelyük aránylag jól keltezhető; Sellye I. szerint a szarmataföldi leleteket a II. sz. legvégén, ill. a III. sz.-ban állíthatták elő.⁹² Ugyanezt a keltezést erősítik meg S. Thomas újabb kutatásai is.⁹³ E fibulák tehát a Marcus Aurelius idején meginduló kereskedelemmel kerülhettek az Alföldre.

Ugyanez állapítható meg a II–III. sz.-ra keltezhető *térfibulák* esetében is.⁹⁴ Gyér szlovákiai és széles körű alföldi előfordulásuk⁹⁵ arra utal, hogy e kapcsolótűk műhelye jelentős szarmata exportra is dolgozhatott. E két főtípus mellett előfordul még a *horgonyfibula* és a *szám-szerű fibula*. Előbbi valószínűleg a III. sz.-ra keltezhető, utóbbit pedig Kiszombor B. temetőben III. sz. elején készült kerámiával találták.⁹⁶ Patek E. Marcus Aureliusnál későbbi időpontra keltezi az *egygombo erősprofilú fibulát*.⁹⁷ II–III. sz.-i a félegyházi *trombitafejű fibula*⁹⁸ és a *spirális szerkezetű T fibula*.⁹⁹ Utóbbit a kiszombori temetőben előforduló érme alapján tudta keltezni a szerző, ennek a helyességét a terra sigillataanyag megerősíti. A barbaricumban nagyon kevés *hagymafejes* kapcsolótűt találtak eddig, egyik legfontosabb lelőhelye a kerámiával jól keltezhető Hortobágy-porosháti temető.¹⁰⁰

A fibulaanyag vizsgálata tehát arra az eredményre vezetett bennünket, hogy bár a legkorábbi típusok már a Flavius korban megjelennek, — az i. u. II. sz. első felében importjuk valószínűleg megszűnt. Az anyag döntő többségét alkotó, jóformán az egész Alföldön elterjedt korongos, ill. térfibula a II. sz. legvégén ill. a III. sz.-ban került a barbaricumba.

6. Bronztükör

A bronzanyag jelentős hányadát képezik a tükrök. Valószínűleg a császárkor folyamán végig, az I. sz.-tól a

IV. sz.-ig gyárthatták ezeket a darabokat; jelentős részük a szarmata temetők korai csoportjában (Nagykőrös-Jakabszállás, Kiskunfélegyháza) található.¹⁰¹

7. Érmek

A szarmata sírokból előkerülő éremanyag feldolgozásának munkája már két jó összefoglalást is eredményezett,¹⁰² miután azonban a római leletanyag hasonló igényű publikációja még nem állt a kutatók rendelkezésére, a kapott anyagokat elsősorban numizmatikai és nem gazdaságtörténeti problémák szempontjából hasznosították.

Az összeállításból kitűnik, hogy az éremanyagban Antoninus Pius, Marcus Aurelius és Hadrianus pénzei fordulnak elő leggyakrabban. Ha azonban a temetők kronológiai helyzetét vesszük alapul, s ennek alapján keltezzük az éremanyagot kiderül, hogy a Huszár Lajos által közölt 251 érem közül mindössze 43-at tudunk a markomann háborúk előtti vagy alatti időszakra keltezni, illetve ennyinél nem tudjuk a későbbi földbekerülést igazolni. A nagyszámú Hadrianus, Antoninus Pius és Marcus Aurelius érem tehát nem a II. sz. második harmadában, hanem a III., sőt a IV. században került a barbaricum népeihez. A zárt éremleletek közül mindössze egyet, a nagy-revít¹⁰³ keltezhetjük a markomann háborúkat megelőző időszakra. A II. sz.-ban vert érmek későbbi forgalma — Dio Cassius adatával egybehangzóan¹⁰⁴ nyilvánvalóan abban rejlik, hogy a szarmaták és a tőlük északra lakó népek a III–IV. sz.-ban, a pénz fokozatos értékcsökkenése idején a korábbi jó ezüstöket szívesebben fogadták el a római kereskedőktől, mint az egyre inkább devalválódó bronzokat. Ezt igazolja az érme állapota is, amelyre már Kerényi A. felhívta a figyelmet¹⁰⁵ — kopottságuk hosszabb forgalomra enged következtetni.

Nem véletlen, hogy a tárgyalt területen előkerült — viszonylag kevés aureus 2/3 része III. és IV. sz.-i veret,¹⁰⁶ annak ellenére, hogy szinte biztosra vehetjük a korábbi Nero aranyak jó részénél is a III. sz.-i forgalmat.

Óvatosan bár, de mégis megfogalmazhatjuk azt, hogy a Kelet-Pannóniával szomszédos barbaricumba az érme beáramlása Neroval, ill. Vespasianussal kezdődik.¹⁰⁷ Miután ezek javarészt ezüst pénzek, nem érdektelen felfigyelni itt arra, hogy a Nero előtti veretek hiányának a szarmata terület emlékanyagából. Közismert, hogy éppen Nero redukálta 63-ban a denárok ezüsttartalmát, s éppen ezért a germánok, akik *ob usum commercium aurum et argentum in pretio habent, formasque quasdam nostrae agnoscunt atque eligunt*¹⁰⁸ — már nem fogadták el szívesen az újabb pénzeket, hanem a régebbi, megbízható érmeiket keresték.¹⁰⁹ A Nero, Vespasianus és Traianus ezüstök alföldi feltűnése tehát azzal is magyarázható, hogy a római kereskedők a jazigoknak fizettek azokkal a pénzekkel, amelyeket a jobb anyagi helyzetben levő germánok már nem fogadtak el!

A II. sz. első felében — figyelembe véve a provincia emlékanyagát — az éremforgalom csökken. Még ebben a vonatkozásban is aránylag magasnak tűnik az Antonius

⁸⁵ Wheeler, M., i. m. 72–73.

⁸⁶ Radnóti A., A pannóniai római bronzedények. DissPann II. 6. (Bp. 1938) 52

⁸⁷ Uo. 164.

⁸⁸ Felsőpusztaszer (Párducz M., A szarmatakor... I. 32); Gyula—Vasút [Párducz M., Dolg 7 (1931) 110].

⁸⁹ Kovrig I., i. m. I. 7.

⁹⁰ Kecskemét—Orgovány (Párducz M., A szarmatakor... I. 32), Kiskőrös—Csukástó Uo. 27.

⁹¹ Sellye I., i. m. 31.

⁹² Uo. 11.

⁹³ Thomas, S., Berliner Jahrbuch 6 (1966) 136–144.

⁹⁴ Kovrig I., i. m. 20.

⁹⁵ Patek E., A pannóniai fibulatípusok eredete és elterjedése. DissPann II. 19 (Bp. 1942) 58—.

⁹⁶ Móra F. Múzeum, Szeged Itsz.: 53.5.240.

⁹⁷ Patek E., i. m. 24.; Lámióvá—Schmiedlová, M.,

Die Fibeln der Römerzeit in der Slovakei (Nitra 1961).

⁹⁸ Patek E., i. m. 41.

⁹⁹ Uo. 66–68.

¹⁰⁰ Zoltai L., LA II (Bp. 1941) XVII. t. 34.

¹⁰¹ Párducz M., A szarmatakor... II. 27.

¹⁰² Huszár L., Acta Arch. Hung. 5 (1954–55) 65—.

Kerényi A., NK 54–55 (1955–56) 14—.

¹⁰³ Jónás E., NK 23–24 (1924–25) 38; Kerényi

A., i. m. 15.

¹⁰⁴ Dio Cassius 77, 14.

¹⁰⁵ Kerényi A., i. m. 18.

¹⁰⁶ Knapke, W., Acta Arch. Kobenhavn. 12 (1941)

93–97.

¹⁰⁷ Ezt támasztják alá a zárt éremleletek is. Kerényi A., i. m. 15.

¹⁰⁸ Tacitus, Germania 5.

¹⁰⁹ Uo. „serratos bigatosque”

Pius és Marcus Aurelius érmei száma, ezek a pénzek a háborús években zsákmányként is kerülhettek az Alföld területére,¹¹⁰ ahol hosszú ideig forgalomban lehettek. A II. sz. végére, ill. a III. sz.-ra keltezhető érmei száma szinte megkétszereződik, — bizonyítva azokat az élénk kereskedelmi kapcsolatokat, melyeket a leletanyag ismertetése során már jeleztünk. Nem véletlen, hogy zárt leleteink közül a mendei,¹¹¹ a II. keceli,¹¹² miskolci, tiszaföldvári és az eleki¹¹³ éppen a háború utáni évekre tehető; III. sz.-i rékási,¹¹⁴ és a kunfehértói,¹¹⁵ IV. sz.-i az I. keceli.¹¹⁶ Elrejtésük okát nem érintve, — fentiekkel kapcsolatosan csak annyit jegyezhetünk meg, hogy beáramlásuk, használatuk éppen arra az időpontra esik, mely a Róma és a szarmaták közötti békés kereskedelmi kapcsolatok fénykorának tekinthető.

Arany a IV. sz.-ig ritkán került a barbárokhoz¹¹⁷ ekkor azonban olyan mértékű a kiáramlás, hogy azt rendeletileg próbálták megakadályozni.

Összefoglalás

A leletanyagot értékelve, szembevetve annak viszonylagos szegénységét, feltűnik, hogy két római provincia közt nem találhatók olyan ezüstedények, amelyeket — Tacitus szerint — a germán követek, vagy főnökök kaptak ajándékba,¹¹⁸ s melyeknek régészeti bizonyítéka a goslawicei¹¹⁹ csésze, a strazei,¹²⁰ zohori,¹²¹ osztrópatai¹²² és más olyan leletek, amelyek feltételezhetően Pannónián keresztül jutottak a mai Szlovákia és Lengyelország területére.¹²³ Szóltunk már a díszes bronzedények, trüpusok, paterák, amphorák és szobrok hiányáról, ill. csekély számáról. Ezek a jelenségek arra utalnak, hogy a korai császárkorban a szarmata — római kereskedelmi kapcsolatok rendkívül lazák lehettek; a római kereskedelem fő iránya ekkor Szabad Germánia: Maroboduus majd Vannius országa. A legkorábbi importtárgyak: fibulák, tükrök, elenyésző számú kerámia és ezüstérem beáramlása a Flavius korban kezdődik. A kivetel jelentéktelen voltát nemcsak az előkerült tárgyak alacsony száma mutatja, hanem jellege is. (Többségük egyszerűbb dísz tárgy.)

A dák állam Decebal alatti megerősödése, Domitianus dák háborúi nem kedveztek a békés kereskedelmi kapcsolatok kibontakozásának, — Traianus pedig azáltal, hogy Daciát provinciává szervezte — elvágta a Duna — Tisza között élő jazigokat hivatásos rokonaiktól a roxolánoktól. A szigorú és következetes ellenőrzés a provincia határainál nem biztosította a jazigok számára sem a pontusi kétsítmények, sem más olyan iparcikk beáramlását, amely a rómaiakkal folytatott árucserét biztosíthatta volna. Ez azt jelenti, hogy az alföldi szarmaták kezében nem volt többé semmiféle olyan fizetőeszköz, melyért a provincia kereskedőitől árucikket kaphattak volna. Érthető, hogy a két oldalról harapófogóba került jazigoknak létkérdés volt a Dacián átvezető út biztosítása. Ennek érdekében már a II. sz. első felében is

többször betörték Pannóniába és Moesiába.¹²⁴ Ezt az időszakot a régészeti leletanyagban mindössze néhány érme, az alsódobai bronzedény és a helyi jelentőségű „Resatus” kerámia képviseli.

A helyzet lényegében csak a markomann háborúk után változott meg. Ennek oka részben az, hogy

1. a Dacián átvezető út biztosításával az alföldi szarmaták a roxolánoktól olyan árucikkekhez jutottak, amelyekért most már meg tudták venni a római kereskedők áruát: a rheinzaberni, westerdorfi sigillátakat, fibulákat (emailos, térd, számszerű, spirális szerkezetű T fibula) bronzedényeket, a pannóniai kerámiacikkeket (utánzatok stb...) és számos érmet.
2. Miután a provincia kereskedői a Balticum és a Duna közötti területeken már kevésbé tudtak piacot találni árucikkeiknek¹²⁵ — igyekeztek a szarmaták felé kibővíteni az áruforgalmat.
3. Pannónia sajátos fejlődése következtében a II. sz. végén, a III. sz. elején a limes menti városok gazdaságilag megerősödtek, jelentőségük megsokszorozódott, és a súlypont az Itáliához közeli coloniákkal szemben ezek felé tolódott el. Aquincum fellendülése, a viszonylagos árubőség szintén olyan tényező, mely kedvezően hatott a szomszédos népek felé irányuló kereskedelemre.

Megsokszorozódott tehát a Kelet-Pannóniából kiinduló útvonalak jelentősége, annyira, hogy közigazgatási-katonai ellenőrzésük, fontosabb csomópontjain vámállomások felállítása vált szükségessé. Ezeknek zavartalan működése elképzelhetetlen a szarmaták hozzájárulása nélkül, feltételezhető tehát, hogy a 179-es békeszerződés feltételei — a Dacián átvezető út biztosítása mellett — tartalmazhatták a Pannóniából Dáciába vezető út használatának szarmata részről történő engedélyezését is, melyről a források hallgatnak.

A szarmata területek felé irányuló római export tárgyalása során hangsúlyoztuk az anyag szegényes jellegét: kvalitatív és kvantitatív értelemben vett jelentéktelenségét. A jelenség magyarázatát részben történeti-politikai okokra vezettük vissza, melynek a kereskedelem mindig alá volt rendelve, de nem feledkezhettünk meg arról sem, hogy a szarmata — római kereskedelmi kapcsolatok tulajdonképpen többnyire Pannónia, ill. Dácia helyi árucseréjére korlátozódtak. Míg az észak felé irányuló kereskedelem (akár a Cseh medencére, a Balti tenger vidékére, akár a regnum Vannianum területére gondolunk) főleg az I. sz.-ban itáliai kereskedők irányítása alatt állt, s ezáltal birodalmi jelentőségűvé emelkedett — átszövődve az imperium politikájának tendenciáival, — addig a szarmata kapcsolatok többnyire a helyi, provinciális keretek közt maradtak. Az Alföld népeinek importja tehát Pannónia, ill. Dácia gazdasági helyzetének függvénye volt. Miután pedig magának Pannóniának kereskedelmi mérlege is negatív volt¹²⁶ nem várható, hogy éppen az innen kisugárzó áruforgalom legyen nagyjelentőségű.¹²⁷

Gabler Dénes

¹¹⁰ Ezzel hozhatjuk talán összefüggésbe az Antoninus Piussal záruló abonyi éremleletet. NK 5 (1906) 105.

¹¹¹ Kerekes P., NK 13 (1914) 71.

¹¹² Jónás E., Die sarmatische Münzen der ungarischen Tiefebene und ihre Beziehungen zu Südrussland. Arch.Eur. Centorient. (Bp. 1935).

¹¹³ Kerényi A., NK 38 — 39 (1939 — 40) 65.

¹¹⁴ Ormós Zs., Történelmi és Régészeti Értesítő 7 (Temesvár. 1881) 9 — 13.

¹¹⁵ Pekáry T., NK 54 — 55 (1955 — 56) 50. Barkóczi L., NK 62 — 63 (1963 — 64) 7.

¹¹⁶ Kerényi A., i. m. 15.

¹¹⁷ Knapke, W., i. m. 79 —.

¹¹⁸ Tacitus, Germania 5.

¹¹⁹ Konik, E., i. m. V. t. 12.

¹²⁰ Ondrouch, V., i. m. 244.

¹²¹ Kraskovská, L., SA 7 (1959) 136.

¹²² Eichler, F., Beninger, E., Die germanische Bodenfunde in der Slowakei. (Reichenburg — Leipzig 1937) c. m. 148 — 152.

¹²³ Majewski, K. i. m. XXXIV. t.

¹²⁴ Mócsy A., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 125; Harmatta J., Studies on the History of the Sarmatians (Bp. 1950)

¹²⁵ Swoboda, E., Carnuntum (Graz — Köln 1958) 83; Konik, E., i. m. 244 —.; Krížek, F., SA 14 (1966) 133; A kereskedelmi kapcsolatok azonban korántsem szakadnak meg ld. Godłowski K., Archaeologia 16 (Warszawa 1965) 62.

¹²⁶ Mócsy, A., Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 103.

¹²⁷ Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik ásatási-terepbejárás anyaguk részét képező sigillata leleteket közlés céljára átadták; a garadnai, árkaí és szilvásváradai anyagért Salamon Agnesnek és Török Gyulának, a kistokaji és szirmabesnyőért Kemenczei Tibornak és K. Végh Katalinnak, a balassagyarmatiért Hegedüs Katalinnak, a mezőkövesdi és kötegyániért Patay Pálnak, a surjániért Csalog Zsoltinak, a biharkeresztesért Mesterházi Károlynak, a tisz-

1. Domaháza
2. Gerla
3. Hajdúböszörmény
4. Hódmezővásárhely — Fehértópart
5. Hódmezővásárhely — Solt Pálé
6. Hortobágy — Kockakút
7. Jászberény — Csegelapos
8. Jászszentandrás
9. Kecskemét — Máriaváros
10. Kisújszállás
11. Kiszombor B
12. Kunhegyes
13. Körösszegapáti — Kőrmösdpuszta
14. Kunszentmárton

15. Miskolc — Szirma
16. Nyíregyháza — Pazonyi u.
17. Orosháza
18. Kiskunfélegyháza — Pákapuszta
19. Szarvas
20. Szőreg
21. Túrkeve
22. Tiszavasvári — Paptelekhát
23. Ada — Merzics téglagyár
24. Mezőberény
25. Dunaharaszti
26. Jászberény — Szentimre
27. Újszentiván

RÖVIDÍTÉSEK

Dech.	<i>Déchelette, J.</i> , Les vases céramiques de la Gaule romaine. (Paris 1904)	Kiss	= <i>Kiss K.</i> , A westerndorfi terra sigillata gyár. Arch. Ért. 1946—48. 216—274.
Fölz.	= <i>Fölzer, E.</i> , Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata — Manufakturen (Bonn 1913)	Lu.V.	= <i>Ludowici, W.</i> , Katalog meiner Ausgrabungen in Rheinabern. V (1901—1914)
Hefner	= <i>Hefner, J. v.</i> , Die römische Töpfer in Westerndorf. Oberbayerisches Archiv 22 (1863) 1—96.	Oswald, Index	= <i>Oswald, F.</i> , Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata (Margaridunum 1931)
Juhász	= <i>Juhász Gy.</i> , A brigetioi terra sigillaták. DissPann II. 3 (Bp. 1935)	Oswald, Introduction	= <i>Oswald, F.</i> , Introduction to the Study of Terra Sigillata. (London 1920)
Karnitsch, FiL III	= <i>Karnitsch, P.</i> , Die verzierte Sigillata von Lauriacum. FiL III (1955)	Oswald	= <i>Oswald, F.</i> , Index of Figure Types on Terra Sigillata „Samian Ware”. (Liverpool 1936—37)
Karnitsch, Ovilava	= <i>Karnitsch, P.</i> , Die Reliefsigillata von Ovilava. (Linz 1959)	Ri—Fi	= <i>Ricken, H.—Fischer, Ch.</i> , Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinabern. (Bonn 1963)
Kellner, Westerndorf I	= <i>Kellner, H.—J.</i> , Zur Sigillata Töpferei von Westerndorf. Bvbl 26 (1961) 165—203.	Stanfield—Simpson	= <i>Stanfield, J. A.—Simpson, G.</i> , Central Gaulish Potters. (London 1958)
Kellner, Westerndorf II	= <i>Kellner, H.—J.</i> , Die keramischen Funde aus den Grabungen der „Römersektion” in und bei Westerndorf. Das Bayerische Inn—Oberland 33 (1963) 5—50.	MNM RGy	= Magyar Nemzeti Múzeum Római-kori Gyűjteménye
		MNM NKGy	= Magyar Nemzeti Múzeum Népvándorláskori Gyűjteménye

ТЕРРА СИГИЛЛАТА В СОСЕДНЕМ С ВОСТОЧНОЙ ПАННОНИЕЙ БАРБАРИКУМЕ

Резюме

Если благодаря письменным источникам, а также накоплению богатого материала и публикациям, все более вырисовываются торговые связи населения Паннонии с племенами, жившими к северу от нее, то вопросы экспорта из провинции к сарматам, осусам и котинам, занимали пока немногочисленных исследователей. В настоящей статье, на основании анализа terra sigillata, автор попытался очертить сложение экономических связей между Паннонией и соседними с ней племенами в эпоху принципата.

В введении затронуты вопросы рынков и наиболее важных путей, а затем подвергается анализу обнаруженная посуда terra sigillata. Результаты, полученные в ходе анализа керамики, сопоставлялись с категориями других находок, в целях проверки правильности выводов.

Римский импорт, обнаруженный к востоку от Паннонии, как по количеству, так и по качеству можно считать бедным. Самые ранние находки (фибулы, серебряные монеты) поступают в Барбарикум, начиная с эпохи Флавиев. Дакийские войны, а также превращение Дакии в провинцию не благоприятствовали развитию мирных торговых отношений. Сарматы, очутившиеся между двумя провинциями, отрезанные от своих родственных племен, не могли приобретать понтийские товары, и, таким образом, они не располагали денежными средствами, в обмен за которые они могли бы приобретать товары у римских торговцев. Поэтому языги, попавшие в экономическую блокаду, несколько раз вторгались на территорию империи, а затем, в период маркоманских войн, они нападали на Рим в союзе с германскими племенами. Мир,

vasváriért Makkay Jánosnak, a letkésért Papp Lászlónak az ipolytölgyesiért Erdélyi Istvánnak. Köszönettel tartozom a Nemzeti Múzeum idevonatkozó anyagának áttanulmányozásáért és a fényképezés lehetővé tételéért Kovrig Iónának, Bónis Évának és Garam Évának. A süksödi,

katymári edények fotóit Kőhegyi Mihály, a pusztamérgesit Trogmayer Ottó, a surjánit Stanczik Ilona, a gyulaít Juhász Irén, a hódmezővásárhelyieket Nagy Katalin szívességeinek köszönhetem. A fotókat Gabler Csaba készítette.

заключенный в 179 году, дал языгам возможность пользоваться дорогой, пересекавшей Дакию. Начиная с этого времени, количество импортных изделий в огромной мере увеличивается. В собраниях terra sigillata мы находим всего лишь один сосуд, который можно прочно датировать временем до начала войн. Большая часть sigillat, обнаруженных в Барбарикуме, была изготовлена после маркоманских войн. На интенсивность торгового обмена повлиял также и упадок торговли в III веке, которая до этого велась к северу от провинции. Так как на территориях между Прибалтикой и Дунаем торговцы провинции уже находили все меньше рынков сбыта своим товарам, они стремились расширить торговлю с сарматами. В результате своеобразного развития Паннонии в

конце II — начале III столетий, города, расположенные по лимесу, экономически окрепли. Наличие в этих городах относительного изобилия продуктов также было таким фактором, который благоприятно действовал на развитие торговли с соседними племенами. Значение дорожных линий, идущих из Восточной Паннонии, настолько увеличилось, что необходимым стало организовать их административный и военный контроль и создать таможи в наиболее важных узловых пунктах. Процветавшие в эпоху Северов торговые связи начиная с 40-ых годов III столетия пришли в упадок, вероятно, в результате внутренних- и внешнеполитических событий.

Д. Габлер

SIGILLATEN IM OSTPANNONIEN BENACHBARTEN BARBARICUM

Auszug

Die Handelsbeziehungen zwischen Pannonien und den nördlich der Provinz lebenden Völkern zeichnen sich dank der Quellen und der guten Materialsammlungen bzw. Publikationen immer klarer ab. Der nach Norden gerichtete Export, der in erster Linie die Sarmaten, Osi und Cotini erreichen sollte, beschäftigte bisher nur wenige Forscher. Es wurde versucht, die Handelsbeziehungen zwischen Ostpannonien und den benachbarten Völkern aus historischer Sicht zu untersuchen. Die archäologischen Funde, die in dieser Hinsicht das meiste aussagen, konnten wir nur soweit in die Studie einbeziehen, wie es die Publikationen zulassen; eine Sammelarbeit, die nach Corpus-Art auf Vollkommenheit abgezielt wäre, nahmen wir nur an den Sigillaten vor.

Die Formen der Handelsbeziehungen untersuchend, stellen wir fest, daß sie sich vornehmlich auf den Waren- und Austausch entlang der Grenze beschränkten, obwohl es nicht auszuschließen ist, daß sich römische Händler auch auf sarmatischem Gebiet betätigten. Die wichtigsten Märkte entstanden in der Nähe der Lager, wo die Jasigen, seit dem Friedensvertrag des Mark Aurel, an bestimmten Tagen ihre Waren vertreiben durften. Aquincum, im Knotenpunkt wichtiger Handelsstraßen, dürfte das Zentrum des sarmatischen Handels gewesen sein, doch kommen auch Intercisa, Lugio und Bononia in Betracht. Der ansteigende Warenverkehr ermöglichte das Entstehen neuer Märkte neben den alten, deren Anzahl begrenzt war; solche entstanden nun auch neben den kleineren *burgi*.

Aus Ostpannonien führten mehrere wichtige Handelsstraßen ins Land der Quaden und Sarmaten. Auf Grund des jüngst zutage gekommenen Fundmaterials kann man auch entlang des Ipoly-Flusses (Eipel) eine Straße vermuten. Im Alföld dürfte der in Richtung von Hatvan und Miskolc führende Weg von Bedeutung gewesen sein, der eventuell auch eine Abzweigung nach Norden gehabt haben konnte über die Täler der Sajó und der Hernád. Funde geben auch die Route der aus Aquincum ausgehenden, in Richtung der heutigen Städte Szolnok und Debrecen verlaufenden Straße an. Das Fundmaterial weist darauf hin, daß diesen Straßen entlang Ende des 2., Anfang des 3. Jahrhunderts ein reger Verkehr gewesen sein konnte. Die aus Pannonien nach Dazien führende Straße, deren Ausgangspunkt Lugio gewesen sein dürfte, läßt sich auf Grund der Funde nur von der Maros-Mündung an verfolgen. Auf Grund der Szegeder, auf Anfang des 3. Jahrhunderts datierbaren Inschrift dürfte an dieser Straße eine Zollstation(?) gewesen sein.

Von den römischen Exportwaren sind in chronologischer Hinsicht jene 126 Sigillaten von besonderer Bedeutung, die aus etwa 75 Fundorten stammen. Den Großteil der authentischen Fundorte bilden Gräberfelder auf sarmatischem Gebiet (16), doch erscheint diese Art von Keramik auch in zunehmender Zahl in Siedlungen (8). Im Hochland (heute Slowakei), im Gebiet der Quadi,

Osi und Cotini findet man diese nur in Siedlungen. In den Gräberfeldern erscheinen die Sigillaten als Beigaben. Münze und Sigillata gemeinsam kam nur in Grab Nr. 17 der 17. Hügelgrabgruppe in Hortobágy-Kockakút zutage: neben Westerndorfer Gefäß Typ. Drag. 33 war eine Münze des Commodus. Die Bestimmung Sigillaten bot die Möglichkeit, die Chronologie einiger sarmatischer Gräberfelder genauer zu gestalten: so kann man auf Grund der antoninischen sowie der Anfang des 3. Jahrhunderts gefertigten Waren — im Einklang mit den mit Severus Alexander abgeschlossenen Münzfunden — die Zeit des Gräberfeldes von Hortobágy-Kockakút auf 240—250 ansetzen. Unter den 126 Sigillaten erscheint der Typ Drag. 37 am häufigsten, auffallend hoch (23%) ist aber auch der Anteil der Form Drag. 33. Diese Häufigkeit ergibt sich daraus, daß diese Gefäße infolge ihrer Unverziertheit, einfacheren Erscheinungsform und kleineren Maße billiger vertrieben werden konnten, den Barbaren also erreichbarer waren. Bei 75 stücken konnte die Werkstatt festgestellt werden. Das Älteste stammt aus einer italischen Werkstatt, die mit den Gruppen L. M. V. und Q. S. P. enge Kontakte aufrechterhielt. Von dem im Barbaricum geborgenen Material sind 5 Gefäße in der Werkstatt von Lezoux zur antoninischen Zeit angefertigt worden. Den ersten bedeutenderen Importposten deuten die verhältnismäßig vielen (22 St.) Rheinzaberner Sigillaten. Obwohl die Produkte des Cerialis IV und des Cöbnerus I ebenfalls eine weite Verbreitung fanden, findet man in größerer Anzahl dennoch Anfang des 3. Jahrhunderts hergestellte Produkte: an die Werkstätten von Primitivus I, III, Mammilianus—Lupus und Gruppe II der Pupus—Juvenilus-Werkstatt knüpfbare Waren. Im Fundmaterial des Alföld und Nordungarns findet man in größter Anzahl Westerndorfer Sigillaten. Bis jetzt sind 34 Stücke bekannt, die meisten gehören zum Kreis des Comitialis bzw. Helenius, Onniorix-Waren sind in diesen Landesteilen unbekannt. An drei Stellen kamen auch solche Sigillaten zutage, die aus einer Werkstatt stammen, die mit Trier und Westerndorf enge Beziehungen hatte und unter deren Einfluß stand.

In chronologischer Hinsicht läßt sich das Material in drei Gruppen einteilen: Produkte aus der Zeit vor den Markomannenkriegen (1 St.), während der Markomannenkriege (23 St.) und nach ihnen hergestellte (50 St.) Waren. Die Untersuchungsergebnisse lassen sich also derart zusammenfassen, daß sozusagen alle Sigillaten, ein Stück ausgenommen, in den letzten Jahrzehnten des 2. Jahrhunderts, eher aber noch zu Beginn des 3. Jahrhunderts, mittels friedlichen Handels in das Barbaricum gelangt waren.

Der Exportkeramik muß man auch die verschiedenen Sigillatennachahmungen zurechnen: wir kennen sie bisher aus etwa 28 Fundorten. Die Nachahmungen befriedigten das Bedürfnis nach der schwer anschaffbaren und kostspieligen Keramik. Da ihre Werkstätten nicht bekannt sind, ist ihre Datierung schwierig. Auf Grund

des übrigen, aus Gräberfeldern stammenden Materials dürften sie Ende des 2., Anfang des 3. Jahrhunderts in die Ungarische Tiefebene gelangt sein.

Das Sammeln und die Verarbeitung der übrigen Keramik-Typen steht z. Z. noch aus. Keramik mit verschiedenen, eingedrückten Mustern sowie andere Produkte der pannonischen Keramik verbreiteten sich ebenfalls um die Wende des 2. bis 3. Jahrhunderts.

Bronzegefäße gibt es nur einige Stücke; den Großteil der Metallfunde machen die Fibeln aus. Der früheste Typ ist die Aucissa, gewisse stark profilierte und Flügel-fibelarten erscheinen — selten — bereits unter den Flaviern. Die Scheiben- und Kniefibeln aber, die das Gros der Funde ausmachen, wurden im ausgehenden 2. Jahrhundert bzw. im 3. Jahrhundert angefertigt, auf die gleiche Zeit lassen sich die selteneren Ankerfibeln, die stark profilierten Fibeln mit einem Knopf und die Trompetenfibeln ansetzen. Es scheint also, daß obwohl die ersten Fibeln bereits unter den Flaviern bekannt sind, dieser Export in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts aufhörte.

Die Verarbeitung der aus sarmatischen Gräbern geborgenen Münzen ergab bereits zwei gute Zusammenfassungen. Es geht aus ihnen hervor, daß am häufigsten die Münzen des Antoninus Pius, des Marc Aurel und des Hadrian erscheinen. Geht man aber von der chronologischen Stellung der Gräberfelder aus und datiert man die Münzfunde auf dieser Grundlage, so sieht man, daß von den von Lajos Huszár veröffentlichten 251 Münzen nur 43 auf die Zeit vor bzw. während der Markomannenkriege datiert werden kann, d. h., es läßt sich nicht nachweisen, daß sie später in die Erde kamen. Das Gros der Münzen erreichte die Völker des Barbaricum also im 3., sogar noch im 4. Jahrhundert, die nach der Geldverschlechterung unter Septimius Severus frühere Münzen von den römischen Händlern annehmen (die Münzen sind größtenteils abgenutzt!).

Der Münzenverkehr setzte mit Nero ein. Einen Grund hierfür erkennen wir darin, daß die römischen Kaufleute die Jazigen mit solchen Münzen auszahlten, die die Germanen, die in einer besseren materiellen Lage waren, nach Reduzierung des Silbergehaltes der Silbermünzen im Jahr 63 nicht mehr akzeptierten. In der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts geht der Münzumsatz — im Vergleich zur Provinz — zurück, die Zahl der Münzen, die auf die Wende des 2. bis 3. Jahrhunderts anzusetzen sind, verdoppelt sich aber. Gold gelangte fast ausschließlich erst im 3. bis 4. Jahrhundert zu den Barbaren. Von den abgeschlossenen Münzfunden dürfen sechs auf die Jahre nach den Markomannenkriegen angesetzt werden, auf die vorangehenden Zeiten nur einer.

Bei einer Auswertung des Fundmaterials fällt auf, wie arm es ist, daß man in einem Gebiet zwischen zwei römischen Provinzen keine Silber- und Bronzegefäße, keine Tripoden, Pateren, Amphoren und Skulpturen findet, wie nördlich von Pannonien. Das weist darauf hin, daß die sarmatisch-römischen Handelsbeziehungen in der Frühkaiserzeit recht locker waren; die Haupttrichtung der römischen Ausfuhr war zu dieser Zeit das Freie

Germanien, das Land des Marboduus und später des Vannius. Die frühesten Exportgegenstände: Fibeln, Spiegel, wenig Keramik und Münzen strömen zuerst unter den Flaviern ein, in Widerspiegelung der besseren Warenversorgung Pannoniens. Wie unbedeutend die Ausfuhr war, belegt nicht nur die geringe Anzahl der Waren, sondern auch ihr Charakter (größtenteils sind es einfache Ziergegenstände).

Die Erstarkung Daziens unter Dezebal und die Dakerkriege Domitians förderten die friedlichen Handelsbeziehungen keineswegs; indem Traian Dazien zu einer Provinz organisierte, hat er die zwischen Donau und Theiß hausenden Jazigen von ihren Verwandten, den Roxolanen getrennt. Das bedeutet soviel, daß die Sarmaten des Alföld über keinerlei Zahlungsmittel verfügten, für die sie von den Kaufleuten der Provinz hätten Waren bekommen können. Es ist also verständlich, daß es für die Jazigen, nunmehr von zwei Seiten in der Zange, lebenswichtig war, sich einen Weg über Dazien zu sichern. Deshalb fielen sie bereits in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts öfter nach Pannonien und Moesien ein.

Diese Lage veränderte sich im Grunde genommen erst nach den Markomannenkriegen. Dieses läßt sich auf folgendes zurückführen:

1. Durch die Sicherung des über Dazien führenden Weges konnten die Alfölder Sarmaten von den Roxolanen Waren erhalten, für die sie die Waren der römischen Kaufleute nunmehr beschaffen konnten.

2. Nachdem die Händler der Provinz im Norden keinen Markt mehr für ihre Waren fanden, trachteten sie danach, ihren Warenverkehr in Richtung der Sarmaten auszuweiten.

3. Infolge der eigenartigen Entwicklung Pannoniens erstarkten die Städte am Limes Ende des 2., Anfang des 3. Jahrhunderts in wirtschaftlicher Hinsicht, ihre Bedeutung wuchs an und der Schwerpunkt verschob sich — zu Lasten der nahe zu Italien liegenden Städte — hierher. Der Aufschwung von Aquincum, der verhältnismäßige Warenreichtum sind ebenfalls Faktoren, die sich günstig auf den Warenverkehr mit den benachbarten Völkern auswirkten.

Die Bedeutung der aus Ostpannonien ausgehenden Straßen wurde also größer, so sehr, daß ihre militärische Bewachung und an den wichtigen Knotenpunkten die Errichtung von Zollstationen notwendig wurden. Es ist undenkbar, daß diese ohne die Erlaubnis der Sarmaten ungestört funktioniert haben konnten, es ist daher anzunehmen, daß der Friedensvertrag im Jahr 179 nicht nur die Sicherung der Straße durch Dazien enthielt, sondern auch die Zustimmung der Sarmaten zur Benutzung der aus Pannonien nach Dazien führenden Straße.

Die Handelsbeziehungen der Völker im Alföld und in Nordungarn beschränkten sich auf den örtlichen Warenaustausch mit Pannonien bzw. Dazien, sie waren also in wirtschaftlicher Hinsicht von diesen abhängig. Da aber die Handelsbilanz von Pannonien selbst passiv war, konnte der von hier ausstrahlende Warenverkehr ebenfalls nicht von großer Bedeutung gewesen sein.

D. Gabler

A MAGYAR ÁLLAMALAPÍTÁS TELEPÍTÉSEINEK TÜKRÖZŐDÉSE DUNÁNTÚLI KÖZNÉPI TEMETŐKBEN

A törzsnevekből származó helynevek¹ keletkezését a nyelvészeti kutatás a X. század vége és a XI. század közepe közé keltezte.²

Györffy György kutatásai szerint a magyar államalapítás katonai telepítésekkel járt együtt.³ A katonai telepítések során keletkezett, legszűkebb értelemben vett törzsi nevek — a hét törzsnévből képzett helynevek — száma meghaladja a kétszázat.⁴ A többi helynévvel együtt az összes törzs-, illetve népnévből származott helynév háromszáznál is többet tesz ki.⁵

Ez az önmagában is jelentős szám a X–XI. századi falvak 2500–6500-ra becsült száma mellett, illetve „valószínű” 3000–4000-re becsült száma mellett is igen jelentős telepítési vagy egyéb okokkal magyarázható népmozgásra mutat.⁶ Ugyanakkor kérdéses marad, hogy a fent említett kb. 300 népességen, közösségen kívül milyen mértékben érintette a magyar államalapítás erőszakos telepítési tevékenysége azoknak a településeknek lakosságát, melyeknek korai neve vagy fenn sem maradt, vagy a név nem árul el olyan sokat, mint a törzsi helynév-anyag.

E kérdésben egyedül a régészeti kutatás eredményei hozhatnak újat. A régészeti kutatás jelenleg még közelítően sem képes a nyelvészeti adatokkal azonos értékű bizonyítékokat szolgáltatni a telepítések arányaihoz, de a Dunántúlon levő, teljesen feltárt temetők e kérdésben már hasznosíthatók. Jelenleg a Dunántúl területén négy teljesen feltárt temető van: Sárbogárd — 100 sír,⁷ Képuszta — 400 sír,⁸ Halimba — 932 sír,⁹ Majs — 1130 sír.¹⁰ A tárgyalt temetők területileg Közép- és Dél-Dunántúlt reprezentálják. E temetők kiválasztása teljesen a véletlen-szerű mintavétel alapján történt: a képusztai temetőt házépítés, a sárbogárdi temetőt homokbányászás, a halimbai temetőt gödör-ásás, a majsai temetőt pedig a mohácsi csatátér régészeti kutatása közben találták meg.

A fent említett temetők időrendi helyzete a következő: Sárbogárd¹¹ 900–990

Halimba¹² (907–925) — (1130–1140)

Képuszta¹³ 998–1095

Majs¹⁴ 970–1100

¹ A terminológia határai: Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. (Bp. 1959) 27.

² Kniezsa I., Magyarország népei a XI. században. Szent István Emlékkönyv II (Bp. 1938) 371.

³ Györffy Gy., i. m. 16–36; Györffy Gy., A magyar törzsi helynevek. Névtudományi Vizsgálatok. szerk.: Mikešy S.—Pais D., (Bp. 1960) 27–34.

⁴ Kniezsa I., i. m. 456–461: a hét törzs nevéből képzett 215 helynevet sorol fel.

⁵ Nagy G., Turul 28 (1910) 55–65; Moór E., A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelyek eredete. (Szeged 1944) 101–102; Györffy Gy., i. m. 50, 53, 55, 153., 49. lapon 38. j. Ua., i. m. 27. A népszevekből vagy nem biztosan eldöntött törzsnevek esetében — a nyelvészeti anyagból egyedül nem állapítható meg, hogy e törzsek népei, vagy néptörzsek már a honfoglaláskor szétszóródva telepedtek-e meg, vagy az államalapításkor telepítették őket szét korábbi lakhelyükről, ahol a magyar etnikai tömbjében éltek, idegen környezetbe.

A sárbogárdi temető lezárása, a képusztai és majsai temető kezdési időpontja az államalapítás időszakára esik. Az egyetlen olyan temető, amely a honfoglalás időpontjától a templom köré történő temetkezések idejéig használatban volt — a halimbai temető. A telepítések problémaköre szempontjából a továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy az államalapítással járó telepítések milyen mértékben érintették a halimbai népességet, illetve az hogyan tükröződik a temetőben?

Halimba X–XII. századi lakosságáról szóló munkájának végkövetkeztetéseiben Török Gyula megállapította, hogy a temető I. fázisában (1. kép) a magyar honfoglalást követően betelepedett magyar köznépi egység és a helyi őslakosság együttélése mutatható ki. Géza fejedelem korában a magyar elemeket a határvidékre telepítették át, s Halimbára szláv-avar népességet telepítettek, akiknek a temetőben való jelenléte a II. fázistól követhető.¹⁵ A munka előző részeiben a végkövetkeztetéssel ellentétben a szerző következetesen a temető népességének folyamatosságát hangsúlyozta.¹⁶ Így a végkövetkeztetésben leszögezett, az I. és II. fázis között bekövetkezett, feltehetően részlegesnek értelmezett népesség-csere (őslakosság?) tulajdonképpen igazolás nélkül maradt.

Török Gyula népesség-cserére vonatkozó végkövetkeztetéseit elfogadva megkísérlem azokat a kartográfiai temető-elemző módszer segítségével alátámasztani.¹⁷ Vizsgálatom során a temető 230–240 éves használati ideje miatt a lelet-anyagot főleg a kronológia szempontjából vettem figyelembe. Ennek megfelelően azokat az összefüggéseket figyeltem, melyek a temető benépesedésére, szerkezetére vetnek fényt, így a temetkezési szokások temetőn belüli elterjedését, a demográfiai adatokat és statisztikai eredményeket is csak a népesség-csere szempontjából vizsgáltam.

A vázoltaknak megfelelően a temető korhatározó leleteinek, valamint rituálissal összefüggő jelenségeinek elterjedését 4–4 térképen dolgoztam fel. Az azonos lelet-típusok, illetve azonos jelenségek a maguk térképén azonos jel alatt szerepelnek. Egy-egy lelettípus, illetve jelenség területi elterjedését, vagy csoportosulását a

⁶ Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). (Bp. 1966) 79.

⁷ Éry K., Alba Regia 8–9 (1967–68) nyomdában.

⁸ Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szőke, B., Acta Arch. Hung. 3 (1953) 205–370.

⁹ Török, Gy., Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. AH. 39 (Bp. 1962)

¹⁰ Papp L., JPMÉ 1962, 219.; Kiss A., Arch.Ért. 91 (1964) 260.; Arch.Ért. 92 (1965) 240.; 93 (1966) 303.; 94 (1967) 229.; 95 (1968) 139

¹¹ Éry K., i. m. nyomdában.

¹² Török, Gy., i. m. 123, 99.

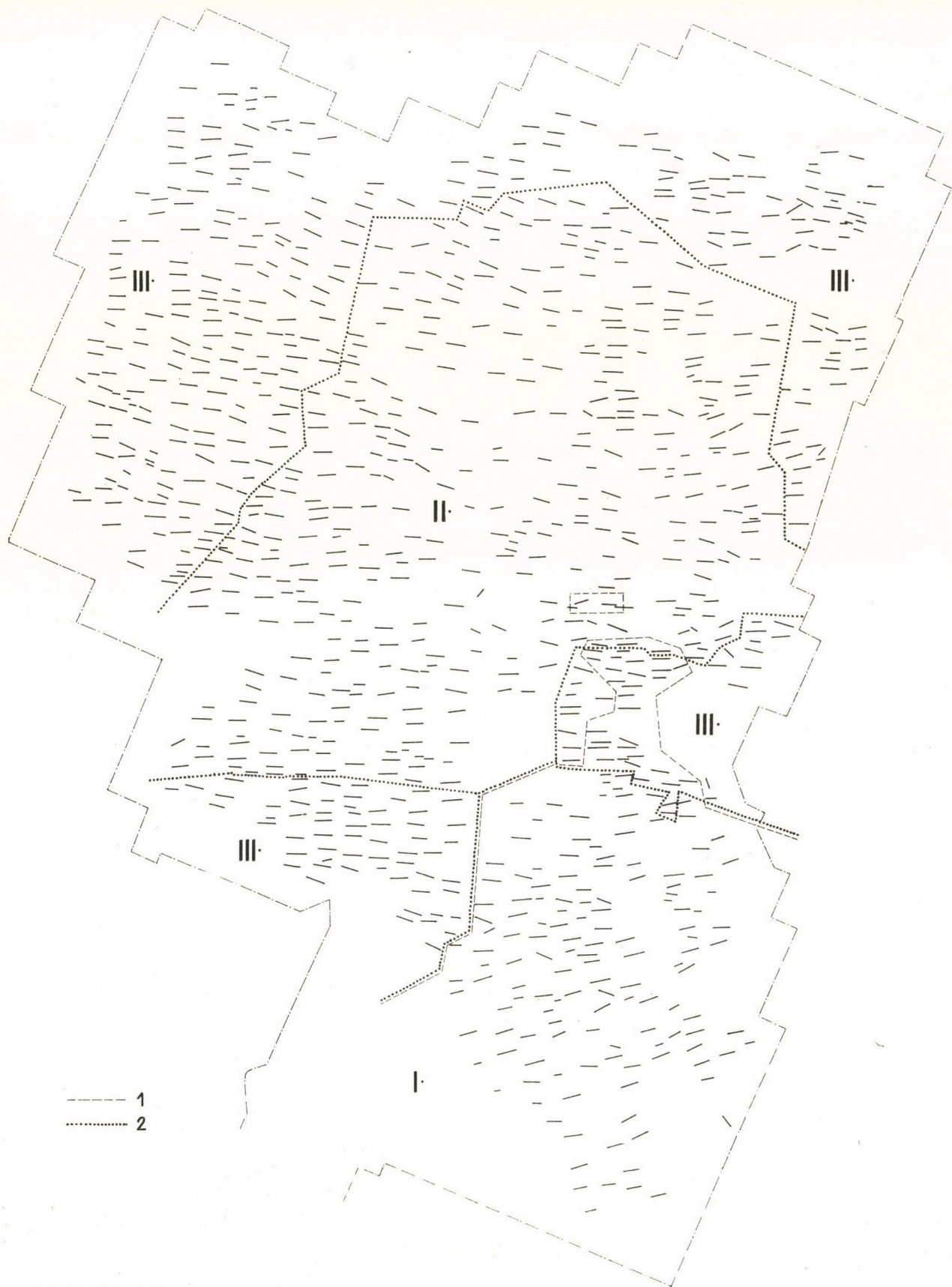
¹³ Kralovánszky A., Embertani adatok és módszerek újabb alkalmazási lehetőségei a régészetben. Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Régészeti Tanszék. Doktori disszertáció. (Bp. 1965). Kézirat

¹⁴ Kiss A., Arch.Ért. 95 (1968) 139.

¹⁵ Török, Gy., i. m. 124.

¹⁶ Török, Gy., i. m. 15, 17, 20, 35, 55, 64, 114, 115.

¹⁷ Keller, E. — Bierbraver V., SA 13 (1965) 377–397; Böhme, H. W., SF 24 (1965) 11–41

1. kép. A halimbai temető térképe Török Gyula beosztása szerint. 1—I. fázis határa, 2—III. fázis határa
 Рис. 1. План могильника в Халимбе по делению Дь. Тёрёка. 1 — граница первой фазы, 2 — граница третьей фазы
 Fig. 1. Carte du cimetière de Halimba, selon la distribution de Gyula Török. 1 — Limite de la phase I, 2 — limite de la phase III

temető-térképeken a szélső jelek közé húzott egyenes vonalakkal határoltam.

A temetőben előkerült *éremleletek* térképén (2. kép) egyenes vonalakkal kötöttem össze nemcsak az azonos érmekeket, hanem — a könnyebb tájékozódás végett — az azonos szűkebb időszakot [pl. I. Endre (1046–1061), Béla dux (1048–1061), Béla rex (1061–1063)] jelölő érmekeket, illetve tömeges előfordulásuk esetén legkorábbi példányaik helyét is.

Értékelés: 1. A X. századi nyugat-európai érmekek csak a temető déli részén fordulnak elő. 2. Római érmekek csak a temető északi részének középtengelyében kerültek elő. 3. A temető északi részén, körbezárva a római érmekeket, helyezkednek el a magyar uralkodók érmei (I. István — II. Béla) kronológiai sorrendjének megfelelően. Ez azt mutatja, hogy az érmekek verésük után hamarosan sírba kerültek.¹⁸

A kronológiailag jól tisztázott *nyitott-, és s-végű karika* elterjedését a 3. kép mutatja. A nyitott-végű karika önálló előfordulása csak a déli temető-részen figyelhető meg. Az s-végű karika elterjedési területe a temető fennmaradó része. Az s-végű karika megjelenési helyét a temetőben a déli sírcsoport északi oldalán történt átmetszésnek miatt nem lehet biztosan megadni, de valószínűnek látszik, hogy annak legrégebbi leleteit a déli temető-rész szélein felbukkanó példányok (878. és 916. sír) jelentik. A temető északi részén levő nyitott-végű karikák részben valóban kelteznek a temető-részt, (pl. 139. sír) részben csak „divatból kiment,” de még használatban levő darabok, ahol a valódi keltezt a síregyüttesekben levő s-végű karikák jelentik. A bordás-végű karikák elterjedésének belső határa a temető széleinek fiatalodását jelzi.

Értékelés: 1. A temető déli részén a temetkezések időben elérték az s-végű karika megjelenésének időpontját: a X. század 60–70-es éveit. 2. A temető északi részében a legrégebbi sírok a nyitott-, és s-végű karika divatváltása körüli időpontra: a X. század 60–70-es éveire keltezhetők.¹⁹

A 4. képen az ún. *aklaszeges, zárt-gyűrűk* és a *fülbevalók* elterjedését rajzoltam fel. E típusok kis számú előfordulásuk ellenére is a korai, déli temető-rész elhatárolását segítik elő.²⁰

A *torques, lunula, és karperec* leletek elterjedését az 5. képen ábrázoltam. (A 886. sír, hazai környezetben ismeretlen, valószínűleg zsákmányként ide került karperecét nem vettem figyelembe.²¹)

Értékelés: Mindhárom tárgytípus a temető északi részén jelentkezik; a torques kizárólag a temető-rész közepén fordul elő.

A *behajlított karral történt temetkezések* (6. kép). Török Gyula statisztikája szerint az I. fázis sírjainak 47,7%-ában volt megfigyelhető, míg a II. fázisban a halottak 4,1%-a volt behajlított karral eltemetve.²² A szokás a déli temető-csoport egész területén és az északi temető-csoport déli részén fordul elő.

Értékelés: A behajlított karral történt temetkezések zöme a korai szakasz sírjait jellemzi, a temető északi részében előforduló esetek a korai szakasz népességének bizonyos fokú helybenmaradására utalnak.

A 7. képen a *késmelléletek* térképeztem fel. A temető korában a késmelléklet nem jelenthetett komolyabb értéket, hanem a viselettel, illetve temetkezési rítussal állhatott kapcsolatban. A déli temető-csoport közepén négy, egymás mellett levő sírban volt kés. Ezeket a sírokat három irányból vette körbe egy-egy késmellék-

letes sír. Az északi temető-csoport területén 20, késsel történt temetkezés állapítható meg; ezek az északi rész belső 2/3-át töltik ki.²³

Értékelés: 1. A déli temető-csoportban a temetkezések megkezdésekor szokás volt a késsel történő temetkezés, de a szokás a temető-rész használatának végére megszűnt. 2. Az északi temető-csoport megkezdésekor ugyancsak szokás volt a késmellékletes temetkezés, de a szokás folyamatosan megszűnt és az északi temető-csoport külső harmadában már egyetlen eset sem fordul elő. 3. A késői rész rítusa nem vezethető le a korából.

A temető *kerámia-leletei* (8. kép) — leszámítva a Török Gyula által jelenkorinak ítélt, 611. sír földjéből származó cseréptöredéket²⁴ — valamennyi esetben az északi temető-csoport területén fordulnak elő.

Értékelés: A kerámiával történő temetkezési szokás északi temető-csoportban való tömeges megjelenésének semmilyen előzménye sincs a korai szakaszban, ezért a jelenség aszimmetrikus felbukkanása a népesség-cserét igazolja.

A 9. képen a temetőben előkerült *koporsó*-nyomokat feltérképezve megállapítható, hogy azok a déli temető-csoport területén levő 671. és 886. sírt leszámítva, (a 859. sírban Török Gyula megítélése szerint nem lehet koporsóról beszélni²⁵) csak az északi temető-csoport területén fordulnak elő.

Értékelés: 1. A déli temető-csoportban megfigyelt koporsóhiány és az északi temető-csoport területén megfigyelt nagy számú koporsónyom a két temető-rész különbségét domborítja ki. 2. A késői temető-rész szokása nem látszik a korából levezethetőnek.

A korai, déli temető-csoport alakja hosszan megnyúlt mandula-forma, amelynek tengelye É–D-i irányú. Az északi temető-csoport „tengelye”, amelyet a temetőben talált érmekek belső, két párhuzamos vonala között húztam meg, kb. 40°-ra tér el az É–D-i iránytól kelet felé.²⁶

A 10. képre az egyes tárgytípusok, rítusbeli jelenségek elterjedésének (2–9. kép) határvonalait vetítettem. Az eredmény a következőkben foglalható össze:

1. A déli és északi temető-csoport tárgyi és rítusbeli jelenségeinek határai egymástól élesen elkülönülnek. A korai csoport jelenségei okozatilag nem ismétlődnek meg a késői temető-részben, a késői csoport rítusbeli sajátosságainak nincs előzménye a korai temetőben. A demográfiai feldolgozás idején Török Gyula álláspontja a monográfiában végig megfigyelhető „kontinuum” temetkezés volt. E régészeti feltételezés ellenére is Acsády György és Nemeskéri János a temető I. és Török Gyula által akkor felvett II. fázis — mely nem egyenlő a monográfia II. fázisával — között mutatkozó várható élettartambeli különbségeket propagatív korú férfiak bevándorlásával magyarázták.²⁷ Ez a magyarázat önmagában is arra mutat rá, hogy a demográfiai eredményekben a népességsere bizonyítéka jelentkezett. Egyetlen jelenség: a behajlított karral történt temetkezés szokása látszik igazolni a két temető-csoport közötti bizonyos kapcsolatot.

Értékelés: A temető déli és északi része között — az embertani anyag feldolgozásáig — csak néhány behajlított karral történt temetkezés mutat a folyamatosságra, ezért a temetőben a X. század utolsó harmadának elején a népességsere majd teljesnek kell tekinteni.

2. Az északi temető-csoport területén a leletek, illetve szokások területileg nem egybeeső elterjedése azt mutatja, hogy a halimbai népesség körében ugyan-

¹⁸ Török, Gy., i. m. 99–100.

¹⁹ Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. 1 (Bp. 1962) 87.; Meszkenhazy K., DMÉ 1962–64, 103.

²⁰ Török, Gy., i. m. 14, 23–25.

²¹ Török, Gy., i. m. 26.

²² Uo. 37.

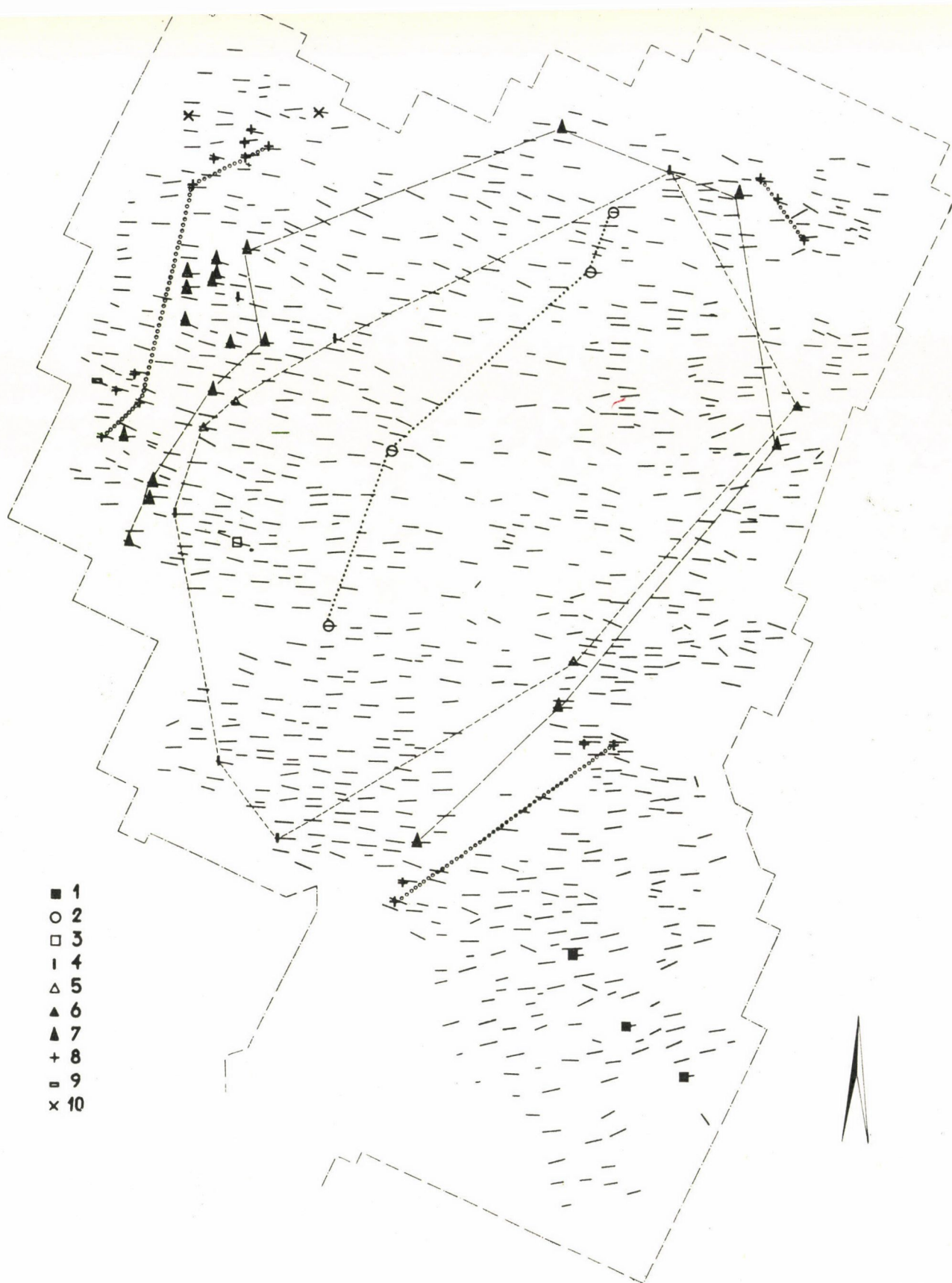
²³ Uo. 39–40.

²⁴ Uo. 142.

²⁵ Uo. 20–21.

²⁶ Uo. 20. K. Zoffmann Zsuzsa kérésére kiszámította a temető egyes fázisaiban levő sírok tájolásainak átlagát. I. fázis átlag: 263°00 (N : 149, s : 11,12), II. fázis átlag: 274°80 (N : 371, s : 10,01), III. fázis átlag: 277°85 (N : 377, s : 9,95). Az I. és II. fázis közötti eltérés nem szignifikáns.

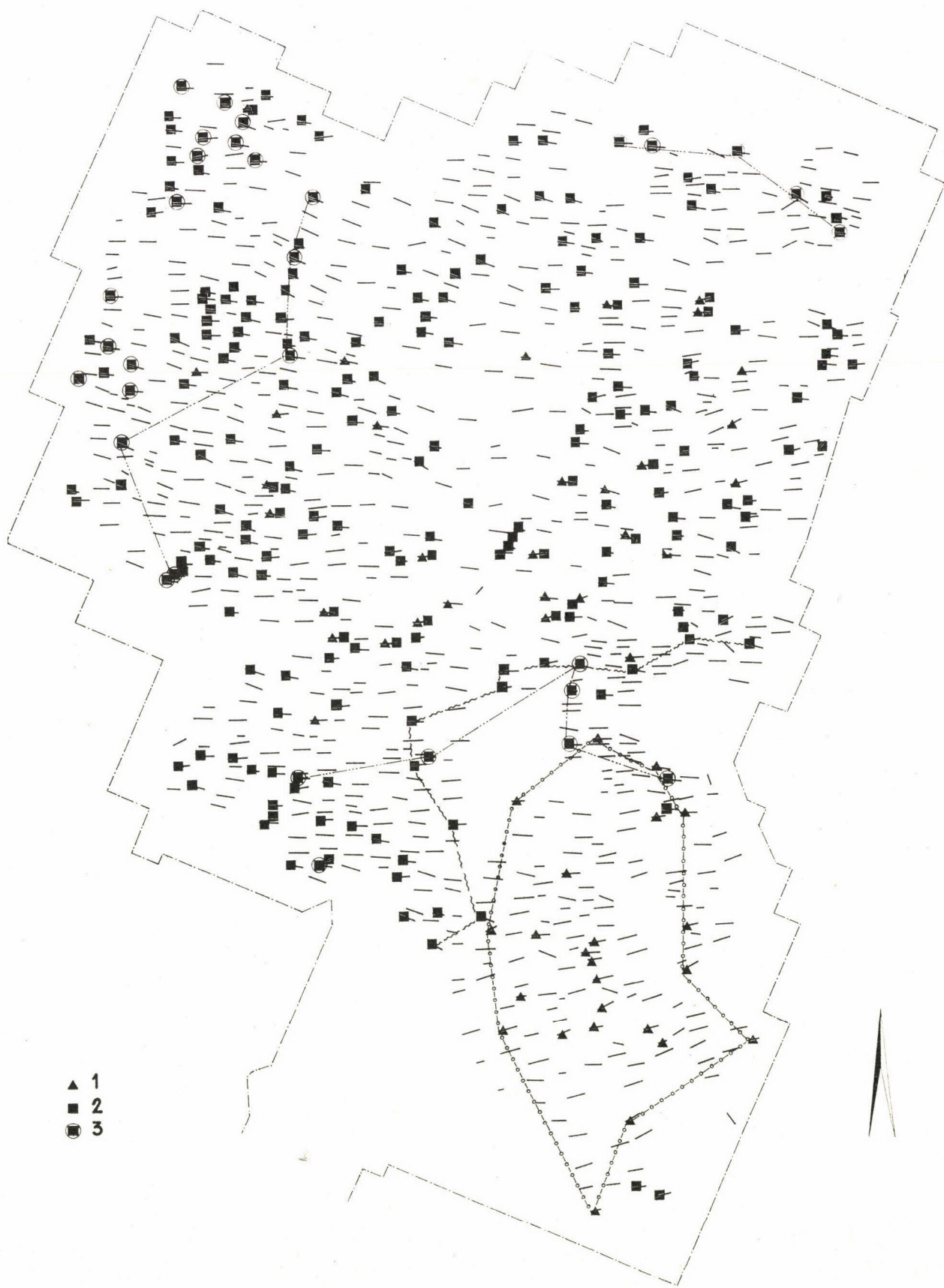
²⁷ Nemeskéri J. — Schranz D. — Acsády Gy., MTA V. Osztály Közleményei 1 (1957) 65.

2. kép. A temető éremleletei. 1 — karoling, 2 — római, 3 — I. István (1000—1038), 4 — I. András (1046—1061), 5 — Béla dux (1048—1061), 6 — I. Béla (1061—1063), 7 — Salamon (1063—1074), 8 — I. László (1074—1095), 9 — Kálmán (1095—1116), 10 — II. Géza (1131—1141)

Рис. 2. Нумизматические памятники могильника. 1 — эпохи Каролингов, 2 — Римской эпохи, 3 — Иштвана I-го (1000—1038), 4 — Андраша I-го (1046—1061), 5 — Бела дукса (1048—1061), 6 — Бела I-го (1061—1063), 7 — Шаломона (1063—1074), 8 — Ласло (Владислава) I-го (1074—1095), 9 — Калмана (1095—1116), 10 — Гезы II-го (1131—1141)

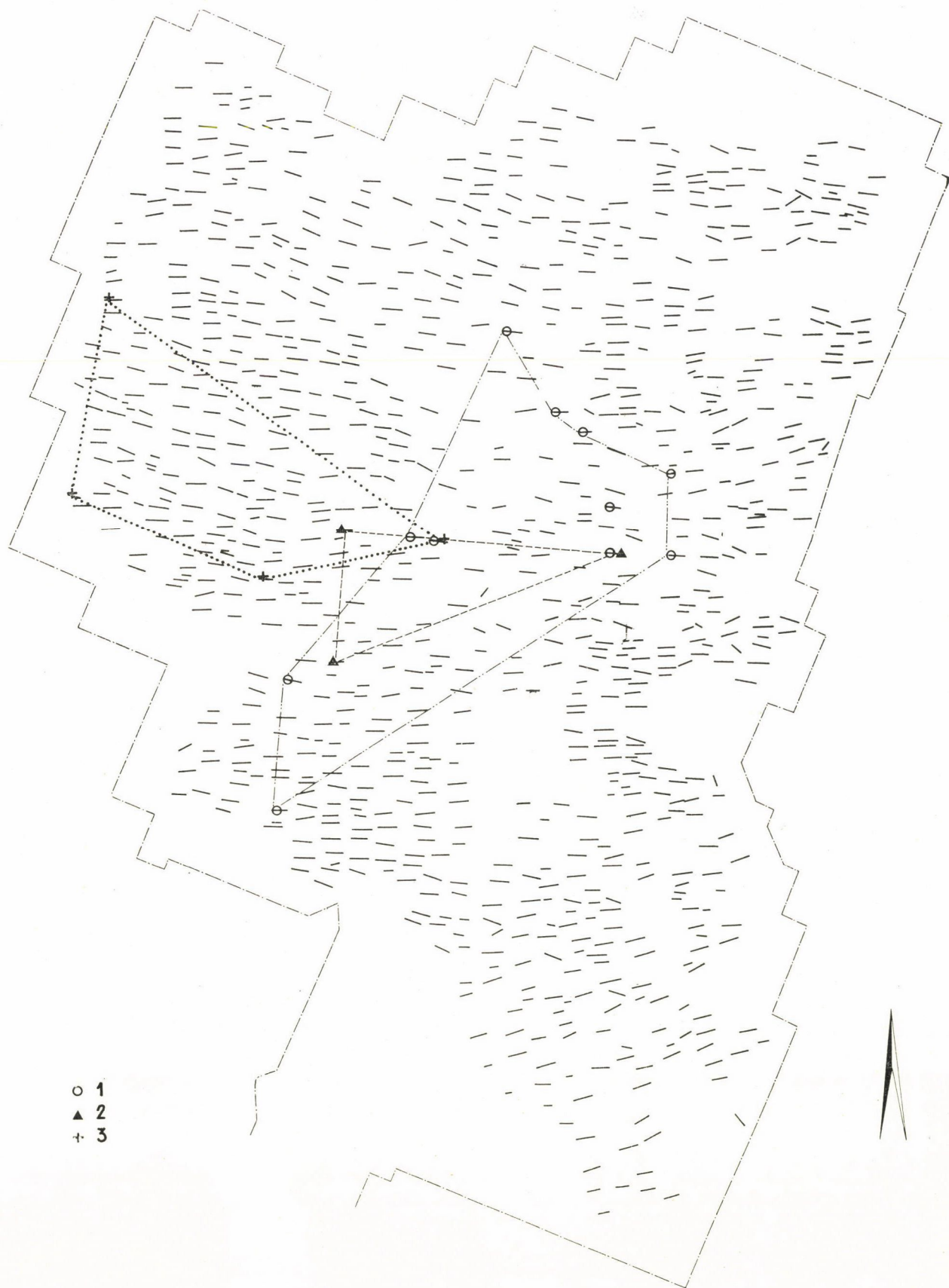
Fig. 2. Les trouvailles de monnaies du cimetière. 1. — carolingien, 2 — romain, 3 — Étienne Ier (1000—1038), 4 — André Ier (1046—1061), 5 — Béla dux (1048—1061), 6 — Béla Ier (1061—1063), 7 — Salomon (1063—1074), 8 — Ladislav Ier (1074—1095), 9 — Coloman (1095—1116), 10 — Géza II (1131—1141)

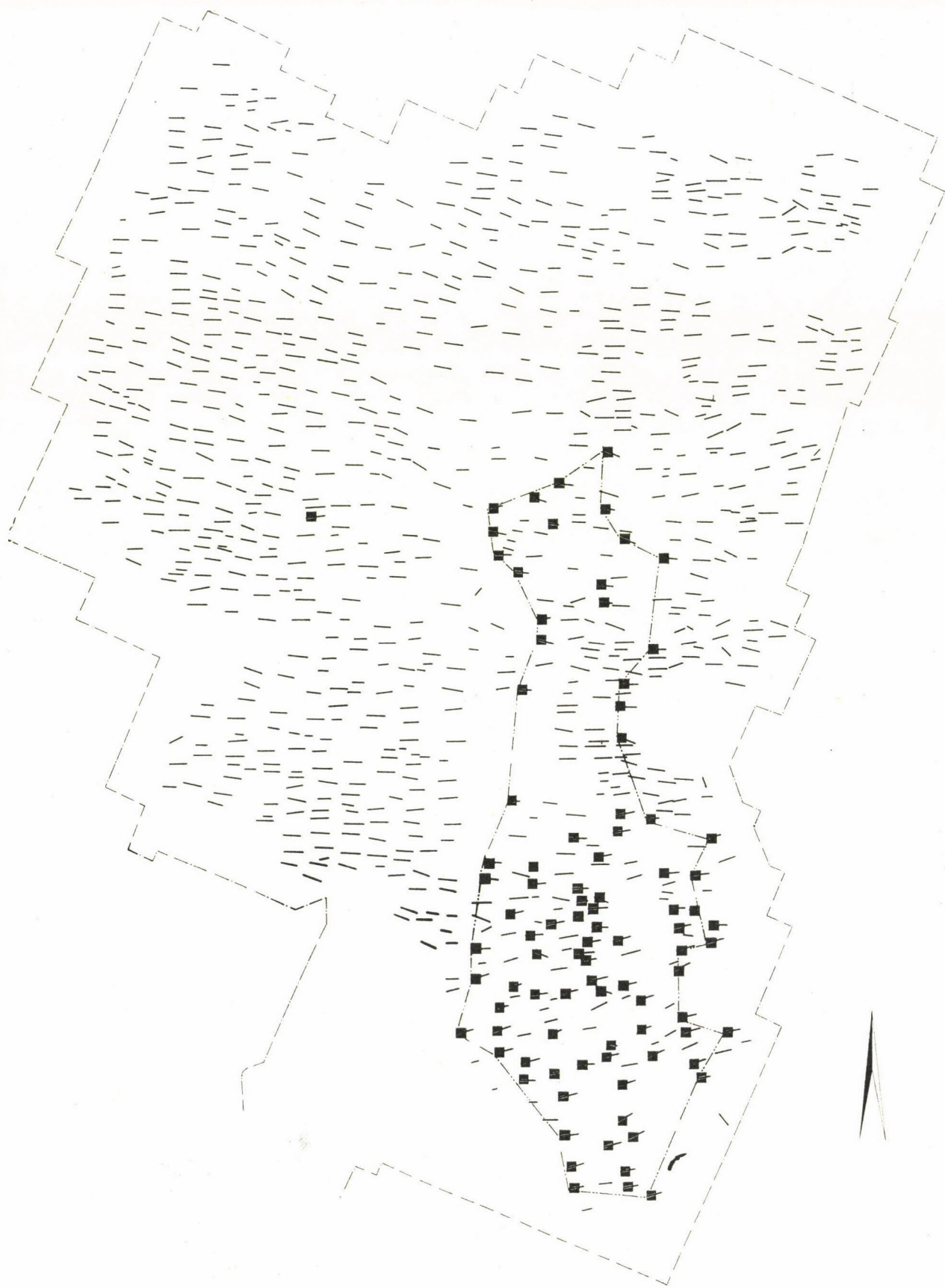
3. kép. Nyitott-, és s-végű karika elterjedése. 1 — nyitott karika, 2 — s-végű karika, 3 — bordás s-végű karika
 Рис. 3. Распространение колец с несомкнутыми и S-видными концами. 1 — кольца с несомкнутыми концами, 2 — кольца с S-видными концами, 3 — кольца с ребристым S-видным концом
 Fig. 3. Diffusion des anneaux aux extrémités ouvertes et en forme de S. 1 — anneau ouvert, 2 — anneau aux extrémités en forme de S, 3 — anneau à nervure et aux extrémités en forme de S

4. kép. 1 — szegecselt gyűrű, 2 — fülbevaló elterjedése
 Рис. 4. Распространение 1 — колец с заклепками, 2 — серег
 Fig. 4. Diffusion des 1 — bagues rivetées, 2 — boucles d'oreilles

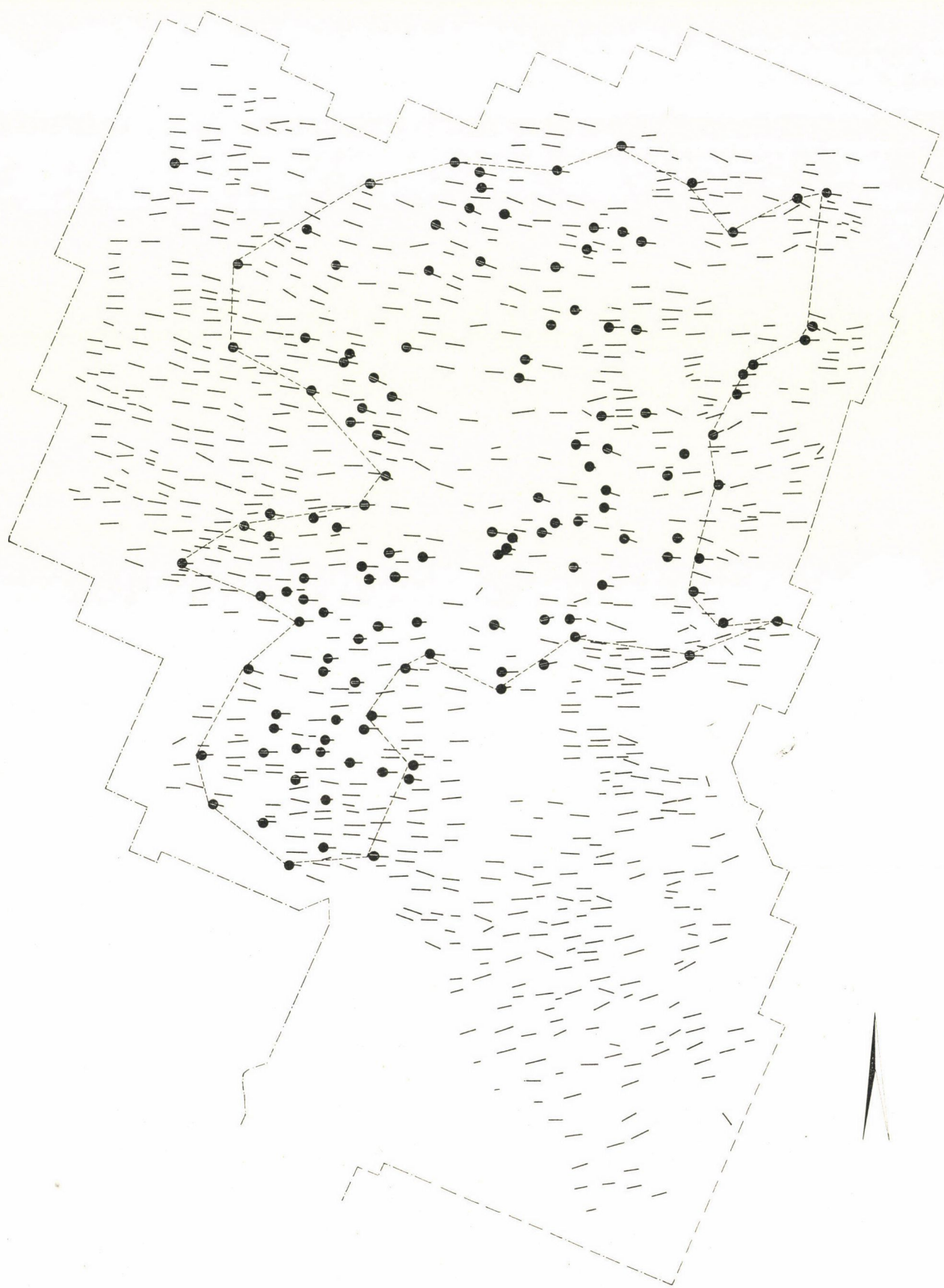
5. kép. 1 — karpercek, 2 — nyakpercek, 3 — lunula elterjedése
 Рис. 5. Распространение 1 — браслетов, 2 — гривен, 3 — лулулы
 Fig. 5. Diffusion des 1 — bracelets, 2 — colliers, 3 — lunules

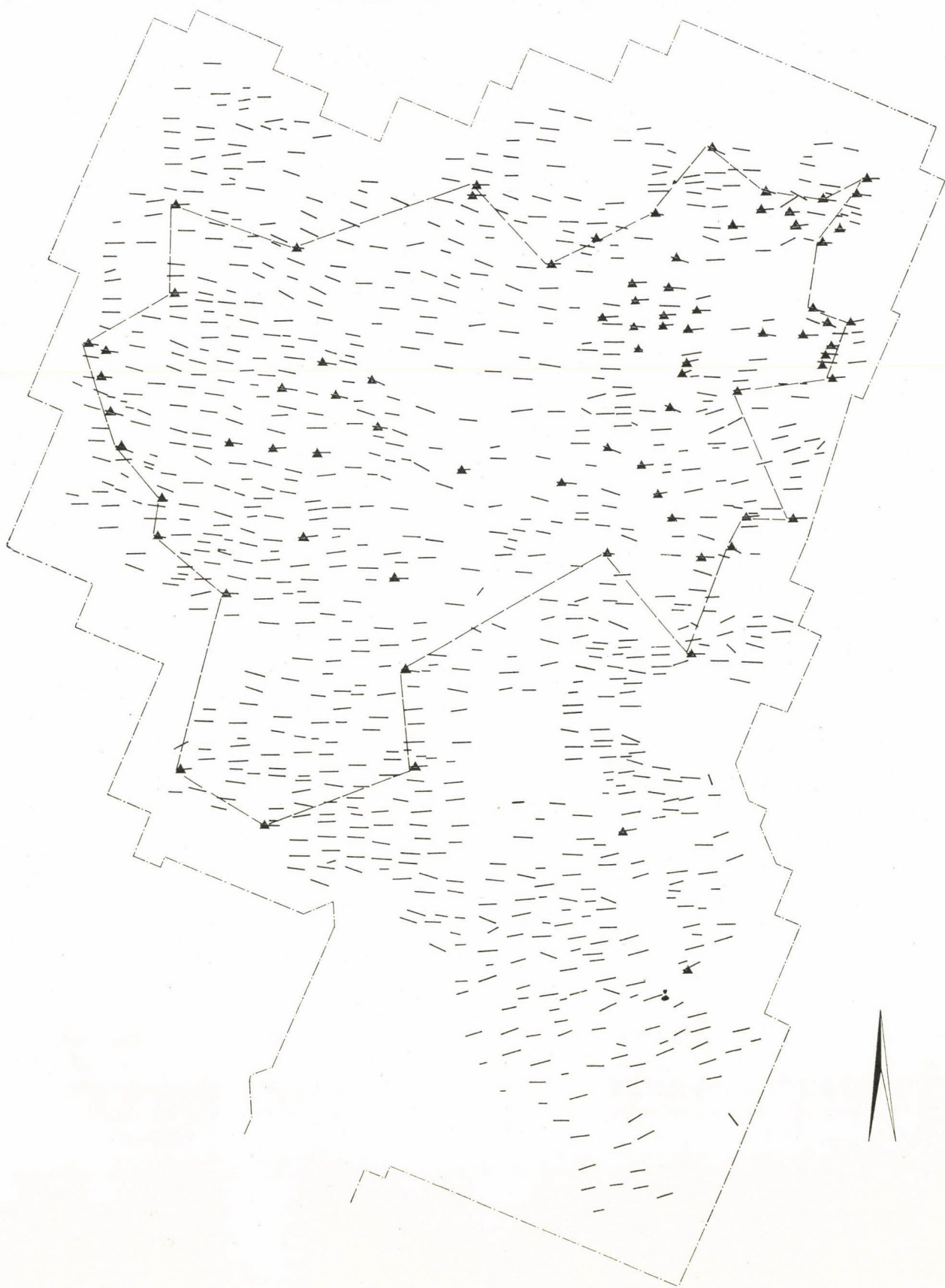
6. kép. Behajlított karral történt temetkezések elterjedése
 Рис. 6. Распространение захоронений с подогнутой рукой
 Fig. 6. Diffusion de l'inhumation au bras plié

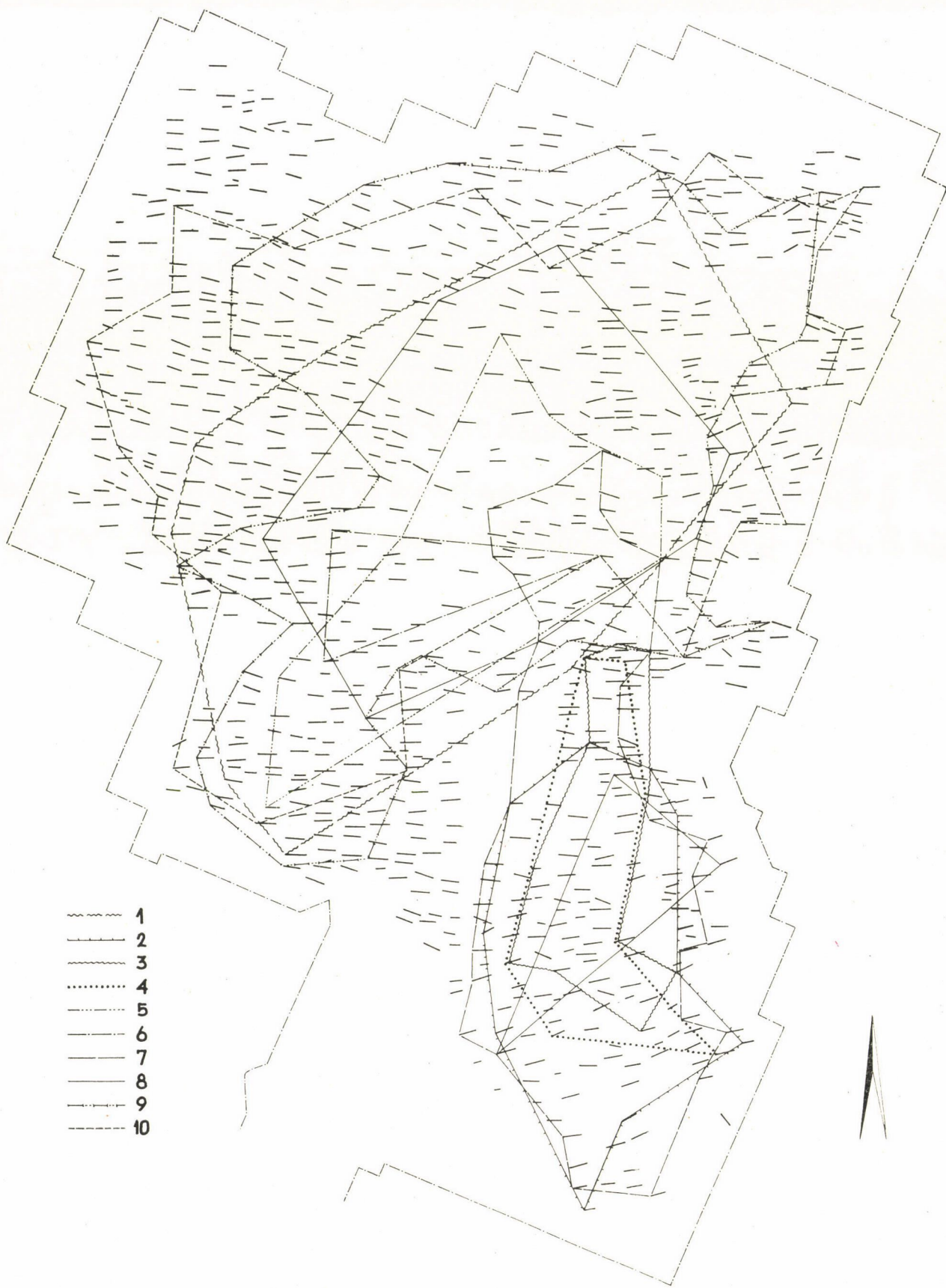
7. kép. Késsel történt temetkezések elterjedése
Рис. 7. Распространение захоронений вместе с ножом
Fig. 7. Diffusion de l'inhumation au couteau

8. kép. Kerámiával történt temetkezések elterjedése
Рис. 8. Распространение захоронений вместе с керамикой
Fig. 8. Diffusion de l'inhumation à céramiques

9. kép. Koporsóval történt temetkezések elterjedése
 Рис. 9. Распространение захоронений в гробы
 Fig. 9. Diffusion de l'inhumation dans des cercueils

10. kép
Рис. 10
Fig. 10

úgy, mint bármelyik élő és megfigyelhető néprajzi közösségnél, a viseleti tárgyak és szokások állandóan változásban voltak, de ezek a változások a népességen belül sem az egyes családok körében, sem időben nem haladtak egyenlő sebességgel. Az új szokások és viseleti tárgyak megjelenése, illetve a régiek kikopása nem esett egybe a halálózások temetőn belüli menetével, sem egy-egy uralkodó érmeinek verésével, illetve az akkori „Halimbára” való eljutásával. A fentiek alapján — egyetértve László Gyula megállapításaival²⁸ — aligha lehet elfogadni Török Gyula élesen megvont (vö. I. temetőtérkép) időrendi osztását a temető északi részének korábbi és későbbi szakasza között.

*

A magyar államalapítás telepítéseinek kérdéskörére visszatérve megállapítható, hogy mind a négy tárgyalt, véletlenszerű mintavétel alapján feltárt temető, illetve X—XI. századi népesség történetében megállapítható az államalapítás telepítő tevékenységének konkrét hatása.

A rendelkezésre álló kevés régészeti adatból egyáltalán nem lehet, de nem is szabad az államalapítással járó telepítések népesség-mozgató országos arányaira következtetést levonni, viszont fel kell vetni annak lehetőségét, hogy a hiányosan vagy részben feltárt temetők esetében esetleg hasonló, a telepítésekből fakadó „törésekkel” lehet számolni, s így e temetők „érthet-

lennek” tűnő kronológiája igenis világos történeti okokkal magyarázható.

Az államalapítással járó telepítések tényét figyelembe véve a X—XI. századi köznépi temetők következő csoportjait lehet megállapítani, ill. feltételezni:

1. Honfoglaláskor megtelepedett népesség temetője, melyet az államalapítás telepítési tevékenysége nem érintett.

2. Honfoglaláskor megtelepedett népesség temetője, ahonnan a népességet az államalapításkor áttelepítették (Sárbogárd).

3. Államalapításkor áttelepített népesség új lakhelyén levő temetője (Képuszta, Majs).

4. Honfoglaláskor megtelepedett népesség temetője. Az államalapításkor a népesség javarészt új lakhelyre telepítették, s ezzel egyidőben a régi lakhelyre új népességet telepítettek (Halimba).

5. Az államalapítás kezdeti szakaszán betelepített, majd az államalapítás további szakaszában ismét áttelepített népesség temetője.²⁹

A X—XI. századi köznépi temetők „természetes” időbeli lezárását a templom köré történő temetkezésekre való áttérés (1100 után) jelentette.³⁰

Az államalapítás során történt áttelepítéseknek a teljes népességhez viszonyított arányát jelenleg nem lehet megállapítani. Mivel ezek a telepítések az Árpád-kori Magyarország település-viszonyait, etnikai és népi kulturális képét jelentős mértékben meghatározták, ezért a kérdés további — Kárpát-medence más területeire is kiterjedő — vizsgálatra szorul.³¹

Kiss Attila

²⁸ László Gy., dr. Gyula Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. SZ 98 (1964) 805. László Gyula, Török Gyula munkájának ismertetésében hívta fel a figyelmet arra, hogy Halimba környéke a helynevek (Jutas és Fajszy), a halimbai völgy pedig a Tormás (Torma, Tormai) forrásnév alapján a fejedelmi törzs szállásterületéhez tartozott, s a temetőben a honfoglaláskori réteg a fejedelmi család köznépéhez tartozhatott. Kéziratomban olvasása után Kralovánszky Alán hívta fel figyelmemet Glaser Lajos adatára [Glaser L., Kelet-Dunántúl a honfoglalás és vezérek korában. M.V.V. Fejér vármegye. (Cegléd 1937) 66.], amely szerint Halimbán Almos- és Tormás-dűlők ismertek. Az Almos dűlő-név László Gyula következtetéseit erősíti meg.

²⁹ A fenti felosztás látszik igazolódni a Székesfehérvár-környéki X—XI. századi temetőtöredékek esetében; a 13 feltárt temető közül 8 temető a X. század utolsó harmadától minimum a XI. század végéig volt használatban. [Kralovánszky A., Székesfehérvár Évszázadai 1 (1967) 11—12, 129—130.]

³⁰ Kálmán király törvénykönyve 73. fejezet. (1100 körül) Árpád-kori törvények. Kiadta Szilágyi L. (Bp. 1961) 50.

³¹ Ezúton mondok köszönetet Dienes Istvánnak szíves lektorálásáért, Éry Kingának és Kralovánszky Alánnak közöletlen kézírataik tanulmányozásáért, K. Zoffmann Zsuzsának a statisztikai számítások elvégzéséért, Monori Magdolnának a rajzok elkészítéséért.

10. kép. A halimbai temető vizsgált jelenségeinek összesített elterjedési térképe. 1 — Árpád-kori érmek elterjedésének belső határa, 2 — nyitott karika, 3 — szegecselt gyűrű, 4 — fülbevaló, 5 — karperec, 6 — nyakpereg, 7 — behajlított karral történt temetkezések, 8 — kés, 9 — kerámia, 10 — koporsó elterjedése

Рис. 10. Объединенная карта распространения исследованных явлений могильника в Халимбе. 1 — внутренняя граница распространения монет эпохи Арпадов, распространение 2 — колец с несомкнутыми концами, 3 — колец с заклепками, 4 — серег, 5 — браслетов, 6 — гривен, 7 — захоронений с подогнутой рукой, 8 — ножей, 9 — керамики, 10 — гроба

Fig. 10. Carte de la diffusion des coutumes examinées dans le cimetière de Halimba. 1 — Limite intérieure de la diffusion des monnaies de l'époque arpadienne, diffusion des 2 — anneaux ouverts, 3 — bagues rivetées, 4 — boucles d'oreilles, 5 — bracelets, 6 — colliers, 7 — de l'inhumation à bras plié, 8 — à couteau, 9 — à céramiques, 10 — en cercueil

Резюме

По определению исторических и филологических исследований, сохранение в названиях деревень имен венгерских племен (Ньек, Медьер, Кюрт, Дярмат, Тарьян, Енё, Кер, Кеси и др.) показывает, что эти деревни возникли во время основания Венгерского государства в процессе военных заселений.

В статье рассматривается вопрос, отражаются ли военные поселения эпохи основания государства на полностью раскрытых могильниках X—XI в. в Среднем и Южном Задунавье. Время прекращения захоронений в могильнике Шарбогарда, также как и начало использования могильников в деревнях Майш и Керпуста, относятся к эпохе основания государства. Изучение могильника в Халимбе (рис. 1—10), использование которого продолжалось со времени завоевания венграми родины до XII столетия, показало, что в начале последней трети X века местное население было переселено, а на его место поселили новое. Поскольку начало или конец использования всех четырех рассматриваемых могильников относится к эпохе основания государства, можно предполагать, что в этом проявляется процесс расселения, связанный с основанием государства.

Принимая во внимание связанный с основанием государства процесс переселений, который, по некоторым подсчетам, затронул десятую часть всего населения, можно предположить или определить наличие следующих групп рядовых могильников X—XI веков.

1. Могильник населения, укоренившегося на данной территории в эпоху завоевания венграми родины, которого не затронул процесс переселений, связанный с основанием государства.

2. Могильник населения, укоренившегося здесь в эпоху завоевания венграми родины, которое было переселено отсюда во время основания государства.

3. Могильник, образованный на новом месте населением, переведенным сюда во время основания государства.

4. Могильник населения, укоренившегося на данной территории в эпоху завоевания венграми родины. В период основания государства подавляющую часть населения переселили отсюда в другие места, а это место заселили новыми жителями.

5. Могильник такого населения, которым заселили данную территорию на первых этапах основания государства, а на последующих этапах снова выселили отсюда.

Переселения в значительной степени определяли этнический и культурный облик Венгрии эпохи Арпадов. Анализ соотношения переселенных на новые места жителей ко всему населению (поселениям) того времени, представляет собой проблему, которую следует разрешить дальнейшими, в первую очередь, археологическими исследованиями.

A. Kiss

DIE WIDERSPIEGELUNG DER ANSIEDLUNGEN ZUR ZEIT DER UNGARISCHEN
STAATSGRÜNDUNG IN TRANSDANUBISCHEN GEMEINVOLK-GRÄBERFELDERN

Auszug

Historische und linguistische Forschungen ergaben, daß die Stammesnamen der landnehmenden Ungarn (Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi usw.) deshalb als Namen von Dörfern erhalten geblieben sind, weil diese Dörfer zur Zeit der ungarischen Staatsgründung infolge militärischer Ansiedlung zustande kamen.

Verfasser untersucht, ob sich in den vollständig freigelegten mittel- und südtransdanubischen Gräberfeldern des Gemeinvolkes aus dem 10.—11. Jahrhundert die militärischen Ansiedlungen der Staatsgründerzeit widerspiegeln oder nicht. Der Abschluß des Gebrauches des Gräberfeldes von Sárbogárd bzw. der Anfang des Gebrauches der Gräberfelder von Majs und Képuszta fallen in die Zeit der Staatsgründung. Eine Analyse des Gräberfeldes von Halimba (Abb. 1—10), das von der Landnahme bis zum 12. Jahrhundert in Gebrauch war, zeigt, daß Anfang des letzten Drittels des 10. Jahrhunderts die Einwohnerschaft umgesiedelt und ihrerseits ein neues Volk angesiedelt wurde. Da die Zeitpunkte, zu denen die untersuchten vier Gräberfelder unterbrochen bzw. in Gebrauch genommen wurden, auf die Zeit der Staatsgründung fallen, darf man annehmen, daß dieses mit der Ansiedlungstätigkeit — einem Bestandteil der Staatsgründung — in Beziehung steht.

In Anbetracht der mit der Staatsgründung zusammenhängenden Ansiedlungstätigkeit, die nach gewissen

Schätzungen sogar ein Zehntel der Einwohnerschaft berührt haben konnte, kann man für die Gräberfelder des Gemeinvolkes aus dem 10.—11. Jahrhundert folgende Gruppen vermuten bzw. feststellen:

1. Gräberfelder der bei der Landnahme ansässigen Völker, die von der Ansiedlungstätigkeit der Staatsgründung nicht betroffen wurden;

2. Gräberfelder der bei der Landnahme ansässigen Völker, die zur Zeit der Staatsgründung umgesiedelt wurden;

3. Gräberfelder der bei der Staatsgründung umgesiedelten Völker in ihrem neuen Wohnsitz;

4. Gräberfelder der bei der Landnahme sich niederlassenden Bevölkerung. Bei der Staatsgründung wurde ein bedeutender Teil der Einwohnerschaft an neue Wohnorte umgesiedelt, und ihre ehemaligen Wohnsitze mit neuen Bewohnern bevölkert.

5. Gräberfelder solcher Bevölkerung, die zu Beginn der Staatsgründung angesiedelt, im Laufe dieses Prozesses aber wieder umgesiedelt wurde.

Die Untersuchung, in welchem Verhältnis die angesiedelte Bevölkerung zur Gesamtbevölkerung (-siedlungen) stand, ist — da die Ansiedlungen das ethnische und kulturelle Bild des árpádenzeitlichen Ungarn maßgeblich bestimmten — eine weitere Aufgabe, die in erster Linie durch archäologische Untersuchungen gelöst werden muß.

A. Kiss

EGY BUDAI HUMANISTA FELIRATGYŰJTEMÉNY

Az antik emlékek gyűjtése a XV. században a reneszánsz műveltség alkotó részét képezte. II. Pius bullát adott ki megmentésük érdekében.¹ Nagyon természetes tehát, hogy a humanista történetírás kiaknázza az ezek által nyújtott lehetőséget, s hogy ez Magyarországon sem volt másképp. A budai udvarban megfordult itáliai tudósok hazulról hozták magukkal a klasszikus kor tárgyi maradványai iránti érzékenységet, hiszen tanító-mestereik, kartársaik szívesen foglalkoztak effélékkel.² Magyarországon a római régiségek gyűjtésének már Zsigmond korából van nyoma.³ A foglalatosság meghonosításában elsősorban a nálunk tartózkodó olaszoknak volt nagy szerepük, minek igazolására Franciscus Justinianus velencei követ és Bartholomaeus Fontius nevét említhetjük,⁴ de a divat terjedésének munkásai közé sorolhatjuk Bonfini és Ransanus is. Utóbbi történeti munkájában megemlékezik bizonyos feliratos emlékekről: „Pagus Sancti Andreae in Romanae legionis situm vestigiis, ubi complura Romanorum extant epitaphia.”⁵ Bonfini az egyik gyűjtővel való kapcsolataira hivatkozik: „Tot igitur Corvine domus monumenta in Hungaria reperta sepius admirari sumus, quin et Bonamyssa, qui Urbano questori serviebat, nomismata multa nobis ostendit, que corvum cum anulo respicientem referebat et in Pannoniis ac Dacia reperta fuisse affirmabat.”⁶ Megyericsi János dáciai leleteket szállít Budára, s római kőgyűjtemény nemcsak a királyi palotában, de a világi és egyházi előkelők, sőt polgárok birtokában is volt.⁷ Mindebből kitűnőleg divat lehetett az ilyen leletek felkutatása, s jogosan hihetjük, hogy megkísérelték összeállítani az országban található klasszikus epigrafék kataszterét.

Mommsen szerint a XV. századból három hazai kollekció nyoma maradt fent, melyek egyike alapját képezte Petrus Apianus és Bartholomaeus Amantius 1534-ben közzétett feliratgyűjteménye⁸ magyar részének. Úgy hiszi, hogy Bonfini is ezt az elkallódott kéziratot használta fel Magyar Történetében.⁹ Mommsen véleményét mind Salamon Ferenc, mind Császár Mihály¹⁰ magáévá teszi, Rómer is változatlanul idézi megállapítását,¹¹ a kérdést azonban egyikük sem vizsgálja közelebbről.

¹ Burckhardt J., A renaissancekori műveltség Olaszországban. Ford. Bánóczy József. I. (Bp. 1895) 247—ld. itt az erre vonatkozó irodalmat.

² Pl. Inscriptiones latinae collectae Romae, in Dalmatia, Illyrico etc. cum figuris delineatis et epigrammatibus variorum utique Baptistae Guarini, Pomponii Leti, C. Julii Caesaris aliorumque insertis (Csontos J., Magyar Könyvszemle 1884. 198.)

³ Horváth H., Budapest művészeti emlékei. Magyarország Művészeti Emlékei II. (Bp. 1938) 28.; Ua., Zsigmond király és kora. Budapest Székesfőváros Városteremtési Monográfiái VIII (Bp. 1937) 107—110, 123.

⁴ Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár. (Bp. 1966) 683.

⁵ Epitome rerum Hungaricarum, velut per indices descripta, auctore Petro Ransano... Impressum Ternaviae, eliminatione et relectione Lucae Peechi Pannonii, 1579. 3. index.

⁶ Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades. Ed. I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tom. I—IV.

A Magyar Történet valóban igen gazdagon aknázza ki ezt az anyagot. Az I. decas I. könyvében annak bizonyítására, hogy Dáciában milyen bőven találhatók római és szarmata maradványok, számos régi kő feliratra hivatkozik, melyek közül egynek a szövegét le is másolja a 86. mondatban. Hasonlóképpen szól ugyanezen könyv 367., 370—371. és 386. mondata, valamint a III. decas 9. könyvének a Hunyadiak római származását bizonygató fejtegetése. Mindkét könyvben közöl részben tartalmi kivonatban, részben szövege szerint néhány antik feliratot. Úgy hisszük, érdemes ezeket közelebbről szemügyre venni, mert a Mommsen által említett három gyűjtemény mellett egy negyedik létéről tanúskodnak.

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a szöveg vagy tartalom szerint idézett feliratok egy kivétellel valódiak és hitelesek. Adataik egyeznek a régészet és a történettudomány eredményeivel, formájuk — leszámítva a hibás olvasatot — kiállja a kritika tüztét. Egy kő ma is megtalálható, olyan pedig, aminek Bonfiniól független nyoma ne volna, egy sincs.

Az első tisztázandó kérdés, hogy a szerző gyűjteményt forgatott-e, vagy magukat az eredeti feliratokat böngészte ki. Erre egyértelmű választ ad az egyetlen hamisítvány megtekintése. Szövegét az I. decas I. könyvének 367. mondata közli, de Apianus—Amantius említett kiadványának 492. lapján is olvashatjuk:

Apianus—Amantius

In Buda veteri lapis effossus Mathiae regis Ungariae tempore dum fundamenta iacerent aedium Beatricis reginae. Legio Sicambrorum hic praesidio collocata civitatem aedificaverunt quam ex suo nomine Sicambriam vocaverunt.

Bonfini

In hac Veteri Buda lapis effossus est Mathie regis tempore, dum fundamenta iacerentur edium Beatricis regine, cum tali inscriptione: Legio Sicambrorum hic praesidio collocata civitatem edificaverunt, quam ex suo nomine Sicambriam vocaverunt.

(Lipsiae—Bp. 1936—1941) Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XV. Az id. rész: III. decas 9. liber 303. mondat.

⁷ Gerevich, L., Acta Hist. Art. Hung. 1959. 335—336, 338.; Megyericsi kollekciójáról ír Gerédy Rabán, Magyar Könyvszemle 1945. 83—84.

⁸ Inscriptiones sacrosanctae vetustatis... Raymundo Fuggero... Petrus Apianus mathematicus Ingolstadiensis et Bartholomeus Amantius poeta ded. Ingolstadii 1534.

⁹ CIL III 1 153, 413, 477—478.

¹⁰ Salamon F., Buda-Pest története. I. rész. Buda-Pest az ókorban. (Bp. 1878) 88—104.; Császár M., A magyar művelődés a XV. században Antonio Bonfini Rerum Hungaricarum Decades-ének alapján. (Bp. 1902) 96—100.

¹¹ Rómer F.—Desjardins E., A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. Acta Nova Musei Nationalis Hungarici I. (Bp. 1873) XI.

Nemcsak a felirat, hanem a megelőző mondat szövege is szóról szóra egyezik a két kiadványban, ami szerintünk kétségtelenné teszi, hogy egyikük sem dolgozik autopszia alapján, hanem mindketten egy olyan gyűjteményt használnak, mely a lelőhelyet is megadja. Ez kellőképpen bizonyítja, hogy Bonfini kezében már összegyűjtött anyagnak kellett lenni, ha csak nem hisszük, hogy Apianus—Amantius éppen tőle szerzett volna tudomást a leletről. Mielőtt e kérdésre térnénk, végeznünk kell egy, a közleménnyel kapcsolatban felmerülő problémával, melynek téves megoldása megcsontosodott irodalmunkban. Schoenvisner megállapítja, hogy a felirat hamis,¹² amiben kétségtől igaza van, s ellenvéleménnyel senki sem lépett fel.¹³ Őt követi Patachich József,¹⁴ majd ket-tejük nyomán Salamon Ferenc fejti ki nézetét, ő azonban tovább megy, és a hamisítást Bonfini terhére írja.¹⁵ Ez a megállapítása — bár a bizonyításra kísérletet sem tesz — meggyökeresedett az irodalmi közvéleményben; ezt tartja — hogy csak néhány nevet említsünk —, Horváth János,¹⁶ Koltay-Kastner Jenő,¹⁷ Kardos Tibor,¹⁸ Horváth Henrik: „Antonio Bonfini koholt sírfelirata... tudatos humanista hamisítás”.¹⁹ A vád azonban csak akkor lenne tartható, ha bizonyítási tudnánk, hogy az Apianus—Amantius-féle kiadvány a decasokból vette értesülését, máskülönben a közös, tehát Bonfini is megelőző kútfőt kell vele terhelnünk.

Visszatérve tehát arra a kérdésre, használhatta-e az 1534-ben megjelent gyűjtemény Bonfini munkáját, először azt kell figyelembe vennünk, hogy a Magyar Történet amannak megjelenése után kilenc évvel látott először nyomdafestéket. Márpedig Brenner kiadása előtt külföldön kevéssé lehetett ismeretes. Ennél meggyőzőbben tanúskodik azonban az a tény, hogy Apianus—Amantius jónéhány olyan feliratot is közöl, ami Bonfininál nincs meg, ugyanakkor azonban a történeti műben is van többlet. Ezek egyike nagy valószínűséggel zárja ki a két munka közvetlen kapcsolatát, tehát azt a feltételezést, hogy egyik a másiknak forrásul szolgált volna, s azt is, hogy közös kútfőre támaszkodnának. Az I. decas I. könyvének 85. mondata említést tesz egy kőről, melynek lelőhelye „Dacia”, ugyanezt ismeri az Apianus-féle gyűjtemény is, ott azonban „Baccia” áll, valamelyikük tehát rosszul olvas. Bonfini a következő mondatban közli a felirat szövegét, aminek első harmada a másik kiadványban szóról szóra megvan:

Apianus—Amantius	Bonfini
L. Annio Fabiano III viro	L. Annio Fabiano trium-viro
capital trib leg	capitalium, tribuno legionis
II Aug quaest urban	II. Auguste, questori ur-bano
trib pl praetori curatori	trib. pl., pretori, curatori
Viae Latinae leg X	Vie Latine, legato legio-nis X
Fretensis leg Aug pr.	Fretensis, legato Augusti
pr. provinc Dac Col.	pro pretore provincie Dacie.
Ulp Traiani Sarmat.	Colonia Ulpia Traiana Sarmatica.

A gyűjtemény szövege ezzel véget is ér, a másik azonban folytatódik: „D. M. C. Iulius Sabinius miles leg. XIII.

G. librarius a rationibus vixit annis XXX. C. Iul. Valens duumvir i. d. et Cominia Florentina parentes infelicis-simi.” Hozzácsap tehát egy másik feliratot is; ez csak a Magyar Történetben maradt fenn, de hitelessége nem vitatható.²⁰ Sőt, egy harmadikat is közöl még mindig ugyane kő részeként. Apianus és Amantius sem a másod-ik, sem a harmadik szöveget nem ismeri, bizonyos tehát, hogy az elsőről sem Bonfinitól értesült. Ellenkező esetben átvénné az egészet, legfeljebb felismerve a tévedést három darabban. Ezzel egyúttal arra is további bizonyítékot nyerünk, hogy a történetíró nem látta az eredeti köveket, hiszen akkor nem hinné a különállókat egybetartozóknak. A kezében járt gyűjtemény nem vá-lasztotta el élesen az egymást követő darabokat, s az epigráfiában járatlan író nem tudja szétválasztani az egybeomosódott szövegeket. A harmadjára másolt kő ma is megvan, Mommsen saját olvasatában írja le. Ez az egy alkalmunk nyílik a Bonfini által adott közlések megbíz-hatóságának ellenőrzésére. Azt állapíthatjuk meg, hogy a feladásoktól eltekintve hűségesen ragaszkodik mintá-jához:

CIL III 1 1460. sz.	Bonfini
P Furio Saturnino leg.	P. Furio Saturnino legato
Aug. pr. pr. cos	Augusti pro pretore con-sulari.
Col Dac Sarmiz	Colonia Dacica Sarmatica.
	L. D. D. D.

Az egyezésből arra következtetünk, hogy a Bonfini által fellapozott gyűjtemény gondos munka volt, ő maga pedig tőle telhetőleg igyekezett pontosan továbbadni az ott találtakat. Abból a tényből tehát, hogy Apianus—Aman-tius ezeket a Bonfininál szorosan összetartozó szövegeket csak részben ismeri, nyilván következik, hogy nem a Magyar Történetet másolta, s még csak nem is a Bonfini által felhasznált kéziratból dolgozott.

A két mű között a párhuzamosan adott szövegekben csaknem teljes az azonosság. Jelentékeny eltérést tapasztalunk azonban a lelőhelyek meghatározásában. Ezeknél Apianus—Amantius minden esetben pon-tosabb és körülhatároltabb, Bonfini rendszerint nem fektet súlyt ezek precizítására. Az imént láttunk már egy eltérést (Dacia—Baccia); „in Pannoniis ac Daciis” — mondja Bonfini (III. decas 9. könyv 266. mondat) ott, ahol Apianus—Amantius összehasonlíthatatlanul akku-rátusabb: „Budae in aedibus archiepiscopi Collocensis”; másutt Bonfini: „in sepulcro quodam in Bude subur-banis”; s ugyanitt Apianus: „Budae in domo Puchler civis”. (Ez egyébként megintcsak egy érv amellett, hogy a gyűjtemény nem vehette adatait Bonfinitól.) Úgy tetszik tehát, hogy Bonfini forrása csak a feliratok szö-vegére volt tekintettel, „tudományos” leírásukat nem tartotta feladatának. Talán ezzel magyarázható az is, hogy használja az egyes szövegek összetartozását ille-tően sem kapott pontos útbaigazítást. Úgy látszik, nem a szó igazi értelmében vett feliratgyűjtemény volt ez a kötet, hanem valami olyan feldolgozás, amely bőven tar-talmazott epigrafikus anyagot. A III. decas 9. könyvének 272. mondata egy olyan feliratot közöl, mely Apianus—Amantius gyűjteményének 491. lapján is megtalálható. A két szöveg összevetése újabb bizonyítékkal szolgál e feltevésünkhöz:

¹² Stephanus Schoenvisner, De rudieribus Laconici Caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno 1778. repertis, partim nondum vulgatis liber unicus. (Budae 1778) 206—234.

¹³ Vö. CIL III 1 183*. sz.

¹⁴ Patachich J., Történeti jegyzetek szabad királyi Pest városáról. (Pest 1839) 3—6.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 155.

¹⁷ Olasz—magyar művelődési kapcsolatok. Kincses-tár CXXXII. (Bp. 1941) 40—41.

¹⁸ A magyarság antik hagyományai. Parthenon-Tanulmányok V. (Bp. 1942) 23.; Ua., Filológiai Közöny 1960. 12.

¹⁹ Zsigmond király és kora 102.

²⁰ Vö. CIL III 1 1477. sz.

Budae in marmore quodam... schola speculatorum legionum I et II adiutricium piarum fidelium Severinarum refecta per eosdem quorum nomina infra scripta sunt dedicata F. Aeliano leg. aug. pr. pr. kal oepob Modesto et Probo cos. Ael Optatus... (stb.) a nevek végig azonosak)... Aur Pertinace frumentario.

Post hec Modesto et Probo consulibus in Pannoniis Flavius Elianus, Elius Optatus... (stb.)... cum Aurelio Pertinace frumentario in legionibus prima et secunda adiutricibus piis fidelibus Severinis, ut in epigrammate schole speculatorum legimus, ne mediocri quidem virtute in Hungaria claruere.

Tartalmilag a feliratok vitathatatlanul hitelesek,²¹ kölmányról tehát nem lehet szó. Feltűnő azonban az első hasáb első és a második hasáb utolsó néhány sora. A nyelvtani alakoktól eltekintve pontosan egyeznek, következésképpen nem térhetnek el jelentékenyen forrásuktól sem. Ezek a sorok azonban — véleményünk szerint — az idézett márványtáblán semmiképpen sem lehettek rajta; az ilyen „elbeszélő” jellegű mondatok valódi feliraton idegenszerűek lennének. Azt kell tehát hinnünk, hogy az a munka, amit Bonfini közvetlenül, Apianus—Amantius pedig egy-két kéz közbejöttével használ, nem pusztán feliratgyűjtemény volt, hanem valami elbeszélést tartalmazott. Céljának megfelelően nem fordított különösebb figyelmet a lelőhely meghatározására, s nem riadt vissza attól sem, hogy maga szerkesztette bizonyítékokkal támogassa előadását. Apianus—Amantius — vagy valamelyik elődje — csak a feliratokat gyűjtötte ki, s az identifikáláshoz szükséges adatokat vette át, Bonfini viszont maga is elbeszélést szerkesztett, ő tehát más szempontból szelektálta az előtte fekvő anyagot. Ezért a gyűjteményben a fentihez hasonló narratív részleteket igen korlátozott számban találunk, az viszont feltehető, hogy Bonfini az egyes feliratok közti átvezető megállapításokat is forrásától kölcsönzi.

Mi lehetett ennek az elveszett munkának a volta-képpen tárgya, csak a Magyar Történet előadásának ismeretében sejtethetjük. Két, klasszikus feliratokat idéző szakasza közül az egyik Pannónia történetével, a magyarországi városok klasszikus eredetével foglalkozik, másik a Hunyadi család római eredetét bizonygatja. Talán ehhez hasonló feladatot tűzött maga elé az ismeretlen szerző is.

Az eddig még nem említett helyek közül az I. decas 1. könyvének 370. mondata tartalmi kivonatát adja egy feliratnak, szöveget nem közöl, s mivel általánosságban mozog, azonosítására nincs lehetőségünk. Ugyanott a 371. mondat is csak céloz egy felirat tartalmára, itt azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a III. decasban az egész szöveget közli, s ekkor könnyen felismerjük azt az inskripciót, amit az imént már idéztünk: „tertiam autem, que auxiliatrix legio fuit, supra Budam Veterem fuisse reputamus...” Konkret szöveget közöl az I. decas 1. könyvének 387. mondata. Eredetije nem lelhető fel, Apianus—Amantius sem ismeri, CIL III I 3653. sz. azonban hitelesnek tartja.²² Más vonatkozásban említettük a III. decas 9. könyv 267. mondat feliratát: „Cocceie Valerie P. Tenacius Gemellinus aug. col. Apul. ex testamento P. Tenacii Vindiciis leg. P. C. L. D. D. D.” Apianus—Amantius lelőhelymeghatározása („Budae in aedibus archiepiscopi Collocensis”) pontos,

de a szöveget csak részben ismeri. A kő ma már nincs meg, de az irodalomban bő hagyománya van.²³

A következő, 268. mondat ismét csak tartalmilag idéz egy feliratot, melynek párját azonban megtaláljuk Apianus—Amantius 491. lapján. Ez Valerius Heliodorust említi, s Borzsák István — mint Kardos Tibornak a Bonfini-fordításhoz fűzött jegyzetéből²⁴ kitetszik — a következővel hozva összefüggésbe meglepőnek tartja, hogy abban róla nincs is szó. Azonban a szerző itt nem a feliratokat akarja regisztrálni, hanem csak néhány, tárgya szempontjából fontos adatot ragad ki belőlük. Így egyesíti több lelet anyagát a mindjárt ez után következő 269—271. mondat. Az ebben összevont szövegeket aligha rekonstruálhatjuk, annyi azonban bizvást megállapítható, hogy a szerző nem magaköltötte adatokkal dolgozik. Az általa említett neveket (Egnatius, Piso, Melius et Maximus, P. Marcus P. f. Sextianus Epheso, Aurelius Laurentius Marcie Candide filius, Septimius Longinus, Sabucius Modestus, Lucius Annus Fabianus, Valens, Peurius Saturninus) — egy kivétellel — máshonnan is idézhetjük; sőt, a szövegek összevetése két forrásának meghatározására is lehetőséget ad. Az egyiken többek között ez áll: „P. Marcus P. Filius Sextianus Epheso... Egnatio... leg. augg pr. pr... Pisone legato leg...”²⁵ a másikon a „Marciae Candidae... Aurel. Laurentius filius”²⁶ szavak állnak. (Az előbbi egy része Apianus—Amantius 367. lapján is megtalálható; mindkettőt közölte egy névtelen disszertáció.)²⁷ Bonfini többi adatának valóságáért szavatol az a kő, melyen Septimius Longinus nevével találkozunk,²⁸ ráakadunk „Melius” és Maximus konzulokra is (az előbbi helyesen: Aelianus).²⁹ Az említett személyek egy részével a Magyar Történet más helyein találkozunk, s ide onnan kerültek át (Valens, „Peurius” — helyesen P. Furius — Saturninus, L. Annus Fabianus, Piso). Végeredményben tehát az egy Sabucius Modestus kivételével valamennyi szereplő történeti volta bizonyítható. Valószínűleg e név sem félreolvasásnak köszönheti létét, mert rokonságot tart a sa(m)bucus, sa(m)bucus szó családjával,³⁰ bár elírás is lehet, mert ismerünk M. Aebutius centuriót.

Ezek volnának tehát azok a klasszikus feliratok, melyek szerepet kapnak Bonfini munkájában. Kétségtelen, hogy a szerző nem eredetiben tanulmányozta ezeket, hanem egy ma már ismeretlen feldolgozást forgatott. Ennek szövegét általában híven követi, ahol tudja, a rövidítéseket feloldja. Eljárása közben különösebb szakértelemről nem tesz tanúságot, az össze nem tartozó mondatokat összekeveri, a rövidítések egy részét nem tudja feloldani, a hamisítványt nem ismeri fel. Az is igaz azonban, hogy magaköltötte részleteket nem lop a valódinak vélték közé. Forrása nem azonos az Apianus és Amantius által feldolgozott gyűjteménnyel, sőt, feltehetőleg céljukban és jellegükben is különböznek. A részben meglevő tartalmi azonosságból és abból a tényből, hogy Bonfini néhány szöveget műve különböző helyein kénytelen többször is felhasználni, arra következtetünk, hogy a rendelkezésére álló anyag nem lehetett nagyon bőseges, a forrásául szolgáló gyűjtemény keletkezésekor tehát az anyaggyűjtés még eléggé kezdeti stádiumban volt. Néhány jel arra figyelmeztet, hogy ez az elveszett kötet nem kifejezetten epigrafikus célzatú volt, hanem valami történeti elbeszélést tartalmazott, s ennek illusztrálására idézett lehetőleg bőven feliratos emlékeket. Bonfini két másik munkájának a kiegészítésére használja fel tudósítását. Ismeretes, hogy a Hunyadi család római származásának bizonyító anyagát saját,

²¹ Ld. CIL III I 3524. sz.

²² Petrus Mathias Katancsich, Istri adcolarum geographia vetus. Pars I (Budae 1826) 448. a hamisítványok közé sorolta.

²³ Vö. Katancsich, P. M., i. m. I. 406.

²⁴ Bonfini, Mátyás király. Tíz könyv a Magyar Történetből. Ford. Geréb L. A bevezetést és a jegyzeteket írta... Kardos T. (Bp. 1959) Monumenta Hungarica II. 349.

²⁵ Katancsich, P. M., i. m. I. 380.

²⁶ Uo. I. 443.

²⁷ Dissertationes, altera de coloniis Romanorum in genere, altera de coloniis Romanorum in Pannonia. (Tyrnaviae 1753) 102—103.

²⁸ CIL III I 3496. sz.

²⁹ Rómer F.—Desjardins E., i. m. 147. sz.

³⁰ Kerényi A., A dáciai személynevek. (Bp. 1941) 195.

még Itáliában készített munkájából, a Libellusból meríti, a Pannónia történetére vonatkozó elbeszélése számára pedig Ransanus hasonló tárgyú indexe szolgál alapul.³¹ Ennek az elveszett kötetnek a tartalma sem eshetett ezekről távol.

*

A klasszikus feliratokon kívül említést érdemel a II. decas 4. könyvében (282. mondat) Gizella (Gesla) és Adelheid (Olhait) királynék sírfeliratának csak Bonfini-nál megőrzött töredéke:

„Ladislai regis consortum hic ossa quiescunt.”

A felirat többi — nyilván nehezen olvasható — részét csak tartalma szerint idézi: „ex epitaphio quodam... ad Vespermiensem basilicam, in quam antistes quidam Gesle et Olhait reginarum ossa conguessit.” A szó szerint nem közölt darab feltehetőleg a két asszony és az „antistes” nevét foglalta magába, utóbbit nyilván teljességgel olvashatatlanul.

A közölt mondat azt jelentené, hogy Bonfini — minden más forrással szemben — két feleséget tulajdonít Lászlónak, az ismert Adelheid mellett Gizellát is. A történeti tényekről nem szólva megállapíthatjuk, hogy a XV. században ilyen hagyomány nem élt. Ransanus 13. indexe Lászlót nőtlennek mondja; feleségéről Thuróczi sem tud, ismeri azonban leányát, tehát feltételezi házasságát; Temesvári Pelbárt határozottan állítja, hogy egyszer és csak egyszer nősült. Akad azonban a későbbi irodalomban, aki Bonfini e közlését késpénznek veszi s a király kétszeri házasságáról beszél. Pierer szerint „Nach Ein. war er vermählt mit Gisela v. Kärnthen, dann mit Adelaide.”³² Wertner azonban ezt könnyedén cáfolhatja.³³

A Magyar Történet szövegének egyik családja azonban ehelyt a többiétől eltérő változatot őriz, s a feliratot így adja:

„Ladislai, sanctissimorum Pannoniae Regum consortum hic ossa quiescunt.”³⁴

A fentebb idézett szöveg grammatikailag hibátlan, de történetileg nem állja meg a helyét; a második láthatóan hiányos, de a tényekkel egyezik, s a nem szó szerint közölt adatok segítségével nyelvtanilag is ép disztichonná egészíthető ki:

„Gislæ, Olhait, Stephani et Ladislai sanctissimorum Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt.”³⁵

Az első variáns másolója a töredékesen és értelmetlenül közölt feliratot a fél disztichon és a történeti hűség

feláldozásával értelmes mondattá kerekítette ki. Ez esetben tehát a többi változat szövegközlésére kell támaszkodnunk. Nem tartjuk feladatunknak, hogy tényszerűen foglalkozzunk a feliratrak, illetve Bonfini közlésének valóságával. A felirat kora vitatható³⁶ (a magunk részéről a XIV. századból valónak véljük), vizsgálata azonban a kitűzött feladattól messze vezetne. Hitelességéről maga a szerző sines meggyőződve: „Quod ego haud difficulter crediderim” — mondja, s más bizonyítékot is keres. Szeretnénk azonban kimutatni, milyen úton jutott a Magyar Történetbe ez az adat.

Segítségünkre siet ebben az ún. „makranci kő”, melyet az 1504 és 1511 között működött Rhegino veszprémi püspök készíttetett egy akkor már töredékes, régibb kő alapján.³⁷ Ennek a szövege igen közel áll Bonfiniéhoz, nyilvánvaló tehát, hogy Bonfini is ezt a régi emléket tanulmányozta, ha a klasszikus feliratokkal kapcsolatban szerzett tapasztalatainkra gondolunk, valószínűleg másolatban. A forrásul szolgáló kő rongált voltát és azonosságát bizonyítja, hogy mindketten csak néhány szót olvashattak el rajta, méghozzá ugyanazokat a szavakat. Adelheid nevét mindketten a szokványostól hasonló eltéréssel írják: Olhait illetőleg Olaythi, mely névalak ritka ugyan, de nem hibás: hasonlókat a XIV. századból ismerünk. (Olhayt 1363, Oleyt 1325 és 1341, Olleyt 1341, Oleyth 1346; vö. még Alheit, Alheyth stb.)³⁸ Ez az írásmód megerősít abban, hogy mindketten egy mintáról dolgoztak. Hogy Bonfini most is híven követi a forrást, nemcsak Adelheid, hanem Gizella nevének írásmódja is mutatja. Míg ugyanis egyebütt következetesen a Gysla alakot használja,³⁹ itt — a kővel egyezően — Gesla-t ír.

A makranci felirat mintája — az „itt nyugszik” kitétel hiányozván belőle — nem sír-, hanem emlékkő volt, s mint láttuk, rongált, melynek kiegészítése csak következtetés révén volt elvégezhető. Bonfini megtette ezt a következtetést, s ezzel az emlékkőből epitáfiumot csinált, nem sejtve, milyen bonyodalmat okoz vele. A kérdés körül szélesen gyűrűztek a vita hullámai mindaddig, míg be nem bizonyosodott, hogy Gizella hamvai Passauban nyugsznak, s így Veszprémben nem lehetett sírfelirata.⁴⁰

Biztonsággal megállapítható tehát, hogy Bonfini közlése — csakúgy, mint az ókori inszkripciók esetében — tényleg meglevő feliratos emléken alapul, bár — töredékes volta miatt — ez esetben nem elégedhetett meg a pusztá másolással, saját erejéből kellett rekonstruálnia az értelmet. Valószínű, hogy ezt az adatot is közvetítéssel kapta, a lelőhelyre tett utalással együtt.⁴¹

úgy látszik — elkallódott, s újabb irodalmunk a magyar történet ez érdekes és értékes emlékéiről jóformán semmit sem tud. Éppen ezért nem tartjuk fölöslegesnek ideiktatni azt a felvilágosítást, amit 1966-ban Passauból Josef Huber kanonoktól volt szerencsénk kapni: „Die Tumba selber ist 1.93 m lang, 0.92 m breit und 0.72 m tief.

Im Innenraum der Tumba liegt der Originalgrabstein, der stark abgetreten ist und zwei Sprünge hat; er ist 1.54 m lang und 0.54 m breit. — Er zeigt in Flachrelief ein Votragkreuz mit gewundenem Schaft, darüber zwei Adler unter einem Rundbogen. Auf dem Kreuz die Inschrift:

R
C XPI V = Crux Christi
X

Zu Seiten des Kreuzesschaftes in vertikaler Buchstabenfolge der Name der Verstorbenen: GISYLA ABBATISSA.

Den Plattenrand umläuft eine beschädigte Inschrift: RIBE. IIS. HU CRUCIFIXE REDEMPTIS.

Über dem Rundbogen: NON MAL.”

⁴¹ Bonfini a fentiekben kívül a II. decas 2. könyvében idéz valami inszkripciót egy óriás sírjáról: „Filius Euan-dri Pallas, quam lancea Turni/Militis occidit, mole sua iacet hic.” Ez azonban eredetét tekintve nem tart rokonságot a most tárgyalt feljegyzésekkel, a krónikás irodalomból származik, s a szerző egy másutt is felhasználta német

³¹ Kulesár P., Bonfini-forrástanulmányok. Acta Historica XII (Szeged 1963) 36–47.

³² Universal-Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit... Kiadta H. A. Pierer. 2. kiad. 3. utánn. XXXIV. kötet (Altenburg 1846) 157.

³³ Wertner M., Az Árpádok családi története. (Nagybeacsanak 1892) 205.

³⁴ Id. kiad. II. tom. 258. p.

³⁵ Pray, G., Diatribe in dissertationem historico-criticam de S. Ladislao. (Posonii et Cassoviae 1777) 121.

³⁶ Henszlmann I., A székesfehérvári ásatások eredménye. (Pest 1864) 194.

³⁷ Pray, G., Diatribe 119–139.; Forster Gy., III. Béla magyar király emlékezete. (Bp. 1900) 332.

³⁸ Berrár J., Női neveink 1440-ig. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai LXXX. (Bp. 1952) 41.

³⁹ Pl. II. decas I. könyv 346, 353–355. mondat.

⁴⁰ Vö. Schmid, W. M., Das Grab der Königin Gisella von Ungarn. (München 1912) passim; Rankl L. — Schmid M. F. — Vértess J., Gizella, Magyarország első királynéja, Szent István hitvese. (Székesfehérvár 1935) 86–118.; Grüneis A., Die Königin und Abtissin Gisela und ihr Grab in der Klosterkirche von Niedenburg (Passau é. n.) —; Gereze P., Szobrászati emlékek Magyarországon. (Bp. 1898) 70. említi, hogy Gizella királyné passau-i sír-emlékének gipszmásolatát a millenáris kiállításon bemutatták; felirata szerinte olvashatatlan. A másolat —

A fentiek alapján egyrészt azt az észrevételt tesszük, hogy a Magyar Történet forrásai között egy feliratgyűjtemény is helyet kapott, másrészt viszont az is megállapítható, hogy ez a kollekció nem azonos a szakirodalom

által számon tartottak egyikével sem. Bonfini munkájának lapjai egy azóta elkallódott gyűjtemény darabjait őrzik számunkra.

Kulcsár Péter

UNE COLLECTION D'INSCRIPTIONS HUMANISTES DE BUDA

Résumé

La mode de collectionner des monuments de l'antiquité qui, au XVe siècle se répandait dans toute l'Europe, devint générale aussi en Hongrie grâce aux humanistes italiens, Franciscus Justinianus, Bartolomaeus Fontius et Petrus Ransanus, qui se rendirent souvent au château de Buda. Bonfini, dans son ouvrage intitulé „Histoire Hongroise”, conserva les textes de nombreuses inscriptions. La littérature connaît trois collections d'inscriptions de Hongrie, et selon les historiens le volume que Bonfini consulta était justement celui dont les matériaux furent utilisés par Apianus et Amantius, dans leur publication parue en 1534. Or, une étude plus approfondie des textes des inscriptions publiés dans l'Histoire hongroise démontre que c'est un quatrième volume que Bonfini a connu. On constate que les textes qu'il a publiés sont tous originaux et authentiques, à l'exception d'un seul, qui cependant n'est pas un faux à attribuer à Bonfini, mais remonte lui aussi à une source. Les textes sont pour la plupart analogues à ceux de la collection d'Apianus et d'Amantius, toutefois tous les deux contiennent des textes qui ne figurent pas dans l'autre. Par exemple, dans quelques cas Bonfini considérait divers textes comme connexes, et les publia comme une seule inscription, alors que dans la collection d'Apianus et d'Amantius il n'en figure que l'une de celles-ci. Ces observations permettent de conclure que l'ouvrage de Bonfini n'a pas servi de source à cette collection, même que leurs modèles n'étaient pas les mêmes. Ce parallélisme découle plutôt du nombre restreint des inscriptions. Aussi les textes indiquant le lieu de découverte sont-ils souvent identiques, néanmoins, c'est la publication de 1534 qui est plus précise et plus détaillée. L'identité des textes prouve en même temps qu'aucun des auteurs n'a travaillé par autopsie, mais que tous les deux ont copié les textes d'une collection déjà établie. Bonfini fit de son mieux pour suivre fidèlement la source: il a reconstitué les abréviations là où il était capable de le faire, mais il ne fit pas preuve d'une préparation spéciale. Il est incontestable qu'il ne fit pas appel à des données controuvées, et

même si une partie des inscriptions qu'il a publiée n'est pas mentionnée dans d'autres ouvrages, ses données peuvent être toutes vérifiées par des monuments authentiques, ce qui nous amène à accepter comme authentiques les textes publiés seulement par Bonfini.

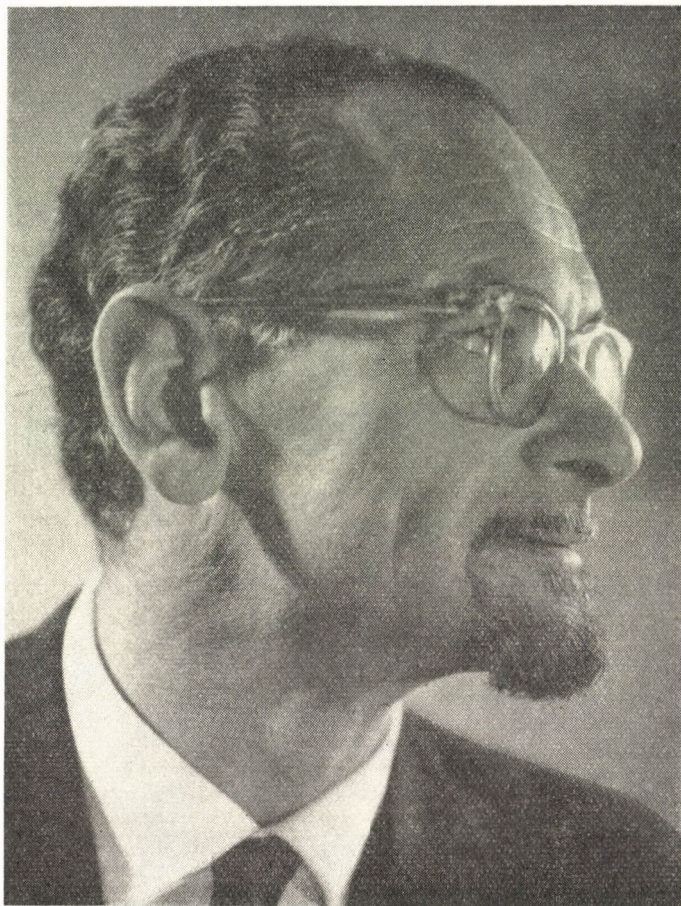
Il publia également le fragment de l'épithaphe des reines Gisèle et Adelheid. Une variante du texte de l'Histoire hongroise conserve l'inscription dans une forme corrompue, selon laquelle toutes deux femmes auraient été les épouses de Ladislas Ier. Selon l'autre variante des textes Gisèle était, conformément à la réalité, l'épouse d'Étienne Ier et Adelheid la femme de Ladislas Ier. Le texte publié est très voisin de l'inscription de la pierre commémorative qui, dans la première décennie du XVIe siècle, fut exécutée d'après une ancienne pierre alors déjà fragmentaire. Le modèle dût être le même; cela est prouvé par le fait que le lapicide qui exécuta la pierre, aussi bien que Bonfini, n'en purent copier que quelques mots, les mêmes notamment, et que tous deux écrivirent le nom d'Adelheid avec la même différence qui n'était de coutume. Cependant Bonfini, en complétant le texte, alla encore plus loin en ajoutant l'expression „ci git” qui ne figurait point dans l'original, en transformant la pierre commémorative en pierre tombale. Ce faisant il a jeté les fondements de la croyance qui se maintint pendant plusieurs siècles et selon laquelle les cendres de Gisèle reposeraient à Veszprém. Sa tombe est, au vrai à Passau. C'est cependant un fait acquis que cette communication reposait aussi dans ce cas sur un monument inscrit qui existait en effet. En raison de l'état fragmentaire de la pierre il ne put se contenter de copier fidèlement le texte, par conséquent il dut le reconstituer arbitrairement.

Tout cela nous permet d'établir que parmi les sources de l'Histoire Hongroise il y avait une collection d'inscriptions et celle-ci n'est identique à aucun des volumes connus par les historiens. L'ouvrage de Bonfini conserve donc les fragments d'une collection depuis disparue.

P. Kulcsár

munkából másolta ki. Ugyanezen decas 9. könyvében I. Károly szicíliai király családfájáról szólván bizonyos Nápolyban található ólomtáblák tanúságára hivatkozik. Ez az utalása is hazánk határain túlmutat, s az utána következő genealógiai levezetés nem magyar forrásokra

támaszkodik, hanem egy nápolyi krónika és Tristanus Caracciolus „Genealogia Caroli Primi” c. munkájának elbeszélését veszi át. Ezekkel tehát nem kell foglalkoznunk.

VÉRTES LÁSZLÓ

1914—1968

Csak igen kevés tudósnak adatik meg, hogy tudományterülete két fejlődési szakát élve át, egy harmadikba is alkotóan tudjon beleilleszkedni. Ezek közé sorolhatjuk Vértess Lászlót is: szűkebb kutatási területén, a paleolitikus ősrégészethen a komparatív tipomorfológia neveltjeként indult el pályáján, hogy első közt kapcsolódjék be az 50-es évek új irányzatába, a regisztratív statisztikai irányzatba, néhány év óta pedig a fejlődés új határövezetét átlépve — a maga útján járva — elinduljon a jövő ősrégészetének egy új, eddig nem érintett területének, az emberi munka és a munkaeszközök „születésének”, első kibontakozásának vizsgálatát célul maga elé tűző útján.

Budapestben született, 1914. nov. 3-án. Ügyvéd édesapját alig egyéves korában veszítette el, így felnevelése két testvérével együtt — hamarosan másodsor is özvegy-ségre jutott — édesanyjára hárult. Elemi, illetve középiskolai tanulmányai befejezése után az orvostudományi

karra iratkozott be, de a család növekvő anyagi gondjai végül is tanulmányai feladására kényszerítették. Két egyetemi évvel a háta mögött állást kellett vállalnia. Az elkövetkező években úgyszólván minden kenyérkereseti lehetőséget megragadott, ami csak akadt és ami vállalkozó kedve, sokoldalú tehetsége területére (nem egyszer azon kívül is) esett. Vállalt akrobatától könyvtárosig — segéd munkástól könyvkereskedőig mindenféle munkát.

Természettudományos érdeklődése hamarosan a barlangok titokzatos világa felé terelte; lelkes barlangkutató vált belőle. Itt rövidesen megismerkedett azokkal, akik Kadié Ottokár ösztönzésére, vagy éppen az ő közeli munkatársaiként a barlangüregek pleisztocén kitöltésének fauna- és ősemberi eszközmaradványait tárták fel. A második világháború kitörése előtti utolsó hónapokban kapcsolódik be Kadié Ottokár solymári barlangfeltáró

munkálataiba, majd hamarosan ő veszi kezébe az ásatásokat, előbb Kadié megbízásából, később, a háborús években a Magyar Nemzeti Múzeum számára.

A háború hamarosan őt is kiragadja mindinkább a kutatómunkára összpontosuló tevékenységéből — csak 1945 tavaszán kerül haza a frontról.

Első dolga bekapcsolódni a Nemzeti Múzeum sokat szenvedett épületének és gyűjteményeinek helyreállítási munkálataiba. Előbb az újonnan szervezett és a Múzeum keretébe utalt Barlangi Felügyelőség vezetését látja el, majd 1947–1951 közt a Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytani Osztályát vezeti. Mikor pedig a Magyar Állami Földtani Intézet paleolit-gyűjteménye — mely a Nemzeti Múzeumnak többszöröse volt akkor — az ősemberkutatást ellátó szakember külföldre távozása miatt a Történeti Múzeum kezelésébe ment át, Vértes, aki a barlangi pleisztocén gerinces-maradványok tanulmányozásáról mindinkább a leleteket kísérő ősemberi kultúr-maradványok vizsgálata felé fordult érdeklődésével, a Múzeum hatalmasan meggazdagodott paleolit-gyűjteményének kezelését vette át. A Történeti Múzeum paleolitikus ősrégészeti gyűjteményében töltött 17 év volt Vértes László ragyogó tudományos pályafutásának színtere és tanúja. Innen indult el első ősrégészeti ásatására, innen a vértesszőllősi világhírű lelet feltárására, innen négy kontinenst behálózó tanulmányútjaira és innen indult el 1968. aug. 19-én délbén haza, hogy másnap tv, rádió és sajtó már a halálhírét sugározza világga.

Elt 54 évet, meghalt 1968. aug. 20-án.

Vértes László szétágazó érdeklődéséhez sokoldalú tehetség kapcsolódott. Csak aki ismerte a munkásságát és munkateljesítményét szűkebb szakmai területén, az tudja igazán méltányolni azt az energia-többletet, amit néprajzi gyűjtése (óceániai maszkok), termékeny karikatúra-rajzoló és karikatúra-szobrászkodó tevékenysége vett igénybe, miközben még tudott arra is időt szakítani, hogy ötvenéves fejével a magasabb matematikába dolgozza bele magát. Emellett határtalan lelkesedéssel vetette bele magát a gyűjtemény valamennyi új kiállításának megszervezésébe és kivitelezésébe; kifogyhatatlan volt a játsz — épp ezért az érdeklődést jobban lekötő — ötletekben, melyekkel kiállításai didaktikai értékét emelhette. Ilyenkor lelkes barkácsolóvá vált és úgyszólván minden technikai részletet maga eszelt ki, sőt részben kivitelezett is.

Elsőrendű ismeretterjesztő volt. Rádió-előadásainak, televíziós beszélgetéseinek nagy száma ennek legjobb igazolása. A „Medveemberek krónikája”-ban utolérhetetlen elevenségű képét adja egy ásatás és egy monográfia előkészítő munkálatai sokoldalú szövevényének bonyodalmának. A „Kavicsösvény”-ben pedig, melynek kiadását már nem érthette meg, a szakterülete csúcsain szárnyaló tudós biztonságával, de mégis meleg, emberi közvetlenséggel vezeti az olvasót a tudományos kutatás olyan szentélyeibe, ahova még senki sem tekinthetett be előtte: a tudományos alkotás élményébe.

Vértes László szakmai alkotó tevékenységét sokoldalúsága mellett végig természettudományos alapképzettsége és előolvasottsága hatotta át. És ott érte el csúcspontját, ahol szakterülete ismeretanyagát természettudományos szemléleti képével fonhatta magasabb egységbe. Ennek a törekvésnek a megvalósítása egész szakmai tevékenységét négy egymást követő szakaszra bontja, melyeket munkái jól visszatükröznek.

Első szakmai munkái elsősorban őslénytani célkitűzésű ásatásai — Solymári, Upponyi barlangban, Pilisszántói II. kőfülkében stb. — morfológiai, geológiai megfigyeléseket, őslénytani adatokat rögzítenek (1950–1952). De mire ezek a dolgozatok napvilágot látnak, Vértes már teljes energiával a pleisztocén ősember ősrégészeti kutatásával van elfoglalva.

1951-től kezdve sűrű egymásutánban jelennek meg a magyar paleolitikummal foglalkozó, vagy átfogóbb témájú munkái. Érdeklődése az első években tipológiai. De már itt sem áll meg az öncélú, regisztratív tipológiánál. Érti, hogy a tipológia nem végcélja a kutatásnak, csak eszköze, adatai a paleolitikus ember történetének felderítését célzó további kutatásoknak. Többet

igyekszik adni. Korábbi, földtani-rétegtani szemléletű tanulmányai megóvják attól, hogy a paleolitikus anyag kronológiai jelentőségét, illetve adatközlő értékét elmulasztja. De figyelmezteti erre az utóbbi 2 évtized hatalmasan megnőtt adatanyagának tapasztalata is: egymásutáninak vált tipuskörök egyidejűségének számos példája. Így a tipológiát kulturális, illetve etnikus összefüggések, kapcsolatok, kölcsönhatások felderítésére igyekszik felhasználni — kronológiai kérdéseket inkább a rétegtan segítségével igyekszik megoldani. Az egrí Kőporostető, a Lambrecht Kálmán barlang, Lovas leleteinek feldolgozása esik ebbe az időszakba (1952–1955), Vértes ősrégészeti munkássága első időszakába.

Első, kisebb jelentőségű leleteinek feldolgozása hamar meggyőzhette Vértest arról, hogy egyrészt csak nagy leletgazdagságú anyagok vizsgálatától várhat jelentősebb új eredményt, másrészt — ha újat akar alkotni — nem támaszkodhat a régibb gyűjtések gazdag, de ma már elavult gyűjtésű és dokumentációjú anyagaira. Így született meg benne a gondolat, hogy klasszikus paleolitikus lelőhelyeinket sorra veszi és korszerű módszerű új ásatásokon szerzett anyagok alapján újra feldolgozza. Az Istállóskövi barlang, Jankovich-barlang, Szeleta-barlang, Peskő-barlang, majd a tatai lelőhely ilyen irányú vizsgálata jelenti elgondolása megvalósítását, de ugyanakkor Vértes kutatói kialakulását is.

Istállóskö volt az első állomás. Többéves ásatás gazdag eredményének feldolgozása került 1955-ben közlésre, 11 szerző tollából. Ez a kismonográfia hűen jellemzi Vértes akkori álláspontját: egy-egy lelet feldolgozásánál jusson szóhoz minden tárgyhoz specialistája, aki hozzájárulhat a lelet jobb megismeréséhez. Ebben, a széles munkakollektívára támaszkodó szintézisre törekvésnek a hátterében — a kérdések komplex megvilágításának igénye mellett — Vértesnek az évek folyamán a tipológiával szemben kialakult bizalmatlansága lapult meg. A kőeszköz-anyagot úgyszólván csak futólag említi, figyelmét inkább a barlang jellegzetes és gazdag olcsó csonteszköz-anyaga köti le. A szeletai ásatás kisebb méretű volt, ez a magyarországi szeletien kérdések tisztázásához adott csak támpontokat; főleg néhány félreértés eloszlatásához. A Jankovich-barlang kis réteghitelesítő ásatása, a munkaközösség közreműködésével kiegészítve, inkább rétegtani kérdéseket — akárcsak a Szelim-barlang — old meg. Ebbe az időszakba — főleg azonban ebbe a munkafázisba — esik néhány összefoglaló munkája, kritikai revíziója. Ezekben a legújabb európai vizsgálati eredményekkel hozza összhangba annakidején solutréinek leírt szeletai, aurignaci és főleg magdaléniként szerepeltetett gravetti és részben félreismerett moustieri anyagainkat és veszi kritikai vizsgálat alá, igyekszik ezek helyét a paleolitikus ember történetében elhelyezni.

Csak aki ismerte Vértest, tudja, hogy mennyi kérdés, mennyi bizonytalanság érzése búj meg e korszaka írásai mögött. Nem érezte mögöttük az adatok bizonyító erejét, nem érezte bennük a matematikai egzakttságot. Közel volt ahhoz, hogy rátérjen a sablonos „cikkgvárásra”.

Nem került rá sor.

Már az ötvenes évek végén irodalomban, egy-két külföldi útján, levelezéseiből mindinkább tapasztalhatta, hogy nemcsak benne, hanem az ősrégészet valamennyi jelentős képviselőjében megérett az elhatározás tudományterületük egzaktabbá tételére. Érthető volt ez a világméretű igény: az ismeretanyag hihetetlen mértékű gyarapodása, a lelőhelyenként hatalmas dokumentációs anyagok áradata teljesen lehetetlenné tette még a legszűkebb specializáció mellett is az áttekintést a megismert anyagok felett. Ez pedig elengedhetetlenné tette itt is a nagy anyagmennyiségek feletti áttekintést lehetővé tevő kvantitatív vizsgálati módszerek bevezetését.

Ezt szolgálta a paleolitikus ősrégészetben Bordes-ék kumulatív-görbe módszere, vagy még inkább a matematikai statisztika régészeti módszereinek kidolgozása, mely lehetővé tette a már áttekinthetetlenné vált anyagtömegek igen pontos összehasonlítását, belső összefüggéseik kimutatását — vagy legalább is valószínűsítését.

Vértess László azonnal felismerte e módszerekben a lassanként teljes csődbe jutó komparatív-morfológiai tipológia korszerű, szabatos tudomány szintjére emelésének kínálkozó lehetőségét. Szinte újjáéled; valósággal ontja most már a nagyfontosságú monográfiákat, cikkeket. Egymásután jelennek meg tatai monográfiája, arkai telep-leírása, majd az egész magyar paleolitikumot feldolgozó és az európai paleolitikus kutatás keretébe állító nagy kézikönyve, hogy kisebb cikkeiről ne is tegyünk említést. Valamennyit a megtalált kutatásirány biztonságának levegője hatja át — talán már túlságosan is a számok, indexek, arányok ítéletére hagyatkozik.

És ezen a ponton érkezünk el Vértess eredményekben gazdag ősrégész munkásságának utolsó állomására.

A vértesszöllősi telep jelentőségéről itt talán főlegesen bővebben beszélni. Teljesen érthető, hogy Vértess élete nagy „leletének” tekintette, hogy minden tudását, energiáját, idejét egy ügy szolgálatába állította: Vértesszöllős monográfiájának mindennél tökéletesebb létrehozására. Mióta a rétegtani adatok igazolták a páratlanul gazdag teleplelet korát, majd az ősemberleletek, végül a lábnyomos felület felfedezése minden várakozáson túlmenően kikerekítették a leletet, gyakorlatilag minden ténykedése — ha nem egyszer közvetve is — Vértesszöllőst szolgálta. A szó szoros értelmében életét adta érte.

Vértesszöllős három területen vált életcéljává: a feltárt telep konzerválása és védett területként bemutathatóvá tétele, a teleplelet komplex monográfiájának elkészítése és kiadása és végül a Vértesszöllős jegyében eltelt 5 év drámai eseménytörténete. Vértesszöllős ma védett objektum, a „Kavicsösvény” pedig a kiadó kezében van. A tudományos monográfia, azonban, melyhez foghatót — a Vértess álmaiban elképzelt tervek szerint — még nem írtak, az anyagfeldolgozás első lépéseinél megtorpant.

Bármilyen is lesz majd Vértesszöllős tudományos eredményeinek tudományos összefoglalása, Vértess elképzeléseinek csak halvány árnyéka lesz!

Bár utolsó négy-öt évének minden percét Vértesszöllős foglalta le, e munkásságáról igen keveset publikált eddig. Néhány előzetes jelentésen kívül legfontosabb idevágó munkája a Quaternaria-ban publikált vértesszöllősi kavicseszköz-tipológia és itt említené az erre a leletre alapított citrus-kultúrkör felállítását és az őskor technológiai rátáinak számszerű rögzítés-kísérlete — Nougier kultúrfejlődési akcelerációs görbéjének matematikaibb definíciója.

Amit viszont eddig sehol sem közölt megfelelő súllyal, az a technológiai készség megszületésének és fejlődésének történeti alakulására és ennek törvényszerűségeire vonatkozó vizsgálatait és adatait tömege. Már tulajdonképpen a tatai telep vizsgálata kapcsán rájött, hogy a kvantitatív mutatók és arányok mögött több van, mint kronológia, etnogenezis és társadalomtörténet — mindezek mögött a számok mögött igen szerényen ott rejtőzik a létért való szakadatlan küzdelem apró szünetei-ben játékosan babráló, „barkácsoló”, a legősibb munkaeszközt alakító emberelőd első botladozó ötlete, gondolata, fogalomalkítása is. Ezt nyomozta Vértess Tatán, a citrus-kultúra kialakulásának vonalán, a technológiai ráták görbéjén — de mindenekelőtt a vértesszöllősi előember zárt kultúra-anyagának vizsgálatán keresztül. Vizsgálatai korai fázisban megszakadtak — sokáig nem fogunk azokra a kérdésekre választ kapni, amelyek megoldása közelében járt már. Ezért vesztett Vértess László-ban az ősrégészet egyetemes tudományterülete sokkal többet, mint egy kiváló régészt — az emberrelválás alapproblémájának avatott interpretációját veszítette el benne; tudományterülete új távlatába hatoló tudós kezéből hullott ki idő előtt az alkotó toll.

Kretzoi Miklós

HARMATTA ÁRPÁD

1946—1968

Harmatta Árpád V. éves egyetemi hallgató volt az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, régészeti és történeti szakon. Nem állott már messze diplomája elnyerésétől. Nyári szakmai gyakorlatát töltötte Keszthelyen, amikor váratlanul elragadta a halál. Fájdalmas számunkra egy fiatal, tettvággyal teli élet elmúlása. — Mint egyetemi hallgató szünidejét rendszeresen ásatásokon töltötte, részt vett többek között a dunaújvárosi leletmentésben és a Keszthely környéki ásatásokon. Megállta a helyét a terepen is, odaadón dolgozott, pedig évek óta nehéz betegséggel küzdött. Érdeklődése az utóbbi években Magyarország VI—VIII. századi népessége felé fordult. Nagy lelkesedéssel és ambícióval készítette szakdolgozatát. Szakdolgozatának és doktori értekezésének témája a Szekszárd—Palánk-i avar temető feldolgozása volt, amelynek első részei teljesen elkö-

szültek. Nagy tervekkel és lelkesedéssel készült munkája befejező részeinek megírására. Ehhez a témájához jugoszláviai tanulmányútján is gyűjtött anyagot, de ezenkívül még több más téma is foglalkoztatta. Tele volt magyarországi ásatások és külföldi tanulmányutak terveivel, különösen érdekelt a régészeti leletek természettudományos vizsgálata. Hagyatékából sajtó alá rendezhető lesz a Szekszárd—Palánk-i avar temető leírása az Avar Corpusban és folyóirataikk formájában egy ezzel kapcsolatos avar cikke (doktori értekezésének elkészült része).

Kedves, vidám, megnyerő egyénisége sok barátot szerzett számára a fiatalok és idősebbek körében egyaránt. Szerette az embereket, szerette az életet. Személyében szakmánk egy éppen kibontakozóban levő fiatal szakembert veszített el.

Barkóczi László

A WÜRZBURGI ORIENTALISTA KONFERENCIA EGYIPTOLÓGIAI ELŐADÁSAI

1968. július 21-én találkozott a Deutsche Morgenländische Gesellschaft rendezésében megtartott XVII. Orientalistentag ötszázánál több résztvevője az egyetem kultúrházában. Másnap délelőtt a würzburgi „Residenz” Tiepolo freskóival ékes dísztermében volt a konferencia ünnepélyes megnyitója, amelyen H. Franke üdvözlő beszéde után W. Eilers Tradition und Fortschritt im Orient und in der Orientalistik címen az orientalisztika múltját és nemzetközi tudományos jelentőségét méltatta. Még aznap elkezdődtek a 11 szekciónak tudományos ülései a szokásos megosztásban: Egyip-

tológia, ékírástudomány, ó-testamentum irodalom, keresztény Kelet és Bizánc, Izlám, semitológia, indológia, iránisztika, Közép-Ázsia kutatás, sinológia és japánológia, afrikanisztika. Az eddigi gyakorlatnak felelt meg az is, hogy az első szekció, az egyiptológiai volt a legjelentősebb. Ezt fejezte ki az összes szekció részvételével egyetlen alkalommal megtartott díszelőadás is, amelyre W. Wolfot kérték fel, aki Vom Wesen ägyptischer Kunst címen a pillanatnyilag megragadó szemlélettel szemben az egyiptomi művészetnek időtálló és az elmúláson felülkerekedni akaró irányzatát értékelte.

Az egyiptológiai szekcióban 29 előadás hangzott el, paleolit lelőhely ismertetésétől az egyiptomi kultuszok római kori továbbéléséig terjedő legszélesebb keretben.

F. Daumas (Kairó) a Kairói Francia Intézet újabb régészeti feltárásait foglalta össze.

Abu Bakr (Kairó) a vezetése alatti anibai (Núbia) ásatásokkal kapcsolatban az egyiptomiak núbiai hódításának hatásáról beszélt.

T. Säve-Söderbergh (Uppsala) hasonló témakörben tartott előadása nagy érdeklődést keltett. Rámutatott arra, hogy a núbiai kormányzók sírjai mind Egyiptomban vannak. Feltűnő, hogy néhány temetőben nem található núbiai kerámia, a típus mégis a C-csoporté. Egyipton kívüli lakosságról lehet szó ez esetben. Debeira és Toske fejedelmi sírokat tartalmaz, Amenemhat és Djehutihotep temetkezési helyei jellegzetes egyiptomi sírtípust képviselnek, bár szüleik még núbiaiak voltak.

E. Edel (Bonn) asszuáni ásatásainak legújabb eredményeiről számolt be, kiemelve azt a feliratos edényanyagot, amely genealógiai szempontból is jelentős forrást képez.

W. Vycichl (Genf) a rokon nyelvekből vett párhuzamok alapján foglalkozott az egyiptomi nyelv szerkezetével.

Ph. Derchain (Köln) elsősorban vallástörténeti szempontból ismertetette Nechbet istennő elkabi szentélyét, amelyet II. Ramses, núbiai alkirálya építtetett. Szemtet istennő szerepét a Napszem-mítossszal hozta kapcsolatba.

H. de Meulenaere (Löwen) az elkabi ásatások régészeti jelentőségét taglalta.

P. Vermeersch (Löwen) az elkabi ásatásokon feltárt paleolit lelőhelyet ismertetette.

A. Jirku (Bonn) Palesztinában az egyiptomi uralom idején, de hazai kézből származó amuletteket mutatott be. Az egyiptomi szimbólumok átvétele az egyiptomi kultuszok erőteljes behatolását igazolja.

H. Satzinger (Berlin) az egyiptomi *sdm-f* szerkezet-hoz hasonló etióp igeformát tárgyalt.

E. Otto (Heidelberg) az 5000 címszóra tervezett Handbuch der Ägyptologie előkészítő munkálatairól számolt be.

M. Malinine (Párizs) egy vitatott jogi kifejezés démotikus írásmódjának problematikájával foglalkozott.

K. Th. Zauzich (Würzburg) a németországi teljes hieratikus és démotikus kéziratok anyagnak nagy érdeklődésre számot tartó felvételi munkája keretében a berlini démotikus papiruszok katalógizálását ismertetette. Csupán a Nyugat-Berlini Múzeumban 150, nagyobb részt az elephantinei Hnum-templomból származó papirusz vár feldolgozásra. Különleges jelentősége van egy iskolai gyakorlatot megőrkítő kéziratnak, amely az áh szó ragozását tartalmazza. Álommagyarázó és irodalmi szöveg is van a töredékek közt; az utóbbi egy részét a Kelet-Berlini Múzeum őrzi, amelynek különösen gazdag elephantinei és dimei papiruszanyag van birtokában.

Wessetzky V. (Budapest) a magyarországi római kori egyiptomi kultuszoknak az utóbbi években talált emlékanyagát az eredeti egyiptomi Osiris-kultusz hatóerejének a pannóniai területen való érvényesülése bizonyítékként ismertetette.

M. Krause (Münster) B. H. Strickernek a hermetikus irodalomra vonatkozó alapvető munkássága értékeléséből kiindulva az egyiptomi gondolatvilág hatásának újabb területét mutatta be Asklepios Apokalypsisében.

H. Altenmüller (Hamburg) a vallásos szövegek meghatározott írásmódjáról értekezett.

M. Saleh Ali (Théba) egy thébai óbirodalmi sírhely feltárásáról számolt be.

H. Goedicke (Baltimore) II. Ramses uralkodása 8. évében vezetett hadjáratról számolt be, amely egy hettita erődítmény elfoglalásával járt, és amelyet az Amurru-ban elvesztett tekintély visszaszerzésére irányuló kísérletnek értékelt.

Sch. Allam (Göttingen) a deir el-medinei iparos városkában talált papiruszanyag alapján az ottani bírói kollégiumról és bírósági ügymenetelről tartott előadást. Az ítélezést az isteni döntés nevében, de fáraói határozatra vagy bizonyított tényállásra hivatkozva hozták meg.

H. Riad (Kairó) a vezetése alatt álló Kairói Egyiptomi Múzeum egy Ptolemaios kori oszloptöredékének Sarapis ábrázolásával foglalkozott.

H. Ricke (Kairó) a gisehi ún. Szfinx-templomnak a Kairói Svájci Intézet által végzett teljes feltárását és építészettörténeti jelentőségét ismertetette.

S. Schott (Göttingen) az előbbi témához csatlakozva a templomot Harmachis szentélyeként határozta meg és kitért a mágikus halotti ábrázolások magyarázatára.

D. Wildung (München) a napkultusszal kapcsolatban foglalkozott a Snofru által építtetett medumi piramissal, amelynek tetején véleménye szerint obeliszek voltak.

H. S. Bakri (Kairó) a krokodil isten vallástörténeti jelentőségéről értekezett.

E. Hornung (Basel) egy egyiptológiai szaklexikon felépítésének tervét mutatta be. Beosztása: 1. Lexikális adatok. 2. Írásjegyek. 3. Nyelvtan. 4. Múzeumok, gyűjtemények. 5. Irodalom. 6. Történelem. 7. Földrajzi adatok. 8. Közgazdaság. 9. Protopográfia. 10. Vallás. 11. Régészet, művészettörténet. 12. Életrajzok, tudománytörténet.

J. S. Karig (Berlin) a Nyugat-Berlini Múzeum új kiállítását és anyagát ismertetette.

P. Munro (Hamburg) az egyiptomi síkművészeti ábrázolások meghatározott térbeosztásáról beszélt. Az ezt követő vita során egységes álláspont alakult ki az „Élet Házának” ily irányban való működése feltételezésében.

R. Gundlach (Darmstadt) és *W. Schenkel* (Darmstadt) a régészeti anyag, illetve szöveghelyek különböző tárgyú adatösszeállításának gépi segédeszköz (komputer) igénybevételével történő feldolgozása módszeréről mutattak be tervezetet.

A konferencia záróülése előtt július 26-án Lüddeckens professzor a démotikus nyelv és irodalom művelésének ma legjelentősebb központjának számító Würzburgi Egyetemi Egyiptológiai Intézetet mutatta be. Az intézet cédulakatalógus gyűjteménye a démotikus nyelvemlékek több szempontú (nevek, címek, foglalkozások stb.) rendszerét foglalja magában.

Wessetzky Vilmos

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.
XIX. kötet 1—4. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó.
430 lap, 37 tábla.

Ghirshman R. Bard-é Nechandeh címen az ókori iráni vallási központhoz nyújt adalékot, francia régészeti expedíció feltárásai alapján, amelyeket Irán délkeleti részében végeztek. A szentélyterasz I. periódusának fala tövében talált érmek az i. e. 2. sz. derekára utalnak (3. o.). A parthus-korban a teraszon és a szentélypódiumhoz vezető út mentén az adoránsok kicsinyített kőfiguráit helyezték el (2—3. képek).

A felső terasz lépcsős homlokzatát a 4. o. képen, oszlopcsarnokának falmaradványait a 6. o. felső képen vizsgálhatjuk. A porticus több álló alakos domborművű oszlopa (7. o.) igen figyelemreméltó. Az oszlopfőket is emberi alakok álló és ülő figurái díszítik (9—10. o. képei).

A 12. képen Anahita, a források istennője, a 13. képen Varethragha isten tölti ki az oszlopfő reliefmezét. Emberi alakok bronz és ólom szobrocskáiban (12—13. o. képei) is fennmaradtak. Az Elymaida- királyság népisége az alakok haj- és ruhaviselete alapján nehezen képzelhető el szemita eredetűnek, időszámításunk kezdete körül (10. o.).

Kb. 5000 db-os éremkincslet a kapu lépcsőzete alól (13—14. o. képei) került elő, amelyet parthus-érem keltez i. sz. 2. sz. első feléből. E vallási központ 3 fázisa: az Achéménidák idejében épült a pódium alsó terasza; első kiszélesítés i. e. 2. sz. dereka után, a két monumentális lépcsőfeljáratral; II. kiszélesítés és a felső terasz létesítése (14. o.).

Haevernick Th. E. a római kori „borleletekhez” szól hozzá. A 32 lelőhely között a szekszárdi üvegpalack „bor, olaj- és mézkeverékét” is revízió alá veszi (15. o.). A kételkedés előítéletével, de legújabbban megejtett vegyi vizsgálatok alapján végzett áttekintése végén megállapítja (23. o.):

„Különlegesen értékelt és védett” víz lehetett e félreismerett folyadék H. Th. szerint, talán az ókeresztény valláshoz tartozás jelei. E szerint nem szabad minden fennmaradt ókori folyadékot, konkrét vizsgálat nélkül, „római bornak” nyilvánítani.

A szekszárdi italféleség a mainzi Eichhoff H. J. vegyi elemzése szerint (22. o.) bort vagy mézet nem tartalmazott, hanem víz, glicerín és olíva- vagy repceolaj elegye lehet.

Szilágyi J. az észak-afrikai provinciák halandóságához gyűjtött adatanyag III. részét szolgáltatja (Egyiptomtól eltekint). A tartománycsoport kisebb helységeiben (kb. 5 és félezer adat alapján) az átlagos élettartam: 50,2 (masc.), ill. 48,1 (fem.) év (26. o.).

Azon carthagói rabszolgák körében, akiknek módjuk volt arra, hogy sírkövet állítsanak, 314 adat keretében, az átl. élettartam: 33,9, ill. 26,9 év (28. o.). A római birodalom nyugati tartományaiiba elkerült, Észak-afrikai származású elhunytak körében kb. kétszáz adat alapján, ezen elvont matematikai közeparányos: 41,8, ill. 44,1 év (29. o.).

Észak-Afrika egynevéű halottjait átlagosan 42,7, ill. 43,7 évnél élet után temették el (2 és fél ezer adat keretében, 31. o.). Áttekintő táblázat az átl. élettartamokról (Észak-Afrikában) a 38. lapon. Az imperium Romanum nyugati felében az átl. élettartam 18,7 és

60,2 év között váltakozott, 77 olyan földrajzi egység körében, ahonnan 75-nél több adat ismeretes.

Néhány fontosabb helységnél az átl. élettartam: Ostia 18,7; Aquileia 21,3; Róma 22,6; Salonae 24,7; Capua 26,6; Mogontiacum 30,9; Aquinum 31,7; Ravenna 32,2; Carthago 33,3; Brigetio 33,4; Carnuntum 33,9; Madauros 52,2; Thamugadi 55,2; Castellum Celtianum 60,2 év (41. o.).

A kikötővárosokban és a legsűrűbben lakott helységeken súlyosabb a halandóság (42. o.). A termékeny és kedvező éghajlatú észak-afrikai területsávokban az átl. élettartam a modern korival vetekedik.

A 80. életévet megérte a róma városi rabszolgák körében 0,29, a kereskedő és kézműves rétegben 3,95, a hivatalnokok körében 4,59, az orvosok és szellemi foglalkozásúak csoportjában 10,6, a templomi személyzet rétegében 22,46% (43. o.).

Gumilev L. N. a kazárok történetéhez ismert új adatokat, észak-kaukázusi paleogeográfiai expedíció eredményei alapján. A Volga deltájában (1960—61) talált kazár csontvázsírok a 62. és 74. o. képeken vizsgálhatók. Sarmata sír mellékletei a 71. o. ábráján. Alapvető térkép a 72. lapon nyújt áttekintést: Kazaria a Volgánál, a torkolati vidéke előtt terül el („történeti és földrajzi szkéma a 6—13. sz.-okban”).

A kazár sírok zöme Asztrahan terében, a folyam nyugati partján tömörül. Északon a magyarok, nyugatról a bulgárok a szomszédjaik. Sarmata, türk és tatár sírok lelőhelyeit is jelzi a térkép, a Volga mindkét partján.

Kazár kerámia a 75. o. képen. Kazár váraics alaprajza a 83. lapon elemezhető: négyzetes idom, a sáncárokba 3 kaput vágtak. Barzil sírt (a 7—8. sz.-ból) és leletanyagot a 88—89. o. mutat be. Tatár váraics alaprajza a 97. oldalon: trapezoid idom a földtöltés.

A 102. lapon vizsgálhatjuk a 17. sz.-i kerámiával kezelt tatár citadellának az alaprajzát: sokszögű tört vonalban halad a kerekded védősánc és árokkerület.

Bakay K. a magyar államalapításhoz végez kutatásokat és a fejedelmi hadsereg szervezéséhez szolgáltat új adatokat. A „falu” szó jelentése eredetileg talán: nagycsalád (109. o.). Árpád kezdetben a kabarok, a fő katonai erő parancsnoka, és csak a nagyfejedelem: Kurcsán halála (904) után törekszik az egyeduradalomra (109. o.).

A 10. sz.-i és 11. sz. eleji sírokban talált (kb. 75 db) kétélű kardok új és teljesebb vizsgálatából indul ki B. K. Alapvető áttekintés a 111. o. térképén: „A kétélű kardok, lándzsák és harsárdok lelőhelyei a 10. és 11. sz.-ban”. Külön jelzést kapnak a sisakok, a karolingkori dárdahengyek, a háromszögű kengyelek, a görbült fogójú szabályák is.

Két székesfehérvári (rádiótelep, Sárkeresztúri út) sír vázának a rekonstrukciós rajzát a 117. o. emeli ki. A 143. o. rajzai a szablya és a kétélű kard hatásfokainak különbözőségét szerkesztésben ábrázolják.

A 145. o. a székesfehérvári (rádiótelep), a 147. o. táblázata a Szob-kiserdői temető sajátosságait veti egybe, e rovatokban: fektetés iránya, sír mélysége, a karok helyzete, mellékletek, életkor, nemek, egyéb. A 146. o. táblázata a székesfehérvári (Sárkeresztúri úti) temetőről nyújt ilyen áttekintést, e rovatnál kibővítve: rászti-pusok.

A Petersen-féle kardtípusok közül Magyarországon képviselve vannak a Typ H, S, T, E, X és Y (164. o.). Egyik példányon a felírás: ULFBERTH, frank eredetre mutat (167. o.). A 9. sz. végén vagy a 10. sz. elején a Rajna vidékén dolgozhatott ez a mester, ill. műhely (170. o.).

A magyarság már Lebediában megismerte, orosz és norman befolyás alatt, a kétélű kardot (172. o.). A norman hatás nem szakadt meg később sem: a 10. sz. végén északi díszítésű kardok és más fegyverek kereskedelmi és diplomáciai úton juthattak el Magyarországra. Az itteni kétélű kardleletek zöme a 10. sz. végén és a 11. sz. elején került elő ide.

A 10. sz. derekán bizánci kardokkal is számolhatunk (172. o.). A táblák közül kiemelkednek az I. és a VII.: a budapesti (Duna-medri) ill. a dombrádi kardok díszítéseivel.

Huszár L. a 11. sz.-i magyar érmek lelőhelyeit tekinti át Észak-Európában. Alapvető áttekintést a 178. o. térképe tesz lehetővé. Csehszlovákiától Finnorszáig 186 lelőhely eloszlása elemezhető. Kiemelkedően sűrűn szóródtak el magyar érmek Morva- és Lengyelországban, északabbra a svéd Gotland szigeten.

A legészakibb lelőhely a dán Farøer szigeteken (179. o.) van nyilvántartva. Sűrűn kerültek újra felszínre magyar érmek Kelet-Poroszország északi részében is. Morvaországból két nagyobb zárt kincslelet is ismeretes (180. o.).

Lengyelországban 87 olyan lelet került elő, amelyekben magyar érem is volt, de csak 5 leletben akadt több 20 db magyar éremnél (181. o.). Az összes észak-európai magyar éremleletek, kivétel nélkül a 11. sz.-ban kerültek a földre (187. o.).

Az egyes leletek regisztrálásánál Csehszlovákiából 31, Németországból 12, Dániából 11, Svédországból 29, Norvégiából 2, Finnországból 2, a Szovjetunió nyugati részeiből 15 leletet sorol fel H. L. általánosságban.

A 197–200. o. táblázatai királyok szerint (I. István–II. István) különítik el a magyar érmeket, amelyek észak-európai éremgyűtésekből fennmaradtak. A 200. o. táblázata „összefoglaló áttekintés a 11. sz.-i magyar éremelőfordulásokról”.

Összesen 3733 db közelebbről meghatározható (+ közel 2000 db közelebbről meg nem határozható) magyar érem ismeretes eddig a szakirodalomból, az észak-európai területekről, a 11. sz.-ból. A legtöbb — majdnem a fele mennyiség — I. István, majd mintegy hetedrézmenyiség I. András korából származik.

Még jelentős a magyar érmek északra kerülése (kb. harmincadmennyiséggel) I. Béla idejében. Salamon uralkodása óta azonban egyre jelentéktelenebb a magyar érmek forgalma északon; kb. 20–20 db érem elszóródásával. Majd III. Béla és utóda idejében már csak 1–4 db magyar érmet rejtettek el észak földjébe.

G. Csánk V. Magyarországról újonnan feltárt Moustérien (közép paleolitik) telepet ismert (Érdről); ez harmadik hazánkban, a tatai és a Subalyuk nevű barlangban végzett feltárások után (201. o.). A paleontológiai anyag vizsgálata Kretzoi M. munkája. A fauna 34 db-ból tevődik össze.

Túlsúlyban a barlangi medve, viszonylag nagy számmal van még az Equus (ősló), kisarányú a mammut, a bölény, a barlangi oroszlán és egyéb őssallatok képviselője (205. o.). Az érdi telep a Würm-korszak I. periódusában élhetett, a Riss–Würm kezdetétől a Würm I maximumáig.

Az alsó rétegek viszonylag langyos és száraz éghajlata, később a nedvessé váló klíma megfelel az Amersfort–Brörup interstadiumnak (207. o.). A régészeti leletanyag 808 db-jából 789-t találtak a felsőbb rétegekben (210. o.). A 217. o. táblázatából olvashatók le az eszközök fajtái (62 típus), db-számaik és %-arányaik.

Legnagyobb számban convex és concav kaparók kerültek elő. A 218. o. grafikonján a 62 eszköztípus vonatkozásában látjuk a mennyiségi arányokat; Érd, Abri Chadourne C és Houppesville leletanyagait differenciálják a görbék.

Az érdi telep iparának technológiája emlékeztet Pontinien anyagára, összetételében hasonló Charentien anyagához (220. o.). A 224. o. táblázatában néhány moustérien telep ipari technikai és tipológiai jellemzőinek polygonjai elemezhetők.

Északnyugat-Jugoszláviából ismerünk analógiákat, amelyek egyenes kapcsolatot jelentenek (228. o.) az érdi teleppel (pl. Batalov spodmol C rétegéből). A XI. és XII. t. kitűnő élességgel mutatja a feltárt rétegszínket. A XVI. t. felső képen felnagyítottan vizsgálható a nagy lakástérben az egyik tűzhely.

Kemenzei T. a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportját fejtegeti, Magyarország északi és Szlovákia délkeleti részében a bronzkor II. és III. periódusa (Reinecke BC–HA₁) e kultúra kialakulásának és virágzásának felel meg (229. o.). A 42 lelőhelyen belül a zagyvapálfalvi Tarján patak völgye fölötti dombon feltárt 221 sír leletanyaga szolgáltatja elsősorban a vizsgálati keretet.

E kultúra települései két típusra különíthetők: a) hosszúéletű, nagyobb, megerősített, gazdag emlékanyagot hátrahagyó falvak, tapasztott vályogfalakból épített házikkal; b) rövidéletű, szegényes, erősített nélküli hályégek (262. o.).

A kultúrában első jele mutatkozik a nemzetszervezet szétesésének. A bronzművesség elválik a földműveléstől, miután az a helyi szükségleteken túl csereárakat is volt már képes termelni. Az ipar és kereskedelem megizmosodásával a nagycsalád némely tagjának módja nyílt a társadalmi felemelkedésre.

Az egyik istenmező, ill. vácszentlászlói sír koponyáján bronzdiadémát találtak, ami bizonyíték az elhunyt különleges szerepére. Nemzetségfő vagy törzsfő hatalmi jelvénye lehetett pl. az állatfejdiszes fejse is a felsőbalogi sírban (268. o.).

A pilinyi kultúrához tartozó leletekben gyakori kézesuklóvédő spiráltekeresek és duplafejszék a törzsfő díszítésének jelvényei lehettek. E kultúra társadalmának az élén kereskedő és bronzműves vezető réteg fejlődött ki (268. o.).

Az égetett agyagurnák körében 15, a tálakon belül 7, a csészék sorában 8, a fazekak körében 3 főtípus differenciál a rendszerezés. Az eszköz- és edényformák elemzése alapján a vizsgált kultúra kerámiájának fémművességének összetevői: az egyéki kultúra rákóczi-falvi csoportjának és a Gírla-vattinai kultúrák hatása, a halomsíros kultúra elemei és a helyi füzesabonyi kultúrai hagyományok (281. és 299. o.).

A bronztöröknek 2, a karpereceknek 6, a fémtűknek 19, a bronzfüggőknek 7, a gyűrűknek 4 típusa különül el. A bronzborotvák zöme is helyi készítmény. Erre utalnak nemcsak félig kész vagy hibásan öntött darabok, de a Benczurfalván előkerült öntőmodell is (298. o.).

A késői pilinyi kultúra lezárását a rimaszombati leletanyag típusok jelentik; e szerint e kultúra vége a Reinecke HA periódus I. felében következhetett be. A kultúra hordozói 3 különféle nép összeolvadásából alakulhattak ki.

A helyi, a Mátrában és a Zagyva mentén élő, füzesabonyi kultúrájú embercsoport önállóságának két irányból behatoló vándorlás vetett véget (a Reinecke BC periódus végével). A halomsírokba temetkező nagy nép egyik hulláma az egyik rátelepülő nép (304. o.), a Bánát felől felvándorló, vattinai kultúrájú néptörzs a másik; utóbbi útjában átvonult a rákóczi-falvi kultúrájú csoporton, amelytől több edényformát átvett.

A háromféle néptörzs egybeolvadásából kifejlődött új népből kisebb csoportok szakadtak ki kelet felé, és pl. a Hernád térségében a Bárcza-csoportot erősítették. A II. bronzkorszak végén (Reinecke BD kezdetén) a zagyvapálfalvi kultúra csoportja újabb néphullámot bocsátott ki, amely a Tiszaig terjedően alkot egységes kultúrákört (305. o.).

Guzdapusztai Gy. a Duna-medence és a Kaukázus kapcsolatait vizsgálja, a korábbi vaskor folyamán. A lózablafelszerelések jelentőségét e tekintetben külön fejezettel emeli ki. A gyomai sír nem a szkítakor hagyatéka. A sírfitus és a leletanyag alapján a 8. és a 7. sz.-ból

keltezhető, vagyis a magyarországi szkítakornál korábbi időből (317. o.).

Az áttört munkával díszített bronz tárgyak kaukázusi vagy kisázsiai vonatkozásaival is külön fejezet foglalkozik, miként a Kabardia—Piatigorsk típusú török nyugati elterjedésével, vagy némely észak-bal-káni lelet kaukázusi kapcsolataival, majd a bírladi kincslelet kaukázusi vonatkozásaival, végül a kobani kultúra leleteinek nyugati eredetű elemeivel is.

Alapvető a 332. o. táblázata: kronológiai egybevetés (9 szinten) i. sz. e. 1300 és 550 közötti korszakokból (Reinecke és Mozsolics terminológiájával egyeztetve), a középbronzkor végétől kezdve a szkíta korig, Kelet-Magyarország (Csorva, Gáva, Doboz—Doroszló, Gyoma, Ártánd) — Bánát—Vajdaság, ill. Románia—Moldavia, továbbá Dél-Oroszország és a Kaukázus kultúráinak párhuzamba állításával.

A korábbi vaskor folyamán a Duna-medence és Észak-Kaukázus lakói között közvetett, kereskedelmi kapcsolat állott fenn, de átvándorlás nem bizonyítható. A hagyományos feltevést a kimmerek bevándorlásáról (a Kárpát-medencébe) G. Gy. nem fogadja el.

A korábbi vaskori (Reinecke HC) preszkíta időben a Kárpát-medence keleti felében thrák-hallattai kultúra bizonyítható (pl. a Doboz—Doroszló csoport tartozik e korszakba). A két távoli vidék kapcsolatainak erősödésével számolhatunk a szkíták nyugatra vándorlásával, az i. e. 6. sz. folyamán (334. o.).

Erdélyi L., Dorjsüren C. és Navan D. előzetes jelentést ad az 1961/64. évekbeni mongol—magyar régészeti expedíciók eredményeiről. Alapvető áttekintés a 336. o. térképéről; 1—5 = az expedíciók útvonalai; 6 = telepnyomok; 7 = sír a türk korszakból; 8 = hún; 9 = paleolit lelőhely; 10 = monostor; 11 = bronzkori temetők.

Naima Tolgoynál Hiung-nu temető; alaprajza a 338. lapon; egyes sírjai a 339—343. o. képein vizsgálhatók. Az egyik sírból háromélű csontvarrótű, csontkanál, nyírfakéregdoboz gagátfogója stb. került elő (344. o.). Más sírok leletanyagából (1. sz. i. u.) ábrázolással kiemelve: nyílhegyek, íjrészek (346—9. o.), üstök.

A türk korszakból vaszablát, övvereteket a 353—4., bőzacsok szegélydíszítését a 355. lapon látunk. S-betűben végződő vaszabla a 356. o. képen (7—8. sz. i. u., 358. o.). A 18. sz. elején létesült temető térképei a 361., 363. lapokon.

Ferenczy L. Mongóliából kínai bronztükröleleteket ismert (TLV-típus). A díszítés ábrázolása: 372. o. A Han-korszak készítménye, az i. e. 2. sz. dereka után. A Gol Mod közelében feltárt hun temető 25. sírjában talált tükrötörredék keltezése: i. e. 1. sz. 2. fele (375. o.).

Tóth T. Észak-Mongólia paleoanthropológiájának néhány kérdését veti fel, a Naima Tolgoynál és Hananál feltárt hun koponyák vizsgálata alapján. Nemi összetétel: 5 masc., 3 fem., 2 gyermek (380. o.). A 382. o. táblázatán elemezhető az életkorok szerinti megoszlás. Kor: i. sz. 1. sz. 1. fele.

A 384—9. o. táblázatai összehasonlításokat mutatnak 4—3., i. e. 1.-i. sz. 4. sz.-i, i. e. 1. évezredvégi, i. e. 5.—1. sz.-i és i. sz. 1. évezred kezdeti, ill. i. e. 4. évezred, végül 18—13. sz.-i koponyák és állkapcsok méreteivel stb.

Regöly—Mérei Gy. a Naima Tolgoynál és Hananál talált hun csontvázszerkezet paleopathológiai vizsgálatát ismerteti. A Wood-eljárás alapján a Naima Tolgoynál talált csontok 1900—2000, a hanaik 1200—1300 évesek. Három koponyánál halálgutáni torzulást állapítottak meg, amit a föld nyomása idézett elő (406. o.).

Lengyel I. a Naima Tolgoynál talált csontvázszerkezet kémiai elemzési és serológiai vizsgálatát nyújtja. Bökönyi S. a hanaik temető lócsontvázait elemzi.

Endrei W. Gy. a hanaik I. sírből selyemkészítményeket ismert. Három változat került elő, sárga alapszínre festve. A dísz mintázata a 427. o. képen. Kor: T-ang dinasztia (600—750) kezdete és a Han-korszak vége (423. o.). Festőanyag a Rhannus, a „perzsa bogó” (428. o.).

Dorjsüren C. Északmongóliából kora középkori leleteket ismert. A fémövesveretek a 429. o. képen ele-

mezhetők. Keltezés: Zhuan-zhuan vagy a türk korszak (5—7. sz., 430. o.).

Szilágyi János
(Aquineum)

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XVII. kötet. Budapest 1965. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ. 330 lap, 106 ábra.

A Folia Archaeologica egy-egy évfolyama mindig pontos tükörképe a Magyar Nemzeti Múzeum sokrétű tevékenységének. Éppen ezért érdemes utalnunk arra, hogy az új kötetekben mennyire eltérő a régészeti cikkek témája és a feldolgozás módja a felszabadulás előtti dolgozatokétól.

A második világháború óta szinte megduplázódott a régészeti anyag a raktárakban, s az igényesebb ásatási megfigyelések következtében újraértékelhető sok régi leletegyüttes is. Részben ennek köszönhető, hogy a korábbi merev korszakbeosztások mind jobban elmosódnak az irodalomban s az egymásbafonódó kultúrák révén a magyar föld népeinek története szinte folyamatosan bontakozik ki. De felelet ez arra is, hogy miért éppen a korszakok közti határterülettel foglalkozik ma a régészeti tanulmányok többsége.

Vértes László „Zur Technologie grobgerätiger Silex-funde in Nordungarn” című dolgozatában a Bükkhegység mezolithikus és neolithikus településeinek átmeneti korszakát vizsgálja. Elvégzi az eszközinventár tipológiai és technológiai leírását a bükki és Bükk környéki lelőhelyeken, majd az eredményeket matematikai-statisztikai összehasonlításként veti alá. A vizsgált leletegyütteseket más mezolithikus, illetve neolithikus csoportokkal állítja párhuzamba s így jut arra a megállapításra, hogy Ravaszlyuktetőn durva silexgyártó műhely, vagy üzem volt, s a reprezentatív leletek az Avasról valók. Az anyaggal kapcsolatban azt is megfigyeli, hogy az lényegesen közelebb áll a mezolithikumhoz, mint a neolithikumhoz. Felmerül ezáltal a kérdés, hogy miért van paleolith-mezolith korra jellemző eszköztípus a neolithikus telepeken, hiszen, ha a gazdasági élet már fejlettebb fokra emelkedett, nem képzelhető el visszatérés a korábbi gyártásfázishoz.

A tanulmány kitér arra, hogy a postglaciális időszakban a Bükkhegységben és környékén mezolithikus kultúra alakult ki, makrolithikus eszköz-karakterrel, amely a nyugati campignienhez hasonlítható. Szerző korábbi megállapításai szerint ennek a kultúrának a hordozói a növénytermesztők előfutárjai, akik csekély változtatással éltek korábbi életmódjukat abban az időben, amikor az Alföldön az első neolithikus parasztok letelepedtek. Ezek a továbbbővülő mezolith csoportok részben belső fejlődésük következtében, részben külső hatásra, létrehozták a saját jellegzetes, nagyon primitív kerámiajukat. Lehúzódtak a magaslatokról a folyómenti völgyekbe s itt a korábbiakhoz képest intenzívebb földművelés-félélt folytattak. Kapcsolataik a tőlük gyökeresen eltérő életmódot folytató Bükki-kultúra népességével még ismeretlenek, ennek felderítésére még további kutatások szükségesek.

A silex eszközök vizsgálata alapján szerző megállapítja, hogy a Ravaszlyuktető és az Avas kerámia-nélküli csoportja vezetői be a már neolithikus edényekkel jellemezhető korszakot. Várható, hogy a lakások körül domesztikált állatesontok is előkerülnek majd.

Jan Pástor, „Frühbronzezeitliches Gräberfeld in Vsechvátch” címen egy Kassa-környéki temetőrészt ismert. Az anyag révén a neolithikum és korai bronzkor közé datálható kultúrához szolgáltat értékes adatokat. Ugyanis a szóban forgó temető sírjaival azonoskorú több új lelőhelyet ismer Kelet-Szlovákiából s így olyan időrendi finomításokra nyílik lehetősége, amelyek némileg helyesbítik Reinecke még mindig iránymutató korszakbeosztását. Hangsúlyozza, hogy Kelet-Szlovákiában a zsinórdíszes kerámia népének megjelenése vetett véget a hosszantartó kőkorszaki civilizációnak

A bronz használati eszközök és ékszerek is arra utalnak, hogy ez az a keleti pásztornép, amely Előázsia felől vándorolt nyugatra.

A cikkben közzétett s a szerző által Kostany kultúrájának nevezett korabronzkori csoport karakterének kialakulásához három tényező járult hozzá: a zsinórdíszes kultúra, kisebb mértékben a harang alakú kultúra, — ami ide a Nagyrévi kultúra közvetítésével jutott el —, s a helyi neolithikus kultúra hosszú ideig tartó továbbélése. E jellemvonások alapján szerző abszolút és relatív kronológiát állít fel, s több sírmezőre utal erről a környékről, amelyek együttesen megadják az egykori élet rekonstrukciójának is a lehetőségét. Véleménye szerint a kb. száz síros temetők már olyan fejlett településekhez tartozhattak, amelyeknek önálló szervezeti felépítése lehetett. Ebben az esetben nem kell a „kultúra” meghatározást használnunk, hanem törzsekről és népekről beszélhetünk a publikációk alkalmával.

Trogmayer Ottó, „A férfi és női viselet nyomai a tápéi bronzkori temetőben” című dolgozata elején megjegyzi, hogy „későbronzkor” alatt a halomsíros kultúra megjelenésétől a HB végéig terjedő időszakot érti. Véleménye szerint a korszak kérdéseivel foglalkozó tanulmányok elsősorban a kincsleletekből levonható következtetésekre épültek, amelyek azonban nem alkalmasak arra, hogy a mindennapi élet jelenségeire is felhívják a figyelmet. Ezért, — e hiányok pótlására —, kísérletet tesz arra, hogy az ásatási megfigyelések alapján rekonstruálja e korszak viseletét. A gondos feltárás révén a sírban talált leletgyűjtemény messzemenő következtetésekre alkalmas, s így a tápéi temetőben kirajzolódó törvényszerűségek új megállapításokhoz vezettek.

Szerző szerint a Tápé-Széntégleágetői sírokból a nők koponyát mindkét vállon nagy tüvel erősítették meg. A ruhát keretes övvel, vagy egyszerű zsinórral tartották össze. Szintén a női viselethez tartoztak a spirálgűrűs szandálók, amikben legfeljebb tipegni lehetett. A férfiak öltözközésénél a koponyát fibula-szerűen egyetlen tű fogta össze. A kaftán borszegélyét bronz ptykéék díszítették, s a bőrkopony úgy csukódott a bal csipőn, hogy fém ruhakapcsolót csont gombra akasztottak be.

A cikk szellemes kombinációi sorában arról is olvassunk, hogy ezt a viseletet csak a halomsíros kultúra népcsoportjai honosították meg a vázolt területen. Ezzel az új népcsoporttal szerző szerint a táplálkozás módja is alapvetően megváltozhatott, ugyanis feltűnik az, hogy a halomsíros kultúra antropológiai anyaga a talajviszonyoktól teljesen függetlenül nagyon rossz megtartású. Ez tehát csak a táplálkozással függhet össze. A tanulmány kiter arra is, hogy a vizsgált temetőben kétféle etnikum szerepel, függetlenül a nemektől: egy robusztus és egy gracilis alkat; a táplálkozásban és a ruházkozásban mutatkozó egyöntetőség ellenére itt tehát két különböző népesség együttéléséről lehet szó.

Kovács Tibor, „Halomsíros kultúra leletei Bagon” címen szintén egy olyan népcsoport emlékműanyagát ismerteti, amelyenél hosszantartó hagyományok választhatók szét egy később érkezett népesség jellegzetes anyagától; konkrétan, a bronzkor sokáig itt élő helyi lakosságára települ rá a halomsíros kultúra. Utóbbi délnyugatról nyomul fel a Tisza felső folyásához s ez az esemény robbantotta szét a Füzesabonyi kultúrához tartozó népcsoportok addigi egységét.

Szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a helyi lakosság nagyobb létszáma dacára a mozgékonyabb és harcossabb hódítók életformája terjedt el az egész területen. Az új korszakban hiányoznak a vastag kultúrrétegű és többszintű telepek, ami arra mutat, hogy a helyi lakosság is áttért a pásztorkodással járó lazább településre. Egyébként a megváltozott életformára utal a kerámiaanyag is.

A tárgyalt időszak ezért fontos határvonal két olyan korszak között, amely sok rokon vonást mutat, de sok benne az eltérés is. Vagyis a középső bronzkor földművelő, állattartó és jelentős fémművességgel rendel-

kező népessége minőségileg sokkal magasabb szintű, mint a kora-vaskor hasonló életformák közt élő népei. Ekkor éli virágkorát az eszközöket, fegyvereket, ékszereket tömegesen gyártó fémipar. A középsőbronzkort és koravaskort a helyi lakosság egy részének állandó kontinuitása köti össze. Fontos viszont hangsúlyozni, hogy a kettőt a későbronzkor eltérő gazdasági alapja köti össze.

Szerző tanulmányát „vitára készítő vázlat”-nak nevezi, amellyel új megvilágításba helyezi a Kárpát-medence későbronzkorával kapcsolatban egy nagyobb terület problémáit.

A római régészeti kutatás területén is talán a legtöbb kérdést a megszállást követő időszak veti fel: a helyi lakosság és a hódítók életének összeolvadására milyen bonyolult folyamat volt, amit a korábbi kutatások csak nagy vonásokban vázolhattak. Az újabb kutatások aprólékos megfigyelései révén a hagyományos megállapításoktól eltérően értékelhető a hódítás ténye és a romanizáció eredménye Pannóniában. E korszak tisztázásához szolgáltat értékes adatokat F. Petres Éva „A mányi eraviscus temető” című tanulmányával.

Szerző az elmúlt évek folyamán Székesfehérvár környékén több azonos korú eraviscus temetőrészről tárt fel, amelyekből leletanyagát a koracésárszárkori életforma megvilágítását tette lehetővé. A sírok nagy számú mellékletei alapján szerző összefoglalja a helyi terra sigillata gyártását, a benyomott díszű kerámia, valamint a csokor-fibulák elterjedéséből levonható tanulságokat a helyi kézművesség szintjéről és továbbéléséről.

A mányi temető császárszárkori sírjai között elvéve egy-egy korábbi kelta sírt is találtak. Ezzel kapcsolatban szerző felveti a kérdést, hogy vajon véletlenül kerültek-e ide a korábbi temetkezés helyére a későbbiek? „Az eddig ismert biztosan eraviscusnak mondható Fejér megyei temetőkben gyakran találunk LT D kelta sírt is (Nagyvenyim, Lovasberény, Sárkeszi). Feltűnik ez akkor is, ha a nagy telepek anyagát (Gellérthegy, Tabán, Békásmegyert) figyelmen kívül hagyjuk. A LT D periódus és a betelepült eraviscusok között, — úgy látszik mélyebb összefüggés van.” Figyelemre méltó ez a gondolat akkor is, ha tudjuk, hogy a mányi sírok nem korábbiak a római megszállás idejénél, sőt már abból a korszakból valók, amikor bizonyos konszolidációra került sor a környéken a római uralommal fellépő új adminisztráció nyomán.

Sz. Burger Alice, „Bemerkungen und Nachträge zu CIL III. 3299.” című tanulmánya Aelius Ressatus ex pleratus család sírkövével foglalkozik. Az emléket Ócsény határában találták, s Mommsen írta le először 1828-ban. Szerző a szöveg olvasásához kisebb módosításokat ajánl, s ezzel kapcsolatban a sírkő állítóját is új megvilágításba helyezi. Aelius Ressatus feltehetően a cohors I. Noricorum exploratoria volt, aki veszélyes hivatását az Ad Latus táborában állomásozó felderítő osztag tagjaként folytatta. Helyi kelta származású katona, aki polgárjogát Hadrianus császártól kapta. Az eddig ismert pannóniai exploratorok egyébként is mind bennszülöttek, hiszen munkájuk előfeltétele volt, hogy a környéken jól tájékozódjanak.

Az ócsényi felirat korhatározásához szerző, — az Aquineum környéki „koszorús kövek” legjobb ismerőjeként —, a korábbi tanulmányaiban kifejtett eredményeket használja fel. Arra a következtetésre jut, hogy az emlék a II. század második harmadában készült, helyi műhelyben, amely aquineumi mintakönyvek alapján dolgozott.

A tanulmány felsorolja azokat a pannóniai feliratokat, amelyekben exploratorról történik említés és felhívja a figyelmet arra, hogy ezt a katonai beosztást ebben a formában csak a nagy quad—markomann—szarmata háborúk előtti időszakban említik a feliratok.

Kádár Zoltán, „Le petit bronze d'Hercule de Szalacska”, dolgozatában egészen új megvilágításba helyezi az irodalomban már többször megtárgyalt szalacscai szobrocskát. Vizsgálata következtében új korhatározást javasol és az eddigiektől eltérő jelentőséget tulajdonít e közismert műalkotásnak.

Már a kutatók többsége kiemelte az ábrázolás szinkretisztikus vonásait, illetve az alak szoros kapcsolatát a dionysos körrel. Szerző a császárkori művészeti anyag széleskörű ismeretében arra a megállapításra jut, hogy a szóban forgó szalacskai típus csak a Commodus utáni Herakles-ábrázolások periódusában jelenik meg, amikor a rómvárosi tradíció szerint Heraklest a phoeníciái Melchart képében ábrázolták. Ez azért lényeges, mert a hivatalos kultusz mindenkori egy megadott skéma szerint jutott kifejezésre, amit aztán a provinciákban is követtek. A hivatalos mondanivaló változásakor tehát nemcsak a tartalom, hanem a forma is módosul: ezért alkalmas az ábrázolás korhatározásra.

Szerző a szalacskai szobrocska értékelésénél Fitz Jenő egy korábbi numizmatikai tanulmányára támaszkodik, aki abból kiindulva, hogy az államvallás mindenkori mondanivalóját a leghűségesebben a hivatalos veretek tükrözik, összeállította az érmeiken előforduló Herakles-ábrázolásokat. E gondolatot folytatva K. Z. rámutat arra, hogy a szalacskai típus Septimius Severus 194. évi érmeinek hátlapján látható Herakles és Liber pater alakjával hozható kapcsolatba. Felsorolja az ismert Herakles-alkotásokat s ezek sorában megjelöli a szalacskai bronz előképét. Szerző továbbá megállapítja, hogy a szóban forgó Herakles—Melchart típus magának a császárnak a heroizált portréja, tehát közismert rómvárosi kultuszkép alapján dolgozott a művész, aki a Szalacskára került szobrot alkotta. A császár képmásaként állott tehát a III. század elején az előkelő pannóniai villa háziszentélyében.

Soproni Sándor, „Der Stempel der Legio XIV. Gemina in Brigetio” címen egy eddig ismeretlen Capricornius-t ábrázoló bronz szobrocskával foglalkozik. Részletes elemzés alapján megállapítja, hogy a szobrocskát eredetileg zászlórúdként használták. Pontos analógiáit az állatprotomékkal díszített kulcsfogók körében találja meg, és ennek segítségével, stíluskritikai alapon az emléket a III. század elejére datálja.

Szerző megfigyelte, hogy később a zászlódísz alját vízszintesre levágták s az így keletkezett sík lapra, — érdekes módon —, szabad kézzel és elég ügyetlenül bevészték a legio XIV. gemina jelzését.

Pannónia hadtörténetének eddigi ismerete szerint a szóban forgó katonai alakulat három alkalommal tartózkodott Brigetióban: a 100 körüli években, a markomann háborúk alatt és Caracalla idejében. A bélyegző korhatározása miatt csak az utóbbi lehetőség jöhet szóba. Ez ad alkalmat arra, hogy a jelentéktelennek tűnő bronz tárgy hátterében S. S. felvilánts a III. század első évtizedeinek a történetét.

A 212. évi betörés súlyosan megviselte Brigetiót. Az újjáépítés Caracalla idejében történt s talán még Elagabalus, illetve Macrinus idejéig is elhúzódott. Helyreállították ekkor az épületeken kívül az utakat, hidakat, közműveket is. Az építkezésben elsősorban a limes-menti vexillatiók vettek részt, így a carnuntumi legio alakulatai is. A történelmi események vázlatos ismertetése adna feleletet arra, hogy miért használták a mondott időszakban Brigetióban a XIV. gemina legio hivatalos bélyegzőjét.

Sz. Póczy Klára

A kötet közép- és újkori tanulmányai — miként eddig — most is egyenesen oszlanak el időben s így szinte minden korszak kutatója találhat bennük érdeklődési körének megfelelő problémákat. Közülük a legjelentősebb a Magyar Nemzeti Múzeum történetének feldolgozása a szabadságharctól napjainkig. Megbővült *Fejős Imre* a második világháború végéig, *Körök József* pedig a felszabadulástól napjainkig kíséri végig legrégibb hazai múzeumunk fejlődését. Ezáltal a Folia Archaeologica XVI. kötetében elkezdett történet teljessé válik. Mindkét tanulmány bőségesen felhasználta a Múzeumnak a háború alatt erősen megfogyatkozott irattárát s így számos új adat és szempont vált ismertté. Világosan kidomborodik, hogy a Múzeum mindenkori minő fontos szerepet vállalt a magyar föld és magyar

nép kulturális értékeinek védelmében, tárgyi hagyatékaik megmentésében, feldolgozásában és közzétételében. Jól nyomon követhető, mennyire lényeges volt mindig, hogy a múzeum szoros kapcsolatot tartson a társadalommal annak érdekében, hogy e nagymúltú nemzeti gyűjteményünk valóban betölthesse nemcsak tudományos, hanem közösségi hivatását is. A teljesség mellett főként a szempont indokolja a felzárkózás óta eltelt két évtized történetének alapos ismertetését. Így még élesebben kitűnik a két világháború közötti időszak stagnálása után a Múzeum munkájának minden területén tapasztalható, erős fellendülés. Csak a gyűjtemények jelentékeny gyarapodását és a múzeumi kiállítások, valamint kiadványok sorozatát említem meg e vonatkozásban. A Nemzeti Múzeum e kötetben közölt története többi országos jelentőségű múzeumaink számára is sajátos értéket jelent, hiszen ezek úgyszólván mind a Nemzeti Múzeumból sarjadtak s váltak önálló szakgyűjteményekké.

A mohácsi vész előtti korszakkal három tanulmány foglalkozik. *Horváth Béla* érdekes és eredményes kísérletet tesz Árpád-kori lakóházaink régészeti kutatásának alátámasztására, mikor a korabeli törvények és egyéb írott források szövegét e szempontból vizsgálja felül. Az egykorú történeti adatok egyértelműen erősítik meg azt a képet, amelyet eddig végzett, sajnos még nagyon kevés ásatásunkból koraközépkori lakóházainkról nyertünk. A fejlődés a sátor-kunyhó-földbeásott ház-földfeletti fa- és kőház irányában történik. Erdemes volna a vizsgálatot a törvények és elbeszélő forrásokon túl az egykorú okleveles anyagra is kiterjeszteni. Bár a XIII. század végéig aránylag kevés adat várható, a XIV. században ugrásszerűen növekvő okleveles gyakorlat, főként a század első feléből még számos meggyőző visszakövetkeztetésre adna lehetőséget.

Hasonló a helyzet *H. Kolba Judit* tanulmánya esetében is. Ő a magyar krónikák írott és ábrázolt adatait gyűjtötte össze az ötvösművészetre vonatkozóan. Áttekintése a XI—XVI. századot öleli fel. Így is igen sok hasznos ismeret és megfigyelés adódik. Mivel azonban a forrásoknak csupán egy fontos, de mégis körülhatárolt részét vizsgálja, természetesen, hogy a többi források tanúsága kimarad. Meg kellene kísérelni egy-egy rövidebb korszak lehetőség szerinti összes írott és ábrázolt forrásainak összegyűjtését, mert így sokkal teljesebb kép volna kialakítható, mely alkalmasabb volna a meglevő anyaghoz való hasonlításra is.

Későközépkori feliratos díszű cserépedényeinkről értekezik *Parádi Nándor*. Nagyon érdekes az a következtetése, hogy a Dél-Csehszágából származó e fajta kerámia a budai fazekasműhely termékeként indul el hazai útjára és rövidesen helyivé válik. Noha a tanulmány megállapítja, hogy valószínűleg kevés feliratos díszű cserépedény lehetett a XV. századi Magyarországon, mégis jelentős az a körülmény, hogy ez esetben is újból Buda egy művészi műfaj kiindulópontja. A főváros központi szerepe tehát ismét bebizonyosodik.

Fehér Géza már korábban kezdett munkája folytatásaként feldolgozza a Magyar Nemzeti Múzeum hódoltságkori ezüstszerzőit. A már közölt, ismert leltári darabok után ezúttal az ajándékozás vagy vétel által a Múzeumba került példányokat vizsgálja. A motívumok megítélésében és a kor meghatározásában nagy segítséget jelentett a szerző számára a szófiai Bolgár Nemzeti Múzeum hasonló gazdag anyagának bevonása.

A magyar és kelet-európai pénztörténet egy jellegzetes korszakának, a XVII. század elején Németországban és Ausztriában végbement pénzrontásnak hazai vonatkozását, a pozsonyi garasok 1623—24-ben történt veretését vizsgálja meg Huszár Lajos új irodalmi és levéltári adatokkal. A források nyomán elevenedik meg a pénzrontási korszak jellegzetes alakjának, Balthasar Zwingernek kártékony tevékenysége, aki rövid néhány hónap alatt lejáratta a pozsonyi pénzverő működésének hiteltét.

Figyelemre méltó eredményre jut *Czennerné Wilhelm Gizella* a költő Zrínyi Miklós 1664-i, vadász-szerencsétlenség által történt halálával kapcsolatban. Az egy-

korú ábrázolásokból ugyanis világosan kiderül, hogy azok mit sem tudnak a szándékos vagy véletlen gyilkosság később felmerült gyanújáról vagy vádjáról.

Rózsa György Georg Philipp Rugendasnak, a neves XVIII. századi csataképfestőnek Johann, Jakob Haid augsburgi festő által 1743-ban készített, jó színvonalú arcképet ismerteti és értékeli. *Galavics Géza* pedig a korábban kedvelt falkepfestőnek, Dorffmaister István-nak jelentős arcképfestői tevékenységét fejti ki. Ugyanakkor bemutatja a Történelmi Képcsarnokba került és a mestertől származó két Niczky-arcképet, valamint Desfours Ferencnek, soproni ezredparancsnoknak külföldre vándorolt portréját is. Vizsgálatainak eredményét a következőkben foglalja össze: „Dorffmaister István portréfestő tevékenységének jelentősége abban rejlik, hogy Sopronban a városi polgárság számára a városi festő, a környékbeli előkelők számára a korábban csak Bécsben fellelhető akadémiai festő szerepét egyszerre, s széles rétegek megalégedésére tudta betölteni, s azaz, hogy munkásságával tág vonzáskörrel rendelkező hazai művészeti centrumot alakított ki, a magyarországi művészet fejlődését szolgálta.”

A hazai ipar és kereskedelem XIX. századi történetének egy-egy fontos mozzanatát tárja elénk a kötet meg hátralevő három tanulmánya. *Temesváry Ferenc* a XVI–XVIII. századi lakatosművek után a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének néhány érdekes XIX. századi lakatját írja le. Rámutat arra, hogy a hazai vasanyagból készült munkák még az 1800-as évek elején is az előző század szerkezeti rendszeréhez és formai kialakításához igazodnak. A dolgozathoz a pesti és budai XVIII–XIX. századi lakatosiparosok legfontosabb adatait tartalmazó jegyzék csatolkozik. Különösen jelentős az iparosok származási helyének megjelölése, mert így azok vándorlásáról és a pest–budai lakatosok összetételéről kapunk tanulságos képet.

Mihalik Sándor lebilincselő előadásban emlékezik meg Stingl Vincéről, aki 1825-ben először kísérelte meg Herenden egy kerámiagyár létesítését. 15 évi keserves munka után kénytelen volt a gyárat 1840-ben Fischer Mórnak átengedni, aki azután e jelentékeny ipari és művészi intézményt felvirágoztatta. A tanulmány tisztázza a gyárral kapcsolatban az alapítás eddig homályba borított körülményeit.

A pesti századforduló üzleteinek belső berendezéséről igen élénk és híű képet adnak azok az egykorú felvételek, amelyeket a Történelmi Képcsarnok őriz. *Szakács Margit* behatóan elemzi a Vágó Bertalan pesti fényképész által készített fényképeket, amelyeket Dietrich és fia tea- és rumkereskedését, Édeskuty Lajos fűszer- és ásványvízkereskedését, Huzella fogver- és vadászati kellékek raktárát, Schopper vasnagyereskedését és Seefehlner papír-, rajz- és festőszerszerezését ábrázolja. A tanulmány a képek leírásán túl figyelemre méltó történeti következtetéseket von le a századforduló Pestjének kereskedelmi életére.

A Folia Archaeologica XVII. kötetének tanulmányai tervszerűen dolgozzák fel a Magyar Nemzeti Múzeum anyagának kiválasztott részleteit s egyszersmind értékes támpontokat adnak a magyar történeti, művelődéstörténeti, művészeti és muzeológiai kutatás korszerű továbbfejlesztéséhez.

Entz Géza

A. Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. **F. Schubert—E. Schubert,** Spektralanalytische Untersuchungen von Hort und Einzelfunden der Periode B III (Anhang). Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 280 lap, 74 tábla, 41 kép, 8 térkép.

1967-ben az Akadémiai Kiadó megjelentette Mozsolics Amália: „Bronzefunde des Karpatenbeckens” c. monográfiáját. E kötet tulajdonképpen első része a szerző nagyszabású vállalkozásának, amelynek keretében a Kárpát-medencei bronzkori kincsleletek kerülnek közlésre. A már évtizedek óta rendkívül hiányolt bronz-

lelet-korpusz kissé késve ugyan, de törleszti régészeti szakirodalmunk Hampel óta öröklődött, régi adósságát. Ez az első kötet a Mozsolics szerinti B III periódus két történeti horizontjának bronzkincseit fogja össze, de kitér a B I és II hasonló jellegű leleteire is.

A monográfia felépítése világos és közérthető, annak ellenére, hogy a szerző számtalan lelőhelyről tömördek leletípust ismertet, s nyugodtan elmondhatjuk, hogy Mozsolics Amálián kívül aligha akad olyan kutató, aki ennyire küsmerné magát a különböző bronztípusok dzsungelében.

A leletek ismertetésénél a szerző vezérfonala a tipológiai módszer, s ezt nem is kerülhette el az állandó ismétlések veszélye nélkül. Szinte fontossági sorrendben tárgyalja a fegyvereket (baltákat, csákányokat, kardokat, töröket, lándzsákat), munkaeszközöket (vésőket, fejszékét, késeket, sarlókat), ékszereket (nyak- és lábpereceket, kartekereceket, tűket, tutulusokat, csüngőket, lemezeket), a bronznyersanyagot és öntőmintákat, végül az öntőműhelyeket.

Tulajdonképpen ezek a fejezetek alkotják a kötet első részét, és egyben a magvát is, hiszen ezekre építi fel Mozsolics Amália teljes koncepcióját, ugyancsak rendszerezett célkitűzései szerint. E célkitűzéseket már a bevezető fejezetben ismerteti, az a–f-ig terjedő pontokban; véleményünk szerint nem a jelentőségüknek megfelelő sorrendben. Kétségtelen, hogy a felsorolt szempontok közül a „c”, az „e” és az „f” pontok alatt megjelöltek látszanak elsődlegesnek.

A tipustársítások vizsgálata a tipológiai módszer korszerű alkalmazása. Ennek lebecsülése, háttérbe szorítása komoly hibákat eredményezne bármilyen őstörténeti téma feldolgozásánál. Ezzel áll szoros összefüggésben a kincsleletek vezértípusainak nyomokkövetését tartalmazó pont, amely már önmagában is választ adhat történeti kérdésekre.

A fenti két szempontot egészítik ki a leletek vertikális és horizontális stratigráfiai adatai, illetőleg az ezekből levonható következtetések.

A kötet következő, oldalszámában ugyan vékony, de annál jelentősebb része már erre a Mozsolics szerinti „f” pontra összpontosul; itt fejti ki a szerző a már említett rétegtani, és az ebből adódó történeti összefüggéseket. E fejezetekben válik nyilvánvalóvá az a már régóta közismert tétel, hogy a bronzleletek aligha vizsgálhatók elszigetelten az anyagi kultúrától, egy szóval a régészeti jelenségek összességétől. Mozsolics Amália világosan látja, hogy az igen aprólékos kronológiai rendszerezésre is alkalmas bronztárgyak a kerámia és más velük összefüggő leletek figyelmen kívül hagyásával aligha eredményeznének megalapozott történeti következtetéseket.

A fenti részhez kapcsolódik a következő fejezet, amelyben a különböző kincslelet-horizontok időrendi besorolását adja a szerző. Miként a korábbi fejezetekben, úgy itt is nyilvánvalóvá válik, hogy nem csupán a B III korú leleteket veszi mikroszkóp alá, hanem a megelőző bronzkori periódusok kincseiről is összefoglalást nyújt. De ugyanígy érinti az előző fejezetekben a B IV korú leletek néhány alapvető típusának kérdését. Bár e második részhez tartozó fejezetek elsősorban a rétegtani és időrendi kérdéseket taglalják, itt ejt néhány szót Mozsolics Amália történeti következtetéseiről is. Sajnos ez utóbbiak csak azok számára érthetőek maradéktalanul, akik közelebbről ismerik a szerző munkásságát, legújabbban megjelent tanulmányait.

Tulajdonképpen még ugyanide sorolható egy egészen rövid, oldalnyi fejezet, amely az utolsó tíz esztendő ilyen irányú kutatásait ismerteti. Ennél a résznél erősen érződik, hogy ezt nem kapcsolta a szerző szervesen a könyv logikai sorrendjéhez.

A könyv harmadik része a katalógus, amely betűrendben sorolja fel a kincsleletek Kárpát-medencei lelőhelyeit; ismerteti a lelőhelyről származó tárgyakat, s egyben megadja ezek időrendi besorolását is. A könyvnek e befejező szakasza a képanyaggal együtt hosszú ideig nélkülözhetetlen korpusza bronzkutatásunknak. Miután ismerjük a könyvvel kapcsolatban felmerült

terjedelmi problémákat, kissé feleslegesnek tűnik más, lényegesebb részek rovására a medencén kívüleső, de az ott előkerült kincsekkel valamilyen formában kapcsolható hozható németországi, ausztriai, lengyelországi stb. leleteknek a katalógusban való ismertetése.

Ugyanebben a kötetben, függelékként láttak napvilágot két fiatal kutató, F. Schubert és E. Schubert színpélelemző vizsgálatait, amelyeket éppen a B III korú bronzleleteken végeztek el. A több száz darabon végzett analízis már önmagában is eredményesnek látszik, hiszen segítségével igazolni lehet a B III bronzoknak a B I–II jellegű leletektől való különbözőségét, valamint a két középső bronzkori kincs-horizont genetikai összefüggését. Nagybőrd horderejű következtetések levonására — műhelyek elkülönítésére — csak akkor válhat alkalmassá, ha lényegesen nagyobb tömegű és szélesebb kiterjedésű anyagon is elvégzik, s kidolgozzák a különböző anyagösszetételű bronzok pontos csoportosítását.

Ennyit dióhéjban a kötet tartalmáról, gondolatmenetéről és jelentőségéről. A továbbiakban csupán a jelentősebb részleteket kiragadva teszünk kísérletet Mocsolics Amália koncepciójának közelebből való megvilágítására, a könyv néhány vitás helyének kiemelésére.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy magából a monográfiából nem kerekedik ki elég világosan az a kép, amelynek érdekében a szerző számtalan típusanalízist elvégezte. Néhány kisebb cikke, s elsősorban két nagyobb tanulmánya nélkül csak igen nehezen tájékozódhatnánk mondanivalójának tételei között. A nagyvándorlásról évekkel ezelőtt írt dolgozata a B III korszaki szakaszának, míg az aranyleleteket tartalmazó monográfiája a hajdúsámsoni korszak történeti konklúzióját fejt ki részletesen. Végeredményében e tézisek alapjául szolgál a „Bronzefunde” aprólékosan kidolgozott tipológiai és kronológiai rendszerével.

A kötet első részét jelentő tipológiai ismertetésből csak nehezen ragadhatunk ki a többi rovására külön részleteket. Minden egyes tárgytypust szinte történeti fejlődésében dolgoz fel Mocsolics, nem hagyva figyelmen kívül ezek térbeli kiterjedését sem. Így egészen aprólékos pontossággal kidolgozott típusok a nyeltyukas balták, a korongos csákányok, de általában az ilyen típusú fegyverek. A különböző altípusok szétválasztásának óriási jelentősége van, s amint ez Mocsolics munkájából ki is derül, ezek a történetileg alapvetően különböző korszakok elhatárolásának fontos eszközei. Különösen tapasztalhatjuk ezt az A–B–C típusú korongos csákányok esetében.

Az ún. keleti típusú nyeltyukas balták Mocsolics szerinti tipológiai sorrendje egyben kronológiai sorrendet is ad. A szerző szerint ezek közül az ún. bányabükkiek a legkorábbiak, s már a bronzkor elején jelentkeznek a Kárpát-medencében; ugyanakkor a legfiatalabb nyeltyukás típusok a későbronzkorra jellemzőek. E balták szinte végigkísérik a hazai kincslelet-horizontokat, éppen ezért döntő fontosságot tulajdoníthatunk időrendet meghatározó szerepüknek. Mocsolics Amália a lehetőség szerint ki is aknázza az e típusokból levonható következtetéseket. Talán az általa B-vel jelölt formák időrendi besorolásánál nem látszik teljesen meggyőzőnek ezeknek a bányabükkiek és fajsziak utáni keltezése. A nyelcsövesek közismerten archaikusabb jellegűek, s a Kárpát-medence területén is legfeljebb egyidősek lehetnek az A típusokkal; erre utalnak a Cucuteni-ből és a Darabániból származó példányok. A két legkorábbi baltafarmával összefüggő etnikai kérdésekre természetesen nem is térhetett ki részleteiben a szerző.

A már említett korongos csákányoknál Mocsolics a Nestor által kidolgozott sémát korszerűsítette, sőt alapvetően át is dolgozta. Különösen érdekes az A típusokon levő motívumkincs értelmezése, s ezen keresztül mélyíthető el ezeknek a Hajdúsámsoni körhöz való tartozása is.

A bronzkori kardok itt ismertetett típuscsoportjai közül elsősorban az ún. törkardokat emelném ki, melyek Mocsolics történeti koncepciójában játszanak fontos szerepet; a szerző szinte kulcsleletekként kezeli e sajátos

fegyvereket. A főként Erdélyben koncentrálódó, sajnos szórványként ismert törkardok anatóliai-ékei eredetre utalnak. A Kárpát-medencei darabokat a LH IIA periódussal párhuzamosítja a szerző, amely logikailag egyezik is a hajdúsámsoni horizontnak az általa kidolgozott kronológiai rendszerével.

A munkaeszközök egyik jelentős csoportját alkotják a fejszék, mindenekelőtt az ún. sarkított típusúak. Mocsolics erősen hajlik arra, hogy az egyik uzdi baltát — amely még ebbe a típusváltozatba sorolható — a mykénei olajkereskedő házában lett öntőmintával hozza összefüggésbe. Ez a párhuzamosítás erős fenntartással kezelhető, miután a mykénei öntőminta típusában a késő-bronzkor közép-szárnyállású baltáit idézi, s ezek az itáliai leletek tanúsága alapján már a Punta del Tonno horizontjához tartoznak, sőt a protovillanova korszak eszközkészletében is gyakoriak. Az LH III B korú (i. e. XIII. sz.) leletből adódó kronológiai helyzet tisztázatlan jellegű Mocsolics is érzi, amikor az uzdi kincs kérdéses baltáját a kosziéri típusú bronzleletek egyik legfiatalabb típusának tekinti.

A bronzékszerek változatos sora olyan szerteágazó, aprólékos munkát igényel, hogy ez nem is állhat összhangban a terjedelem adta megszorításokkal. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy ebben a fejezetben a szerző nem érte el a fegyverekre és munkaeszközökre jellemző alapoosságának színvonalát. Az olyan jelentős ékszerfajtákat, mint pl. az ún. regelsbrunni lemezes kartekeres, a bordázott, lemezes karperec vagy a „sarló” tű, kissé röviden foglalja össze. Talán már e típusoknál lehetett volna világosan és félreérthetetlenül tisztázni az egyes szerzők által halomsírosnak nevezett bronzok tulajdonképpeni helyzetét, kárpát-medencei eredetét. Ez utóbbira történik utalás a csavart-szerű, kúpos-fejű tűkkel kapcsolatban. A fenti hiányosságot feledtetni a különböző csüngőkről írt, sokkal részletesebb tipológiai összefoglalás. Különösen azok a részek érdemelnek figyelmet, ahol a szerző elkülöníti a kosziériektől a halomsíros késő-bronzkor sajátos típusait.

Rendkívül érdekes következtetéseket eredményez a nyersanyaggal, az öntőmintákkal; általában a fém-művességgel foglalkozó néhány fejezet. A monográfiának ez a része igen sok gazdasági-társadalmi konklúziót rejt magában, jóval többet, mint ezt a fejezetekből sejteni lehetne. Az a tény, hogy az egyes telepeken háziipar szinten folyó bronzfeldolgozás mellett speciális fém-műves központokkal is számolhatunk a B III folyamán, közelebből is megvilágítja a korszak árutermelő gazdasági rendszerét. Mocsolics Amália határozottan utal arra, hogy a bronz- és aranyművesség komoly mesterségbeli tudást igényelt, s mitológiai példákkal igazolja, hogy az ilyen munkát végzők a társadalmon belül megkülönböztetett helyet foglaltak el, sőt babonás tisztelet övezi ténykedésüket. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a Kárpát-medence B III korú törzsei a társadalom belső tagozódásának előrehaladott lépcsőfokán álltak.

A Mocsolics B III periódusa kincsleleteinek stratigráfiai és kronológiai összefüggéseit tárgyaló fejezetek ismertetik azokat a módszereket is, amelyek segítségével e leleteket kulturális környezetükbe helyezhetjük. Ezen keresztül válnak azután e kincsek a történeti események rekonstruálásának fontos eszközeivé. A módszerek tulajdonképpen nem ismeretlenek, csupán komplex alkalmazásuk jelent alapvető előrelépést a korszak kutatásában. Döntő fontosságot tulajdonít a szerző a kincsleletek kulturális meghatározásánál az ezekkel összefüggő kerámiának. Adatközléseiből kitűnik, hogy elsősorban a kosziéri jellegű kincsekre vonatkozóan vannak bronztárgyakat kísérő, jó kerámialeleteink. Mindenekelőtt a rákospalotai kincs háromfülvű, díszített edénye jelent támpontot a kosziéri horizont részletes meghatározásában.

A telepekbe ástott bronzleletek stratigráfiai adatai különleges szerepet játszanak Mocsolics munkamódszerében. Részben a publikációkból, részben személyes közlésből nyert információk erősíteni látszanak a szerző ilyen irányú téziseit, annak ellenére, hogy minden egyes rétegbe beásott kincs esetében a legnagyobb óvatossággal kell eljárni az adat felhasználásánál.

Mozsolics Amália bronzkori kutatásai évtizedek óta közismertek; különösen érvényes ez kronológiai munkásságára. Természetes tehát, hogy e téren monográfiájában is többet ad a vártnál, s szinte a teljes bronzkorról áttekintést nyújt. A bronzkort négy szakaszra (B I–IV) osztja, amelyet kiegészít az urnasíros korszak általa B V–VI. periódusokra tagolt időszakával. Ezen belül a B I–II jelenti a korabronzort, a B III a középső, végül a B IV–VI a későbronzkort. A korabronzkor megítélésében kisebb módosításoktól eltekintve ragaszkodik alapsémájához, továbbra is a nagy telepek nyújtotta stratigráfiát tartja a legfontosabb vezérfonalnak. E települési adatoknak megfelelően a nagyrévi kultúrát a B Ib-vel, a hatvani és a kisapostagi kultúrákat pedig a B II-vel párhuzamosítja. Aki ismeri az elmúlt évtized úttörő jellegű korabronzkori kutatásait, annak azon nyomban feltűnik, hogy milyen nagy óvatossággal kezeli Mozsolics Amália a korszakot érintő új eredményeket. Amíg a bronzkor elejére vonatkozólag elfogadja a Vučedol-zóki továbbélést, valamint a koranagyrévi előzményeket (B Ia), addig a hatvani kultúra keltezésében határozottan kitart régi koncepciója mellett, amely szerint e kultúra csak a B II periódust tölti ki. De ugyanígy a füzesabonyi kultúrát a középső bronzkorra, a B III szakaszra tartja jellemzőnek. Ezért joggal merülhetnek fel aggályok e keltezéssel kapcsolatban, hiszen mindkét kultúra esetében felvetődik annak lehetősége, hogy tágabb időrendi határok közé szoríthatók a fent javasoltnál. Mindkettő kialakulási időpontját a fentiek korábbra helyezik, s úgy tűnik, hogy a hatvani kultúra helyenként tovább is él, mint a B II periódus.

Ugyanígy mélyreható probléma, — bár e kötet szempontjából nem elsődleges jelentőségű — az ún. „okkersíros” kultúra kérdése, s így értékelhető az ország nyugati felét érintő kisapostagi kultúra szerepe is. Mozsolics ragaszkodik a nagyrévi és a vatyai kultúrák közötti időbeli hiátus feltételezéséhez, s szerinte ezt az időszakot a kisapostagi kultúra hidalja át. Bár az erre vonatkozó bizonyítéka meggyőzőnek látszanak, a hipotézis maradéktalan elfogadását több tényező is zavarja. Ezek közül talán azokat az adatokat említhetjük meg, amelyek a főváros térségében a nagyrévi és a vatyai kultúra etnogenezisét igazolják.

A monográfia szempontjából közelebből érint minket a B III-ba sorolható kultúrák időrendi értékelése. A hajdúsámsoni kincslelet elhatárolásánál játszik jelentős szerepet a füzesabonyi kultúrának három csoportra való tagolása, amelyet települési rétegek és a különböző temetők támasztanak alá. Bár igen szűkszavúan, mégis világosan fejt ki a szerző, hogy a hernádkaki fázist követően a telepeken törés mutatkozik, s ebben az időszakban kerültek föld alá a hajdúsámsoni jellegű kincsek.

A könyv következő részében a bronzkor első három periódusának négy kincslelet-horizontját foglalja össze a szerző. A minket foglalkoztató történeti összefüggések szempontjából a két utolsó kronológiai adatait érdemes közelebből is megvizsgálnunk:

A hajdúsámsoni kör leleteit határozott, pontos adatokkal körvonalazza Mozsolics. Az olyan megfelelő párhuzamok, mint a Langquaidból és Naumburgból származó bronzgyűttesek, valamint az auneitzi összefüggések egyértelműen a Reinecke szerinti B A2-re keltezik a horizontot. Az e sorokat követő rövid bekezdés tartalmazza Mozsolicsnak a hajdúsámsoni kincseket érintő mondanivalója lényegét. Ezek szerint az eddigi mykénei importnak vélt és az aknasírok anyagával kapcsolatba hozott díszített csontanyagoknak, aranyműveseknek nem a L H I, hanem a LH II A periódusban kell keresnünk a gyökerét.

Ma még nem láthatjuk előre, hogy a nemzetközi és hazai kutatás mennyiben teszi majd magáévá Mozsolics téziseit, miután ezek a mykénei kapcsolatok kérdésének teljes revízióját jelentik. A szerző elképzelései az abszolút kronológia számadatait is alapvetően módosítják. Ezek szerint a hajdúsámsoni horizont nem az aknasírokba temetkező hercegek korára, az i. e. 16. sz.-ra, hanem az ezt követő 15. sz. első évtizedeire keltezhető.

Mozsolics legfőbb érve ennek alátámasztására az, hogy a Földközi tenger medencéjében és Kisázsiaiban a LH II A folyamán növekszik csak meg a LH I igen minimális mykénei exportja.

A következő ugyancsak rövidebb bekezdésben a fentiekkel összefüggő történeti koncepcióját foglalja össze a szerző. Teszi ezt annak tudatában, hogy ennek részletesebb indokolását másutt, elsősorban az aranyleletek ismertető monográfiájában adja. Szerinte a B IIIa végén, a telepeken bekövetkező zavar és más jelenségek — többek között a hajdúsámsoni kincsek elrejtése — a kisázsiai eredetű harcikoszizók kalandozásaihoz köthetők. Ezt látszanak alátámasztani a korszakban feltűnő nemesfém és drágakő fegyverek, tőr kardok stb. E történeti hipotézis ma még igen sovány leletanyagra támaszkodik, mindenesetre egy magyarázat a sok közül arra a gazdasági-társadalmi jellegű forradalmi változásra, amely az árutermelés szintjének rohamos emelkedésére és egyben a koszideri bronzművesség kialakulására vezetett.

Úgy tűnik, hogy a B IIIb korszak kincsleleteinek időrendi besorolása, és az ezzel kapcsolatos történeti értékelés lényegesen könnyebb feladat. A leleteket kísérő stratigráfiai adatok, valamint a vezértípusok analógiái alapján keltezi ezeket Mozsolics egyértelműen a B III végére. A különböző típusösszefüggéseknek a szerző szerinti interpretálása végérvényesen pontot tesz a régóta vajdülő „koszideri kérdés” végére. Világos, hogy e korszak bronzai határozottan a Reinecke szerinti B B periódusra jellemzőek. Ezt igazolják az olyan leletegyüttesek, mint az idézett Bühl, Ackenbach, Krüssow vagy a Holste által külön időrendi csoportként elhatárolt Lochem.

Mozsolics Amália tisztában van a koszideri fémipar változott termelési struktúrájával, hiszen utal arra, hogy a minőségileg ugyan a hajdúsámsoni mögött maradó koszideri bronzok már az egyre fokozódó árutermelés produktumai. Ennek ellenére adós maradt a gazdaságtörténeti adatok összefoglalásával, de ez érthető is a megszorított terjedelem miatt.

A relatív időrendszer szinte könnyűszerrel való meghatározásával ellentétben lényegesen nehezebb feladat elé került a szerző az abszolút kronológia koszideri horizontot érintő adatainak feldolgozásánál. Módszere ebben az esetben közvetett, a B IV periódus időrendjéből következtet vissza, mindenekelőtt az ún. Peschiera típusú bronzok alapján. Mozsolics szerint ezek közül az idősebb típusok a B IVa szakaszt, míg a fiatalabbak a B IV második felét képviselik (felsőbalogi és ópályi horizontok). Abszolút számokban ez az i. e. 13. és 12. századot jelenti. E keltezést támasztja alá Mozsolics a már említett mykénei olajkereskedő házban lelt öntőminta hazai párhuzamaival. A fentiekből adódik, hogy a koszideri horizont nagyjából az i. e. 15. sz. második felére és a 14. sz.-ra esik, s maguk a kincsleletek a szerző szerint az 1300 körüli években kerültek föld alá.

Ha figyelembe vesszük a Peschiera korszakkal foglalkozó legújabb szakirodalmat, Mozsolics időrendi megállapításait, a B III első felének abszolút számadatait is hasonlóan rendhagyónak kell tekintenünk. Felmerül az az aggály, hogy a fiatalabb Peschiera típusokat érintő 12. sz.-i keltezés túl alacsonynak látszik, ugyanígy a korábbi daraboknak a 12. sz.-ba való helyezése. Kérdéses továbbá, hogy mennyiben lehet a későbronzkor Koszideri követő legkorábbi szakaszát (a Reinecke szerinti B C1 periódus) már a Peschiera korszakkal párhuzamosítani. Pl. a Dunántúlon a legfiatalabb Peschiera jellegű bronzok a legkésőbbi halomsíros leletegyüttesekben találhatók, s tulajdonképpen ezek képviselik az i. e. 12. sz. első felét. A korábbi Peschiera típusok az ezt megelőző java halomsíros leletanyagból ismertek. Az ezt megelőző korai halomsíros leletekben legfeljebb a Peschiera korszak előzményeit leljük meg. Ezek alapján érthető, hogy mennyire nehéz Mozsolics helyzete, amikor a koszideri horizontot a Peschiera szintből kiindulva próbálja keltezni, hiszen ebben az esetben nem jelent többet az egyszerű „ante quem” értékénél. Felmerül továbbá a jogos aggály, hogy elegendő-e ilyen fontos időrendi adatok meghatározásához a felsőbalogi és az ópályi szint

kincsleletei? Ha elfogadjuk a koszideri kincsek elrejtésének 1300 körüli keltezését, akkor meg kell oldanunk egy további igen súlyos kérdést: ti. ebben az esetben alig másfél évszázad marad a hazai halomsíros leletegyüttesek számára. A kérdés tehát fel van adva, s Mozsolics Amália könyvének vitatható helyei világosan megszabják kutatásunknak a közeljövőben megoldandó feladatait is.

A kronológiai összefoglalás le is zárja a monográfia érdemi részét, amelyet a már idézett katalóguson kívül az ugyancsak említett függelék egészít ki, a mintegy négyszáz db bronztárgy analízisével.

Befejezésül még annyit kell elmondanunk, hogy e monográfia azok számára, akik nem otthonosak a bronzkor problematikájában, meglehetősen nehéz olvasmány. A szerző tömör fogalmazásban távol tartja magát minden ismétléstől, s egyetlen olyan kérdés bővebb ismertetésére sem tér ki, amelyet máshol már feldolgozott. Így a könyv érthetőbbé tételéhez feltétlenül szükséges a szerző néhány további tanulmányának ismerete is. Tulajdonképpen ezekkel együtt válik teljes értékűvé az ismertetett könyv, amely az elmúlt évtizedek bronzkorkutatásának egyik legértékesebb terméke.

A kötet külső megjelenésében eléri ugyan a tartalom színvonalát, de nem maradéktalanul. A fedőlap színösszeállítása szerencsésebb is lehetett volna, s a táblanyag sem mindenütt kifogástalan minőségű. Végül zavaróan hat néhány szedési hiba: ez minden, amit a könyv formai megjelenésének kritikájaként elmondhatunk.

Kőszegi Frigyes

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. IX. kötet. Szerkesztette G. Behm-Blancke. Weimar 1967. Hermann Böhlau Nachfolger. 262 lap, 55 kép, 60 tábla.

A szokásosnál vékonyabb kötet első dolgozata *J. Schultze-Motel* és *W. Gall* munkája: Óskori kultúrnövény-maradványok Thüringiából. A bőséges gabonamaradványok egyetlen gödörből származnak. A kissé kevert anyagú gödröt C^{14} vizsgálatok i. e. 910 ± 120 -ra, tehát az urnaezós korszakra keltezték. A magvak túlnyomórészt búzafélék (*Triticum dicoccon* és *monococcum*), valamint árpa (*Hordeum vulgare*) és első ízben Thüringiában lencse (*Lens culinaris*). — A kis dolgozatot jó bibliográfiája teszi fontossá a hazai ősnövénykutatók számára.

K. Simon a Jena melletti Jenzig nevű magaslati telepen végzett kutatásokat foglalja össze. A több, mint egy évszázada ismert és kutatót telep első lakói késő-neolitikus (nálunk: későrézkori) telepesei voltak. Az eddigi anyag nehezen köthető meghatározott kultúrához, azt azonban helyesen figyelte meg a szerző, hogy a mi badeni-péceli kultúránk hatásai határozottan kimutathatók benne. Hosszú szünet után a középső urnasíros korszak embere települ meg legközelebb a 364 m magas hegyn. Ettől kezdve élete a késő hallstatti — La Tène — kora császárkori időszakban szinte folyamatos. Utolsó lakói a 9–10. században szlávok voltak.

A kötet gerince s egyben legfontosabb munkája *Sigrid Dušek* monográfiája: Egy germán falu vasolvasztói Gera-Tinz mellett.

A császárkori germán falu és kohói, sajnos, sürgős leletmentés eredményeként került feltárára. Az átlagban 85–110 cm mélységben húzódó germán település fölött, átlagban 70 cm mélyen 9–10. századi szegényes szláv falu nyomai mutatkoztak.

Egymáshoz közel nem kevesebb, mint 21 vasolvasztó kohó került elő, elszórtan vagy hármas csoportokban. Egy részük meglehetősen ép állapotban maradt rájuk, de akadtak csaknem teljesen elmeteszettek is. A szerző két típust különböztet meg: 1. földbevált kohót szabadba nyíló kürtővel, 2. teljesen földbe ástott kohót hő- és füstelvezető nyílással. A meglepő olvasztó kemence

sorozatát nemcsak kitűnően dokumentálja (fényképek, alap- és hossz-metszetek), de nagy nemzetközi összehasonlító anyag kíséretében elemzi is.

A kohók között elszórtan talált 4 gödörből egész sorozat tégely, cső stb. töredék került elő, ami a műhely hosszabb idejű használatáról tanúskodik. A bőséges vas salak maradványok kémiai elemzése kohónként szétválasztva történt.

A vasolvasztó műhelytől nagyobb távolságra — nyilván a tűzveszély miatt — északnyugati irányban kezdődött a telep. Mindössze egyetlen félig földbemélyített, 6 tartó cölöpös, tipikusan germán házat sikerült megmenteni. Belső tűzhelye nem volt, sütő kemencéje a közelben, a házban kívül került elő. A házból, a gödrökből és az olvasztókból származó cserepek és edények Rajna—Weser-vidéki germán jellegűek, koruk nagyjából a 2–3. század. — Érdekesebb, bár nem teljesen érthető a szerzőnő fejtegetései, aki szerint a falu lakói nem kézművesek, illetve iparúzó emberek voltak, hanem vasolvasztással is foglalkozó földművesek. Ezt egyetlen ház alapján nehezen lehet ilyen határozottan állítani.

B. Schmidt és *H. Albrecht* kissé meglehetősen című dolgozata: A schlottheimi éremmel keltezett késő császárkori sír, — csontvázas temetkezésből származó mellékleteket (aláhajlított lábú fibula, bronz csat, fésű, edény) ismertet. A velük együtt talált agyonkoptatott Traianus és Antoninus Pius érmek egyáltalán nem kelteznek a sírt, a szerzők szerint is csupán terminus post quem jelentőségük van. Kiténik ez egyébként a régészeti elemzésből is, amely a megszokott úton-módon, összehasonlító anyag segítségével keltezi a temetkezést a késői 3. századra vagy a 4. század elejére.

H.—J. Barthel is olvasztókemencét közöl: szurok-olvasztót Ruppertsdorfból. A leletmentés során talált, kitűnően rekonstruálható olvasztó 13–14. századi. A szurokmaradványokat *R—D. Bleck* elemzi.

G. Hånse dolgozata: Dűlönévtudomány és településtörténet, inkább módszertanilag, mintsem gyakorlati eredményei miatt érdekelhet bennünket. A weimari körzet túlnyomórészt német, kisérszben szláv dűlőnevei ugyanis távol állanak a mi problémáinktól, nagyrészt hazai névadásunktól is. Annál érdekesebb elméleti mondanivalója. A viszonylag késői forrásokból vagy éppen a legújabb korból előtűnő s állandó változásoknak kitett dűlő és határ-név anyagot megkísérli típusok szerint osztályozni és különböző korábbi rétegekre bontani, majd eredményeit a történeti és régészeti forrásokkal egybevetni. Ha ez a fajta munka nem mindig és mindenhol lehetséges is, egy-egy terület gazdaságföldrajzi múltjáról, korábbi felméréseiről-felosztásairól, telkeinek jellegéről stb. még így is nagyon sokat árulhat el.

A kötetet *G. Behm-Blancke* izgalmas tanulmánya zárja: A Thüringiában újabban talált halotthamvasztásos zsinegdíszes edényes sírokról. Az egyik típus Schwerborn és Stobra, ahol ustrinák nyomai, máglyán helyben elhamvasztott vázak kerültek elő zsinegdíszes edényekkel együtt. A két temetkezést a szerző közvetlen hamvasztásnak nevezi. Mindkét esetben áldozati (?) gödröket találtak az egyébként is kissé lemélyített ustrinák alatt.

A közvetett halotthamvasztást a dornburgi halom sírkamrájában talált égetett csontok jelzik, ebben az esetben a máglya helyét nem ismerjük.

A temetkezéseket, a halotthamvasztás eredetének kérdését, bőséges vallástörténeti és néprajzi párhuzammal világítja meg s végül azt a következtetést vonja le, hogy hamvasztás nem vált szokássá a zsinegdíszes edények népe körében. Elsősorban a nép kiemelkedő személyeihez, talán idegen eredetű vezetőkhöz kapcsolódhattott.

H. és A. Bach az előzőkben ismertetett két ustrinás sír égetett csontmaradványait vizsgálták. Schwerbornban női temetkezést állapítottak meg, míg Stobrán trepanált koponyájú férfit. A koponya viszonylag csekély maradványaiból is jól kivehető, hogy a férfi a trepanálást még sokkal túlélte.

Bóna István

N. Walke, Das Römische Donaukastell Straubing-Sorviodunum. Limesforschungen. 3. kötet. Berlin 1965. Gebr. Mann. 177 lap, 18 szövegek közti ábra, 152 + 2 tábla, 3 melléklet.

A német limeskutatás új kiadványsorozata az ORL-t látszik kiegészíteni és folytatni; folytatni annyiban, hogy elsősorban az eddigi kutatások és felgyűjtött leletek teljességre törekvő feldolgozását adja, tekintet nélkül arra, hogy a kérdéses táborban folytak-e újabb és hitelesebb ásatások, kiegészíteni pedig annyiban, hogy a limesnek azon részére fordít különös figyelmet, amely az ORL-ben foglalt határszakaszon kívül esett. A raetiai limes ilyen feldolgozásában az oroszlanrész J. Werner müncheni iskolája vállalta. Straubing táborának és településeinek anyagát N. Walke 1960-ban elkészült és öt évvel később kiadott disszertációja tekintélyes kötetben dolgozta fel.

Walke a nevezetes kincslelet kivételével a teljes, ötezer darabot meghaladó leletanyagot katalogizálja és értékeli. Abban a szerencsés helyzetben lehetett, hogy a helyi kutatás a század eleje óta pontosan regisztrálta és őrizte a szórványként előkerült leleteket, különböző alkalmakkor pedig rétegmegfigyelésekre, metszetrajzokra is lehetőség nyílt. Mai értelemben hitelesnek tekinthető leletegyüttesek azonban alig álltak Walke rendelkezésére: a tábor periódusairól egyetlen metszetrajz, a tábor belsőjének rétegeiről pedig egy rövid szöveges összegezés tudósít, síregyüttesek alig vannak, összefüggő alaprajz azonban néhány épületről fennmaradt. Magából a táborból csak néhány leletmentés árul el részleteket, amelyek alapján a tábor alakja, méretei, árokrendszere tisztázottnak tekinthető, de csupán egyetlen saroktornya és egyetlen kaputornya ismert. Ilyen körülmények között helyeseltető Walke eljárása, amikor a szokatlanul nagy aprólelet-anyag tipológiai feldolgozására helyezte a súlyt s e tekintetben nem is marad hiányérzetünk. Kérdés azonban, hogy az a tipológiai „Feindatierung”, amelyre a Werner-iskola szemléletmódot törekszik, nem lett volna biztosabban és könnyebben elérhető, ha az 1960-ban lehetővé vált kiterjedt ásatások és rétegmegfigyelések tanulságait is szóhoz engedi. Az új és hiteles anyag ugyanis mint „zweiter Forschungsabschnitt” kívülrekedt a feldolgozáson, amely az „erster Forschungsabschnitt” lezárásaként került közlésre.

A kőtábor 3,1 ha nagyságával megfelel az ezres cohors I Canathenorumnak. Érdekessége, hogy (az eddigi adatok szerint) retentúrájával fordul a Duna felé. Négy árkából kettőt-kettőt tart Walke egykorúnak. Alaprajza a II. sz. közepén szokásos formát mutatja (trapéz alakú belső saroktoronyok, négyszögletes beugró kaputoronyok). Ezt a típust Pannóniában Hadrianus korára szoktuk datálni, míg Walke inkább Pius korára gondol, mert a kőtábort megelőző, vele alighanem azonos nagyságú földtábort Hadrianus korára, a cohors I. Canathenorum idehelyezésének korára tette. A vicus gazdag sigillata-anyaga nem hagy kétséget afelől, hogy a koraflaviusi időkben már tábor állt Straubingban, s mivel a cohors II. Raetorum bélyeges téglái a kőtáboron kívül kerültek elő, feltehető, hogy e cohors tábora másutt volt. A tábor és telep periodizációját Walke így adja: 1. a cohors II. Raetorum ismeretlen fekvésű tábora Vespasianustól Traianusig, 2. a cohors I. Canathenorum földtábora Hadrianus és Pius alatt, 3. a cohors I. Canathenorum kőtábora Pius-tól kezdve. A markomann háborúk után a legio III Italica bélyegei új építkezéseket jeleznek. A tábort a 230-as években az alemann támadás pusztítja el, újra csak a III. sz. végén települ be, amikor azután megépül a késő-római erő, amelynek helyét az 1960-as, e könyvben nem közölt ásatások tisztázták. A feldolgozott leletek nagyrészt a vicusból valók, tipológiai elemzésükből Walke igyekszik a tábor periódusaira is következtetni — hogy milyen eredménnyel, azt csak az újabb ásatások dönthetik el. A hangsúly természetesen a sigillatákon van, amelyeket a hagyományos gyűjtés jobban megőriz, mint az egyszerűbb kerámiát (hogy a sigillaták eredeti aránya az egész keramikus anyagban kb. egynegyed lehetett, mint Walke is állítja, kérdéses: a cserépanyag darabszámstatisztikája nem megbízható, jobb lenne az Ulbert által

alkalmazott átlagsúly-mutatóval dolgozni). A rheinza-berni és (az itt hiányzó!) westerndorfi termékek datálásának jelentős elcsúszását Walke is számításba veszi, bár a straubingi anyag szórvány-jellegénél fogva alig viszi tovább a kérdést. Az érmék nem mondanak ellent a sigillatákból levont kronológiai következtetéseknek. Hogy Vespasianusszal szökik fel a pénzforgalom, az itt sincsen kapcsolatban a koraflaviusi első tábor építésével; sokkal általánosabb jelenség. A leletanyag részletekbe menő elemzése egy sor kérdést vet fel s néha új magyarázatokkal is szolgál (fibulák és ruhaviselet, fegyvertípusok stb.). Az óriási anyag áttekinthetően van közzétéve.

Mócsy András

B. Heukemes, Römische Keramik aus Heidelberg. Bonn 1964. Rudolf Habelt Verlag. Materialien zur römisch-germanischen Keramik. 8. füz. A Römisch-germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt a. M. kiadása. 138 lap, 46 tábla, 9 szövegek közti kép, 1 térképmelléklet.

Az 1914-ben megindított neves kerámiai sorozat nyolcadik kötete B. Heukemes munkája. Mint maga a szerző említi, a későcsászárkori heidelbergi kerámiát egy másik kötetben fogja bemutatni. Ez a kötet a II. század közepéig terjedő korszak kerámiaanyagát tárgyalja. Műve a koracsászárkor kutatói számára kézikönyvvül fog szolgálni. H. vizsgálatának tárgya a Heidelberg város területén talált kerámiai anyag. Zárt és datálható leletegyütteseket választott ki, s összefoglaló megállapításait ezekre építette. A leletegyüttesek egyrészt telepészeteiből, fazekaskemencékből, másrészt sírokból valók. Ebben a kötetben 12 együttest mutat be, későbbi munkájában 10 csoportot szándékozik ismertetni.

A könyv bevezetője után a heidelbergi római kori kutatástörténet fontos állomásait ismerjük meg. Maga a szerző tíz éve dolgozik e területen, sok leletegyüttes a saját feltárásaiból származik. Külön fejezetben ismerteti az anyag dokumentációját, számos rajzot és fényképet maga készített, sőt a légifényképezésben is személyesen vett részt. A könyv végén igen jól áttekinthető térképet közöl a heidelbergi római kori objektumokról (többek között 47 fazekaskemencéről!), az ismertetésre került leletkomplexumok helyét azonban nem jelöli a térképen.

A leletegyüttesek kronológiai sorrendben követik egymást, minden esetben világos topográfiai és kronológiai megjelöléssel. A legkorábbi tábor a keleti (Ost-Kastell), melyet a flaviusok előtti időre keltez. Ennek a valluma fölött húzódik az a Vespasianus-Domitianus-kori réteg, melynek kerámiaanyagát először bemutatja. A lelőköri körülmények ismertetése után a kerámiai anyagcsoportokat (terra sigillata, vörösfestett, „nigra”, egyszerű áru) foglalja össze, ezután részletes katalógusban a rajzos táblák számai sorrendjében közli a leírást analógiákkal együtt.

A 2. sz. leletegyüttes egy pince kétrétegű betöltésének zárt anyaga. Az alsó réteg az I. század harmadik harmadából (Vespasianus—Domitianus) a felső a század végéről való. Korai római telepeken Pannóniában is ismeretesek a földbe mélyített, lekerekített sarkú pincék, hasonló, igen ép pincét ástott ki Nagy Tibor Albertfalván. — A 3. sz. leletegyüttes egy sárga agyagrétegből való, mely egy földpincét zárt le. Kora az I. sz. vége, II. század eleje (Domitianus—Traianus). — Igen érdekes számunkra a 4. sz. leletegyüttes, mely egy négyszögletes nagy gödörből került elő a megelőzővel azonos korszakból. A kerámia-töredékekkel gazdagon betömött gödör — amilyen a szomszéd terület táborthelyein is gyakran előfordul — H. szerint kis pincegödör volt. Pannóniai tapasztalataink alapján azonban másra gondolunk. *Vetus Salina* (Adony) IV. számú palánktáborában az ilyen négyszögletes gödörök eredetileg palánkfalat erősítő cölöpkötegek gödrei voltak, majd később kerültek betömésre [L. Barkóczi—É. Bónis, Acta Arch. Hung. 4 (1954) 152—156.]. Miután

H. térképe szerint a heidelbergi négyszögletű gödör az itt észlelt földtábor területére esik, s a gödör falai erősen ki voltak égvé (vsz. a kiégett cölöpök nyoma) arra gondolhatunk, hogy Heidelbergben is a korai táborkonstrukcióhoz tartozhatott. Hasonló célt szolgálhatott az 5. sz. leletegyüttest tartalmazó — ugyancsak erősen kiégett falú — négyszögletes gödör is, mely az előbbivel azonos korú s arra a területre esik, amelyen eredetileg földtábor, majd később kőtábor állott. — A 6. sz. leletegyüttes egy hasonlókorú (Domitianus—Traianus) kerek aljú gödörből származik.

A Ladenburg felé vezető római út melletti sírokból került ki a 7—10. sz. leletegyüttes. A legkorábbi Domitianus-kori, a legkésőbbi Antoninus Pius uralkodásakor került a földbe. Más temetőből való az utóbbival egykorú 12. számú sírmelléklet együttes.

A XII. számú fazekaskemencéből való a Hadrianus—Antoninus Pius korára meghatározott 11. sz. leletegyüttes kerámia anyaga. Épen maradt edények és számos égetési selejt teszi érdekessé ezt a leletet.

A szorosan kronológiai sorrendbe állított leletcsoportok tárgyalása folyamán megismertem a szerző a heidelbergi topográfiával, a történeti változásokkal és a lényeges kerámiafajtákkal. Mint írja, a bemutatott kerámiai leletanyaggal keresztmetszetet óhajtott bemutatni a rajnai és odenwaldi limeskorszak első szakaszáról. Elsősorban sigillata leletekre támaszkodva állapítja meg, hogy Heidelberg vidéke legkésőbb Vespasianus korában a római hatalmi körbe tartozott. Az első táborokhoz, telepekhez csatlakozó fazekasműhelyekből a második század elején virágzó iparosközpont alakult ki. A kerámiaanyag bemutatásához H. igen nagy szakirodalmi apparátust használ, datálásait, meghatározásait az egyéb provinciák anyagának ismeretével is alátámasztja. A bennünket érdeklő általános kerámiatípusok mellett megismerjük a helyi gyártmányokat. Igen figyelemreméltó a „nigra” edények feltűnően soká való gyártása (23. l.) Ezek az edények éppúgy az őslakos kerámiai hagyományokat őrzik, mint az ún. pannóniai szürke áru, vagy a vörös sávos korsók.

Sajnálatos, hogy a szerző egy pár jellegzetes edényt nem közöl fényképben is, különösen a bevonó réteg felismerésében ez nagyon segítene, annál is inkább, mert H. használja a „firmiszes áru” régimódi elnevezést is, melyet W. Schleiermacher javaslatára óta [Germania 33 (1955) 416] már kivontak a kerámiai szakirodalomból.

Az elsősorban leletegyüttesekkel és nem tipológiai rendszerrel dolgozó, történeti szemléletű szerző az együttesek fém stb. anyagát is közli, s gazdag összehasonlító anyagot mutat be Heidelbergből és környékéről.

B. Bónis Éva

H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule. X. Supplément a „Gallia”. II. Province de Lyonnaise. 1. Lyon. Paris 1967. Editions du Centre national de la recherche scientifique. 143 lap, 115 fekete, 3 színes tábla és 1 topográfiai vázlat.

Az ókori mozaikok történeti, művészeti és művészeti kérdéseinek elemzését napjainkban mintegy félszáz kutató végzi, munkásságuk nyomán egész sor provincia és település mozaikemlékeinek összefoglalása látott napvilágot.

E kutatókat 1963 óta nemzetközi mozaikszerzők gyűjti egybe, amely 1967-ben másodízben gyűlt össze tanácskozással Rómában. Az egyesület főtitkára, Henri Stern maga végzi Gallia nagyszámú mozaikjainak közreadását. Ez alkalommal a II. kötet, valójában több kötetet egybefoglaló együttes első része, Lugdunensis tartomány fővárosának, a mai Lyonnak mozaikjai kerültek sorra. A munka 156 ókori mozaik mellett 11 helyi középkori emléket is magába foglal. Mivel a párizsi mozaik-konferencia (1963) és azt követően a római megbeszélés (1967) a sorozat megjelenése idejére esett, ez a kötet az első, amely már az egybegyűlt választmány által megállapított több lényeges közlési szempontot tekintetbe

vett. Így itt az opus sectile művek is a mozaikok sorrendjében kaptak helyet és a jegyzetapparátus az egyesület által ajánlott szempontokat követi. A szomszédos területek közelmúltban történt feldolgozásai e kötetnél fokozottan éreztették előnyös hatásukat (Parlasca, K., Die römischen Mosaiken in Deutschland. Berlin, 1959.; Gonzenbach, V. v., Die römischen Mosaiken der Schweiz. Basel, 1961).

Lyon mozaikjait már a századeleji Inventaires is közzéadta. (Blanchet, A.—Lafaye, G. Inventaire des Mosaïques de la Gaule. 2 vol. Paris, 1909. Táblakötetei 1911—1912 és 1922-ből.; Fabia, Ph. Musée de Lyon. Mosaïques romaines. Lyon, 1923.; uő., Recherches sur les mosaïques romaines de Lyon. Lyon, 1924.) Fabia munkáiban a kezdeti úttörést végző Inventaire sok hiányosságát kiegészítette. Munkásságának sikere volt Lugdunum színházának és az Odeonnak a feltárása, amelyek révén az itteni két opus sectile megközelítő pontossággal datálhatta. Lyon mozaikjaira jellemzőnek mondható, hogy közülük számos csupán rajzokból, említésekből ismertek; az Amor és Pan viadalát ábrázoló képes mozaik a XVII. sz. óta; ezt majd a XIX. sz. elején 20 000 fr-ért restaurálták, jellemzően az antik műtárgyak akkori különös megbecsülésére. Különösen a város XIX. sz. eleji szabályozása folyamán került elő számos ilyen emlék, amely egy lelkes amatőrregész, Artaud nélkül javarészt nem is őrződött volna meg. (Írásai 1806—1835 között jelentek meg.)

A lyoni mozaikok jelen raktározási, restaurálási helyzete nem tette éppen alkalmassá az időpontot H. Stern munkája számára, de e terület kikerülésével a nagy vállalkozás módszeressége látta volna kárát.

A tudományos régészet elindult óta a modern Lyon az ásátások számára kedvezőtlen területté vált és az 1911—14 közötti feltárásoktól eltekintve valamennyi mozaikfeldezés a véletlen műve volt. Így itt a régészeti kísérő körülmények csak elvétve adtak kronológiai útmutatásokat és inkább a stíluskritikai elemzések kerültek előtérbe. A leletek esetlegességei következtében csupán a Kálvária tája ad szervezettebb képet arról, hogy Lugdunum házaiban mozaikok milyen sűrűn fordultak elő. Az itteni tapasztalatok arról szólnak, hogy a jelentékezebb épületek majd minden főbb helyiségében volt mozaikpadlózat (!) Ezt a város más pontjain történt megfigyelések megerősítik. Az emlékek nagy száma sem teszi azonban lehetővé azt, hogy Lugdunum sajátos mozaik stílusa megállapítható legyen. Több lyoni sajátosság a szomszédos Rhône völgy területéről, különösen az ugyancsak jelentős Vienne-ből is ismert. A szerző véleménye szerint Lugdunum mozaikművészetének kimerítő stíluslemzése legalább a galliai corpus befejeztéig kell, hogy városson magára. H. Stern az egyes emlékeknél kimerítő adatokkal adja azok történetét az évszázados rajzokkal, felvételekkel együtt, leírja állapotukat, anyagukat, a mozaikszemek nagyságát, felfedi a restaurálási tevékenységeket követő változásokat. A jelentősebb mozaikokat több részillusztrációval adja, a 3 színes tábla pedig a lyoni iskolák színskultúrájába enged betekintést. Lugdunum topográfiai ismerete és mozaikemlékei alapján H. Stern érdekes statisztikát kockáztat meg: a kora-császárkori városból ismert mozaikok az egykor létezetteknek csupán 2—10%-át tehetik ki. Azonban az így ismerteknek is mindössze egynegyedéről maradt fenn valamelyes ábrázolat, ezeknek is csak fele — az ismertek egynegyedére — őrződött meg jelenünkre. Ezek az adatok nyújtának fogalmat ismereteink szűkösségéről.

Ez az emléktanyag keletkezése időszakait tekintve kilencetized részében a késő antoninusi kortól a severusi és közvetlenül azt követő időkkel határolt korból (180—250) való. Lugdunumban az i. u. I. sz. e. felére mindössze egy-két opus segmentatum padló helyezhető, ha elfogadjuk az itáliai hasonlókra alapozott időhatározásokat. De ilyen technikával készült padlók az elsőgyenyedés jeleként a kései időből is ismeretesek. Mivel az ókori városközpontot lakói a IV. sz. elején elhagyták, e kezdetlegesebb művek ekkor az alsóvárosban keletkeztek. Érdekes módon részben ezek jelentik a helyi középkori mozaikművészethez való átmenetet, a közbenső folyamatosságot V—VI. sz.-i templomi falmozaikok képe-

zik. A kései mozaikművesség már nem helyi műhelyek tevékenységén alapult, ide is utazó művészek jöttek.

Víszonylag komolyabb mennyiségű opus sectile, illetve e műfaj és a tessellatum technika vegyes terméke fordul elő Lugdunumban. Ezeket régebben egészen korai időkre helyezték; felsővárosi lelőhelyük, annak i. e. 43-i kezdetei is erre csábítanak, azonban itt a tessellatumokkal vegyes előfordulásaik stíluskritikai alapokon nyugvó datálásokat tettek lehetővé; közülük többet a hadrianusi, másokat az antoninusi-korai severusi korra kellett helyezni. De még a tetrarchia korára és későbbre is datálható opus sectile mű, sőt egy Magnentius érme alapján 350-re is kelteznek közülük. H. Stern megfigyelte, hogy e műfajt eleinte középületekben alkalmazták, az Odeon opus sectileje 160-ból, a színházé 121-ből származik; az e technikájú padlók csak később váltak magánlakások díszévé.

A lugdunumi tessellatum padlók javarészt többszínű geometrikus és növényi elemekkel díszlenek, s csak néha készültek alakos képekkel. A polychromia különösen a későantoninusi kortól a III. sz. közepéig divott, egybeesve az említett fő virágzási periódussal. A geometrika ekkor sem változott; nagyobb mozgalmasságot csupán a kazettarendszerekben elhelyezett mintázatok között találunk. A kazettabeosztásos nagy mozaikok, a Rhône-vidék e feltűnő csoportja Lyonban is képviselve van, (a balácai 31-es helyiség mozaikja is ilyen), azonban végső fokon e szerkezet eredetét Stern is Itáliában találja meg. E stílusnak legkorábban ismert őseül egy ostiai mozaikot említ, (e fejlődés kezdetén szerintünk a teramói padlózat áll!). A lyoni mozaikstílus tán legfejlettebb emléke is ezek közül való; egy 225-re keltezett ilyen padló a galliai kazettás stílus betetőzése.

A képes elemek e korban gyakran meander-svasztika rendszerek hajlataiba beillesztve tűnnek elő. Igen megzavartató az az egybevetése, amelyekkel az egyes gall-germán területek geometriai rokonságait, a motívum-előfordulások intenzitását figyeli. Így egyes esetekben helyi elsőbbségeket, mások meg közeli tájak kiérlette művészeti eredmények — így Trier — átvételét állapítja meg. De határozottan talál Lugdunumban I–II. sz.-i itáliai előképeken alapuló hagyományos ízlést, sőt ilyen gyakorlatot kialakító bizonyos helyi konzervativizmust is. A részletelmzések terén külön helyet enged az akantus indázatok stílusváltozataiból levont megfigyeléseknek. A Gallia–Germániára jellemző különleges stilizált virágstílus e műfajon belül sajátos helyi változatokat is megteremtett. Így H. Stern megállapít egy Lyon vidéké–Trier–Köln közötti szűkebb területet, amelyen a gall-germániai floreális stíluson belüli külön helyi változatok lelhetők fel s amelyeknek főideje a III. sz. A III. sz. 2. feléből fennmaradt mozaikok a „postseverusi idők” széteső, laza, száraz geometriáját mutatják, a galliai virágstílus ezen belül azonban a tetrarchia korszakáig is elhúzódott. A jelen munka is példázta, hogy a római mozaikok stílus-kutatásának középponti feladata a mintaszerkezetek egészeinek, az együtteseknek a tanulmányozása.

A képes ábrázolatos mozaikok száma mindössze 8,5%-ot tesz ki. E tekintetben Lugdunum Svájc és Belgica északi területeivel azonos helyzetű és a rajnai vidék mögött marad. A konzervált mozaikok egyharmada azonban ezek közül való, ami az ilyen emlékek értékelt voltából érthető. Az alakos mozaikok között három típust találunk; az egyik a középemlékmű, a másiknál a mintázatok rekeszei között találunk kisebb képeket, s ismeretes egy harmadik megoldás is, ennél a kép keretforma fríz gyanánt köríti a padlózatot. Ez az elbeszélő képciklusokra módot adó változat Gallián kívül leginkább Afrikában elterjedt. A lugdunumi mozaikképek leggyakrabban mithologikusak, ritkábban évszakábrázolatosak, de akadnak közöttük cirkuszi jelenetek is. A képes mozaikok egy kivételével 170/180–230 közötti félszázadra helyezhetők. Legkorábbi a Meleager–Atalanta jelenetes padló, ez oktagonális középképével még 150 körülre keltezhető. E korai mű után a Kálvária Dionysos — évszak mozaikja nyitja meg a képes mozaikok sorát. Ennek sötét alpból előtűnő remek középképe Lugdunum mozaikművészetének tetőfokát jelenti. Egy

175–200 közé helyezett cirkuszi kocsiverseny-jelenet a körülfutó alakok térben egymásfeletti ábrázolásával a későantoninusi képrendezésnek a kor relíeffjeiről már megfigyelt sajátosságait ismétli.

A severusi barokk patetikus-nyugtalan, művészileg mégis érdektelenebb, nehézkes vonásokkal kifejező képstílusának is vannak emlékei (évszak mozaik, 138. sz.). Kivételes finomságú középkép mindazonáltal ebben a korban is előfordul. A tengeri tárgyú témák mögött szerző afrikai hatást érez, egy tengeri jelenet képsávjából álló keretmezőt a III. sz. 1. felére helyez (101. sz.). E téma tekintetében nagyobb biztonságot Afrika és Itália kapcsolatainak tisztázása fog jelenteni.

Tudománytörténeti érdekességként jegyzi fel a szerző, hogy Lyon nagyszámú római épületmaradványai és azok mozaikjai közötti téma — rendeltetés összefüggéseket a helyi amatőr kutatás már évszázada megfigyelt.

Végül a középkori Lyon kisebb számú mozaikemlékeit adja, közöttük két karoling-kori padlózatot. Az egyik, képes mozaik római kori kapcsolatokra utal, a másik opus sectile, s e műfaj helyi továbbélését mutatja. Ezeket stílusuk, témáik alapján H. Stern egy franciaországi és északitáliai csoporttal együtt a Benedek rend sajátos mozaikművészetével hozza összefüggésbe, amely ókori hagyományokat is tudatosan őrzött meg.

Kiss Ákos

Otto von Hessen, Die langobardische Keramik aus Italien. Wiesbaden 1968. Deutsches Archäologisches Institut Roma. Franz Steiner Verlag GmbH. 12 + 49 lap, 10 kép, 31 fényképes tábla, 1 rajzos tábla melléklet.

Amikor a hazai langobard, gepida és korai avar keramika vizsgálatokhoz a jövőben elengedhetlenül fontos könyvet üdvözlöm és bemutatom, ugyanazzal szeretném kezdeni, mint a Szerző. Az itáliai langobard fazekasság emlékeivel éppen 80 esztendeje egyetlen munka sem foglalkozott, azok a kutatók tehát (időrendben): e sorok írója és J. Werner, akik a pannóniai langobard keramika itáliai továbbfejlődésére felfigyeltek, valósággal légüres térbe kerültek, lévén az itáliai összehasonlító anyag mindössze 8 db között edény. — Az igazsághoz ugyan az is hozzátartozik, hogy a sokat emlegetett pannóniai alap akkoriban 18 edényből állott s abból Lombardia felé még kevesebb, csupán 5 példány mutatott. Az összehasonlítás tehát gyenge lábakon állott itt is — ott is.

Az itáliai langobard keramika közöletlen volta akkor kezdett igazán terhesé válni, amikor az elmúlt évtized módszeres ásatásainak eredményeként egyedül a magyarországi langobard edények száma meghaladta a 90 darabot s ennek megfelelően szaporodtak azok is, amelyek „langobardiai” összehasonlító anyagot követeltek. E sorok írója megsejtve, hogy az itáliai és pannóniai kapcsolatok talán legfontosabb bizonyítéka és útbaigazítója éppen a keramika, amennyire lehetőségei engedték, gyekezett kinyomozni és eredetiben tanulmányozni az olasz gyűjtemények langobard edényeit; ez mintegy 60 példány esetében sikerült is. Tanulmányozáson, vázlatok készítésén túl egyébre alig gondolhatott, amit látott, mégis kielégítő volt: korábban nem remélt összefüggések sorozata tárult fel. E munka közepette értesült arról, hogy ezekkel az elfelejtett edényekkel újabban módszeresen foglalkoznak, új felvételeket és rajzokat készítenek róluk, bepecsételt mintáikat lepacskolják, — mindezt a Szerző elvégezte.

Otto von Hessen, akinek az utóbbi években egész sorozat szép és fontos langobard és bajor publikációt köszönhetünk, természetesen teljes munkára törekedett, igyekezett felkutatni és elérni valamennyi múzeum, gyűjtemény és magángyűjtemény idevonatkozó anyagát. Anyaggyűjtésének tárgya, mint előljáróban leszögezi, a langobardok pannóniai korszakában hirtelen fellépő és teljesen kialakuló keramika. Ezt az új edényművészetet a langobardok és gepidák készen vitték magukkal 568-ban Itáliába (ez évben éppen 1400 évvel ezelőtt),

ahol már csak mérsékelten fejlődött tovább. Általában karesúsdotak és magasodtak valamelyest az edények. — A katalógusban a Szerző, bizonyos elvi megfontolásokból, nem dolgozta fel az itáliai langobard temetők ún. „római” edényeit, csak a nyilvánvaló „barbár-római” keveréktípusokat.

S itt álljunk meg egy szóra. Már maga a pannóniai langobard edényművesség is egyfajta átmeneti stádiumot tükröz. Közel fele a Dunától északra fekvő területekről magukkal hozott Elba-vidéki (jórészt szabadkézzel formált) edénytípusokból áll. Kétségtelen, hogy ezek Itáliából eddig hiányoznak, teljes kivészésük mégis kétséges, mivel Testonaban és Inverunoban szabadkézzel formált kis fazekak is kerültek elő. Nem érintve a jellegzetesen pannóniai langobardnak mondott keramika problematikus eredetét, az utóbbi formák mellett a langobardoknál, különösen pedig a gepidáknál szép számmal tűnnek fel későantik-bizánci készítmények, sőt helyi „barbár” utánzásukra is van példánk. Korántsem mindig egyszerű tehát eldönteni származásukat, eltekintve attól a kérdéstől, hogy mind az eredeti darabok, mind utánzataik közvetlenül is eljuthattak Itáliába a langobardokkal és gepidákkal.

Az anyaggyűjtésben, mint említettem, az itáliai temetők Duna-vidéki eredetű langobard-gepida típusai kaptak elsősorban helyet. Csak hogy nálunk éppen e keramika tiszta germán eredete kétséges. Már maga az a tény, hogy nagyjából egyidőben lép fel a Pannonia Prima és Valeria területén élő langobardoknál és a Pannonia Sirmiensi-re támaszkodó gepidáknál bizonyos későantik barbár összefonódásra, helyi gyökerekre utal, nem is beszélve az edények kitűnő iszapolásáról, korongolási technikájáról, világos és sötétszürke égetéséről, valamint bepecsételt és besimított díszítéséről.

A katalógusban nem szerepel edények közé tartoznak Nocera Umbra vörös, illetve narancsszínű füleskorsói és fazekai (— reméljük hamarosan láthatjuk ismét őket a temető O. v. H.-tól előkészített teljes publikációjában —), a fiesolei Via Riorbico sírjainak izgalmas edényei (— köztük a 22. és 24. sírok egyszerű füleskorsói talán pannóniai hagyományra mennek vissza —) míg ugyanott a Piazza Umberto I. sírjainál nem teljesen világos, miért vesz át a korábbi publikációból két későantik edényt s miért tekint el a harmadik újraközlésétől.¹ Kicsit sajnáljuk tehát ezeket a megszorításokat, mivel az itáliai langobard fazekasság olyasmint átmeneti stádiuma szorult kissé háttérbe, ami a pannóniai keramika vizsgálatokat színesebbé teszi.

A minden kíváncsi kielégítő, elegáns és pontos katalógusban és szép fényképes tábláin összesen 103 edény szerepel, valamint a bresciai S. Salvatore és Teatro Romano jelentős telep cserépanyaga. Ezt az imponáló mennyiségű anyagot kiegészíti a Szerzőtől most közzétett bepecsételt díszítésű palack a Verona közelében fekvő Buttapietraból.² Valószínűleg nem ebbe az összefüggésbe kíváncsi edény csak egy van, a vestonei kisméretű besimított díszítésű füleskorsó, amely alighanem az egyetlen IV–V. századi Duna-vidéki barbár edény Itáliában.³

Ami az itáliai anyag formai elemzését és csoportosítását illeti (a még közöletlen 62 langobard és 73 gepida edénnyel együtt) mintegy 460 darab Kárpát-medencei előzmény ismeretében, a Szerző eredményeit úgysszólván minden ponton meg kell erősítenünk. Az itáliai formák, mint arra a Szerző is nyomtatékosan utal, legalább annyira (szerintünk: jobban) kapcsolódnak ugyan is a gepida fazekassághoz, mint a langobardhoz.

A kiöntöcsöves fazekak eddig is ismert bepecsételt díszítésű összefüggéseivel (Testona—Kápolnányék, Békésszentandrás stb.) újabban megszorodtak a besimított díszítésű hazai példányok. Az utóbbiakat Itáliában eddig csak egy bresciai cserép képviseli. Kulaes,

érdekes módon, nincs az 568 előtti Duna-vidéki anyagban, annál jellemzőbbé válik a következő korai avar fazekasságra. Eredetkérdése nagyon szétágazó, alighanem a Szerző jár helyes úton, amikor térben és időben egymástól függetlennek látszó fellépését faedény előzményekkel magyarázza.

Az itáliai langobard keramika gerincét a németül nem éppen szerencsésen „Beutelflasche”-nak nevezett edények alkotják. Jobbnak tűnik az O. v. H.-tól javasolt „Kürbisgefäß”, bár mi továbbra is kitartunk a körteforma mellett. Egyaránt előfordulnak bepecsételt és besimított díszítésű változatban. A nagyon hasonló, kisméretű példányokat valamivel alább „Beutelbecher” néven csoportosítja. Formailag különösen az utóbbiak állanak közel a gepida edényművességhez. Erre utal az edények gyengébb technikai kivitele, valamint gepida jellegű, lazább rendszerű (vagy éppen rendszertelen) bepecsételések is.

A következőkben tárgyalt hengeresnyakú palackok nyilván sajátos itáliai formák, hullámvonal-díszes vörös színű változataikra alább még visszatérek. A kisméretű füleskancsók éppannyira egyedi készítmények, mint korabeli Duna-vidéki előzményeik. Végül az ún. „főzőedények” vagyis a díszítetlen házikeramika, — ha számuk egy kissé tovább szaporodna — a jövőben alighanem nagyobb figyelmet fog érdemelni, mivel többnyire pontos másolatai gepida és langobard edényeknek.

A díszítmények között első helyen állanak a bepecsételt minták. A könyv a változatokat természetesen méretben, összefoglaló rajzos táblán csoportosítja (32. tábla). A gondosan összegyűjtött és elemzett mintakincs három területi egységre bomlik: Piemont, Nyugat-Lombardia és Kelet-Lombardia. A további összehasonlító vizsgálatokhoz komoly figyelmeztetést kapunk a Szerzőtől. Itálián kívüli germán telep leletek alapján ugyanis a csont és bronz pecsételő szerszámokat csontfaragók és bronzöntők készítették különböző fazekasok számára. Ez sok esetben nyilván nálunk is így van és valóban óvatosságra int. Az olyan folyamatos edényművességben azonban, mint a Duna-vidéki és a korai itáliai langobard, mégsem mentesíthet a jövőbeli részletes összevetésektől.

A késői VI. századi itáliai langobard fazekasok, — ha lehet — sűrűbben alkalmazták a besimított díszítést, a besimított háló illetve rácsmintát, mint pannóniai elődeik. Ebben is a gepida fazekassághoz állottak közelebb. Maga a tény pedig újabb figyelmeztetés azok számára, akik ezt az öt évszázadon át általánosan használt Kelet- és Közép-európai díszítést szeretnék a hunkor fél évszázadára sűríteni, különösen ha cserép töredékeken szerepel.

A későantik típusú fazekakon alkalmazott sűrűbb vagy ritkább hullámvonal díszítés lényegében megegyezik a késői gepida — korai avar környezetben fellépő bizánci és antikizáló keramika mintáival.

J. Frecher függelékben közölt petrográfiai vizsgálatai nagyon fontosak. Ha egyelőre nem is sikerült az edények származásának meghatározására csilhatatlan módszert kidolgoznia, vizsgálatai mégis a jövő útját jelzik. Hasonló vizsgálatokra nálunk is sort kell keríteni s az eredményeket a legkorábbi itáliai langobard keramika analízisével összevetni.

Otto von Hessen összefoglalásában megállapítja, hogy a langobard keramika elsősorban Észak-Itáliában terjedt el, az umbriai Nocera Umbra-ban már csupán távoli kisugárzásként jelentkezik a római túlsúlyú fazekas környezetben. Az anyag jelenleg két csoportra oszlik: piemontira és bresciaira. Az előzőben egy-két „sorozatárú” is előkerült, az utóbbi helyen pedig kisebb sajátos műhellyel lehet számolni. Ennek ellenére, messzemenően egyetértek a Szerzővel abban, hogy nagyobb fazekas központok soha sehol nem alakultak ki a langobardok-

¹ Otto von Hessen, Die langobardenzeitlichen Grabfunde aus Fiesole bei Florenz, München 1966.

² Ua. I ritrovamenti barbarici nelle Collezioni Civiche Veronesi del Museo di Castelvechio. (Verona

1968) 41., 36. t.

³ Piero Simoni, La tomba barbarica di Vestone. Annali del Museo Gavardo 4 (1965) 1–8. Részletes ásatási adatokkal, de rossz keltezéssel.

nál. Az edények túlnyomó többsége egyéni készítmény s ez nemcsak a formára, hanem az anyagra és minőségre is vonatkozik. Az itáliai langobard keramikát egyelőre nem lehet jól keltezni, feltehetőleg a VII. század közepéig használták, készítették.

A fentiekhez a következőket szeretném hozzáfűzni. A körte alakú langobard-gépida keramika eredetét a mi feladatunk kutatni és megoldani, — langobard viszonylatban nem is állunk messze tőle. Itáliában ezek már egyértelműen langobard edények, a katalógus összeállításának helyességéhez tehát szó nem férhet. A hazai és olaszországi edények összevetése mégsem könnyű feladat, éppen az O. v. H.-tól is hangsúlyozott egyéni formaadás, díszítés és technika miatt. Ugyanez a mi edényeinkre még fokozottabban áll, szemben az itáliaiakkal egyetlen sorozatú vagy testvérpéldány sincs eddig közöttük. Ami annál meglepőbb, mivel ma már elég nagy számokkal dolgoztunk. Így pl. a bepecsételt edények terén 65 Duna-vidéki (25 langobard és 41 gépida) edény állítható párhuzamba 56 itáliai példánnyal. Közlebbi rokonságot mégis alig 6–8 itáliai edény-nyel lehet kimutatni.

A legtöbb fejtevést a két terület azonos ütemű tovább fejlődése okozza. Néhány kelet-dunántúli korai avar temetőnkben előkerült ugyanis mintegy 7–8 darab késői VI. korai VII. századi bepecsételt díszítésű körte alakú edény. Anyaguk a korábbi periódushoz képest nemhogy romlott volna, hanem inkább javult, ugyanakkor kissé karesúsodtak, magasodtak, pecsételt mintáik is az itáliai továbbfejlődésre emlékeztetnek. Azonos alapokból táplálkozó szabályszerű helyi továbbfejlődés, avagy közvetlen itáliai hatás? — egyelőre bajos volna eldönteni. Egy tény: különösebb nehézség nélkül meg lehet őket különböztetni 568 előtti „előzményeiktől”. A bajor temetőnkben (Kelheim, Feldmoching, Linz-Zizlau) szórványosan jelentkező bepecsételt díszítésű körte alakú edényekkel sem tudunk egyelőre mit kezdeni. Kivétel nélkül gyenge anyagú, a közepesnél is gyatrább készítmények, tehát aligha mások, mint az itáliai (avagy avarkori pannóniai?) keramika helyi utánzatai.

S végül néhány szót a vörösszínű palackedényekről. Színük, sima felületük, alakjuk egyértelműen későantik (italo-bizánci?). Pecsételt mintáik viszont itáliai langobard eredetűek. Koruk ismeretlen (Flero és Brescia környéke 21. tábla 77–78). Talán legjobban, néha bepecsételt, továbbfejlődött változata a zalavári és fenékpusztai ún. „frank” keramika, amelyről Cs. Sós Ágnes kimutatta, hogy semmi köze a frankokhoz, magam pedig kalandos helyi későrómai származtatási elméletekkel szemben, későantik (bizánci) rokonságukat hangsúlyoztam. A sokszáz éves avar-langobard kapcsolatokat itt nem részletezhetjük, ám ezek a VIII. sz. végén — IX. század elején élénkebbé válnak mint valaha. Vajon nem kellene ezen az úton is tovább nyomozni ennek a rejtélyes későantik gyökerű edényművészségnek az eredetét?

Ezek azok a gondolatok, amelyeket a tényleges részletvizsgálatok előtt Otto von Hessen alapvető fontosságú művéhez fűzhetek.

Bóna István

J. Reitinger, Bibliographie zur Ur- und Frühgeschichte Österreichs (ausgenommen Römerzeit) 1939–1960. Wien 1965. Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs. 308 lap.

Ez a gyűjtemény a harmadik az osztrák terület és korai középkorára vonatkozóan. Az első 1931-ben jelent meg és a megkezdéstől 1929-ig tartalmazza az ősrégészeti anyagot. A második, amely 1940-ben jelent meg, az 1930–1938 közötti szakirodalmat foglalja magában. Mindkettőt Richard Pittioni állította össze. A Pittioni-féle bibliográfiák erősen befolyásolták Reitinger művét. Beosztása, számozási módja, topográfiai rendszere csaknem teljesen azonos. Ez a tulajdonsága elősegíti azt, hogy az előző kötetekkel együtt könnyen használható.

Ősrégészeti bibliográfiákban általában nem bővelkedünk; inkább csak részletkérdések irodalma lát

napvilágot egy-egy monográfia, vagy tanulmány kiegészítéseként. Az antik világ emlékeiről szóló irodalmat több helyen régóta rendszeresen nyilvántartják (Archäologische Bibliographie, Marouzeau) és ezért Reitinger is kihagyja a római kort, utalva a „Pro Austria Romana” bibliográfiái rovatára, amelyet R. Noll készít. A régészeti irodalom összefoglaló nyilvántartása — mint a Banner — Jakabffy, vagy az Archaeologiai Értesítő évenkénti bibliográfiája — kivételes teljesítmény.

A Reitinger-féle bibliográfia felosztása a következő: három főrésze van 1. Általános rész, 2. Őstörténeti kultúrkorszakok, 3. A római kort követő időszak. Ebből kitűnik, hogy a gyűjteményben azokat a közleményeket találjuk, amelyek a keltakorig, majd pedig az V. századtól X. századig terjedő időre vonatkoznak. A bibliográfia 2174 tételben mintegy 2200 címet sorol fel. Ebből az általános rész 410, az ősrégészet 1118, a korai középkori rész 646 tételt foglal magában. Az általános rész a módszertani írások felsorolásával kezdődik. Idetartozik a kutatástörténet, a műemlékvédelem, az ásatási módszerek és a muzeológiai kérdések irodalma. Itt találjuk a különböző természettudományi munkamódszerek alkalmazását, valamint a konzerválási eljárásokat tárgyaló publikációkat is. Külön fejezetet kap a paleontológia és a vallás, valamint a települési földrajz régészeti vonatkozású anyaga. Az általános gazdaságtörténet és a közlekedés néhány közleménnyel szerepel, annál bővebb a bányászati irodalom (83 tétel). A növény és háziallatmaradványok kérdése és a paleoantropológia zárja le a 410 címből álló általános részt. A második főcsoport, az őskori irodalom, a bibliográfia gerince, több mint ezer tétel. Ebből a paleolit-mezolit korszak 253, a neolitikum 145, a bronzkor 120, az urnás sírok ideje 125, a hallstatt 130, a La Tène 215 irodalmi adattal szerepel.

A harmadik főcsoport, amely a korai középkori irodalmat tartalmazza, eléggé szétágazó részekre oszlik. Szerepel itt történeti rész, helynévkutatás, művészet, korai kereszténység, amíg azután sor kerül a régészeti feltárások eredményeire, és a népvándorlás egyes népeire. A 646 tételt felölelő anyagnak csak mintegy harmadrésze régészet.

Az előző Pittioni-féle bibliográfiákon túlmenően Reitinger nemcsak az osztrák terület, hanem a szomszédos országok irodalmát is figyelembe vette és „Nachbarräume” címszavak alatt az ausztriai régészetet közvetlenül érintő publikációkat is felsorolja. Ez persze csak szemelvényes kollektio. A magyar irodalomból 16 tételt számoltunk össze, ebből 9 őskori, 6 népvándorláskori publikáció. A válogatás meglehetősen ötletszerű, látszik, hogy nem kísérté figyelemmel hazai bibliográfiánkat. Az Acta Archaeologicaiból 4, a Dissertationes Pannonicaeból és az Archaeologia Hungaricából 3–3, az Archaeologiai Értesítőből csupán egy cím szerepel. Egyes helyeken annotálja a címeket, röviden jellemzi a művet. Különösen arra törekszik, hogy minden lelőhelyet feltüntessen. Ezek a kiemelések néha nagy teret foglalnak el, pl. a 334 tétel 24 sorban közül 73 helynevet. Igen jó a bibliográfia regisztere. A szerzőkön kívül pontosan megjelöli a helyneveket, még akkor is, ha azok a címben nem fordulnak elő.

Kimaradtak azonban az egyes publikációkra vonatkozó ismertetések, bírálatok, amit nem tartunk szerencsésnek. Hiányoznak a régészekre vonatkozó személyes közlemények (nekrológ, biográfia, bibliográfia). Amennyire messzemenően összegyűjti a kutatók kisjelentőségű megnyilvánulásait, annyira feltűnő a velük foglalkozó közlemények elhanyagolása.

Figyelembe véve az osztrák régészet tekintélyes múltját, az a benyomásunk, hogy a fejlődése ezzel nem áll arányban. Csekély az archeológusok száma. Kiemelkedőbb a hallstatt és a La Tène kor irodalma, amelyben éppen hazai publikációink szűkölködnek. A kulturális kapcsolatok elmélyítése ezen a téren is kedvező befolyást gyakorolhat. A bibliográfiából ezt a tanulságot tartjuk elsősorban figyelemre méltónak.

Németh Endre

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. X. 15. — Példányszám 800 — Terjedelem: 15,50 (A/5) iv + 0,50 (A/5) iv melléklet + 0,50 (A/5) iv behúzás
69.66458 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Т. Кеменцеи</i> : Данные к вопросу о передвижении культуры курганных полей Карпатского бассейна	159
<i>И. Холл</i> : Городские стены средневекового Шопрона. II	188

СООБЩЕНИЯ

<i>Т. Ковач</i> : Набор украшений из Кётедьяна	206
<i>Д. Габлер</i> : Терра сигиллата в соседнем с Восточной Паннонией Барбарикуме	211
<i>А. Киши</i> : Отражение переселений эпохи основания Венгерского государства на рядовых могильниках Задунавья	243
<i>П. Кулчар</i> : Собрание гуманистических надписей в Буде	257

ОБОЗРЕНИЕ

<i>М. Кретцои</i> : Ласло Вертеш	262
<i>Л. Баркоци</i> : Арпад Харматта	264
<i>В. Вешетцки</i> : Доклады по египтологии на конференции ориенталистов в Вюрцбурге	264

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Силади</i> : Acta Archaeologica ASH. Том XIX	266
<i>К. С. Поци—Г. Энц</i> : Folia Archaeologica, том XVII	268
<i>Ф. Кёсеге</i> : A Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens	271
<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen, том IX	274
<i>А. Мочи</i> : N. Walke, Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodunum	275
<i>Е. Б. Бониш</i> : B. Heukemes, Römische Keramik aus Heidelberg	275
<i>А. Киши</i> : H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule. II. Province de Lyonnaise	276
<i>И. Бона</i> : O. von Hessen, Die langobardische Keramik aus Italien	277
<i>Э. Немет</i> : J. Reitinger, Bibliographie zur Ur- und Frühgeschichte Österreichs	279

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>T. Kemenczei</i> : Contribution à la question de la migration de la civilisation à tombes de tumuli	159
<i>I. Holl</i> : Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron II	188

NOTES ET INFORMATIONS

<i>T. Kovács</i> : La trouvaille de bijoux de Kőtegyán	206
<i>D. Gabler</i> : Terres sigillées dans le Barbaricum voisin à la Pannonie Orientale	211
<i>A. Kiss</i> : Les populations de l'époque de la fondation de l'Etat hongrois d'après les trouvailles des cimetières du peuple commun de la Transdanubie	243
<i>P. Kulcsár</i> : Une collection d'inscriptions humanistes de Buda	257

CHRONIQUE

<i>M. Kretzoi</i> : László Vértess	262
<i>L. Barkóczy</i> : Árpád Harmatta	264
<i>V. Wessetzky</i> : Les communications faites à la Conférence des Orientalistes à Wurtzbourg	264

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH, Tome XIX	266
<i>K. Sz. Póczy—G. Entz</i> : Folia Archaeologica, Tome XVII	268
<i>F. Kőszegi</i> : A. Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens	271
<i>I. Bóna</i> : Alt Thüringen, Tome IX	274
<i>A. Mócsy</i> : N. Walke, Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodunum	275
<i>É. B. Bónis</i> : B. Heukemes, Römische Keramik aus Heidelberg	275
<i>A. Kiss</i> : H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule II. Province de Lyonnaise	276
<i>I. Bóna</i> : O. von Hessen, Die langobardische Keramik aus Italien	277
<i>E. Németh</i> : J. Reitinger, Bibliographie zur Ur- und Frühgeschichte Österreichs	279

Ára: 30,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX: 25 106

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (csekkszámlaszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára, az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon: 111—010, csekkszámlaszám 05.915—111—46, MNB egyszámlaszám 46. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 30,— Ft